

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક C-130 વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ C.1.7.12.12.2-12.2.2.2

વિષય ૪-૬૪૯૦૭

હાજીમહમ્મદ-રમારક-ગ્રંથ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૯૯૩૮

૫-૬૪૬૧૭

હાજી મહમ્મદ-
રમારક અંથ }

“હાજી ગયો !”

(વિવ્રકાર :—
રવિશંકર રાવળ.

હાજીમહમ્મદ-રમારક-ગ્રંથ

“ He thought it happier to be dead,
To die for Beauty, than live for bread. ”

—Emerson

પ્રકાશક
રવિશંકર મહાશંકર રાવળ
૪૪૮૦ : રાયપૂર
અમદાવાદ

વિ. સં. ૧૯૭૮

મૂલ્ય રૂપિયા ૭
પોસ્ટેજ ભ.દં.

ઇ. સં. ૧૯૨૨

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૧૫૦૦

—સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન—

અમદાવાદ
શ્રી કાયમંડ બ્યૂબિલી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હમનલાલે બાંધ્યું

નિવેદન

સ્વ. હાજીમહમ્મદના અકાળ અવસાનથી ગૂજરાતને અસાધારણ ખોટ પડી છે, એ વાત સમજાવવાની હવે બાક્યે જ જરૂર રહી છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ એટલું વ્યાપક અને સમર્થ હતું કે તેમની સ્મૃતિ સહજમાં અલોપ થાય, તો ગૂજરાતને શિર બેકદરદાનીનું કલંક કાયમ રહે.

પોતાની હયાતી દરમ્યાન તેમણે ધણા મિત્રો સાથે પાક મોહબ્બતનો સંબંધ બાંધ્યો હતો. એ મોહબ્બતની પવિત્ર છાંટ આ લખનારને પણ મળી હતી; અને તેની જ અસરથી પ્રેરાઈને આ દુર્લભ કાર્ય ઉપાડ્યું હતું.

પુસ્તકના ધંધાના તદ્દન બિનઅનુભવીને લેખો પ્રાપ્ત કરવામાં, તે ચાળવામાં, છપાવવામાં, ચિત્રોના ખર્ચો બનાવરાવવામાં,—અને એ બધાં ઉપરાંત નાણાંની સગવડ કરવામાં જે જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તે બધી જ મારી આટે પણ આવી પડેલી; પરંતુ મર્દૂમ હાથ-મહમ્મદ માટે સ્નેહ અને માનની લાગણી ધરાવતા મિત્રો, વિદ્વાનો અને લેખકોનાં ઉત્તેજન અને સહાયથી મારી મુશ્કેલીઓ ઘણે અંશે ઝાઝા થઈ ગઈ. આ પુસ્તક સંપૂર્ણ રૂપમાં ગૂંજરાત સમક્ષ મૂકી શકાય છે તે માટે હું એ સર્વ સહાયકો અને મારા ચિત્રકાર મિત્રોનો આભારી છું.

મર્દૂમ હાથમહમ્મદના પુત્ર ગુલામહુસેનની તો મને આ કાર્યમાં અસાધારણ સહાય મળી છે. મર્દૂમના જીવનને લગતા અંગત ફોટોગ્રાફો, પત્રો વગેરે અનેક વસ્તુઓ આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવા દેવા માટે, તથા ગ્રંથને લગતા ઘણાખરા કામકાજમાં તેમણે મને આપેલી મદદને માટે હું તેમનો બારે આભારી છું.

સ્વ. ‘કલાપી’ના અપ્રસિદ્ધ પત્રો આ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવાની રજા આપવા માટે, જે સર્જન ઉપર એ પત્રો લખાયા છે તેમના પુત્રનો હું આભારી છું.

આ ગ્રંથના કાર્યમાં મારા જે જે અંગત મિત્રોની વગ અને સાધનોનો લાભ મને મળ્યો છે તે સર્વનો હું ઋણી છું.

‘સાહિત્ય’, ‘ચેતન’ તથા ‘નવચેતન’ માસિકના તંત્રી-ઓએ પણ મારા આ કાર્ય તરફ દિલસોજી બતાવીને જે સહાય આપી છે, તે પણ વિસરાય એમ નથી.

સાહિત્ય અને કળાને લગતી આ ગ્રંથની બધી જ વ્યવસ્થા મારા મિત્ર ખુશુભાઈ રાવતની છે.

અ નુ ક મ

ખંડ ૧ લો : સ્મરણ

ઇદિમકાનો હાજી (કાવ્ય) ...	અરદેશર શરામજી ખખરદાર	૧૫
હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી (કાવ્ય)...	મૈથિલીશરણ ગુપ્ત	૧૬
સ્વર્ગસ્થ 'હાજી' ...	નૃસિંહદાસ બ. વિભાકર	૧
હાજીમહમ્મદનાં સ્મરણો ...	“મસ્ત શકીર”	૫
હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી	ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ ખૂચ	૨૬
હમદીન હાજીમહમ્મદને (કાવ્ય) ...	“જન્મ-લલિત”	૩૪
સ્વ. હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી	હિમ્મતલાલ ગણેશજી	૩૫
હૃદયેચ્છા ...	પ્રભુદાસ	૪૧
હાજી-સાહિત્યકાર અને શકીર...	ગૌરીશંકર ગોવર્દનરામ જોષી	૪૨
સ્મરણધ્વનિ ...	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	૪૫
હાજીમહમ્મદ ...	કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૪૯
શૈઃ હાજીમહમ્મદ ...	જીગતરામ દવે	૫૩
કલાનો શહીદ-સ્વર્ગસ્થ 'હાજી'...	ચાંપશી વિકૃલદાસ ઉદેશી	૫૭
હાજીની કૃત્ય (કાવ્ય) ...	“ધૂમકેતુ”	૬૨
મિ. હાજીમહમ્મદ ...	“વિનોદકાન્ત”	૬૩
મહમ્મદ હાજીમહમ્મદ ...	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	૭૦

હાજીમહમ્મદનો લીલાવિસ્તાર...	વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ	૭૩
જવલંત ભસ્મ (કાવ્ય)	“ અશોક ”	૮૨
સાહિત્યનો શહીદ	રત્નસિંહ તુલસીદાસ ઠંકુર	૮૪
ખર્ચુ ખર્ચુ (કાવ્ય)	“ દીવાનો ”	૯૦
મહમ્મ ‘ સલીમ ’	અરબેરજી નવરોજી આપઅખ્તાર	૯૧
શેઠ હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી પંડિત બદરીનાથ ભટ્ટ		૯૯
સ્વર્ગસ્થ હાજીમહમ્મદ	જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૧૦૬
‘ વીસમીસદી ’ના અધિપતિનો સ્વર્ગવાસ (કાવ્ય)...	“ શયદા ”	૧૦૮
‘ સલીમ ! ’	“ નશાખાન ”	૧૦૯
પરલોકવાસી હાજીમહમ્મદ અ. શિવજી વિકૃલ સીતારામ ગુર્જર		૧૧૧
રાજહંસ (કાવ્ય)	દેશજી પરમાર	૧૧૩
દીપક	અચ્યુભાઈ રાવત	૧૫૧
વર્તમાનપત્રો		૧૫૪
દિલાસાપત્રો		૧૬૬
સ્વ. હાજીમહમ્મદના પત્રો		૧૭૬

ખંડ ૨ જો : સ્મારક

વસંત વિલાસ (કાવ્ય,	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ	૧૮૭
‘ કલાપી ’ ના પત્રો		૨૦૯
આશા (કાવ્ય)	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ	૨૩૨
પ્રભુતા ભણી પશ્ચાત્તાપ	વિષ્ણુપ્રસાદ રણછોડલાલ ત્રિવેદી	૨૩૪
દક્ષ-યજ્ઞ-ભંગ	ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોષી	૨૩૮
પ્રેમકુંજ	ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ	૨૫૧
ગંગા (કાવ્ય)	દેશજી પરમાર	૨૬૧
પૂર્વસ્મરણ	બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા	૨૬૯
કાલિદાસ અને ભવભૂતિનાં સાહિત્યમાં. ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ ખૂચ		૨૭૧
વિલાપ	પ્રભુદાસ	૨૭૮

અતિ નિરાશા (કાવ્ય)	સ્વ. ગિરિધર	૨૭૯
સારંગી છેડી !	“ ધૂમકેતુ ”	૨૮૦
સર્જનજૂનો એક પ્રશ્ન	“ વિનોદકાન્ત ”	૨૯૩
ઉરટંકાર (કાવ્ય)	“ અશોક ”	૩૦૨
આશા	બસુભાઈ રાવત	૩૦૩
ના લલ્લો ત્હને (કાવ્ય)	...	બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	૩૦૬	
મસ્તાની	“ ધૂમકેતુ ”	૩૦૭
ઓમર ખયામ	દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	૩૨૨
યમુના	મસ્તરામ હરગોવિન્દ પંડ્યા	૩૩૨
જનવરની બાપા બાણવાનો એક અખતરો. રમણભાઈ મહીપતરામ				૩૫૫
પ્રાસ્તાવિક સોરઠા (કાવ્ય)	સ્વ. “દિલગીર”	૩૬૨
અનાદરેલ અતિથિ...	સ્વ. “સૌ. સુવર્ણા”	૩૬૩
સુખી રાજા	કેશવ ચંદારાણા	૩૬૭
તાજની વાર્તા	ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક	૩૮૧
પાપ દૂર કરવાની દવા	૩૮૪
હું કેમ પરણ્યો “ નારદ ”	૩૮૫
“ હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ? ” (કાવ્ય)			કેશવ હ. શેઠ	૪૦૯
“ નેનાકે નીરમે ભીંજત ટીકો ” (કાવ્ય)			... કવિ ગંગ	૪૧૦
અદ્વૈત મંથન (કાવ્ય)	દેશળાલ પરમાર	૪૧૧
સૌન્દર્યની શોધ	મનુભાઈ કલ્યાણાલ દેશાઈ	૪૧૨
પરિવર્તન	રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૪૧૪
આશાનો સન્દેશ (કાવ્ય)	સ્વ. ગિરિધર	૪૨૬
મીઠી મૂંઝવણ (કાવ્ય) “વિવિત્સુ”	૪૨૭
અતિ-પતિના ચોતરા	...	હરિપ્રસાદ ધનરાય દેસાઈ	૪૨૮	
અમારા મિત્ર કનૈયાલાલ	...	ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા	૪૩૨	
સોણાં (કાવ્ય)	દલપતરામ પ્રાણશંકર પાઠક	૪૪૨
શ્રદ્ધા	ઉમેદરામ વ્યાસ	૪૪૫

છેલ્લું ચિત્ર	“ ધૂમકેતુ ”	૪૪૭
પાગલ ચિતારો	હરખજી મૂળજી	વ્યાસ	૪૫૫
રોશની પરિષદ	ડાહ્યાલાલ હરગોવિન્દ	જાની	૪૬૩
એણે પ્રજનનું શું કલ્યાણ કર્યું ?	ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ	પટેલ	૪૭૯
ગલનું ફૂલ...	“ અશોક ”	૪૮૯
વસંત ખેલન (કાવ્ય)	હરિલાલ મૂળશંકર મૂળાણી		૪૯૮
શીલાદિત્ય	ભગવાનલાલ ગિરિજાશંકર ભટ્ટ		૫૦૨
ક્ષીણ તથા ચન્દ્રને (કાવ્ય)	રતિપતિરામ ઉદયભરામ પંડ્યા		૫૧૫
મારો વિશ્રામ	પ્રભુદાસ	૫૧૬
અનુતાપ...	ચતુરસેન શાસ્ત્રી	૫૧૭
નટરાજ	૫૨૫

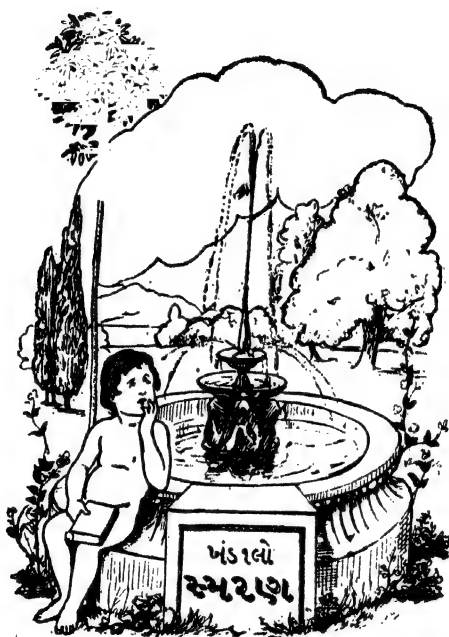
ચિત્રો

હાજી ગયો !	રવિશંકર રાવળ મુખપ્રજ્ઞ	
સ્વ. હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી	ફોટો	૧
‘ હસતા હાજી ’	ફોટો	૧૨
હાજીમહમ્મદના પિતાશ્રી : અલારખિયા શિવજી...	ફોટો	૨૬
હાજીમહમ્મદનાં માતૃશ્રી : રહેમતખાઈ...	ફોટો	૨૬
ત્રણ પેઢી	ફોટો	૩૪
હાજીમહમ્મદ ૧૯૦૨ માં : ‘ ગુલશન ’ ના તંત્રી તરીકે.	ફોટો	૫૩
હાજીમહમ્મદ : ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં	ફોટો	૬૨
હાજીમહમ્મદ : ઈ. સ. ૧૯૧૦માં, ૧૯૧૨માં, ૧૯૧૦માં.	ફોટો	૭૩
હાજીમહમ્મદ : પોતાની લાયબ્રેરીમાં (ખેડેલા)	ફોટો	૯૦

હાજીમહમ્મદ : ચિત્રો સહમજવતા ફોટો	૧૦૬
હાજીમહમ્મદ : ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં ફોટો	૧૧૩
રવિશંકર રાવળ : હાજીમહમ્મદ : હિમ્મતલાલ અંબરિયા. ફોટો	૧૨૮
હાજીમહમ્મદ : ' વીસમી સદી 'ના તંત્રી તરીકે... ફોટો	૧૨૮
હાજીમહમ્મદ : પોતાની લાયબ્રેરીમાં (ઉભેલા) ... ફોટો	૧૪૩
પેદર રોડપરનો અંગલો : ' વીસમી સદી ' આંદ્રિસનો	
દરવાજો : હાજીમહમ્મદ બેસતા તે અગાશી :	
હાજીમહમ્મદનો પલંગ : ખોળ મહોદ્દલાનું મકાન. ફોટો	૧૫૪
હાજીમહમ્મદનાં સંતાનો ફોટો	૧૭૬
નટરાજ... .. મહાદેવ વિશ્વનાથ ધુરંધર	૧૮૭
આશા શ. એફ. પોર્ટ્સ	૨૩૩
ઓ ! રૂઢપદને ગોગ્ય સામ્રાજી ! ... રવિશંકર રાવળ	૨૪૨
ઘેરી અંસરી વગાડે છે રવિશંકર રાવળ	૨૫૧
યુવાન તેની બાળુમાં આંટા મારતો હતો સુંદરરાવ ગોરક્ષકર	૨૯૪
મસ્તાનીનું લલિત સૌન્દર્ય ચોમેર પ્રકાશી રહે છે	
... .. ત્રિભુવન પટેલ અને રવિશંકર રાવળ	૩૧૫
તેં તારો એક કાન હંચો રાખ્યો છે અને એક નીચો રાખ્યો	
... .. છે તે શાથી ? ... રવિશંકર પંડિત	૩૫૮
બેગમ સુમતાજ મહાલ ફોટો	૩૮૨
જસમીન ટાવર (સુમન ખુર્જ) ફોટો	૩૮૩
તાજનું પ્રથમ દર્શન ફોટો	૩૮૬
તાજમાંની કબરો... .. ફોટો	૩૮૮
યસુનામાં પ્રતિબિંબિત તાજ ફોટો	૩૮૯
“ નેનાકે નીરમે બીંજત ટીકો ” ... શ્રીમાન પુરુષોત્તમ	૪૧૦
અદ્વૈત મંથન ડી. રામરાવ	૪૧૧
કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર ડી. રામરાવ	૪૨૬
મીઠી મૂંઝવણ પુલિન બિહારી દત્ત	૪૨૭

સાળૂ જરા અદ્ધર લઈ આવતી હતી	રવિશંકર પાંડિત	૪૫૦
એક તરૂણી ઉભી છે	રવિશંકર રાવળ	૪૫૬
કાંઈ અવાજ ન કરવા રાણીએ સૂચના કરી.	રવિશંકર રાવળ	૪૮૭
વસંત ખેલન	દત્તાત્રેય જોગજેકર	૪૯૯
સુભગા મ્હોં ઢાંકીને ખોલી	રવિશંકર રાવળ	૫૦૬
સૂર્યમંદિરને દ્વારે શીલાદિત્ય...	અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૫૧૨
અંગાલના કલા પ્રણેતા અવનીન્દ્રનાથ ઠાકુર.	રવિશંકર રાવળ	૫૧૪

“ બરસતે વને લેખ વાંસળી,
સ્મરણની જીતા આજ સંભળી. ”

ઈલ્મમકાનો હાજ

-અગ્ર-

પુખ કરી જે ઇલ્મની સોદાગરી હાજ ગયોઃ
એકદર ગુજરાતની કરી ચાકરી હાજ ગયો !

પુખ કરી૦

જ્યાં ભર્યાંતાં આસમાને ઘેર કાળાં વાદળાં,
રંગ ત્યાં એમ્લ કે કે ચીતરી હાજ ગયો !

પુખ કરી૦

જ્યાં જમીને ગુચવાતાં ધૂળદગ ને ઝાંખરાં,
બાદશાહી બાગ ટુલનો ત્યાં કરી હાજ ગયો !

પુખ કરી૦

ગુર્જરીનું ઇલ્મમકા પાક કીધું હજ કરી,
એક હજરતની રક્ષારી દિલ ધરી હાજ ગયો !

પુખ કરી૦

ઓ મહોબ્બત ! નાહમેદી ! ઓ જુવાની ગુલભરી !
તમ ફકીરીની અમીરી આ હરી હાજ ગયો !

પુખ કરી૦

એ અમીરીના સખુન પર ત્યાં ફિરસ્તા છે ફિદાઃ
અહિં ન જાણ્યું મોતી શાં શાં વીખરી હાજી ગયો !

ખુબ કરી૦

રો હવે ગુજરાત ! રો, રો ! ના પિછાન્યો જીવતાંઃ
આંસુના દરિયાવ એવા કેં તરી હાજી ગયો !

ખુબ કરી૦

ના અદલ ધનામ જગતું, એક કર્યાની દિલ્લેઃ
કેં અમીરી કેં ફકીરી સંધરી હાજી ગયો !

ખુબ કરી૦

અરદેશર ફરામજી ખખરદાર

હાજીમુહમ્મદ અલારખિયા શિવજી

एक तुम्हारे उठ जाने से
विकल यहां दो दो बैठे
कला और साहित्य आज हा !
जी-सा अपना खो बैठे ॥

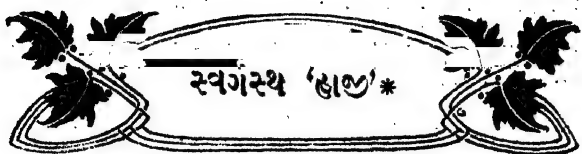
और बीसवींसदी ? हाय ! वह
खो बैठी अपनेको ही
बैठ गई, उठ गई, क्या करें,
हम अबोध-से हो बैठे ॥

मैथिलीशरण गुप्त

સ્વ. હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી

જન્મ : ૧૩ ડિસેમ્બર ૧૮૭૮ અવસાન : ૨૧ જાન્યુઆરી ૧૯૨૧

હાજીને કોણ નથી ઓળખતું ? આખું બેકદર ગૂજરાત ઓળખે છે ! અને શા માટે ન ઓળખે ? ગૂજરાતમાં જાણીતાં થયેલાં સૌ જશનામીઓ અને સૌ જશકામીઓની હાજીમહમ્મદ જીવતી જાહેર-ખબર હતો. ગૂજરાતનાં રત્નો તેમજ કાયલાઓને ઉંડા અધકારમાંથી ખેંચીને પ્રકાશમાં મૂકવાનું અપૂર્વ માન ‘વીસમીસદી’ના માલેકનેજ છે. ‘વીસમીસદી’ ન હત, તો ઘણાંયે સાહિત્યસૂર્યો આથમી ગયા હત. અને ગૂજરાતની ચિત્રકલાનું શું ? સાહિત્યપરિપદે જેટલાં વર્ષોમાં ચિત્ર-કલા માટે નથી કર્યું, તેટલા મહિનાઓમાં ‘વીસમીસદી’એ કરી બતાવ્યું.

રવિશંકર રાવળ અને પુરુષોત્તમને કલાની દુનિયામાંથી હાજી-મહમ્મદે શોધી કહાડ્યા અને ‘વીસમી સદી’ એ ચિરંજીવ બનાવ્યા. કનૈયાલાલ મુનશીને ગૂજરાત સમક્ષ યથાવિધિ વ્યક્ત અને પ્રકટ કરનાર પણ હાજીમહમ્મદ જ. ચંદ્રશંકર પંડ્યાનાં સ્નેહગીતોને પાંખ આપનાર પણ ‘વીસમીસદી’-‘સમાલોચક’ નહિ. નર-સિંહરાવને સજીવન કરનાર પણ એ જ “ ઉમર ખાયાં ” નો રસકૂપ. પ્રાંક્ષિસર કાન્તિલાલને આગ્રાની પ્રયોગશાળામાં પણ સાહિત્યનું નિરંતર સ્મરણ આપનાર અને તેના વિજ્ઞાનને રસાત્મક બનાવનાર પણ આ જ રસાત્મા. કવિ નહાનાલાલને ભૂત અને ભવિષ્યની ઉંડી અખોલ્લોમાંથી સમજાવી પટાવીને બહાર બોલાવનાર અને વર્તમાન પ્રવાહમાં ધક્કેલનાર ‘કવિ’ નો અંતરાત્મા છે ખરો જ, પણ એ અંતરાત્માનો પ્રેરક ઘણે અંશે આ ચિત્ર-ગદ્યકર. ગેઝટીની રંગભૂમિને મુખાષ્ટ બહારની દુનિયા પાસે જાણીતી કરનાર અને મારી નમ્ર નાટ્યકૃતિઓને

• ‘સમાલોચક’માંથી લેખક અને તંત્રીની અનુમતિથી

ફોટોગ્રાફમાં આગેહૂબ ઉતારી નાટ્યકલામાં નવીન રસ સિંચનાર પણ એ સાહસિક-તંત્રીજ. “ તારપોર ”ને મુલ્કમશહૂર કરનાર પણ એ જ ખોળ મહોલ્લાનો મહાતુલાવ.

ગૂજરાતના રસમંદિરનો આવો દિલોઝન પૂજારી ગૂજરાતે ખીળે કોઇ જોયો નથી. એ રસધેલો બિચારો રસની શોધમાં ને શોધમાં જ ચાલ્યો ગયો. ‘ વીસમીસદી ’ તેની સુંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિના એક નાના ખંડનું જ પ્રતિબિંબ હતું. તેની ભાવનાઓ તો જળ્મ્બર હતી. સને ૧૯૧૬માં મારી સાથે કલાકોના કલાકો ખેસીને ‘ વીસમીસદી ’નાં સ્વપ્નાંઓ તેણે રચ્યાં હતાં તે ઉપરથી કહી શકું છું, કે તેની મુરોહો ચોથે ભાગે પણ બર નથી આવી. એક સાફ માસિક ફ્લેટ્સમંદીથી ચલાવવામાં આ રસસૂતા પ્રાંતમાં કેટલી જહેમત ઉઠાવવી પડે છે તેના બરાબર પ્યાલ હાજમહમ્મદનું જીવન જાણ્યા વિના કદિ આવવાનો નથી. એ રસભીનો મજૂર “ વીસમીસદી ” પાછળ કેટલી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો તે તેના નિકટના સ્નેહીઓ જ જાણે છે. યુરોપ અમેરિકાનાં સારામાં સારાં ચિત્ર-માસિકોની બરાબરીમાં મૂકી શકાય એવું ‘ વીસમીસદી ’ને બનાવવાનું તેનું વ્રત અજળ હતું. સારામાં સારા ગૂજરાતના લેખકો પાસેથી લેખો મેળવવામાં તેની હૃદયહારક મીઠાશ અને સમગ્રવટ ઓર હતાં. એક વાર તમારા ઉપર હાજમે નિશાન તાક્યું, પછી તમારી મગદૂર નહિ કે તમે છટકી જઇ શકો. તમારે ત્યાં હમેશના એ ધક્કા ખાઇને પણ તમારી પાસે લખાવશે. તમે માથેરાન જશો તો તારથી તમને યાદ આપશે; વિષય માટે વસ્તુ મેળવવાનું બહાનું કહાડશે, તો એ વિષય ઉપર ઢગલાબંધ સાહિત્ય તમારા હાથમાં આવીને પડે એવી એ તજવીજ કરશે. મ્હારા પોતાના જ એ જાણવાજોવા અનુભવો કહી દઉં. લૅમ્બડ જર્નૅલ ઉપર મારે લેખ લખવો એવો હાજમહમ્મદે સંકલ્પ કર્યો. મેં ઘણીયે આનાકાની કરી, અગવડો બતાવી, પણ તે બધી તેની પાસે ટકી શકે તેમ નહોતી. તેના છપાતા અંકમાં

કોઇ રીતે મારે લેખ આપવો જ નેમએ એ તેની પ્રતિજ્ઞા હતી. છેવટે મેં લોખંડ ન્યૉર્જના જીવનચરિત્રની કેટલીક હકીકતો મારી પાસે નહિ હોવાનું બહાનું કહાડયું. ખીજે દિવસે લોખંડ ન્યૉર્જ વિષે થોડાં પુસ્તકો મારે ત્યાં આવીને પડ્યાં ! હું મ્હાત થયો ! એવી જ રીતે ખીજ વાર આયંડ સંબંધી રહેલ લખવાની મને ફરજ પાડી ! કોણુ જાણે આંથી આયંડ સંબંધી હું વાંચી ન શકું તેટલું સાહિત્ય મારે ઘેર એ દેંદ્રી ગયેલ !

જેમ 'વીસમીસદી' નો ગૂજરાત ઉપર ઉપકાર અથાગ છે, તેમ 'વીસમીસદી' અજાણતાં ગૂજરાતનું ગુન્હેગાર પણ બન્યું છે. 'વીસમીસદી' એ ગુર્જર સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓને જેમ ચિત્રોથી એર સુંદર કરી બતાવી, તેમ એ જ ચિત્રોના હરીરાથી કેટલાક કવ્ય-રાની પણ ખોટી કિમ્મત અંકાવી. ગુર્જર સાહિત્યના ખોટા આંક ઘણા સમય થયાં અંકાય છે, પણ એ ખોટી આંકણીમાં 'વીસમીસદી' એ તો અવધિ કરી ! નિર્માલ્ય જોડકણાંઓ મોહક ચિત્રોનાં ચોક્કાંમાં કાવ્યકુળે તરીકે શોભવા માંડ્યાં ! ટાણલી વાર્તાઓ રંગની પીછી વડે ચમત્કૃતિઓ તરીકે પૂજવા લાગી ! દયાને પાત્ર એવાં સાદાં માન-વીઓ દેવદેવીઓ જેવાં ચિત્રામણમાં પ્રકટી નીકળ્યાં ! બાહ્ય ખોગિયાંની ખૂબસુરતીમાં આંતરતેજ બૂલાઇ ગયાં ! ચિત્રસાહિત્યના ઠાકડિમાકમાં રસસાહિત્ય ચિત્રવત્ થઇ ગયું ! લેખકોના ફોટોગ્રાફ જોવામાં વાંચકો લેખને વિસરી ગયા ! શોભાની ખાતર સંગીનતાનાં અલિદાન અપાયાં !

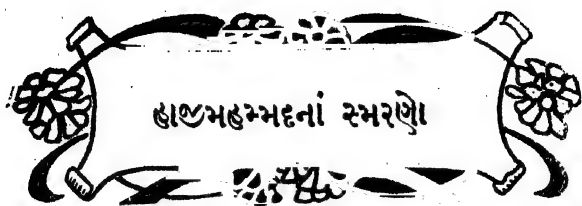
પણ આ બધાં 'વીસમીસદી' ની પ્રવૃત્તિનાં પરેક્ષ પરિણામો હતાં. એ પરિણામો સામે સાવધાની રાખવા જેટલો અવકાશ એ ચિંતાચક્ત તંત્રીને ન હતો. 'વીસમીસદી' ને આકર્ષક બનાવવાની ઉપાધિ એટલી મોટી હતી કે એને સૌનો ઉપયોગ કરી લેવો પડતો. એ ઉદાર, ઉત્સાહપ્રેરક, બલા ભાઇએ ગૂજરાતના સારા, નરસા સૌ લેખકોનું યથાશક્તિ આતિથ્ય કરીને જ પોતાની કૃતકૃત્યતા માની. એણે સૌને નિવાળ્યા; સૌની કદર કરી; સૌનો ઉપયોગ કર્યો. માત્ર એનો જ ઉપયોગ કોઇએ ન કર્યો. સાહિત્યમંદિરનો પૂજારી પોતે જ પ્રભુતાને ન પામ્યો. ગરીબીમાં 'વીસમીસદી' શરૂ કર્યું, અને તેને

ગરીબીમાં જ મૂકાને એ દિલાવર મુદ્દલિસ સ્વર્ગસ્થ થયો. ‘વીસમીસદી’ની ખાતર એનું થાકેલું શરીર વિક્ટોરિયામાં પણ ન એસે. એ તપ પાસે તો ખાદીધારી તપસ્વીઓએ પણ શિર ઝૂકાવવું જોઈશે. અંગ ઉપર સારું કપડું ન હોય તો ચાલે, પણ યુરોપ-અમેરિકાનાં નવીનમાં નવીન અને મોઢામાં મોઢાં માસિકો-ત્રિમાસિકો વિના ન ચાલે, એ હાથ-મંદમ્મદની સાહિત્યભક્તિ ! ખોળ મહોદ્ધાના મલેરિયામાંથી ઉગરવાને હવાફેર માટે ખર્ચી ન મળે, પણ રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીને સરમાવે એવો મુસલમાન જાહોજલાલીનો પુસ્તકબંડાર પોતાનો કહેવ-રાવવો એ મોજશોખ તો ‘ઉભર ખાયાં’નો ઉપાસક સૂરી જ માણી શકે.

એકદર ગૂજરાતે હાથ ઊઠતાં તો તેની કદર ન કરી. ન સાહિત્યપરિષદે એ રત્નને પારખ્યું; ન સ્વરાજ્યસભા આ મહાન પ્રચારક-Propagandist નો ઉપયોગ કરી શકી; ન સાબરમતી આશ્રમને આ તપસ્વીને હૈયે ઝળી રહેલા તનખાનાં દર્શન થયાં. એ તનખો છેવટે આપણે હોણવાઇ જવા દીધો. દીવેલની ખામીએ એ દીપક ફરી ગયો. દેહના દર્દ કરતાં એ દિલના દર્દથી આગ્રી હતો, અને તેને લીધે આખું ગૂજરાત આગ્રી છે. ગૂજરાત પ્રાયશ્ચિત ન કરે ત્યાં સુધી આગ્રી જ રહેશે. ‘વીસમીસદી’ ઊઠત ન રહે ત્યાંસુધી એ પ્રાયશ્ચિત પૂરું ન જ થાય. એ રસમાળીના ખ્યારામાં ખ્યારા છોડને ગૂજરાત મરવા ન દે તો જ એના રસભીના રૂદને સાચી શાંતિ મળે.

નૃસિંહદાસ લ. વિલાકર

સ્વર્ગવાસી હાજીમહમ્મદ અત્તારખિયા શિવજી-એમને માટે હું શું લખું ? કોઈનો સગો મોટો ભાઈ મરી જાય અને પછી તમે એને કહો કે 'અલ્યા, તારા ભાઈનું જીવન આલેખી આપ.' એ શું સહેલથી અને એવું છે ?

હાજીમહમ્મદને ત્યાં, ગ્રામ્ય ભાષામાં કહીએ તો, હું રાત ને દિવસ પડ્યો ને પાથર્યો રહેતો; એમની સાથે ને સાથે પ્રરતો. એનાં કોઈ પણ નાટક કે સીનેમા નહિ હોય કે જ્યાં અમે સાથે નહિ ગયા હોઈએ. તારાપોરના સ્ટુડિયોમાં કે મહાન કુશળ કૉમેડિયન મિ. આગરાની હજૂરમાં, મ્યુનિસિપાલ સેક્રેટરી મિ. મસાનીની તહેનાતમાં કે જગવિખ્યાત ખાખૂ જગદીશચન્દ્ર બોઝની પનાહમાં, સ્વર્ગસ્થ હાજીમને પોતાના લેક્ટેનન્ટ કે 'એ-દ-કો' તરીકે સાથેજ રાખતા. આટલા અંગત પરિચયમાં આવ્યા પછી હું શું લખું અને શું રહેવા દઉં, એ સૂઝતું નથી. તેમના સ્વભાવની, તેમના કાર્યની, તેમની શક્તિઓની જુદી જુદી દિશાઓ અને કક્ષાઓ વિચારીને વિદ્વાન લેખકોએ તેમનું જીવન આલેખ્યું હશે. હું તો ફક્ત તેમની સાથેના કેટલાક છૂટાછવાયા પ્રસંગો જેમ મનમાં આવતા જાય છે તેમ વાંચકો સન્મુખ રજૂ કરું છું.

પિછાન

ઈ. સ. ૧૯૧૭ ના એપ્રિલમાં 'બ્રામ્હે કૉનિકલ' ના નાદર સખ એડિટર મારા મિત્ર મિ. અબ્દેલાલ દેસાઈએ મને 'ઈંગ્લિશ રિવ્યૂ' માં આવેલો રશિયાના સુપ્રસિદ્ધ લેખક એકિસમ ગૉર્કીના લખેલો એક નાનકડો સ્કેચ બતાવ્યો. તેમાં રશિયાના એક જૂના ખાન અને તેની માણસની ટૂંકી પણ હૃદયદ્રાવક કહાણી હતી. આપણી

અસલી ભાટચારણની વાર્તાઓની દૃષ્ટિ ઉપર એ વાર્તા લખાયેલી હતી. મિ. દેસાઈએ મને તેનો અનુવાદ કરવાનું કહ્યું. અનુવાદ-રૂપાંતર-થયું. મિ. દેસાઈને તે બહુ જ ગમ્યું અને તેમણે તે ‘વીસમી સદી’ ના અધિપતિ મિ. હાઇમહમ્મદને આપવા સૂચના કરી. હાઇમહમ્મદ અને હું એક બીજાને ઓળખતા ન હતા. દરથી હું તેમને પિછાનતો, પણ કદિ અંગત પરિચય થયો ન હતો. એપ્રિલ મહિનાની એક બપોરે હું બહીતો બહીતો ખોળ મહોલ્લામાં આવેલા તેમના મકાને ચડ્યો. અંદર જઈ તેમને મારે પૂછપરછ કરી, તો તેઓ સાહેબ અગાશીમાં ખાટલાપર સૂતા સૂતા બહુ લહેરથી એક હિંદી લેખનું ભાષાંતર કરી રહ્યા હતા. મેં તેમને મારો લેખ આપ્યો; મૂળ પણ આપ્યો અને ચોખ્ખા લાગે તો છાપવા વિનંતિ કરી. મેં માગણી કરી કે “લેખ હું પ્રથમ વાંચી જાઉં અને પછી આપ મૂળ સાથે સરખાવી જુઓ.” હાઇમહમ્મદભાઈએ કહ્યું: “લેખો પારખવાની મારી રીત જુદી છે. હું જાતે જ પ્રથમ ગૂંજરાતી વાંચીશ, પછી મૂળ વાંચીશ. તમે તમારે લેખ અહીં મૂકતા જાઓ.”

ચાર પછી ત્રણ દિવસ બાદ ‘હિંદુસ્તાન’ પત્રની ઑફિસમાં (જ્યાં હું રીપોર્ટર તરીકે કામ કરતો હતો ત્યાં) હાઇમહમ્મદ એકાએક ફાળ ભરતા મારી પાસે આવ્યા અને મારી અન્નબળી વચ્ચે મેં મારો લેખને ચિત્રો સાથે ટાઇપમાં છપાયેલો જોયો! ખુરશીપરથી મારો ખભો પકડી તેમણે મને હોલો કરીને રહ્યું: “તમે ઘણું સાફ લખી શકો છો. તમારામાં આવેગ છે; રમુજનો દુચકો છે. તમારામાં શું છે તે હું જાણું છું. મને કાલે જરૂર મળજો. હું તમને કેટલીક બાબતો આપીશ.”

બીજે દિવસે મને કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડી અને તે ઉપરથી મુંબાઈના મેટર અકસ્માતો અને રસ્તાની ધમાલપર લેખ લખવા જણાવ્યું. તે લેખ તેમને ઘણો ગમ્યો. “સામે પાર કેમ જવાય ?” એ મથાળાવાળો લેખ ‘વીસમી સદી’ના વાંચકોને યાદ હશેજ.

વીસમીસદી

‘ વીસમીસદી ’ જે દિવસે બહાર પડી હોય, યાને છાપખાનામાંથી છપાઇ પૂઠાં બંધાઇ કોટમાંથી ખોળગલીમાં ઘેર આવી હોય તે જ દિવસે અચાનક સવારના પહોરમાં તમે ત્યાં જઈ ચઢો તો જે દેખાવ તમારી નજરે પડે તે તમે કદિ ભૂલી ન શકો. ‘ સદી ’ના ઢગ ને ઢગ ચારે બાજુ પડ્યા હોય. ઘરમાં ઉત્સાહ, આનંદ, કોલાહલ, ધામધૂમ ચારે તરફ દેખાય. કેમ જાણે કુટુંબમાં નવીન બાળકનો જન્મ થયો હોય ! ઘરના એકેએક માણસના હાથમાં ‘ સદી ’ માલૂમ પડવાની. બપોરથી ચાહસીન—એક આંખે જરા ટાંગો, સહેજ લંગડો, અને મગજનો જરા ચક્રમ—પોતાનું કામ બાજુએ રાખી, કોણી સુધી બેઠા વખત સાજીથી હાથ ધોઈ, નવા માસિકનાં ચિત્રો નીરખવા બહાર આવવાનોજ. ભલે પછી શેઠ ને બાઈ ખૂબ મારે; પણ ‘ સદી ’ જોયા વિના તે કેમ ચાલે ? અંદરના ઓરડામાં જાઓ તો અધિપતિ પોતે હમેશની પોતાની ‘ રૉકિંગ ચેર ’ પર બેસી નવાં બાળકને રમાડતા હોય તેમ ‘ સદી ’ તપાસતા જોવામાં આવે. એજ ઓરડામાં બીજા એક ટેબલ આગળ હાથમહમદનો નાનકડો, ચબરાક, લાડકવાયો બેઠો હુબીબ ‘ સદી ’ જોડે રમતો હોય અને બાપાએ બહાર પાડેલી ‘ સદી ’ સાથે પોતાની બનાવટની બચુકલી ‘ સદી ’ સરખાવતો હોય ! (અધિપતિની માથક તેના નાનકડા ચેકુસને પણ દર મહિને પોતાનું ખાસ માસિક બહાર પાડવાનો શોખ હતો. બાપાએ અને ભાઈઓએ આપેલી જૂની ચોપડીઓ અને અંગ્રેજી માસિકોમાંથી પોતાને મનપસંદ ચિત્રો કાતરી લઈ, હુબીબ તેને એક કોરા પાનાંની ચોપડીમાં ચોટાડતો; બાકીના ભાગમાં ભાઈઓ પાસે કાલાવાલા કરી ચિત્રો ચિતરાવી લેતો; અને પછી પૂઠા ઉપર નામ લખતો—‘ વીસમીસદી. ’ આમ હુબીબની સદી તૈયાર થતી !) બેટાની ચિત્રપસંદગી જોતાં તમને ખાતરી જ થાય કે બાપની કળાનો વારસો તેને મળ્યો છે. નાનો હુબીબ ‘ વીસમીસદી ’ જોડે બ્યારે

રમતો હોય તે વખતે તમારી કથનાશક્તિ જરા તીવ્ર હોય તો તમને એવો જ ભાસ થાય કે 'વીસમીસદી' એ કંઈ નિર્દેશ માસિક નહિ, પણ હાજમહમ્મદના વહાલા બાળક હુખીયની નાનકડી પ્લેન હતી.

અધિપતિની આપદા

દુપર તો આપણે 'વીસમીસદી'ના સ્વરૂપની વાતો કરી, પણ તે તૈયાર કરતાં અધિપતિને શી તકલીફ લેવી પડતી, શી શી આપદાઓ સહેવી પડતી, તે બાળુવું પણ જરૂરનું છે. લેખો અને કવિતાઓ ટપાલમાં દરરોજ ચોકબંધ આવતાં. વળી કોઈ કવિ કે કોઈ મસ્ત, કોઈ વાર્તાનિવેશ કે કોઈ અખબારનિવેશ, કોઈ નાટકકાર કે કોઈ નવલકથાકાર, કોઈ અનુભવી કલમબાજ કે કોઈ ઉગતો લેખક, કોઈ રસિક કે કોઈ કળાનું પૂતળું, ઓળખાણ લખને કે વગર ઓળખાણે સાહિત્યના એ અનન્ય પૂજારી સમીપ આવ્યા જ કરતા. આ લોકોના લેખો અને કવિતાઓ ઉપરાંત અધિપતિ પોતાના ખાસ સ્નેહી સાક્ષરો અને પોતાને લાં રાતદિવસ પડ્યાપાથયાં રહેતા કેટલાક ઉછરતા લેખકો પાસે જ મનગમતા લેખો લખાવતા તે તો ગુદા જ. કોઈ નવીન કે શક્તિવાળા લેખકનો લેખ આવતો તો મિયાં ફરીફરીવાર તે વાંચતા. તેમાં ક્યાં ક્યાં ને કંઈ કંઈ ખૂબીઓ છે તેની નોંધ લેતા અને પોતે બાંધેલો મત ખરો છે કે નહિ તે બાળુવા 'સદી'ની ઑરિસમાં દરરોજ હાજર રહેનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી એ સંબંધે અભિપ્રાય લઈ જોતા.

કેટલાક લેખો તો એવા આવતા કે તે કંઈ ભાષામાં લખ્યા છે તેની ખબરજ પડે નહિ! પાંચ વર્ષ સુધી કટકે કટકે આપવામાં આવે તોયે ખૂટે નહિ એવાં 'મહાકાવ્યો' કોઈ મોક્ષી આપતા! તો કોઈ, કાગળની બન્ને બાજુએ ઝપાટાબંધ ઝાંખી પેન્સિલથી લખેલા નવલકથાઓ જેવડા લાંબા લેખો મોકલતા! સારા લેખોમાં પણ ભાષા અને વિચારોની ગોઠવણીની એવી ગંભીર ભૂલો માલૂમ પડતી કે મિયાંને તે સારીપેઠે પૌલિશ કરવા પડતા.

મિયાંએ કહ્યું હોય કે કોઇ યુવક યુવતીને તારમૈત્રક કરતાં ચિત-
રવાં; તો કોઇ નવીન ચિત્રકારે એકને ફાંગૂં અને બીજાને કાણું ચિતરી
માર્યું હોય ! જો લખાણ અને ચિત્ર બન્ને સારાં હોય તો વખતે
બોલક કાળા ધખ્ખ જેવા આવે !

વળી ‘ વીસમીસદી ’ની ઑફિસ ખોળખલીમાં, છપાય કોટમાં,
ને પૂઠાં લાલપલ્લે તૈયાર થાય ! આ બધાંપર ધ્યાન રાખવા માટે
મિયાંને ચારે તરફ દોડાદોડી કરવી પડતી. અધૂરામાં પૂરું એમની
તબિયત અતિશય નાજૂક હતી. એવી તબિયતમાં પેદરરોડપરના
આલીશાં બંગલાની મોજમાં ઉછરેલા એ ગર્ભશ્રીમંત યુવાનને મજૂ-
રની પેઠે દોડધામ અને ધમાલ કરવી પડતી. નવા આવેલા લેખો તો
ધણે ભાગે ટ્રામમાં જ સુધારાતા. ‘ વીસમીસદી ’ના ટેબલપર
એસી અધિપતિનું કામ એજ કરે અને ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જઈ ઉધ-
રાણી પણ એજ કરે; બેલકોએકરને ત્યાં પણ પોતે જ દોડે અને કાગળ
કે શાહીની ખરીદી પણ જાતેજ કરી લાવે; કંપોઝિટરના ટેબલ પર
એસી પ્રુફ પણ પોતે જ તપાસે અને પ્રેસમાં વખતે અધવચ મેટર
ખૂટતું હોય અને કાગળ વધી પડતો હોય તો ત્યાં ઉભાં ઉભાંજ, કે
કંપોઝિટરના ઉંચા સ્ટૂલ ઉપર ચડી એસી એકાદ નવા લેખનો તર-
જૂનો પણ એજ કરી નાખે !

જર્નાલિસ્ટ

હાજીમહમ્મદને સાક્ષર કહેવા કરતાં જર્નાલિસ્ટ-પત્રકાર-કહેવા
વધુ ઠીક પડશે. ‘ સાહિત્ય ’ કરતાં પણ નવી ખબરો આપી કંઈ નવું
Sensation કરવું, કોઈ મહાન વ્યક્તિ સુબાઈમાં આવી હોય તો
તેનો પીછો પકડી ‘ વીસમીસદી ’માં તેને રજૂ કરી દેવી એ હાજી-
મહમ્મદ બહુ સારી રીતે કરી જાણતા. દાદાભાઈ નવરોજીને
એલએલ. ડી.તી પ્રદવી મળી તો ‘ સદી ’ માં એ મહાન પુરુષ દેશ-
ભક્તનું જીવન અને ફોટોગ્રાફો આવવાજ જોઈએ. એક સવારે મિયાં
અને તેમનો ફોટોગ્રાફર દોસ્ત ફાદાને દર્શને પહોંચી જ ગયા હોય.

ફેરોઝશાહ મહેતા જાહેર પ્રજાની નજરમાં આવ્યા હોય તો પકડો મસાનીને. થાલો મુંબાઈના એ તાજ વગરના રાજના મહેલમાં. તેમની કારકર્ત્તિ પણ લખાય અને તેમના જીવનને લગતા, આગળ કદિ ન પ્રકટ થયેલા ફોટોગ્રાફો પણ 'સદી'માં પ્રકટ થાય. રસ્તે ચાલતાંજ પંડિત માલવિયાજીને પકડવામાં આવે. વાત આમ બની હતી: હાજી મિયાં એક ગાડીમાં હતા. પંડિતજી હુર્નબીરોડ આગળ પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશનનું નવું મકાન શોધતા હતા.

“પંડિતજી, શું શોધો છો?” મિયાંએ ગાડીમાંથી ઉતરી પાસે આવી પૂછ્યું.

“પ્રેસિડેન્સી એસોસિયેશનનું મકાન બતાવશો?”

મકાન બતાવવામાં આવ્યું. પંડિતજીએ જોડિયા પ્રાંતોની મીઠી ભાષામાં ઉપકાર માન્યો.

“નહિ નહિ; એમ નહિ છટકાય. તમારો ફોટો જોઈએ.” મિયાંએ કહ્યું.

“અરે, પણ સમય ક્યાં છે?”

“જોડવણ હું કરીશ.”

એ પછી અહીં મળેલી કૉન્ગ્રેસની બેઠકમાં માલવિયાજીનો ફોટો અને બીજું ચિત્ર બંને તૈયાર થઈ ગયાં.

મુંબાઈમાં ખાસ કૉન્ગ્રેસની બેઠક મળે તો મિયાં તેમના આર્ટિસ્ટ, ફોટોગ્રાફર અને એકાદ લેખક સાથે ત્યાં હાજર હોયજ. અને એ મહિનાની 'સદી'માં અંગ્રેજી માસિકને બાજુએ મૂકે એવાં એ બનાવનાં સચિત્ર લખાણો અને ફોટોગ્રાફો આવે!

૧૯૧૯ ની છઠ્ઠી એપ્રિલનો દિવસ હતો. મુંબાઈના લાખખો નાગરિકો આપાટીને દરિયે કાળા કાપડાનો શોક પાળવા ગયા હતા. પ્લેહાઉસ આગળની મસ્જિદમાંથી એ વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ હિંદુ મુસલમાન એકદિલીનો સંદેશ આપ્યો હતો. અહા! એ અપૂર્વ પ્રસંગ ચિત્રોના રૂપમાં 'સદી'એ શું જીવંત નથી રાખ્યો?

‘ઓમ્મે કૌનિકલ’ના વીર તંત્રી એન્જમિન હૉર્નિમૅનને હિંદ-માંથી દેશપાર કરવામાં આવે કે એજ માસની ‘સદી’માં એ નિડર અને બાહોશ પત્રકારના અંગત જીવનના વિવિધ ફોટોગ્રાફો અને સ્મરણો જાહેર પ્રગતી જાણુ માટે પ્રકટ થાયજ. ચિમનલાલ સેતલ-વડ કે મહમ્મદઅલી ઝીણા લોકોની નજરમાં ચડે કે તરત ‘સદી’માં એ મશહૂર વ્યક્તિઓની ઓળખ આપતા વિવિધ ફોટોગ્રાફો અને જીવનપરિચય આવે જ.

સરલાદેવી ચૌધરાણી કે લાલા લજપતરાય મુંબાઈમાં આવે કે તરત મિયાં એમની પાસે ‘પહોંચીજ ગયા હોય. જગદીશચન્દ્ર ઓઝની તો અમે પાછળજ પડયા હતા. એક દહાડો બપોરે એ મહાન સાયન્ટિસ્ટને માંડમાંડ સમજાવી ફોસલાવી, સાયન્સ સિવાયની બીજી બાબતોમાં લગભગ બાળક જેવા એ નરને પટાવી રમાડી, ફેવહારે ફોટોગ્રાફર પાસે તેમના ફોટોગ્રાફ લેવડાવ્યા. સંધ્યાકાળે ફોટાઓ તૈયાર થઈ ગયા. રાત્રે સાડા નવ વાગે અમે કોલાબે, એસ. આર. બમ-નજીને બંગલે એ સાયન્ટિસ્ટ પાસે પહોંચી ગયા. ફોટાઓ આટલા જલદી તૈયાર થયેલા જોઈ જગદીશ બાબુ તો હેબતાઈજ ગયા. એક બાળકની આતૂરતાથી પૈકેટ હાથમાં લઈ લીધું. પણ ફોટાઓ જોવા જાય છે ત્યાં—

“આફત ! આફત ! મારાં ચસ્માં ક્યાં ? બોશી બોશી, મેં ક્યાંકે ચસ્માં ગુમાવી દીધાં !” જગદીશ બાબુ જૂમ મારી ઓરડામાં આમતેમ હાંફળાફાંફળા શોધ કરવા મંડયા. વિજ્ઞાનની અદ્ભુત શોધો કરનાર એ વ્યક્તિ એ મિનિટ ચસ્માં ન મળવાથી મુંઝાઈ ગઈ. બમનજીએ નોકરોને શોધ કરવા દોડાવ્યા. એવામાં એક બટલર ફૂલનો મોટો હાર લઈ આવ્યો. એ હાર પર ચસ્માં લટકતાં માલૂમ પડ્યાં. તે ઝડપથી લઈ લઈ જગદીશ બાબુએ ધારણ કર્યા અને ફોટાઓ જોયા. તે જોઈ એ અત્યંત ખુશ થયા ને પોતાનાં પત્નીને ઉલટથી બતાવવા લાગ્યા.

જનાંલિસ્ટ તરીકેની હાજમહમ્મદની ખીજ એક શક્તિ એ હતી કે અમુક લેખકમાં કંઈ દિશાની શક્તિ છે તે એ બહુ અચ્છી રીતે સમજી શકતા. ઘણીવાર નવા લેખકો પોતાનામાં કયા પ્રકારની શક્તિ છે તે જાણતા પણ નથી હોતા. તેમની શક્તિની પ્રતીતિ હાજમહમ્મદ તેમને વારંવાર કરાવતા.

વળી ‘વીસમીસદી’ માટે વિવિધ પ્રકારના લેખો લખાવવામાં તેમની આ શક્તિનો બહુ સરસ ઉપયોગ થતો. રણજિતરામભાઈનો અવસાનલેખ તો કતુભાઈ મુન્શી જ બહુ અચ્છો લખી શકે, માટે એ એમને જ સોંપવો. આર્ડર્ન રિવ્યૂ કે કોઈ અમેરિકન માસિકમાં જગદીશ બોઝની બોલો સંબંધે કે ખીજ અદ્ભુત બાબતો વિષે લેખો આવ્યા હોય તો કરો તાર આગ્રા, પ્રેસિડેન્ટ કાન્તિલાલને; ભલકભરી શૈલીમાં ગૂજરાતમાં નવજીવન પ્રેરે તેવું લખાવવું હોય તો ઍરિસ્ટર વિભાકરને હાથમાં લીધા જ છે; પ્રાચીન સંસ્કૃતિ માટે કોઈ લેખ જોઈએ તો શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકરને ટેલિફોન આગળ આવવું જ પડે; ફારસી સાહિત્ય વિષે કંઈ હોય તો ચાલો કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને ત્યાં; બંકિમબાબુ કે રવીન્દ્રબાબુની કોઈ અત્યુત્તમ ન્હાની કથાનો ગૂજરાતને રસ ચંપાડવો હોય તો તે માટે ભગવાનલાલ ગિરિજશંકર રિઝર્વ થઈ જ ગયા હોય; નાટ્ય સમાલોચના લખવી હોય, મિસર, બગદાદ, યા તુર્કસ્તાનની વાતો કે ઉર્દુ કવિતાઓની બાની ગૂજરાતને ચંપાડવી હોય તો લહેરી અને રસિક રમણિક મહેતાને પડખે એ હસતા હાજ ચડ્યા જ હોય; ‘વીસમીસદી’ના વાંચકોનાં ક્ષેત્ર હાસ્યથી ઉથલાવવાં હોય તો ‘તંત્રીના ભાઈ મંત્રી’ના દવાખાનામાં તેના પ્રિસ્ક્રિપ્શન અને પેશંટો પર રમૂજ કરતા હાજમહમ્મદ પહોંચી જાય. એક બાબુ ‘તંત્રીના ભાઈ મંત્રી’ પ્રિસ્ક્રિપ્શન લખતા જાય અને ખીજ બાબુ ‘મંગળની મુસારરી’નો અહેવાલ લખાવતા જાય. હસાહસ તો એટલી થાય કે દર્દીઓ પણ દર્દ પૂછી એ હસાહસમાં ભાગ લે !

‘હસતા હાથ’

અને હાજમહમ્મદની એક ખીજ અજબ શક્તિની વાત કહું. 'વીસમીસદી' માંના લેખો અને વાર્તાઓ જે હિંદી કે મરાઠી પરથી અનુવાદ છે તેમાંના ઘણાખરા કંઈ પુસ્તકોમાંથી અનુવાદ કરેલા નથી, પણ મૂળ ઉત્પાદકને મ્હોડેથી સાંભળીને અનુવાદ કરેલા છે. વિશંભરનાથ જજ્જ હાજમહમ્મદની મંડળીમાં હિંદી વાર્તા મ્હોડેથી ચટ ચટ બોલતા જાય અને મિયાં તેનો પરખારો અનુવાદ ગૂજરાતીમાં ઝપાટાખંધ લખતા જાય ! 'ધુધરવાલી' વગેરે કથાઓ આમ લખાયેલી. હુરિશ્વંદ તાલચેરકર અમેરિકા જઈ આવ્યા. ત્યાંની નવીન સંસ્થાઓ અને બાબતોનો અહેવાલ 'વીસમી-સદી' માં કેવી રીતે આવ્યો છે તે તમને ખબર છે ? મરાઠી માસિક માટે એક બાજૂ તાલચેરકર સાહેબ મ્હોડેથી બોલી મરાઠીમાં લેખ લખાવતા જાય, અને ખીજ બાજૂ હાજમહમ્મદ 'સદી' માટે તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ સાથોસાથ જ સાંભળીને કરતા જાય !

આવી આવી તે કેટલીક બાબતો ટાંકું ? 'વીસમીસદી' માટે નવીનતા ઉત્પન્ન કરે તેવા લેખો માટે તે આકાશ પાતાળ એક કરવાને તૈયાર રહેતા. અનેક જણ પાસેથી અનેક પ્રકારના લેખો કઢાવતા. તમને એક નવીન વાત કહું. મિયાંની વિનતિથી સાક્ષરવર્ચ નરસિંહરાવ 'હકાર' વગરની અચ્છી વાર્તા લખી શકે !

કલા

લેખ હાથમાં આવતાં જ હાજમહમ્મદની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં તાણડતોળ તેને લગતાં ચિત્રો ખડાં થતાં. લેખ બહુ ખરચ કરવાથી દીપે એવો હોય તો પકડો ધુરંધર કે સુલરને. પૂઠાંપર મૂકવા માટે આંખે ઉડીને વળગે એવી મનોહર આર્ય લલના કે રમણી જોઈતી હોય તો સુબાઈના ગર્લશ્રીમંત ચિત્રકાર શ્રીમાન પુરુષોત્તમની જ પીછીથી. રમૂજ ચિત્રો કરવાં હોય, ઐતિહાસિક પાત્રો આલેખવાં હોય, આર્યાવર્તની જૂની ભાવના તાજ કરવી હોય તો એ કામ રવિશંકર રાવલનું. ખીજઓને સૂચના આપવી પડે, ડિઝાઇન બતા-

વધી પડે, કે સચોટ ખ્યાલ આપવો પડે, પણ રવિભાઈ ઉપર તો એકલો લેખ જ પરભાર્યો મોકલવાનો; અને તે એને બરાબર ધન્સાઈ આપે. હાજીમહમ્મદના ખ્યાલ પ્રમાણે પશ્ચિમનાં ચિત્રો દેશી ઢબમાં ઉતારવાં હોય તો તે દત્તાત્રેય કે ગોરક્ષકરથી જ થઈ શકે. સ્વર્ગસ્થ ચિત્રકાર પટેલને તથા તેમની પીછીમાંથી નીકળતી એક જ જાતની પણ સૌન્દર્યવતી લલનાઓને, અને સ્વર્ગસ્થ ચિત્રકાર માલીને પણ ન ભૂલવાં જોઈએ.

એક ચિત્ર મેળવતાં હાજીમહમ્મદને કેટલી મહેનત લેવી પડતી તેનો ખ્યાલ આપવાને ફક્ત એક જ દાખલો આપું. એક કવિતા આવી હતી. મેં અને મિયાંએ ભેગા મળીને તે લલકારી. પહેલી કડીમાં બગીચાનું વર્ણન હતું. મિયાંએ બગીચાના ચિત્રોના પાંચ નમૂના પોતાના સંગ્રહમાંથી કાઢ્યા. સદ્ભાગ્યે એક નમૂનો અમને બન્નેને પસંદ પડ્યો. બીજી કડીમાં એક ઠંકાણે ‘મદભર નયનાં’-એવા શબ્દો હતા. મિયાંએ કહ્યું: “આપણી લાયબ્રેરીમાંથી તે જડે તેમ નથી.”

“શું જડે તેમ નથી?”

“મદભર નયનાંવાળી છોકરી.”

ફરી અમે પુસ્તકો ઉથલાવવા માંડ્યાં. ચિત્રો પર ચિત્રો ફેરવી નાખ્યાં, ઇંગ્લાંડની આર્ટ સોસાયટીનાં કેટલગો જોયાં, પણ ‘મદભર નયનાં’ ન મળી.

“ચાલ, નવાં મેંજેઝિનો આવ્યો હશે તેમાં એ મળી આવશે.” આટલું કહી મિયાંએ ઝપાટાબંધ કપડાં પહેર્યા અને અમે બન્ને ઉપડયા. રાગબાઈ ટાવર પાસેની થીંકર ઍન્ડ સન્સની દુકામાં જઈ મિયાં પાછા આવ્યા.

“મળી, આખર મળી.” તેમણે હર્ષથી ઉદ્ગાર કહાડ્યો.

જેઉં છું તો તેમના હાથમાં પ્રખ્યાત અમેરિકન ચિત્રકાર મિ. હૅરિસન ફિશરના ચિત્રવાળું એક મેંજેઝિન હતું. આખો આખેદૂબ ‘મદભર નયનાં’ હતી. થોડા જ દહાડા પછી ગોરક્ષકરે એજ ચિત્ર

ઉપરથી ' મદભર નયનાં ' વાળી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની ગજમામિની ચિતરી કાઢી.

દ્રામમાં કે રસ્તે ચાલતાં કોઇ બાળક, કોઇ બાળક, કે કોઇ પુરુષના મ્હોડાપર કંઈ નવીન ધ્યાન ખેંચે તેવું હોય તો તે તરફ મિયાં લક્ષ્ય ખેંચતા. એક દહાડો ગિરગામ તરફ જતાં એક ઘૂમટો કહાડેલી લૈયાણીને જોઇ મિયાં મોટેથી ઉત્સાહમાં ખૂસ પાડી ઉઠેલા: " જોઇ પેલી ધુંધટવાલી ! "

એક ચાલાક મેમણુ યુવાનને ઘણીજ ચપળતા અને ખૂબીથી દ્રામપર કૂદકો મારતાં જોઇ તેમણે કહ્યું હતું કે: " જોયું, કાક આમ કૂદેલો ! "

એક સાત વર્ષની અંગ્રેજ બાળા એક દહાડો દ્રામમાં અમારી સામે જ ખેડી હતી. કાળી આંખો, સોનેરી વાળ, અને ગુલાબી રહેરો હતો.

" ફફીર, શું દેખાય છે ? " મિયાંએ પૂછ્યું.

" ક્યાં ? કંઈ બાજુ ? " દ્રામની બહાર ડોકું કહાડી મેં ઉત્તર આપ્યો.

" બહાર નહિ; આપણી સામે આ બાળાની આંખમાં શું દેખાય છે ? "

" નિર્દોષતા. "

" ભાણ્ટી. આ ન્હાનાલાલની ' નરી સરલતા કોણ પૂજશે ? ' "

કેટલીકવાર કોઇ કવિતામાં એકાદ અઢધું ચિત્ર દેખાઇ આવતાં હાજમહમ્મદ એવા તો આવેશમાં આવી જતા કે એનો બાકીનો ભાગ સામાન્ય હોય તોપણ એ કાવ્યને માસિકમાં સ્થાન આપીદેતા. આથી એમ બન્યું હશે કે સામાન્ય જોડકણાં જેવી કવિતાઓ 'સદી'માં બહુ દાખલ થઇ હશે. છતાં પણ કવિ ન્હાનાલાલ, અબરદાર, કાન્ત, કે નરસિંહરાવ જેવા ગૂંજરાતના સર્વમાન્ય કવિઓની કવિતાઓ મેળવવા પણ મિયાં હમેશાં જ પ્રયત્નશાળી રહેતા.

દાયરો

હાજમહમ્મદનો ફાટો તો તમે જોયો છે ને ? તેમાં તમને હંડી હંડી વિશાદ અને નિરાશાની હાયા દેખાશે. પણ ખોળગલીની 'સદી'ની

ઑરિસમાં હાજરી આપનાર દરેક જણ તમને કહેશે કે મિયાં હમેશાં હસમુખા અને ખુશમિજાગી રહેતા. ત્યારે ફોટાઓ ખોટા? નહિ. પૈસા સંબંધી મુશ્કેલીઓને લીધે, દૈવની અવકૃપાથી, વારંવાર પાસાઓ ઉલટા જ પડવાને લીધે, પાકેલી ફૂંડીઓના લેણદારોની ધમકીઓથી વાદળ હમેશાં ઝઝૂમતુંજ રહેવાને લીધે હાજમહમ્મદનું જિગર હમેશ નિરાશાથી જ ભરેલું રહેતું. પેદરરોડપરના આલીશાં યંગલામાં શ્રીમંત માયાપને પેટે અવતરેલ એ ખાનદાન કુટુંબના નખીરાએ સાહિત્યના શોખને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો હતો. ધારત તો ખીજ ખોજ વેપારીઓના દીકરાઓની માફક હમરમાં આવતાં બાપની સાથે પૈસા કમાવાની ઘાણીમાં જોડાઈ મિયાં માલેતુજ્જર બન્યા હોત. 'શહીદ' તે આનું નામ.

પોતાની ખીજ આફતો વિસરાઈ જાય, પોતે આનંદમાં રહી શકે, તે માટે 'સદી'ની ઑરિસને-બદ્દે પોતાના ઘરને-તેમણે એક કલ્પ જોવુંજ બનાવી દીધું હતું. એને ક્યું વિશેષણ આપું? ફ્રેન્ચ સેલ્લા, એડિસન કે સ્ટીલન વખતનું કૉશિલાઉસ, કે પેલા જહ્નુન્સન, બર્ક અને ગોલ્ડસ્મિથની કલ્પ કહું? ખરેખર, ગૂજરાતમાં સઘળા પક્ષના સાક્ષરો એકઠા થઈ શકે તેવું કોઈ પણ સ્થળ હોય તો તે 'સાહિત્ય-રસિકોનું મક્કા' - હાજમહમ્મદનું ઘરજ હતું. ત્યાં રોજ દાયરો જમ્મેલો જ રહેતો. રોજ નવી નવી વ્યક્તિઓ ત્યાં આવતી. જાતજાતનાં મગજોનું જાણે પ્રદર્શન થતું. મિયાં ઘણીવાર મને કહેતા: "આ મગજોના નમૂનાઓના અભ્યાસથી જ હું આનંદમાં રહી શકું છું. આ દાયરો મારે ત્યાં ન જામતો હોત તો હું ક્યારનોયે દુઃખના ભાર નીચે કચરાઈ ધુંદાઈ મરી ગયો હોત."

અલબત્ત કોઈ કોઈ મગજો જરા ચક્રમ ત્યાં આવતાં, પણ કેટલાંકમાં અસાધારણ શક્તિ માલૂમ પડતી જ. કાંઈક નૈસર્ગિક શક્તિ-ખોલવાની, લખવાની કે પછી ચિતરવાની-તમારામાં ન હોય તો તમે ત્યાં ટકી જ શકો નહિ.

હાજીમહમ્મદ પોતાના ટેબલપર એકા એકા કંઈક લખતા હોય, એ ચાર આવેલા નવી તૈયાર થતી 'સદી' નિરખતા હોય, ત્યાં લાંબી ફલાંગો ભરતા સુરવાળ, કોટ અને મધ્ય પ્રાંતોની ફેશનની ટોપીમાં સજ્જ થયેલા, મહોડામાં ડબલ પાનનો ડૂચો ચાવતા, હાથમાં ચૂનાવાળી કતરી સોપારી લઈ 'મદભર નયનાં' સાથે પંડિત વિશ્વંભરનાથ જજ્જ ચાલ્યા આવે.

“હાજીમહમ્મદ!” પંડિત આવતાંવેંત ખૂબ જ મારે: “એક નવા ગદ્ય સુનાઉ.” હાજીમહમ્મદ કલમ પડતી મૂકે, ઓરડાના મધ્ય ભાગમાં મંડળી જામે અને જજ્જ ઉર્દુમાં પોતાની વાર્તા કહી સંભળાવે. “ધુધટવાલી” વગેરે વાર્તાઓની શરૂઆત આમ જ થયેલી. કોઈ વખત યૂરપ, અમેરિકા, જાપાન વગેરે સ્થળે ફરી આવેલા હરિશ્ચંદ્ર તાલચેરકર આવે. ‘હિન્દીપંચ’માં ‘જલધરનાથ’ના ઉપનામથી લખનાર રાવ ખહાદૂર તાલચેરકરના એ ચિરંજીવી. હરિશ્ચંદ્ર વાતો કરતાં કરતાં અમેરિકાના કોઈ શહેર, ઇંગ્લાંડના કોઈ હોટેલ, કે જાપાનના કોઈ ખગીયામાં તમને ફેરવી લાવે.

હમેશના એ દાયરામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ તો નિરંતર હાજર હોય જ. જાણે કોઈ મંદિરના પૂજારીઓ-હજ કરવા આવેલા હાજીઓ-દરબારના દરબારીઓ-નવ્યાપના હજૂરીઆઓ-અરે નહિરે!-નવ્યાપના દિલોગ્ગન દોસ્તો! તેઓમાં ‘શાયદા,’ ‘મનહર,’ તમારો આ સેવક, ‘ધનસાન,’ અને સ્કૉલર્લિ ચન્દ્રશંકર ખૂચનો સમાવેશ થાય છે. કવચિત કવચિત ‘દીવાના,’ ‘મિસ્કીન’ કે ‘મધુકર’ પણ આવે.

કોઈ વખત અપ-ટુ-ડેટ પોશાકમાં સજ્જ થયેલા કદાવર સીના-ખાજ લાગતા મુનશી આગા હુશ્ર એ ચાર દોસ્તો સાથે આવી ચઢે. મુંબાઈના સ્ટેજપર કદિ નિષ્ફળ ન ગયેલાં નાટકો લખનાર આગા હુશ્રમાં સ્વમાનની લાગણી બહુ તીવ્ર હતી. તેઓ અનેક વખત કહેતા: “હાજીમહમ્મદ! મારે હિન્દોસ્તાનમેં નાટક લિખને-વાલે ખસ દો જ આદમી હય. એક વો લાહોરવાલે ઍરિસ્ટર થક-

બાલ ઔર દુસરા મેં. ઔર એક “અજબકુમારી” લિખનેવાલા વેા મૂલશંકર હરિનંદ ટ્રેનિકમેં મેરા શુર હય.” બર્ડ-મૅકેલેની યાદ આપે તેવી બાનીમાં બેલનાર વિલાકર પૂરેપૂરા અહીંજ ખીસે. આજ ઑફિસમાં કવિ ખખરદાર કલાકોના કલાકો બેસી રહે. કેઇ વાર સાધુચરિત પઢિયારજી આવી ચડે તો કેઇ વખત આવજી ગોવિન્દજી શેઠ સાથે આવેલા કાઠિયાવાડી ભક્ત અહીં બજનો લલકારે ! અહીં જ ડી. લક્ષ્મીદાસે પહેલવહેલી ભાટિયા સેન્ડો ચૂહરમલની ઓળખાણ કરાવી હતી. અહીં જ એક મુસલમાન પ્રૌફેસરે ગાડી રામપ્રસાદના કેટલાક ખેલો કરી બતાવ્યા હતા.

હાજીમહમ્મદના એ હાલમાં ઘડિયાળ રહેતું જ નહિ. શું ધારે છે ? મળવા આવનાર લોકો પા અરધા કલાકમાં તો જતા જ નહિ. બે-ત્રણ-ચાર કલાક તો રહેજે પસાર થઇ જાય. કેટલાક તો સવારના અગિયાર વાગે આવેલા રાતના આઠ વાગે ડોલતા ડોલતા વિદાય થતા. જાણે સાહિત્યના મયખાનામાંથી મસ્ત બહાર પડ્યા !

એક વાર દાદરપર જ હાજીમહમ્મદનો નાનો ચેકુસજી (બાળક) હાજીખ મને સામે મળ્યો.

“અરે ! આજ તુમ ખ્હોત મોડે આયે. ગમ્મત ગઇ. અખી થોડીસી હય.” તેણે કહ્યું.

“પણ છે શું ?”

હાજીમહમ્મદના ખીજા છોકરાએ ખખર આપી કે ‘ઓલિયા બેશી’ આવ્યા છે.

“હેં ! હજી પાંચ વાગ્યા છે. મને લાભ મળશે ?”

“પણ બધા તો બાર વાગ્યાના બેઠા છે.”

બાકી રહેલો રસ લેવા હું પણ અટ્ટહાસ્ય કરતા દાયરામાં ધૂસ્યો. પુન્ય ક્યાં હશે કે તે દાયરો સારે નશીબે રાતના આઠે વિખેરાયો.

એક વખત એક વ્યક્તિની આસપાસ માણસો વિટળાઇ ત્યાં ફૂંડાળું કરી બેઠાં હતાં. વાત શિરાઝની ચાલતી હતી. સૌ એટલાં

તો તક્ષીન હતાં કે પાછું વાળીને જોવાની પણ કોઇની ઇચ્છા નહોતી થતી. અનેક રમૂજ દુચકાઓથી સૌનાં મ્હોંપર હાસ્ય છવાઇ જતું હતું. એ વ્યક્તિ તે નૂરમહમ્મદ.

સખી દિલ

“વીસમીસદી” અને હાજીમહમ્મદ એ બન્ને હમેશાં ભીડમાં જ રહેવાને લીધે તેમની અંતર્ગત સ્થિતિ બાળુનારા બૂજ આસામીઓ સિવાય બીજાઓને એ વિષે કંઈ કંઈ જાણે આવી શકતી. કોઈ તેમના પર ધંધાની અનાવડતને આરોપ મૂકતા, તો કોઈને લાગતું કે હાજીમહમ્મદ અલગ ભેગું કરતા હશે; કોઈને લાગતું કે એ અરોગર વ્યવસ્થા નથી કરી શકતા તો કોઈ કહેતા કે એ હિડાહિડાઈને પોતાની જાત અને ધરના ખર્ચમાં બધા પૈસા વાપરી નાખે છે. પરંતુ મને લાગે છે કે તેમની મુશ્કેલીઓનું ખરું કારણ દૈવની અવકૃપા જ હતી. એ છતાં પણ સહાયતા અને ઉદારતા એમણે નહોતી છેડી. થોડાક દાખલા આપું:

તેમના એક લેખક જે બહુ ઉંચી જાતની ટૂંકી વાર્તાઓ લખી શકે છે તે એક દિવસ બહુ જ ખરાબ વેશમાં ‘વીસમીસદી’ ની મિજલસમાં આવ્યા. તેમના મ્હોડાપર નિરાશા અને દુઃખની છાયા પડી હતી અને પોતાના ખરાબ પોષાકથી શરમાતા હોય, પણ મગ-ફરીને લીધે બોલી ન શકતા હોય એમ તેમને લાગતું હતું. એ વાત ગઈ. આઠેક દિવસ પછી તે મિજલસમાં આવ્યા તો તેમના દિદાર ફરી ગયેલા હતા! ફાંકડા અપ-ટુ-ડેટ પોશાકમાં સજ્જ થયેલા તે ભાઈએ સ્ટાઇલમાં અંદર આવી અમને જૂઠીને સલામ કરી. હાજીમહમ્મદે તેમની સામે સંતોષથી જોયું અને કટાક્ષમાં હસ્યા, પણ કંઈ બોલ્યા નહિ. મને લાગ્યું આશ્ચર્ય, કે આ ભાઈના દિદાર ફરી કેમ ગયા? કારણકે ભાઈસાહેબના ગળવામાં ભાગ્યે જ ખણખણાટ જણાતો હતો! આ જખરદસ્ત પરિવર્તનનું કારણ શોધતાં એ લેખક મહાશયે જ મારા કાનમાં જણાવી દીધું કે એ બધું ‘વીસમીસદી’ ના

મિયાંસાહેબને જ આભારી હતું. તેમણે જ તેના હાલહવાંલે જોઈને દરજીની દુકાને લઈ જઈ એ પોષાક ઓર્ડર આપી તૈયાર કરાવી આપ્યો હતો.

“ શેડ, આ શું ? ” હાજીમહમ્મદને મેં પૂછ્યું.

“ બોલીશ મા. આપણને ખુદા આપી રહેશે. એની સ્થિતિ કંદેડી હતી. ”

* * * * *

“ ખૂટ લેવાં છે. ક્યાંથી લઈશું ? ” એક વખત હાજીમહમ્મદે મને પૂછ્યું.

“આલોને ! મુંબાઈ શહેર મોડું છે. ગમે ત્યાંથી લઈશું.” મેં કહ્યું.

એમણે દશ રૂપિયાની નોટ ગજવામાં મૂકી. અમે ઉપડ્યા. કૌંકડ માર્કેટ આગળ પહોંચ્યા ત્યાં એક ચિત્રકાર મિત્ર મળ્યા, એટલે ખૂટવાળા બહોરાની દુકાનમાં પેસતાં પેસતાં જ પગથિયાપર ઉભા રહી ગયા. તરત જ એક કવિતાના ચિત્રમાં એક યુવતીને અટારીએ કેમ ઉભી રાખવી તે સંબંધે મિયાં સમજૂતી આપવા મંડી પડ્યા. ચિત્રકાર બાહોશ હતો, છતાં પણ પોતાના મનની અંદર કંઈપણ ચિત્ર આબેહૂબ ‘સદી’માં ઉતરે તે માટે હાજીમહમ્મદે પાએક કલાક ત્યાં વિવેચન કર્યું. મારા મગજમાં તો ખૂટ જ ભરાયા હતા. મેં પડખે ચડી કહ્યું: “ ખૂટ ! ”

“ એ થઈ રહેશે. બાવા, આ એક કામ તો પત્યું. ‘સદી’નાં કામ અંગત કામ કરતાં વધુ મહત્વનાં છે. ” જવાબ મળ્યો.

ત્યાંથી અમે ધોરીઅંદર પહોંચ્યા. મારા મનમાં કે અર્ચગેટ સ્ટ્રીટની કોઈ દુકાનમાં જઈશું. એટલામાં બહારગામથી આવેલા કેટલાક લેખક મિત્રો મળ્યા ! પરદેશથી આવેલા સગા ભાઈને જોતાં જેટલો આનંદ થાય તેટલો આનંદ હાજીભાઈને એ લેખકોને મળતાં થયો. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કરાચીથી કલકત્તા સુધીની વાતો એ લેખક ત્રગડીએ એમ્પાયર હોટેલની સામેની કુટપાથપર ઉભાં

હમાં કરી નાખી. ઘડિયાળમાં નજર કરતાં છમાં દસ મિનિટ ઓછી જણાઈ. અધારામાં બ્હોરો જેવાંતેવાં ખૂટ ધાખડી દેશે એ ચિંતા મારા મગજમાં હજી તો ઉદ્ભવે તે પહેલાં હાજીમહમ્મદે મને એ વિડીયો રિયા બાંહે કરવાનું કહ્યું. બધું મંડળ ઉપડ્યું, રૉયલ આપેરા હાઉસ તરફ! હાજીમહમ્મદે પાકીટમાંથી પેલી દસ રૂપિયાની નોટ કહાડી મારા હાથમાં મૂકી ગાડીવાળાઓને પતાવી અમારા સૌ માટે ટિકિટો લેવા આજ્ઞા કરી. અમે ખુશાલીથી સીનેમા જોયો. લેખકો હાજીમહમ્મદનું સ્વાગત જોઈ તાજૂબ થઈ ગયા. ફક્ત હું જ જાણતો હતો કે મિયાંએ પોતાની આખર સાચવવા ખૂટનો ભોગ આપ્યો હતો.

હું ને હાજીમહમ્મદ તાજૂતના વાઘોની માફક એક રવિવારે બપોરે એ વાગે લીંડીખમરની જરીવાળાઓની દુકાને આથડતા હતા. તાજૂતના વાઘ આ ઉપરથી કહું છું કે હાજીમહમ્મદની સાથે ચાલવું મને કંટાળાભરેલું લાગતું. કારણ, એ ચાલતા નહિ-ઉડતા જ. એ ચાલે ત્યારે આપણને એમ જ લાગે કે સાહિત્યના સૂર્યમંડળમાં એક ગ્રહ જાણે કે આવેશથી ફરતો હોય !

હાજીમહમ્મદને પાઘડી લેવી હતી, પણ એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ ન થઈ, એટલે અમે ટ્રામમાં ખેસી તાજમહાલ હોટેલ ગયા. એમ ના ધારતા કે અમે તાજમહાલના આલીશાં રેસ્ટોરાંમાં લહેર કરવા ગયા હતા ! એ હોટેલમાં બહીલર અને તારાપોરવાલા બુકસેલરના બે સ્ટૉલ છે. ત્યાંનાં નવાં મેંગ્ઝિનો જોવાં એ હાજીમહમ્મદનો શોખ હતો. એક મેંગ્ઝિનો અસુક લેખ એમને ત્યાં પસંદ પડ્યો. ‘અસ’, ‘સદી’માં તે આવવો જ જોઈએ. ત્યાં ને ત્યાં એ ખરીદાયું.

“તું આ લેખને ઇન્સાફ આપશે કે ?” તેમણે પૂછ્યું.

મેં મારી પાસે બે ચાર લેખો હોવાની મુસ્કેલી દર્શાવી. પાંચ દહાડા પછી તો ‘સદી’ બહાર પડવાની હતી. તે પહેલાં લેખ લખાઈ ચિત્રોના બ્લૉક તૈયાર થઈ છપાઈ જવો જોઈએ.

“હા; એક માણસ મારા ધ્યાનમાં છે.” બાઈલું કહી, હું વધુ

પૂછું તે પહેલાં તો તે હડયા ! હું પણ પાછળ હાંરતો હાંરતો દોડ્યો, પણ એટલામાં તો એક સ્ટેશનરની દુકાનમાં ઘૂસી એ પાછા આવ્યા હતા ! હાથમાં એક ન્હાનુંસરખું પેકેટ હતું.

“ ભાઈ, આ શું ? ” મેં પૂછ્યું.

“ આ લેખ લખાવવા જેની પાસે આપણે જઈએ છીએ તેને ભેટ આપવા માટે આ ‘ વૉટરમેન્સ ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ પેન ’ છે. ”

“ પણ એ અત્યારે ? ”

“ હા. આવી રીતે ઉતાવળથી મેં ઘણા લેખો લખાવ્યા છે. કંઈક તો કદર કરવી જોઈએ. ” પાંચડી માટે લીધેલા પૈસા આમ વપરાયા !

એક વખત સાંજે અમે પાલવા બંદર ઉપર ફરતા હતા. છ વાગે અમારો વિચાર એક સીનેમામાં એક સુંદર દ્વિત્ત્વ જોવા જવાનો હતો. ફરતા ફરતા તાજમહાલ હોટેલમાં આવેલી વહીવટની સ્ટોલપર અમે ગયા, તો ત્યાં એક જાણીતા અમેરિકન માસિકનો નવો આવેલો અંક જોયો. અમારા બન્નેના ગળવામાંના પૈસા એકઠા કરી તે ખરીદી લેવાયું અને ત્યાં ને ત્યાંજ એક બેંચપર બેસી, તેમાંના એક લેખનો તરણુમે થયો, હેડિંગો પણ થયાં અને લેખ પ્રેસ માટે તૈયાર થયો ! સીનેમા, ગમ્મત વગેરે મુલતવી રહ્યાં. અમે ચાલતા ધેર ગયા. રસ્તામાં પાનવાળાની દુકાને મને એક પાન ખવરાવ્યું અને કહ્યું : “ આજે તો આટલાથી ખૂશ થા અને આપણી શકીરીનો આનંદ લે. ”

એક દિવસ અમે બપોરે બેઠા હતા તેવામાં એક લેખક ગભરાયેલા અકળાયેલા મિયાં પાસે આવ્યા ને કાનમાં કંઈક વાત કરી. હાજમહમ્મદ એને સાથે લઇને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા. આઠેક દિવસ પછી મને બપોર પડી કે તેમને એક ભયંકર દર્દમાંથી બચાવવા માટે હાજમહમ્મદે ડૉક્ટરની સગવડ કરી આપી એનું સાક રૂપિયાનું બિલ ભર્યું હતું !

તેમનું ફાટેલું ખમીસ જોઈ એકવાર અમે નિકટ રહેનાર બે ચાર જણાએ તેમને નવું ખમીસ શિવડાવવા આગ્રહ કર્યો. તે માટે પૈસાની

જોગવાઈ પણ થઈ ગઈ, પરંતુ જે દહાડે કાપડિયાને ત્યાં અમે જવાના હતા તે દહાડે અમને ખબર પડી કે એ પૈસા તો 'સદી'ના ઉપયોગ માટે એ સારાં ચિત્રો ખરીદવામાં ખર્ચાઈ ગયા હતા !

નવાં નાટકો સ્ટેજ પર આવે ત્યારે હાજીમહમ્મદ અને તેના અમુક મિત્રોએ તો તે જોવાંજ જોઈએ. અમુક પુસ્તક વાંચવાની કોઈ લેખક મિત્રની ઇચ્છા થઈ હોય તો ખીજે દિવસે તે તેને પહોંચતું થયુંજ હોય. હાજીમહમ્મદના ખિસાપર શો ધા પડ્યો છે તે કોઈકજ નજીવું-અથવા નજીવા તસ્દી લેતું ! બહારગામના નજીવીતા લેખકો આવે ત્યારે ઉધરાણીવાળો કકળાટ કરતો જાય, હૂંડી બે ચાર દહાડા પછી ભરાય, પણ મહેમાનોના સ્વાગતમાં જરા પણ કચાશ રહે નહિ.

એમની ઉદારતા તો અપરંપાર હતી. કોઈક જ અધિપતિ એવો હશે કે જેને ત્યાં તેના લેખકો ઘરનાં માણસો જેવા થઈ પડ્યા હોય. તેમની કસોટીમાંથી પસાર થયા પછી તેમનું ઘર, તેમની લાય-ઝેરી, એ જાણે લેખકનીજ મત્તા થઈ પડતાં; અને લેખકો પણ તેમનું ઘર જાણે પોતાનું જ હોય તેવી રીતે ત્યાં ધામે જમાવતા. રીસા-ચેલા લેખકને, જેમ કોઈ પોતાના નાના ભાઈ કે પુત્રને લાડ લડાવે તેમ હાજીમહમ્મદ મનાવી પટાવી લડાવી રીઝવતા અને કામે બેસારતા. કોઈ લેખકે બહુ સાફ કામ કર્યું હોય, કામ બહુ કર્યા પછી થાકી ગયો હોય તો તેને હાજીમહમ્મદ સાથે ઑસ્ટ્રેરિયા ક્લાસમાં બેસીને સીનેમા કે નાટક જોવાનો હક્ક મળ્યોજ છે. તેમને ઇંગ્લાંડની રીત મુજબ લેખકની કદર કરવાની બહુ આકાંક્ષા હતી. તે ધણીવાર કહેતા કે મારે ગૂજરાતમાં બર્નાર્ડ શૉ, એચ. જી. વેલ્સ, કે જી. કે. ચેસ્ટર્ટન ઉત્પન્ન કરવા છે. પણ કર્મસંજોગ એવા કે "મિયાંના પાંઉમાં જૂતી" આવી જ નહિ. છતાં પણ 'વીસમીસદી'ને શોભા-વનાર લેખકોપર બની શકે તેટલો આભાર કરવાને તે હમેશાં મત્નશીલ રહેતા.

કોઈ લેખકને 'ઇન્ડિપેન્ડેન્ટ પેન,' કોઈને પુસ્તક, કોઈને અસ્માં,

ચનગમતી લાકડી કે ફોટોગ્રાફનો સેટ, કોઇને નાટક સીનમાં તો કોઇને
ઝહાપાણી, કોઇને ભલામણો તો કોઇને સુંદર ભેટો વગેરે આપવામાં
તેમનો ચાલુ ખર્ચ અવિરત ધારે વહાંજ કરતો. આવી ઝીણી ઝીણી
મદદોને લીધે તેમને ભારે ભીડમાં રહેવું પડતું.

ફીલસુફી

હાજીમહમ્મદ સ્વર્ગસ્થ થયા તેની બે ત્રણ મહિના અગાઉ
એક દિવસ બપોરે હું એમને મળવા ગયો હતો. આઠ દસ દિવસથી
તેમને મળી શક્યો ન હતો તેથી મને જોઇને જ એમણે ખૂબ મારીઃ
“તું ક્યાં હતો ?”

“મુ'બાઇમાં.”

“અરે, શું ભલા માણસ ! આ જીવનનો ડ્રોપસીન પડવાનો હતો !

“અરે ! એ શું બોલો છો ?”

“તને ખબર નથી ? મને અકસ્માત થયો હતો. ગાડીમાં ઘેર
લાવવો પડ્યો હતો.”

“ના; મને તો કંઈજ ખબર નથી.”

“ચાલ બધું કહું.”

“મારે નથી સાંભળવું. બચી ગયા એ ખુદાનો ઉપકાર. દુઃખદ
અનાવ યાદ ન લાવવા જોઇએ.”

“પણ સાંભળ તો ખરો; નવું જાણવાનું મળશે. એ અકસ્મા-
તમાંથી હું બે બાબતો શીખ્યો.”

એ પછી હાજીમહમ્મદે નીચે પ્રમાણે હકીકત કહીઃ

“કનૈયાલાલ મુનશીની ઑડિસમાંથી ‘કોનો વાંક’ ની વાર્તાનાં
કાગળિયાં લઈ અર્થગેટ ટ્રામજંકશન આગળ ટ્રામ પકડવા હું ઉભો
હતો. બે ત્રણ ટ્રામો આવી, પણ બધી ભરચક હતી. મારે તો ઘેર
જવાની ઉતાવળ હતી, એટલે એક ટ્રામને દોડી પકડવાનો વિચાર
કર્યો. હું દોડવા માંડું ત્યાં તો એક પોર્ટુગીઝ સાઇક્લિસ્ટ એકદમ
ધસી આવ્યો. સાઇકલ અને સ્વાર બન્ને મારા ઉપર પડ્યાં. હું પડી

ગયો, કામળિયાં વેરાઈ ગયાં. ઉભો થઈ પોશાક ઠીક કર્યો ત્યાં કોઈએ કામળિયાં એકઠાં કરી મને આપ્યાં. પાછો ટ્રામ માટે દોડવા જતો હતો એવામાં મને ચક્કર આવ્યાં. એક જાડા દક્ષિણીનો ડગલો પકડી ‘હું જઈ છું’ એટલુંજ બોલી શક્યો. ખસ; પછી શું થયું તે મને યાદ નથી. આંખ ઉઘડી ત્યારે લોકોનું ટોળું આસપાસ એકઠું થયું હતું. એક પારસી ગૃહસ્થ અને દક્ષિણી ગૃહસ્થ સારવાર કરતા હતા; કોઈ કપાળે આંધસ ફેરવી રહ્યું હતું; કોઈ હાથમાં પાણીનો ખ્યાલો ધરી ઉભો હતો; કેટલાક પેલા પોર્ટુગીઝને ટપકો આપતા હતા. લોકોએ તે પછી મને ઘેર પહોંચાડ્યો.”

“પણ તેમાં તમે નવું શું શીખ્યા ? અકસ્માતો તો ઘણા થાય છે!”

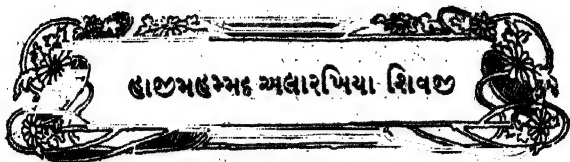
“સાંભળ; આજ સુધી હું એમજ ધારતો કે દુનિયા, આપણે પ્રત્યેકમંદ હોઈએ તોજ આપણને ચાહે છે; એ એકદર છે—એકદર છે. પણ ના; આ અકસ્માતે મને શીખવ્યું કે પ્રભુની દયાનો ઝરો માનવીઓમાં વજાળ કરે છે. ખીનું એ કે મોત સુખમય છે. હું એભાન હતો ત્યારે મને લાગ્યું કે હું કોઈ નવીન પ્રદેશમાં ગયો છું અને અદ્ભુત શાંતિ ભોગવું છું !”

ખસ; તેમના એ શબ્દો મેં છેલ્લાજ સાંભળ્યા.

હવે વધારે શું લખું ? તેમના સ્વભાવની—શક્તિની કંઈ દિશામાં તમને લાઈ જઈ ? અહીંજ હું વિરમું છું. ગૂંજરાતે તેમને માટે શું કર્યું ? દુનિયાએ બદલો ના આપ્યો, તો સાહિત્યના આ શહીદ, ખુદા તને બદલો આપો ! આમીન.

“મસ્ત ફકીર”

૧૯૧૭ ના નવેમ્બર માસની 'સદી'માં "તંત્રીના ભાઈ મંત્રી" એક વિદ્વાન અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે કે "પંચોપાખ્યાનમાં વાંચેલું કે જે સખસ આ ભવમાં આપઘાત કરે તે આવતા ભવમાં કાંતો સાત દીકરીનો આપ થાય, નહિતો અધિપતિ થાય !" આ અભિપ્રાય જો કેાઈ અધિપતિની પાયમાલી જોઈને બંધાયો હોય તો એ હાજમહમ્મદને જ જોઈને. ખરી વાત એ છે કે એ બેહદ રમૂજ લેખક મુંબાઈમાં બહુ વખણાયેલા ડૉક્ટર છે અને અનેકવાર ગંભીરતાથી જે વિષયમાં હાજમહમ્મદને તેણે ચેતાવ્યા હતા તેજ વાત એણે પાછી અહીં રમૂજ ટકોર રૂપે મૂકી હતી. હાજમહમ્મદને બહુ ન્હાની ઉમરથીજ મંદાશિ રહેતો. પાછળથી ચિન્તા વધી એટલે ખાવાની રૂચિ જેવું એમણે કદિ અનુભવ્યું નહોતું. મોટે ભાગે તે 'સેનેટોજન' ઉપર રહેતા. ડૉક્ટોરોનો અતિ આગ્રહ આરામ અને હવાફેર માટે હતો-અને એ બંને, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં એમને માટે અપ્રાપ્ય થઈ પડ્યાં હતાં. આજે બધાં આદર્યા અધૂરાં પડ્યાં છે, અને જહાફેર અને જાવેદાન આરામ એ બંને પ્રત્યક્ષ થતાં, સહસા બોલાઈ જવાય છે કે:

‘માના નહિ તુજોહ જના હય જરૂર;
ભટકે હુએ દિલમેં બી હય ખટકા તેરા.’

વિદ્વાતાનો અતિ વિચિત્ર તરંગ એ થયો કે આ જ પંક્તિઓ એમની કલમે 'વીસમીસદી'ના આરંભકાળે પહેલે પાને લખી અને તે આજે જ્યારે એમના જીવનનું છેલ્લું પાનું પણ ઉઘડી આમ અચાનક બંધ પડ્યું ત્યારે બહુ જુદી રીતે સાર્થવતી બની !

હાજીમહમ્મદના
પિતાશ્રી :
અહમદખાન શિવજી

હાજીમહમ્મદનાં
માતૃશ્રી :
રહેમતબાઇ

એમના જવાને હજુ મહિનો એક પણ નથી થયો, એઓ ગયા એ વાત મનમાં હજુ સ્પષ્ટ રૂપે દોરાતી પણ નથી, ત્યાં એઓ માટે નિશ્ચિતાર્થ શબ્દોમાં અને સુધારિત ભાવયુક્ત અભિપ્રાય દર્શાવતાં વાક્યોમાં કંઈ પણ મ્હારાથી કહી શકાય એમ લાગતું નથી. છતાં સવિસ્તર કહેવાનું કોઈ દિ' ઉપર રાખી થોડુંક ભાગ્યંતુલ્યું અને તેટલી વ્યવસ્થા જાળવી અહીં કહેવા ધારું છું.

“ભારતજીવન” જે એક વખત ગૂજરાતની બહુ સારી સેવા બજાવતું હતું તેના જૂના અંકોમાં “ત્રિભક્તિ”, ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, “બુલબુલ” વગેરેની આરંભકાળમાં લખેલી કૃતિઓ ભેળીભેળી હાજીમહમ્મદની એકાદ બે કૃતિઓ મેં જોઈ છે. “તાઝા બ તાઝા નઓ બ નઓ.” એ આઘ પંક્તિઓ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે કવિ તરીકે હાજીમહમ્મદમાં અર્થ અને શબ્દની સાદાઈ એજ વિશેષ ગુણ છે. સહુથી પહેલી પંક્તિઓ, જ્યારે ચોથા પાંચમા ધોરણથી સ્કુલ છોડી ત્યારે તેમના વર્ગના શિક્ષક (ફોર્ટ હાઈસ્કુલના શિષ્યવર્ગમાં ભયમિશ્રિત માન પ્રકટાવવામાં અને નેતરથી રડાવી, શીખવવામાં રીઝવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થનાર) રા. દિક્ષિતને ઉદ્દેશીને લખી હતી. એમની કાવ્યકૃતિઓમાં સહુથી સરસ અને એમણે જતનપૂર્વક સાચવી રાખેલી એવી એક જ છે; અને તે આમર ખાયામનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર. કવિ તરીકેના આ એમના જૂજ પ્રયાસો.

લેખક તરીકે ‘રશીદા’ અને ‘હિમાનનાં મોતી’ નામનાં મનહર ભાષાન્તરો ઉપરાંત જુદાં જુદાં પત્રોમાં વાર્તાઓ (ધણીપરી ભાષાન્તરો) લખતા. જે હાજીમહમ્મદ માત્ર કવિ કે લેખકજ રહ્યા હોત તો કદાચ તેમનું નામ આજે ગૂજરાતમાં કોઈ ન જાણતું હોત. તેમની સર્જકશક્તિ નહિ જેવી હતી. પરંતુ તેમની રસિકતા, કલાવાન પ્રત્યે મમતા અને કલાના પારખ તરીકેની નિપુણતા એ ત્રણ ગુણ સાથે અતિ મિલનસાર અને પરકાર્યલક્ષી સ્વભાવથી તેઓ ગૂજરાતના સાહિત્યપ્રેમીઓમાં અને કલારસિક મંડળમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. છેલ્લાં

કેટલાંક વર્ષ થયાં મુંબાઈમાં કલા વિષયક એવી બહુ થોડી પ્રવૃત્તિઓ હતી જેમાં એમનો હાથ ન હોય. મરાઠી માસિક “મનોરંજન” જ્યારે આરંભદશામાં હતું ત્યારે બહુથે વાર તેમાં બહાર પાડવાના વિષયો, ચિત્રો વિગેરેની પસંદગી માટે હાજમહમ્મદને પેદરેડપરને બંગલે મંડળ મળતું.

આ માસિકને સહાય કરવામાં સમય અને શક્તિ ખર્ચવામાં એમણે મળ્યા નથી રાખી. મરાઠી “મનોરંજન,” હિન્દી “સસ્વતી” એક ગૂજરાતી અને એક અંગ્રેજી, એમ ચાર માસિકો સાથે ભેળવી, એક સિન્ડિકેટના હાથમાં મૂકવાં, અને એ ચારેય એકજ વખતે ને એકજ રંગે (માત્ર જુદી જુદી ભાષામાં) પ્રકટ થાય; તેમાંનાં લેખો અને લેખકો, ચિત્રો અને ચિત્રકારો સમસ્ત ભારતના હોઈ શકે અને સમસ્ત ભારતમાં પ્રસિદ્ધિ પામી શકે; એવી યોજના, જતે દહાડે, ઘડી પાર ઉતારવી, એ તેમની ઇચ્છા હતી. આથી ‘મનોરંજન’ના ચાલક બણે પોતે જ હોય એટલી કાળજીથી તેઓ તેમાં સહાય કરતા અને જે ક્ષણે ગૂજરાતી માસિકને પ્રકટ કરી શકાય તે ક્ષણની, ઇષ્ટ સમાગમ માટે કોઈ જુએ એવી ઉત્સુકતાથી રાહ જોવા લાગ્યા. ધંધા વેપારની કે અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિમાં બાલ્ય વ્યાપાર ગમે તેટલો હોય તોપણ અંતરમાં તેજ ક્ષણ સંબંધે વિચાર અવ્યાહત આવ્યા જ કરે. કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચતાં “મહારા માસિક માટે ઉપયોગી થશે કે કેમ ?” એજ દૃષ્ટિ રાખે. અંગ્રેજીમાં કે ગૂજરાતીમાં, સિંધીમાં કે ઉર્દુમાં, મરાઠીમાં કે હિન્દીમાં, ગદ્ય કે પદ્ય, રમૂજ કે ગંભીર, જાહેરખબર કે ગદ્ય ગમે તે હોય, પણ જો ‘મહારા માસિક’ના કોઈપણ અંગના પોપણ કે ભૂપણ માટે ઉપયોગી દેખાય કે તરત તેનો સંગ્રહ કરી મૂકતા, ‘મહારા માસિક’ની એમને વર્ષો પહેલાં લગતી લાગી રહી હતી, એટલે આ સંગ્રહ બહુજ ચિત્રવિચિત્ર અને વિપુલ છે. કલાની મદદ વડેજ, કોઈપણ લેખકની મદદ વગર માત્ર Scissors and Paste

(કાતર અને ગુદર)નું જર્નાલિઝમ ચલાવે તોયે મહિનાઓ સુધી 'સદી' આકર્ષકરીતે બહાર પડી શકે એટલો એ બંડાર હતો. વર્ષો સુધીની આ લગની દહાડે દહાડે વધવા લાગી હતી અને આની પ્રછવાડે ખરચાતાં સમય અને સાધનના પરિણામો ભેગી આકર્ષિક વિપત્તિઓ ભળી. પેદરરોડપરનો બંધનો ગયો, વડગાદીપરનું મકાન ગયું, ભાન ભૂલી જવાય એવી ચિંતાભર્યું જીવન આવ્યું, પણ 'મહારા માસિક'નાં લાલનમાં કંઈપણ ઉણપ ન આવી, અને જ્યારે બીજાઓએ ધાર્યું કે હવે આવી વિષમ સ્થિતિમાં હાજમહમ્મદે 'સાહિત્યવેડા' છોડી દઈ ધધેધાપે વળગશે, તેજ પળે હાજમહમ્મદે દૂર ક્ષિતિજ ઉપર રાહ જોતાં માસિકને પ્રત્યક્ષ પથે પધરાવવાનું સુમુહૂર્ત ધાર્યું.

'વીસમીસદી'એ ગૂજરાતીઓ માટે અને ગૂજરાતના સાહિત્ય માટે શું કર્યું છે એ વિષય મહારે માટે એટલા તો જુદા જુદા મુદ્દાઓથી ભરેલો છે કે એ સંબંધે અહિં હું કંઈપણ કહેવા ઇચ્છતો નથી. અહીં તો બીજી કેટલીક જાણવાજોવી વાતો વિષેજ લખું છું. યૂરપ અને અમેરિકાના વર્તમાન જર્નાલિઝમ સંબંધે હાજમહમ્મદને જેટલી માહિતી હતી તેટલી સુબાઈ તરફના બીજા એક બે હિન્દીઓને માંડ હશે. જે સમય અતુકૂળ હોત તો એમને હાથે શાં જશનામી કાર્યો થયાં હોત એ પ્રશ્ન નિરર્થક છે. પ્રથમ તો એમની કલ્પના એવી હતી કે ગમે તે લેખકોના ગમે તેવા લેખો ગમે ત્યારે આવે તેના ઉપર નિભાવ કરવા કરતાં 'વીસમીસદી'નોજ ખાસ સ્ટાફ રાખવો અને જેમ બને તેમ 'ફ્રી લાન્સ'ની કૃતિઓ ઓછી લેવા ઉપરાંત દર પખવાડીએ એકવાર આ સ્ટાફનો થોડો અંશે 'પ્રેક્ષિશનલ' અને થોડો અંશે 'સોશ્યલ' એવો મેળાવડો કરવો; જ્યાં 'આવતા અંક' માટેની સર્વ ચર્ચા થાય અને પરસ્પરના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા વાતાવરણમાં સહુકોઈ પોતાનો હિસ્સો આપે અને લે. પોતાની આ યોજનાઓ વિષે વાતો કરતાં એ એવા તો જોસથી ખોલતા કે ગૂજરાત અને ગૂજરાતીનો કોઈ પણ

એમી એમનાં સ્વપ્ન સાચાં પડે! એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છ્યા વિના ન રહે. પણ સોણાં તે સોણાંજ રહ્યાં ! વસ્તુસ્થિતિ વિકરાલ બની. મોઢવારી બધે વધી, પણ આટંપેપરે અને પ્લૉકસ માટેનાં ક્રિક અને કેમિકલ્સે તો દશદશગણા ઉછાળા ખાધા. નાણાંબીડ વધી અને છેવટે કોકડું એવું તો ગૂંચવાયું કે તેમાંથી ઉકેલમાર્ગ અસંભવિત બન્યો. નાણાંની બીડને લીધે ધણીવાર કપોઝ કરેલા મેંટરની ગેલીઓ પ્રેસપર ચઢાવવાની છાપખાનાવાળા ના પાડી ઉઠતા ! ચિત્રો છાપવામાં પણ ધણીવાર એમ થતું. પહેલા અંકનું કવર ડિઝાઇન વિલાયતમાં છપાયું હતું, છેલ્લાનું કલકત્તામાં છપાયું હતું. જ્યારે કોષ્ટકો 'હિન્દુસ્થાન'માં, 'લક્ષ્મી આર્ટ'માં કે કોષ્ટ બીજે ડેકાણે છપાતું. લેખકો ધણીવાર ધાર્યા કરતાં મોડા થતા. તેમની પૂંઠે પડવામાં એ બહુ ચીવટ રાખતા. એકવાર મહારાથી સમયસર લખાણ પહોંચાડાયું નહિ. એટલામાં વળી અડવાડિયું રજા હોવાથી હું ખંડાલે ગયો. એને બીજે કે ત્રીજે દહાડે મુંબાઈથી હાથમહમ્મદ તારપર તાર છોડવા લાગ્યા. જે વાત પત્રથી એટલા જ વખતમાં અને ટૂંટ જેટલા ખર્ચે થઈ શકે તેને માટે આ ચીવટ જોઈ અલબત્ત મ્હારે મુંબાઈ આવી પહોંચ્યા સિવાય છુટકો જ ન હતો.

પોતે 'સલીમ'ના નામથી 'મોગલ રંગમહેલ,' 'શીશમહેલ,' અને બીજી વાર્તાઓ લખતા ત્યારનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. બીજે કોષ્ટ લેખ સમયસર ન આવવાથી કપોઝિટર નકામા બેઠા. તરત જ કપોઝિટરના સ્ટૂલ ઉપર બેસી ફાકિન્ટનપેનથી લખવા માંડયું, અને પાનાં પ્લૉકમાંથી ફાડી શીડીને આપવા માંડ્યા. એમનાં ઘણાં ખરાં લખાણો આવી રીતેજ થયેલાં. પ્રુફ કે નવો લેખ વાંચી, ચિત્રો વગેરે માટે સ્થાન મુકરર કરવાનું કાર્ય દ્રામમાં થતું ! એકવાર 'સાંજ-વર્તમાન'ના મકાન નીચે, દ્રામની રાહ જોતાં રસ્તામાં જ તેમણે એક લેખ વાંચી જવાનું અને મ્હેં થોડાંક સેકન્ડ પ્રુફ જોવાનું સૂચ્યું. એ દૃશ્યનું વર્ણન સાંભળી એક ચિત્રકારે કલ્પનામાં અમારૂં રેખાચિત્ર પણ કર્યું હતું. જ્યારે ડૉ. બોઝ મુંબાઈ આવ્યા ત્યારે

અંક તૈયાર કરવામાં નવો અનુભવ-જે અનુભવને અમેરિકનો
managing a big gun કહે છે તે-મળ્યો. વળી, મોટા માણસો
બહુ ન્હાની બાબતોને પણ બહુ મોટું રૂપ કેમ આપી દે છે તે પણ
અમે તે દહાડે સ્હમજ્યા.

હાજમહમ્મદને ત્યાં સદાય કચેરી ભરેલી રહેતી. નવા આવ-
નારને ઘડીભર ઓળખાણ કરાવવી હોય તો:—પેલો કોઇ ખૂણામાં
જાણે કાંઈ જોતોજ નથી એમ બેઠેલ છે. ઘડીકમાં તે કંઈક વાંચવામાં
મશગૂલ રહે છે. મ્હોં ઉપરથી કાણુભર પણ ગંભીરાઈ દૂર થતી નથી,
એ ‘ઇન્સાન.’ એ બહાર જોટલી ગંભીરાઈ રાખે છે એટલીજ ઉડી
એની હાસ્યવૃત્તિ છે. એની Sense of Humour એટલી તો તીવ્ર
છે કે તમારામાં રહેલું સૂક્ષ્મતમ કદંગાપણું પણ એ જોઈ શકે છે.
અને મનમાં ને મનમાં તે ઉપર થોડાં ટૂંકાં સચોટ વાક્યોમાં અભિ-
પ્રાય આપી દે છે. કોઇક દહાડો તમે પ રચિત થશો ત્યારે તે સાંભળી
ખૂબ હસશો, અને તમને પોતાને એ કદંગાપણું પહેલેથીજ કેમ ન
સૂઝ્યું એજ તમને અચંપો લાગશે. બાજૂમાં, જુવાન ચહેરાનો, નાનુક
બાંધાનો, ભાવવાહી આંખોવાળો કાઠિયાવાડી, ઘોળો ફેટો બાંધી
‘ઇન્સાન’ સાથે વાતો કરે છે ને થોડી વારે કાગળ ઉપર પેન્સિલ
ચલાવે છે એ રવિશંકર. એના હાથે ક્યારનોયે ત્હમારો ચહેરો પાના
ઉપર ઉતારી લીધો છે ! પ્રતભાશાળી કપાળવાળા ગૂંજરાતી યુવકો
અને સલજ્જ, માધુર્ય વર્ષાવતી આંખોવાળી ગૂંજરાતી યુવતીઓનો
એ વિઘાતા છે. કોઇ કોઇ વાર એ ‘અફલાતુન’ ને નામે પણ દેખા
દે છે; પણ તે તો માત્ર ‘ઇન્સાન,’ ‘ઓલિયા જોશી’ કે જાગીરદારના
હાસ્યમય લેખો હોય ત્યારેજ. પેલી સ્હામેની ખુરશી ઉપર છે તે
‘મસ્ત ફકીર.’ ‘રૂપિયાની આત્મકથા’ યાદ છે ? ‘બિલાડકુમારનું
ચરિત્ર’ એણે લખ્યું છે. સાદાં જીવનની સાદી ઘટનાઓને સાદાં છતાં
ચિત્રવિચિત્ર રંગ ભરેલાં વાક્યોમાં વર્ણવી દેખાડવાની કલા એની પાસે
છે. દૂર ટેબલ પાસે, પાનથી મ્હોં ભરી, આંખોમાં ઘેનઘેરો પ્રકાશ

રાખી, કંઈ ગમે તેમ ઘડી ત્રણેલાં પાનાંઓના સળ કહાડે છે તે પાંડિત વિશ્વભરનાથ જીજ્ઞા. 'ધુ'ધટવાણી', 'નિર્મોહી', એ એની કૃતિઓ.

ઘણાખરા લેખો આ કચેરીમાંજ તૈયાર થાય છે. ચિત્રો પણ કોઈવાર અહીંજ થાય છે. પેલો દક્ષિણી યુવક પીછી હાથમાં લઈ અંગ્રેજી મેંગેઝિનમાં નજર રાખી ચિત્ર બનાવે છે. તે કવર ડિઝાઇન કરે છે. આ વખતે પુરુષોત્તમનું ચિત્ર હજી તૈયાર નથી એટલે આ ચિત્રકાર 'નૅશ મેંગેઝિન'ના કવર ઉપરની અસલ લલનાને ચૂરપીય ગાઉને અને ફ્રાંકને અદલે અહીંની સાડી અને ચોલીમાં સળજ કરે છે !

અહીંજ કોઈવાર નરસિંહરાવ આવે છે. હાજીમહમ્મદ તરફનો નિર્મળ ભાવ અને એમના કાર્યની ઉદાર કદર, એ એથી હાજીમહમ્મદને એમણે પ્રેમવશ કરી લીધા છે. અહીંજ 'ભણકાર'ને કેવા રૂપે-રંગે બહાર પાડવું એ વિષે રા. બલવંતરાય ઠાકોરે ચર્ચા કરી હતી; અહીંજ મહેં નહાનાલાલ કવિને પહેલીવાર જોયા હતા; અહીંજ 'શયદા' 'જય ભારતી' ગાઇ સંભળાવે; ફ્રિદાહુસેન- 'મનહર' 'સ્વદેશસેવા'નો લેખક શાંત રહી સાંભળ્યા કરે; જજ્જ કાશ્મીરની મનમોહક કુદરત અને તેથી પણ મીઠાં માણસોની વાતો કરે; 'મસ્ત ફકીર' કોઈ નાની વાતને પણ Romantic રીતે વર્ણવે; કે 'ઇન્સાન' સાધારણ વાતચીતમાં પણ બધાંને પેટ પકડી હસાવે.

આ બધું સ્વપ્રવૃત્ત હોઈ ગયું ! આ મંડળ હાજીમહમ્મદનાં મિલનસાર સ્વભાવે ભેગું કર્યું હતું. ઘણાઓને તો તેમણેજ પહેલો લેખ લખાવ્યો હતો. એક નહાનકડો લેખ પણ જેણે છાપવા આપ્યો હોય તેને એ હમેશા ઉત્તેજન આપતા. એમની વિષમ સ્થિતિમાં પણ 'વીસમીસદી'ની માત્ર કૉમ્પિલમેન્ટરી પ્રતોની સંખ્યા પણ ત્રણસો ઉપરાંત થતી ! ગૂંજરાતનાં પ્રતિષ્ઠિત ગણતાં માસિકો એકંકેય અપવાદ સિવાય આમાં ગૃહસ્થાઇને ન છાજે તેવી અનુદારતા દાખવે છે;—લેખકને પણ એ નક્કલ નથી દઇ શકતાં—જ્યારે હાજીમહમ્મદે આપ મરી જતાં દીકરા સાથે પણ નેહી જળવવા પાછું વાળી જોયું નથી. 'મહેને

કોઈ અતુદાર કહેશે ' એ વિચારજ એમને બહુ વસમો લાગતો, અને ખીજાઓ કોઈવાર દૂકો જીવ દેખાડતા તે તેમને ધણીવાર મનમાં સાલ્યા કરતું.

અતિ વિષમ સંયોગોમાં ધણીવાર ગેરસમજીતીઓ થયા કરતી, પણ મ્હેં જે હાજીમહમ્મદને જોયા છે-ગાઢ રીતે પરિચિત કર્યા છે-તે હાજીમહમ્મદ સાહસિક, સ્વપ્ન જોનાર, મહત્વાકાંક્ષી, ઉદાર છે. ' વીસમીસદી ' એ એમના જીવનનું ધણું અંશે પ્રતિબિમ્બ છે. અનેકો પાસે ' દિલનો એકરાર ' કરાવનાર ' સદી ' જે પોતે એકરાર કરે તો પ્રશ્નોત્તર આવા અનુમાની શકાય:

- ૧ પુરૂષમાં વખાણવાલાયક સહ-
ગુણ કયો ? દેશ કાળની વિષમતાને ન ગણ-
કારી આગળ અને આગળ
ધપતું સાહસ.
- ૨ જીંદગીની ખરેખરી સફળતા
તમે શામાં માનો છો ? ગમે તેવાં અસંભવિત સ્વપ્નોને
પણુ પ્રત્યક્ષ કરવાના અથાગ
પ્રયાસમાં.
- ૩ તમારો પ્રિય વિનોદ કયો ? સાહિત્ય અને કલાના ન્હાના
મ્હોટા સહુ જોખીનેનો સમા-
ગમ મેળવવો તે.
- ૪ તમારો પ્રિય લેખક કયો ? જે કોઈ કંઈપણ વાત આકર્ષક
ઢબે કહી શકે તે.
- ૫ તમારો પ્રિય લેખ કયો ? જેમાં ચમત્કારનો થોડો પણ
અંશ હોય તેવો કોઈપણ લેખ;
જહોરખખરથી માંડીને ઠેક તત્ત્વ-
વિવેચન સુધી.
- ૬ તમારો સુદ્રલેખ શો છે ? Live and Let live *

ચન્દ્રશે'કર અમૃતલાલ ખૂચ

* 'એતન'માંથી : લેખક અને તંત્રીની અનુમતિથી.

હમદીન હાજમહમ્મદને

-ગઝલ-

૧

લલિત લાવણ્યના આશક ! સખે ! હાજમહમ્મદ !
 નિગરના નદુગર ! નેનાર તું હદમ્હાંય બેહદ !
 નયનની રસકલાના બાજુગર હાજમહમ્મદ !
 નઝરની ફોલસુદીમાં દાખવી છે દિલ-મહોખ્ખત !
 કલાપી સંગ, તુજ ગૃહ મ્હેં દીઠલ, હાજમહમ્મદ !
 પ્રદર્શન ચિત્રને, તુજ કારમી આંખે જ કુદરત !

૨

અનખ રસરંગ ઝીલ્યા છે સદા, હાજમહમ્મદ !
 રસીલાં રસલીલાં ચિત્રે ઝૂલાવ્યા છે ય હઝરત !
 મલપતા સ્મિતભર્યા હમદા દિલે, હાજમહમ્મદ !
 ભરી 'વીસમીસદી' માં દિલગીની છે ય દોલત !
 જગતમાં, હિન્દમાં, મુ'બાઇમાં, હાજમહમ્મદ !
 મહલાવી છે ય હો ! રસગુર્જરીને ગુલચમનવત !

૩

વસન્તે ફૂલડાં પૂછે : “ ક્યાહાં હાજમહમ્મદ ? ”
 “ દિદા ખૂબસૂરતીપર થાય એની ધન્ય સોખત ! ”
 અરુણોદય ગયો આલેખતો, હાજમહમ્મદ !
 દીડી દહેદિલીમાં છે સનમ મહખૂબ સલામત !
 સ્વદેશે હિન્દના હમદીન તું હાજમહમ્મદ !
 રસોજીવલ રંગભર તુજ રોહને તો હો અમરપદ !

મુ'બાઇની મોક્ષદારિકાં }
 ચેત્રી અમાવાસ્યા: ૧૯૭૭ }

જન્મ-લલિત

ગૂજરાતના વાંચનશાળી વર્ગમાં 'વીસમીસદી'ના તંત્રી તરીકે સ્વ. હાજીમહમ્મદનું નામ સારીરીતે જાણીતું થઇ ચૂક્યું છે. તેઓ એક સમૃદ્ધિવાન કુટુંબના નબીરા હતા. જુવાન ઉમ્મરમાંથી તેમને સાહિત્યવાંચન અને લેખનનો શોખ લાગ્યો હતો. સારાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો એ તેમનો એક ખાસ મનોભાવ હતો. એકના એક પુસ્તકની જુદી જુદી આવૃત્તિઓ એકઠી કરવામાં એ માત્ર આનંદ માનતા એટલું જ નહિ, પણ જુદા જુદા પ્રકાશકોની શી શી ખાસિયત છે તે સમજવા, તેપર વિચાર કરવા, તેમાંથી અને તેવા લાભ લેવા તેઓ હમેશાં ઉત્સુક રહેતા. આમર ખયામની, તેમની પાસે નહિ નહિ તોપણ સો-સવાસો જુદી જુદી આવૃત્તિની નકલો હતી. તેજ પ્રમાણે ઘણા વિખ્યાત લેખકોના અંથોની સારી સારી આવૃત્તિઓ ભેગી કરવી એ તેમનો અત્યંત પ્રિય રાગ હતો.

સર એડ્વિન આર્નોલ્ડના 'પર્સ ઓફ ઇશ્તિ' નામક પુસ્તકનો તેમણે જુવાન ઉમ્મરમાં તરજૂમો કર્યો હતો. એક મિત્રના અવસાનથી તેમનું હૃદય કવિતારૂપ શોકરુદન કરી રહ્યું હતું. વાર્તા-લેખનનો રસ લાગતાં 'નૂરજહાં' અને 'રશીદા' એવાં બે સ્વતંત્ર વાર્તાપુસ્તકો પણ તેમણે લખ્યાં હતાં. 'વીસમીસદી'માંના તેમના લેખ તો સારી રીતે જાણીતા જ છે. લેખનમાં આપેલો આ ફાળો ગૂજરાતી વાંચનરસિક જનને ઘડી આનંદ આવે તેવો છે.

એક સાહિત્યકાર તરીકે કર્તવ્ય બજાવવાનું પ્રશ્ન એ તેમને સોંપ્યું નહોતું; પરંતુ કળાના કદરદાન અને વાંચનશોખના વધારનારા તરીકે, સાક્ષર અસાક્ષર વચ્ચેનો મહા ગર્ત પૂરવાનો પ્રયાસ કરનાર તરીકે, સાહિત્ય અને ચિત્રકળા વચ્ચે પડી ગયેલું અંતર કાપી નાખી બંનેને નજીક નજીક લાવનાર તરીકે, પૃથગ્ગૂજનને વાર્તા, સુંદર ચિત્રો અને સહેલાં બોલામણાં ગીતોથી આનંદ લેતા કરવાનો અને તે દ્વારા તેવાને કંઈક ઉંચે લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો એક મહા પ્રયાસ કરનાર તરીકે પોતાની ધરજ અદા કરવાનું કામ તેમને સોંપાયેલું હતું, એમ તેમના જીવનપરથી જણાય છે. અને તે કામ કરવામાં માત્ર સ્વાર્થ-ત્યાગ જ નહિ, પણ આત્મભોગ પણ આપેલો છે, તે જૂજગરત મેહિ જાણતું હોય તો હવે જાણશે એવી ખાતરી છે.

કળાની કદર ગૂજરાતમાં બહુ જૂજ છે. ગૂજરાત નાણે મળ્યાર છે, પણ વ્યાપારી વૃત્તિમાં નફાતોટાના વિચારથી ગૂંચવાઈ ગયેલું મગજ કળા-એકંકેમ જાતની કળા-માટે જરાસરખું પણ સાહસ કરે તે પહેલાં ઘણી ઘણી આનાકાની કરવાની તેને ટેવ પડી ગઈ છે. કોઈ કોઈ ધનાઢય ગૂજરાતીઓ પોતાના બંગલાઓને ચિત્રોથી શોભાવે છે તો તેમાં રવિવર્મા કે બીજા એતદેશીય ચિત્રકારોની કૃતિઓના કરતાં છટલિ, ઇંગ્લંડ, કે બીજા વિદેશી ચિત્રકારોની કૃતિઓનું પ્રમાણ વધારે દેખાય છે. સામાન્ય વર્ગમાં તો કળા માટે વિચાર કરવા જેવી પણ આર્થિક સ્થિતિ રહી નથી. આવા વખતમાં ચિત્રકળાને સાહિત્ય સાથે સંયોજી, પૃથગ્ગૂજનને તેની પ્રસાદી મળે તેવું પગલું લેવાનું સાહસ કરવું એ સેવી જાતના શોખ માટે અત્યંત દિલ્લખી ધરાવનારથી જ થાય-તેવાં સાહસ માટે લાગ કરવા તત્પરતા ધરાવનારથી જ થાય. સ્વ. હોળ્મહમ્મદે ‘વીસમીસદી’ દ્વારા એ સાહસ ખેડ્યું; અને સંજોગોની પ્રતિકૂળ સ્થિતિને લીધે તે સાહસ એ એક ‘સાહસ’ જ નીવડ્યું! છતાં પણ તેમણે દૃઢ નિશ્ચયથી તેને સફળ કરવા પ્રયત્ન કર્યા કર્યા, અને જો પ્રભુનો આદેશ એટલો બધો જલદી ન આવ્યો

હોત તો ગૂજરાત જોઈ શકત કે સ્વ. હાજમહમ્મદ એક નવી જ રસેહ મેળવી, ગૂજરાતને એક નવું સસ બતાવી શક્યા છે.

સ્વ. હાજમહમ્મદની ચિત્રકામની કદરશનાસી બહુ સૂક્ષ્મ પ્રતિની હતી. ચિત્રકામની જ નહિ, પણ ચિત્રકારની તાકાત કેવી અને કેટલી છે એ પારખી કાઢવાની પણ તેમનામાં અજબ બુદ્ધિ હતી. તેમણે જે જે ચિત્રકારોનો હાથ પકડ્યો છે તે સાંઈ ને વધારે સાંઈ કામ કરતા થયા છે, અને સારા ચિત્રકાર તરીકે નામ કાઢવા ભવિષ્યમાં ભાગ્યશાળી થશે એવી આશા રાખી શકાય છે.

સ્વ. હાજમહમ્મદ ચિત્રકારને જ પારખી શકતા એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યના સ્વભાવની અને તેની શક્તિની કોટિની બહુ અચ્છી રીતે અને સત્ત્વર પરીક્ષા કરી લેતા. અજબજુતાં તેઓ કોઈથી છેતરાયા હોય, કે વાજબી કરતાં વધારે કિંમત આંકવાની ભૂલ કરી હોય એવું ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે.

પરંતુ પરીક્ષા કરી શકતા તેથી, પારખની જેવી સાંકડી અને સ્વાર્થી દૃષ્ટિ થઈ જાય છે તેવી તેમની થવા પામી નહોતી. તેમની ઉદારતા-હૃદયના ખરા ભાવથી અખંડ પ્રવાહે વહી રહેલી તેમની ઉદારતા-એક ઉંચા આદમી તરીકે તેમની ગણના કરાવે તેવી હતી. તે ઉદારતા અકિંચન વર્ગ તરફ જ હતી તેટલું જ નહિ, પણ સારી સ્થિતિના જન તરફ પણ તેમનું હૃદય અત્યુદાર ભાવે વલ્લા જ કરતું. કોઈને કાંઈપણ આપવા કરવામાં, મદદ કરવામાં, ઉપયોગી થવામાં, એઓએ કદિ સહેજ પણ વિચાર કર્યો હોય કે આંચકો ખાધો હોય એમ તેમના સંબંધમાં આવેલી કોઈ પણ વ્યક્તિ કહી નહિ શકે એવું અમારું માનવું છે.

આ હૃદયઔદાર્ય દેવામાં જ દેખાતું હતું એમ નહોતું. મિત્રો અને અમિત્રોપર પણ તેમના મનની મોટાઈ એવી છાપ પાડનારી હતી કે તેમની પાસેથી ક્ષુદ્ર વિચાર કે ક્ષુદ્રક ભાવ કોઈએ હરગીઝ જાણ્યો નહિ હોય. અન્ય રીતે સમર્થ શક્તિ ધરાવનારા ઘણા બુદ્ધિ-

શાળી પુરૂષોમાં પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પરનિંદા અને મીઠી મજાક ઘણીવાર તે પુરૂષોને 'મોટા બાળક' જ બનાવે છે. સ્વ. હાજમહમ્મદની સાથેના લગભગ તેર ચૌદ વર્ષના અનુભવ પછી પણ એવું યાદ નથી આવતું કે તેમણે કોઈવાર કોઈની નિંદામાં- મજાકભરી નિંદામાં પણ-ગમ્મત ખાતર પણ ભાગ લીધો હોય. તેમના મોટા મનમાં તેવી નાની વાત કદિ જ આવી શકતી નહિ. અને જો કોઈ વાર, ખીજા તરફથી પોતાની જાતને બહુ દુઃખ થયું હોય તેવા પ્રસંગની વાત નીકળે તોપણ બહુ જ સમતોલપણાથી અને અત્યંત મનોનિયંત્રણ-જે તેમના ઉદાર દિલનો એક સ્વાભાવિક ગુણ જ થઈ ગયેલો જણાતો હતો તે-થી તેને એવી નરમાશયી સંકેલી લેતા કે ખરા દિલના સ્વાભાવિક ઔદાર્ય વિના તેવું કોઈથી ન થઈ શકે એમ આપણને એકદમ લાગ્યા વિના રહે જ નહિ.

ગૂજરાતની સેવા કરવામાં તેમણે પોતાનાં સર્વસ્વનો ભોગ આપ્યો છે એમ કહીએ તો પણ અત્યુક્તિનો ભય રહે એવું લાગતું નથી. પોતાના પિતાનો અર્થકરી ધંધો વિસારે પડ્યા દીધો; પુસ્તકો અને ચિત્રકળા તથા સાહિત્યના યોગ માલૂમ પડે તેવાં માસિકો અને વાર્ષિકો વગેરેમાં પોતાની સમૃદ્ધિને વહેવા દીધી; ધંધાર્થે ખીજા સાથે ભળવા છતાં પણ બધો મદાર ભાગીદારપર રહેવા દઈ પોતે પોતાની મનમાની પ્રવૃત્તિમાં જ મશગૂલ રહ્યા; અને આખરે પરિપાક કાળ આવ્યો જાણી 'વીસમીસદી' શરૂ કરી. પરંતુ કમભાગ્યે યૂરોપના વિગ્રહને લીધે કાગળ વગેરે બધી સામગ્રીઓ અત્યંત મોઢી થવા લાગી. છતાં પણ ટકાવવા માટે નિશ્ચય જ રાખ્યો અને જો વધારે આયુષ્ય મળ્યું હોત તો તો કદાચ તે બધું ઠેકાણે પડી શકત; પરંતુ સર્વ રીતનો ભોગ તેમને માટે નિર્માણ થયેલ હતો તે સ્થિતિ કાણ ફેરવી શકે ?

સાક્ષરોની નજરે 'વીસમીસદી' કદાચ સર્વાંગશુદ્ધ માસિક નહિ ગણાય. પરંતુ સાક્ષરો માટે તે પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવાનો વિચારજ

સ્વ. હાજીમહમ્મદને નહોતો. સ્વ. હાજીમહમ્મદની નજર તો વિશાળ ગૂજરાતપર હતી. ગૂજરાતી ભાષાએને વાંચનનો શ્રાવ્ય વધારે કેમ લગાડવો, ચિત્રકળાની અભિરૂચિ ગૂજરાતમાં કદર નથી તે કેમ વધારવી, જીવાન ચિત્રકારોને કેમ આકર્ષવા, રસભરી વાર્તા, મીઠી મનમક ભર્યા લખાણો અને લોભામણાં ગીતો સાથે ચિત્રોની યોજના કરી ગૂજરાતીએને આનંદ લેતા કેમ કરવા, ઘેરઘેર, દુકાનેદુકાને અને રસ્તેચોટે પ્રસરી રહે એવું સ્વરૂપ એક માસિકને કેમ આપવું, એવા એવા વિચાર જ સ્વ. હાજીમહમ્મદના મગજમાં તરવરી રહ્યા હતા. અને કોણ એમ નહિ કહે કે પોતાની મનકામના પૂરી કરવામાં તેઓ સારી રીતે સફળ થતા જતા હતા? રા. કુનૈયાલાલ મુનશી, રા. 'ઓલ્યા બેશી,' રા. વિશ્વંભરનાથ જર્જને પોતાની સારી કૃતિ ઉત્પન્ન કરવામાં 'વીસમીસદી'એ કેવી મદદ કરી હશે? રા. રવિશંકર રાવળ, રા. ગોરક્ષકર, સ્વ. માલી, શ્રી પુરુષોત્તમદાસ, સ્વ. પટેલ વગેરે ચિત્રકારોને ગૂજરાતમાં 'વીસમીસદી'એ જ ઘણા જાણીતા કર્યા એમ કોણ નહિ સ્વીકારે? અને કેટલાક છુટક છુટક સારા સારા લેખો પણ કેટલા બધા 'વીસમીસદી'એ જ લખાવ્યા છે? અલખત, 'વીસમીસદી'માં કાંઈ કાંઈ ક્ષતિઓ ટીકાકારોને લાગે છે જ; અને પૃથગૂજનની અનુચિત વૃત્તિઓને પોષી, સંતોષી લોકપ્રિયતા મેળવવાનો મોહ જે આધુનિક ગૂજરાતમાં નાટકો, નવલકથાઓ અને તેવી બીજી પ્રવૃત્તિઓને પણ લાગેલો જેવામાં આવે છે તે મોહથી 'વીસમીસદી' પણ કાંઈ વેગળી રહી શકી નહોતી, એમ કહેનારને ખોટા પાડી શકાય એવું નથી; તોપણ 'વીસમીસદી'ને ન્યાય આપવા ઇચ્છનારે એમ પણ કબૂલ કરવું પડશે જ કે જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ હોય, અનુકૂળતા હોય, ધારી મદદ મળી શકી હોય, ત્યારે ત્યારે પોતાની નેમ ઉઘી રાખવા માટે 'વીસમીસદી'એ હમેશાંજ તત્પરતા બતાવ્યા કરી છે. રા. નરસિંહરાવ, રા. ન્હાનાલાલ, રા. કાન્તિલાલ, રા. વિભાકર વગેરેના લેખો હમેશાંજ

માનસહિત સ્વીકારાતા. રા. માસ્તર, રા. ચંદ્રશંકર, રા. રંજિત-
લાલ પંડ્યા. સ્વ. રણજિતરામ, સ્વ. લોગીન્દ્રરાવ, વગેરેને લખવા
માટે વિનંતિઓ થતી, અને 'રૂડા પટેલ' ના લખનાર રા. મહીદાસ,
રા. હરખજી મૂળજી, અને એવા બીજા ધણા આશાજનક નવા
લખનારાઓને પણ સ્થાન મળતું. 'વીસમીસદી'ના વિષયોમાં
પણ કેટલું વૈવિધ્ય નજરે પડતું? મહાપુરૂષો અને બનાવોની સમ્રમાણ
માહિતી અપાતી, સામાન્ય બાબતોની નવા સ્વરૂપમાં પણ રમૂજ-
ભરી પદ્ધતિએ ચર્ચા થતી અને દરેકેદરેક અંકમાં કાંઈ કાંઈ તો
જાણવાજેવું આવ્યાજ કરતું. આવી આવી પ્રસાદી રજૂ કરી, સર્વ
ભાર પોતે જોરી લઈ, રહ્યો તે પોતાનાંને માટે મૂકી જઈ, આયુ-
ષ્યના મધ્યકાળમાં પહોંચતાં પહોંચતાં તો જેઓ પ્રભુપદે પહોંચી
ગયા, એ શ્રીયુત હાજીમહમ્મદને ગૂજરાત તરતમાંજ જૂલી જાય એ
શું ઓછું નિરાશાજનક છે? ગૂજરાત-કમનસીબે લખવું પડે છે,
લખતાં શરમાવું પડે છે, પણ સત્ય હોઈ લખ્યા વિના રહી શકાતું
નથી-પોતાના પુત્રોની શક્તિઓ અને કૃતિઓ તરફ એકદર રહેલું
ગૂજરાત શું કોઈ પણ કિસ્સામાં કદર કરતાં નહિ જ શીખે? નર્મક,
હલપત, નવલને તો ન ગણીએ, તોપણ એવર્દનરામ, મણિલાલ,
'કલાપી,' રણજિતરામ, ગજનર, ભગવાનલાલ સંપતરામ, આટલા તો
જેને ગૂજરાત એકે અવાજે વખાણી રહ્યું છે તેવા-અને બહાર
નહિ આવી શકેલા એવા પણ કેટકેટલા-હીરાઓ ગૂજરાતમાં પાક્યા
છે; છતાં તેની કિંમત જીવતાં તો ન કરી, પણ મર્મા પછી, તેમની
કૃતિઓનો-તેમના ઉપકારોનો-લાભ ભેતું છતું પણ શું ગૂજરાત હજી
કદર નહિ જ કરે? બીજાએ ગૂજરાત માટે ધણું કર્યું છે, પરંતુ
હાજીમહમ્મદે તો ધણું કરવા ઉપરાંત પોતાનું બધું જ ગૂજરાતને
માટે-ગૂજરાતને 'વીસમીસદી' જેવું વાંચન પૂરું પાડવા માટે-
હોખી દીધું છે. સ્વ. હાજીમહમ્મદની સેવાઓ પ્રમાણમાં મને તેટલી
ઉત્તરતી પંકિતની ગણાય, તોપણ તેમનો મનોભાવ અને તેમનો

સ્વાર્થત્વાગ તો એવી પ્રતિનાં હતાં કે તેને માટે ગૂજરાતે વધારે નહિ તો હાજીમહમદે ગૂજરાત માટે કરેલું દેવું તો જરૂર વાળી આપવું જોઈએ. ખીજી કોઈ રીતે તે કરવાનું બની ન શકે તેવું લાગતું હોય તોપણ 'વીસમીસદી' માં જે જે લેખો અને ચિત્રો આવેલાં છે તે બધા ઉપરથી લેખકોએ અને ચિત્રકારોએ પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લેવો જોઈએ. 'વીસમીસદી' માંનાં સારાં લખાણો સચિત્ર સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાં જોઈએ, અને દરેક ગૂજરાતીએ તેની અઠકેક પ્રતિ તો પોતાના ઘરમાં વસાવવી જ જોઈએ. જે આટલું ચે કરશે તોપણ ગૂજરાત પોતાનું દેવું પાછું વાળવાનું સદ્ભાગ્ય અને સુઅભિમાન મેળવી શકશે. પ્રભુ તેની યુદ્ધિ ગૂજરાતને આપો !

હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબારિયા

હૃદયેચ્છા

પ્રભુ ! શરી વખત સાહિત્યની-કળાની વાડીમાંનું સુગંધી ગુલાબ ખરી પડયું !

મારી વાડી તે ગુલાબની અણવિકસેલી કળીની સંધ્યામાં જ લીન થઈ ગઈ.

પ્રભુ ! ગુલાબ ગયું, પણ પરિમલ મેલી ગયું;

રત્ન ગયું, પણ ન્યોતિ મેલી ગયું;

સુસ્વર ગયો, પણ રણુકાર મૂકી ગયો;

વિશ્રામ ગયો, પણ સ્મૃતિ મૂકી ગયો.

પ્રભુ ! માંડે ગુલાબ ખીલવજે;

માંડે રત્ન દીપવજે;

રણુકાર અધુરમ કરજે;

સ્મૃતિ નવ-પલ્લવિત કરજે.

પ્રભુદાસ

હાજી-સાહિત્યકાર અને ફકીર

ભવિષ્યની પ્રજાની સ્મૃતિમાંથી ખસી ન શકે એવું કાર્ય કરનારાઓ પોતેજ કરુણુરસની કૃતિ છે. મેઘદૂતની કૃતિ જોઈ આજે કાલિદાસ માટે આંસુ ખેરનાર હજારો મનુષ્યો છે; શેક્સપિયરની માનસસૃષ્ટિમાં પોતાનું મન આબેહૂબ આલેખાયેલું જોઈ એના તરફ આરામ માટે ફરનાર હજારો દર્દી છે. સમય જતાં કિન્મત ન થટે એવી પ્રજાકીય સમૃદ્ધિ આવા પુરુષોમાંથી જન્મે છે.

પરંતુ જો કાલિદાસ હિંદુસ્તાનની પ્રજાકીય સમૃદ્ધિ છે, તો ભોજ કે વિક્રમ એવીજ બીજી સમૃદ્ધિ છે. નર્મદ ગૂજરાતી સાહિત્યનો એકજ વિરલ પુરુષ છે. એ વીરત્વની પિછાન કરનાર કરસનદાસ જ એની સ્પર્ધા કરી શકે. સ્વર્ગસ્થ હાજી સાહિત્યકાર તો હતોજ, પણ તે સાથે તે સાહિત્યપોષક પણ હતો. તે નર્મદ પણ હતો અને કરસનદાસ પણ હતો. આખા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં આ પ્રથમજ બનાવ છે કે જ્યારે, સાહિત્યના યજ્ઞપર સર્વસ્વ હોમનાર સન્યાસી પોતાના કાર્યવડે અનંત મનમાં વહેંચાઈ રહ્યો છે. એનો દેહ નાશ પામતાં એ પ્રજાકીય સમૃદ્ધિ બન્યો છે; એનો દર્શાવેલો માર્ગ અત્યારે પ્રજાનો ઇતિહાસ છે.

મૃત્યુ અનંત જીવનમાં જવાનું દાર છે, એ સ્વીકાર્યા પછી એ આંલિયો અત્યારે જીવે છે એવો ક્યારે જીવતો હતો? અલબત્ત, અરસિક ગૂજરાતમાં એ રસિક પુરુષની કદર ન થઈ, પણ એણે પોતે તો રસજીવનનું એક પ્રકરણ પૂરું કરી બીજું પ્રકરણ ખોલવા જેટલી તૈયારી કરી લીધી. ભવિષ્યમાં એ રસથોગી, સાહિત્યના આંલિયાનું

સંકુચિત ક્ષેત્ર ત્યાગી કોઇ વિરલ આલિયા રૂપે પાછો ફરતો હશે !

રાખ થવા જન્મેલો 'કલાપી' ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની ન જૂસી શકાય તેવી સ્મૃતિ મૂકતો ગયો એ 'કાલોડો' અનંત સંસ્કારનો પ્રશ્ન રજૂ નથી કરતો ? વેપારી થવા જન્મેલો હાજી કોઇ અગમ્ય બલના પ્રવાહથી-રે ! કોઇ કરુણપ્રધાન જીવનસપ્તીના સહ-ચારથી-આ દિશામાં ખેંચાયો ! ત્યાંથી જીવન પૂરું થતામાં એ જે ત્રણ પગથિયાં વટાવી ગયો. સાહિત્યમાં કામ કરનારો હાજી 'વીસમી સદી'નો કલારસિક તંત્રી હતો; સાહિત્ય પાછળ મરનાર હાજી એક ફકીર હતો; અને હવે સાહિત્ય પાછળ મર્યા પછીનો હાજી રસયોગની દિશામાં બ્રહ્મનાદની પાછળ દોડતો કોઇ યોગી છે ! એ સમાજમાં વિચારરૂપે વહેંચાઇ રહ્યો છે, કલારૂપે પ્રસરી રહ્યો છે, કલ્પના રૂપે ચિતરાઇ રહ્યો છે. હાજીનો આ અમર અક્ષરદેહ !

નર્મદ પ્રેમ અને શૌર્ય પાછળ ઝૂમ્યો, 'કલાપી' રનેહ પાછળ ઝૂર્યો, ગોવર્દનરામ સાહિત્ય પાછળ સન્યાસી થયો, પણ હાજી સાહિત્ય અને કલા પાછળ મર્યો. હાજી નર્મદ જેવો વીર નથી, 'કલાપી' જેવો કવિ નથી, ગોવર્દનરામ જેવો સાક્ષર નથી, પણ એ સૌના કરતાં વધારે ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય-સન્યાસી છે. એની સરખામણી 'લેખક' તરીકે નથી કરવાની, 'મનુષ્ય' તરીકે કરવાની છે; અને એ ગણત્રીએ એ વિકાસક્રમનાં બેચાર પગથિયાં વધુ ચડી ગયો છે.

હાજી પોતેજ સાહિત્ય છે; એટલા માટે એની કૃતિ સાહિત્ય હોઇ શકે નહિ. સાહિત્ય પછી એક પગથિયે તત્ત્વજ્ઞાન ઉભું છે; વચ્ચે કર્મયોગ છે. કર્મયોગ, બધા જુદા જુદા માર્ગમાં તત્ત્વજ્ઞાનના દ્વારરૂપે પડેલો છે. હાજી કર્મયોગી હતો. એ બહુ 'લખી' ન શક્યો પણ બહુ 'કરી' શક્યો. મનુષ્ય ત્યાર પછીજ ભવ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં જઇ શકે છે. હાજીની આ તૈયારી હતી, અને હવે તે એ પ્રદેશનોજ નિવાસી હશે.

હાજીનું માનસશાસ્ત્ર એક વાત સિદ્ધ કરે છે: કર્મયોગી એ એક

જાતનું બલ છે; પ્રજામાંથી પ્રતિધ્વનિ કઢાવવાની એનામાં તાકાત છે; અને રજાની આશા વિના કાર્ય કરનારો માણસ પ્રજાજીવન ફેરવી શકે છે.

હાજીનો વ્યક્તિવિકાસ અદ્ભુત છે, અને એટલે દરજ્જે હાજી પોતેજ સાહિત્ય છે. એ સાહિત્ય પાછળ ફરી બન્યો, છતાં એ દુદાર ન મટ્યો; એ કલા માટે સ્થલ સ્થલ બન્યો, છતાં એને થાક ન થયો; સાહિત્ય પાછળ જીવન જાય છે એમ એ સમજ્યો, છતાં એ પાછો ન હાંચ્યો.

હાજી કલાવીર હતો, કારણકે એનામાં સુંદર અને દુદાર હૃદય હતું. જેમ કવિતા તેમ કલા જન્મે છે. હાજી રહીર હતો, કારણકે સાહિત્ય પાછળ એણે કદની પહેરી હતી. હાજી જીવતાં એ પોતે એક જાતનું બલ હતો, મૃત્યુ પછી એ પ્રજાજીવનનું ઐતિહાસિક સામર્થ્ય છે. કુદરત પોતેજ ઉત્તમ સાહિત્ય છે. માનવજીવનના વિકાસ-ક્રમમાં કુદરત જ સાહિત્યની ખોટ પૂરે છે. અને એટલા જ માટે હાજીનો ન્યાયાધીશ એની સાહિત્યકૃતિપરથી નહિ, પરંતુ એની માનવ-કૃતિપરથી ન્યાયની લીટી દોરશે.

જેમ પ્રજાજીવનમાં તેમ મનુષ્યના જીવનમાં પણ આ એક ભયંકર પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્નપર જ મનુષ્યના સામર્થ્યનો અમર અંશ ટકે છે. નેપોલિયનના વખતમાં કોઈ શાંત ઝૂંપડીમાં મૃત્યુ પામેલો પણ નિષ્કલંક ખેડૂત વધારે યોગ્ય મનુષ્ય હતો કે નેપોલિયન? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઇતિહાસ આપે છે કે 'નેપોલિયન'; અને તત્ત્વ-જ્ઞાન આપે છે કે 'ખેડૂત!' કારણકે માનવજીવનનો આ સરવાળો છે: અપિ સ્વચ્છત્તયા તપસિ પ્રવર્તતે ।

ગૌરીશંકર ગોવર્દનરામ જોષી

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીને તથા હેમનાં પત્નીને હક્ષિણુ અફ્રિકાથી આ દેશમાં આવ્યા સંબંધે મુ'બાઇની 'બુર્જરસભા' તરફથી તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૫ ને દિવસે શેઠ ત્રિભુવનદાસ મંગળદાસના બગીચામાં મેળાવડો ભરવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં જવાને હું, મહારો સ્વ. પુત્ર નલિનકાન્ત તથા પુત્રી લલિતંગિકા કેટ-માંથી દ્રામમાં બેશી ખેતવાડીરોડના દ્રામ સ્ટેશને ઊતરીને બગીચા તરફ જતાં હતાં તે વખતે એ જ દ્રામમાંથી ઊતરેલા એક ઊંચા, લાંબી ફલગો ભરતા ખોજાએ હમને પકડી પાડ્યા; નલિનકાન્ત જોડે હેને ઓળખાણ હતું તેથી તેણે મહારી સાથે ઓળખાણ કરાવ્યું: "આ મિ. હાજીમહમ્મદ અલ્લારખ્યા શિવજી." આ મહારો પ્રથમ પ્રસંગ. અત્યારે ઓળખાણ કરાવનાર અને ઓળખાણ થનાર બંને પ્રભુના દરબારમાં છે; હું હજી અહિં છું. પણ અન્તે શાન્તિધામમાં મળીશું એ શ્રદ્ધા હૃદયને અને જીવનને ટકાવી રાખે છે.

ઓમર ખાયામની ફિઝ જેરાહકૃત રુખાયાતનો અનુપમ સંગ્રહ, જુદી જુદી પ્રસિદ્ધિઓનો, ચિત્રો સહિતનો, હાજીમહમ્મદને ધેર છે, તે જોવાની ઇચ્છા બહુ વખતથી હતી, અને નલિનકાન્તની મારફત તે પ્રસંગ સાધવાનું ઇર્થ હતું, તેટલામાં આમ અણધાર્યું ઓળખાણ થયું. તે વખતે હેમને ધેર જવાનો ઠરાવ કર્યો; તરત અમલમાં ના આવ્યો. પંદરેક દિવસ પછી પત્ર લખ્યો કે બે અઠવાડિયાં સુધી

નહિં આવી સકિયે. તે પ્રસંગ ના જ આવ્યો; મહારા પુત્ર જોડે જવાનું તો ના જ અન્યું. તેના અવસાન પછી કેટલીક મુદત પછી જન્મ સંકેતો. સંગ્રહ ખરેખરે આકર્ષક હતો. જેતાં બે ત્રણ કલાક ગયા. આ પ્રસંગ પછી વખતોવખત હમારે એને મળવાનું થતું હતું. “સ્મરણસંહિતા” લખાઈ; હાજમહમ્મદને વંચાવી. હેમને હેમાં અમુક પ્રકારના ગુણ જણાયા. પુસ્તક પૂરા આકર્ષક રૂપમાં પ્રકટ કરવાની બધી યોજના-ચિત્રો, છપાઈ, બંધાઈ, સર્વ વીગતો સહિત યોજના-હાજમહમ્મદની પ્રેરણાથી, સહાયતાથી અને ઉત્સાહથી થઈ અને પાર પડી. ચિત્રોને અંગે ખાસ મદદ હેમની હતી; ચિત્રકાર કને નમૂના કઢાવવા, પસંદ કરવા, સુધારવા એ સર્વ બાબતમાં એ અને હું બે જણાની સહકૃતિ સતત હતી. ચિત્રો સંબંધે સમજૂતી પણ પુસ્તકને અતે હાજમહમ્મદે લખી; બાપામાં સંસ્કાર મહારે બહુ જ થોડા કરવા પડ્યા હતા.

આ પછી હમારે મળવાનું અનેકવાર થતું હતું. ‘વીસમીસદી’ની યોજના વિશે લાંબો વખત હમારે મસલત થતી; અને આખરે એ અપૂર્વ સાહસમાં હેમણે ઝંપલાવ્યું; વિજય મેળવ્યો; અને હવે?—એ ચિત્રવિશોષન માટે આપણે શોક કરવાનું જ રહેશે?—પ્રભુની ઘટનામાં ઊંડી નજર નાંખવી વ્યર્થ છે. તદ્વસ્તુ.—આ માસિક માટે મહારી કનેથી લેખો મેળવવા માટે હાજમહમ્મદનો સતત માગણી ટાકણીનો મારો સ્નેહસંબંધને લીધે કદી અણગમો ઊપજાવતો નહોતો. મહારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જે પ્રવાહમાં તે સમયમાં ચાલૂ હતી તેમાંથી કેટલીક ન્હેરો પોતાના ‘માસિક’માં ખેંચી લેવા માટે હેમની જાદૂગર જેવી શક્તિને હું વશ થયો. વખતોવખતે ન્હાના મ્હોટા કેટલાક લેખો મ્હેં આપ્યા અને હેમણે ગુણગ્રાહી વૃત્તિથી તે વધાવી લીધા. હેમણે મહારા સાહિત્યજીવનની ચાલૂ પ્રવૃત્તિમાંથી મિત્રને દાવે શાળો લીધો. હાજમહમ્મદમાં એ એક અનુપમ કળા હતી; ગમે તેવા કનેથી પણ લેખ ખેંચી લેવા, અને તે પણ ક્ષોભ

પમાડયા. વિના. હેમની સજ્જનતા આ કામમાં સહાયબૂત થતી હતી. મહારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં મહને સમય કાઢવો કઠણ હમેશાં હોતો; છતાં મહારે પણ હાજમહમ્મદની લેખ માટેની માગણી આવતાં નકાર કહેતાં. બહુ કઠણ પડતું; જો કે કેટલાક પ્રસંગોમાં તો મહારે તા કહેવી જ પડેલી. ‘વસન્ત’ માસિકને આ આગતમાં અદેખાઈ કરવાનું કારણ હોય તો ‘વીસમીસદી’ની જ અદેખાઈ કરવા જેવું કોઈકોઈવાર થતું.

હાજમહમ્મદ એટલે ‘વીસમીસદી’ એમ જ યદ્ય ગયું હતું. હેમનું ઘર સોધનાર પૂછે કે ‘હાજમહમ્મદ’ ક્યાં રહે છે તો ઘર જડતે વાર લાગે, પણ ‘વીસમીસદી’ ઓફિસ એટલું કહેતાં તરત લોકો ઘર બતાવતા. એ ત્રણ દાદરા ચઢીને પહોંચવાના મકાનમાં જુદા જુદા પ્રકારની મૂર્તિઓનાં દર્શન થતાં; જીવનની ઉચ્ચાવચ સર્વ કક્ષાના પ્રતિનિધિ ત્યાં મળતા. જૈન આચાર્ય ધર્મવિજયસૂરિના ડાબા અને જમણા હાથરૂપ બનેલી મૂર્તિઓ વિદ્યાવિજયજી અને ઇન્દ્રવિજયજીનું પિછાણ મહારે હાજમહમ્મદને ઘેર જ પ્રથમ થયું. ડૉ. ટેસિટોરી અકાલ મરણના ઝપાટામાં આવી ગયા ના હોત તો હેમની સુલાકાત પણ મહારે હાજમહમ્મદને ઘેર થવાની હતી. રા. નહાનાલાલ દલપતરામ કવિનો વિશેષ નિકટતાથી સમાગમનો એક પ્રસંગ મહને હાજમહમ્મદને ઘેર જ મળ્યો હતો; જે પ્રસંગે એ વિલક્ષણ વ્યક્તિના મનમાંના મહારે વિશેષ કોટલાક ખોટા ગ્રહ બંધાયલા કાઠી નાંખવાનું સુભાગ્ય મહને મળ્યું હતું.

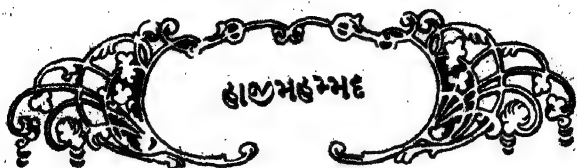
હાજમહમ્મદ જોડેનો મહારે ટૂંકા સમયનો પરિચય મહને પ્રસંગોના ભારને બળે લાંબા જેવો લાગે છે. જીવનનું માપ વર્ષોવડે નથી થતું, પ્રસંગોની તીવ્રતા, બળ, ઇત્યાદિથી થાય છે. તે દૃષ્ટિથી જોતાં હાજમહમ્મદ વિશે મહને કોઈ જૂના મિત્ર જેવો જ ભાસ થયા કરે છે. એ સદા સ્નેહાળ, મન્દહસસુખી, મૂર્તિનું સ્મરણ નિરંતર તાજૂં જ રહેવાનું. વાતચીતમાં વારંવાર “follow?” શબ્દથી કલાસને શિક્ષણ આપનાર શિક્ષકના જેવી વાણીના મહારા કાનમાં

હજી પડ્યા પડ્યા કરે છે. એ મૂર્તિ, એ વાણી, -આ જીવનના સંકુ-
ચિત માપત્રી જોતાં, અભેદ અન્ધકારમાં, સનાતન મૌનમાં, વિલીન
થઈ એ વિચાર મનમાં આવતાં, હૃદય એ વિચારનો જ્ઞાન ઝીલવાને
અસમર્થ થાય છે. પરંતુ એ અન્ધકારને ભેદનાર એક અમૂલ્ય દીપ્તિકા,
એ મૌનમાંથી દિવ્ય ધ્વનિ સંભળાવનાર એક વિરલ વાદ્ય, મળે
શુભરીતે આપનાર એક પરમ મિત્ર છે, તેની સહાયતાથી હૃદયનો
ભાર હલકો થાય છે.

વાંદરા,
તા. ૧૦ મી મે: ૧૯૨૧ }

નરસિંહરાવ લોભાનાથ

સહગત ભાઈ હાજીમહમ્મદની અને મારી ઓળખાણ રા. અંદ્ર-
શંકર પંડ્યાની મારફતે થઈ. તે વખતે એ 'સદી' કાઢવાનાં ધણું
વર્ષોનાં સ્વમાને સિદ્ધ કરવા મથામણ કરી રહ્યા હતા, અને હું
ગૂજરાતીમાં વાર્તા લખવા જેવી હિલુકામાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખવી કે કેમ
તે પ્રશ્ન ઉપર ગંભીર વિચાર ચલાવી રહ્યો હતો. કલાના બધા પ્રદે-
શની તેની માહિતી, યોગ્યાયોગ્ય શૈલ્યગાર નક્કી કરવાનો વિવેક
અને કલાના વિકાસમાં તેની શ્રદ્ધા, આ ત્રણ વસ્તુ એનામાં એવી
હતી કે કોઈપણ સાહિત્યપ્રેમી એના તરફ આકર્ષાય એમ હતું; અને
તે પ્રમાણે હું પણ આકર્ષાયો. અને ત્યારથી શરૂ થયેલો અમારો
સહચાર તેના મૃત્યુથી જ તૂટ્યો.

તેનું ઘર સદાય કલાપ્રેમીઓને માટે ઉઘાડું હતું; અને હમેશાં,
કોઈ સાહિત્યકાર કે કલાકારની ઓળખાણ કર્યા વિના, કે સાહિત્યના
કે કલાનાં કાંઈ દૃષ્ટિબિન્દુ લઈ આવ્યા વિના મળનાર પાછો આવતો
નહિ. આવે પ્રસંગે હાજીમહમ્મદ વાતચીતમાં ભાગ ઝોછો જ લેતા.
તે પોતે તો માત્ર સાંભળી જ રહેતા; અને વાર્તાલાપનો અગ્નિ મંદ
પડતાં, લાકડાં ખોસી આપી તેને સતેજ કરતા. આ ગુણોથી તે
બધાને લોકપ્રિય થઈ પડતા.

અમેરિકન છાપાંઓની જાહેરખબરીઆ પદ્ધતિમાં તે પાવરધા
હતા. તેમનો પ્રથમ ઉદ્દેશ મનરંજન હતો. તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ સદાય
વાચકનું હતું; અને વાચકવૃંદ શાથી રીઝશે, શાથી આકર્ષાશે, તેનું જ્ઞાન
વગરમહેનતે તેનામાં પેદા થતું. આ દૃષ્ટિબિન્દુ નજર આગળ રાખવું,
એ લાગે છે એવું સહેલ કામ નથી, કારણકે કલાવિદ્યાયકોનું પોતાની

કૃતિઓ વિષેનું જગજાહેર અભિમાન ધવાય નહિ તેમ તેમની પાસેથી વાચકનું મનરંજન થાય એવું કામ લેવું, એ કોઈ વિરલ તંત્રી જ કરી શકે છે. હાજમહમ્મદમાં આ વિરલતા હતી.

‘વીસમીસદી’ના વિધાતાના અનેકવિધ સંસ્મરણોના સમૂહોમાં એક જ ભૂતિની રૂપરેખા નજરે ચઢે છે. અને તે કલાદેવીના બંદીજનની.

એ બંદીજન કલાની પ્રશંસામાં મશગૂલ રહેતો; પ્રશંસા સાર્થક કરવાના દષ્ટિબિન્દુઓ સદાય જોયા કરતો; ક્યા ગુણોને કેમ જોડવવાથી સ્તુતિ સકારણુ લેખાશે તેનું મનન કરતો; અને ઉપાસકોને કેમ જોડવવાથી દેવીનું ગૌરવ વધશે તેની નિરંતર ચિન્તા રાખતો.

‘સદી’ના અકોની માલા એ કલાના યશોગાનથી પરિપૂર્ણ એક સ્તોત્ર છે. તેમાં કલા કરતાં કલા પારખવાના પાકો છે. તેનો તંત્રી કલાકાર કરતાં કલાને જગવિખ્યાત કરનાર ભક્તની પદવી ધારતો.

તે કલાનો ભક્ત હતો. સંગીત, નાટક, અભિનય, નાચ, કવિતા, વાર્તા, ચિત્ર ને શિલ્પકલા,—એ બધાં સ્વરૂપોને એ પૂજતો; અને ભક્તિભાવમાં જ લીન બની રહી કદિ પણ સમાલોચક થઈ જતો નહિ કે થયા માગતો નહિ. હિન્દમાં—ગૂજરાતમાં કલાનો શાખ વધે, કલાકારોની કિંમત અંકાય, કલામયતા પ્રસરે,—આ જ તેનો જીવન-આદેશ હતો. દરેક પંક્તિના કવિ ને નાટકકાર, કથાકાર ને કૃષ્ણાજ, ચિત્રકાર ને શિલ્પી,—બધાને માટે તેને મોડ હતો; બધાને તે ઉત્તેજતો. શ્રીક કલા-ચલકોનાં સૌંદર્યઆલેખન કે હિન્દી કલાવિધાયકોની આધ્યાત્મિકતા તરફ તેનો પક્ષપાત નહોતો; નહોતો પક્ષપાત રા. ન્હાનાલાલની મોડક શબ્દજલ તરફ કે રા. નરસિંહરાવની ભાવ-પ્રાધાન્ય સરલતાપર. જ્યાં કલાનાં દર્શન થતાં ત્યાં તે પ્રણિપાત કરતો.

પણ એની ખરી ખૂબી તો આ વૈવિધ્ય જોડવવામાં હતી. આનો લેખ આ ચિત્ર સાથે જશે, આ વિષયપર આ જ લખી શકશે ને આ જ ચિત્ર કરશે, આ અંકમાં આ જ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ જોઈએ, ને આવે પ્રસંગે તો આનું જ જીવનચરિત્ર આવવું જોઈએ—

આ વિવેકબુદ્ધિ મેં જેવી હાજીમહમ્મદમાં જોઈ છે એવી કાઠનામાં જોઈ નથી. અને આ જ ગુણ એ 'સદી'ની લોકપ્રિયતાનું રહસ્ય છે. તેમાં અનેક કલાકારની વિવિધ પ્રકારની મહેનતને પરિણામે માત્ર એક સંગ્રહસ્થાન ઉભું થતું નહિ, પણ તંત્રીની શુદ્ધિને પ્રતાપે એક ભવ્ય ને સુંદર રચના રચાઈ જતી. અને આ રચના રચવામાં વખત કે પૈસાના વ્યયનો તેને હિસાબ નહોતો; પોતાની કે કુટુંબની તબિયત કે શાતાની પરવા નહોતી. તે કલાધેસો હતો; અને તે ધેલછામાંજ મગ્ન રહેવામાં આનંદ લેતો.

આવા પ્રકારની રચના રચવામાં તે જાજરો કલાવિધાયક હતો. મહિનાઓ પહેલાં-પ્રસંગ પેદા થાય તે પહેલાં-તે અનેકરંગી વ્યૂહો રચવાના વિચારો કર્યા જતો; અને તેને માટે તૈયારી કરવામાં કાંઈ-પણ મણા રાખતો નહિ. મહિને મહિને 'સદી'ના અંકો વાંચનારને નવાઈ જણાતી. દરેક અંક વસ્તુ, શણગાર ને રસ એ ત્રણેના એકી-કરણથી ઉદ્ભવતું મોહક ને અણમોહું કલાવિધાન બની રહેતું.]

વિલાયતનાં ચોપાનિયાં જોઈ 'સદી'ને ઉતારી પાડનાર મને ઘણા મળ્યા છે; પણ હવે પાછળથી થઈ રહેલા અધિકારપરથી દીવાની કિંમત તેમને થઈ હશે એમ મને ખાત્રી છે. સાધનને અભાવે તે પાશ્ચાત્ય દેશના માસિકોથી ઉતરતું લાગતું; પણ જેને આ દેશની સ્થિતિનું ભાન હતું તે બધા સમજતા કે એમાં કેટલી મહેનત, સાગ ને કલા સમાયાં છે. 'સદી' એ માત્ર ચોપાનિયું નહોતું; તેના તંત્રીની કલાભક્તિ એમાં આલેખાતી. દેહમાં પ્રાણ રહ્યો ત્યાં સુધી હાજી-મહમ્મદનો એ ભક્તિભાવ ડગ્યો નહિ, તેની કિંમત આસરી ગઈ નહિ, તેનો જીવનઆદેશ અસ્પષ્ટ થયો નહિ. જે કલાદેવીના ગુણગાન કરવામાં તેણે પૈસો, ઉમર ને આશા જવા દીધાં, જેના ઉપાસકોને એકઠા કરી પ્રોત્સાહવામાં તેણે જીવનનું સાશ્વત માન્યું, તે મહાદેવીનાં ગાન કરતાં કરતાં, તેનાં ચરણમાં જ તેણે દેહ છોડ્યો !

આપણે ત્યાં હજી કલાની કિંમત નથી. લેખક એક ટાપલાંખોરો

ગણાય છે, ચિત્રકાર જરા થેલો મનાય છે, સંગીતનો ઉસ્તાદ અસ્પર્શ્ય લેખાય છે. લોકોને ભાન નથી કે એમની મહેનત વડે જ જીવનમાં રસ આવે છે; અને જેમ તેમની સેવાની કિંમત થશે તેમ કલા ઉંચા પ્રકારની થશે અને દેશનું જીવન ઉંચા પ્રકારનું બનશે. આ સમયમાં દેશકાલની પરિસ્થિતિ એવી છે કે ત્યાગવૃત્તિને સકારણ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે, અને જેમ બને તેમ સાદાઈ ને તિતિલામાં જ માણસાઈનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે આવે વખતે, કલાની પાછળ જીવન અર્પવાનું દેખીતી રીતે અયોગ્ય લાગતું કામ કરનાર માણસની કદર જોઈએ એવી ન થાય એમ પણ બને. પણ એક ચાલુ પરિસ્થિતિને ઉપયોગી દૃષ્ટિબિન્દુ સદાને માટે ટકી શકે નહિ. આખરે મનુષ્યસ્વભાવની સનાતન જરૂરિયાતોનું ભાન આવ્યા વિના રહેશે નહિ; અને મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા રસને પોષણ ને ખીલવટ જોઈશે જ. જ્યારે તે સમય આવશે, જ્યારે પ્રતાપી બનેલો ગૂંજરાતનો જીવનપ્રવાહ ઉભરાઓ શમ્યાથી શાન્ત ને સર્વવ્યાપી બની સર્વાંગે ખીલશે, ત્યારે અધિકારમાં રહીને પણ પ્રકાશનાં આછાં કિરણોની કિંમત આંકનાર ને નિરાશામાં પણ આશાનો એકતારો વગાડનાર હાથ-મહુમ્મદનાં સ્મરણો ને દૃષ્ટાંત અનેક કલાકારને પ્રેર્યા વિના રહેશે નહિ.

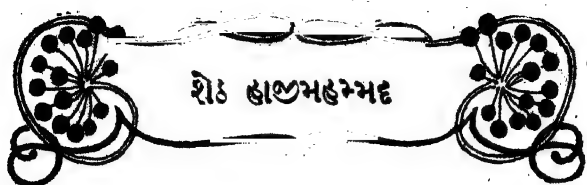
કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

श्रीलक्ष्मी ए. ए. १९०२ भा. : 'श्रीलक्ष्मी' भासिकना तंत्री तदीडे

A 2400 Lakshmi Art, Bombay

શેઠ હાજીમહમ્મદ

‘વીસમીસદી’ તેમણે શરૂ કરી ત્યારે થોડા મહિના તેમની સાથે કામ કરવાની તક મને મળી.

તેઓ એ વરસથી ‘વીસમીસદી’ ને પોતાના મનમાં ને મનમાં સેવતા આવ્યા હતા. સૂક્ષ્મરૂપે તો એ વિચાર તેમની અંદર બહુ જ વહેલો પેદા થયેલો. તેને માટે તૈયારીઓ પણ તેમણે ઘણાં વર્ષોથી કરી રાખી હતી.

‘વીસમીસદી’ની કલ્પનાના મૂળમાં તેમની એવી ઇચ્છા હતી કે ‘કળા’ ને ઘરોઘર પહોંચતી કરવી. ‘કળા’ કરતાં ‘રસિકતા’ કહેવાથી તેમનો ખરો ભાવ વ્યક્ત થાય છે.

રસિકતાની તેમની ખ્યાલાતથી ખીજાઓની ખ્યાલાત જુદી હોઈ શકે છે. મારી પોતાની યે જુદી હતી. પણ જે વસ્તુને તેઓ પોતે કળા કે રસિકતા સમજતા તે પ્રત્યેક ઘરમાં પહોંચાડવાનો તેમનો મનોરથ હતો.

ઇંગ્લાંડનાં અને અમેરિકાનાં કેટલાંક માસિકપત્રો તરફ બહુ વખતથી તેમનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. એ માસિકો નવરાશના વખતનો ઉપયોગ કરવા સારૂ હીક છે. તેમાં વાર્તાઓ અને આકર્ષક માહિતી-વાળા લેખો આવે છે અને નામીયા ચિતારાઓનાં સુંદર ચિત્રો તેમાં છાપવામાં આવે છે. શેઠ હાજીમહમ્મદને સૂઝ્યું કે તેમના ધ્યેયને માટે આવું એક માસિક ખરૂં સાધન થઈ પડશે.

‘વીસમીસદી’ના ધ્યેય વિષે મારે તેમની જોડે ઘણીવાર વાતચીત થયેલી. પ્રજના કામના વખતમાંથી એક ક્ષણ પણ લેવાને એ રાજી ન હતા. પ્રજની ટુરસદને વખતે તેને કળાનો તત્ત્વ લેતી કરી દેવા તેઓ આતુર હતા. તેમની માન્યતા એ હતી કે એવી

જાતના વાચનમાં પ્રજા પોતાની ધુરસદ રોકે તો તેમાં કંઈ નુકસાન નથી. મને અને ધણાને લાગતું કે 'વીસમીસદી' થી તેઓ લોકોને રસિક તો બનાવે છે, પણ લોકોની રસિકતાને તેઓ હલકી પણ બનાવી રહ્યા છે. હાજીમહમ્મદ શેઠ કહેતા કે મારે લોકોના ઉપદેશક બનીને તેમને શીખામણ આપવી નથી. લોકોને જે વસ્તુ ગમે છે તે તેઓ ગમે તે ઇલાજ કરીને મેળવે જ છે. હું તેમને તેમની મનગમતી ચીજ મર્યાદિત રૂપમાં કેમ ન આપું ?

'વીસમીસદી' શરૂ થઈ અને હું તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો ત્યારે મને શેઠ હાજીમહમ્મદની કર્તવ્યપરાયણતાની થોડીધણી ખજર પડી.

'વીસમીસદી'નો પ્રથમ તો માત્ર ખ્યાલ જ તેમનો પોતાનો હતો, કારણકે તે તો તેમના મગજમાં જ ઉડ્યો હતો; પણ તેનાં બધાં સાધનો તો હવામાં જ હતાં. તેમણે અનેક વર્ષ આ સાધનો ભેગાં કરવામાં ખંતપૂર્વક ગાળ્યાં. વિલાયતી માસિકોનો એક મોટો સંગ્રહ તેમને ત્યાં મેં જોયો હતો. ચોરબજારના અજ્ઞાન મુસલમાનોને ત્યાં લોખંડના કે ચામડાના ટુકડાઓની હારમાં સાહિત્યનાં ઉમદા ઉમદા રત્નો પણ રક્ષણતાં હોય છે. તેવાં બહુ ખંતથી એ વીણી લેતા ને સંઘરતા. આ ઉપરાંત 'વીસમીસદી' માટેનું ખર્ચ સાધન તો તેમણે લેખકમંડળની મિત્રાચારી કરીને સિદ્ધ કર્યું હતું. સાહિત્ય-આકાશના નરસિંહરાવ જેવા પહેલાં વર્ગના તારાઓથી માંડીને સાવ નવા ઉગી નીકળતા તારાઓ સુધીના અનેક જણને મેં તેમને ત્યાં આવતાજતા જોયા છે. હાજીમહમ્મદ એ બધાની સાથે સારીપેટે સારાસારી રાખતા. કેવળ શબ્દો પૂરતી જ એ સારાસારી ન હતી; એ તેમની ખાસીઅત હતી. દરેકને એક કે બીજી રીતે ઉપયોગી થઈ પડવાની હાજીમહમ્મદની નિત્યવૃત્તિ હતી. સાહિત્યના ધણા રસિક જનોને અરસપરસ હાથ જોડી આપનાર સાંકળ રૂપ થતાં પણ હાજીમહમ્મદને મેં જોયા છે. સાક્ષરોની જોડે તેમને સાક્ષરી નાતો રહેતો. એ તેમની જોડે તેમની કૃતિઓ સંબંધી

અર્થમાં ઉતરતા. પણ આ સિવાય તેમની સાથે ખરો નાતો તો હાજમહમ્મદ એક ખીજી રીતે બાંધી લેતા. તેમની દુન્યવી મુશ્કેલીઓમાં કંઈક ને કંઈક માર્ગ કાઢી આપવાને તેઓ ચીવટથી મથતા ને એ રીતે ઘણાને ઉપકારતળે લેતા. કોઈને તેઓ મુંબાઈ જેવા શહેરમાં લાયક ઘર શોધી આપતા, કોઈને ભાષાન્તર કરવા કંઈક કામ શોધી આપતા, કોઈ ચિતારા મિત્રનાં ચિત્રો ખપાવી આપતા, તો પુસ્તકો છપાવવા ઇચ્છતા કોઈ સાક્ષર મિત્રને તેઓ છાપખાનું, કાગળ ને ચિત્રકાર મેળવી આપતા.

‘વીસમીસદી’ને માટે જરૂરી મુખ્ય સાધનો તો આ પ્રમાણે તેમણે સંઘરેલાં હતાં. પણ તેને માટે લડાઈની શરૂઆતના એ કંઠણ વરસમાં નાણાં જોઈતાં હતાં તે તો એક બે ધનિકોના ઘરમાં જ હતાં. હાજમહમ્મદને ખાતરી હતી કે જે વસ્તુ તેમના મનમાં હતી તેને રૂપરંગ આપી શકાય તો લોકો તો તેનો રાજી થઈને સ્વીકાર કરી લેવાના. આ શ્રદ્ધાને બળે તેમણે નાણાં મેળવ્યાં, અને ‘વીસમીસદી’ ગૂજરાતને તેમણે દેખાડી.

શેઠ હાજમહમ્મદની તંદુરસ્તી હમેશાં સારી ન રહેતી. કંઈક ને કંઈક ફરીઆદ તો હોય જ. છતાં કામ કરવાની ધગશ તેમનામાં મેં જોઈ એવી બહુ ઓછાની અંદર મેં જોઈ છે. દિવસનો ઘણો ભાગ તેઓ ટ્રામ-ગાડીમાં જ ગાળતા. કંઈક લખવા વાંચવાનું હોય તે એ વખતે જ કરી લે. ઘણી સંધ્યાવેળાએ થાકીને લોથ થયેલા તેઓ ઘેર આવેલા મને સાંભરે છે. પણ તેની તકરાર કરવાને તેમને ભાગ્યે જ દુરસદ હતી. મન તો કામમાં જ રમી રહ્યું હોય. અમુક ભાઈ પાસેથી લેખ મેળવવો છે, અમુક જણુનો ફોટો મેળવવો છે, અમુક પ્રેસમાંથી ચિત્રના પ્લૉક લાવવા છે, અમુક માણસને આટલા પૈસા આપવા છે, અમુક મિત્ર માંદા હોવાથી જેવા જવું છે, અમુક શેઠ બાપાન જાય છે તેમને વળાવવા જવું છે, અમુક ઠેકાણે નવાં અમેરિકન છાપાં આવ્યાં છે તે જોઈ આવવું છે, અમુક ઠેકાણે ચિત્રોનું પ્રદર્શન

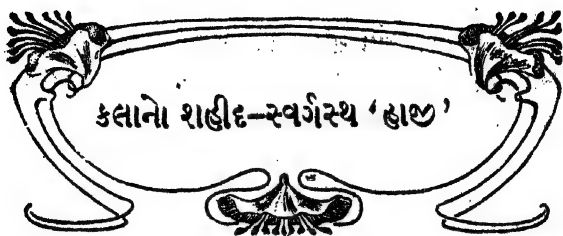
છે તે જોવા જવું છે, અમુક દેકાણે ઉમર ખયામની નવી આવૃત્તિ આવી છે તે જોવી છે, અમુક રૂઝીરનાં દર્શન કરવા જવું છે. આમાં ધરનાં ખીજાં કામો હોય તે તો હું ઉમેરતો નથી. આવાં અનેક કામો મનમાં ઉભાં હોય ત્યાં તંદુરસ્તી બિચારી ક્યાં માથું ઉંચું કરે ? બહુ કરે તો એક મિલ્કચરનો ઘૂંટડો મૂંગા મૂંગા ગળે ઉતારીને પાછા કામમાં ફૂળી જાય !

હાજીમહમ્મદમાં જે ચીજ હતી, અને જે ચીજ વિરલ છે તે બધામાં નથી હોતી તે એ હતી કે જેટલા દિલથી તે પોતાના સ્વાર્થનાં કાર્ય કરતા, તેટલું જ તન દઇને પરોપકારનાં કામ પણ તેઓ કરતા. ખરું કહું તો સ્વાર્થને પરોપકારને તેઓ જુદાં કરીને જાણતા જ ન હતા. પરોપકારમાં જ સ્વાર્થ રહેલો છે એ સત્ય તેમને બરાબર સમજાઇ ગયું હતું.

હાજીમહમ્મદની સાહિત્યક્ષેત્રની કારકીર્દી વિષે હું અહીં નહિ લખું. તેમને લખાણમાં તેમ જ ચિત્રકામમાં સુંદરતા બહુ ગમતી. તેમને કળાની ઠીક કદર હતી. તેમના દીવાનખાનામાં કળાના ઉમદા નમૂનાઓ તેમણે રાખ્યા હતા. તેમની અભિરુચિ realistic કળા નરસ વધારે નમતી હતી. આ અભિરુચિ જે વધારે ઉંચા દરજ્જાની હોત તો તેમણે 'વીસમીસદી'માં આપણને એકવીસમી સદીનાં દર્શન કરાવ્યાં હોત, એટલી શક્તિ મને તેમની અંદર દેખાઇ હતી.

આ યાદ એક વાતના ઉદ્દેશ વગર અધૂરી રહેશે. ઉમર ખયામના હાજીમહમ્મદ ભારે ચાહનારા હતા. અંગ્રેજી ભાષામાં જેટલી ઉમર ખયામની આવૃત્તિઓ નીકળી હશે તે બધીનો લગભગ તેમણે સંગ્રહ કર્યો છે. તે સંગ્રહને માટે તેમને યોગ્ય અભિમાન હતું. ઉમર ખયામના રસિકજનોતું તેમનું ઘર એક યાત્રાધામ બન્યું હતું. સુખમાં થઇને કે સંકટોમાં થઇને હાજીમહમ્મદ જે જે પ્રવૃત્તિઓ આનંદિત ચહેરે ચલાવતા તે બધીમાં આ પુરાણા શાયર ઉમર ખયામની ખુમારી હું સ્પષ્ટ ભાળતો.

જુગતરામ દવે

કલાનો શહીદ-સ્વર્ગસ્થ 'હાજી'

કલા અને સાહિત્ય જેના જીવનનાં વર હતાં, સૌન્દર્યપૂર્ણ જેનો સાત્ત્વિક ધર્મ હતો, રસિકતા જેની જીંદગીના ઉલ્લાસરૂપ હતી તે સ્વર્ગસ્થ 'હાજી'ને તેના મૃત્યુ પછી લગભગ આજે એક વરસે યાદ કરતાં પણ આખો સ્નેહનાં આંસૂઓથી ભીની થાય છે અને નયનોની એ ભીનાશ હૃદયને પણ સ્નેહભીનું બનાવી આ શાની દુનિયામાં સ્નેહ વિના ખીજું કંઈજ અમર નથી એ વાતનું ભાન કરાવે છે.

'વીસમી સદી'થી ક્યો ગૂજરાતી સાહિત્ય વાંચનાર અબળડો છે ? સાહિત્યના મનહર ગુસ્શનમાં, ખુલ્લુલોના મસ્ત સંગીત વચ્ચે, પવનની મધુરી લહરીઓ વચ્ચે, ખુશખોદાર ગુલોના ગુલાખી સમૂહ વચ્ચે, લીલાં જમ જેવાં વૃક્ષોની મનોહર છાયામાં, કલાવંત કુશળ-તાથી ગોઠવેલા મનમોહક ક્યારાઓ વચ્ચે પોતાના 'સદી' રૂપી નિર્દોષ બાળકને મહાલતું અને કલ્પોલતું જેવું, એ સ્વર્ગસ્થ ભાઈ હાજી-મહમ્મદની જીંદગીનો મોઢામાં મોઢો અને મોઢામાં મોઢો મનોરથ હતો. અશ્વોસ, કે કુદરતે તે અધૂરોજ રહેવા દીધો !

એ 'સદી'ના સંપાદક, અને પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દઈ ભયંકર જીવનકલહ વચ્ચે તેને ચાર વર્ષ જીવાડનાર ભાઈ હાજીમહમ્મદે કલાના અવતાર રૂપે વ્યાપારી ખુદિવાળા ગૂજરાત અને ગૂજરાતીઓને પોતાની રસવતી કલારૂપી મીઠી મોરલી સુણાવી ન સુણાવી કે પ્રભુએ તેમને તોડાવી લીધા ! શું એવા સૌન્દર્યપૂર્ણ, રસિક, કલાવંત અને સ્નેહભીના આત્માને પ્રભુ બેહિસ્તમાં ન રાખી દુનિયામાં રાખે ? નહિ-નહિજ.

એ મોરલીના મીઠા સૂરો ભાવિ-દિશામાં ભળી જઈ હજી પૂરા શમ્યા નથી; એ ગાનના માધુર્યસની ભીનાશ ક્ષણપટપરથી હજી સૂકાઈ નથી; એ પ્રેમપૂરિત કંઠની હલકરૂપી લહરીઓની ગતિ હજી પૂરેપૂરી વિરામી નથી. મને લાગે છે કે એ સૂર, એ ગાન, અને એ હલક કાળેકરી શમશે, પણ તેની અસર તો ચિરસ્થાયી જ રહેવાની. સાહિત્યરસિકોના હૈડામાં અને કલાપૂજકોના મનમન્દિરમાં એ સંગીત તો અમરજ છે.

જીંદગી ક્ષણિક છે; અમર તો માત્ર તેની ભાવનાઓ જ છે. એ ભાવનાઓ જેટલી કૂંળી, જેટલી પવિત્ર અને જેટલી સ્નેહવતી તેટલું તેનું મૂલ્ય વધારે.

હા ! મને યાદ આવે છે, કે દીવાળીનો સમય નિકટ આવતાં ભાઈ હાજીમહમ્મદ ‘સદી’નો દીપોત્સવી અંક કાઢવામાં ખાધા-પીધાની દરકાર કર્યા વગર દિનરાત મશગૂલ રહેતા. અહીં કલકત્તામાં મારી દેખરેખ હેડળ તૈયાર થતાં ચિત્રો મોકલવામાં જરા વિલંબ થતો કે તરતજ તાર આવતો. હજી તો ‘સદી’નો દીવાળી અંક બંધાયો ન હોય તેટલામાં તેની એક નકલ બંધાવી Advance Copy તરીકે મોકલતાં એ ભાઈ મને સ્નેહથી લખતા કે: “ભાઈ આંપશી ! દીવાળી અંક માટેની તમારી ઉલટ બદલ હું શું આપું ? કંઈ આપી શકું એમ હું નહિ. એક Advance Copy મોકલું છું તે સ્વીકારશો.”

રે ! એ સ્નેહ, એ હૃદય, એ ઉદ્ઘાસ, એ માનસિક આનંદ કેમ ભૂલાય ? ઉપલી લીટીઓ પત્રમાં લખતી વખતે એ ભાઈને ભાગ્યેજ ખ્યાલ હશે કે મારી નજીવી જેવી એ ઉલટે કંઈ અણુધાર્ણુ પરિણામ નથી આપ્યું, પણ તેની પોતાની હદ બહારની ઉલટ, મહેનત અને ચિંતાએ અતે તે ભાઈનો જીવ લીધો ! કલાની વેદીપર, સાહિત્યની પ્રતિમા સન્મુખ એ ભાઈ ‘શહીદ’ થયા !

મને બરાબર ધ્યાનમાં છે કે એ ભાઈ સાથેની મારી પ્રથમ

મુલાકાત સને ૧૯૧૯ના જૂન માસમાં થઇ હતી. પરસ્પર ઓળખાણ થયા બાદ મેં તેમણે ઉઠાવેલા ‘સદી’ના સાહસની જ્યારે પ્રશંસા કરવા માંડી ત્યારે તેઓએ કહ્યું: “ભાઈ! આ ‘સદી’ એ મારાં બે બચ્ચાંઓને કેળવણી આપવા જેટલું પણ મારી પાસે રહેવા દીધું નથી! સાહિત્યસેવા માટે હું પોતે પ્રકીર થવા તૈયાર છું, પણ મારાં બાળકોની આ દશા મને સાહે છે. ખેર! ખુદાએ જે ધાર્યું હશે તે થશે.”

પછી વાત આગળ ચાલતાં તેઓએ ધણા ઉત્સાહમાં આવી જઇ કહ્યું: “ગયા નવેમ્બરના દીવાળી અંકમાં પ્રકટ થયેલી રા. ‘મલયાનિલ’ની ‘ગોવાલણી’વાળી વાર્તા તમને કેવી લાગે છે? જો મારી પાસે ધન હોત તો એ ટૂંકી વાર્તા લખવા બદલ હું તે ભાઈને એકસો રૂપિયા આપત.”

હું તે મુદતમાં મુંબાઈ એક માસ રહ્યો તેટલામાં પાંચ છ વખત તેમની પાસે ગયો હઇશ. તેમનો ‘ડ્રાઈંગ રૂમ’ સાહિત્ય-રસિકો માટેજ હતો. ત્યાં ગમે તે સાહિત્યસેવીને આવીને બેસવાની, વાંચવાની, લખવાની કે આનંદથી વાતો કરવાની છૂટ હતી. હાજી-મહમ્મદ ઘરમાં હાજર હોય કે ન હોય, પણ સાહિત્યરસિકો માટે તો તે ‘રૂમ’ સદા ખુલ્લોજ. ચારે તરફ પુસ્તકોથી ભરપૂર અબેરાઈઓ, વચ્ચે ટેબલપર જતજતનાં સચિત્ર અમેરિકન અને અંગ્રેજી માસિકો, દિવાલપર શૂંગાર, વીર અને કશ્મીરસના પ્રસંગો દાખવતાં તેમજ કુદરતી દેખાવોનાં જીદાં જીદાં હૃદયસ્પર્શી ચિત્રો, એ સૌ તે ઓરડાની પૂંજી હતાં. જ્ઞાન અને આનંદ, કલા અને ઉદ્ધાસ આ ઓરડામાં તમે જ્યારે જાઓ ત્યારે તમને મળ્યા વગર ન રહે.

આ એક માસમાં અમારી વચ્ચે સ્નેહ બંધાય ગયો. કલકત્તે આવ્યા પછી પાછા તે ભાઈના પત્રો નિયમિત આવતા. તેમાં મારાપર ‘સદી’ને લગતા બ્યવહારિક કાગળોમાં ચે સ્નેહ વિના ખીજું કાંઈ નહિ!

૪રી અમારી ખીજી મુલાકાત ૧૯૨૦ના જુલાઈમાં થઇ. આ વખતે જ્યારે હું તેમને મળવા ગયો ત્યારે મને દૂરથી જોતાંજ તે

ભાઈ આગળ આવી બેટી પડ્યા અને અનહદ સ્નેહથી “ કેમ ? કુશળ તો છે ને ? ” એ ટૂંકા પ્રશ્ન પૂછ્યો.

મેં જોયું કે આ વર્ષે ગયા વર્ષ કરતાં તેમનું શરીર ઘણું નબળું થઈ ગયું હતું, ચહેરાપર એક જાતની શિકાશ આવી હતી, છતાં ઉત્સાહ તો એનો એજ. ઉમર ખ્યામનાં ચિત્રો આપતાં તેઓ બોલ્યા : “ આ સોળ ચિત્રોના ત્રી કલર પ્લૉક સોનેરી ‘બૉર્ડર’ સાથે કલકત્તે બનાવડાયવા છે. ઉમર ખ્યામની રૂબારૂઆતોની યૂરોપમાં ૧૨૭ જાતની આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે. તે સર્વ કરતાં વધારે આકર્ષક આવૃત્તિ મારે બહાર પાડવી છે. જો જો, ચિત્રોને સંભાળજો; એ મારો જીવ છે. ”

અશ્વસોસ ! એ સોળ ચિત્રોમાંથી એકકેય ચિત્રનો પ્લૉક તૈયાર થાય તે પહેલાંજ આ દગાબાજ દુનિયાને છોડી હાજીમહમ્મદ ચાલી નીકળ્યા ! ઉમર ખ્યામની રૂબારૂઆતોની સર્વશ્રેષ્ઠ ૧૨૮મી જાતની નવી આવૃત્તિ એક હિંદીવાનને હાથે નીકળવાની હતી તે ન નીકળી ! મરજી ખુદાની !

મરજી પડેલાં એક માસ અગાઉના પત્રમાં તેઓએ લખ્યું હતું : “ ભાઈ ! તબિયત હવે છેકજ લથડી છે. અહીં ‘સદી’ના કામની હાલહવાલી થઈ ગઈ છે. પ્રભુ કરે તે ખરું ! ”

‘સદી’ને નિભાવતાં થયેલું દેવું ભરપાઈ કરવાની કૂર ચિંતાએ એ કલારસિકને આ શાની જહાંમાંથી રવાનો કરી દીધો. આ ચંદ્રેઝ જીંદગીનું ખૂબસુરત ખ્યાલ હતું ન હતું થઈ ગયું ! અશ્વસોસ ! કે સાહિત્યના એ શિરિસ્તાને થોડાં વધુ વર્ષ ખુદાએ જહાંમાં રહેવા ન દીધો.

આજ ‘હાજી’ આ દુનિયામાં નથી; માસે માસે નવા ઉલાસ અને ચેતનથી બહાર પડતું ‘સદી’ હવે દેખા દેતું બંધ પડ્યું છે; પણ ‘હાજી’ના કામને, તેના શહીદપણાને યાદ કરીકરીને સાહિત્ય-પ્રેમીઓ વખતેવખતે એ અશ્રુગિન્દુઓ ટપકાવે છે; કલાના પૂજકો કપાળે હાથ દઈ કિસ્મતની કંજીપર અશ્વસોસ કરી રહ્યા છે !

હાથ ! હાથ ! બેહિસ્તમાં તારાં અણુમૂલ મુખોની વચ્ચે તું
આ ધરતીપર વસનાર અને તને ખરા જિગરથી યાદ કરનાર એક
અદના દોસ્તને સંભારજે. મારા જીવનની સ્મૃતિરૂપ ‘હાથ !’ હું
હાથ પણ કોઈકોઈવાર તારા કાગળોતું બંડલ કાઢી, ઘડીભર તે
સામું જોઈ રહી, હૈયું ભરાઈ આવતાં આંખોમાંથી બે આંસૂ વહાવી
તેને ભીંજવું છું. તું કલાનો અવતાર હતો, સાહિત્યનો ચિરાગ હતો.
તું સાહિત્ય માટે મર્યો, કલાપર “શહીદ” થયો, તો ખુદ તને શરી
જ્યારે આ જહાંમાં મોકલશે ત્યારે મારી ખાત્રી છે કે કલાના અવતાર
રૂપે જ મોકલશે. તારા આત્માને બેહિસ્તમાં પરમ શાન્તિ હો !

* * *

અંજલિ

-હરિગીત-

સાહિત્યસેવી ! રસપ્રભુ ! આવુંજ શું અતિ ગમ્યું ?
સંસારતું મૃદુ હૃદયને વાતાવરણ શું નવ ગમ્યું ?
સાહિત્યદેવી ખેરવે છે આંસુડાં જો તો જરા,
તુજ સ્વર્ગ છોડી આવ અહીં, એ દુઃખને નિવારી બા.
નિઃશ્વાસ નાખી મ્હાન વદને ચિત્રદેવી ટળવંજે,
“રે ! એ પ્રભુ-એ સ્વામી વિણ મુજ દીનતાદુઃખ ક્યમ ટળે ?”
મક્કા સમું તુજ ધર હતું સાહિત્યના પૂજારીને;
રે ! આજ તો રડવું રહ્યું તુજ હૃદયને સંભારીને.

ચાંપશી વિકૃલદાસ ઉદ્દેશી

હાલની કૃત્ય

સંગીત કોણ છે ?

કો મૂર્છના લગાવે ?

નવરંગી કોણ ચિત્રે

ગૂજરાતને ઝૂલાવે ?

કો મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

વેરાનને જગાડી

રસયોગી દેહ છોડે;

રસસિંધુ કોણ ખેડી

ગૂજરાતને ઝૂલાવે ?

કો મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

કો ના કલા પિછાને !

મન્દિર ના દ્વધાડે !

ગુલતાન કોણ ગાંડી

ગૂજરાત ત્યાં નચાવે ?

કો મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

સૌન્દર્યનો મુસાફિર

સાહિત્યની સૌમાના

આજે ઉઠાવી તંબુ

ગૂજરાતને રડાવે !

કો મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

આથે ખરે સિતારો

દર્દી દિલે પિયારો;

હાલ ભલો રકીરો

ગૂજરાત ક્યાંથી લાવે ?

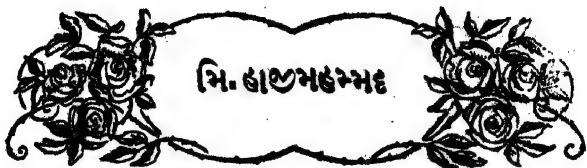
કો મૂર્છના લગાવે ? ... સંગીત

“ધૂમકેતુ”

‘આહે બોલો ચા ન બોલો’-એ ગઝલના સૂરમાં

હાજીમહમ્મદ: ઇ. સ. ૧૯૦૩માં

મૃત્યુની સંસ્થા સ્થાપવા માટે અને ' પાકાં પાન ' સ્વીપુરુષોને તેમની ઇચ્છાનુસાર કે ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે વિધાતા પાસે ગમે તે સાચો અને પ્રતીતિજનક બચાવ હોય, પરંતુ અણુપૂર્ણ આશઅભિલાષવાળાં યુવકયુવતીઓના અકાળ પ્રાણહરણના વિષયમાં તો તેની નિરંકુશ તરંગવૃત્તિનું જ સામ્રાજ્ય ચાલતું લાગે છે. આ રસિયાદ જ્ઞાનદષ્ટિએ સ્વાર્થી અને સંકુચિત મનથી પ્રેરાયેલી લાગે જ. સંઘર્ષ તે દષ્ટિ ખીલવીએ ત્યારે આ હકીકત પણ દૂખી રહી શકતી નથી કે, એક બાળુએ જેમ અણુખીલી માનવકળીઓને ચૂંટતાં ને ચપટીમાં ચોળી નાખતાં દૈવને દયા નથી, તેમ ખીજ બાળુએ તેની જ અકળ નિયમે એવા છે કે જેને પ્રભાવે પોતાના ભોગ ક્ષેલાં-ઓની ખાલી જગ્યા વખત વહેવા સાથે તે અણુધારીરીતે પૂરી દે છે; અથવા તો, સંસારના આકર્ષણો તરફ આપણું ધ્યાન એવી કુનેહથી વાળી લે છે કે આપણે માની લીધેલી હાનિ ધીરે ધીરે વિસારે પડવા લાગે છે ને છેવટ છેક જ ભૂલાય છે.

છતાં, ધા તાળે ને-ઊડો હોય ત્યારે તો મનુષ્યનું હૃદય તે હૃદય જ છે. શીલ્સુશીથી કે સ્વર્ગમાં પુનર્મિલનની ધર્મોએ આપેલી આશાથી મળતું આશ્વાસન ભાગ્યે જ સખળ નીવડે છે. ખાસ કરીને, તજ ગયેલ યુવક જને જે દૂંક સમયમાં પણ પ્રજ્ઞના જીવનપર કાંઈક સુદૃઢ કે વિચારવાયોગ્ય અસર કરી હોય તો તેની જીન્દગી દૂંકી કરવા માટે વિધિને દોષિત માનવામાં સ્વાર્થનો અંશ નથી જણાતો. સત્કાર્ય કરનારની નહાની સંખ્યાપર પણ કવખતે કાપ પડે એ સ્હેલું સ્હેલું નથી; અને તેથી જ વિશ્વવિધાતા જેવી મહાશક્તિને પણ

વખતોવખત પોતાની કરતા ને વિચિત્રતા અજમાવવાનું મન થઇ આવે છે તે ધટના વિષે વિચાર કરતાં આપણને પામર મનુષ્યોને પણ સાશ્વત સ્મિત કરવાની શક્તિ થાય છે !

છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં આપણા પ્રાન્તે ઉપરાઉપર જે યુવાન સાહિત્ય-સેવકો ખોમા તેમનાં જીવન ને જીવનકાર્ય વિષે વિચારતાં આ વિચારો સ્ફુરે છે. સૌથી પહેલાં રણજિતરામ ગયા, પછી ભોગીન્દ્રરાવ, પછી 'મહામાનિક', ને હવે હાજમહમ્મદ. પહેલા ત્રણેને યોગ્ય સ્મરણાં-જક્ષિ અર્ચવાનું કર્તવ્ય હાજમહમ્મદે બજાવ્યું; તેમને પોતાને માટે તે બજાવવાનું આપણે માથે રહ્યું છે.

સામાન્ય જનોથી જુદા પડી આવે તેવા વિશિષ્ટ ગુણો ને શક્તિઓ ધરાવનાર નરનારીઓનાં વ્યક્તિત્વ ને ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ લખાણો વગેરે સાધનો દ્વારા ધણો વિશાળ હોઇ શકે, પણ તેટલો ઉડો હોઇ શકતો નથી. ફિરોઝશા, ટિળક કે ગાંધીની જોડે કામ કરનાર ને જીવન ગાળનાર મનુષ્યો જેટલી સંપૂર્ણતાથી તેમના સન્દેશ ઝીલી શકે તેટલી સંપૂર્ણતાથી ત્રાહિત જનો કે ભાવિ પ્રજા ઝીલે તે સંભવતું નથી. તેમના લેખો ને છપાયેલાં ભાષણોની અસર થતી હોય તેટલી જ થાય. પ્રત્યક્ષ ભાવની આ વિલક્ષણતાને ધ્યાનમાં રાખીને 'વીસમીસદી'ના સદ્ગત તંત્રીનું જીવન અવલોકાપ્તિએ તો આ સત્ય સહજ જણાઈ આવે છે કે, તે માસિકના અબ્યુદય માટે કાંઇ પણ કરવાનું તેમણે બાકી રાખ્યું નહોતું છતાં, તે માસિક દ્વારા જ તેમને જાણનાર ને સ્હમજવાનો યત્ન કરનાર મનુષ્યોને તેમના સ્વભાવ, સદ્ગુણો, કાર્યશક્તિ અને કાર્યરીતિનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન થવું મુશ્કેલ છે. અને તેથી, જેઓને તેમના નિકટ સમાગમમાં આવવાની તક મળી હોય તેમણે તે અપૂર્વ ગૂંજરાતીની પિછાન અપરિચિત જનોને કરાવવી એ તેમનો ધર્મ છે. છેલ્લા બે સવાબે વર્ષના સ્વાતુભવને આધારે એ ધર્મ યથાશક્તિ બજાવવો એ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

કલાની પેઠે વ્યક્તિત્વની શ્રેષ્ઠતા પણ વ્યક્તિત્વને સંતાડવામાં છે.

પોતાના સવ્ય પ્રતાપથી આંજી નાખનાર પુરૂષ તમારી પૂજ્યતા પામી શકશે, પ્રેમ નહિ. પોતાની મહત્તાને બૂલવી કે ઢંકાવા દેવી એ હેનો સ્વભાવ જ નથી; કુદરત હેની આડે આવે છે. પણ હાજીમહમ્મદ જેવા પુરૂષો આંબ્યા વગર આકર્ષી શકે છે. પોતાની જાતને વિસરીને તે સ્હામાના હૃદયમાં રમણ કરી રહેતા, એ જ હેમની સર્વપ્રિયતાનું રહસ્ય છે. સર્વ સહૃદય જનોને તેઓ પ્રિય હતા, તેમ સર્વ જનો-તેમના વિરોધીઓ સુદ્ધાં-તેમને પ્રિય હતાં. **ચીતરાગમયક્રોધ:** એ ગહહ શુણ્ણ જેટલે અંશે સંભારીઓમાં ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે તેટલે મ્હોટે અંશે તેમનામાં હતો. આ કથન એક સચોટ દષ્ટાન્તથી વધારે સ્પષ્ટ થશે. મિસિસ ઝીણાની છબિઓ 'વીસમીસદી'માં આપવામાં આવી તે વખતે પારસી સમાજના અમુક વિભાગે તે માસિકના સંપાદક વિષે ઘણું કડવાં ને સૌજન્યરહિત વચનો વાપરેલાં. આ વાત મ્હેં જાણી ત્યારે તેવી વર્તણૂક માટે મ્હેં સદગત સમક્ષ નાપસંદગી ને દિલગીરી દેખાડી. પણ તેમણે કહ્યું: “ના, એ સવાડને બીજી રીતે જોવાનો છે. તે કોડો આમ કરે તે કુદરતી છે. They are quite right. તેમના આજ સુધીના વિચારોને આધારે જ એ તો આપણે માટે મત બાંધવાના ને?” હું આશ્ચર્યપૂર્ણ આંખે આ સાંભળી રહ્યો. “કેમ? તમને આમાં નવાઈ લાગે છે?” તેમણે પૂછ્યું; પછી ઉમેર્યું: “આ રીતે વિચારીએ નહિ તો દુનિયામાં રહેવાય નહિ, ભાઈ!”

આવી વિરલ ઉદારતા જોડે સંપૂર્ણ નિરભિમાનવૃત્તિ સંકળાયેલી હતી. લેખનશૈલીનો તેમ રીતભાતનો ડાંળદમામ તેમને સ્હેજ પણ રુચિકર નહોતો. તેમની જોડે વાત કરતાં તમને વહેમ પણ ન આવી શકે કે તેમનામાં કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિ હશે, કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિભા હશે; અને છતાં તેમના એ નિર્દોષ જાદુમંત્રથી છૂટા થયા પછી તમને લાગવા માંડે કે તેમનાં વ્યવહારજ્ઞાન, નિરીક્ષણ-શક્તિ ને અનુભવ સામાન્ય કોટિનાં નથી જ.

તે પુસ્તકપંડિત હતા તેથી વધુ સંસારપંડિત હતા. પુસ્તકોના શુષ્ક ને એકપક્ષી પાંદિત્ય તરફનો અણુગમે તેમણે કદિ જાનો રાખ્યો નથી. નવા લેખકોને તો વારંવાર એ નર્પા પુસ્તકજ્ઞાનના અલાભો નિર્દેશતા અને મનુષ્યજીવનની અપાર વિવિધતા ને રસપૂર્ણતા પિછાનવાની સાહિત્યકારને પણ કેટલી મ્હોટી અગત્ય છે તે સમજાવતા. જે પ્રાન્તના સાહિત્યકારો જીવન સાથેના પોતાનો સંબંધ શિથિલ કે નહિવત્ કરી નાખે તે પ્રાન્ત ચિરંજીવ કે બહુજનહુપયોગી સાહિત્ય ન સરજી શકે એ ત્હેમની દૃઢ માન્યતા હતી. સમકાલીન જગતના યથાર્થ જ્ઞાન માટે સમકાલીન સાહિત્ય જોડે સંસર્ગમાં રહેવાની પરમ આવશ્યકતા ગૂજરાતીમાં તો તેમણેજ પૂરેપૂરી પ્રીતી હતી, અને આ આખતમાં ગૂજરાતી કવિઓ ને વિદ્વાનોની નિષ્કારણ બેધાગજ માટે એ વખતોવખત દિલગીરી દેખાડતા.

સાક્ષરો સાથે તેમને આમ અનેકરીતે મતભિન્નતા હતી છતાં એકઠે એક સાક્ષરે ને કવિએ ઓછામાં ઓછી એક વખત તો ‘વીસમીસદી’માં દર્શન દીધાંજ છે; એ હાજમહમ્મદની સર્વઆહિતા ને સંપૂર્ણ પક્ષનિર્લેપતાનું ચિહ્ન છે.

“ કંઈ કંઈ વિદ્વન્મંડલિને

સાંકળતી તે મણિસાંકળ હતો. ”

પરંતુ, ગાઢ મૈત્રી છતાં ‘પ્રેમનાં પડલ’ તેમની સૂક્ષ્મદર્શી આંખે ભાગ્યે જ મ્હડતાં. આપણા જુદા જુદા વિદ્વાનો ને વિચારનેતાઓની ગુણવત્તા તેમ અપૂર્ણતા-પૂરી શકાય તેવી અપૂર્ણતા, કારણ કે કુદરતી અપૂર્ણતાપર નિરર્થક ભાર મૂકવો એ તેમનો સ્વભાવજ નહોતો-ના પણ તેઓ અભ્યાસક હતા. કોઈ પ્રતિભાશાળી કવિ, ‘ધૂની’ સાધુકરીરાતી સોખતમાં પોતાનો ધણોખરો વખત ગાળે એ ત્હેની સંસ્કારિતાને અને દૃષ્ટિની વિશાલતાને ક્ષતિકર છે એમ તેમને લાગતું. એક નિર્માલ્ય ઓપડીના લખનારે અમુક સુવિખ્યાત સાક્ષરને ત્હેનો ઉપોદ્ધાત લખવાનું કહ્યું, ત્યારે તે સાક્ષરે એકદમ સીધી ના પાડી દેવાને બદલે

પોતાની રીત પ્રમાણે કેટલી ગોળગોળ વાતોથી ને દુનિયાદારીના કંઠાપણથી તે પીડા પતાવી લેતો પણ એમણે એકવાર ઉલ્લેખ કર્યો હતો; અને ટીકા તરીકે ઉમેર્યું હતું કે એવી રીત અડણ કરવાથી પેલા નિર્માલ્ય-અને જરાક મોભામ બુદ્ધિવાળા-લખનારને તો પોતાની ખોડતું ભાન કદિ પણ થવાનો સંભવ નથી.

વિચારનેતાઓ ને કવિઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ને ગુણવત્તા વિષે પણ એ ઘણીવાર પોતાના અનુભવો કહેતા. તેઓમાંના કેટલાક પ્રત્યે તેમનો અસીમ અનુરાગ હતો. “Marvellous man! એવો માણસ કે આપણે જાણે-આમ પૂછએ! And then; what vitality! એની vitality ઘણી જ છે; જાણે આપણામાં વાત કરતાં કરતાં નવું જોર આવે; અને power of conversation ખી એવી જ wonderful!”—આ ઉદ્દગારો મિ. અરદેશર ખખરદાર વિષે તેમણે એક વાર કહાડેલા. નરસિંહરાવ વિષે: “એમની જોડે વાંતો કરીએ ત્યારે we are educated every moment. કાંઈ ને કાંઈ શીખવાનું મળી આવે. અને વળી frank-hearted man.” વાત આગળ ચાલી અને યોગ્ય પ્રસંગ નિકળતાં મહેં નરસિંહરાવના કહેતીરૂપ અતડાપણા વિષે ઉલ્લેખ કરીને તે આખત તેમનો અનુભવ પૂછ્યો. “હાં, લોકોને એ aloof લાગે છે,” તેમણે કહ્યું: “કારણ કે he doesn't push himself. તેનામાં એ power નથી.” ‘ગૂજરાતી’ ના તંત્રીને એ લગભગ પૂજ્યવૃત્તિથી નિહાળતા એમ કહીએ તો ખોટું નથી. “Ideal journalist! ગૂજરાતમાં આજે એની જોડી નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે તેની આસપાસ ‘નાઇન્દીન્થ સેંચરી,’ ‘નેશન,’ ‘ફોર્ટ નાઇટ્લિ,’ એ... તે...પડેલાં જ હોય. And he religiously studies them all. અને પછી લખવા માંડે છે. લખાણમાં પણ એવી સીચી-સીચીને facts ભરે છે કે એક ખોલ નકામો ન જાય.” સમાન-શીલં વ્યક્તનેષુ સઘ્યમ્ । જુદા જુદા પ્રકારના વિચારો ને આધુ-

નિક ભાવનાઓ સાથે સંપર્કમાં રહેવાનો જે બેહદ શોખ મિ. હાજી-મહમ્મદને હતો તે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સારે અંશે રા. દેસાઈમાં પણ છે.

આફ઼ અને પ્રખ્યાત લેખકો સાથે તેઓ નિરંતર સ્નેહસંબંધ બળવતા, તેમ નવીન અને અજ્ઞાન લેખકો સાથે પણ અસાધારણ સમભાવથી વર્તતા. તરુણવર્ગથી અભડાતા ફરવું તે, સમકાલીન ગૂંજરાતને સહભાષ્યે, તેમના સાહિત્યધર્મનું આવશ્યક અંગ નહોતું. તેમનો વિશાલતર આત્મા તરુણવર્ગથી પાવન થતો અને તેને ય પાવન કરતો. સરસ્વતીના અગણિત નવભક્તો તેમનેજ હાથે પ્રથમ દીક્ષા પામ્યા છે. જે કાંઈ પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં તેઓ ખરા દિલથી લાવે તે હાજીમહમ્મદને સર્વદા પ્રિય હતું. પ્રૌઢ વયે પણ નિત્યપ્રફુલ્લ રહેતા તેમના યૌવનને લીધે મનનું આવું વલણ શક્ય અને સહજ હતું. છતાં, યુવકોના તેઓ વિવેકરહિત પૂજક હતા એમ તો નહિજ. માનવસ્વભાવનો સર્વગ્રાહી ને સત્યશોધક અભ્યાસ કરવો એ તેમની જીવનભાવના હતી; અને તેથી યુવાનોના વિચારની ને કાર્યની સીમાઓ તે સહમજતા; પરંતુ તે સીમાઓપર વધુપડતો ભાર તેમણે કદિય મૂક્યો નથી. તે વિષે કદિક આજ્ઞ સૂચન કરતા, અને બાકીનું કાર્ય શિક્ષકોના શિક્ષક 'અનુભવ' પર છોડતા. આ કારણથી, યુવાનોના ઉત્સાહ બણી કડવાશભરી કે સાંકડી ને સ્વાર્થી દીકાઓ, બીજા છાલકા તંત્રીઓની જેમ, તેમણે નથી કરી. ઉત્સાહનાં પૂરને યથાશક્તિ સુમાર્ગે વાળવા તેઓ મથતા. તેને રોફી રાખવાની કે નીચતાના બળબળતા અગ્નિથી શોષવાની મૂર્ખાઈ તેમને હાથે અશક્ય હતી. આડંબરી ડહાપણના ઝેરી ગંસથી યુવાનના આત્માને ગૂંગળાવવા યત્ન કરવો એ પ્રભુદ્રોહ છે. આ મહાસત્ય તેમણે પૂરેપૂરું પ્રીછ્યું હતું અને નિત્યજીવનમાં જીવી દેખાડ્યું હતું. મનની મીઠાશ આમ વર્તનમાં ઉતરતી તેથી જ, મહારા ન સ્વીકારેલા લેખ તેઓ પાછા આપતા ત્યારે મ્હને ઓછું ન આવતું. તેવા લેખના લખનાર જોડે કેટલાક સંપાદકો પીડા પતાવતા હોય તેમ વર્તે છે. મિ. હાજીમહ-

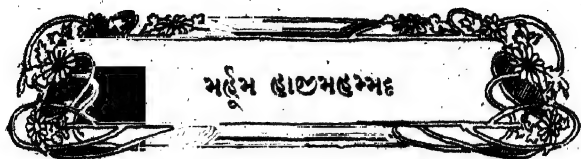
મ્મદ નિરન્તર ઘટતો ખુલાસો કરતા, કારણો સમજવતા અને ભવિષ્ય માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ પણ કરતા. આ કારણથી કેટલીકવાર એમ પણ લાગતું કે બીજા તંત્રીઓને હાથે આપણા લેખ છપાવવા તે કરતાં મિ. હાજમહમ્મદને હાથે પાછા લેવામાં વધારે માન છે. 'યાયવું સાફ અક્ષણ ગુણીને, હીનને ના ફળન્તું.'

આજે રવિવાર છે. તેમના અવસાનને બરાબર બે અઠવાડીયાં થયાં. તે જીવતા હોત તો આ ટહાડ પડતે સહવારે પણ હું મહારા શિવાજી પ્રમાણે તેમને ત્યાં ગયો હોત; કલાકો સુધી કેં કેં વાતો કરી હોત; નવાં જ્ઞાન, નવા અનુભવ, નવી માહિતી ને નવી ઊર્મિઓ હૃદય-મનમાં ભરીને ઘેર આવત; પળે પળે ખુદ્દિશક્તિના વિકાસ અનુભવત.....

તે દિવસો ગયા; હવે તો ત્હેનાં સ્મરણો જ રહ્યાં. સહામાને અળાણતાં જ ઉન્નત કરનાર તેમનો શાન્ત ને નિર્મળ પ્રભાવ, તેમની ભાવભરી વાણી, તેમની અગાધ સ્ફૂર્તિ ને અખંડ માયા, આ સર્વ હવે સ્નેહીઓની કલ્પનામાં જ જીવશે; જીવીને તેમનાં બાકી રહેલાં જીવનની પ્રવૃત્તિઓમાં આશા અને પ્રેરણા પૂરશે; ને કદિક નિવૃત્તિને સમે, કોઈ પ્રસંગ કે પ્રેમબોલ સાંભરી આવતાં આંખ બીની કરશે.*

૬ : ૨ : ૨૬.

“ વિનોદકાન્ત ”

હાલમહમ્મદે 'વીસમીસદી' પ્રસિદ્ધ કરી તેની પૂર્વે વર્ષો થયાં તે બાબતનું એઓ મનન કર્યા કરતાજ હતા. એમના ઉમર ખ્યામના પુસ્તકોનો સંગ્રહ જોવા રા. નરસિંહરાવ દીવેટીઆ મહેને તહેમને ઘેર 'વીસમીસદી' હયાતીમાં આવતા પહેલાં ચારપાંચ વર્ષપર લઇ ગયેલા. અને તે વખતે એ ઉમર ખ્યામના પુસ્તકોની જુદી જુદી પ્રતો બતાવતા જાય અને લન્ડનના Strand કે London Magazine જેવું ચોપાનીઈ ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવાની ખેતાની અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છાની હોંસથી વાતો કરતા જાય; એ સાહસ કેમ પાર પાડવું તહેને માટે સલાહ પૂછતા જાય; આગલા પૃષ્ઠાપર કેવી જાતનું ચિત્ર મૂકાવવું તેની વિલાયતથી design કરાવી મંગાવેલી અને તે બાબત પોતે જે કાગળપત્રનો વ્યવહાર ચલાવેલો તે પણ બતાવતા જાય. તે વખતેજ મહેને એ બાબતની ખાત્રી થઇ હતી. એક તો એ કે આ માણસનું જીવન આ જ વિષયમાં એટલું આત્મપ્રેમ થઇ ગયું છે કે મોઢુંવહેલું પણ પોતે-ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડશે તોપણ-એવું એક ચોપાનીઈ કાઢ્યા વગર રહેશે નહિ; અને બીજી એ કે ઉમર ખ્યામનાં જુદી જુદી પ્રતોમાં છપાયેલાં દેશી વિદેશી ચિત્રકારોનાં ચિત્રો જોઇ ચિત્રકળા સંબંધે પોતે એટલો રસ લેતા થયા હતા કે ગૂજરાતીમાં અત્યાર સુધી નહિ પ્રસિદ્ધ થયેલું એવું ચિત્રમય ચોપાનીઈ પોતે પ્રકટ કરશે. બીજી એકએ બાબત વિષે કાંઇક સન્દેહ રહેતો હતો. અને તે પણ તે વખતે તહેમને કહી સંભળાવેલો. એક તો એ કે તહેમને તહમારી મુરાદ બર લાવવા જેવા જોઇએ તેવા ચિત્રકારો ગૂજરાતમાંથી નહિ મળે, અને સેખડો.

માટે પણ મુશ્કેલી નહીં; બીજી એ કે નાણાંની વ્યવસ્થા અને નાણાંનું
જોર પૂરતો હશે તો જ તહેમને ફતોહ મળશે. પરંતુ એમની હોંસની
લાગણીએ તે વખત પણ એમના પર એટલો કાબૂ મેળવ્યો હતો કે
એવી એવી મુશ્કેલીઓની ગણના કરવી તહેમને પાલવે તેમ ન હતું.
બન્ને બાબતમાં મહારા સંદેહ લગભગ ખોટા પડ્યા. કારણ એમને
ચિત્રકાર પણ મળ્યા અને લેખકો પણ મળ્યા. બદકે પોતાને જરૂર પડતી
ગદ તેમ તેમ ચિત્રકારો અને લેખકો મેળવતા ગયા. કોલમ્બસે જેમ
અમેરિકા શોધી કાઢ્યું તેમ પોતે ચિત્રકારો તથા લેખકોને શોધી
કાઢતા ગયા. કેટલાએક લેખકો તો અધારામાં પડી રહ્યા હતા—અને
પડી રહ્યા હોત—તહેમને એમની અચૂક પ્રેરણાશક્તિએ બહાર પ્રકા-
શમાં ખેંચી કાઢ્યા. નાણાં સંબંધે જોકે વાયકવર્ગનો ટેકો ધાર્યો
કરતાં ઘણો વધારે મળ્યો, જેટલી મ્હોટી કોષ્ટ પણ ગૂંજરાતી માસિ-
કના ધરાકની સંખ્યા નહિ તેટલી મ્હોટી એમના ધરાકની સંખ્યા—
અને તે પણ લવાજમ હોંસે હોંસે આપે તેવી—થઈ, તોપણ લડાઈને
લીધે ઉદ્ભવેલી મોઘવારી તથા મુશ્કેલીઓને લીધે ખરચનો ખાડો
ઉડો ને ઉડો થતોજ ગયો. એ ખાડો પૂરવાને એમણે ઘણી યુક્તિ-
પ્રયુક્તિ અજમાવી, પરંતુ કેટલાંયે અનિવાર્ય કારણોને લીધે એ
બધુંયે વ્યર્થ ગયું. જે માસિક વહેલું બંધ કર્યું હોત તો ખોટ ઓછી
આવત, પરંતુ એમનો સાહસિક સ્વભાવ, “હું હાર્યો છું—હું
પાછો પડ્યો છું” એ વાત કબૂલ કરે એવો ન હતો. અને તેથી
વસ્તુસ્થિતિ કેવી બચકર થઈ ગઈ છે તે બાબતની પૂરેપૂરી ખબર હોવા
છતાં પણ “યાહોમ” કરી પરમેશ્વર પર આધાર રાખી એ ઝંપલાવ્યા
ગયા; અને તેના અનિષ્ટ પરિણામથી આજે કાણ અજાણ્યું છે ?

એમનો મુદ્રાલેખ Thorough હતો. એટલે માસિકના વિષય
સંબંધે જે કામ હાથમાં લે તેની દરેક બાજુ સંપૂર્ણરીતે શોભા-
વવાનોજ પ્રયાસ એમણે કરેલો હોય. લેખ, ચિત્ર તથા ફોટો, છપામણી
વગેરે બાબત પહેલેથીજ મનમાં ગોઠવી રાખી હોય, લેખક પણ નક્કી

અધમ્યો હોય. અને પછી તે સેખરની તાકાત નહિ કે હાજમહમ્મદ આવીને ઉભા રહે અને ગમે તેવાં પ્હાનાં બતાવે. તેને હસાવી, રમાડી, પોતાની મુશ્કેલીઓ માટે દયાની લાગણી ઉત્પન્ન કરી, તેની પાસેથી હા કહેવડાવે ત્યારેજ ખસે. અને તે કામ પણ કઠાવવાનું હોય ઘણી દૃઢી મુદ્દતે. છતાં એમના હાથને જશ હતો, એટલે કોઈપણ સેખર જરાપણ મન કચવાવ્યા વગર એમનું કામ કરી આપતો.

દુનીઆનો તડકોછાંચડો જોયેલો અને અનુભવેલો હોવાથી દુનીઆદારીની વાતોનો પણ એમની પાસે ભંડાર હતો; અને મળવા આવે ને દુરસદ હોય તો કલાકેક એસી બહુ જાણવાજોવી વાતોની માહિતી આપી જતા. એમનાં સગાંવહાલાં તથા મિત્રો દૂર દેશાવર ઈરાન, ચીન, જાપાન, આફ્રિકા વગેરે પ્રદેશોમાં ફરતા હોવાથી તેમની પાસેથી પણ તેમને ઘણું જાણવાનું મળતું, અને વખતો-વખત તે વાતોમાંથી પણ રમૂજ મેળવતા.

એમના અવસાનની ખબર એકાએક ન્યૂસપેપરમાં વાંચતાં માનવામાં પણ આવી નહિ, કારણ એમને માટે કોઈપણ રીતના મંદવાડના સમાચાર મળેલા નહિ. અને અવસાન થયું પણ દ્રંક મુદ્દતમાં ને લગભગ એકાએક.

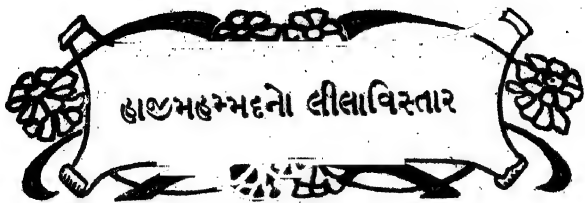
એમના અવસાનથી એમના મિત્રમંડળને તો ન પૂરી પડાય એવી ખોટ ગઈ છેજ, પરંતુ આપણા સાહિત્યે પણ એક ઉમંગી, ઝળુ હૃદયનો, હોંસીલો, સાહસિક પરંતુ સાચો પૂજક ખોયો છે; અને હાલતરત તો એની જગા લે એવો કોઈ બીજો પૂજારી દષ્ટિ-મર્યાદામાં નજરે પડતો નથી.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

હાજીમદમદ

ઇ. સ. ૧૯૧૨માં ઇ. સ. ૧૯૧૦માં
ઇ. સ. ૧૯૧૦માં

હાજીમહમ્મદનો લીલાવિસ્તાર

દુનિયા મહારા મૃત્યુને રહે, મહારા દુઃખને રહે, મહારી લાચારીને રહે, એના જેવું બીજું એકેય દુઃખ મહારે માટે હોઈ શકે નહિ.

“ બિચારો બહુ લક્ષો હતો,...સાહિત્યના નાદમાં મુશ્કેલી થઈ ગયો હતો,...કુટુંબને દયાળનક સ્થિતિમાં મૂક્યું...” ઇત્યાદિ દયાના ઉદ્દગારો કહાડવામાં દુનિયાને રસ પડે છે. એ પણ આ નિર્માલ્ય દુનિયાનું દુનિયાના સિંહો તરફનું ધ્રુવ વૈર તૃપ્ત કરવાનો એક પેય છે. ‘ બિચારી ’ દુનિયાનો આખી જિંદગીપર્યંત અપકાર પામેલા શરીરપર લેના મૃત્યુ બાદ પણ ચાલુ રહેતો એ એક ત્રાસજ છે.

હાજીમહમ્મદના મરણની નોંધ લખવી, એ મહારે મન એના ઉપર જિંદગી દરમિયાન થયેલા અપકારની પાદપૂર્તિ કરવાનું કામ છે. એના મનની મોજ ખાતર એણે, આર્થિક તથા દૌરુમ્બિક અનિવાર્ય અગવડો છતાં, જે જે કર્યું અને ક્યું, વિચાર્યું અને આલેખ્યું એ સર્વ તો એ મસ્ત શરીરની ‘લીલા’ હતી. એને લોકો શું સ્હમજે?

જગત ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાનું યુદ્ધક્ષેત્ર છે, જ્યાં વધારેમાં વધારે શક્તિવાળાના જ નસીબમાં આગળ વધી ધા ખમવાનું લખાયેલું હોય છે. સાધન અને સંજોગનાં લેખાં ગણવાનું જહેનાથી સહનજ થઈ શકતું નથી તેવા શક્તિશાળીઓ નિરંતર યુદ્ધમાં ધસે છે ને આડાઅવળા ધા છાતીપર ઝીલે છે; અને બુદ્ધિવાદની દુનિયા એના ‘ અવ્યવહારપણા ’ માટે ધ્રુવ હાસ્ય કરે છે તથા લાગણીની દાસીઓ એના જખમોમાંથી વહેતા લોહી માટે આંસ પાડે છે. માત્ર કોઈ વિરલ અંદજ તે ચોક્કસ ઇન્સાફ આપે છે, કે જે અંદ ત્હેના દરેક ધાને

મર્દાનગીતું પ્રમાણપત્ર અને ત્હેના રક્તપ્રવાહને શક્તિગંગાનો ઝરો કહી એના મસ્થુને ખેદનો નહિ પણ અદ્વિતીય હિતવનો પ્રસંગ બનાવે છે.

દુનિયાના ખેદ, સહાનુભૂતિ અને પ્રશંસા તો જુઓ ! જીવતાં માણસના યુદ્ધને જોવાની પણ જહેમને 'કુરસદ' નહોતી; અને અણુધારીરીતે જોવાની તક મળી ત્હારે એ યોદ્ધાના હાથમાંહેની ટુકડા થયેલી તલવાર બદલી આપવા જેટલી પણ જહેમને દરકાર નહોતી, તથા બેશુમાર તીરોથી વીધાઈ બેભાન હાલતમાં પડેલા યોદ્ધાના મુખમાં આંગળી પાણી નાખવા જેટલી પણ જહેમના હૃદયમાં ઉદારતા નહોતી, તેવાઓ પણ તે યોદ્ધાના મરણ બાદ તેના ગુણગાન કરી એને બિચારો બાપડો કહી જરા વધારે અપમાન પહોંચાડવાની તક લેવા ચૂકતા નથી !

નહિ; મ્હારાથી તે ગુન્હો નહિ થઈ શકે. હાજમહમ્મદ જેવો મસ્ત ઝકીર કે જહેને માટે જીવવા કરતાં મરવું વધારે સ્હેલું હતું એટલું જ નહિ પણ વધારે ધણ હતું, પણ જે પોતાનાં-પોતાના પ્રણયપાત્રને-પોતાના 'શાખ'ના વિષયને-એટવાની તાલાવેલીને લીધે મરવનો ખ્યાલ પણ લાવી શકતો નહોતો, અને સઘળાં સંકટો, ઉપાધિઓ, અપમાનો, ખીમારીઓ, વગર ફરિયાદે સહન કરવામાં મજાહ માનતો હતો ત્હેને 'રોવો' એ ત્હેની મસ્તી અને ફકીરીતું અપમાન કરવા બરાબર છે.

'વીસમીસદી' માટે મ્હને બહુ માન નથી, પણ તે છતાં 'વીસમીસદી'ના જન્મદાતાને તો હું મસ્ત ફકીર તરીકે ઉંડા માનની નજરથી જોયા સિવાય રહી શકતો નથી. એક પુસ્તક કે એક પત્રમાં પ્રકટ થતા લેખોના ભાવ કે શૈલિપરથી કાંઈ 'મનુષ્ય'ની ખરી કિંમત આંકી શકાય નહિ; જો કે હું જાણું છું કે આજે બહુધા લેખોપરથી લેખકની કિંમત આંકવાની પ્રથા સર્વવ્યાપક થઈ પડી છે. પ્રસિદ્ધ કરવા માટે લખાતા વિચારો સમાજના શાખ, સંસ્કૃતિ, આર્થિક સ્થિતિ, રાજકીય સ્થિતિ ઇત્યાદિ અનેકાનેક સંજોગોને-જાણતાં કે અજાણતાં-અનુસરે છે. શરૂઆત અમુક રૂપમાં કરી પછીથી થયા પછી

જીવં જ સ્વરૂપ ધારણ કરવાની પ્રસિદ્ધકારની ગુપ્ત ધારણા પણ, એની બહાર પડેલી કૃતિઓ પરથી, એના હૃદયનું અને શક્તિનું માપ કહાડવા તત્પર થયેલા અવલોકનકારે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ છે. વળી એક ખરો વિચારક કે તત્ત્વવેત્તા તો સ્વભાવતઃ જ એવો લેખક હોય છે કે એના લેખો, એ પોતે હોય તે કરતાં ત્હોને જીવી જ ખાસીઅતવાળો, જીવદા જ શોખવાળો, જીવદા જ વિચારવાળો અને જીવી જ શક્તિવાળો બતાવે! ત્હાં જ તેની અમૂલ્ય 'કલા' છે.

અહીં 'કલા' શબ્દ, ચિત્રકારો જે અર્થમાં વાપરે છે તે અર્થમાં હું વાપરતો નથી. જીવંની દુઃખમય ઘટનાઓને સહ્ય-અને અચિદ્ આનંદદાયક-બનાવી લેવાની શક્તિને હું 'કલા' કહું છું * જીવં-

* લોકો કલા એટલે લાલિય, મનને ગલગલિયાં કરે તે તત્ત્વ માને છે. તે અર્થપર લક્ષ આપનાર જોઈ શકશે કે મૂળે એક ચીજ ખરબચડી કે ધ્યાન ન ખેંચે એવી હતી, પણ કલાવિદ્ના હાથનો રપશ થયા બાદ જ એવી થઈ હતી. ત્હારે આધ્યાત્મિક બાષામાં હું કલા એને કહું છું કે દુનિયાના ખરબચડા, અપ્રિય લાગે તેવા, ક્લિષ્ટ કષ્ટદાયક બતાવો અને ચીજોને સહ્ય અને આનંદદાયક બનાવનાર શક્તિ તે કલા છે. જુદેમાં ક્રમબદ્ધ એવી દયાને બાજીએ મૂકી વધારેમાં વધારે ખૂનોજ કરવાં પડે છે એવા ધ્રુવને 'સદ્ગુણ' બનાવવો એ 'કલા' છે. પુરુષની પરતંત્રતામાં સ્ત્રીએ જહું, યુવાનીને લટાવવી, અને એ રીતે સમાજને નિરંતર ચાલુ રાખવાના કુદરતના યજ્ઞમાં હોમાલું, એને 'લગ્ન' કહી ધર્મની છાપ એ ક્રિયાપર મારવી એ 'કલા' છે. 'સમાજની ગાડી બરાબર ચાલે એટલા માટે એક મર્ત્ય મનુષ્યને ઈશ્વરનો આંશ મનાવવો અને એને સઘળા કાય-દાથી મુક્ત રાખવો, તથા જે કસોડો ખૂનો કરે-કસાવે ત્હોને દેશરક્ષા કે પ્રજા-પરનો ઉપકાર કરાવવો એ એક 'કલા' છે. કૃષ્ણ કલાનો ભંડાર હતો-આદર્શ હતો; તેથી એને મોરમુકુટ પહેરાવવામાં આવે છે! પ્રાચીન હિન્દમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અમુક ખાસ કલા માટે પૂજાતાં અને એવી વ્યક્તિઓની સ્વાભાવિક શક્તિઓ ઉપરથી કલાનાં શાસ્ત્રો થોજવામાં અને શીખવવામાં આવતાં. સઘળાં ધર્મશાસ્ત્રો 'કલા' ના અદિતીય નમૂના છે. જીવંની નિષ્કૃષ્ટતાને અને અનિચ્છિતતાને લામણીના રંગથી અને જીવંની પીછાવડે બ્યવસ્થિત અને સુંદર દેખાડવાવાની કલા સર્વોચ્ચ છે.

મહામહે કવિતા, ચિત્ર કે લેખની ભાવનામાં કે ભાષામાં 'કલા' સારી બતાવી હતી એ કાંઈ મ્હારો લ્હેમની તારીફનો મુદ્દો નથી. પણ લખી શક્તા, કવી શક્તા, વિચારી શક્તા મનુષ્યોને લખવા, કવવા અને વિચાર કરવા નોતરી તેઓના શરમાળપણા કે અભિમાની પ્રકૃતિને હરાવી લ્હેમની પાસેથી લેખો, કાવ્યો અને ચિત્રો ઉત્પન્ન કરાવવામાં તો લ્હેમણે અવશ્ય 'કલા' વાપરી હતી. Fine artsના શૌખ વગરના શુષ્ક ગૂંજરાતી સમાજને, પોતાના આદર્શનું ખૂન કરીને પણ, Fine artsનો શૌખ લગાડવામાં તો લ્હેમણે જરૂર 'કલા' વાપરી હતી. ઓમર ખુયામ જેવા 'મિસ્ટિક'નો પરમ પ્રેમી હોવા છતાં આધુનિક ગૂંજરાતનાં ભાવશૂન્ય અને શક્તિશૂન્ય જોડકણાંઓને પણ 'સહન' કરી લ્હેને સુંદર છાપ અને સુંદર ચિત્રના ભલકાથી 'વીસમીસદી'ને યોગ્ય બનાવવાનો એનો પ્રયાસ પણ એ 'કલા'નું જ સ્વૂલીકરણ હતું. શ્રીમંતાઈમાં જન્મવા છતાં નિર્ધનતાવસ્થા સહ્ય બનાવી લેવામાં સતત પ્રવૃત્તિનો શરાખ કામે લગાડવામાં પણ જરૂર લ્હેમણે ઊંચી 'કલા' વાપરી હતી. સાધુઓ, જોગીઓ, રકીરો, પંડિતો, વિચારકો અને કવિઓની મેહશિલ પોતાના ભાડૂતી દયાપાત્ર મકાનમાં ભરી શકવામાં અને સઘળી પ્રકૃતિઓનું પોતાતરફ ખેંચાણ કરવામાં તથા એટલું બધું ખેંચાણ કરી શકવા છતાં પોતાના દુઃખની વાતને ખુલ્લી ન થવા દેવાના લ્હેના પ્રયત્નમાં તો વળી લ્હેની 'કલા' ઘણી જ રસોહમંદ થઈ હતી. અને કુટુંબની તથા પોતાની ખીમારી, દેવાદાર સ્થિતિ, લેણદારોની નિર્દયતા, લેખકો, પ્રિન્ટરો અને ચિત્રકારો તરફથી મળતી નિરાશાઓ અને કંટાળાઓ, કોઈ કોઈ વખતે કાલના રોટલાના સાંસા હોવા છતાં 'વીસમીસદી'નાં કોઈ અનિવાર્ય બિલ ચૂકાવવા માટે થતી પ્રવૃત્તિ,--આ સર્વ વચ્ચે હસતું મોં, મીઠું વચન, પ્રસંગોપાત થતો મજાકનો ટકોરો અને વચ્ચે વચ્ચે નીકળતા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદ્ગારો,--આ તો લ્હેની 'કલા'ની અવધિ જ હતી.

અને ઠીક જ થયું કે એ 'કલા' ખુલ્લી પડે અને તેથી ત્હેની મઝાહ લેજાઇ જાય તે પહેલાં તે કલાવિદ સૂરી હજ કરવા ઉપડી ગયો. એની છેલ્લી હદની મુશ્કેલીઓ અને દુઃખો આ તુચ્છ દુનિયા સ્થૂલ રૂપમાં જોવા પામે, અને એને બિચારો, બાપડો કહી 'દાઝ્યા ઉપર ડામ' દેવામાં રત્તેહમંદ થાય તે પહેલાં જ તે બહાદુર નર પોતાના હાસ્યને આબાદ જાળવી, તે હાસ્યને પોતાની સાથે જ લઇ મકાર દુનિયાને છોડી મક્કાની હજે ઉપડી ગયો, એ એની 'કલા' પણ મ્હને એને માટે બહુ માન ઉપજાવે છે.

એક રસિદાદ વારંવાર સંભળાય છે કે હિંદમાં આજે મહા-કવિ, મહાજ્ઞાની, મહાન લેખક, મહાન શોધક, મહાપુરુષ જવલ્લે જ જોવામાં આવે છે. રસિદાદ ખરી છે; પણ ત્હેનું કારણ કોણ વિચારે છે? કોઈ પણ બાબતમાં ઉચ્ચ ટોચે ચઢવું એ ત્હારે જ શક્ય છે કે જ્હારે એક વ્યક્તિમાં તે બાબતનો ખાસ શોખ હોય અને તે શોખ પાર પાડવાનાં પૂરતાંથી વધુ સાધનો હોય. તેવી વ્યક્તિ અહો-નિશ પોતાના પ્રિય વિષયની ધૂનમાં જ હોય છે—અને એવી ધૂન હોય તો જ મહાન સંતાન સૃજવું શક્ય છે, અન્યથા નહિજ—અને એ ધૂનને લીધે ત્હેનાંથી વ્યવહાર તરફ ધ્યાન આપી શકાતું જ નથી. પોતાના શોખના સ્થૂલીકરણમાં કામ લાગે એવા એક આઠ આનાની કિંમતના પુસ્તકના તે પાંચ રૂપિયા આપી બેસે છે; એક રૂપિયા રોજના માણસને તે પચાસ રૂપિયા આપી બેસે છે; પચાસ રૂપિયાની કિંમતના ચિત્રના તે પાંચસો રૂપિયા ડરાવી દે છે! વ્યવહારકુશળને આ ઉડાઉપણું કે મૂર્ખતા જ લાગે; પણ એક વિષયની ધૂન લાગેલાને 'હું વધારે આપું છું કે ઓછું' એવો વિચાર થવાનો પણ અવકાશ હોતો નથી. અને એટલી તલ્લીનતા જ—એવી ઘેલછા જ—ઉચ્ચ કોટિના સૃજનકાર્યમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એને બુદ્ધિવાદ, વ્યાપારવાદ, Utilitarianism શીખવનાર દુનિયામાં કોઇ પામ્યો જ નથી. અને જો તે એ વાદ શીખી શકે તો તે મહાપુરુષ જ નહિ.

દરેક સૃષ્ટિ, દરેક મહાપુરુષ, દરેક મસ્ત, ઉડાઉ, ખરચાળ અને બેદરકાર હોય છે. એ પ્રકૃતિનો વિષય છે. જૂએ મરતી હાલતમાં પણ તે મોઢી કિંમતે ખરીદનાર જ રહે છે. વળી એને ખીચડો એકઠો કર્યા વગર પણ ચાલતું નથી. બુદ્ધિશાળી માણસને જે ચીજો નકામી લાગે તેવી પણ અનેક ચીજો તે કુતૂહલ ખાતરજ ખરીદે, સંગ્રહે અને એમાંથી કંઈક સૃજનકાર્યનો કાટ મેળવવાની આછા રાખે. તેથી પણ તહેતું જીવન માની ન શકાય તેટલું ખરચાળ બને છે.*

સૃષ્ટિ, વિચારક, શોધક, અદ્ભુત કાર્ય નિપજવનાર પ્રત્યેક મહા-પુરુષ આ પ્રમાણે ત્હેના સંગ્મેગો અને સાધનો કરતાં સ્વભાવતઃજ વધુ દોડનારો હોય છે; અને તેથી તે સ્વાભાવિકરીતે એક કાચના વાસણ જેવો હોય છે; અદ્ભુતપ્રેમી અને ખુવારી તથા દર્દને યોગ્ય જ હોય છે. એવું વાસણ બહુ જતનથી વાળવતું પડે. એની આસપાસ, 'વાસણ'નો જાહેરને 'શોખ' હોય એવા પ્રેમીઓનું એક ટાળું હમાતી ધરાવતું હોય અને તે ટાળું તેને ડીચાતું, પડતું, ભાગતું અટકાવવા ઉભેપગે રહેતું હોય-એને માટે પોતાના પ્રાણ પણ કુરબાન કરવા તત્પર હોય-તો જ એ 'કાચનું વાસણ' લાંબો વખત ટકી શકે અને સમાજને માટે અસાધારણ, ચિરંજીવી મહાન સૃજનકાર્ય નિપજવી શકે.

* હિન્દી સાહિત્યના પિતા તરીકે વખણાતા હરિશ્ચંદ્ર નામના આધુનિક સાહિત્યશાસ્ત્રીએ પોતાની વડિલોપાર્જિત લાખખો રૂપિયાની મિલકત સાહિત્ય પાછળ જ ઉડાવી દીધી હતી. પોતે રસિક તેમ જ ઉદાર હતા. દેશપ્રેમી પણ એવા જ હતા. એમનામાં મસ્તી અને ચક્રમપણું, સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ અને ધૂન ચાર પ્રકારનાં હતા. કાંઈ એક નવી ભાવનાનો શ્લોક, સુંદર ભાવવાળો એક બહેત, કે ભાષાસાહિત્યવાળી એક કડી બનાવી લાવે તો લોજરાવની પેઠે ત્હેને ચુપચાપ બક્ષિશ આપી દેતા ! આખરે ચાંચરે હાલ દેશમાં આવ્યા હતા ! આવી વ્યક્તિને પોષનાર આજે કોણ મળે ? એતા ખર્ચની વાત પણ કોણ માને ?

અને એટલા જ માટે પ્રાચીન આર્યસમાજરચનામાં બ્રાહ્મણ-વર્ગને કોષ્ઠપણુ ધંધો ન કરવો પડે, અને ઇતર ત્રણે વર્ગ બ્રાહ્મણની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં તથા ત્હેનું બહુમાન કરવામાં ત્હેના ઉપર ઉપકાર નહિ પણ પોતા માટે પુણ્યપ્રાપ્તિ કરે છે એમ માને, એવી બ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. એ 'કલા'ને પ્રતાપે જ પ્રાચીન હિંદમાં અસાધારણ તત્ત્વવેત્તા, અસાધારણ કવિવર, અસાધારણ શૈલક આદિ અસાધારણ મહાપુરુષો પાકી શક્યા હતા.

પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં એવી 'કલા' કામમાં લેવામાં નથી આવી; પરંતુ ત્હાંના શ્રીમતો ઘણેભાગે સુશિક્ષિત હોઈ, તેમજ એક નહિ તો બીજો 'શૌખ' ધરાવતા હોઈ, ત્હાંના લેખકો, ચિત્રકારો, પત્ર-કારો અને વિવિધ સજનકાર્ય કરનારાઓને તે શ્રીમતો પૈકીના કોઈ નહિ ને કોઈ તરફથી પણ ત્હેમના 'શૌખ' ખાતર સાફ ઉત્તેજન મળતું રહે છે અને તેથી તેઓ પોતાનું કામ ચાલુ રાખી શકે છે.

આધુનિક હિંદમાં પૂર્વની પુણ્યની-સ્વકલ્યાણની-ભાવના રહી નથી, તેમ જ પાશ્ચાત્ય શ્રીમતો જેવો કોઈ પણ બાબતનો ખાસ 'શૌખ' અને તજજન્ય ઉદારતા પણ આવી નથી, તેથી અહીં મહાપુરુષો પાકી શકતા નથી; અને જે થોડા પાકે છે તે અકાળે, પોતાનું વૃક્ષ ફાલીફૂલી જળ આપનાર થઈ પડે તેવી સ્થિતિમાં આવ્યા પહેલાં, ચીમળાઈ બચ છે કે નાશ પામે છે.

જ્હેની સ્મશાનક્રિયામાં લાખખો માણસો એકઠાં થયાં હતાં, જ્હેના ગુણગાન બત્રીસ કરોડ હિન્દીઓ વર્ષો સુધી ગાતાં ધરાયા ન હતા એવા લોકમાન્ય તિલક કહ્યાં ગુજરી ગયા? એક વીશીમાં ! એમની કિંમત હિન્દીઓ જાણતા હતા એમ, એમની કરોડો મુખે થતી તારીફપરથી કોઈ કહેતું હોય તો હું કહીશ કે તે માત્ર બક-વાદ કે અજ્ઞાનતા છે. મહેલોના શહેરમાં, જ્યાં એક એક શ્રીમંત પાસે સંખ્યાબંધ માળા અને બંગલા છે, ત્યાં એક પણ શ્રીમંત જો લોકમાન્યની કિંમત ખરેખર સ્કમજી જ શક્યો હોત તો ત્હેમને માટે

એક એકાંત મકાન, એ નોકર, એક કારકુન, એક મોટર, એક રસોયો ટેલિફોન, એટલી સીમેની સગવડ હમેશને માટે કરી આપ્યા વિના રહ્યો ન હોત. એવા રાજધારી નેતાને હજારો મુલાકાતો તદ્દન ખાનગીરીતે લેવી પડતી હોય, ઘણાં કામો દુક મુદતમાં ઉકેલવાં પડતાં હોય, જુદાવસ્થા અને ખીમારીની મધ્યમાં કામ કરવા લાયક સ્થિતિ જળવવા માટે અનેક ખાસ સગવડો કરવી જરૂરની હોય, - તે છતાં એક જાહેર ખાણાવળીમાં જમવા અને રહેવાનું કરવું પડે એજ હિન્દની લાયકાત માપવાને પૂરતું છે. સ્વરાજ્ય આંદોલન ખાતર વિલાયત જવા જેવા કામ માટે પણ કોઈ કરોડપતિ થોડા હજાર રૂપિયા ગૂપચૂપ ઘેર આપી ન જાય, અને માનપત્રો નિમિત્તે હજાર-પાંચસોની રકમો અહીંતહીંથી 'તુચ્છ' રીતે એકઠી કરવા જાતે જવાની ફરજ પડે, એ હિન્દી શ્રીમંતોને માત્ર નીચું જોવડાવવાનું કામ નહિ તો ખીણું શું? આ હિન્દને સ્વરાજ્ય જોઈએ છે! આ હિન્દને મહાપુરુષો પ્રકટાવવા છે !

નાભીથી ઉંચે જહેનું લાન જઈ શકતું જ નથી, એવા હિન્દીઓ વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારના મહાપુરુષો ન જ પાડી શકે એ સ્વાભાવિક છે. અને ભૂલેચૂકે કોઈ મહાપુરુષ અહીં જન્મ લે તો તહેણે જલ્દી પોતાનું મરણ નિપજાવવું એજ તહેની મહત્તાને અણિશુદ્ધ રાખવાનો એકનો એક માર્ગ છે. આધુનિક હિન્દના ગુણ ગાવા એ મ્હારે મન મ્હોટામાં મ્હોટા ગુન્હો-મ્હોટામાં મ્હોટો વ્યભિચાર-છે.

એક ઠાકોરજી કે પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને પાલખીમાં એસાડી સંખ્યાઅંધ માણસો એ પાલખી ઉપાડે છે-રે ! પાલખી ઉપાડવાના 'લ્હાવા' માટે મ્હોટી 'રી' આપે છે-અને ખીજાં સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો પાલખીની પાછળ, પાલખીમાંના દેવના ગુણગાન ગાતાં ચાલવામાં 'કલ્યાણ' માને છે. આ રિવાજ ધડનાર વિદ્વાનોજ હતા. મહત્તાવાળી દરેક સીજને-રે ! તહેના પડછાયાને-તહેના પ્રતિનિધિને-પણ પૂજવાની વૃત્તિ પ્રેરીને એમણે સાધારણને ભોગે અસાધારણને શક્ય

બનાવવા અને દેકાવવા ઇચ્છ્યું હતું, પણ આજે પરતન્ત્ર અને નિર્માલ્ય બનેલા હિન્દમાં 'સાપ ગયા અને લીસોટા રહી ગયા' છે. મહત્તા ભૂલાઇ ગઇ છે અને તુચ્છતા કે આડંબર પૂજાય છે. જીવતી મહત્તાને રીખાવવામાં અને બહુ તો ત્હેની 'દયા ખાવામાં' મઝાહ ભેવામાં આવે છે, અને એ મહત્તાના મૃત્યુ બાદ ત્હેના 'નામ-રૂપ'ને -ઝોળાને-અસાર પદાર્થને-પાલખીએ બેસાડી પૂજવામાં આવે છે અને ગીતનો વિષય બનાવવામાં આવે છે !

એકાદ હાજીમહમ્મદ જેવાની નિષ્ફળતા કે મૃત્યુ એ કાંઇ ખેદનો વિષય ન હોઇ શકે; પણ જ્યાં મહત્તાનું જીવન શક્ય નથી એવા હિન્દની હયાતી તો ખરેખર ખેદનો વિષય છે.

વાડીલાલ માતીલાલ શાહ

જવલંત ભસ્મ

-તોટક-

૧

એક નેન હતું—રસધેન હતું,
જગનું વિષ અમૃત થઇ ઝરતું;
હુનિયા ભૂલતો
એક દેહ ડાખ્યો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૨

એક ઉર હતું—રસવૂર હતું,
સઘળા સ્થલકાલ વિશે ઉડતું;
જ ગ ઠંડ ક નો
એક જીવ તાપ્યો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૩

એક ચિત્ત હતું—રસવિત્ત હતું,
હુખદા કહુ નિર્ધનતા હરતું;
જગરંક તણો
એક પ્રાણ ટક્યો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૪

એક બીન હતું—રસગીત હતું,
જન વીરજાતી જડતા જીતતું;

રસકોલ સમે।

એક બોલ ભમ્બો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૫

એક દૃશ્ય હતું—રસનૃત્ય હતું,
લહરીભર રાસલોલા ઝીલતું;

ભવપાર જતો।

એક આત્મ રમ્બો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

૬

એક આત્મનનું રસરૂપ હતું,
વિભુ વિશ્વતણું પ્રતિબિમ્બ હતું;

રસજ્યોત થતો।

એક ઓં નમ્બો:

નર્થો એ—

બનિયું બસ ભસ્મ જવલંત.

“અશોક”

卐

સાહિત્યનો શહીદ

સ્વર્ગવાસી ગ્લૉડસ્ટનને માટે લખતાં તેના પરમ ભક્ત લૉર્ડ મોર્લીએ કહ્યું છે તેમ મનુષ્યની શક્તિ અને ચારિત્ર્યની કિંમત તેના જીવનકાળમાં ભાગ્યેજ થાય છે. ગૂજરાતે સ્વર્ગસ્થ હાજમહમ્મદની કળાનો સ્વાદ ચાખ્યો છે, તેની તંત્રી તરીકેની યોજનાશક્તિ અને લેખક તરીકેની મીઠાશનો લ્હાવો લીધો છે, છતાં તેના જીવનકાળમાં તેની કદર નથી કરી. ગૂજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખાય તો આ સ્મરણ ખરેખર શોકપ્રદ જ થાય.

હાજમહમ્મદ વ્યાપારી થઇને કદાચ લાખો રૂપિયા મેળવી શક્યા હોત-એમના સહભાગી વ્યાપારીઓ લક્ષાધિપતિ છે એ ખરા-પણ એ વ્યાપારી થવા જનમ્યાજ નહોતા. થોડો વખત વ્યાપારમાં પડ્યા હતા ત્યારે પણ કોઠમાં આંકિસને કામે જતાં ચિત્રકારોના ઘર ફૂંટતા કે પ્રખ્યાત પુસ્તકો વેચનારાઓની દુકાને રસ અને કળાનાં પુસ્તકો શોધતા ફરતા! વ્યાપારની લાઇન એમને કંટાળાભરી લાગી અને છેવટે છોડવી પડી. આથી હાજમહમ્મદની અધોગતિ થઇ કે એમની શક્તિ ગુર્જર સાહિત્ય અને કળાનો ઉદ્ધાર કરવામાં યોગ્ય એમની ઉન્નતિ થઇ તેનો નિર્ણય કરવો પડે તેમ નથી. કળાનો એમને શોખ હતો અને તેમાંજ જીવવું કે મરવું એ એમના આત્માની મહદેચ્છા હતી. એમાંજ મોજ અને એમાંજ સુખ હતું. એક શાયરે દીકજ કહ્યું છે કે:

યહ દર્દે સર અયસા હય, જળ્ય મર જાય તો જાય;

ઉલ્લટકા નશા અયસા હય, જળ્ય મર જાય તો જાય.

હાજમહમ્મદના સંબંધમાં તો એ ઉક્તિ સત્યજ નિવડી છે.

સહગત હાજીમહમ્મદનો જન્મ એક સાહિત્યપ્રેમી વ્યાપારી કુટુંબમાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રી પ્રતિષ્ઠિત-અને તે વખતના પ્રમાણમાં ધનવાન-વ્યાપારી હતા. વ્યાપારનો એમના પર બોજો છતાં એ સાહિત્યપ્રેમી પણ હતા. પોતે સારું વાંચતા અને પ્રસંગોપાત સાહિત્યપ્રેમીઓનો એમને ત્યાં અખાડો જામતો. “ રશીદા ” નામે રૂઢાની ઇસ્મની વાર્તા એમને બહુ પ્રિય હતી. સ્વર્ગસ્થ હાજીમહમ્મદે એ પુસ્તકનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરી તે પોતાના પિતાશ્રીને અર્પણ કરી પિતૃમણુ અદા કર્યું છે. હાજીમહમ્મદને પણ સાહિત્યનો શોખ બાળપણથીજ હતો. એમના અનેક મિત્રો પોતે સ્વર્ગસ્થના સુદરેરોડના બંગલામાં જતા અને ત્યાં જ સાહિત્ય અને કળાની ચર્ચા કરતા, તેનું વર્ણન હજી પણ પ્રેમપૂર્વક કરે છે. સ્વર્ગસ્થ નાનજીઆણી અને શરીફ સાહેબમહમ્મદની પેઠે હાજીમહમ્મદને પણ ઈરાનના સૂરી કવિઓની શીક્ષ્મી અને મસ્તી પર બહુ મોહ હતો. તેમાંયે ઉમ્ર ખાયામનાં તો એ પૂજારીજ હતા. જો એ જીવ્યા હોત તો ઉમ્ર ખાયામના અનુવાદનો અને એ શીક્ષ્મીની અંતર્ગત કળાનો અપૂર્વ દહાવો ગૂજરાતને થોડા વખતમાંજ મળ્યો હોત.

સહગત હાજીમહમ્મદ ઘણીવાર પોતાના અંગત મિત્રો પાસે પોતાની સ્વર્ગસ્થ પ્રથમ પત્નીના સાહિત્યશોખનું વર્ણન રસપૂર્વક કરતા. એમના કહેવા પ્રમાણે એમનાં પત્ની ઉર્દુ ઘણું સારું જાણતાં અને ઉર્દુ કાવ્યોનો સારો ગૂજરાતી અનુવાદ પણ કરી શકતાં. હાજીમહમ્મદ પોતાને પ્રિય હોય તે ઉર્દુ કવિતાઓ પોતે વાંચતા અને પત્નીને વંચાવતા. આ કવિતાઓનું સુંદર કાવ્યમય ભાષાંતર એમનાં પત્ની કરતાં. ઉમ્ર ખાયામની અપ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી રૂબાઈઆતોની અર્પણપત્રિકા પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ પત્નીનેજ આપવાનો એમનો સંકલ્પ હતો. રૂબાઈઆતોમાંજ એ અર્પણપત્રિકા લખાઈ છે. સાહિત્ય અને કળા પરત્વે પતિપત્નીમાં ચર્ચા થાય, કાવ્ય અને સંગીતની પ્રેમમય ધૂનમાં પતિપત્ની એક સાથે રમી રહે એ પ્રસંગો અનેરા છે.

એમણે ગૂર્જર સાહિત્યને ‘ધમાનનાં મોતી’ અને ધમાનનું સમર્થન કરે એવાં ‘રશીદા’ અને ‘મહેશ્વરિસા’નાં પુસ્તકો ભેટ કર્યાં છે. ઉત્ત્ર ખચ્ચામની રૂપાધ્યાતો અપ્રસિદ્ધ છે. એમણે ‘ગુલશન’ નામે એક કોમી માસિકપત્રની પણ શરૂઆત કરી તે એક વર્ષ ચલાવ્યું હતું. તેમાં મહાત્મા શેખ સાદીના અપ્રતીમ નીતિશ્રંથ ‘ગુલિસ્તાનું’ પોતે ભાષાંતર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તે સિવાય મુ’બા-
 ધના દૈનિક અને માસિક પત્રોમાં પ્રસંગોપાત એમની લખેલી વાર્તાઓ અને લેખો પ્રકટ થયા હતા. ‘વીસમીસદી’માં ‘સલીમ’ના નામે ‘તાજમહેલના બાગમાં એક રાત,’ ‘દિલારામ,’ ‘શીશ મહેલ,’ ‘મોગલ રંગમહેલના ભેદભરમો,’ વગેરે અનેક રસમય અનુવાદો પણ એમનીજ પસંદગી અને શક્તિનાં પરિણામ હતાં. વ્યાપારી ગૂજરાતમાં-આવક અને જવકના ટાંટિયા બરાબર તપાસનારા ગૂજ-
 રાનીઓમાં-બાર રૂપિયાના લવાજમવાળા એક માસિકપત્રના ચાર હજાર ગ્રાહકો થાય એ તેના તંત્રીની બાહોશી અને યોજનાશક્તિનું પરિણામ નથી એમ કોણ કહેશે? લેખો પસંદ કરવાની અને તે લખાવવાની ‘વીસમીસદી’ના સંપાદકની શક્તિ અપૂર્વ હતી. સાક્ષરોના નામે આવે તે લેખોજ છાપવા એ સિદ્ધાંતને ફેરવી હાજીમહમ્મદ ધણે ભાગે પોતેજ લેખો પસંદ કરતા અને તેને યોગ્ય ન્યાય આપી શકે એવા લખનારને હાથે તે લખાવતા. આમ કરતાં એમને અનેક સાહિત્યો એકઠાં કરવા પડતાં. આને પરિણામે લોકોને માટે એક જુદોજ લખનાર વર્ગ ઉત્પન્ન થયો અને ‘વીસમીસદી’ના સંપાદનથી ગૂજરાતને સ્પષ્ટ જણાયું કે લોકો હોંસથી વાંચે-લોકોને ગળે ઉતરે અને તેમને સાહિત્યના રસ તરફ આકર્ષે-એવા લેખો લખનારા છે ખરા. એમની પસંદગીમાં લોકરુચિનો વિચાર અવશ્ય થતો, પણ ‘વીસમીસદી’ના લેખો જીવન વિનાના હતા એમ તો કોઈથી પણ નહિ કહેવાય.

સદ્ગત પોતે પીછી લઈ ચિત્ર નહોતા કરતા, પણ ચિત્રકળાની તેમની પિછાન અજબ હતી. ચિત્રને સ્થમજવામાં-તેની યોજના

કરવામાં-એમની શક્તિ કંઈક ઓરજ હતી. ચિત્રકારો એમની
યુસ્તકશાળામાં રસપૂર્વક જતા, ત્યાં અનેક નવી વસ્તુઓ જોતા અને
શીખતા. સ્વ. હાજીમહમ્મદે ચિત્રકારોને પ્રકાશમાં લાવવા એક લેખ-
માળા શરૂ કરી કરી હતી એ વાત જાણીતી છે. એ લેખમાળાથીજ
અનેક ઉગતા કળાકારો પોતાને-પોતાની શક્તિને-ઓળખતા થયા
હતા અને પ્રજા તેમની કૃતિને જોવા અને પારખવા જેટલી સહમ-
જાણી થઈ હતી. 'ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા'ના ૧૯૨૦ના નાતા-
લના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં રા. ધુરંધરના ઉત્ત્ર ખ્યામનાં ચિત્રો
રા. હાજીમહમ્મદનાજ પરિશ્રમનુંજ પરિણામ છે એમ ચિત્રકારો
પોતેજ મુંબાઈના ગવર્નર પાસે કબૂલ કર્યું હતું. સ્વ. હાજીમહમ્મદ
એ ચિત્રો તૈયાર કરાવવા કલાકોના કલાકો રા. ધુરંધરની પાસે બેસતા
અને એમણેજ રા. ધુરંધરને ધરાની સંસાર, સાહિત્ય અને કળાની
વિશેષ ઓળખાણ કરાવી હતી. એ ચિત્રોની ઇંગ્લેન્ડમાં અઢીહજાર
રૂપિયાની કિંમત અંકાઈ હતી, પણ મુંબાઈના ઉદાર ગૃહસ્થ સર
ફાઝલભાઈ કરીમભાઈએ સાહિત્યના એ નમૂના આ દેશમાંજ રહે એ
હેતુથી ઉપરોક્ત ચિત્રો પોતેજ ખરીદી લીધાં હતાં.

હાજીમહમ્મદની ઇશ્વરમાં અટલ આસ્થા હતી. અનેક મુશ્કેલીઓથી
ભરેલા એમના જીવનમાં એ એકજ આશા હતી. વ્યાપારમાં ન શોધ્યા
તો ધરોની દલાલી કરી. તેમાં થોડા વખતમાં ઘણો સારો લાભ થયો
પણ સાહિત્યના પૂજારીને તે વાત ન ગમી. એમનાં એ ઘર હતાં તે
વેચાઈ ગયાં. આ સંજોગોની વચ્ચે એમણે 'વીસમીસદી'ની
શરૂઆત કરી. 'વીસમીસદી'ની શરૂઆત સ્વર્ગસ્થે દીર્ઘદષ્ટિથી
કરી હતી. પોતાની ધારણા પ્રમાણે ગૂજરાતી વાંચનારાઓમાં ચાર
હજાર જેટલા ગ્રાહકો હાજીમહમ્મદ મેળવી શક્યા; પણ યૂરોપના
વિગ્રહને લીધે સાધનોના ભાવ અસાધારણ વધી ગયા, એટલે તેમાં
અર્થની દૃષ્ટિથી એમને રજા મળી નહિ. આ રીતે સ્વ. હાજીમહમ્મદનું
જીવન સતત પંદર વરસ સુધી મુશ્કેલીઓથી ભરેલું જ રહ્યું. એ કદાચ

થોડો વધારે વખત જીવ્યા હોત તો સંભોગો સુધરે એવી આશા હતી, પણ તે વખત એમને માટે નિર્માણ થયો નહોતો. એમના ભાગ્યમાં મુશ્કેલીઓ સાથે યુદ્ધ કરવાનુંજ સરળયેહું હતું. અને યુદ્ધ કરતાં કરતાંજ એ વીર પુરુષના જીવનની હજ અધૂરી મૂકાઈ.

દુઃખ અને ચિંતાથી એમનો સરળ સ્વભાવ વિશેષ ઘડાયો હતો અને એમનો આત્મા શ્રદ્ધાળુ થઈ એમને પ્રિય ધરનના તત્વજ્ઞાન તરફ-સાહિત્ય અને કળા તરફ-વિશેષ ઢળ્યો હતો. એમની સાથે ૧૨-નારાઓ અને પાસે બેસનારાઓને ઉપરોક્ત કથનની પ્રતીતિ થઈજ હશે.

એક યુરોપિયન બાઈ પાસે એમણે પોતાનું ભવિષ્ય જોવડાવું હતું. એ બાઈના કહેવા પ્રમાણે એમનું જીવન મુશ્કેલીભર્યુંજ રહે એ નિર્માણ હતું. માત્ર કટોકટીને વખતે તેમને ગમે ક્યાંથી પણ સહાય મળશે એમ એનું કથન હતું. અને હાજમહમ્મદના કહેવા પ્રમાણે એમ અનેકવાર બન્યું હતું. પ્રારબ્ધવાદમાં તો એમની અટલ શ્રદ્ધા હતી.

“ એ દિન પણ વહી જશે ” એ હાજમહમ્મદના જીવનનું લક્ષ્યસૂત્ર હતું. પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ઘણીવાર નીચેની વાત પોતે રસપૂર્વક કહેતા:-કોઈ ગામમાં એક ૧૪ીર કોઈ સ્ત્રીને જોતાંજ ‘ ક્યોં ન ગિર ગઈ ’ એમ બોલતો. ભોકો તેને આનો અર્થ પૂછતા, પણ તે કોઈને કહેતો નહોતો. એક વખત એવું બન્યું કે કોઈ ધનવાનની પરગામથી આવેલી પુત્રવધુ બારીએ ઉભી હતી અને ત્યાં ૧૪ીરે ‘ ક્યોં ન ગિર ગઈ ’નો પોકાર કર્યો. તે પ્રજા બાઈએ જવાબ આપ્યો: ‘ ચલ ગઈ સો ચલ ગઈ ’ ૧૪ીર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો; તે ગામ પણ છોડી ગયો. તે બાઈને તેના સંબંધીઓએ બ્યારે સંબળી હકીકત પૂછી ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે: “ ૧૪ીર વિધાતાની કલમને કહેતો હતો કે હું નિષ્પાપ અને નીતિવાન છતાં આમ ૧૪ીરી અવસ્થામાં શા માટે ? હે વિધાતાની કલમ ! તું પડી કેમ નહિ ગઈ ? હું તે વાક્યનો મર્મ સ્મરજી અને તેને કહું કે તું શાણો હોય તો શોક કરવો થોડો નહીં; એ કલમ ચાલી તે ચાલી.”

સહગતનો સ્વભાવ માયાળુ અને મીલનસાર હતો. પોતાના ગમે તેવા ખરાબ વખતમાં પણ કોઈના ઉપકારનો અદ્ધો વાળવા હમેશાં એ તત્પરજ રહેતા. કળા પર વાત કરતાં-કોઈ ચિત્રની ખામીઓ અને ખૂબીઓની ચર્ચામાં-એમને એક પ્રકારની મોજ જણાતી હતી.

ભલે એમ કહેવાતું હોય કે હાજીમહમ્મદે ચિત્રોના મોહમાં કેટલાક નીરસ લેખો શણગાર્યા; ભલે એમ કહેવામાં આવે કે હાજી-મહમ્મદે યોગ્ય ન હોય એવા કેટલાક લેખોને સ્થાન આપ્યું, કે 'વીસમીસદી' માત્ર અનુવાદોજ પ્રસિદ્ધ કરતું; હો તે હો, પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે 'વીસમીસદી' પ્રતિ વિદ્વાનો પણ આકર્ષાતા, સાધારણજનો તે હોંશથી વાંચતા, રસિકજનો તે નિહાળવાની ધમ્મજ કરતા, અને આજે પણ એટલું તો મનાય છે કે 'વીસમીસદી'નું સ્થાન ખાલી છે. આટલી વાત માન્ય હોય તો સહગતના જીવનનો ઉદ્દેશ સફળ થયો છે.

રત્નસિંહ તુલસીદાસ ઠક્કર

ખર્ચ ખર્ચ

(' જાનું રે થયું દેવળ જાનું રે થયું ' એ સજનના કાળમાં)

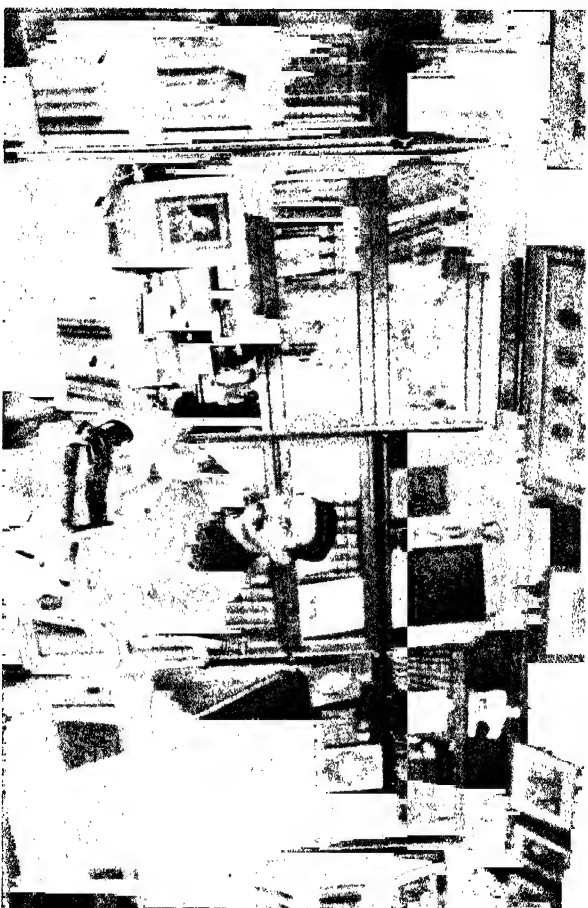
૧ ખીલ્યું કે ખર્ચ પૂરું ન ખીલ્યું કે ખર્ચ;
ભાષા ગુર્જરી ઉઘાને^૧ કુલકું^૨ ન ખીલ્યું કે ખર્ચ.
જાણી પુષ્પહોણ પાણી, ખાગ ખીજ વાળ્યું ને ઉઘર્યું;
ભારતભૂમિની સ્વર્ગવાડીએ^૩ ખારીજત ધર્યું:—ભાષા૦

કાળીકાળીપર કુસુમ નિહાળી માળી હૃદય ઠર્યું;
મદહર વિધિએ મનમદ^૪ હરતાં ધર્યું તે કર્યું:—ભાષા૦

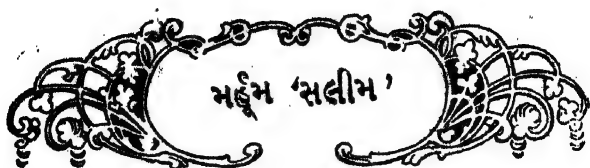
૩૫ ભર્યું, રસ^૫-રંગ^૬ભર્યું, માધુર્ય^૭-સુવાસ^૮ ભર્યું;
સુમનગુચ્છ^૯ તે સમીર સપાટી^{૧૦} છટકી પૃથ્વી સર્યું:^{૧૧}—ભાષા૦

મયું મયું, થઇ રહ્યું, રહ્યું જે નેત્રે નીર ઉભર્યું;
રહ્યો દિવાના હજૂ દિવાનો,^{૧૨} ઉધાર^{૧૩} તે ઉધર્યું.^{૧૪}—ભાષા૦
દિવાનો

૧ ગુર્જરસાહિત્ય. ૨ વીસમીસદી. ૩ ગુર્જરભૂમિ. ૪ સ્વ હાથ-મદમદ. ૫ જેની દૃષ્ટિમાં સૌન્દર્ય. ૬ જેના હૃદયમાં રસ. ૭ જેના જીવનમાં કલા. ૮ જેના કંઠમાં માધુર્ય. ૯ જેની શુદ્ધિમાં (સુવાસ) લોકરુચિ. ૧૦ જેની વ્યવસ્થામાં સામાન્ય સાહિત્યથી માંડી ચૂદ વિષય સુધીનાં બધાં સાહિત્યને સાથે ગૂંથી રાખવાનું ચાતુર્ય. ૧૧ કાલ વાયુનો સપાટો. ૧૨ ભૂમિહાદ. ૧૩ વિવેક વિનાનો—વ્યવહારજ્ઞાન વિનાનો. ૧૪ મરણની સરતે જન્મેલું. ૧૫ જેણે હૃદય તેને આપ્યું. —મિસ્કીન

६।७मङ्गलमः पौर्णमी वायव्येदीपं

મારા મહૂમ મિત્ર 'સલીમ'—જે પ્યારા પનોતા નામથી હું મારા જવાન સ્નેહી હાજમહમ્મદ અલારખિયા શિવજીને ખાનગીમાં ખોલાવતો અને જાહેર પ્રજા સાથે ઓળખાવતો હતો તે સ્નેહીના અકાળ મરણના સમાચાર સોમવાર તા. ૨૪ મી જાન્યુઆરીની રાત્રે જ્યારે મેં પ્રથમ જાણ્યા ત્યારે તે માનવાને પહેલાં તો મને બહુ આનાકાની લાગી. તેમની સાથે મારો સંબંધ એ દાહેકા ઉપરની મુદતનો હતો. તેમના મિત્રો અને સગાંઓ વચ્ચે એ સંબંધ જાણીતો હતો, અને તેથી મને એ દુઃખદાયક સમાચાર જણાવવાની તેઓ-માંથી કોઈ પણ એક તક લેત એમ હું ધારતો હતો. પણ મારા મિત્રના નહિ ધારેલા—નહિ વક્તી રાખેલા—મરણના પ્રથમ આંચકાથી સધળાં સગાંઓ અને મિત્રો એટલાં તો ગમ અને દિલગીરીથી દયાઈ ગયેલાં હોવાં જોઈએ કે એ ભાઈને છેલ્લું નમન કરવાની તક મારા જેવા તેમના એક અદના મિત્રને આપવાનું તેઓ તે પ્રસંગે ભૂલી ગયા અને મારા મિત્રના મુખનાં છેલ્લાં દર્શન કરવાને, તેમની આગળ ઉભો રહી તેમના રૂઢ ઉપર દરદ પઢવાને, અને તેમના આત્માની શાંતિ માટે અધ્ધાહ—ઓ—તઆલાની દરગાહમાં બંદગી ગુજરવાને હું કમનસીબે રહી ગયો! પણ જે તક મને ભાઈ 'સલીમ'ના મરણને દિવસે ન મળી તે તક મેં બીજી રીતે લીધી. એક પત્રકાર તરીકે મેં મારા 'હિન્દી પંચ'માં મારા મહૂમ મિત્રને ઘટવું માન આપવા માટે તા. ૩૦ મી જાન્યુઆરીના અંકમાં મારા અંતઃકરણનો ઉભરો ખાલી કરી દીધો અને તેમ કરી મેં કંઈક સંતોષ માન્યા.

મહૂમ ભાઈ 'સલીમ' સાથેના મારો સંબંધ એ દાહેકા ઉપરનો હતો. તેમને જાહેરમાં લેખ લખવાનો શોખ લગાડવાની તેમજ

તેમના સાહિત્યના શૌખને ઘટતીરીતે વાળવાની પહેલવહેલી તક મને લગભગ વીસ બાવીસ વરસની વાતપર મળી હતી, અને તેવી તક મળવા માટે હું મારા મહૂમ મિત્ર ડૉક્ટર ઇસ્માઇલ જાનમહમ્મદનો આભારી હતો. જ્યારે ડૉક્ટર ઇસ્માઇલે ભાઇ હાજીમહમ્મદ સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી ત્યારે એ ભાઇને હજી મૂછો ફૂટતી હતી અને છોકરવન વયમાંથી તેઓ તુરતનાજ બહાર નીકળેલા હતા. પણ એટલી નાની ઉંમર છતાં એ ભાઇ પોતાના ખભા ઉપર એવું મસ્તક લઇને ફરતા મને લાગ્યા હતા કે જે એક પુખ્ત વયના દુનિયાદાર જવાનને શોભા આપે એવું હતું. પ્રથમ વાતચીતમાંજ અમે બન્ને જાણે ઘાડી મિત્રાચારીમાં જોડાવાને સરખયેલા હોઇએ એમ મને લાગ્યું હતું. પ્રથમના દિવસોમાં જે મુલાકાત અઠવાડિયે, પખવાડિયે કે મહિને એકવાર થતી હતી તે, જેમ જેમ વખત વહેતો ગયો તેમ તેમ, અઠવાડિયામાં ચાર વખત થવા લાગી. તે દરમ્યાન ભાઇ હાજીમહમ્મદનો લખાણો કરવાનો શૌખ પણ વધતો ચાલ્યો. પૂર્વના સાહિત્ય અને ઇસ્લામી ઐતિહાસિક બનાવો વિષે વાંચવા અને ચર્ચા કરવાની વલણ બહુ તીવ્ર રૂપમાં એ ભાઇએ દેખાડવા માંડી, અને તેને ઘટતું ઉત્તેજન આપવાની અને ખીલવવાની જેમ જેમ મારી તરફથી તેમને તક મળતી ગઇ તેમ તેમ તેમનો શૌખ બહુ વધતો ગયો. ધણીક રવિવારો મેં અને 'સહીમે' ઇસ્લામી ઇતિહાસને લગતું સાહિત્ય વાંચવામાં અને વાદવિવાદ કરવામાં ગાળ્યા હતા; અને તે વેળા એક બીજાની સંગતમાં અમારા કલાકો કેમ વીતી જતા તે અમને જણાતું નહિ. ધણીવાર મારા ચોપાટી સી ફેસ ઉપરના મકાનમાં કે એ ભાઇના પેદરોડ ઉપરના બંગલામાં અમે સાથે મળી એકબીજા સાથે જુદી જુદી બાબતોની નોંધ સરખાવતા. એ ભાઇની કેટલીક ટીકા મને બહુ ઉપયોગી થઇ પડતી, અને તેમના મુખમાંથી કેટલીક તો એવી સૂચનાઓ બહાર પડતી કે તે ઉપર અમલ કરવાને મને બહુ સંતોષ અને આનંદ પ્રાપ્ત થતો.

રમૂજ લેખો લખવાની શક્તિ એ ભાષને ઝાઝી હતી નહિ, પણ તે લેખો વાંચીને તેપર ટીકા કરવાની તેમની બુદ્ધિ બહુ ચાલક હતી. અમારી સ્વિવારની મુલાકાતો દરમ્યાન મારા ‘હિન્દી પંચ’માં શી શી ખામીઓ કે ખૂબીઓ માલૂમ પડી છે તે વિષે જ્યારે હું એ ભાષને પૂછતો ત્યારે મને એમની ટીકા અને મત સાંભળવાની કાંઈ અજબ મોજ પડતી અને એાર જ સંતોષ ને આનંદ થતો. મને રાજી કરવાના શબ્દો કે મારી તારીફ સાંભળવા કરતાં મારી ખામીઓ જાણવાને હું વધારે ઉત્સુક છું, એ મારો વિચાર ભાઈ ‘સલીમ’ના મન ઉપર મેં અમારી મિત્રાચારીના પહેલા દિવસોથી જ મજબૂત હસાવેલો હોવાથી જ્યારે પણ મને એમની સાથની વાત-ચીતનો પ્રસંગ થતો ત્યારે તે ખૂબીઓને બદલે ખામીઓનું વર્ણન પ્રથમ સડસડાટ કરી જતા; અને કેટલીકવાર મારી તરફનો ખુલાસો સાંભળીને પોતાની ટીકા અને મતમાં ફેરફાર કરવાને ચૂકતા નહિ. જેમ એમની ટીકાનો રેલો ચાલતો તેમ એમનાં કેટલાંક લખાણો અને વિચારો સુધારવાનાં સબંધમાં મારી તરફથી પણ કશીજ પાછી પાતી કરવામાં આવતી નહિ. હું મારો મત બહુ ભડભડિયે મ્હોડે બેઘડક આપી દેવામાં કુશળ હોવાથી તેમ જ તે આપતી વેળા નિર્દોષ રમૂજનો સાથે સાથે ઉપયોગ કરવાની મને ટેવ હોવાથી એ ભાષની લગાર નરમ ચામડીને વધારે સખત બનાવવાને અને ટીકાનાં બાણ હસતે મુખડે ખમવાં એ એક જાહેર પ્રતિકારનું સહુથી પહેલું કામ છે એ વાત તેમના મગજ ઉપર મજબૂતીથી હસાવવાને હું બહુ પહેલો જ ભાગ્યશાળી થયો હતો. એમના લેખો તપાસી તેમાં કેટલાંક સુધારા મેં શા માટે કર્યા છે તે વિષેનો મારો ખુલાસો એ ભાઈ બહુ ધીરજ અને સહનશીલતાથી સાંભળતા અને બીજાવાર પોતાનાં લખાણોમાં સુધારો દેખાડવાને ચૂકતા નહિ.

મારા ‘હિન્દી પંચ’માં દર અઠવાડિયે રમૂજ હમે થતાં ‘ન્યૂનિસિપલ નોટ્સ’નાં અંગ્રેજી લખાણની એ ભાઈ ભારે પ્રશંસા

કરતા અને તે 'નોટ્સ'ને રમૂજ ચિત્રોથી શણગારવાની મારી અદના કોશિશથી કેટલીકવાર તેઓ બહુ સાનંદાશ્ચર્ય પામી પોતે પણ પોતાની વાર્તાઓને તેવી જ રીતે શણગારવાને ભાગ્યશાળી થાય તે માટે બહુ આતૂર દેખાતા. 'મુંબઈ સમાચાર'ના એક ચિત્રોથી ભરપૂર દીવાળી અંક માટે ભાઈ 'સલીમ'ને 'ઓરિયેન્ટલ ઍન્યૂઅલ'ના ૧૮૩૫ના વૉલ્યુમમાંથી 'રજપૂતાણી વહુ' - A Rajputani Bride-ની વાર્તા લખવાની મેં સૂચના આપી. તે એ ભાઈએ ઝટ ઉચકી લીધી અને 'રાસમાળા' તથા 'દોડ રાજસ્થાન'નાં પાનાં ઉથલાવીને કેટલોક નવો રસ તેમાં ઉમેરી અસલ વાર્તાને બહુ સારી રીતે ઇન્સાફ આપ્યો. મારી આગળ જ્યારે તેઓએ તેનાં પાનાં હાજર કીધાં ત્યારે મને તે એટલી પસંદ આવી કે તેને ચિત્રોથી શણગારવાનો મેં વિચાર દર્શાવ્યો અને તેને લગતી આશરે અર્ધો ડઝન કલ્પનાઓ તેઓ મારી આગળ એકા હતા તે દરમિયાન મેં ઉભી કરી આપી. આ ચિત્રો જોઈને એમને પોતાનાં ભવિષ્યનાં પુસ્તકોને ચિત્રોથી શણગારવાનો શોખ લાગ્યો. મારી સાથની મુલાકાત દરમિયાન, હું મારા 'આર્ટિસ્ટ' પાસે મારા 'હિન્દી પંચ' માટે જે હમે રમૂજ ચિત્રો દોરાવતો તે તેઓ બહુ બારીકોથી જોતા અને પોતાના કામ માટે તેનો ભવિષ્યમાં ઉપયોગ કરવાનો વિચાર રાખતા. જે વિચાર તેઓએ 'વીસમીસદી'ની પાંચ વર્ષની ટૂંક હયાતીમાં બહુ ક્ષેત્રમાં સાથ અમલમાં મેલેલો મેં જોયો.

'વીસમીસદી'નો આરંભ ભાઈ 'સલીમ' કેમ કીધો તે હું સારીપેઠે જાણું છું. તેના બહારના કવરની ડિઝાઇન તેઓ પ્રથમ મિ. ધુરંધર પાસે કરાવીને મને દેખાડવા લાગ્યા અને તે વિલાયત છપાવવા મોકલી આપી. તે દરમિયાન મહિનાઓ નીકળી ગયા. તેટલામાં લડાઈ જગી અને છાપવાના કાગળ અને ખીજ છાપખાનાની સામગ્રીઓના ભાવ હદબહાર વધતા ચાલ્યા. તે છતાં સર ફ્રાન્સિસ ક્રીમભાઈ જેવા પ્રજાની કેળવણીમાં ભાગ આપનારાં કામોના વખાણુ-

નાર અને મદદગારની ભલી મદદથી તેઓ પોતાનું કામ ફતેહમંદીથી આગળ ચલાવી શકશે એવો તેમને ભરસો હતો. છાપાકળાને લગતા દરેક પ્રકારના સામાનના ભાવની અતિશય મોઢવારી એ ભાઈના સાહસની બહુ આડે આવશે એવો ભય મેં પ્રથમથી જ બતાવ્યો હતો અને તેથી બહુ સંભાળથી અને સાવચેતીથી દરેક બાબતના ખરચના સંબંધમાં પગલાં ભરવાનો હું દરેક મળતી તકે એમને આગ્રહ કરતો રહ્યો હતો. ફિલગીરી સાથે મેં જોયું છે કે તેઓએ એક પહેલી પંક્તિનું માસિક પ્રકટ કરવાનો પ્રથમ જશ ખાટવા છતાં તેને લગતું સાહસ માથે ઉઠાવવામાં પોતાનાં આંગળાં બહુ સજ્જડ રીતે દઝાડ્યાં હતાં, અને મને ભય છે કે તેના ગમ અને ચિંતામાંજ એ ભાઈની છેલ્લી માંદગીએ જીવલેણ રૂપ લીધેલું હોતું જોઈએ.

પણ ‘વીસમીસદી’ને એક પહેલી પંક્તિનું માસિક બનાવવાની મારા મહૂમ મિત્રની મહેનત, ઉલટ, કાળજી અને ખાત અથાગ હતાં. તે વિષે, હું ધારૂં છું કે બે મત પડશે નહિ. ગૂંજરાતી સાહિત્યના સાક્ષરો અને શૌખીનોનું જે મંડળ તેઓ પોતાના માસિકને માટે ભેગું કરી શક્યા હતા, અને તે મંડળમાં આવેલા કેટલાક નામચીન ગૃહસ્થો પાસેથી ખાસ લેખો લખાવી લેવામાં અને તે પ્રકટ કરવામાં જે બાહોશી, ચાલાકી અને ઉલટ તેઓ દેખાડતા તે કેટલીકવાર મને પણ વિસ્મય પમાડનારી થઈ પડી હતી. વળી તે લેખકોનાં લખાણોને ચિત્રોથી શોભાવવા માટે જુદાજુદા ચિત્રકારોને ઘેર ધક્કા ખાવા, તેના ફોટોઝિકો બ્લૉક બનાવવા અને તે બનાવનારાઓને ત્યાં દર-રોજ દાદરો ચઢવા ઉતરવા, એ કામ ભાઈ ‘સલીમ’ જેવા ખડતલ, મહેનતુ અને જિજ્ઞાસુ પત્રકાર જ કરી શકે. ચિત્રો કઢાવવાનો અને છાપખાનાના કામનો મને બહુ લાંબો-ચાર દાહેકા ઉપરનો-અનુભવ છે, અને તેમાં શી શી મુશીબતો અને વિધ્નો આવી નહે છે તેની હું બહુ જ કડવી અજમાયશ મેળવી ચૂક્યો છું. તે ઉપરથી મારા મહૂમ મિત્રે શી શી મુશીબતો વેઠી હશે, કેવી કેવી

નાઉમેદી અને નિરાશા ભોગવી હશે, કેવા કેવા ધકકેલા-પછાડા ખાધા હશે, તેની હું કદર કરી શકું છું. તે બધી હેજગમી અને ફલ-દેસરીમાં મારા મર્દૂમ મિત્રે પોતાની જિંદગીનાં છેલ્લાં પાંચ વરસનો ભોગ આપીને તે ટૂંકી કરવામાં કેટલોક હિસ્સો આપ્યો છે એવી મારા મનમાં જે કલ્પના ઉભી થાય તો પત્રકારના મંડળમાં એવું કામ કરનારાઓનું મંડળ તે કદાચજ ખોટી ધારશે.

ભાઈ 'સલીમ' સાથની મારી મુલાકાતો એમની જિંદગીના પાછલા થોડા દિવસોમાં બહુ કમી થઈ ગઈ હતી. હું આંખોની નળ-ળાઈને લીધે મારી ઑફિસ છોડીને મારા અલગી ઘરમાં માફ કામ કરવા બેઠો અને એઓ ભાઈ ગમે ત્યારે મારી ઑફિસમાં ચૂડી આવતા લગભગ બંધ પડ્યા. તેમાં 'વીસમીસદી'ના રંજભરેલા કામની ખટપટ અને તેને પહેાંચી વળવાની જંગળ બહુ ભાગ ભજવ્યો. જ્યારે જ્યારે ચોપાટી તરફ એમને કામસર આવવું પડતું ત્યારે ત્યારે તેઓ મારે ત્યાં ડોકિયું કરવાને ચૂકતા નહિ; પણ તેમની મુલાકાતો બહુ ઉડતી મુલાકાતો થઈ પડી. તે દરમ્યાન 'વીસમી-સદી'ની નાણાં સંબંધી હાલત વિષે મને એ ભાઈ સાથ વારંવાર વાત થતી અને તે વેળા, જે મોટા ખરચ તે પાછળ તેઓ કરતા તે આંખ મીંચીને નહિ કરવા, પણ બહુ સંભાળથી ગણતરી કરીને અને ગજવું તપાસીને કરવાની સૂચનાઓ હું એમના મગજપર ઠસાવવાને ચૂકતો નહિ. 'વીસમીસદી' જેવા પહેલી પંક્તિના ચોપાનિં યાને પ્રવર્તાવવાનો શો ખર્ચ થાય-લખાણો મશત મજે, લખનારાઓની સેવા માટે દામ ખરચવાં ન પડે અને તેઓ ઉત્સાહપૂર્વક મિત્રભાવે કામ ક્યેં જાય છતાં તે પાછળ પૈસાનો કેટલો ખો કરવો પડતો હોવો જોઈએ-તે છાપખાનાના કામ સાથના મારા લાંબા સંબંધ અને અનુભવ ઉપરથી હું સારી પેઠે સમજી શકું તેમ હોવાથી પોતાના સાહસમાં યાહોમ કરીને ઝંપલાવવા કરતાં સંભાળથી અડકેક પગલું ભરવામાં કેટલી સલામતી છે તે સમજવી ખરચની લગામ

લગાર તાણી પકડવાની મારી મહૂમ 'સલીમ'ને મળખૂત ભલા-
મણ હતી. મને જણાવતાં બહુ ખેદ થાય છે કે એ ભલામણ
જોઈતી અસર નીપજાવવાને કારગર લાગેલી માલૂમ પડી નથી, કેમકે
તેમનાં અકાલ મરણ બાદ 'વીસમીસદી'ને ચાલુ રાખવાને અને
તેઓએ તેને માટે મુકરર કરેલા ઉચ્ચ માપ (સ્ટેન્ડર્ડ) ઉપર તેને
ચાલુ રાખવા માટેનો ખરચનો બોજો માથે ઉપાડી લેવાને તેઓએ
પોતાની આસપાસ ઉભા કરેલા લખનારાઓનાં મોટાં મિત્રમંડળમાંથી
કોઈની પણ હિંમત ચાલી નથી; અને મારા મહૂમ મિત્રના મરણ
સાથ 'વીસમીસદી' પણ પોતાના માથાપરના કરજના બોજ તળે
કચડાઈને મરણ પામ્યું છે.

કામધંધામાં બાઈ 'સલીમ' શ્લેષમંદ ઉતર્યા ન હતા. તેઓના
પિતા અને દાદા વેપારી હતા, અને તેમને પગલે ચાલી વેપારના
કામમાં ઝોકાવ્યા છતાં તેઓને બહુ જ ટૂંક સુદતમાં તે છોડી દેવું
પડ્યું હતું. તેમનું કુદરતી વલણ સાહિત્ય તરફ હતું અને સાહિ-
ત્યના મેદાનમાં જ તેઓએ પોતાનું નસીબ અજમાવવાને પોતાની
નિંદગીનાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. તેઓએ મેટ્રિક સુધીની
શાળાની કેળવણી લીધી હતી. તેટલી કેળવણી છતાં સાહિત્યના પોતાના
શોખને ખીલવવા અને નવી નવી ઐતિહાસિક-અને ખાસ કરીને
ઈસ્લામી ઐતિહાસિક-બાબતો જાણવા અને તેને લગતું છૂંદું છૂંદું
સાહિત્ય એકઠું કરવાને તેઓ થોડા ઉલટમંદ ન હતા. જો તેઓએ
યૂનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણી લીધી હોત તો મારી ખાતરી છે કે તેઓ
પોતાના સાહિત્યના શોખને વધારે ઉચે લઈ જઈ શક્યા હોત, અને
'વીસમીસદી'માં કંઈકે ઓર જ ઝમક અને રંગ આણવાને શક્તિ-
વાન થયા હોત.

તેઓ ઓમર ખાખામના અજળ પૂજારી હતા. ઓમરની
રૂબાઈખાતનો ફિટ્ઝજિરાર્ડે કરેલો અંગ્રેજી તરજુમો તેમને મ્હોડે
હતો અને તે તરજુમા ઉપરથી ગૂજરાતી ભાષામાં એ રૂબાઈખાતોને

ઈન્સાફ આપવાની તેઓએ કોશેશ કરી હતી. પોતે ગૂંજરાતીમાં રચેલી એ કવિતા અનેકવાર તેઓએ भारी સાથે વાંચી હતી અને એકવાર ‘હિંદી ગ્રાંથિક’માં તેઓએ તે વિષે લખેલા લેખ માટે મેં भारी આર્ટિસ્ટ પાસે ચિત્રો પણ કઢાવી આપ્યાં હતાં. તેઓ સાથ મને ઘણીવાર હાસ્યવિનોદ થતો ત્યારે સખત ચીમકીનો ચમચમાટ લગાવવાનાં કામમાં લગાર નરમ રહેવા માટે ઓમરની રૂબાઈયાતની છત્રી-સમી રૂબાઈ અમે મસ્કરીમાં લલકારતા:—

“ For in the Market-place, one Dusk of Day,
I watch'd the Potter thumping his wet Clay:
And with its all obliterated Tongue
It murmur'd—“Gently, Brother, gently, pray !”

મારો મિત્ર ‘સલીમ’ સદાની શાંતિમાં સૂતો છે. એક મિત્ર તરીકેના તેની સાથના મારા સમાગમના દિવસોની પવિત્ર યાદમાં આ લેખ લખતાં એક પવિત્ર ધરજ અદા કરતો હું પોતાને માનું છું અને તે તેની પવિત્ર યાદગીરીને અર્પણ કરતાં તેના રૂહ ઉપર હું એકવાર શરીથી હજારાનહજાર દરદ પહું છું !

બરજેરજ નવરોજ આપઅખત્યાર

શેઠ હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજી

ગૂજરાતી ભાષાની પ્રસિદ્ધ માસિકપત્રિકા 'વીસમીસદી'ના ઉત્સાહી સંચાલક અને સંપાદક મિ. હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજીનો સ્વર્ગવાસ શકત ૪૩ વર્ષની વયે ગઈ તા. ૨૨ મી જાન્યુઆરીને દિવસે ધનુર્વાર્ધી માત્ર ૩૬ કલાક પીડિત રહેવાને લીધે થઈ ગયો.

એમના વડવા કુન્હના રાજનગર ભૂજના રહેવાશી હતા. ત્યાંથી પહેલવહેલા એમના પ્રપિતામહ શેઠ માણિક ભૂસાણી ઈ. સ. ૧૮૩૫માં વેપાર અર્થે મુંબાઈમાં આવીને વસ્યા. શેઠ હાજીમહમ્મદનો જન્મ મુંબાઈમાં ઈ. સ. ૧૮૭૮ ના ડિસેમ્બરની ૧૩ મી તારીખે થયો હતો.

ઘેર થોડો સમય ગૂજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યા પછી હાજીમહમ્મદ ફોર્ટ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને ત્યાં અંગ્રેજી છટ્ટા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. દશ વર્ષની ન્હાની વયથીજ એમને વર્તમાનપત્રો વગેરે વાંચવાનો શોખ લાગ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૫ થી એમણે અંગ્રેજી, હિંદી અને મરાઠીનો પણ અભ્યાસ કરવો શરૂ કર્યો અને તે દહાડાથી તેમની સાહિત્યસેવાનો પણ પાયો નાખાયો. તેમણે ગૂજરાતી માસિકપત્રોમાં લેખો અને ન્હાની ન્હાની વાર્તાઓ લખવી શરૂ કરી. બે વર્ષ પછી તે દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમાં પણ લખવા લાગ્યા. હિંદીમાં તેમણે ગોસ્વામી તુલસીદાસ, કબીર, ગંગ આદિ કવિઓનાં કાવ્યોનો અભ્યાસ લણા શોખથી કર્યો હતો અને 'પ્રવીણસાગર'નું તો વારંવાર પારાયણ કરીને

તેમાંથી ઘણું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૯૮ માં તેમનું પહેલું પુસ્તક 'સ્નેહી વિરહ પંચદશી' હિન્દીમાં પ્રકટ થયું. આ પુસ્તક એક મિત્રના ન્હાના ભાઈના અકાળે થયેલા અવસાનપર લખાયું હતું. બે વર્ષ પછી તેમણે સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક સર એડવિન આર્નોલ્ડ કૃત 'પર્સ ઓફ ફેઇથ' નામક પુસ્તકનું ગૂજરાતી ભાષાંતર કરી તે 'ઈમાનનાં મોતી' ના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ પુસ્તક જોકે છે તો ગદ્યમાં, પરંતુ તેમાંયે તેમણે પોતાના રચેલા કેટલાયે દોહા ઠામકામ મૂકેલા છે; અને એથી એ પુસ્તકની મનો-રંજકતામાં કંઈ ઓરજ વધારે થયો છે. ઈ. સ. ૧૮૯૮માંજ તેમણે એક ગૂજરાતી માસિક કહાડવાની ઇચ્છા કરી, પણ એ પ્રયત્ન એ વખતે સફળ ન થયો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં તેમણે મુસલમાનોને માટે 'ગુલશન' નામનું એક સચિત્ર માસિકપત્ર કહાડવું શરૂ કર્યું અને તેનું વાર્ષિક લવાજમ પ્રકત એકજ રૂપિયો રાખ્યું. એ પત્ર એક વરસ ચાલ્યું અને પછી ખોટને લીધે બંધ પડી ગયું.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં લૉર્ડ કર્ઝનનો દરબાર ભરાયો તે સમયે તેમણે ઐતિહાસિક તથા જીવન-સંબંધી આશરે ૧૦૦ સચિત્ર લેખ જમાવ્યા. ઈ. સ. ૧૯૦૪ માં તેમણે ગૂજરાતીમાં 'મહેરન્નિસા' નામનું નાટક લખ્યું; અને ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં 'રશીદા' નામક એક નવલકથા લખી. આ નવલકથા 'આત્મવિદ્યા' ઉપર લખાયેલી છે અને નવલકથાની કોટિમાં એ તદ્દન જુદીજ ઢાળની છે. એ સિવાય બીજા કેટલાયે લેખો અને વાર્તાઓ તે વારંવાર ગૂજરાતી પત્રોમાં લખતા રહેતા.

માસિકપત્રિકા કહાડવાનો વિચાર તો એમના મનમાં ઘોળાયેા કરતોજ હતો, પણ ખોટના ભયથી તેમની હિમ્મત ચાલતી ન હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં મુંબાઈના પ્રસિદ્ધ શૈક્ષક સર ફ્રાંસિસબાઈએ આ કામમાં તેમને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને આર્થિક સહાય પણ કરી. આખરે તેજ વર્ષના જૂન મહિનામાં ડેકલેરેશન લેવાઈ ગયું અને પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર હુરધર પાસે તૈયાર કરાવેલું 'ટાઇટલ ડિઝાઇન'

પણ વિલાયતમાં હાવાવામાં આવ્યું. પરંતુ યુરોપીય મહાયુદ્ધને લીધે પાછી એ કામમાં દીલ પડી. છેવટે ઈ.સ. ૧૯૧૬ ના એપ્રિલ માસમાં 'વીસમીસદી' પ્રસિદ્ધ થઈ. તે એટલી હેંશથી કે એપ્રિલનો અંક માર્ચમાં કાઢવામાં આવ્યો! હવે હાજીમાઈ ગ્રાહકો અને જાહેરખબરો મેળવવાની શોધમાં પડ્યા. પ્રથમ તો લોકોએ તેમને ધુતારા સમજીને તેમનો વિશ્વાસ ન કર્યો. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે પહેલો અંકજ રક્ત લલચાવવાને ખાતર આવો કાઢવામાં આવ્યો છે; બધા અંકો કંઈ થોડાજ આવા નીકળવાના છે? તોપણ આઠ આનાની એકને હિસાબે કેટલીયે છુટક નકલો વેચાઈ ગઈ. શરૂઆતના અંકની સ્ટોકમાં તૂટ પડી અને માગણી વધતી રહી. ગ્રાહકોની સંખ્યા પણ વધતીજ ચાલી. કેટલાયે મિત્રોએ ગ્રાહકો લાવી આપવાનાં વચન આપ્યાં અને આ વચન તેમણે એટલી હદ સુધી પાળ્યાં કે ધાર્યા કરતાં પણ ગ્રાહકોની સંખ્યા વધી ગઈ. આમ છતાં પણ હમેશાં એકાદ અડચણ તો સામે હોયજ. કામ ધણુંજ કઠણ હતું; ડમલે ને પગલે મુશ્કેલીઓ હતી; પણ એમને તો ખરેખરી લગની લાગી હતી. તેથી તેમને તો એ મુશ્કેલીઓમાં પણ મનોરંજકતા જણાતી. પહેલાં વાર્ષિક મૂલ્ય છ રૂપિયા રાખ્યું હતું, પરંતુ ૧૯૧૯ ના એપ્રિલથી નવ રૂપિયા કરવામાં આવ્યા. પત્રિકા પ્રસિદ્ધ થયા પછી જ મહિને સુખાઈના કલેક્ટરે તેની પ્રતો લાંબના મ્યુઝિયમ માટે અને ઈંડિયા ઓફિસના પુસ્તકાલયો માટે મોકલવાનું કહેવડાવ્યું. પહેલો અંક પ્રકટ થયો ત્યારેજ રેલ્વે સ્ટેશનોપર વિવિધ ચોપાનિયાં ને પુસ્તકો વેચનારી વ્હીલર કંપનીને લખવામાં આવ્યું હતું કે 'વીસમીસદી'ની પણ થોડીક પ્રતો વેચવા માટે તમે તમારા રેલ્વે સ્ટેશનના સ્ટોલ પર રાખો. પણ એમણે જવાબ આપ્યો કે 'દેશી ભાષામાં નીકળતાં પુસ્તકો, ચોપાનિયાં વગેરે અમે વેચવા માટે નથી રાખતા.' આઠ માસ પછી એ કંપનીએ પોતેજ કાગળ લખ્યો કે 'અમે આપના પત્રની છુટક નકલો અમારી દુકાનો-સ્ટોલ-પર વેચવા માટે રાખવા

ધૃષ્ટીએ છીએ.' તે દહાડાથી 'વીસમીસદી'ના અંક એ કંપનીની દુકાનોપર સારી સંખ્યામાં રહેવા લાગ્યા. ગયે વર્ષે આ વખતે-ઈ. સ. ૧૯૨૦ ના એપ્રિલ-એ માં—ન્યારે અમે મુંબાઈમાં હતા ત્યારે હાજીભાઈએ ગ્રાહકોની સંખ્યા અમને લગભગ ૪૦૦૦ ની બતાવી હતી અને કહ્યું હતું કે આજદિન સુધીની ખોટની રકમ રૂ. ૩૫૦૦૦ સુધી પહોંચી છે ! ગૂજરાતી પત્રસંસારમાં લેખકોને લેખ લખવા માટે પુરસ્કાર-મહેનતાણું—આપવાનો ચાલ નથી, છતાં હાજીમહમ્મદની પત્રિકાના કેટલાયે લેખકોને મહેનતાણું મળતું. એ સિવાય હાજીભાઈ હિંદી, ઉર્દુ અને બંગાળીમાંથી પણ ખૂબ લેખો લેતા અને તે બધાને ઉત્તમ ચિત્રોથી શણગારી વાચકો સમક્ષ મૂકતા. કવિ વિહારીની 'સતસઘ' અને શિવનંદનસિંહના 'દેશદર્શન' નામક પુસ્તકનો કેટલોક ભાગ પણ તેમાં ચિત્રો સાથે છાપવામાં આવ્યો છે.

'વીસમીસદી'માં જાહેરખબરો પણ નવા સ્વરૂપનીજ આવતી; અને તેને માટે ખુદ સંપાદક ઘણો પરિશ્રમ લેતા. લોકરુચિનો ખરો-ખર પ્યાલ કરીને વિષયો પણ હાજીભાઈ પોતેજ ચૂંટતા અને ત્રણ ત્રણ મહિનાના વિષયોની યાદી આગળથી ઘડીને તૈયાર રાખતા. લેખ લખાવવામાં ને ચિત્રો દોરાવવામાં પણ તેમને ખૂબ મહેનત લેવી પડતી અને તે જાતે લેખકો અને ચિત્રકારોને તેમના કામમાં હરેક પ્રકારની મદદ આપતા. હાજીભાઈનો મત એવો હતો કે ઉત્તમ ચિત્રો વિના સારામાં સારો લેખ પણ શુષ્ક અને નીરસ થઈ પડે છે, અને તેનો પ્રભાવ તદ્દન નષ્ટ નહિ, તોપણ ઓછો તો જરૂર થઈ જાય છે. વળી તેમની એ પણ માન્યતા હતી કે સર્વ ધર્મો, પંથો અને જાતિ-ઉપજાતિને પોતાની દૃષ્ટિ સામે રાખીને અને તેમને સારી પેઠે સમજીને કામ કરનારો માણસ જ સંપાદનનું કામ સારી રીતે કરી શકે. એ કહેતા કે દરેક અંકમાં નહિનહિ તોપણ ત્રીજા ભાગની સામગ્રી તો એવી હોવીજ જોઈએ કે જે ગમે તે રુચિના માણસનું મનરંજન કરી દે અને તેને ગ્રાહક થવા લલચાવે. આ લખનારને

તેમણે એકવાર કહ્યું હતું કે: “ઘણા સંપાદકો પોતાના પત્રોમાં પોતાની પસંદગીના ગંભીર વિષયો ભરી દે છે. તેઓ આ વાતનું ધ્યાન નથી રાખતા કે જે વિષયો તેમને પોતાને રુચિ કરે છે તે ખીજી કોટિના લોકોને કેટલી હદ સુધી રુચિ કરે થઈ પડશે. છેવટે પરિણામ એ આવે છે કે ગ્રાહકોની સંખ્યામાં ધીમે ધીમે ઘટાડો થતો જાય છે અને અતે પત્ર બંધ કરવું પડે છે. જે વિષયો લોકો પોતે પસંદ કરે છે, અથવા જે પ્રકારના લેખોની લોકોને જરૂર છે તેવાજ વિષયો ‘વીસમીસદી’માં આપવામાં આવે છે. એ વાંચતાંજ વાચકોનું મન તેપર ચોંટી છે. આવું કર્યા વિના જનસમૂહાયને આપણે આપણી તરફ નથી ખેંચી શકવાના. લોકોને અનુકૂળ બનાવવા હોય તો શુષ્ક અને નીરસ વિષયો ભરવા ન જોઈએ, લેખો તથા પત્રની ઢબ આકર્ષક હોવી જોઈએ અને સુખ્ય ઉદ્દેશ એ હોવો જોઈએ કે મનરંજનની સાથેસાથ જ્ઞાનવૃદ્ધિ થાય. કોરા, લૂખા ઉપદેશો લોકોને પસંદ નથી જ પડવાના. લોકો અત્યંત મહેનત પછી થાકીને જરા આરામ મેળવવા માટે વાંચવાને પત્ર હાથમ લે, ત્યારે તેમને શું મળે? નીરસ ઉપદેશોનો ભંડાર! લોકોને આ કંટાળો ઉપજાવે છે. આથીજ જ્ઞાનવૃદ્ધિને માટે આપવાના દરેક લેખને સારીપેઠે મનોરંજક બનાવીને સંપાદકે તે લોકો સમક્ષ મૂકવો જોઈએ. આપણા ભારતવર્ષમાં નીરસ રીતે લખેલા ગંભીર વિષયો વાંચનારો તો મશત શોધવા જશે તોયે કોઈ નહિ મળે! ઘણા લોકો તો એમજ કહે છે કે અમને ચોપાનિયાં વાંચવાની કુરસદજ નથી! વળી કેટલાક એવા છે કે જે ગાંડના ચૈસા ખચ્યા વિના અહીંતહીંથી માગીતાગીને વાંચી લે છે. આવા લોકો સાથે તો એવી યુક્તિ વાપરવી જોઈએ કે જેથી તે લલચાઈને પૈસા ખરચે ને ગ્રાહક બની જાય; અને પરિણામે પત્રકારોની ગ્રાહકોના તોટાની શ્રિયાદ બંધ થઈ જાય અને લોકોને જ્ઞાન મળે. આવા લોકોની ગાંઠથી પૈસા છોડાવવાને માટે ખૂબ મનોરંજક અને ચિત્તાકર્ષક સાધનો તૈયાર કરવાની જરૂર છે. આ કારણથીજ ‘વીસમીસદી’ના કવરપેજ

પર તથા અંદર આકર્ષક ચિત્રો સારી સંખ્યામાં રાખવામાં આવે છે, કે જ્યાં કોઈ દ્રવ્યો જુએ તોપણ એ હાથમાં લઈને આમ તેમ ફેરવી જોવાનું તેને મન થાય; અને પાનાં ફેરવતાંજ વાંચવાનું મન થઈ જાય ! સાહિત્ય અને લલિતકલા તરફ સામાન્ય જનસમાજની રુચિ વાળવાને માટે આ કિંડરગાર્ટનની ઢબજ સરસ છે. આનું પરિણામ એટલે સુધી આવ્યું છે કે એક જગ્યાએ તો પંદર વીસ રૂપિયાનો પગાર મેળવનારા ચાર પાંચ જણાઓએ પોતાનું નાનું સરખું મંડળ બનાવીને પણ ‘વીસમીસદી’ મંગાવવું શરૂ કર્યું છે ! સુખાધ્યાયી કલ્યાણ, વાંદરા અને બીજાં આસપાસનાં રોડેશનો સુધીની લોકલ ટ્રેનોમાં તો કેટલાકે ‘વીસમીસદી’ વડે પોતાનો રોજગાર શરૂ કર્યો ! તે એવી રીતે કે એ લોકો રોજનું એક આનો ભાડું લઈને ‘વીસમીસદી’ લોકોને ભાડે વાંચવા આપે. આ બધા ઉપરથી સમજશે કે મનોરંજનનાં સાધનો અંદર પુષ્કળ હોય તો તે પર પૈસા ખર્ચ કરતાં ગરીબોનો જીવ પણ અચકાતો નથી. આવી મોટી પત્રિકામાં એકાદ બે વાર બે કરતાં વધારે ગંભીર લેખ આપવામાં આવ્યા કે લોકોએ તે ન વાંચી ! મેં એ અનુભવ પણ કરી જોયો છે. આથીજ જો લોકોની જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવી હોય તો ગંભીર લેખો પણ પહેલાં તો મનોરંજક સાધનોમાં એવી આકર્ષકરીતે વીંટાળાને લોકો સમક્ષ મૂકવા જોઈએ કે લોકો તે અચકાયા વિના હોંશથી વાંચે અને જ્ઞાન મેળવે. આમ લોકોને એકવાર લેખો વાંચતા કરી દીધા પછી તેમાં ધીમે ધીમે સુધારો કરી તેમને મૂળ ઢબના લેખોપર લાવી શકાય.”

તેમની લોકપ્રિય પત્રિકાના સંપાદન-કાર્ય સંબંધી જે પ્રશ્ન મેં પૂછ્યા હતા તેનો હાજીમાઈએ આપેલો ઉત્તર ઉપર લખી જણાવ્યો છે. તેમણે સાહિત્ય અને લલિતકલાની પાછળ પુષ્કળ ધનનો વ્યય કર્યો છે. પ્રસિદ્ધ ફારસી શાયર ઉમર ખય્યામની રૂબાયતોનું તો જાણે એમને વ્યસનજ પડી ગયું હતું ! આ પુસ્તકની સસ્તામાં સસ્તી આવૃત્તિથી માંડીને તે ઠઠ મોઢામાં મોઢી-બહુમૂલ્ય-આવૃત્તિઓ પણ

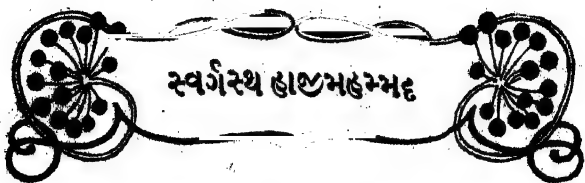
તેમના પુસ્તકાલયમાં હતી. અને ચિત્રોની વાત તો પૂછોજ ના! ૧૮ વર્ષના પરિશ્રમ પછી તેમણે રૂબાઇપાતોનો અનુવાદ જુદી જુદી ત્રણ રીતે કર્યો હતો અને મિ. ધુરંધર પાસે ફારસી સ્ટાઇલમાં તેને માટે સોળ ચિત્રો પણ તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. એ ચિત્રો લોકોને બહુજ પસંદ પડ્યાં હતાં અને સર ફઝલભાઈએ એ રૂ. ૩૦૦૦માં ખરીદી લીધાં હતાં. ‘વીસમીસદી’નો જે આદર્શ હતો તેની સાથે હિન્દી ભાષા જાણનારી આલમ સહમત હો કે ન હો, પરંતુ ગૂજરાત પ્રાંતના લેખકો, ચિત્રકારો અને બીજા લલિતકલાપ્રેમીઓને તો એથી મોટું પ્રોત્સાહન મળ્યુંજ.

હાજીભાઈ સ્વભાવે એટલા તો સીધા, સાદા અને મીલનસાર હતા કે એમની પાસે ગયા એટલે પછી ઉઠવાનું મનજ ન થાય. દરેક વિદ્યાર્થીને માટે એમનાં ઘર સદાય ખુલ્લાં હતાં. મુંબાઈમાં એવો કોઇકજ વિદ્યાર્થીસની હશે કે જે એમને નહિ ઓળખતો હોય. પોતાના માસિકની હિન્દી અને મરાઠી આવૃત્તિ કાઢવાનો પણ તેમનો ઇરાદો હતો. એ વિષયમાં એમણે થોડો પ્રયત્ન પણ આદર્યો હતો, પરંતુ તે એમ ને એમજ રહ્યો.

એમનું મિત્રમંડળ બહુ બહોળું હતું અને તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, અંગ્રેજ-બધા હતા. ‘વીસમીસદી’ની ૩૬૦ ઉપરાંત નકલો તો મિત્રોનેજ મફત મોકલાતી હતી! એ બહુ ઉદાર અને પરોપકારી હતા. રૈફ મારતાં તો એમને આવડતુંજ નહિ. ધાર્મિક પક્ષપાત એમનામાં જરાપણ ન હતો.

એમના અવસાનથી ગૂજરાત પ્રાંતને તો ભારે ખોટ ગઇજ છે, પરંતુ હિંદી ભાષા જાણનારાઓને પણ મોટું નુકશાન થયું છે. મુંબાઈ બહાર રહેનારા તેમના સાહિત્યવિલાસી મિત્રોને તો તેમના વિના મુંબાઈ, એ દીવા વગરના ઘર જેવું થઇ પડ્યું છે!*

પંડિત બક્ષરીનાથ ભટ્ટ

ગૂજરાતને નવાં આદર્શ આપનારા, નવીન ગૂજરાતની ભાવનાઓને પોષનારા એક પક્ષી એક ચાલ્યા જાય છે. થોડા જ વખત ઉપર રણજિતરામ ગયા; અને હવે હાજમહમ્મદ ગયા. રણજિતરામના જીવનનું મૂળ કર્તવ્ય ભાવનાઓ જુદે જુદે ઠેકાણે વેરવાનું અને વાવવાનું હતું, કે જે ભાવનાઓ અત્યારે સેંકડો દિશાઓમાં ઉગી નીકળે છે. હાજમહમ્મદે 'વીસમીસદી' દ્વારા ગૂજરાતની નવી ભાવનાઓને ખીલવવાનું કામ બહુ સારી રીતે કર્યું હતું. રણજિતરામ જેમ માણસોને પારખી શકતા-જેમના હૃદયમાં ગૂજરાતની સેવાને માટે ઉત્સાહ હોય તેમને શોધી કાઢતા-તેમ હાજમહમ્મદ પણ કરતા. એ બંને જણ આવાં ભાઈઓ અને બહેનોને શોધી કાઢી તેમનાં અંતરમાં છૂપાયેલી શક્તિઓ બહાર લાવવાની મહેનત કરતા. આ ભાઈઓ અને બહેનોને પણ કેટલીકવાર ખબર ન હતી કે તેમનામાં આવી શક્તિ હશે; પણ જમીનની અંદર રહેલું પાણી જેમ વિદ્વાન ભુસ્તરશાસ્ત્રી પોતાની શક્તિના બળે શોધી શકે છે તેમ આ આત્માઓના ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓ અંતર્ગત રહેલા જીવનના ઝરાને શોધી કાઢતા અને તે ઝરા બહાર આવી દુનિયાને ઝળક્રુપ કરે તે માટે મહેનત કરતા. રણજિતરામ પાસે નહોતું તેવું એક સાધન હાજમહમ્મદ પાસે હતું; અને તે 'વીસમીસદી.' જ્યાં તેમણે લેખક બોલે કે તેઓ તેમની પાછળ પડી તેની પાસે 'વીસમીસદી' માટે લેખ લખાવતા અને આવી રીતે લેખકોની અંદરની શક્તિને બહાર કાઢી ગૂજરાતનાં સાહિત્ય અને જનસમાજને નવી ભાવનાઓ અને ચેતનોથી અલંકૃત કરતા.

હાજમહમ્મદનો પુસ્તકો ઉપરનો પ્રેમ અજળ હતો. બ્યારે એ આપણને કોઈ પુસ્તક બતાવે ત્યારે જે રીતે તે કબાટમાંથી બહાર કાઢે, તેને હાથમાં લે અને તેનાં પાનાં ફેરવે તે જણે કોઈ પ્રિયતમ

ભાજીમહામદ : ચિત્રો સહમળવતા

પોતાની બહાલીનાં વસ્ત્રા હાથમાં લેતો હોય એમ લાગતું. પુસ્તકોમાં પણ એમર ખ્યામનાં પુસ્તકો ઉપર એમને સૌથી વિશેષ પ્રેમ હતો. એની એકસો ને દસ કરતાં પણ વધારે જીદીજીદી આવૃત્તિઓ એમની પાસે હતી. તે કવિનાં કામ માટે એમણે મોટે ખર્ચ ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં, જે 'ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'ના 'ક્રિસ્ટમસ'ના અંકમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. માસિકની છપામણી અને તેના લખો માટે એમની ભાવના બહુજ ઉંચી હતી. સૌથી ઉંચી પદ્ધતિ પર ચાલતાં અગ્રેજી માસિકો તેઓ નમૂના તરીકે લેતા અને તેથી કોઈ પણ રીતે આપણાં માસિકો નીચાં ઉતરે એ એમને પસંદ પડતું ન હતું. આ કાર્યસિદ્ધિ માટે ગમે તેટલો ખર્ચ થાય અને ગમે તેટલી મહેનત પડે તો પણ તે ડગતા નહિ. પ્રખ્યાત સાયન્ટિસ્ટ ડૉ. જમદીશયન્દ્ર ઓઝનાં ચિત્રો આપવા માટે તેમણે આજ પ્રમાણે પુષ્કળ મહેનત અને પૈસાનો વ્યય કર્યો હતો.

પોતાના માસિકના લેખો માટે આવી રીતે ઉંચી ભાવના રાખવાનું એક પરિણામ કેટલીકવાર વિચિત્ર આવતું. પોતાના ઉમળકાથી ઘણા લોકોને તેઓ લેખો લખવાનું કહેતા અને જ્યારે આ લેખો તેમના ઉપર આવતા ત્યારે ઘણીવાર તે પ્રસિદ્ધ કરતાં તેઓ અચકાતા. આથી કેટલીએકવાર તેઓ અણધાર્યે કોઈ કોઈ મિત્રને ખોટું લખાડતા. કહેવાનો ભાવાર્થ એ કે આટલું છતાં એમની પોતાની ભાવના ખરી હોય કે ખોટી, પણ તેનેજ બરાબર ધ્યેય રાખી કામ કરતા; પછી આમ કરવાથી બલે તેમના મિત્રને ખોટું લાગે કે ખીજ કોઈ રીતે તુકશાન થાય.

આવી છલાછલ પ્રવૃત્તિવાળો, ઉંચી ભાવનાઓવાળો, સેવાના મંત્રવાળો, સ્વાર્થ વગરનો આત્મા આ સંસાર આટલી નાની ઉમરે છોડી ગયો તે મૂંઝરાતનું કમનસીબ. બાકી તે આત્માને પ્રભુએ તો વધારે ઉંચાં કર્તવ્ય માટે જ બોલાવી લીધો હશે.

જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

‘વીસમી સદી’ના અધિપતિનો સ્વર્ગવાસ

-મુસદ્દસ-

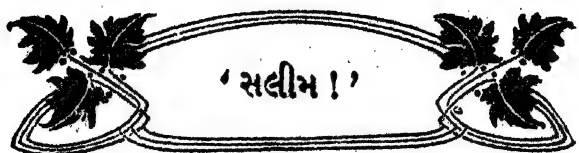
કલમ મારી થરથરે છે બાહુમાં પણ બળ નથી,
મારા હૃદયની આગ જોવો હાય ! દાવાનળ નથી;
હૃદયનો નિસ્તેજ થઈ છે, શબ્દમાં પરિબળ નથી,
હું ઉભો રહું ક્યાં જઈ ? બાકી રહેલું સ્થળ નથી:
ચારે તરફ તોફાન છે, રે ! છે ખરી વાવાઝડી,
જોયું ઉઝે મેં, હાય ! ત્યાં આજ્ઞાશથી વિજળી પડી.

પોષક ખરો સાહિત્યનો, સાહિત્યનો ભંડાર એ,
નવીન જ્યોતિનાં નિરંતર ખેલનારો દાર એ;
દેવ સમ કરતો હતો નિજ મુખથી ઉચ્ચાર એ,
ક્યાં ગયો મારી હૃદયપર શોકની તલ્વાર એ ?
ઉદાન એ ઉજડી ગયો, આવ્યો નહિ વિકાસમાં,
પૃથ્વીનો એ ચંદ્રમા ચાલ્યો ગયો આકાશમાં.

સાહિત્યના ત્યાં સેવકો આવી રમણ કરતા હતા,
એ ખળનેથી અમોલાં રત્ન નીકળતાં હતાં;
અમૃત તણી સરિતા હતી, પી લેખકો પળતા હતા,
એકજ હતો એ આશરો જ્યાં સાધનો મળતાં હતાં;
વરસાદની આંખે ઝડી આવેછ આજે મિત્રની,
સાહિત્યદેવી સાથમાં દેવી રહે છે ચિત્રની.

તલ્વારથી પણ તેજ વહેતી આંસુઓની ધાર છે,
એ આંસુઓથી ચોતરફ લાગી રહી અંગાર છે;
હા ! એ ગયો નિજ હાથથી સાહિત્યનો શણગાર છે,
તેથી ‘સદી’માં આજથી વ્યાપી રહ્યો અધાર છે:
ધર્મના ઓ બાપ મુજ ! તું તો ગયો પરબોધમાં,
આજથી ‘શમદા’ હવે રહેશે સદાયે શોકમાં.

“શમદા”

નૂરજહાંનો “સલીમ” ?— જહાંગીર !

અને મુલ્કે સૌરાષ્ટ્રની કળાનો “સલીમ” ?— હાજીમહમ્મદ !

બન્ને પૂરા આશક હતા. સનમના ગુલામ હતા. એકે, માથકના ખાવિંદનું ખૂન પીધું, ખુદની કરવા નૂરજહાંને ! સ્નેહીના સ્નેહીનું રક્ત રેડી દુઃખી જિગરપર મોહબ્બત કરનાર સ્નેહદિવાનો તે જહાંગીર !

પણ, ચારને દૂંઢતી, નિરાશ અને મુશ્કિસ સનમને ખુદનું રક્ત રેડી—જાન દઇ—આત્મા અર્પી—ધડીભર ખુશ કરનાર ઑલીઓ—મુરશિદ—તે હાજીમહમ્મદ !

જહાંગીર મોજલો હતો—ઉડાઉ હતો; નશાખાજ દોસ્તોની સોખતમાં એ વખત ગુમાવતો; ગમ બૂલાવવા શરાબ પીતો.

કલાપૂર્ણ કિતાબોનો સંગ્રહ કરવો એ ‘વીસમીસદીના’ ‘સલીમની’ મોજ ! કોઇપણ કિમ્મતે દિલપસંદ પુસ્તક ખરીદવું એ એનું ઉડાઉપણું. એની મેહશિલમાં ખેસતા સૌ ચારોને હવે નશો કોણ કરાવશે ? સાક્ષી જતાં કોણ ચખાડશે અંગૂરી શરાબની મિઠી લજ્જત ? નશાખાજોનું વર ગયું; નશો ઉતરી ગયો. હવે તો ગમીના જ જામ પીવા રહ્યા !

અને એ ઓમર ખુશામના શીલસુષ એલાઓ ઘણીવાર પૂકાર્યું :

“આબ્યા અહિં આ આલમે શું કામ નહિ તે જાણીએ,
ખેમરજી મરજી નીર સમ વહીએ, કહીં, નહિ જાણીએ. ”

એમ જ બન્યું. એ ‘આલમે અહિં આબ્યા’ ત્યારે દૌલતનો દોસ્ત હતો. સમય બાદ દૌલતે જ દગો દીધો. ચારી કરી નહાસી ગઇ. ગોઠે સૂતો મુશ્લીસીની, એ સ્થેજ આરામ કરવા !

એ પછીની જિન્દગી ‘એમરજી મરજી નીર સમ વહી ગઈ.’
જ્ઞાપ અને ધધાને સમભાવે ખૂશ કરવા સાહિત્યસેવા સ્વીકારી.
ધધો નારાજ થયો; કિમ્મત વધારી પોતાની. જિજરે સ્વીકારેલી
ગુલામગીરીના બંધનમાંથી છૂટવું મૂશ્કેલ પડ્યું. તગદીરનો તમાશો !!!
‘મોગલ રંગમહેલના ભેદભરમો’ લખનાર ‘સલીમ’નું જીવન પણ
ભેદભરમોથી ભરપૂર !

એવશ આશકના ચારની આ દૂંકી કહાણી !.....

“ કબરમાં બ્યાં હમે જશું ફૂલો ત્યાં આવશે દેવા !

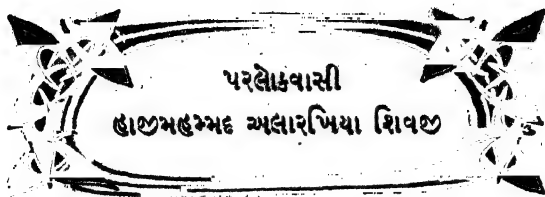
મગર આ જિન્દગીમાં તો બની બાલાં સદા દેવા ! ”

વશદાર આશકની એવશ સનમ ! હવે આવી ગુલો વેરવા તું
કબ્રપર ? ઝમીમાં મુદ્દું ગયું ત્યારે ખૂલ્યાં ત્હારાં ચસ્મો ? રૂદનથી
શો શાયદો ?

શોક કરતી સનમ ! ચણાવીશ નહિં હવે તાજ યાદગીરીનો
એ સ્નેહયોગીની કબ્રપર ?

“ નશાખાજ ”

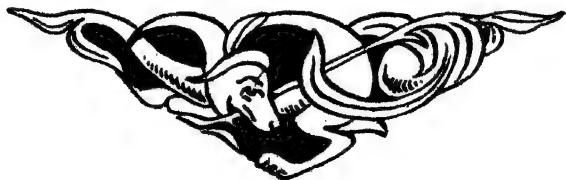

હાજમહમ્મદભાઈનો અને મારો પરિચય ઓછામાં ઓછા દશબાર વર્ષનો તો હશેજ. ‘મનોરંજન’ના ઉત્પાદક અને ચાલક પ.વા. શ્રીયુત કાશીનાથપંત મિત્ર અને હાજમહમ્મદને અત્યંત સ્નેહ હતો. ઉભય પોતપોતાની માતૃભાષાની ઉન્નતિ માટે તન, મન અને ધનથી કાર્ય કરનારા હતા; માતૃભાષાને ઉન્નતિ-પર્વતના ઉત્તુંગ શિખર ઉપર લાવી ત્યાં તેનું ભવ્ય, સુંદર મંદિર સ્થાપિત થયેલું જોવાની આકાંક્ષા અહોરાત્ર ઉભયને હતી. ઉભય સૌન્દર્યના અકૃત્રિમ ભક્ત અને વાઙ્મયોપાસક હતા અને તેથી તે ઉભયમાં પરસ્પર અત્યંત સ્નેહ થાય તેમાં નવીનતા નથી. કાશીનાથપંત પાસે હાજમહમ્મદ વારં-વાર આવતા. વાઙ્મયની અને ચિત્રાદિ લલિતકલાની તે ઉભયમાં વિપુલ ચર્યા થતી. કાશીનાથપંત મને પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ પ્રમાણે માનતા હોવાથી તેમણે આવા નિઃસીમ સારસ્વત સાથે મારો પરિચય કરાવી આપ્યો. તેજ દિવસથી અમારો ઉભયનો સ્નેહસંબંધ વૃદ્ધિ-ગત થતો ગયો. શ્રીયુત મિત્ર પ્રમાણેજ સુપ્રસિદ્ધ ‘નવયુગ’ માસિકના સંસ્થાપક પ.વા. ડી. કાશીનાથને પણ હાજમહમ્મદભાઈ સાથે મારો પરિચય હતો. મહારાષ્ટ્ર નાટ્યાભૂષણ પ.વા. ગડકરી પણ તેમના મિત્ર હોઈ તેને પણ હાજમહમ્મદભાઈ માટે અત્યંત આદર હતો.

હાજમહમ્મદભાઈની દ્રષ્ટિ આંકુચિત નહોતી. તેમનું અંતઃકરણ બહુ ઉદાર અને ઉદાત્ત હતું. વ્યાપક બહુચુતતા એ તેમના સર્વ ગુણોમાં મહાન ગુણ હતો. તેમની સાથે એક ઘડી પણ સંભાષણની મળે તો તેથી મનુષ્ય એટલી બધી નવી માહિતી મેળવે કે જોથી

તે તાજેમાજે થઇ જાય ! અને તેથી જ હું તેમની સાથેના સભા-
પણા માટે ખુલ્લુકુત રહેતો. મને તેઓની લેખક તરીકેની વિશેષ
માહિતી નથી, પરંતુ તેમના જેવો કર્તવ્યદક્ષ, નિરલસ, કાર્યક્ષમ અને
અવિશ્રાંત કાર્ય કરતો તંત્રી કોઇ પણ ભાષાના શ્રેષ્ઠ માસિકને ભૂષ-
ણાવહ થયો હોત, એ નિઃસંશય છે. હાજમહમ્મદભાઇના મૃત્યુથી
દેવળ ચૂંચરાતી ભાષાનેજ નહિ, કિંતુ સમગ્ર હિંદની ભાષા અને
કલાને ભયંકર હાનિ થઇ પડી છે અને એ હાનિ તુરતમાં પૂર્ણ થવાનો
ચિન્હો દેખાતાં પણ નથી !

વિકુલ સીતારામ ગુર્જર

હાજીમહમદ: ઇ. સ. ૧૯૧૪ માં

[આ દાન્ય સ્વ. હાજમહમ્મદ વિશે લખાયું છે. જેમાં આવતાં અન્ય પાત્રો પણ સ્વર્ગસ્થના નિકટ સંબંધમાં આવેલા સ્નેહીઓનાં જ રૂપક છે, અને પ્રસંગો ધણાખરા ખરા બનેલા છે. —સંપાદક]

ખંડ ૧ લો

(આત્મગીત ગાતાં તત્ત્વો પ્રવેશે છે)

તત્ત્વો:

(ખંડ હરિગીત)

“સૃષ્ટિનાં તત્ત્વો અમ્હે
આત્મસત્ત્વો, ઝીલિયે;
તે થકી અળગાં થયે
વિયોગ દુઃખમાં ફૂળિયે. ૧

“જવ હૈવાત્મા સાધતો
પાઠ બ્રહ્મસમાધિનો;
શોક અમ્હને કારમો
પ્રગટેછ મર્મ ઉપાધિનો. ૨

“જગતના વિકાસનો,
આત્મના ઉદ્ધારનો;
ધર્મ અમ સત્તા તણો
ચિત્તે સદા રમતો રહ્યો. ૩

“સાથમાં વસિયે સદા
વિશ્વના આવાસમાં;
કે તણી ય પ્રધાનતા
પ્રત્યેક આત્મવ્યક્તિમાં. ૪

“આત્મ પાછો સાંખડયે
આવતાં આનન્દમાં;
ઉન્નતિ વિશે મચ્ચે
સૌ માણતાંજ અનન્તમાં. ૫

“એકમાંથી અનેકને
ઝીલવાં જુદાં જુદાં;
પંથમાં સંભાળીને
મીલાવવાં સૌ એકમાં. ૬

“એક સગે એકને
શુભને વહતાં ઉચ્ચે;
સરખાં સહુનાં જૂથને
સંગાયમાં ધરિયે પથે. ૭

“અવનવાં ઉપજવતાં
કર્મયોગે રાચિયે;
તોય માનવજાતમાં
તો ક્વચિત્ સૌ યે કાવિયે. ૮

“બુદ્ધિસૂનાં ઝાડવાં,
પક્ષીઓ ને પશુગણો,
માનતાં અમુકને; નહિ
વિવેકવંતાં માનવો. ૯

“મા ન વી ઠ લ્યા છુ માં
ખૂબ હોંસે ખેલિયે;
બ્રહ્મસંગીતે સદા
સન્દેશ મુન્દર ભેળિયે.” ૧૦

(વાણીમાંના મંદિર-ખાસણે રાજહંસ વિદાય લે છે)

રાજહંસ:

(દ્રુતવિલંબિત)

“ કમલપુંજ ! શું શત્રુ થઈ ગયા ?
જલતરંગ ! શું સ્તબ્ધ બની રહ્યા ?
વિહગજન ! ઝરો કદ્દમ અશ્રુઓ ?
રુદન શીદ મધુર તરુવરો ? ૧૧

“ અધિક પ્રેમવતી સુસરોવરે
પ્રતિદિને રમતો તમ સંગમાં;
પરમ ઉજ્જવલ હર્ષભર્યો ઉરે
પ્રતિક્ષણે રરતો રસરંગમાં. ૧૨

“ મુજ મુકોમલ સ્નેહનો ભાવના:
‘સખલ મુંદર સ્વર્ગોપિ સેવના’
ત્યજી અધૂરો અહીં થઈ જાઉં છું,
મનમહી અતિ એથી મુંઝાઉં છું. ૧૩

- “ કુદરતે વસતાં પણ સર્વદા
સખત ધા જગના સહિયા ધણા;
પૃથિવીનાં જડવાદો જ શુવડાં!
મુજ દિલે વણુમાર્ગો દોધી ક્ષમા. ૧૪
- “ સખલ આત્મવતે સહુથી ઝંખ્યો,
પણુ તહમે ત્યજજો જગસંગતિ;
પ્રિય બધાં અતિ દોષહોણાં દોસો,
કઠિન આગળ કોમળ, શી ગતિ ! ૧૫
- “ પણ હવે સુખસંપ વતી વસી
સરવરે સહુ સાથ જ શોભજો;
મુજ તૃપાતુર પ્રેમલ આત્મની
પરમે વાંચિત શાન્તિ સુહાવજો. ૧૬
- “ ત્યજો જતાં તહમને દિલકું રડે,
પ્રિયજનો ! પણ આજ જવું પડે;
અદકો ખીલવજો રસની કોડા,
વધુ વળી સુસરોવરની લોલા. ૧૭
- “ સહચરી વનનાં સુખદુઃખની !
કનકકિરણની પ્રિય પૂતળી !
રસિક સુન્દર શુભ્ર સુખાલુડાં !
નવ ઢળો તમ રૂપલ આંસૂડાં. ૧૮
- “ રસમયી પતિભક્ત તપસ્વિની,
પ્રણયની પ્રતિમા, પ્રિય યોગિની,
કરણુ શોભન સદગત હૃંસિતી,
હૃદયમૂર્તિ પવિત્ર પધારો હો ! ૧૯
- “ ઉરપ્રલે ઉડતા મુજ આત્મજ !
જીવનજ્યોત જ ! એક જ ચુખન—” ૨૦

(સુકમદેહ હડે છે; તત્ત્વો તેને વિંટળાઈ વળે છે.)

રાજહંસ:

(અનુદુષ)

“ સખીરી ગુર્જરી સાર ગિહ્નુ આતમવ્યોમમાં;
અધૂરૂં પૂરવા સાર જન્મું ભારતભોમમાં. ૨૧
(પૃથ્વીને)

“ કરે આકન્દ શા કાળે ? આત્માધારી ! પધારળે;
દ્ભવી છે-ક્ષમા દેળે; પૃથ્વી ! પ્રેમપ્રણામ છે.” ૨૨

(પૃથ્વી શાન્ત પડે છે; સુકમદેહ હડે છે;
ખીન તત્ત્વો પાછા દોરે છે.)

(જલને)

“ રસાક્ષિના પિતા ! જાના ! પૃથ્વીની મૃદુતા રૂપ !
સિંધાવો સાથમાં પાછા, આત્મોદ્ધારે વહો જલ !” ૨૩

(જલદેવ નીચે સરે છે; સુકમદેહ અદ્ધર ચડે છે.)

(વાયુને)

“ સુકમદેહી જગત્રાણુ ! નિસાસા નહિ મૂકશો;
છેવોની ઉન્નતિકાળ ચૈતન્યે જગને રમો.” ૨૪

(વાયુદેવ અટકે છે; સુકમદેહ વધુ ઉચે હડે છે.)

(તેજને)

“ મહાસત્તા તણા વંશ ! આત્માનંદ ! પ્રકાશ ઓ !
સદાયે પૂજશે હુંસ અંશ આપ પ્રસાદનો.” ૨૫

(તેજદેવ ઉતરે છે; સુકમદેહ ઉપર જાય છે.)

(આકાશને)

“ સર્વવ્યાપી નિરાકાર ! તું માંહેજ હમેશ હું;
અહો અદ્વૈત આકાશ ! આત્માનાથ તમું નમું.” ૨૬

(આકાશ અદૃશ્ય થાય છે; સુકમદેહ હસી જાય છે)

(જિહ્વો વનપોષટ હતરે છે; તરફડતો નીચે પડે છે.)

વનપોષટ:

(લલિત)

“ વિકટ વાયુઓ ! શ્વાસ શેં ભરો ?
વિશદ તેજ ઓ ! ઝાંખ શેં ધરો ?
જલધરો અહો ! અશ્રુ કાં ઝરો ?
પૃથિવી ને ગ્રહો ! સ્તબ્ધ કાં ફરો ? ૨૭

“ જર્મીનનાં પડો ને જલાશયો !
પ્રખર કંપથી આમ શું ધૂંળે ?
પવનબંસરી બધ શું પડી ?
તિમિરની ઝડી ગાઢ સી ચઢી ? ૨૮

“ મુજ હરે બધી વાસના મરી,
મુજ મને નથી ચેતના જરી;
સ્વજનહીણ ને શુષ્ક શત્રુ હું
હવન વીતવું ખીણખાણ શું ! ૨૯

“ ગગનમાં ગયો રાજહંસલો,
દિવસ ગાળવો આજ દોઢલો;
તમતણો મહેને એક આશરો,
પણ સહુ તહમે શોક આદરો. ” ૩૦

તરતો: (સ્વગત)

(ખંડ હરિગીત)

“આ સમે દુઃખી થતાં
સૌમ્ય હૈયાં સૌ રડે;
પામવા આશ્વાસનો
કે આ સમા આવી ચઢે.” ૩૧

વનપોષઃ

(લલિત)

“ સરવરે રૂડો શો વિરાજતો !
નિરખતાં ઉરે પ્રાણ નાચતો;
વિવિધ સૌરભો રમ્ય સૂંધતો,
સુમનમાળ કે નિત્ય ગૂંથતો. ૩૨

“ રસ લીંબોતરી ખૂળ પોષતો,
અપલ મોર્તીડાં એ ઉછાળતો;
કુમુભનાં મધુ સ્વાદુ સંબ્રહ્મી
પીરસતો બધાં છાળડી ભરી. ૩૩

“ ધવલ પક્ષને કે પસારતાં
ઉપર આગળે દ્રષ્ટિ નાખતો;
દિલ વિશાળથી પ્હોળી પાંખમાં
ખગ સમાલતો ટાઢ તાપમાં. ૩૪

“ કનકચંચુનાં કિરણો વડે
નવલરંગનાં ગિરમ પાડતો;
કમળદૂખનાં લલ મધુકણો
નભવિહારમાં ફર વેરતો. ૩૫

સરિતકાંઠે રેતને પટે
ક્ષણિક દર્શને દ્રષ્ટિએ ચ્હડયો;
કમળપાંદડે કાલકાદવે
સળડતો બણે ફર દેખિયો. ૩૬

“ નજર નાખતાં એ સરોવરે
પોંગળતો દીકો સાન્ધ્ય તેજમાં;
અરપો અંજલિ ધ્રુજતે કરે
પડતો તે ઝીલી અર્ધ હેતમાં. ૩૭

“ જીવન ઉચ્ચના આત્મ ઉજ્જ્વળા,
કહમ ધીક્રમાં આવી ઊડતા ?
વરસ વીતતાં ઐશ્વર્ય સાધતા
કહમ સ્વૈલો તણા સાથ તૂટતા ?” ૩૮

તરવો: (પ્રકાશ)

(ખંડ હરિગીત)

“સુદમતા લાધ્યા પછી
સ્થૂલથી શાને રમે ?
પ્રેમને પીધા પછી
તું રૂપને શાને રડે ?” ૩૯

“આત્મને અતુરૂષ જે,
દેહ તેવા બાંધિયે;
બાહ્યના સૌન્દર્યને
મિથ્યા કદા ના શોચિયે.” ૪૦

“જય છે તે જગતને
ભિન્ન જીવો આપિયે;
તે તણી સુસંગતે
વિકાસપથે રાચિયે.” ૪૧

“જય છે જે જીવ તે
બાવનાઓ ચંતવા;
નવ્ય શક્તિઓ વતે
જડતા બધીને જીતવા.” ૪૨

વનયોપદ:

(અનુક્રમ)

“ સૃષ્ટિ ને જ્ઞાનની ગ્રન્થી, છોડી કૂંચો છુટે નહિ;
કથા એ પક્ષીરાજની, શાન્તિ આપી શકે નહી. ” ૪૩

“તહમે સૃષ્ટિવણાં તત્ત્વો, હુંસના સહુ સાથીઓ;
મહને અર્પો મધુરી કો, એમહની રસસ્મૃતિઓ. ૪૪

“ગયાનાં ઝુણુ ગાઈને દૂંકું જીવન ગુંજવું;
સ્મૃતિના નીર પાઈને સૂકું જીવન જીવવું.” ૪૫

તત્ત્વો:

(ખંડ હરિગીત)

“શોક જહેનો તું કરે
આત્મ તે રહિયે અમહે;
દુઃખગીતા તો ખરે
આપે દિલાસો દુઃખને. ૪૬

“જન્મથી મૂલાવિયો
હુંસને સુખસંગમાં;
હેતથી દૂલાવિયો
ઉછરંગભર ઉત્સંગમાં. ૪૭

“પ્રાણનાં પિયૂષથી
પુષ્પ શો ઉછેરિયો;
દુન્યવી જડ વિષથી
સૌન્દર્યપથમાં ગ્રેરિયો. ૪૮

“ફલવીને કો દિને
હુંસને પજવ્યો નથી;
તેજની રસજ્યોતિને
અરથી અમહે હસવ્યો સહી. ૪૯

“રૂચતી ગાટી મને
એમને ઝાઝી નહિ;
ના કદાચિત્ દર્શને
પૃથ્વી નજીક જતી નહી. ૫૦

“હોય તે સ્નેહાવતી
રેતમાંહે ચાલતો;
કે કદાપિ કીચથી
નિજ પાદ નાખી ખૂંચતો. ૫૧

“આત્મશ્રદ્ધાથી વહે:
‘એ વડે વિકાસ છે;
પોયણું પડે વસે,
જન્મે અને અદ્ધર ચહડે.’ ૫૨

“શોકમાં સૌ જૂરતાં
ત્હારથી ચિંતાભર્યાં;
વેળ ના બહુ સંગમાં
સૌન્દર્યનો સાથી હવાં. ૫૩

“કો જુગે બૂલાય ના
ભૂતનો ઇતિહાસ તે;
નિમળા આકાશમાં
તું સ્વપ્ન શાં સૌ દૃશ્ય જો.” ૫૪

(તાર્ત્ત્વો અદૃશ્ય થાય છે)

ખંડ ૨ જો

પહેલું દૃશ્ય: જન્મ

(ઉપભતિ)

માયાઈપી શ્વેત પટે પધારી
જાદુગરા નાયક કે અલક્ષ્યે;
સ્વપ્ના સમી વિસ્તરી સૃષ્ટિ સારી,
કીધી વળા તન્મય મોહમુગ્ધ. ૫૫

લીલી ઉગી રમ્ય વનસ્પતિને
પક્ષી પ્રભાતે ગીત કૈં કરતાં;
ઘાડી ઝીણી ઝાકળ વર્ષતી તે
ભૂમિ પરે દેવઅમી સવતાં. ૫૬

આકાશ પૃથ્વી નવયોગ પામી
રેલાવતાં રાસ તણી ઝડીને !
કે સ્વર્ગનું સુન્દરો જૂથ નાહી
જોતાં હસ્યું શું રમણે રહીને ! ૫૭

છંટાછ આછી વનકેડીઓ ને
પૃથ્વી ટપ્કે જળસીકરો કૈં;
ધાસે પડયાં ધુમ્મસબિન્દુઓ તે
ઝીણાં જડયાં મખ્મલ મોતીઓ કૈં. ૫૮

ફૂલો ઝુલતાં ભરી અર્ધનિદ્રા,
નેણાં ઉઘાડી હસતી કલિકા;
વાયું વહે લૈ મધુરા પરામ,
ધેરા ધણેરા પસરે સુવાસ. ૫૯

પાસે નદી ન્હાનો મધુર બેઠી,
લાગી જળે જમ જ ઊભરાતી !
ભાસે ન રહામે લગીરે કિનારો;
વચ્ચે ભળાયે બહુ બેટ હારો. ૬૦

કો સિંહનાદે વન ગાજતું, કે
નિઃશબ્દ શાન્તિ વધુ ગાઢ વ્યાપે;
કો સ્યામળી કંઠલને ટૂંકે
સન્દેશ છૂટે સુ અનન્તતાને. ૬૧

ઝાંખી દોંસે શી જળકુકડીઓ
ડાલી ધોંમે પાણીપરે તરંતી;
એવે ઉડી સારસ જોડલીઓ
આવે સરિતા સરસી સરંતી. ૬૨

આછા ઉજસે દિશતી સોંમાઓ
ધીરે વધુ સ્વચ્છ થતી જતીતી;
પૂર્વે ઉભા ઉજ્જવલ તેજથભો,
સૌન્દર્યશોભા ધરતી પ્રકૃતિ. ૬૩

નીરે કરી નાય સહસ્ર કિણો
જુદા નવા રંગ જગાવતાં ત્યાં;
ફેદી કુણાં ચંચલ વૃક્ષપણો
આનન્દના ખેલ જમાવતાં જ્યાં. ૬૪

એવે ઝર્યો ક્રોમલ તેજપુંજ !
જન્મ્યો મહોં સુન્દર રાજહંસ !
પાંખો પસારી તરતાંજ તુર્ત
તરવો કને તે કરતો સુદૃઢ ! ૬૫

બીજી દૃશ્ય: શૈશવ

(વસંતતિલાકા)

આકાશમાં પરમ મંગલ તેજ પીએ,
વાયુ વિશે ૧૩૫૩ નિજ તેજપિચ્છ;
ઝીણાં અનેક ઉડતાં જલખિન્દુ ઝીણે,
ખોલાવતો કોંડન કાજ શું બાલમચ્છ ! ૬૬

મ્હારેક તો કમળનાં કરી હોડલાં ને
નાચે ધોંમું સરવરે જળને જૂલે એ;

કપ્પારેક તો નિંદરતાં લધુ પોયણાંને
ઊઠાડતો મધુર શીતળ શ્વાસથી એ. ૬૭

ને પખીઆલ કદિ માતપિતા વિહોણું
ઊંધે સુખે ન, રડતું નિજ વૃક્ષમાળે;
તોડી કુળાં કમળપાન રમી બિછાતું,
ડાળી પરે ઝૂલવી ચાંચવડે સુવાડે. ૬૮

ને કોઇને તરસ ભૂખ લગીર વ્યાપે,
લાવે મોઢાં ફળ અને રસપાંખ ખોળે;
ભગી જતું કુસુમ કો બહુ સૂર્યતાપે,
પક્ષે ધરી કમળપત્રથી વાયુ ઢોળે. ૬૯

બેળાં કરી વિવિધ સુંદર પખી આલો
માધુર્યનાં સરલ સુદ્ધ સુગીત ગાતો;
નિઃસર્ગનાં નિરખતો રસમિશ્રણેને,
સૌન્દર્યરંગભર દર્શન દાખતો તે. ૭૦

ન્હાવાજતાં શીતલ ક્રોમલ ચન્દ્રિકામાં,
સંગે શરે લહરીઓની પરંપરાઓ;
ઊંચે ચઢે કિરણમાળથી ચન્દ્રમામાં,
વાતો કહે ગગનની સખી તારલીઓ. ૭૧

ઊંચે વસન્ત નિજ પિચ્છ સમારતો ને
ખેરી જૂનાં અવનવાં અતિ શ્વેત ધારે;
વીણી રસાળ વંળીં વિરલ મોતીઓને
વહાલાં ઉરે સમીપ દૂર થકી પધારે. ૭૨

શીખાડતો સરસ વાણીં મુડા શુક્રાને,
ખીલાવતો સકલ બાલ કલ્પધારોને;
મનિંદરવાડીં શરતો ફુલમાળ ગૂંથે,
ઊડી ઢળે મધુર ગુર્જરી દેવી કંઠે. ૭૩

ત્રીભુવં દરશ્યઃ યૌવન

ખંડ શિખરિણિ)

ઉન્હા એ મધ્યાષ્ટે તરુવરગણો ધૂણી તપતાં,
અને વેલીવન્દો શ્રમહરણ દીગે વિરમતાં;
કુસુમશિશુ બોળે દરમતાં. ૭૪

ત્રિવાસી હૈયાં શાં પણ ઊંચનપથે અટકતાં !
બધાં પક્ષીયુગ્મો અરધ ઉઘમાં શાન્ત ચમતાં;
નીરસ થઇ સાયુજ્ય ભૂલતાં ! ૭૫

ભમી લૂ ને તાપે પવન લહરો ખૂબ બળતી,
અધીરી દોડીને શીતળ બનવા છાંય પળતી;
તરત તડકે તહોય બળતી. ૭૬

મોંઠાં કેવાં મૂળે! કરરકર કોરેજ ઊંચડાં !
ફળો, પાનો, ડાળો રસવિહીન સુકાં ખરી જતાં,
સરવર સૂંકી ઉજ્જડ થતાં. ૭૭

નિઃસર્ગે સૌન્દર્યો વધુ વખત હાવાં ન ઉગશે ?
મધુરાં સૌ દશ્યો કુદરતયક્ષી આથમી જશે ?
ઊંચન રસહીણાં જ વહશે ? ૭૮

તૃપાથી પીડાતો સરવર ગયે ખિન્ન બનતો,
જીંતી રેતી તીરે દૌન વદનથી હુંસ ઢળતો;
દમણકુમળો આત્મ રડતો. ૭૯

નભે ભોમે જાણે વિરલ નવ આશ્ચર્ય ઉપજે,
અહો! એ આશાએ વિવિધ ભૂમિકાઓ ઉર રચે;
રસ નિરખવા અહર ચહડે. ૮૦

હરે એ વિચારે: “અરર રસ શું આ ઉડી જતા ?
અનેરા આદર્શો મરુબૂંભિમહીં સ્વમ સરખા ?
જીવન-જગમાં ના જગવવા ? ૮૧

“નહિ શાને વૂરે નયન મુખ કેનાં ભભકતાં ?
નહિ કાં આનન્દે દિલસુમન કેનાં ય ખીલતાં ?
મધુર ગીતડે ના મલકતાં ? ૮૨

“રહે આવું સુકું—ધિક ધિક થશે જન્મ મમ તો,
રહે આવું સુકું—કદિય ન રહે હુંસ જીવતો
જનની કુખને કે લજવતો. ૮૩

“ન કિન્તુ સગે કે મધુર સખીરી રમ્ય હૃદયે;”
કરી બહીલાયું મ્હોં નયન ઢળતો ‘કિસ્મત !’ કહે;
વિધિની ગતિને અંતર લહે. ૮૪

પધારી ત્હાં દૂરે ક્ષિતિજપરની તારલી સમી,
તરંતી શી હુંસી શરમસુરખીને હસવતી !
ચપલ નયનોને નચવતી ! ૮૫

જોડ્યો હવે ડોલી ૧૩૧૬ કરી પાંખ વીંઝતો,
અને એને પક્ષે તરલ નિજ તે પક્ષ વીંટતો;
સરસ મુખડે ચંચુ ચૂંમતો. ૮૬

ચોથું દ્રશ્ય: રસદર્શન

(મંદાકાંતા)

શયા સુકકા સરવરતટે રૈત પહાણે કરીને
પોઢે ન્હાતું રસયુગલ એ પ્રેમમત્રો સ્મરીને;
સૌન્દર્યોનાં મનહર મોંઠાં દર્શનો કેં જોલનું,
બૂધી ચિત્રો મધુર શમણે તેજાયા બરનું. ૮૭

એવે ફરી સરવરમહા નીરની સેર ઝીણી,
ફરી ઠંડી દિશદિશવિશે વાયુની લ્હેર ધીમી;
પખીટાળાં સરસ તડકે વૃક્ષડાળે પોંડાતાં,
ઊડ્યાં સૌ યે સરવરતટે હૃંસના ઢાંચડામાં. ૮૮

પાણી રેલ્યાં ત્હમ સહુ થયાં વૃક્ષ ને વેલોં લીલાં,
કુંજે કુંજે સરસ રણ ને ફૂલના ઝાલ ખીલ્યા;
સંધ્યાકાળે રસિક દિલના રમ્ય ત્હાં રાસ જામે,
મિઠૂં દૂઠીકા સતત વહતાં સ્મિતના ના વિરામે. ૮૯

દેશે દેશે નવીન દિશમાં ઊડતો રાજહંસ,
લાવે રોપા વિધવિધ તથા પુષ્પનાં અમૃતાંશ;
ઢોંચે હેતે મધુર ઉર-ઔદાર્યના એ પરાગ,
લાવે ઝીલે વિહગ જગ-માધુર્યના એ પ્રસાદ. ૯૦

ત્હાં તો દાઢો સ્વરૂપ ખીલતો ભાવનાકુંજમાંનો,
ભીની આંખે વિરલ રસ-આદર્શને પૂજતો કે,
ન્હાનાં ફૂળાં અનુપમ ઝીણાં આત્મનાં પિચ્છ વાળો,
નાચતો શો મધુર ગરવો ! બાલ જાણે કલાનો. ૯૧

ચાર ચક્ષુ, કલગો મધુરી, સૌમ્ય ને સુદૃઢ દષ્ટિ,
જાણે જોતો અલખ નવલી ભવ્ય આદર્શસૃષ્ટિ;
શ્વાસોચ્છવાસે રસિક જગવે રમ્ય ચૈતન્યરંગ,
શબ્દે શબ્દે અપરિમિત સૌન્દર્યના કાવ્યવ્યંગ. ૯૨

ચાંચે પીછું ગ્રહોં ચળકતું એકદા એ કલાપી,
દેખ્યો હૃંસે નિજ ભવનશું ઊડતો શી છટાથી;
મુક્તા રતને રજતરજથી શોભતું જોષ પિચ્છ,
પક્ષી રાજ્ય અક્ષિત નજરે શો ખતે મંત્રમુગ્ધ ! ૯૩

રવિશંકર રાવળ : હુસૈનહુસૈન : હુસૈનલાલ અંજરિયા

હુસૈનહુસૈન : 'વીસમી સદી'ના તંત્રી તરીકે, ટેબલ આગળ.

“શાનું ? મ્હાંથી ?” રસભર હૃદે એમ એ પ્રશ્ન પૂછે,
 ઉન્હું આંસુ પ્રિય પિછ વતે લોચને એક લૂછે;
 “એકાકી આ નૌરવ નભમાં ન્હાનું જૂલે ગરડ,
 પાંખે ખેર્યું પવન લહરે, ઝીલિયું જેમ ફૂલ. ૯૪

“એ તો મ્હારે અધિક પ્રિય ને છે કલાનો સખા એ,
 જેથી લાગ્યો મુભગ પિછ આ દર્શને તુંજ કાળે.”
 “એના વિના સરસ સર ના શોભશે;” હુંસ મ્હેતો,
 “મ્હારી કુંજે ખચિત સહસા એમને લાવજે, હો !” ૯૫

ભેળા બેસી કુદરત કને કલ્પનાઓ જગાવે,
 હૈયાં ખોલી કરુણરસના કામળા રોપ વાવે;
 બન્ને બન્યા વિશદ પ્રણયી પ્રાણની પ્રેરણાના,
 બન્ને બેઠા અડગ દિલથી ગુર્જરીની પંખમાં. ૯૬

પાંચમું દશ્યઃ પ્રવાસ

(શાર્દૂલવિક્રિડિત)

ચાડ ચન્દ્ર વિહીન ક્યામ રજની ઘેલી બની ધૂમતી,
 આકાશે ચહડો મેઘવાદળ ઝડી નક્ષત્રને દૂષતી;
 પૃથ્વી અંતરમર્મ ભેદો ઉરની ઉન્હી વરાળે બળે,
 દુઃખી જગતજનો વને ગિરિખોળે છાના નિઃસાસા વહે. ૯૭

આઘે ધોર વિશાળ જંગલવિશે શા ધુમ્રગોટા ઉડે ?
 આખી સૃષ્ટિ મુંઝાઈ મૂર્ગો ચમને બેભાન જાડી બુડે;
 પીતાં રક્ત ભમે પિશાય ભુત ને પ્રેતાતણી મંડળી,
 નાચે ફૂદો મલિન પાશવમદે ચીસે લવંતાં વળી. ૯૮

છૂપાં સ્થાનક છોડો ધૂડ નોકળી શિકારને પાડતાં,
ટોળાં ત્રીખરોનાં કુકર્કશ સ્વરે અન્યોન્ય પૂકારતાં;
વૃક્ષો તો જમદત શાં દૂર થકી ખીલામણાં દીસતાં,
મૃત્યુલોચન શા ખરે સળગતા દીસે નભે તારલા ! ૯૯

દેવીમંદિરમાંથી હુંસ ધસતો અધારમાં ગિડિયો,
નાના નિર્જન સુદ્ધ પંથ ભમતો તે સાહસે ઝૂકિયો;
આડાં જંગલઝાડ, પહાડશિખરો, કાંટાનો વાડો નડે,
અંગે ગિઝરડા પડે, શિર કુટે, ખાવા ન ખીવા જડે. ૧૦૦

એથી આગળ આવીઆં અવનવાં સંસારિયાંનાં પૂરો,
જેમાં વજ્રસમાં ઉભાં મનુજનાં ભાલાં રુપે સૌ ઉરો;
અધારે અટવાઈ હુંસ વચમાં અંગે ધવાઈ પડે,
પાંખો અર્ધ નવી કપાયલ લઈ વાટે જવા હૂંપડે. ૧૦૧

માર્ગે થાક ચહડયે કઠિન હાઈ ભૂમિપરે ઊતરે,
ચાલીને રણરેત ને કોંચ વિશે વિશેષ આંગે ધસે;
કંઠાંહી કાદવમાંજ પાય ખૂંચતો પાંખો વડે ખેંચતો,
કંઠાંહી કાય કદાચ રેતઢગલે ઢંકાયલી કાઢતો. ૧૦૨

ત્હારે તે નિજ દેહ સ્વચ્છ કરતાં સ્ત્રી ખાલ સંભારતો,
અશ્રુ સારો ઉદાસ સ્થિર નયને વાડી દિલે લાવતો;
ચિત્તે તેજ મધુર ધૈર્ય ધરવા હુંસી સ્મરે સદગતા,
નામી મસ્તક અક્ષુ ગુર્જરી ગુણી ધમાને ધરે સર્વથા. ૧૦૩

હુંસી વેગથી પ્રાણપાંખ વિંઝતી અકે અહે હુંસને,
મોતી ક્ષીર સુધા ઝરે સુખથકી ચંચુતણા ચુંબને;
સ્નેહે પિચ્છ સમારતી ભૂલવતી સૌ દુન્યવી દંશને,
આનન્દે ઝૂલવી પ્રણો રજવતી સંગીતની સંગતે. ૧૦૪

એવે ગુર્જરી ત્હાં અલક્ષ્ય ઉતરી નેહે લગ્યાં લોચને,
કંઠે અર્ધાં મુમાળ એક મુહવે એ યુગ્મસૌભાગ્યને;
નૈસર્ગિક વિવિધ રંગ પ્રગટી સૌન્દર્યવંતી કલા,
પૂરે મંગળ ભાવિ ચિત્ર રચતા કુકુમના સાથિયા. ૧૦૫

કાળાં વાદળ ચીરતો ગગનનાં નક્ષત્ર મૂળી પૂઠે,
જાએ એકલ પંથ દૂર ફરતો સંસારથી વેગળે;
અંધારું ઉતરી નવી ભૂમિવિશે એ હંસ તો સંચરે,
દીર્ઘદૃષ્ટિ ભરે અનન્ત લહરે એ ક્ષીરને સાયરે. ૧૦૬

છટું દશ્યઃ આત્માર્પણ

(ઉપજાતિ)

જાજવલ્યવંતી પ્રગટી સુમૂર્તિ,
ફેલાવતી ઉજ્જવલ ક્ષીરદીપ્તિ;
સ્વર્ગીય લાવણ્યવિશે નહાતી,
ઋષ્ટિ નવી અદ્ભુત ક્ષી સુહાતી ! ૧૦૭

હૈયાં સરીખાં રસિયાં મુસત્તો,
દીર્ઘે પ્રભાએ જન્મ દિવ્ય રત્નો;
દૈવી અને સુદ્ધ મુતત્તવ રંગો,
શોભાવતાં સ્નેહલ સત્તવ અંગો, ૧૦૮

સ્વેચ્છાર્થો એ સુન્દર ક્ષીર અગ્નિધ,
ઉજાળતાં કીડન કાજ જલ્દી;
નાના પ્રકારે નવલી કળાનાં,
ગૂંથી મુચિત્રો સહુ સંકળાતાં. ૧૦૯

આલસ્ય રાત્રિ ત્હમ મીઞમ શદ્દ,
નિદ્રા ન ચિંતા નહિ દુઃખ દદે;
આનન્દહર્ષિની પરપરાઓ,
નાચી ઉડંતી જ્ઞહમ અપ્સરાઓ ! ૧૧૦

એ સૃષ્ટિમાં સર્ગોત એક સૌમ્ય
મૂરો મળી રમ્ય સદા રચાય;
આન્દોલનો સૌ દિશમાં વહંતાં,
અનન્તતામાંલ વિલીન થાતાં. ૧૧૧

ફેરી રહી શાશ્વત શ્વેત કુંજો,
તામ્ર હમેશાં જહોં પુષ્પગુચ્છો;
અનેક રંગી ફળ જે ખરે તે
અગ્નિમહી કોમળ મોતી થાયે. ૧૧૨

એ સાગરે હંસજુથો યુગોથી
ભેળાં ચરે ફેનિલરૂપ મોતી;
જૂલે ક્રમે શુભ તરંગહારો,
છટે હજારો શુભ તેજ ધારો. ૧૧૩

ક્ષીરે દર્ધ દૂધકો રાજહંસ
ધૂએ ઘણા ધા રજ દંશ પંક,
ચંચુ ભરી નિર્મળ ક્ષીર પીતે,
મોતી ચણી સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જીતે. ૧૧૪

ઓગાળતાં સૌ નિજ સ્થૂલ અંશો,
કંપી ઉઠ્યાં કંચનરંગી અંગો;
પાડી મુખે કોમલ તેજઆભા,
જ્યોતે ઉડી રંગ પ્રકાશતાતા. ૧૧૫

છેલ્લે કલાપીમય દીપમાળા,
પૂરી કરી શીતલ આત્મજ્વાળા;
કે ગુર્જરી તુર્ત તહીં પધારી,
સ્કંધે ધરી લીધજ વાદી માંહી. ૧૩૬

ખંડ ૩ જો

(મીચાયેલ નયને વનપોપટ આદિ દરે છે)

વનપોપટ:

(લલિત)

કરથડી સર્યો ઉરહીરસો !
વિરલ ના મળે દેવવીરસો !
વનવિશે રહ્યો વાસ માહરો,
રસતણો થણે દૂર એ ઝરો. ૧૩૭

તરસ ભૂખની ખૂખ વેદના,
રઝળતો ખમી વન્યવેષમાં;
તદપિ વાડીમાં તૂર્ત લાવિયો,
ફળફૂલો તણો દીધ કંડિયો. ૧૩૮

વરસતે વને જેમ વાંસળી
સ્મરણની ગીતા આજ સાંભળી;
હૃદયલાગણી ધૈર્ય ના ધરે,
ગર્ભીર આત્મનું ગીત આદરે. ૧૩૯

જગત હાસશે આ પ્રલાપને,
વરસશે વળી ક્રોધ શાપને;
હૃદયનાં અને આત્મબંધને,
કરુણ શોકને છોડું જંગલે. ૧૪૦

કદિક સૂણોને કોઈ પ'ખીઓ
મમ થશે ભવે શોકસંગીઓ;
પ્રણયી, પૂજ્ય ને ઉર પવિત્રને,
અરપશે ખરાં અશ્રુ એક બે. ૧૨૧

વિનતિ એક છેહુંસ સાથીઓ!
પ્રિયનું સ્થૂલજ્યાં, ત્યાં મ્હને લીઓ;
ઉડી નહિ શકું-હું અશક્ત છું.
પ્રિય જનાં હવે હું અપંગ છું. ૧૨૨

(નયન ઉધાડી જુએ છે)

કચ્છમ સહુ ગયાં મૂકીને મ્હને ?
વિધન આવતાં હું સદર્શને; ૧૨૩

(બેભાન બનતો ગાય છે)

(કાલિંગડો)

પ્રિય હૃદયની વિદાય રે!
એક કુટુંબ ન,
નિકટ સખધ ન,
પણ આત્મન તાર ધવાય રે;
હરસંગીત નવ સહાય રે:
પ્રિય હૃદયની વિદાય રે! ૧૨૪

કલાકેરું મન્દિર,
વગર એ રસવીર,
શૂન્ય સરખું ખાવા ધાય રે;
જ્યહમ દીપ અખંડ હોલાય રે:
પ્રિય હૃદયની વિદાય રે! ૧૨૫

સ્મિતચમકાર સરે,
સ્વરભણુકાર ઝરે,
સૂતકાર સુખદ બરાય રે;
સદ્ગત સ્મરી ન શકાય રે:
પ્રિય હૃદયની વિદાય રે ! ૧૨૬

(ઉંચેથી બાલગરૂડ ઉતરે છે)

બાલગરૂડ:

(તોટક)

બળતો રસદીપક એક બૂંઝે,
પગથી નવ પંથનો છેક સૂંઝે;
પણુ જીવનતારક !
ચેતનસ્ત્રાવક !
આ તુજ તેજ ચહડ્યાં ન ઉડે. ૧૨૭

રસમન્દિર દર્શન કાજ નતે,
મમ પિચ્છ તણા રસરંગ વતે
પરખ્યો દિલદ્રાવક !
અંતરહારક !
પ્રેમો સખા દિન કેંક પછે. ૧૨૮

ગૃહઆંગણથી મળવા નીકળું,
જવ મારગમાંજી જરીકે વળું;
તુજ ત્હાં રસનાયક !
ગુર્જરપૂજક !
રૂપ અનંત સમીપ પળ્યું. ૧૨૯

તુજ ઉત્તમ ધ્યેયનું ધ્યાન ધરું,
તુજ અંતિમ દર્શનકાળ રૂંદું;
પછી વતસલપાવક !

અમૃતસારક !

પંથમહીં અજવાળું વરું. ૧૩૦

(ગીતધ્વનિ સુણી ચમકે છે; આમતેમ જુએ છે.)

વનપોપટ:

સહગત સ્મરી ન શકાય રે:

પ્રિય હૃદયની વિદાય રે !

(જોશુદ્ધ વનપોપટને પીઠપર લઈ ઉડે છે.)

(ડોલાં લેતો કલાધર એવે પ્રવેશે છે.)

કલાધર:

(જુનંગી)

સુણો વાડોંનાં પક્ષીઓ વેલ વૃક્ષો !

અહો જગતનાં સ્નેહભીનાં મનુજો !

ત્યજ પંથસંગાથીઓ દેવઅંક

ગયો છે સખા રાજવી વીર હંસ. ૧૩૧

કલાદેવી ઓ ! ભક્ત હૈયું વિરામ્યું,

કહીં ગુર્જરી ? ખાલ પ્રેમાળ ચાહ્યું;

દિલાસા ગયા, આવિયા દુઃખદંશ,

ગયો છે સખા રાજવી વીર હંસ. ૧૩૨

ત્યજ વાડી, મન્દિર ને હંસી, ખાલ;

ત્યજ ક્ષીરનાં પાત્ર ને મોતીમાળ;

મુકી સ્નેહસંભારણુંઓ અનન્ત,

ગયો છે સખા રાજવી વીર હંસ. ૧૩૩

જડે ના હવે ખોળતાં જંગલોને,
મળે ના હવે શોધતાં સૌ ખીણોને;
જશે આવશે વર્ષમાંહે વસંત,
ગયો છે સખા રાજવી વીર હંસ. ૧૩૪

હડી આવજો હંસનાં પ્રેમીઓ સૌ,
કરી લ્યો હળુ સ્થૂલનાં દર્શનો સૌ;
જતાં વાસી વહાલો વધુ ગૃહ-ખંડ,
ગયો છે સખા રાજવી વીર હંસ. ૧૩૫

(આચડિયાં ખાતો હડે છે.)

(વાડીને મંદિર-ખારણે ગુર્જરીમાતાને ખોળે રાજહંસનો મૃતદેહ
સૂતો છે; કલાદેવી અને હંસબાલિકા વગેરે કલ્પાંત કરે છે.)

ગુર્જરી:

શૂન્ય થાય-શૂન્ય થાય:

નયન કેરું નૃત્ય જાય, હૃદયનું સુભાગ્ય જાય;
પ્રાણનું અખંડ પૂર ઑસરી અદૃશ્ય થાય:

શૂન્ય થાય૦ ૧૩૬

હંસબાલિકા:

(વિચારિની પ્રવ)

પ્રિય તાત ! ન કેમ ગિહતા ?

નિજ કાં બાલકસાદ બૂલતા ?

અથવા તમ મુગ્ધ આ સુતા

રમતે છેતરવા જ વાંછતા ? ૧૩૭

પ્રિય બાપુ ! લગીર જગજો,

મધુર હાસ્ય જરી જગાવજો;

નહિતો અતિ રાંક દીકરી,

ખમશે કેમ કઠોર મશ્કરી ? ૧૩૮

કલા:

(મરાઠી સાખી)

કૃષ્ણભૂમિની કુદરત સંગે મધુવનમાં હું કીડતી,
 મુગલશાહને તાજે તેજે ચંદ્રામૃતકણુ વીણતી;
 તે આર્યપ્રજાને અરપતી:
 પ્રિય હૃંસ હવે ન મળે. ૧૩૯

હિન્દી કુટુંબોને સદને ને રસજીવને હું ઝળકતી,
 સમય સરતાં સૌએ કાઢી-હિન્દ બહાર નીકળતી;
 કેા લલના ના સંઘરતી:
 પ્રિય હૃંસ હવે ન મળે. ૧૪૦

હૃંસખાલિકા:

મુજ માત હશે ન વા હશે,
 વિધિના પુષ્પ સમી અળાણુ છું;
 તદપિ તમ એક દર્શને
 હૃદયું ઠારી રહી અખોલ રૂ. ૧૪૧

અપરાધ કદાચ જો થયો,
 રૌંસ ના હોય કદિ શિશુ પર;
 પસર્યે તમ તાપ મૌનનો
 કુમળું કાળજું વધુ જળે. ૧૪૨

કલા:

બીખારણુ સમ દીન વદનથી ઢાર ઢાર ભટકતી,
 સૂકેલાં હૈયાને કેા દિ' દેખી લેશ ન ગમતી;
 પછી થાકી વિદેશ વસી:
 પ્રિય હૃંસ હવે ન મળે. ૧૪૩

હુંસખાલિકા:

અતિ હર્ષભરી ઉછેરતા.
ગણતા અદ્ય ન ચિત્તમ્ભાનતા
કદિકે ક્ષણ ના દુભાવતા-
સહતા શેં સ્વરની કરેણુતા ! ૧૪૪

અળગી ન ધડીક મૂકતા-
જગમાં આજ અનાથ છાંડતા !
લધુ બાલ રહે ન જીવતાં
નિજ માખાપ ભવે ભરી જતાં. ૧૪૫

કલા:

ગુર્જરદેવીના આ ગુણિયલ હુંસે અહિં આમંત્રી,
આજે એહ કલાધર ધારી તોડી ગયો પ્રીતતંત્રી;
થઈ બ્રહ્મતણો રસસંગી:
પ્રિય હુંસ હવે ન મળે. ૧૪૬

ગુર્જરી:

શૂન્ય થાય-શૂન્ય થાય:
બાહ્યનું માધુર્ય જાય, સૌન્દર્યનું કૌમાર્ય જાય;
વૃદ્ધ માત કેરી વાટય અદ્રષ્ટ શું વિચ્છિન્ન થાય:
શૂન્ય થાય૦ ૧૪૭

હુંસખાલિકા:

દિવસે કરથી વિંટાળતા,
શયને ચે દિલથી દબાવતા;
નવલા રસ દ્રશ્યચિત્રના
અરપીને મુજને રિજાવતા. ૧૪૮

વિચરી કહિં દૂર દેશમાં
રસોલું પુસ્તક કો બતાવના;
મધુરી કદિ આર્યભોમના
વનઉદ્યાન ફરી રમાડતા. ૧૪૯

રસયુક્ત નવીન નેહથી
મનહારી સુકથા સુણાવના;
બૂત ભાવિ ય વર્તમાનની
મહતી સૌ વિભૂતિ ખિલાવતા. ૧૫૦

કેસા:

વિધવિધ રંગી વસ્ત્ર રચી આ દેહ અલંકૃત કીધી,
ઉન્નત ઉરની રસનિર્ઝરતી અંતરમૈત્રી દીધી;
મુજ કાજ ફજીરી લીધી:
પ્રિય હુંસ હવે ન મળે. ૧૫૧

મુજ સ્થાપનસિદ્ધિના તપમાં ખમિયાં જંગલદુઃખ,
ધર્મવીર ! રણને લૂ-નાષે શોધ્યો તે રસદૂપ;
ગદ જીવોની તૂપભૂખ:
પ્રિય હુંસ ! હવે ન મળે. ૧૫૨

હુંસયાસિકા:

પણ આજ બધું ભુંસાયલું
હૃદયે દર્દ નવું જગાવતું
શિરછત્ર જતાં પિતાતણું,
મમ મીઠું મન સૌ સતાવતું. ૧૫૩

અતિ ચંચલ આપ દેહમાં
પ્રસરી શેં શરદીનોં સ્થિરતા ?
સુવિચક્ષણ સુક્ષ્મ દ્રષ્ટિમાં
ભમતી કેમ અમાપ શત્રુતા ? ૧૫૪

કેલા:

મુજ પૂજન સામગ્રી સાટે ભૂલ્યો વૈભવભોગ,
 ઊજળડ જડ મરુ અંદર કીધી લીલીછમ કેં ભોમ;
 કરો આત્મ સ્વજનનો હોમ:
 પ્રિય હંસ ! હવે ન મળે. ૧૫૫

હંસબાલિકા:

પ્રિય બાપુ ! ગયા જ શું ગયા ?
 કુંવરી પાછળ છોડીને ગયા ?
 પ્રકૃતિ નિયમે થતું સદા-
 શિશુને એ નહિ ન્યાય-કૂરતા. ૧૫૬

ત્રણ કાલ તણી ત્રિપુટીના
 ઊંવ કેં જન્મી 'પિતાજી' પામશે;
 મમ માટ હવે ભવિષ્યમાં
 ફરો ના એક પિતા પધારશે: ૧૫૭

રસપંખો દયા ય દાખશે,
 કદિ કોઈ ચણુ નાખો પાળશે;
 પણ વત્સલ ચક્ષુયુગ્મના
 પૃથિવીમાં મળતા નથી પિતા. ૧૫૮

કેલા:

ત્યજી જવી ગમશે ના મુજને ગરવી ગુર્જરભૂમિ,
 અમ અમરોને તાજ રહેતી દુઃખદ ભૂતની સ્મૃતિ;
 ઉર રટશે એ રસભૂતિ:
 પ્રિય હંસ ! હવે ન મળે. ૧૫૯

એકલ મુંજ કલાધર કેવો સ્નેહસખા વિણ કકળે !

મુજ મન્દિરિયું પ્રાણુવિહોણા શબ સમ સનું રવડે;

મમ અંતરઆત્મ રડે:

પ્રિય હુંસ ! હવે ન મળે.

૧૬૦

ગુર્જરી:

શન્ય થાય-શન્ય થાય:

સદનનું સ્વરાજ્ય જાય, પ્રણયનું કારુણ્ય જાય;

આનન્દનું ચિદાત્મ રૂપ અનન્તશું વિલીન થાય:

શન્ય થાય૦

૧૬૧

હુંસખાલિકા:

નવ સત્ય કર્યું મહને સુઝે,

જીવવું ના જરૂરે હવે રુચે;

નવ પામર કાગળીધને

કપરે મોત મરી જવું ઘટે.

૧૬૨

મુજ હાથ ઉપાય કારમે।

દુઃખના અન્તતણો અહો ! રહો;

ધિક ! જન્મ જહોંયક્ષી લોધો

પહોં આ કાય કદા તહોં ન તો.

૧૬૩

કલા:

સ્મારક સમ મુજ મુકુટે ફરકે રૂપેરી તુજ પિચ્છ,

પ્રિય કલાધર ગૂંથે પાંખે મુજ અશ્રુપ્રતિબિંબ;

ઓ ! રમ્ય સ્મરણની ભસ્મ !

પ્રિય હુંસ ! હવે ન મળે.

૧૬૪

હાજીમહમ્મદ : પોતાની લાયબ્રેરીમાં

હંસબાલિકા:

પ્રિય પંખોજનો ! પ્રણામ છે,
ધરતી હા ! ખસતી જણાય છે;
વધુ દૂર જતા ન, તાતજી !
પ્રિય પુત્રી અવ આ સિધાવતી.

૧૬૫

(હંસબાલિકાનો સુક્ષ્મ હેઠ હરે છે.)

ગુર્જરી:

શૂન્ય થાય-શૂન્ય થાય:
સૃષ્ટિનો સંબંધ જાય, સ્મરણનો સુગંધ જાય;
જીવનનો રસાત્મરાજ ગિરતો અલક્ષ્ય થાય:

શૂન્ય થાય૦ ૧૬૬

(એવે હંસી, કલાધર, પાંખપર વનપોપટ વહતો બાલગરૂડ,
મયૂરવૃન્દ, સારસજોડલાં, કુંજડીઓની માળ આદિ
ઊડતાં ઉતરે છે; દર્શન-નમન કરી દૂર જશે છે.)

(કેળને ક્રમજ સ્તંભે રચેલી, ફૂલમાળાથી સજ્જારેલી રાખવાહિનીમાં
રાજહંસનો સ્થૂલ હેઠ પોઢયો છે; ઉપર જલમિન્દુવાળાં વિશાળ કમળપાનનું
કફન ઢાંકયું છે; તે ઉપર સુગન્ધી ફૂલો વેરેલાં છે; કેળને માંજીએ કાંઈક
પ્રકુલ્લ પુષ્પો ઝૂંચે છે; એ ચેતનવંતી પાલખી એની મેળે અદ્ધર ચાલે
છે. પાછળ ગુર્જરીમાતા, કલાદેવી, હંસી, કલાધર, પાંખપર વનપોપટ
વહતો બાલગરૂડ, મયૂરવૃન્દ, સારસજોડલાં, કુંજડીઓની માળ, વગેરેનું
ઊડતું સરખસ નીકળે છે. પંથે રાજહંસને વેલવૃક્ષો ફૂલે વધાવે છે; વૃક્ષો
મળીએ નમાવી નમન દે છે, હંસી આકંઠ કરે છે. કલાધર શોકથી
ચાલે છે; રક્ષપંખીઓ તે ઝીંચે છે.)

કલાધર:

(ગઝલ)

મૂક્યો ભરેલ મેળો,
કોને મળ્યો ન છેલ્લો;
આજે અરે ! અકેલો

ચાલે અકાલ હંસલ !

પંખીઓ:

ચાલે અકાલ હંસલ !

૧૬૭

હંસી:

(સીતાજીના મહિનાનો ઢાળ)

આજે જય હૃદયરાજન છાના મહને છેતરી;
મહાઈ ખાલી જીવનઆસન તૂટી પડે તરશડી.

૧૬૮

કલાધર:

મેલી દિલે નિસાસો,
મેાતીક્ષીરોનો ચારો;
છોડી સૂતા અવાસો

ચાલે અકાલ હંસલ !

પંખીઓ:

ચાલે અકાલ હંસલ !

૧૬૯

હંસી:

ઘેરું સુંદર અંતરસ્મિત ઝરી જતું લોચને;
એનું પ્રેમલ આત્મનગીત ચહટે રોમરોમને.

૧૭૦

કલાધર:

દુનિયે ભમ્યો દૂભેલો,
રણપ્રાયડે ખૂંચેલો;
તહેયે અડગ ઉભેલો

ચાલે અકાલ હંસલ !

પંખીઓ:

ચાલે અકાલ હંસલ !

૧૭૧

હુંસી:

કૂડાં કેવાં જગતનાં લોકે કલા ન પીછાનતાં !
કપ્પાથી પ'ખીજનોનાં થોકે સોણાં આત્મહોમનાં ? ૧૭૨

કલાધર:

દુઃખદર્દનો દિલાસો,
વિશ્વાસ ને વિસામો;
રસપ'ખીમાં મચેલો
ચાલે અકાલ હુંસલ !

પ'ખીઓ: ચાલે અકાલ હુંસલ ! ૧૭૩

હુંસી:

મ્હારે દેહ ભમે અંધાર મીંચે રસદીવડો;
મૂઠી નાથ જતાં નોંધાર જીડે નવ જીવડો. ૧૭૪

કલાધર:

જગી બહુ અસૂરો,
ટૂકો કરી કિતારો,
સદ્ભાગ્યનો સિતારો
ચાલે અકાલ હુંસલ !

પ'ખીઓ: ચાલે અકાલ હુંસલ ! ૧૭૫

હુંસી:

સાથે પ્રિય મુતાનો કાળ સૂતી પિતૃસાથરે;
મ્હારો લાડકડો રસગાળ જખી એની ચીતરે. ૧૭૬

કલાધર:

સૌન્દર્ય ધક્ક ચેલો,
રસરંગ ચિત્ર થેલો;
પીછી તજ ચિતારો
ચાલે અકાલ હુંસલ !

પ'ખીઓ: ચાલે અકાલ હુંસલ ! ૧૭૭

હુંસી:

જ્ઞાતાં વેળાવતાં સ્વજન ગળી પડો જાતડી,
દેવઅતિથિ કેરાં દર્શન પામે રસઆંખડી. ૧૭૮

કલાધર:

જૂઠ્ઠા જગે દમામો,
ઢોંગી બધી ધમાલો;
જૂલી ભલો રૂકીરો
ચાલે અકાલ હુંસલ !

પંખીઓ: ચાલે અકાલ હુંસલ ! ૧૭૯

(સરોક સૌ રાજહુંસના સ્થૂલ દેહને પૃથિવીને હૃદયે પધરાવે છે;
રસપંખીઓ કકળાણ કરતાં આભૂળાભૂ બિડી બચે છે; ગુર્જરીમાતા ને કલા-
દેવી અંતરધાન થાય છે; પાંખે વનપોપટ વહતો બાલગરૂડ ને કલાધર
મૂર્ચ્છામાં પડે છે.)

(મેલી દિશાઓ લઈ સંધ્યા ઊઠે છે ને દાળધેરા પડછાયા પાડે છે;
આરામગાહની આસપાસ ગંભીર શાન્તિ વેરાય છે; વનધરાઓ નિઃશબ્દ ને
સ્થિર બિભી છે; યોગમ ભયંકર સૂનકાર સમસમે છે; શુદ્ધિ પામતો કલાધર
શોક કરે છે)

કલાધર:

(ખંડ હરિગીત)
પૃથ્વીના અંધાર શો
શોકકેરો છાંયડો;
આવતો શું ઘેરવા
આનંદની મહારી કલા ! ૧૮૦
ચિત્તને નીરવ વને
શી ભયંકરતા ભમે !
આત્મપંથીને મો
ક્રુદ્ધમ ડાકિની શંકા દમે ! ૧૮૧

જામતિના જીવને
બિધડે યુગની કુધા ?
લોચને દેખાય કે
કે કરુણ હૃદયે મુઠ્ઠના ? ૧૮૨

દેહને દરનાવતું
સ્થાન દીસે કષ્ટનું;
યાદ આવે ભોમમાં
પથરાવિયો છે હંસ'લાં ! ૧૮૩

બૂલવાના દર્દથી
સાંભળાનું સોગણું;
દિલ્લગીના અંતની
હું આ દશા કેમે ખમું ? ૧૮૪

(બાલગરૂડ સચેતન નય છે)

જન્મવું ને ચાહવું
વિરહરોગે ઝૂરવું;
દુઃખ તાળું ને નવું
પ્રેમીજનોથી પામવું. ૧૮૫

બાલગરૂડ:

નામરૂપી સૃષ્ટિએ
જ કલાબર જીવવું;
પ્રેમના તીખા તપે
ગંડૂં જડત્વ ગોડાડવું. ૧૮૬

સ્નેહીઓને બોધને
નવ્ય ચેતન લાવવું;
ખાખ એની ચોળીને
આ ખદકને ખિલાવવું. ૧૮૭

એમનાં કલ્યાણનાં
સ્વપ્ન સાચાં પાડવાં;
સ્નેહના કર્તવ્યમાં
સ્નેહીજનોને ભાળવાં. ૧૮૮

મોહના સંતાપમાં
આ જ સાચી સાધના:

કેલાવર:

ને પડણે ૩૫ હંસનું
આરામગાહે જાગતું. ૧૮૯

આત્મ તહારો વિસ્તર્યો
પ્રાણમાં લાગે મહને;
તું વસે હમ્મેશ તો
આદર્શના રસદર્શને. ૧૯૦

ને મહને મેલી મયો...
ચિત્તને ભ્રમણા નહડે;
દિવ્ય તહારાં દર્શનો !
આંધી બધી યે બિતરે. ૧૯૧

ગુજરીને માંડવે
છાંયડી કરશે કલા;
તે સમે મુજ આસૂંએ
બિચું હશે જ ગુલાબ 'લાં ! ૧૯૨

ફૂલ ને ફેં પાંદડી
ખૂળ ખીલી શલશે;
આખરે સૌ યે ખરી
આરામગાહે રાજશે. ૧૯૩

(વંદન કરી કલાધર ને બાલગરૂડ ભણી જાય છે બાલગરૂડની સુઅંજાળે
દીક્ષી પાંખ થતાં વનપોપટ તંદાજ પડી રહે છે. સચેત થતાં લવે છે.)

વનપોપટ:

(લલિત)

વિધન...આવતાં...હું સંદર્શને....

કડકડી ઉઠે ઉર-કાળજી,
સ્મરણ સ્નેહીનું છેક કારમું;
ખખર ના કરી-ખોળતાં ખર્ચો,
હૃદયઆશનો ભાર આ ભર્ચો.

૧૪૩

કરણ દશ્ય આ કપ્પસ્તાનનું;
મુજ વપુ વહી કાણ લાવિયું?
સ્થળ ધરે નવી ખૂબ તાજગી,
કપર લાગતી આ જ હું સની.

૧૪૪

પરમ પૂજ્ય એ માટીમાં મળે,
સુમન કેમ તે માન્યું માનશે?
મરણ સુક્તિ ને આત્મશું હશે?
સજનનું જરી જ્ઞાન ના મ્હને.

૧૪૬

જગત જગતું-હું સંતો મુએ,
મધુર રૂપમાં ના હવે મળે;
સ્મિત નચાવતો કે દિ' બાળવો
જીવનઝાળમાં ના જરી રહ્યો.

૧૪૭

જમ્મિ જંગલે પ્રાણ બૂરવા,
કરણ ચિત્રના ભાવ ભીંજવા;
હૃદયદર્દના વન્ય કીરતે,
અવગણી જશે બાંધવો વને.

૧૪૮

ગિરિશુરા વિશે યોગી શો ભવે,
રહીશ ધારીને તહારી ભૂતિને;
પ્રથમ હૃગતાં વન્ય પિચ્છની,
જરૂરક ઝીલજે છેલ્લી અંજલિ.

૧૯૯૮

(આરામગાહે પાંખ વીંઝી પીછાં ખેરી જનગોપટ છેલ્લી નજર
લાંબાવતોઃ બેઠે છે; આંખું કશ્તોત્તાન સૂતકારમાં વિલીન થાય છે.)

ગોકુલ અષ્ટમી: ૧૯૭૭

દેશગજ પરમાર

શ્રી૦ દેશગજ પરમાર

દીપક

મહારા ઓરડાને અંધારે ખૂણે બેસી એકાગ્રચિત્તે હું ફુલગૂંથણી કરતો. દરિયાકિનારા પરની રેતીમાં ન્હાનાં ધર બાંધવામાં કે ધરની પરસાળમાં પાનાંના મહેલો બનાવવામાં બાળકો જેમ તલ્લીન થઈ જાય છે, તેમ હું એ ગૂંથણીમાં બની જતો; અને પોતાની કલ્પનાની એ સૃષ્ટિ તૈયાર થયા પછી બાળકો એ જોઈ જેમ રાચે, તેમજ હર્ષ-પ્રફુલ્લ હૃદયે હું મહારી ફુલગૂંથણી જોઈ રાચતો.

એકદા, અંધારા એ મહારા ઓરડામાં મહારાં ફુલની સુવાસે આકર્ષાઈ ન્હાની જાળી વાટે એક પતંગિયું “ભરરર ભરરર” કરતું દાખલ થયું.

મધમાખો ને ભમરાઓને જેમ ફૂલ બહુ ગમે છે એમ પતંગિયાંઓને ચે ગમે છે. પણ ભમરા ને મધમાખો તો મધનાં લોભી હોય છે; નિર્દોષ પતંગિયાંને એવો કંઈ સ્વાર્થ નથી હોતો. એમને તો ફક્ત ફૂલો સાથે રમવાનું જ બહુ ગમે.

રોજ સહવારે હું ફૂલ વીણી લાવતો ને રોજ એ પતંગિયું રમવા આવતું.

એક દહાડો એણે મ્હને પૂછ્યું: “ત્હમે રોજ રોજ તે આ કોને કાળે ફુલ ગૂંથો છો?”

“માતાને ચરણે ધરવા.” મ્હેં કહ્યું.

“પણ આમ અંધારે બેસો છો તેના કરતાં બહાર અજવાળે આવી ગૂંથો તો?”

“ત્યાં તો ભમરા ને મધમાખો હેરાન કરે.”

“તો ત્હમે દીપકને અજવાળે ગૂંથો.”

“ પણ દીપક ક્યાંથી લાવું? હું અકિંચન છું. ”

“ કંઈ નહિ; મ્હારી ભણુમાં માનાના મંદિરમાં એક મ્હોટા દીપક છે. ત્હમે એને અજવાળે ટુલ ગૂંથવા આવશો? ”

“ ના, રે ના; દૂર તે કોણ આવે? અહીં અંધારે ગૂંથેલાં ફૂલોથી યે માતા પ્રસન્ન થાય છે. ”

“ પણ એકંવાર આવી તો જુઓ. શા એની જ્યોતના ઝળ-હળાટ ને શા એના સુવાસ ! એ દીપકના પ્રકાશ ને એનું સુગન્ધી તેલ બળતાં નીકળતા સુવાસ તો કોઈ અલૌકિક જ. કંઈ અસંખ્ય પતંગો ભણુભણાટ કરે છે, એની આસપાસ. એના પ્રકાશ ને સુવાસ જે જે અનુભવે છે તે મસ્તજ બની જાય છે. ” ખૂબ પ્રશંસા કરી અંતે એ બોલ્યું: “ ચાલોને, ત્હમે પણ ત્યાં. એના સુવાસે મત્ત બની એના પ્રકાશમાં ટુલ ગૂંથજો. ”

“ ના, રે ના; એટલે દૂર તે કોણ આવે? ”

“ દૂર આવવાથી અચકાઓ છો? બેસજો મ્હારી પાંખ પર. આજ સ્હાંજે આપણે જઈશું, હોં? ”

* *

*

“ ભરરર ! ભરરર ! ” સ્હાંજ પડી ને અવાજ સંભળાયો.

પતંગિયું જાળી વાટે દાખલ થયું ને બોલ્યું: “ ચાલો. ”

પતંગની પાંખે ચ્હડી હું દીપક કને ગયો.

શું કહું? એના પ્રકાશે મ્હારી આંખો ભરી દીધી. એના સુવાસે મગજને મત્ત બનાવી મૂક્યું. કંઈક પતંગો એની આસપાસ ભણુભણાટ કરી રહ્યા હતા. હું તો મુગ્ધ જ બની ગયો !

“ કેમ ? ” પાછાં વળતાં પતંગે કહ્યું: “ સહવારે અહીં ટુલ ગૂંથવા આવશો ને ? ”

ઉમળકાભેર મ્હોં હા કહી.

* *

*

બીજે દહાડે ખરોડિયે ડુલડાલી ભરી હું દીપકને અજવાળે ડુલગૂંથણી
કરવા જવા તૈયાર થયો, એટલામાં પતંગિયું આવ્યું.

“દીપક તો હોલવાઈ ગયો !” ક્રકળતે સ્વરે બોલ્યું.

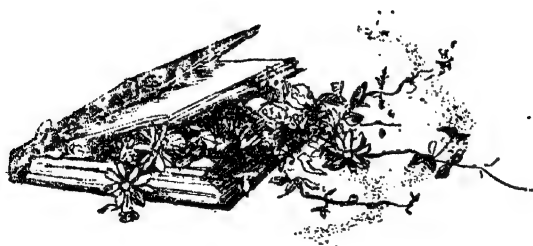
“હે’ !!!” મહારા હાથમાંનાં સઘળાં ડુલ વેરાઈ ગયાં.

* *

*

હજીયે મહારા ઓરડાને અધારે ખૂણે એ દીપકના પ્રકાશ ને મુવાસને
સંભારતો હું ડુલગૂંથણી કરું છું.

બચુભાઈ રાવત

સ્વ. હાજમહમ્મદ અ. શિવજી

‘વીસમીસદી’ માસિકના સ્થાપનાર સ્વ. હાજમહમ્મદ શિવજીના તા. ૨૩ મી જાન્યુઆરીને દિવસે મુંબાઈમાં ૪૦ વર્ષની ભરજીવાન વયે થયેલા અકાળ અને ખેદકારક સ્વર્ગવાસની નોંધ લેતાં અત્યંત દિલગીરી થાય છે. ‘વીસમીસદી’નું નામ સૌને જાણીતું છે, અને તેથી સ્વ. હાજમહમ્મદનું નામ પણ સારી ખ્યાતિ પામેલું છે. નમૂનેદાર સચિત્ર માસિક-તે પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ માસિક-ગૂજરાતી ભાષામાં શરૂ કરીને એમણે એમનું નામ અમર કરેલું છે. એ માસિકનાં ચિત્રો હિંદમાંની બીજી ગમે તે ભાષાના ગમે તે સચિત્ર ચોપાનીઆને લજવે તેવાં સુંદર અને આકર્ષક હોય છે. આ કાંઈ જોવીતેવી સાહિત્યસેવા નથી. પરંતુ સ્વ. હાજમહમ્મદ એવા પત્રના અધિપતિ હોવા ઉપરાંત સારા વિદ્વાન, કવિ અને ગદ્યલેખક હતા. ધંધે વેપારી હોવા છતાં નાનપણથી તેમને ગૂજરાતી ભાષા માટે પ્રેમ હતો. હાલમાં તો પારસીઓ અને મુસલમાનો શુદ્ધ ગૂજરાતી લખવાનો ઉમંગ ધરાવે છે; પરંતુ તેમણે જ્યારે લખવાનું શરૂ કર્યું હતું ત્યારે ધણે ભાગે અશુદ્ધ લખાણ જોવામાં આવતું. ખોળ કામમાં જન્મેલા હોવા છતાં તેમનો ગૂજરાતી ભાષા માટેનો પ્રેમ સૌએ અનુકરણ કરવા જેવો હતો; અને તેમની એ ભાષાભક્તિને લીધે તેઓ સારા લેખક અને કવિ થવા પામ્યા હતા. ‘હમાનનાં મેલી’

પેદરરોડપરનો ખંગલો 'વીસમીસદી' ઓફિસનો દરવાજો
 હાજમહમ્મદ બેસતા તે અગાશી
 હાજમહમ્મદનો સૂનો પલંગ બોજ મહોલ્લામાંનું મકાન

અને 'રશીદા' નામની નવલકથાઓ તથા ખીજી છટક કવિતાઓ અને છટક લેખો તેમણે લખ્યા છે. હાલ કેટલાંક વર્ષથી તે ઉમર ખયામનું ગૂંજરાતી ભાષાંતર કરવામાં રોકાયા હતા અને તેની સચિત્ર ગૂંજરાતી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો તેમનો વિચાર 'વીસમીસદી'ના છેલ્લા અંક ઉપરથી જણાઇ આવે છે. ઉમર ખયામની કૃતિઓનો સારો સંગ્રહ તેમની ખાનગી લાયબ્રેરીમાં છે. તે જોતાં તેમનું આ કાર્ય સરળ થયું હોત. પરંતુ માણસ ધારે છે કાંઇ ને ઇશ્વર કરે છે કાંઇ. આપણે આશા રાખીશું કે સ્વર્ગસ્થના કુટુંબીઓ એ કામ માથે લે અને વિશેષમાં 'વીસમીસદી'ને ચાલુ રાખે. સ્વર્ગસ્થ પોતાનું કર્તવ્ય જાનવી ગયા છે; તે કર્તવ્યપથે ચાલવાની તેમની પણ ફરજ છે. છેવટે સ્વર્ગસ્થના કુટુંબ પ્રત્યે અંતઃકરણપૂર્વકની દિલસોજી દર્શાવી પ્રાર્થીએ છીએ કે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા મહાંમના આત્માને ચિરકાળની શાંતિ આપે. તથાસ્તુ!

— 'સાહિત્ય', ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૧.

સ્વ. હાજીમહમ્મદ શિવજી

કુરાન કહે છે કે 'સંસારીઓ ભલે પૂછે મરનાર કેટલી દોલત મૂકી ગયો, પણ ફિરિસ્તાઓ તો પૂછશે એણે કેટલાં સુકૃત્યો આગળ મોકલ્યાં?' મિ. શિવજીનાં સુકૃત્યોની સંપૂર્ણ યાદી કરી આપવી એ મુશ્કેલ છે; એમના અકાળ અવસાનથી ઉધરતા ગૂંજરાતને પડેલી ખોટનું સંપૂર્ણ ભાન થવું એ પણ મુશ્કેલ છે. બુદ્ધિ અને સ્વાતંત્ર્યના વિકાસના જે પડઘાઓ દશેદિશ રેલી રહ્યા છે, જે પડઘાઓ ગૂંજરાત તેમજ હિન્દનાં ભાવિનું ઉજમાળું સૂચન કરી રહ્યા છે એ વિકાસમાં મિ. શિવજીએ કેટલો અગત્યનો ફાળો આપ્યો એ તો ભવિષ્યનો ગુર્જર ઇતિહાસકાર અથવા તો મનુષ્યકૃત્યોનો હિસાબ રાખનાર ફિરિસ્તા સંપૂર્ણ રીતે કહી શકશે. અમ્હને લાગે છે કે એ વિકાસમાં મિ. શિવજીનું સ્થાન, આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ જે કળા અને

ઉત્તમ સાહિત્યમાં પરિણમે છે ત્હેને ધડાતા ગૂજરાતમાં પ્રેરી, પોષવામાં છે. ભવિષ્યનો ગુજર ઇતિહાસકાર આતી સર્ગવ નોંધ લેશે જ.

આત્યારે પણ ‘સદી’ જેવું સચિત્ર માસિક ચલાવવું એ ‘સાહસ’ જ ગણાય છે, તો આજથી છએક વર્ષપર અનેક વિંટબણાઓ સહી એ ઉપાડી લઈ ગૂજરાતની ચિત્રકળા અને સાહિત્યને આ સાધન અર્પવા માટે આપણે-દરેક ગૂજરાતીએ-મિ. શિવજીના આભાર માનવો જોઈએ. પાછળથી વધી પડેલા અનેક પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ પત્રની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા જળવી રાખવા માટે આદરેલા એમના વીર પ્રયત્નો એક કળાપ્રેમી અને સાચા સાહિત્ય-ભક્ત તથા દેશભક્તનું ભાન આપણને કરાવે છે. (દિરિશ્તાએ અચૂક એની નોંધ લીધી હશે.) આ સર્વ મુશ્કેલીઓ કષ્ટપા કરતાં અનુભવની કડિન છે.

આશા છે કે મિ. શિવજીના અવસાનથી પડેલી ખોટ પૂરવા કુદરત કોઈ સાહિત્યભક્તને પ્રેરે.

પ્રભુ એ સહગતના અમર આત્માને શાંતિ બક્ષો.

—‘ચેતન’, જન્યૂઆરી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૨.

૨૫. હાજમહમ્મદ અલારખીયા

‘વીસમીસદી’ના સ્થાપક અને તન્ત્રી રા. રા. હાજમહમ્મદ અલારખીયાના અકાળ અવસાનથી ગૂજરાતને બારે ખોટ પડી છે. મહર્ષિ ‘વીસમીસદી’ સ્થાપીને ગૂજરાતી પત્રોમાં એક નવીન દિશા જ ઉઘાડી હતી. એ પત્રનું કાર્ય એ ઘણી મમતાથી, ઉત્સાહથી અને તન્મયતાથી કરતા હતા. એને પશ્ચિમનાં એ જાતિનાં પત્રોની હારમાં મૂકવાનો એમનો સતત પ્રયાસ હતો, અને આપણી પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં એમણે એ કામમાં ક્ષતેહ પણ મેળવી હતી. સાહિત્ય અને ચિત્રકળા માટે એમને હંડા હૃદયની પ્રીતિ હતી,

અને એ પ્રીતિ 'વીસમીસદી' દ્વારા મૂર્તિમંત કરવા જતાં એમણે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું.

*

*

*

*

એમનું અવસાન થતાં 'વીસમીસદી'એ પણ દેહ છોડ્યો છે. ઉભયની ખોટ ગૂજરાત ભૂલી શકશે નહિ.

—'વસન્ત', વૈશાખ, ૧૯૭૭.

શ્રીયુત હાજમહમ્મદનું દુઃખદ મરણ

ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉપાસક, ગુર્જર પ્રજાને કબાની ભોક્તા બનાવવાનો સતત પ્રયત્ન કરનાર, હિંદીના જ્ઞાતા, ધ્રિજ ભાષાના ભક્ત, 'વીસમીસદી'ના સંપાદક કવિહૃદય સાક્ષર હાજમહમ્મદના મરણની નોંધ લેતાં અમને તીવ્ર દુઃખ થાય છે અને સ્વર્ગસ્થ સાથેનો ગાઢ પરિચય તે દુઃખને તીવ્રતર કરે છે. શ્રીયુત હાજમહમ્મદનો જન્મ એક શ્રીમાન કુટુંબમાં થયો હતો અને બાલ્યકાળ પછીનો ભાગ શ્રીમંતાઈમાં જ ગયો હતો. ન્હાનપણથી જ તહેમને વિદ્યાનો વ્યાસંગ હતો અને મુયોમ્મ શિક્ષકોએ એ શૌખ પોષીને બલવત્તર કર્યો હતો. અંગ્રેજી ભાષાપર એમનો જેવો અનુરાગ હતો તેવો જ અનુરાગ હિંદી, ધ્રિજ અને ફારસી ભાષાના સાહિત્ય પ્રતિ હતો. મિ. નગરકરે એમને ખ્યામના કાવ્યની ચટ લગાડી હતી અને આ સાહિત્ય-રસિક ગૃહસ્થે પોતાની ખાનગી લાયબ્રેરીમાં એ કવિની રૂખાઈયાતની જુદી જુદી આવૃત્તિઓનો ઘણો મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. એમની વાંચનની અભિરુચિ જળ્પરી હતી ને લલિતકળાનો શૌખ પણ તેવો જ હતો; અને તે પોષવામાં જ તેમનું આયુષ્ય ગયું એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. તેઓએ ગુર્જર પ્રજાને સાહિત્યની શૌખીન કરવા, લલિતકળાની ભોક્તા બનાવવા, ઉત્તમ પ્રતિનું માસિક કહાડવાનું સાહસ ખેડ્યું. વિદ્યા કંઈક અપૂર્વ બળથી પોતાની તરફ તેના

આશક્તને ખેંચે છે. જાતે વેપારી હોવા છતાં તેઓ સાહિત્યની ખુમારીમાં એવા તો મસ્ત બન્યા હતા કે કલાપીના શબ્દોમાં સાહિત્યને માટે તો કહી શકાય કે,

“ સખી તારે માટે જીવીશ નહીં હું આ જન્મમાં. ”

પરંતુ સાહિત્ય પાછળ પોતાનો સર્વસ્વ ભોગ આપી

“ શીખ્યો આ ફેરે તો સહુ વિધિની આ રમતમાં. ”

એમજ બન્યું.

પોતાના માસિકને સર્વાંગ સુંદર બનાવવા પાછળ તન, મન અને ધનથી એ મગ્યા રહેતા હતા.....આમ સાંસારિક, આર્થિક અને કૌટુંબિક વિટંબનાઓને વટાવી તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા હતા. અને જ્યાં આશાના અરુણનો ઉદય થવાની આશા હતી તેટલામાં તો દયાહીન કાળે તેમને ઝડપી લીધા !

સ્વર્ગસ્થને કાવ્યોનો અઘ્છો સૌખ્ય હતો. તેઓ સ્વભાવે ઉદાર અને નિરભિમાની હોવાથી સર્વને માટે તેમના દરવાજા ખુલ્લા હતા. શ્રીમંત કે ગરીબ, સાક્ષર કે સામાન્ય સાહિત્યભક્તને એ સમાન આદરથી મળતા અને તેમની સાથે બળતા હતા. તેઓ નવા લેખકોને સાહિત્ય પ્રતિ આકર્ષતા હતા. પુસ્તકો પાછળ એમને ભારે ખર્ચ થતો હતો; અને એમનું મકાન તો સાહિત્યની ચર્ચા કરનાર કલબ કે સાહિત્યઉપાસકોનું મકા હતું.

તેમણે ‘નૂરજહાં’, ‘ઇમાનનાં ખોતી’, ‘રશીદા’ વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં છે; પરંતુ ‘વીસમીસદી’ દ્વારા તેમના પ્રયત્નથી તેમનું નામ મશહૂર રહેશે. તેમણે આમર ખુશામની રૂબાઇયાતનું ભાષાંતર કરી મૂકેલું છે, પણ તે હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

એમના મરણથી ગૂંજરાતી સાહિત્યે એક પરમ ભક્ત ગુમાવ્યો છે અને તેની ખોટ હાલ તુરત તો પૂરાય તેમ નથી. એમના આયુષ્ય પ્રતિ જોતાં—

In small proportion we just beauty see,
And in a small measure, life may perfect be.

એ લીટીઓ માદ આપે છે. અમે તેમના કુટુંબને આશ્વાસન
ધુન્ધીએ છીએ અને પરમાત્મા તેમના આત્માને શાંતિ આપે એ
પ્રાર્થાએ છીએ.

—‘હિંદુસ્તાન’

કલાનો અવતારી

કલાના અવતારો આપણા ગૂંજરાતમાં મૂળે તો યોડાજ છે.
આમ છતાં તેમાં ય પ્રતિવર્ષ ઘટાડો થતો જાય છે, એ જાણી જરૂર
ખેદ થયા વિના નથી રહેતો. અત્યારનું સાફ હિંદી વાતાવરણ કેવળ
રાજકીય ભાવનાથી ભરપૂર છે, તીવ્ર પ્રતિષેધ અને પ્રજા અસહકાર-
રતી પ્રેરણાઓ ચારે પાસ પથરાયેલી છે. આવે સમયે કલાની વાત
કરવી,—અને તેમાંયે ઉપયોગી કલાને વિસરી કેવળ લલિતકલાની વાત
કરવી—તે ઘણાકને મન અતુચિત લાગશે; ઘણાક તેને કૂડ પડય
જરાબર ગણશે. પરંતુ અમે તે સહુ ભયો વા આક્ષેપો સહન કરી
લઇ એટલું તો ચોક્કસ જણાવીશું કે લલિતકલાને એકનિષ્ઠાઈ
અને અનન્ય પરિશ્રમ વડે તથા જાતિભોગ આપી ખીલવવાની પર
ઉદાર દૃષ્ટિથી જો કોઈ પણ સંજોગને પોતાનાં તન, મન અને ધન
સદા સર્વદા તન્મય બની ખર્ચ્યાં હોય—અરે હોમ્યાં હોય—તો તે
કાર્ય કરનારને જરૂર ધન્યવાદજ મળવો જોઈએ. બલકે તે આ જ્ઞાતિ
દુનિયા છોડી જાય તે દાળે તેને માટે લાગણીનાં બે આંસુ જરૂર
ગૂંજરાતે સારવાં જ જોઈએ.

‘વીસમીસદી’ના સકળે કલાશૃંગાર, શ્રીયુત હાજીમહમ્મદે
આપણી સમક્ષ ધરવામાં કરી કચાશ રાખી ન હતી; એટલુંજ નહિ,
પણ એમના જેવા પૂરા સાહિત્યરસિક મળવા પણ ભવિષ્યનાં કેટલાં
વર્ષોને માટે અમને તો દુર્લભ જણાય છે.

એ કહેતા કે હું ચાંદવવંશી છું. અને આ રીતે પરમ પ્રેમા-
સ્પદ કલાના અન્ય અવતારી શ્રીકૃષ્ણના તે લાડીલા હતા-તેમના
તે વંશજ હતા એમ કહી શકાય. આથી રવાભાચિકરીતે જ તેમના
હલનચલનમાં, તેમની વાણીમાં, તેમના માયાળુ વર્તનમાં, તેમની
રસિક કુલગૂંથણીમાં, સર્વત્ર અમને કલાનાં જ દર્શન થતાં. કદીય
તેમણે કોઈને દુભવ્યા નથી. સાહિત્યની સર્વ સ્કુલો અને રસિકોના
સર્વ વાડાઓની વચમાં તે સૌ મણિગણોને એકત્ર જોડી રાખનાર
સૂત્ર હોય તેમ રહેતા. તેમનું ‘સલીમ’ નામક તખલ્લુસ તેમના
સારા ય ચારિત્ર્યને ઉકેલતું, અને તે પણ તેના ઉમદા સ્વરૂપમાં જ.

પ્રભુ એ આત્માને તેના પવિત્ર સાન્નિધ્યમાં શાંતિ આપી રહે
એજ અંતિમ પ્રાર્થના કરી વિરમીએ છીએ.

—‘હિંદુસ્તાન’

ભાઈ “સલીમ”ને છેલ્લી સલામ !

ભાઈ “સલીમ”, તને છેલ્લી સલામ !

આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં માફ દિલ ચીરાય છે અને મારી આંખમાં
પાણી ભરાઈ આવે છે !

જ્યારે લગભગ બાવીસ વરસની વાત ઉપર ભાઈ હાજીમહમ્મદ
અલારખિયા શિવજી સાથે મારા મહાંમ ભલા મિત્ર ડૉક્ટર ઇસ્મા-
ઇલ જાનમહમ્મદે મને પહેલવહેલી ઓળખાણ કરાવી, ત્યારે જે
અઢાર-વીસ વરસના ગમરૂં નિર્દોષ જુવાનને મેં મારી આગળ એડેલો
જોયો હતો તે જુવાન સાથે મને જે દહેકાતી ગાદી મિત્રાચારી
બાજશે અને તે મારી સાથે એકજ નજરે જાહેર સવાલોને જોતાં
શીખશે અને સાહિત્યની સેવા સરખાં મન અને દિલથી મળવતો
રહેશે એવી મને સ્વાપ્ને પણ વક્ષી ન હતી. “સલીમ”—જે પ્યારાં
પોતાના નામથી મારા મિત્ર હાજીમહમ્મદને તેમનાં જાહેર લખાણોના

સંબંધમાં પ્રજા વચ્ચે હું સદા ઓળખાવતો રહ્યો હતો; જે નામથી એ ભાઈને મારી આખી ઑશિસ ઓળખતી હતી અને મારાં ખેશ કુટુંબીઓ સર્વે ઓળખતાં હતાં, તે “સલીમ” —ના નામે સાહિત્યના મેદાનમાં મારા મહંમ મિત્રે પોતા માટે જે કીર્તિ ગઢ ઓગણીસમી સદીની આખરથી અને વીસમી સદીની શરૂઆતથી સંપાદન કરવા માંડી હતી, તે માટે મને જેમ મગરૂરી ઉપજતી હતી, તેમ એવો એક સાહિત્યનો શોખીન મુસ્લીમ જુવાન મિત્ર ધરાવવા માટે મને થોડો આનન્દ-થોડો સંતોષ-ન હતો. હું અને એ ભાઈ ઘણી વાર કલાકો સુધી ચોપાટી સી ફેસના મારા મકાનમાં કે પેદરરોડ ઉપરના તેના બંગલામાં સાહિત્યના શોખમાં લીન થતા અને ઘણી બાબતમાં એક ખીજની રાહબરી કરવાને ઉત્સુક રહેતા હતા. પૂર્વના સાહિત્યનો એ ભાઈને શોખ હોવાથી તે તરફ તેને વાળવા અને તેની સેવા તે સાહિત્યને લગતાં લખાણોમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી રીતે મેળવવાને મેં મારી અદના શક્તિ પ્રમાણે તેની રાહબરી કરી હતી, અને મને અત્યંત સંતોષ અને આનન્દ થતો હતો કે કોઈ પણ પળે એ ભાઈ તેવી સેવા બજાવવાને તૈયાર ને તૈયાર જ રહેતા.

‘વીસમીસદી’ જેવું અનુપમ માસિક પ્રવર્તાવવાની એ ભાઈની ઉલટ અને ઉમંગ વિશેષ હતાં. લડાઈના જેવા વખતમાં-છાપા-કળાની બધી જાતની સામગ્રીઓની ભારે મોઢવારી અને દુકાળના વખતમાં-એ ભાઈએ જ્યારે એ સાહસમાં ઝંપલાવ્યું ત્યારે તેને ખીલવવા અને શ્તેહમંદ ઉતારવાની તેની અથાગ મહેનત અને ઝહેમત મને સાનંદાશ્ચર્ય પ્રમાણતી હતી. એ માસિકની શ્તેહ જેમ જેમ વધતી ગઈ, જેમ જેમ તે પ્રજા વચ્ચે વધુ ને વધુ પ્યારું અને માનીતું થતું ગયું, તેમ તેમ ભાઈ “સલીમ”ની તે પાછળની તનતોડ અને મનતોડ મહેનત વધતી જ જતી મેં જોઈ હતી. અને અફસોસ, કે તે જ અથાગ મહેનત અને ઝહેમતે તેની જિંદગીની દોરીને ભર-જવાન વયમાં ઢાપી નાંખી છે !

જ્યારે મેં મારા એ મિત્રના અકાળ મરણના દુઃખદાયક સમાચાર ગયા સોમવારની રાતે સાંભળ્યા ત્યારે મારી અચરતી અને દિલગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. અચરતી એટલા માટે કે તેના જેવો ગપ્પર જવાન એટલો જલદી જન્મદૂતને પ્યારો થઇ પડશે એવી મેં સ્વપ્ને પણ વક્કી રાખેલી નહિ ! પણ જે શિરસ્તાઓના પ્યારો હોય છે-જેને દેવતાઓ ચાહે છે-તે ભરજવાનીમાં જ આ શાની દુનિયા તણ તે મીનોઇ જહાનમાં ચાલ્યા જાય છે. અને ભાઈ “સલીમ”ના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું છે ! અરસોસ !

એ ભાઈને છેલ્લી સલામ કરતાં તેના રૂહને જિન્નતમાં સદાની શાંતિ મળે એવી બંદગી ગુજરી હજારો હજાર દુરદ પઢવા સિવાય હું ખાફી બંદો ખીનું વધારે તે શું કરી શકું ?! (બ. ન. આ.)

—‘હિન્દીપંચ’, ૩૦ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૨૧.

શ્રીયુત હાજમહમ્મદ અલ્લારખિયા શિવજી

‘વીસમીસદી’ નામના સચિત્ર, સુંદર અને અત્યંત લોકપ્રિય ગૂજરાતી માસિકના સાહસિક અને દીર્ઘદીગી સંપાદક તથા માસિક શ્રીયુત હાજમહમ્મદ અલ્લારખિયા શિવજી ગયા જાન્યુઆરી માસમાં આઠ દિવસના તાવના પરિણામે અવસાન થઈ ગયું.

એ જાતે ખોળ મુસલમાન હતા અને એમનો જન્મ એક વ્યાપારીને ઘેર થયો હતો. પરંતુ એમનું ધકધ્યાન વેપાર તરફ ન પડતાં વાઙ્મય પ્રતિ હતું. એમણે બહુ શિક્ષણ મેળવ્યું ન હતું, છતાં એમનું વાચન અતિ વિશાળ હતું અને અંગ્રેજી, મરાઠી, ગૂજરાતી, હિંદી, બંગાલી, સિંધી, પર્શિયન અને ઉર્દૂ ભાષાઓના સેંકડો નામાંકિત ગ્રંથો એમની નજર તળે થઇ પસાર થઇ ગયા હતા. કાવ્ય અને લલિતકલાના તો એ બેકતા જ હતા; અને એથી એમનું ન્હાતું સરખું દીવાનખાતું જણે લલિતકલાતું એક ન્હાનકડું પ્રદર્શન

જા હોય એમ લાગતું. લલિતકલાનું એક સુંદર માસિક કહાડવું અને પાશ્ચાત્ય દેશના જેવાં વિપુલ સાધનો અહીં ન મળી શકતાં હોવા છતાં લાંબા માસિકો કરતાં પોતાનું માસિક વધુ રમણીય કરી બતાવવું, એ તેમની વર્ષો પહેલાંની મહત્વાકાંક્ષા હતી. એ મહત્વાકાંક્ષા એમણે છ વર્ષ પૂર્વે 'વીસમીસદી' નામક સચિત્ર ગૂજરાતી માસિક કહાડીને અને તે મૃત્યુશય્યાપર પડતાં સુધી ચલાવીને સિદ્ધ કરી બતાવી. એમનું એ માસિક અત્યંત લોકપ્રિય થઇ પડ્યું હતું અને ચિત્રકલાની દૃષ્ટિએ પણ તે હિન્દુસ્તાન આખામાં એક નમૂનેદાર માસિક હતું એમ કહેવામાં જરાપણ હરકત નથી.

આ માસિક દ્વારા શ્રીયુત હાજીમહમ્મદે અનેક કવિઓ, લેખકો અને ચિત્રકારોને બહાર આણી ગૂજરાતી સાહિત્યમંદિરની શોભા વધારી છે. પોતાના માસિકની પ્રગતિ માટે તેમણે લીધેલા શ્રમ વિશે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે એમણે પોતાના તન, મન અને ધન એ ત્રણેય એમાં હોમ્યાં હતાં. 'વીસમીસદી' નો અંક વધુ સુંદર કેમ નીકળે એ ધ્યાનમાં અહોરાત્ર મગ્યા રહેતા હોવાથી એ ખટપટમાં તે પોતાની પ્રકૃતિ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપી શકતા ન હતા. આ ક્રમ આજ છ વર્ષથી અવ્યાહત ચાલ્યો આવતો હતો. અને ધનની તો વાત સરખી પણ કરશે ના. આ માસિકમાંથી એમણે શું મેળવ્યું? કરજનો ભયંકર બોળે! 'વીસમીસદી' ને સંખ્યાબંધ ગ્રાહકો હતા, તોપણ તેનું ખર્ચ—છપામણી, કાગળ અને ચિત્રો વગેરેનું—એટલું તો બહોળું હતું કે એમને દર વર્ષે પોતાની ગાંઠના હજારો રૂપિયા એમાં ઉમેરવા પડતા. આટલું છતાં પણ એમનો નિશ્ચય જરા પણ ડગ્યો નહિ. આ વ્યવસાયમાંથી પ્રાપ્તો મેળવવાની ઇચ્છા એમણે કદિ જ કરી નહોતી. ચાર છ વર્ષની ઉપજ અને ખર્ચના છેડા પોતે સરખા કરી શકે તો પણ ધણું, એમ એ ઇચ્છતા.

'મનોરંજન' પર તેમનો અત્યંત ગ્રેમ હતો અને તે 'મનોરંજન'ના એક જૂના સ્નેહી અને હિતચિંતક હતા. 'વીસમીસદી'

કહાડયા પહેલાં ‘ગૂજરાતી મનોરંજન’ કહાડવાની કલ્પના અનેક દિવસો સુધી તેમના મનમાં ઘોળાયા કરેલી. ‘મનોરંજન’ને ચિત્રો વગેરેની બાબતમાં તેમણે થોડી ઘણી મદદ કરેલી છે અને આવી કોઈપણ પ્રકારની સલાહ અગર મદદ ‘મનોરંજન’ માટે આપવાને તે સદા આનંદપૂર્વક તૈયાર જ રહેતા. ‘મનોરંજન’નો પહેલો દીવાળીનો અંક કહાડવામાં જે કેટલાક મિત્રોએ પ. વા. કાશીનાથપંત મિત્રને પ્રોત્સાહન આપી અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરી છે તેમાંના હાજીમહમ્મદ પણ એક હતા. તે પોતે લેખક અને કવિ હતા. પોતે ચિત્રકાર નહોતા, પણ ચિત્રકલાભિરુ હતા. અને ચિત્રકારોને એમની તરફથી સૂચના અને સામગ્રીની અત્યંત મદદ મળતી. ‘વીસમીસદી’ના સંપાદનનું સંઘળું કામ તે જતે જ કરતા અને એમાં જ એમનો સંઘળો વખત પસાર થતો.

એમનો સ્વભાવ અત્યંત પ્રેમાળ, મળતાવડો અને નિરભિમાની હતો. મૃત્યુ સમયે એમનું વય આશરે ઓગણચાલીશ* વર્ષનું હતું. એમના અવસાનથી ગુર્જર સાહિત્યને અને એકંદર રીતે મહારાષ્ટ્રના નિયતકાલિક વાડમયને જખરી હાનિ પહોંચી છે. સેંકડો ગુર્જર સાહિત્યભક્તો એમના મિત્રો હતા. તેઓ ‘વીસમીસદી’ ફરી ચાલુ કરી પોતાના મિત્રનું સ્મારક કરે એવી અમારી વિનંતિ છે.

—‘મનોરંજન’ (મરાઠી), માર્ચ, ૧૯૨૧.

પ્રસિદ્ધ હિન્દી લેખક શ્રી૦ ચતુરચેન શાસ્ત્રી પોતાના ‘અન્ત-સ્તલ’ નામક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં નીચેના ઉદ્દગાર કહાડે છે:

“મેરી યહ રચના વિધવા હૈ. હાજીમહમ્મદકે સાથ એક તૌરસે મૈને ઇસકા ખ્યાલ કર દિયા થા. યહ આદમી ગૂજરાતી સાહિત્યમન્દિરકા મસ્તાના પૂજારી થા—ઔર ‘વીસમી સદી’ નામક

* જન્મતિથિ પ્રમાણે અંક વય ૪૩ વર્ષનું હતું.

પ્રખ્યાત પત્રિકાકા સમ્પાદક થા. સખસે પ્રથમ 'હસીકી દૃષ્ટિ' વહ રચના ચહી. હસને પાગલકી તરહ ઇસે લાડ કિયા-મૈન બી અપને પરાયેકી પરવા ન કર હસીસે ઇસકા ખ્યાલ કર દિયા ! ખ્યાલ હોતે હોતે હી તો વહ મર ગયા !!!

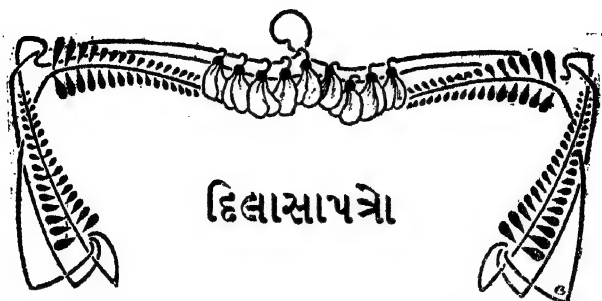
... ... એક એક પંક્તિપર ચિત્ર બનાવેકી હસને તૈયારિયાં કી થી. એક ચિત્રકાર 'રૂપ' પર કુછ ચિત્ર બના કર લાયા બી થા-પર વે હસે પસન્દ ન આયે. હસને કહા-‘લેખક જો કુછ કહ નહિ સકતા હૈ-ચિત્રકાર હસી કમીકો પૂરી કરતા હૈ. હસમ ચિત્રકાર વહી હૈ.’... ...

વહ એકાએક મર ગયા. સાહિત્યકે ભાગ્ય ફૂટ ગયે. અખ ઇસ રચનાકો કયા અલંકાર મયસ્સર હોગા?... ...

ઇસ રચનામે' કુછ અભાવ રહ ગયે. કુછ નવે નિબન્ધ બહાને થે ઓર કુછકો સંશોધન કરના થા. પર હાજીમુહમ્મદકે મરને પર જ બૈઠ ગયા--કિતની બાર ચેષ્ટા કી, પર ન નવા લિખ સકા-ન પિછલોંકો સુધાર સકા. તબિયત હાજિર હી નહિ હુધ.....”

ચતુરસેન શાસ્ત્રી

દિલાસાપત્રો

ગોંડલ, ૨૬-૧-૨૧.

... ...આશાવાદનો જે મોટો લડવૈયો લડીને-લડતાં લડતાં-રણમાં પડ્યો છે તે મારે મને શું થાય છે એ શબ્દોમાં કહેવા અસમર્થ છું. ગૂજરાતી ભાષાના અધિકારમય ગગનાંગણનો એવો એકાદ તારલો ન્યારે અસ્ત પામે ત્યારે આશાનાં અજવાળાં કેટલાં અગામાં જાય? એના જેવો મળવો મુશ્કેલ છે; કારણકે એવા નર-વીર વિરલ છે. મોખરે ચાલતો, નવયુગ દોરતો, પ્રચંડ જોદ્ધો આજ હડી પડ્યો!... ...ભૂમિના ભૂકંપો કરતાં ભાષાનો આ ભૂકંપ વધુ ભયંકર છે. સ્થૂળ વિનાશને ફરી સજતાં થોડી વાર લાગે છે, ઊજળડ થયેલું નગર બાંધતાં થોડો વખત લાગે છે, પણ માનસિક સૃષ્ટિનાં સુંદર આન્દોલનો અને પ્રદર્શનો ઉપજાવતાં યુગો જોધા છે. સૌ સુહૃદોની સહૃદયતાઓ મળીને એ એક મૂર્તિ બની હતી; એ પૂનિત મૂર્તિમાંથી સૌ મનુષ્યો રસ પીતાં-તેજ ઝીલતાં. ત્વરિત ગતિથી ધસમસતું જતું એ ઝરણું અચાનક બંધ પડ્યું! એની ઉદાત્ત સજ્જનતા મેં ક્યાંય જોધ નથી; એની વિશ્વસનીયતા કોઈ અલૌકિક હતી; એની રસિકતા નિરાળી હતી; એની અનુકમ્પા અતેરી હતી. ક્યાંક હેત મળે, ક્યાંક માયા મળે, દયા મળે, અરે, ક્યાંક વત્સલતા મળે, પણ એ બધાં સાથે તો હાજમહમ્મદના હૃદયમાં જ હોય.

—‘એક સ્નેહી’

૫૩, ટેવિસ્ટોક સ્કુવેર, લંડન.

૩૧મી માર્ચ, ૧૯૨૧.

... ...આપણા સાહિત્યના સૂક્ષ્મ વનમાં એક જ એ હતા કે જેમની ઉંડી રસિકતા માટે, ઉંચા સાહિત્યપ્રેમ માટે અને બાહોશ ક્રિયાશક્તિ માટે મને અનહદ માન, આદર અને સત્કાર હતાં. ગૂજરાત આજે એમના વિના સૂકું-સૂનું-નિર્માલ્ય છે. તેને સર્ગર્વ માથું ઉંચું રખાવનાર, સારા હિંદુસ્તાનના જર્નાલિઝમને ગૂજરાતની એ અવ-હુનીય પ્રસાદી આગળ નીચું જોવડાવનાર આજે ગૂજરાતને ત્યજ ગયા છે. એ ખોટ કેમ પૂરી પડશે ? કાણ પૂરી પાડશે ?

‘વીસમીસદી’ ઉપર મને અનેક આશા હતી, અને એક દિવસ તે દ્વારા આખા ગૂજરાતના સાહિત્ય અને કલાનું વાતાવરણ બદલાઈ જશે-કોઈ અનન્ય ઉંચી ભૂમિકામાં ચાલ્યું જશે-એમ હું સ્વપ્નાં કરતો હતો. કારણ, હું નહોતો સમજતો કે ચિત્રિત વાર્તા અને લેખોના સંગ્રહની પછવાડે ગૂજરાતમાં એક નવો સ્પિરિટ-એક નવી શક્તિ-ઘડાતી હતી ? સ્વર્ગસ્થને હું સાક્ષરથી પણ વધારે મળતો તે શા માટે ? એટલા જ માટે કે ‘સદી’નાં સુવર્ણપાનાંની પછવાડે તેઓ શાંત, નિઃશબ્દ રીતે, પણ ઘણી જ દૃઢતાથી અને અપરિમેય દેશભક્તિની લાગણીથી એક નવું ગૂજરાત ઘડતા હતા. એવું ગૂજરાત કે જેમાં કલ્પના નિર્બંધ ખીલવા શક્તિમાન થઈ હોય, કલાનો રસ જીવનનાં અંગેઅંગમાં ઓતપ્રોત થઈ જીવનને ઉજ્જવલ અને ઉન્નત કરી રહ્યો હોય અને જેમાં ઉંચા સાહિત્ય માટેનો પ્રેમ વિશાળ અને લગભગ સર્વગામી થયો હોય.

રંજિતલાલ હરિલાલ પંડ્યા

ગોકુલપુરા, આગ્રા.

૧-૨-૨૧.

કાલે 'શ્રી વ્યંકટેશ્વર સમાચાર'માં હાજીભાઈના શરીર છોડવાના સમાચાર વાંચીને મારું દિલ સળગી ઉઠ્યું. મઘ સાલ જ્યારે હું અને બાબૂ મૈથિલિશરણ ગુપ્ત મુંબાઈ આવ્યા હતા ત્યારે શ્રી નાથુરામજી પ્રેમીજીએ હાજીભાઈ સાથે અમારો પરિચય કરાવ્યો હતો; અને એ પહેલી જ મુલાકાતમાં અમારા દિલ પર એમની ઉદારતા, સહૃદયતા અને સહાનુભૂતિપરાયણતાની છાપ પડી ગઈ હતી. હજુ થોડા જ દહાડા પહેલાં હાજીભાઈએ મને 'વીસમીસદી'ના કેટલાક અંક અને મારા ફોટોગ્રાફની એ નકલ મોકલી હતી; અને મેં ઉત્તર લખ્યો હતો કે બની શકશે તો નાગપૂર કોન્ગ્રેસમાં થઈને હું મુંબાઈ આવી જઈશ. ખેદની વાત છે કે હું અમુક કારણોને લીધે ન નાગપૂર જઈ શક્યો કે ન મુંબાઈ જઈ શક્યો; અને આજે જોડું છું તો હાજીભાઈને મળવું હવે અસંભવિત થઈ પડ્યું છે! અમારી પહેલી મુલાકાત, એ આખરની મુલાકાત જ થઈ! આ ઘટના હૃદયને સળગાવી મૂકનારી છે, પણ સાથે સાથે તે સંસારની નશ્વરતા તરફ મનને બલાતકારે દોરે છે.

જ્યારે જ્યારે હાજીભાઈની મધુર પ્રેમમૂર્તિ યાદ આવે છે...
... ..ત્યારે ત્યારે લાગી આવે છે કે મુંબાઈમાંથી અમારો એક મોટો ટેકા ભાગી પડ્યો. જ્યાં મારા પોતાના જ ચિત્રમાં ક્ષોભનું પૂર ઉભરાય છે ત્યાં હું તમને કયા શબ્દોમાં સાન્ન્યના આપું તે નથી સમજી શકતો. હાજીભાઈનું જીવન એક મધુર રાગિણીના સૂર જેવું હતું. કાલની ગતિને લીધે એ સૂર પૂરો ન થઈ શક્યો અને એને સાંભળનારા અને એમાંથી આનન્દ પ્રાપ્ત કરનારાઓની મનની મનમાં જ રહી ગઈ.... ..

શુભાકાંક્ષી, દુઃખાર્ત હૃદય

બહરીનાથ ભટ્ટ

અનસૂયા, વાયા સિનાર.

તા. ૨૮-૧-૨૨.

ભાઈ હાજીમહમ્મદ જે દિવસે ગૂજરાતને દુર્ભાગ્યે આ જગત
ત્યજી પરમાત્માના સાનિધ્યમાં ગયા તે દિવસે ગૂજરાતી સાહિત્યનો
એક ઝળકતો સિતારો ગૂજરાતી સાહિત્યના આસમાનમાંથી ખર્યો,
એ સમસ્ત ગૂજરાતે સ્વીકાર્યું. ગૂજરાતના સાહિત્યરસિક નરનારીઓએ
એ દિવસે આંસુઓ સાર્યા, સાહિત્યમાં તીવ્ર રસ ન લેનારા સ્ત્રી
પુરુષોએ પણ ભાઈ હાજીમહમ્મદના અવસાનથી એક ઉડો નિસાસો
નાખ્યો, અને એમના પરિચયમાં આવેલા અનેક મિત્રોને તો એમજ
થયું કે જાણે પોતાનો સહોદર તે જ દિવસે તેમને ત્યજી ન ગયો
હોય ! અને આ લાગણીનું કારણ ? ભાઈ હાજીમહમ્મદનું અદ્વિતીય
સૌજન્ય ! સ્વર્ગસ્થના ટૂંક પરિચયમાં આવનાર કાણ એવો ગૂજ-
રાતી હશે કે જેના જીવનપર એ નિખાલસ, સદાયે હસતા અને
આનંદી જીવે ઉડી જાય ન પાડી હોય ? મને હજીયે તે સાંજ
સાંભરે છે કે જ્યારે ગૂજરાતના પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર ભાઈ મુન્શીએ
કોઠમાં મને એ સમાચાર કહ્યા. ભાઈ મુન્શી ગમે તેવી કટોકટીની
વેળાએ પણ પોતાના મુખપર ખિન્નતા આવવા દેતા નથી. ભારે કેસ
ગુમાવવા છતાંયે એમને કદિ હતાશ થયેલા જણ્યા નથી. જ્યારે
પણ મને ત્યારે એ હસતા જ હોવાના ! પરંતુ તે સાંજે મેં એમને
દૂરથી ખિન્ન વદને ધીમા ધીમા હીંડતા જોયા, અને મને તો એમણે
કોઈ ભારે કેસ ગુમાવ્યો ન હોય એમ થયું ! પરંતુ એમણે ધીમેથી
હૃદયની ઉંડી લાગણી સાથે મને હાજીમહમ્મદના મૃત્યુના સમાચાર
કહ્યા અને મને ઉડો ચીરો પડ્યો. ભાઈ મુન્શીનું હૃદય પ્રવી રહ્યું
હતું ; મુન્શી અંદરથી રોષ રહ્યા હતા ! મને પણ સખ્ત આઘાત
થયો અને મૂઢપણે હમો છૂટા પડ્યા. કાણ ન રૂએ ? મુન્શીના
હૃદયમાં હું તે સાંજે ગૂજરાતનું હૃદય પ્રતિબિંબિત થતું જોતો હતો.

ભાઈ હાજીમહમ્મદે ગૂજરાતના સાહિત્યમાં એક નવો સંદેશ
ખોલ્યો એમ કહેવું ખોટું નથી. ૩૯ સાક્ષરો માટે-અને એમનાં

સાક્ષરી લખાણોથી ઉભરાતાં-અનેક માસિકો હતાં; પરંતુ આમવર્ગને માટે, આમને રસ પડે એવી હોય એમની દૃષ્ટિથી લખાયેલા લેખો-વાણું, ભિન્ન ભિન્ન વાનીઓ પિરસતું માસિક ગૂજરાતને ખોળે ભેટ ધરવાનું ગૌરવ તો હાજીમહમ્મદ માટે જ નિર્માયું હતું ! ‘વીસમી-સદી’નો પ્રથમ અંક બહાર પડ્યો અને ગૂજરાત જોઈ રહ્યું ! ગૂજરાતી સાહિત્યને અવનવી રીતે શણગારવાની, ગૂજરાતી ચિત્ર-કળાને ખીલવવાની ગૂજરાતની શક્તિનું માપ એ દિને નીકળ્યું અને હાજીમહમ્મદનું નામ ધેરધેર ગવાયું. ગૂજરાતનાં નરનારીઓનાં હૃદય એમણે જોતજોતામાં જીત્યાં. જેમને કદિ સાહિત્યનો શોખ નહિ એવાં, ગૂજરાતનાં આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષો ‘વીસમીસદી’ પ્રતિ આકર્ષાતાં, એ જ ભાષા હાજીમહમ્મદનો પ્રભાવ ! આજે પણ એ પ્રભાવનો પડઘો આપણે ક્યાં નથી અનુભવતા ?

ભાષા હાજીમહમ્મદ એટલે સાહસ; ભાષા હાજીમહમ્મદ એટલે ઉત્સાહ અને પ્રભાવ; ભાષા હાજીમહમ્મદ એટલે નિખાલસતા, રસિકતા અને પ્રેમ-સૌજન્ય-ની જીવંતીભગતી મૂર્તિ જ ! એ રસિકતા, એ ઉત્સાહ અને એ સાહસ એમના માસિકનાં પાનેપાનેથી નીતરતાં-ઝરતાં અને ગૂજરાત એને ઝીલતું. ભાષા હાજીમહમ્મદે ગૂજરાતી માસિક સાહિત્ય કું અને કેવું હોવું જોઈએ અને કેવું થઈ શકે એ માટે માર્ગદર્શકની ગરજ સારી. અને એ સાહસિક વૃત્તિ અને ઉત્સાહને લીધે સેંકડોની ખોટ ખમવા છતાં એક વીર યોદ્ધાને જાણે એવી રીતે સાહિત્યક્ષેત્રમાં એ મરણ સુધી ધૂમતા રહ્યા, એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની પાછળ ગૂજરાતમાં એ સાહસવૃત્તિ મૂકતા ગયા.

ભાષા હાજીમહમ્મદની ખંત અને કાળજી પણ ઓર જ ! લેખો મેળવવાનો એનો પ્રયાસ વિરલ હતો. બલાબલાને પોતાના મધુ ભાષણ અને હસતા વદનથી એ આંજ દેતા અને સહેજે લેખ માટે વચન મેળવી લેતા. વર્તમાનપત્રકારની આ કાંઈ જેવીતેવી ઉપ-યોગી ખાસિયત નથી. મને હજી પણ બરાબર સાંભરે છે કે અમૃત-

સરની મહાસભા પૂરી થઈ હતી તો મહાસભાના યાત્રાળુઓ ઘેર પણ નહોતા પહોંચ્યા, સાં તો મારી પાસે અમૃતસર અને અમૃત-સરની મહાસભાની હકીકતની એમના તરફથી ઉધરાણી આવી ! હું એ માટે તૈયાર જ નહોતો. પરંતુ એમની ખુબી તો એ જ હતી કે એમણે એ લેખ માટે ચિત્રો મેળવી ખર્ચાકો એ પહેલાં તૈયાર રાખ્યા હતા ! આ સાહસ આજે ગુજરાતમાં ક્યાં છે ? અને એથી જ ભાઈ હાજીમહમ્મદનું સ્થાન તો ખોલી જ લાગે છે !

જ્યારે પ્રો. કાન્તિલાલ ઇંગ્લાંડ જવા ઉપડવાના હતા ત્યારે એમના માનમાં એમને સફળ સફર ઇચ્છવા અપાયેલી સ્નેહીઓની પાર્ટીમાં એ ભાઈ હોજા મળ્યા ! અનેક મિત્રોને એક ટેબલથી બીજાપર જઈ મળતા અને તેમની સાથે વાતો કરતા સદાના તે હસતા, આનંદી ચહેરાવાળા ભાઈ હાજીમહમ્મદને નિહાળનારને કોને તે દિવસે એ કલ્પના યે થઈ હશે કે કૂર કાળ ટૂંક સમયમાં જ એમને ઝડપી લેશે ? ગુજરાત હતું તો સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ અને રણજિત-ભાઈનાં શોકજનક અવસાનના ધા ઝીલી ઉઠ્યું નહોતું સાં એને લલાટે આ બીજો ધા લખાયો હતો ! હાજીમહમ્મદ ચાલતા થયા અને ગુજરાત માટે એ પુરતી આપત્તિ ન હોય તેમ એમનું બહાણ બાળક “વીસમીસદી” પણ કાળના પડદા પાછળ અદૃશ્ય થયું ! ગુજરાતની એ ખોટ જેવી તેવી નથી. કોઈ સાહસિક, હાજીમહમ્મદનું એ સાહસ ઉપાડનાર ગુજરાતને ઉદરે હજી નથી જન્મ્યો શું ? બાકી સ્વ. હાજીમહમ્મદનું ઉજ્જવળ સ્મારક તો એ એકજ હોઈ શકે કે એમની એ સ્મૃતિ “વીસમીસદી” સદા યે જીવતું રખાય અને પોષાય ! હાજીમહમ્મદને ચાહનારા અનેક સ્નેહીઓમાંથી કોઈ એ મિત્રધર્મનું ઋણ ફેડવા તૈયાર ન થાય ? ઇશ્વર એમના આત્માને તો શાંતિ જ આપો.

સ્નેહાધીન

રંગીલ મ. કાપડીઆના જયસ્વદેશ

હાઇકોર્ટની સામે, મદ્રાસ.

તા. ૨૨-૧-૨૨.

... ... વીતવાનું તે વીતી ગયું છે; તે માટે શોક કરવો નહિ. હાતમ દિલના, રસિક કલાવિલાસી હાજી, મારા સ્નેહી હાજી, ગૂજરાતના હૃદયમાં હજી જીવતા જ છે. દોઢ વર્ષ ઉપર તમારે ત્યાં મેં ત્રણ ચાર વખત ત્રણ ત્રણ કલાક એમની મીઠી સોજતમાં ગાળ્યા હતા અને સાહિત્યને લગતો અપૂર્વ આનંદ ભોગવ્યો હતો; તે વેળાએ મેં નહોતું ધાર્યું કે એ સ્નેહી આટલા જલ્દી અમારી નજર આગળથી ગુમ થશે. પ્રભુનું ધારવું ન્યાય હું.... ...

અરદેશર ફ. ખુબરદારના આશીર્વાદ.

અમદાવાદ, તા. ૧-૨-૨૧.

ભાઈ હાજીમહમ્મદભાઈના સ્વર્ગવાસ થવાના માઠા સમાચાર જાણી શરીરધર્માનુસાર અતિ ખેદ થાય છે. ભાઈ હાજીમહમ્મદ મહારા એક જૂના મિત્ર હતા. તેઓ મહારા પ્રેસમાં આવતા; 'ભારત જીવન' માસિક જોઈ સલાહ આપતા. ઘણાં વર્ષ પર્યંત એ ભાઈએ સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યા પછી જ 'વીસમી સદી' પ્રકટ કર્યું. તેમાં તેમણે તન, મન અને ધન ઉપરાંત પોતાની સર્વ શક્તિનો ભોગ આપી દીધો છે. અરે! છેવટે એ જ સેવામાં-એ મહાપુરુષમાં-એ ભાઈએ બલિદાન આપ્યું છે. 'વીસમી સદી' ખરેખર ગુર્જર સાહિત્યનું નાક હતું. ઘણા સાહિત્યસેવાની મ્હોટી મ્હોટી વાતો કરે છે, પણ વખત, વધુ અને વિત્તનો ભોગ આપી દેશસેવા કરવા કોઈ આગળ ધસતું નથી....લારે ભાઈ હાજીમહમ્મદે જખરો ભોગ આપી પોતાનો શ્રાખ, ઉત્સાહ પ્રકટ કર્યો....તેમનું અકાળ મરણ એ જ ગુર્જર પ્રજાને કારી ધા કરી રહ્યું છે. ...

સેવક

ડાહ્યાભાઈ રામચન્દ્ર મહેતા

... ...સ્વર્ગસ્થની સાથે મારો ખાસ બાંધ વ્યવહાર ધણો થોડો હતો; પરંતુ અમારો મનોવ્યવહાર ધણો નિકટનો હતો, એ તેઓ જાણતા હવે તો માત્ર પ્રભુ જ જાણનારો રહ્યો. સ્વર્ગસ્થને હું તો ગૂંજરાતના ઐક્ય માટે મહા સમર્થ મથન કરનાર માનતો- માતું છું; અને તેવા એક મિત્ર માટે હું બહુ ગર્વિષ્ટ હતો.
હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંગરિયા

લેડી નૉર્થકોટ હિંદુ ઑફીસનેજ.

ચીંચ પોકલી, તા. ૨૯-૧-૨૧.

મહૂમ ભાઈની સાથે મારે સાહિત્ય વિષયક અથાગ મહોબત હતી; ને તેને લીધે, તેમના અકાળ અવસાનથી તમને પોતાને જ નહિ પણ આખા મુંબાઈ અને ગૂંજરાતી આલમને તેમના ચિત્ર-રસિક કવિહૃદયની અત્યારે જે ખોટ પડી છે તે પૂરાય તેવી નથી તે માટે, અત્યંત દિલગીરી થાય છે. 'વીસમીસદી' તેમનાં સ્મરણથી ચિરંજીવ છે. ખુદ તેમના આત્માને અમર શાંતિ અર્પો એ બાંધગી છે. આપ સર્વના શોકમાં ભાગ લઉં છું. તેમનું નામ તેમનાં ઉજળાં કામથી અમર છે.

દુવાગીર

'લક્ષિત' ના સલામ

ખંભાત,

૨૭ મી જાન્યુ-૧૯૨૧.

... ...'હિન્દુસ્તાન' દ્વારા...અમારા અતિ પ્રિય માસિક 'વીસમીસદી'ના સંપાદક શ્રીયુત હાજીમહમ્મદભાઈના અકાળ અવસાનના સમાચાર જાણી ધણો દિલગીર થયો છું.....આપના કૌટુંબિક જીવનમાં તેઓની ખોટ ધણીજ આઘાતજનક ગણાય.....પરંતુ તેથી ય વિશેષ ખોટ તો બિચારી ગુર્જર ભાષાને પડી છે. કારણકે તેણે

તેનો એક પરમ ભક્ત ગુમાવ્યો છે. સ્વ. ભાઈ રણજિતરામે ગુર્જર સાહિત્યના જે જે અંગેની સેવા બજાવવા માટે ભાષાભક્તોને મુક્ત કંઠે વિનંતિ કરી હતી તે અંગેમાંના કળા અને લાલિત્યને માટે સ્વર્ગસ્થે ધણું કર્યું છે; અને હજુ પણ જે કાળે એમના જીવન ઉપર આમ અચાનક પડેલો ન નાખ્યો હોત તો જરૂર તેઓ ધણું ઉમદામાં ઉમદા કાર્ય કરત, એટલી તો મારા હૃદયને તેમનામાં શ્રદ્ધા હતી.....ભાઈ, હું તો ‘વીસમીસદી’નો એક ગ્રાહક છું એટલે હૃદય કકળી ઉઠતાં જે આવડયું તે ધસડી નાખ્યું છે.....છેવટે સ્વર્ગસ્થના પવિત્ર આત્માને પ્રભુ શાન્તિ આપો, એ હૃદયની પરમ ઇચ્છા સહિત વિરમું છું.

આપનો
વાડીલાલ એ. શાહ

ઠરાવ

ભાવનગર, માધ શુ. ૧: ૧૯૭૭.

“સ્વ. શેઠ હાજીમહમ્મદ અલારખિયા શિવજીના અઘાળ મૃત્યુના દુઃખ સમાચાર આ મંડળે ઘણી જ દિલગીરી સાથે સાંભળ્યા છે. એ ભાઈએ ગૂંજરાતી ભાષામાં ‘વીસમીસદી’ જેવું અપૂર્વ માસિકપત્ર કાઢી ઘણાં ગૂંજરાતી રત્નોને પ્રકાશમાં આણ્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ ગૂંજરાતી ભાષાના રસસાહિત્યના યુગને પુનર્જન્મ આપ્યો છે. વળી, એ ભાઈની આ સંસ્થા પ્રત્યે તેમજ બીજી કેળવણી વિષયક સંસ્થાઓ પ્રત્યે પણ સહાનુભૂતિ હતી. ગુર્જરીના આવા એક સાચા પુત્રના અવસાનથી પડેલી ખોટ પુરાવી ઘણી મુશ્કેલ છે. પ્રભુ મરનાર ભાઈના રસિક આત્માને ચિર શાંતિ આપે!”

વ્યવસ્થાપક મંડળ,

શ્રી હક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન.

ઠરાવ

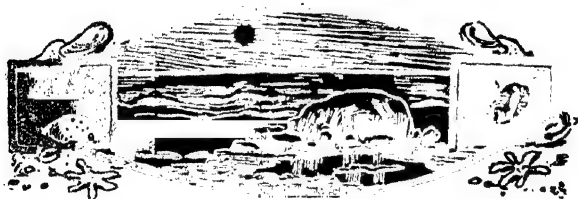
મુ'બારક, ૮: ફેબ્રુઆરી: ૧૯૨૧.

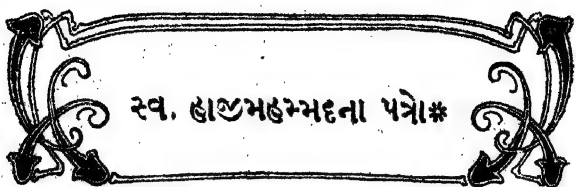
“આ ખાતાની કારોબારી મંડળીના માણ સભાસદ શેઠ હાજી-મહમ્મદ અલારખિયા શિવજીના દુઃખદાયક મરણની, કારોબારી મંડળી અત્યંત દિલગીરી સાથે નોંધ લે છે. એ સાહેબ મજકુર ખાતા સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા, તેમજ સેક્રેટરી તથા ખજાનચી તરીકે, અને ખાસ કરીને ડાયમંડ જ્યુવેલીને ટાંકણે ઘણી સારી સેવા બજાવી હતી. એવણના કુટુંબને ગયેલી ખોટ તથા લાગેલી ગમગીનીમાં કારોબારી મંડળી ભાગ લે છે તથા અંતઃકરણની દિલસોજી દર્શાવે છે.”

હુસેન અ. ફાઝલભાઈ

ઓ. સેક્રેટરી,

ધી મૂળજીભાઈ જીવરાજ ખોળા
જનરલ રીડીંગ રૂમ ઍન્ડ લાયબ્રેરી.

ખોળ મહોલા.

તા. ૧૭, ઑક, ૧૮.

ભાઈશ્રી.....ભાઈ,

જત, ચી. ગુલામહુસેનની તબિયત નાડી સંબંધી હજી એવી જ નબળી છે. દરરોજ ઘટતી જાય છે. હાલમાં તે ૩૫-૪૦ ઉપર આવી છે. તાવના ઝેરે heart ઉપર અસર કરી છે. એ જાય નહિ ત્યાં સુધી દરેક પળે જાય છે. એ કારણે હું એનો રૂમ મૂકી શકતો નથી. ઘરમાં કામકાજ માટે નોકરચાકર નથી. તેમજ 'વીસમીસદી'ના કામકાજ માટેના એક ગુલામહુસેનની ઑફિસમાં બેસનાર કલાર્ક દેશ ગયા છે તે આવ્યા નથી. નેત્રમણિ પરમ દિવસ જ આવ્યા છે. એટલે, બધી આ મુઝવણીમાં તદ્દન એકલા હાથે જો બને તે કરું છું. અંક ઇશ્વરકૃપાથી તૈયાર થઈ ગયો છે. આજે નમૂનાની પ્રત તમને ખીંટું છું.

ખીજું, એક વસ્તુ ઉપર તમારું ધ્યાન ખેંચીશ. "....."ની અને આપણી કાર્યપદ્ધતિ જૂદી છે. ગવર્નમેન્ટ રીપોર્ટમાં એની ૧૫૦૦ પ્રત છપાય છે, કરી છાપેલું છે. "....."પ્રેસના દરતરમાં..... આખે જોઈ આવ્યા તો ૧૩૦૦ પ્રત છેલ્લા અંકની છપાયલી નોંધેલી છે. તેમાં પણ અમુક પ્રતો એના ઘરમાં બચતી હશે. એટલે ઘણું તો ૮૦૦ થી ૯૦૦ ગ્રાહકો actual હોવા જોઈએ. હવે એ

* આમાંના પહેલા બે પત્રો એક સ્નેહી ઉપરના અને છેલ્લો એક મિત્ર ઉપરનો છે. પહેલા બન્ને પત્રો પ્રકટ કરવાની પરવાનગી આપવા માટે એ સ્નેહીનો અને ત્રીજો પત્ર પ્રકટ કરવાની પરવાનગી આપવા માટે સ્વ. ના પુત્રનો આશાર માનીએ છીએ.

—સંપાદક

હાજમહમ્મદનાં સંતાનો
 ગુલામહુસેન ફરખશિર
 રહીમતુલ્લા મહેરન્નિસા હખીબ

ભાષ કંઈ ઓછી જીવતોડ મહેનત કરતા નથી. એના તંત્રીઓ અતિ બાહોશ બે જણ છે. તે છતાં ગ્રાહક ન વધવાનું કારણ શું? મારું માનવું છે કે પ્રજાને અમુક જાતનું રુચિકર વાચન જોઈએ છે. પછી તે borrowed હોય કે ગમે તેવું, તેની તેને દરકાર મુદ્દલ નથી. થોડાક ૧૦૦ થી ૨૦૦ સાક્ષર વર્ગનાઓ જ દરકાર રાખી આ આમાંથી લીધું ને પેલું પેલામાંથી લીધું ગણે છે; જેઓ પોતે કદિ દોઢિયાં ખર્ચી વાંચતા નથી. આ મારો ઉપરટપક્રિયો અભિપ્રાય નથી, પણ મજબૂત અનુભવ છે એમ માનશો. તમે અમુક સાક્ષર-મંડળમાં બેસો ઉઠો, અને તે લોક આજે ઓલાનું ને કાલે પેલાનું ખંગાળી, મરાડી કે હિંદી સાહિત્ય વાંચી તે ઉપરથી પકડી પાડી કહે કે આ આમાંથી છે, તો તેની દરકાર ગ્રાહકવર્ગના જનસમાજ સાથે નથી જ સરખાવવાની. એ મત ઉપર હું લાંબા વિચાર અને ચાલુ મનન પછી જ આવ્યો છું. શરૂઆતમાં તો હું પણ બધું original અને સ્વતંત્ર આવે એ જ વિચારનો હતો. પણ ભાષજી, તમારે ત્યાંના સાહિત્યમાં તેવા લેખક જ ક્યાં છે? જે લોક 'છે' તરીકે ગણાય છે, તેઓ પણ ખરેખર તો 'નથી જ'. નથી તેમનું વાચન, મનન, કે અધ્યયન. તેવામાં એ લોકને આશરે રહેતાં પત્તો ન ખાય. દુનિયાના વિખ્યાત Strand Magazine ના પહેલા પાંચ વર્ષોની શાષ્ટી જોશો તો તેમાં રશિયન, ફ્રેન્ચ અને જર્મન લેખોનાં ભાષાંતરો જ ભરેલાં છે! Borrow થી બહીવાનું નથી. સાક્ષરોના કહેવા પ્રમાણે ચાલતાં નિહાલ કરે તેમ નથી. પારસીઓએ પોતાનું સાહિત્ય આવી જ રીતે વધાર્યું છે અને આજથી ૧૦૦ વર્ષપર દૈનિક કાદી બેઠા; જ્યારે હિંદુ હાથે સવારનું દૈનિક હજી નીકળ્યું નથી.

Review of Reviews ની લગભગ બધી ફાઇલ મારી પાસે છે. હું ૧૨ વર્ષનો હતો ત્યારથી એના અંકો મ્હોડે થઈ ગયા છે. મારા લક્ષ બહાર નથી. એનો આશય જૂદો છે. Review of Reviews જેવું એક જીવંત જ ઉત્તમ માસિક લડાઈ પછી કાગળ ૧૨

સસ્તા થતાં કાઢવાનો વિચાર મનમાં દરરોજ દઢ થતો જાય છે. તે હાલ જાહેર કરતાં ગાંડામાં ખપાય તેથી હું શાંત ફરું છું. એ જ Review of Reviews ની ૬૫ પરજ ઑસ્ટ્રેલિયન Life પત્ર છે; અને અમેરિકન Review of Reviews તેથી ચઢતા પ્રકારનું છે. બધાના અંકો મોજૂદ છે. તે માટેની દિશા જ જુદી છે.

બીજું, જે વખતે દીવાળીનો આવતો અંક મેં લખ્યો સારે મારી પાસે મારા એસિસ્ટન્ટ ન હતા. ક્યારે આવશે તે ખબર ન હતી. બ્લૉકમેકર ભર્યા કામપર નથી આવતા. ચાકુબ પોતે ભયભીત-રીતે બિમાર છે અને એની દીકરી એ જ તાવમાં ગુજરી ગઈ. એટલે તરત બ્લૉક કોણ બનાવશે તે વિચારવાનું હતું. ચિતારા-ઓમાં મિ. ધુરંધર કે મુલર મુંબાઈમાં નથી. પુરુષોત્તમ હાલમાં બિમાર છે. રજા ગોરક્ષકર અને દત્તાત્રય. તેમના હાથે decoration જેવું અને, પણ life કે animation દેખાડવા જેવું ન અને. હવે, ચિતારા વિના, બ્લૉકમેકર વિના અને ન સરતાં બ્લૉક બનાવવા પડે તો તે Times માંથી બનાવી શકાય, એટલે ડબલ ભાવ પડે; તે જોમ અને તેમ ઓછું ખર્ચાય તેથી, તેમજ લેખકો રોગચાળાને લીધે વેરવિખેર થઈ ગયા છે તેમને લખવા નોટલો સમય નથી રહ્યો; એ બધું તેમજ છાપખાનામાં એ કંપોઝિટર “સાંજ”માં છે તેના હાથે તરત કામ શરૂ થઈ શકે માટે હાજર તે હથિયાર એ ઉદ્દેશથી લોકોને જોતાં મનરંજન થાય અને વાંચતાં મન બહેલાય, બલે સાક્ષર જોઈએ તે કહે; એ બધું વિચારી દીવાળી અંકની રચના કરી છે. તમને કાગળમાં મેં છૂટ આપી હતી કે તમારી તરફના જે પણ લેખ મળશે તે હું દીવાળી અંકમાં દાખલ કરીશ. હવે દીવાળી તા. ૩૭ના છે. આજે ૧૭મી થઈ. હજી મારી આગળ તમારી તરફના mss. નથી. માટે વળતી ટપાલે મળે તેમ કરે. હરખજી માસ્તર ૮ દિવસમાં “શાહજીનો ખુશરૂ” મોકલનાર હતા તેને આજે ૧૬ દિવસ થયા. એ આધારે અહીં

ગણતરી ઉઘી વળે છે. અને એ કામ કરનાર જ સમજી શકે કે તે માંદગી, પૈસાની તાણ અને માણસો નહિ, કંપોઝિટર, પ્લેકમેકર ન મળે, એ બધું મગજપર રાખી કામ કરવું. અંક મોડો થવાથી નવાં V. P. કે જાહેરખબરનાં બિલ આવી નથી શક્યાં એટલે મુલતાની અને કાગળવાળાઓને લખી આપેલી હુંડીઓની મુદત પૂરી થઈ જઈ ભરાઈ નથી, કે પરમ દિવસ તેઓએ વધીલની નોટિસ, દયાણુ અને બધા ઉપાયો શરૂ કર્યા છે. ગઈ પરમ દિવસે હુબીબને તાવ દેખાયો. આખી રાત એ ચિંતામાં ગઈ. બિચારો એક માણસ શું કરે? બધાં odds ની સામે લડવું. હું દયા ખાયા નથી કહેતો, પણ અશક્તપણા માટે વિચારવા કહું છું. આવી હાલતમાં પણ બધું કર્યો જઈ છું. તમારા જેવા અતિ સ્નેહાળુ ખરા જિગરના ચાલનારાઓની અનેક રીતની સહાય જેથી મદદ મારફ આવી, પણ જે પણમાં તે તકતો સાંધી આપે છે. જોકે ૩ ટેકાણે સાંધું ને ૧૩ ટેકાણે તૂટે, એમ ચાલે છે. બાકી, તમે હમેશાં બધી મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરી ideal પર જાઓ અને તેમાં પણ વ્યવહારપણાના પરિણામને દર વખતે જોતા જાઓ. તમારા એક કાર્ડમાં “.....”ની જાહેરખબરની બેહદ અસર તમારાપર થયેલી તમે જાણવી, તે વખતે મને લાગી આન્યા વગર રહ્યું નહિ, કે બાઈ..... જેવા મુ’બાઈથી દૂર થતાં, જુદી મંડળીમાં ભેગાતાં તરત જુદા વિચારથી ઘેરાઈ જાય છે. જાહેરખબરોની study મેં કરી છે, પારકાઓની વાંચી છે, મારી પણ મેં લખી છે. હું સોગંદપર કહીશ કે એ જાહેરખબરથી મારીપર તો કંઈ અંક ફત્તેહમંદ કે આકર્ષક હોવાની અસર ન થઈ. કારણ, વાંચો સાંકળિયું. અંદર બધી solid ચીજો છે. અમુક સાક્ષરને જ ગમે, પણ masses માટે તદ્દત રફ! Pros and cons તેમજ deduct કરી પછી જ મેં આ વિચારો બાંધ્યા છે. તમને સહેજ પણ ટપકો આપવા કે માફું લગાડવા નહિ, પણ મારા મનમાં શું છે, અને હું પોતાને તો છેતરતો નથી, એ જાણવા

ખુલ્લેખુલ્લું લખું છું. હું ભાગ્યે જ કોઈનું મન દુઃખાય તેવી રીતે બોલું કે લખું છું. હજી એ ધોરણ મારા સ્વભાવમાં નથી—અને કદાચ આવશે પણ નહિ. Financial મુશ્કેલી ન હતે તો હું આજે દરેક વસ્તુ મહાત કરતે. તમે મારી home life ની difficulties તો પૂરી જાણો છો. દહાડો કે રાત એક પણ ચેન નથી. હજી ચાલૂજ છે. વધતાં ન સહી શકાય તેવાં, લાગણી દુઃખાઈ માણસ ગારો અને કે suicide કરે તેવા તો દરરોજ બનાવ બને છે. ઇશ્વરને અમુક સમય જવાડવું હશે તેથી તેવું પરિણામ નથી આણતો, એ મારી માન્યતા બંધાઈ છે. હું ખીજી પણ શું ઇશ્વરનું નિર્માણ છે તે નથી જાણતો. જીંદગીમાં હજી સુધી રાત્રે ચિંતા વગરની ઉંઘ નથી કાઢી... ..

મેં “જ”તરી જલણશી” માટે ના પાડી જ નથી. “ગુલાબ ખુલખુલ” અને પ્રભુદાસના લેખ તુરત તે સાથે પોસ્ટ કરશો. ચિત્રો માટે વાર લગાડતા ના. અકબર વગેરેની વસ્તુઓ તમારે જે મોકલવી હોય તે તરત મોકલશો. હાલ તો આટલું જ. સર્વને સલામ.

સ્નેહાધીન

હાજીમહમ્મદ અ. શિવજીના સલામ

ખોજ મહોલ્લા

તા. ૧૨, નવે. ૨૦

ભાઈશ્રી... ..ભાઈ,

આપના સર્વ પત્રો મળ્યા. તમે ગયા તે પછી તરતજ મને કેપ્ટમાં ફ્લોરિસ શાઉન્ટન પાસે એક બાઈસિકલનો અકસ્માત થયો. તેના પરિણામે લગભગ પા કલાક હું રસ્તાપર બેશુદ્ધ હતો. દયાળુ રાહદારીઓની સહાયથી શુદ્ધિમાં આવ્યો. ડગલાના ચૂરેચૂરા અને શરીરનો ખુરદો. એ સ્થિતિમાં ઘેર આવી ખાટલો લીધો. અસરમાં હજી એક ધા રૂઝાયો નથી. મલમપટ્ટી થાયછે. આજથી વીસ દિવસ થયાં Mrs. હાજીમહમ્મદ બહુ બેહાલ છે અને ક્ષય વગેરે બે ત્રણ

ચીજોની હાજરીથી આ બધું છે એટલે તેથીએ અનેક રાતોના ઉળ-
ગરા થાય છે. આ સ્થિતિમાં પોસ્ટની હડતાલે અપવાસ-રોજ રખાવ્યા
છે. જે એક બે વી. પી. નાં નાણાં દરરોજ ઘેર આવે ને કામ
ચલાવું તે એક મહિના સુધી તો વી. પી. ની ખારી જ બંધ ! એ
તો આવવાની વાત. નવાં વી. પી. સ્વીકારતાએ ન હતા. આજ
દસ દિવસથી લેણે. પણ તે દરરોજ ૫ થી ૧૦. આ સ્થિતિમાં અંક
ચઢેલા અને તેમાં ઇશ્વરે કાં જીવાડ્યા, કેમ જીવાડ્યા, શા માટે
જીવાડ્યા તે સમજતું નથી. દરિદ્ર અવસ્થા સૌથી નીચી ને છેલ્લી
અવસ્થા છે. મારા માટે ઇશ્વરે તે સૌથી પહેલી ને ઉંચી નિર્માણ
કરી દેખાય છે. જેવી તેની મરજી. સતત સર્વ કલાકે કામ કરતાં
પણ રોજ નસીબ ન થાય, સતોષ જે હાલતમાં હોઈએ તેમાં
રાખતાંએ ઇશ્વર સખુરી ન ધરે ને નીચે જ ઉતાર્યા કરે તે માટે
શું સમજવું ? કંઈ તરવજાનનો ઉડો અભ્યાસ કરાવી દુનિયાપરથી
મન હઠાડી લેવાના વમન વિરેચન તો ન હોય ? તમે લખશો, જ્યારે
ઉધરાણી કરું છું ત્યારે આવાંજ વર્ણનો આવે છે. પ્રસંગો પણ તમારી
વાત ખરી પાડે છે, એટલે એનો પણ મારી પાસે ઉત્તર નથી. દસમી
ડિસેમ્બર સુધી તમારું બનતું બધું ઉતારી નાખીશ, એવી ઇશ્વર
આગળ ઉમેદ છે.

દીવાળી અંક વહેલો કરવા છેલ્લે આંગ્રેજ અંક કાઢી, તે પછી
સપ્ટેમ્બર ન લેતાં, આક્ટોબર દીવાળી અંક તરીકે કાઢી તેની પછી
દસ દિવસમાં સપ્ટેમ્બર અંક કાઢવાની ગોઠવણ હતી. ટાઇપમાં મેંટર
ચિત્ર ખેંચાક સાથે તૈયાર રાખી હતી. ત્યાં 'સાંજવર્તમાન'ની પ્રેસ
motor બગડી. આર દિવસ સમારતાં થયા. દીવાળીથી બે જ દિવસ
આગળ સમારકામ પૂરું થયું. બીજે દિવસે મશિનમેંને વધુ પગાર
માટે હડતાલ નાખી. ચોથે દિવસે સમજાવી લાવ્યા ને આજથી
છાપવું શરૂ છે. આખો અંક છાપતાં ૧૫ દિવસ થશે. એટલે મારી
સ્થિતિ તેની તે જ. હવે એમાં કોનો વાંક ? મને લાગે છે કે કુદરત

આડી છે, અથવા તેની મરજી ફત્તેહ અપાવવાની નથી. નિર્ધન સ્થિતિમાં, માંગીતાંગી, કાલાવાલા સમજવટથી કામ કરી ચલાવતાં પણ આમ થાય તેનું ખીજું શું નામ ?

તમારા શરીર સમાચાર લખશો. ટપાલ હકતાલ ચાલુ છે. તમારો પત્ર ગઇ કાલે ને ચિત્રનું પેકેટ આજે ચાન્સથી જ મળ્યાં છે. ચિત્રો રજિસ્ટર વગર મોકલતા ના. ૧૮ મી ઑક્ટોબરે U. Rayએ રેલ્વેરિસિટ ખીડી છે, જે હજી મળી નથી. તારો કર્યા પણ પત્તો નથી. હકતાલની આ હાડમારી છે. દીવાળી અંક બધા અંકોથી-હમણા સુધીના-superior જશે એમ લાગે છે. પછી તો જે બને તે.

હાજીમહમ્મદ અ. શિવજીના સલામ

તા. ૧૧, જાન્યૂ. ૧૯૨૧

મહેરબાન બાઇશ્રી... ... બાઈ જોગ:

જત, આ પત્ર હું બિછાનામાંથી લખું છું. એક મહિનાથી વધુ વખત થયાં હું મલેરિયામાં છું. આ આડમો હુમલો છે. ધનની અસર મનપર અને મનની અસર તન પર થઇ ટકી શકવાની શક્તિ નષ્ટ થાય છે તેના એ પ્રતાપ છે. અત્રે મોઘવારી, છાપાકળાના સામાનથી કરી, નોકરચાકર, ગાડીભાડાં, ઘરખરચ વગેરેની છે. એકવાર તુકસાનમાં ડૂબ્યા પછી, વધતા તુકસાન સાથે જીવવું એ ઈશ્વર રીબાવીને જીવાડે તે સિવાય બનવું અશક્ય છે; અને હાલ સુધી તો તેમ ઈશ્વર કરતો આવ્યો છે.

હાલમાં એક નવીન પ્રવૃત્તિ આદરી છે. રૂ. ૨૦૦) બસો ભેટ કરનારને લાઇફ મેમ્બર-આલફ-ગણવા. એમ કરી જે સહાયતા થાય તેથી નિભાવવા સાથસાથે યત્ન કરવો. પણ તે માટે જે રીતેના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ તે મારાથી થતા નથી, થાય તેમ નથી; એટલે જ્યાંસુધી મિત્રવર્ગ એ માટે યત્ન ન કરે ત્યાં સુધી એમાં વિશેષ સફળતા ન આવે. જૂન, જુલાઈ, ઑગસ્ટ અંકો એક હિંદુ ડૉક્ટર

મિત્રે લગભગ એવાં ૧૫ લાખકે ગ્રાહકો કરી આપ્યાં તેના પરિણામે નીકળ્યા. આશા છે કે તમારી તરફ એ માટે ચલન કરશે. તેમ કરતાં આ પત્ર તેવા ગૃહસ્થને દેખાડવો પડે તો બતાવશે. દર મહિને દર અંકપર વિવેચનપૂર એક પત્ર તમારી તરફથી મળતાં મને તે સહાયક અને આનંદદાયક થશે. 'તુર્કે જનાના' વાળું ચિત્ર Times Press એ પ્રેસેક છપાઈમાં તૈયાર કર્યું છે.

તમારી અંગત પ્રવૃત્તિથી બને તો વાકેફ કરશે. હાલ તો એજ.
હાજમહમ્મદ અ. શિવજીના સલામ

મને જે ત્યામી, એ બહાની દિવાર.

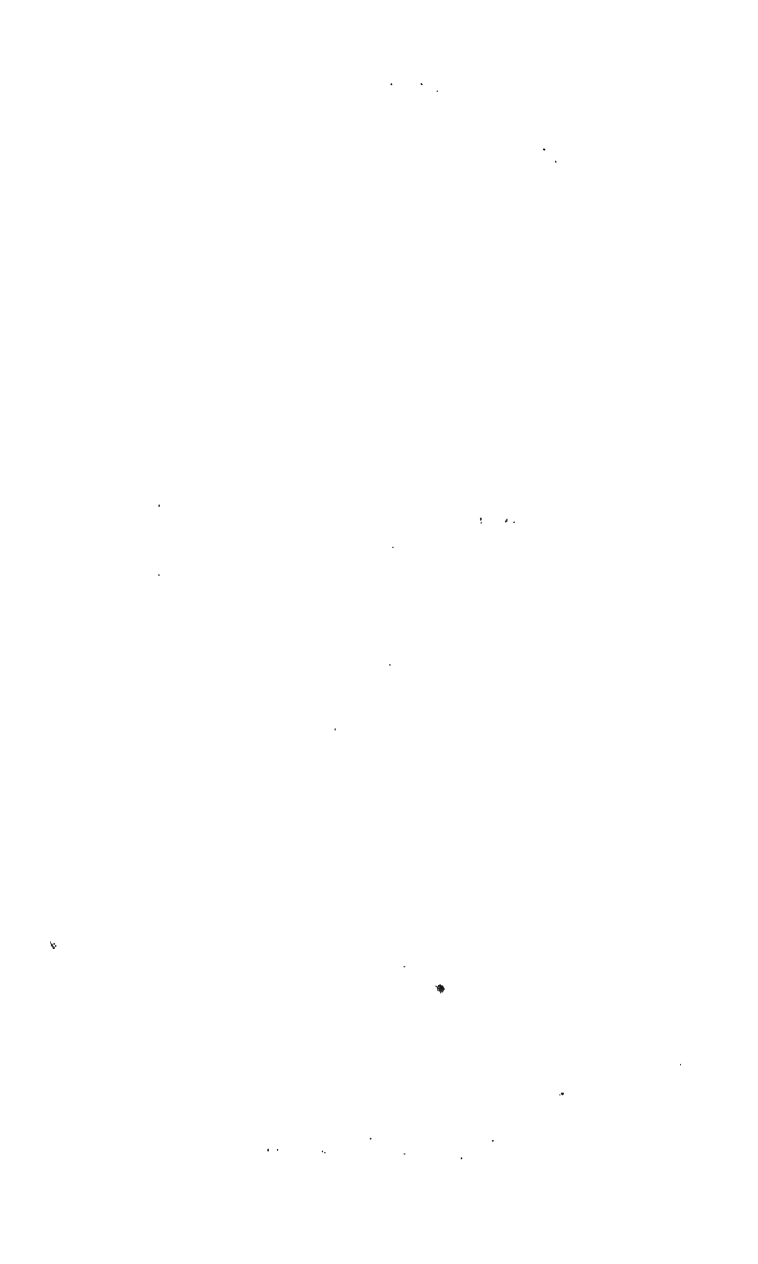
હામી ઉભા રહે કમિય મસબૂતે, નાની મળી મયાર
તે પછી મો તિતારી તિતારી, ફરકે મળી ના દિવાર.

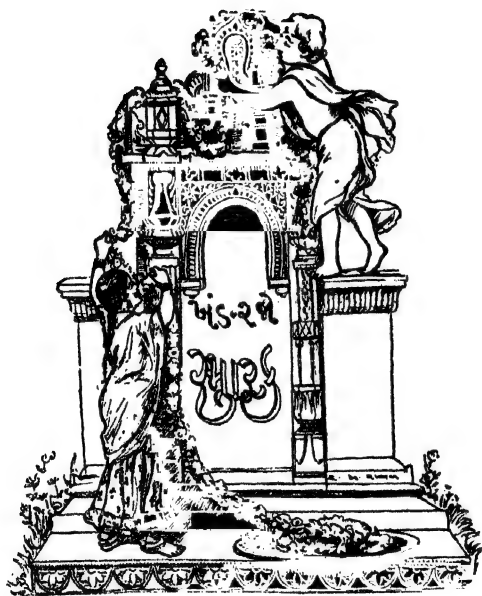
મને જે ત્યામી.
એ બહાની દિવાર.

તુર્કે સંકાર ન રહે મને ના, ફરકે દિવાર-મયાર;
રહે ન તો ના મને મળે, ફરકે મળે મયાર.

હામી ઉભા રહે કમિય મસબૂતે, નાની મળી મયાર;
તે પછી મો તિતારી તિતારી, ફરકે મળી ના દિવાર.
મને જે ત્યામી, એ બહાની દિવાર.
ફરકે મળે મયાર, ફરકે મળે મયાર,
ફરકે મળે મયાર.

સ્વ. હાજમહમ્મદના હસ્તાક્ષર

“... .. એની કબર પર સૌ યાદિયારસિક્કાએ ફૂલ વેચ્યા છે.”

હાજીમ કમલ-કમલ-કમલ

૧૮૨૧

{ ચિત્રકાર મ. વી. મુદ્ધર

A 20000 (20000) 20000

શુભમંથ

સદ્ગત હાજમહમ્મદ અલારખિયા શિવજીના નામથી ન્હાના મોટા સૌ કોઇ જાણીતા છે. આંખાને આધારે મોતિયા મોગરાની વેલ ઊભી થાય, તેવી રીતે 'વીસમીસદી' એમને આધારે ઊભી થઈ હતી, એમનાથી પોપણ પામી હતી, એમને જ લીધે સજીવન રહી હતી અને એમના અકાળ મરણની સાથે મરણ પામી છે. સદ્ગત એક સારા લેખક હતા; વર્તમાન સાહિત્ય અને કલાતી કદર કરનારા હતા; જૂની ચિત્રકળાના સુંદર નમૂનાના સંધરનાર હતા. 'વીસમી-સદી' એની સાક્ષી પૂરે છે. પરંતુ થોડા જ જાણતા હશે કે એઓ અપ્રસિદ્ધ ઉત્તમ સાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવવાનો પણ રસ ધરાવતા હતા. એમણે મને મરતા પહેલાં એક જૂનું રસમય કાવ્ય એમના લોકપ્રિય માસિક માટે શોધી આપવા કહ્યું હતું. તેની યાદગિરીમાં આ ન્હાનું કાવ્ય હું અહીં આપું છું.

વસંતવિલાસ ચમક ચમક થતી ચાંદરણીના જેવું કાવ્ય છે. એ નરસિંહ મહેતાના સમયની જૂની ગૂજરાતીમાં રચાયલું છે. કવિની ખાતી અત્યંત મધુર અને બાવભરી છે. ઉજ્જવળ સજ્જાલકાર અને અર્થાલંકાર તેના માધુર્ય અને રસનું પોપણ કરે છે. શૈલી સંસ્કારી

છે. પદ્યબંધ માત્રાત્મક આવૃત્ત સંધિનો બનેલો છે. રસિક કર્તાવં નામ નથી મળતું એટલો મનને અસંતોષ રહે છે.

આ સુંદર કાવ્યમાં નવયૌવન સ્ત્રીપુરૂષ આલંબન છે. તેમની સ્થાયી રતિ ઋતુરાજના ઉદીપનથી બલુકી ઊઠે છે. કૃદ્ધાન માસનો વિહાર એમાં વર્ણવાય છે, તેથી પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં એ ફાગુ એવે નામે ઓળખાય છે. મૂળે વસંતઋતુના શૃંગારાત્મક ફાગુનો જૈન મુનિઓએ ગમે તે ઋતુને સ્વીકારી ઉપશમના બોધ પરત્વે વિનિયોગ કરેલો જોવામાં આવે છે.^૧

પ્રસ્તુત કાવ્ય અમદાવાદમાંથી મળી આવેલી એક પ્રતને આધારે પૂર્વે 'ગૂજરાત શાળાપત્ર' માં મેં છપાવ્યું હતું. એ પ્રત સુંવાળા ખેળવાળા લૂગડા ઉપર ઓળિયાડપે આશરે ચોરાશી તક્તીમાં ઊતારેલ છે. પ્રત્યેક તક્તીમાં પહેલાં એક ગૂજરાતી અને પછી કેટલાક સંસ્કૃતપ્રાકૃત છંદો આપેલા છે; અને તે ઊતારાની નીચે પ્રસંગને લગતું જયપૂરી ઢબનું^૨ ચિત્ર કાઢેલું છે. શ્લોક ધોળી ભોંય રાખી લાલ, કાળી અને ભૂરી શાહીથી સુંદર બ્રાહ્મણી મરોડમાં લખ્યા છે; તથા કરમજી રંગની ભોંય કરી ક્વચિત સોનેરી શાહીથી પણ ઊતાર્યા છે. લાલ, કાળી અને ભૂરી શાહીનાં લખાણ સુવાચ્ય છે. પરંતુ સોનેરી શાહીને ઘસારો લાગ્યો છે; તેને લીધે એનું લખાણ ઝાંખું પડી ગયું છે. આજથી ચારસેં પાંચસેં વરસ ઉપર લોકોનો વેશ કેવો હતો, તેઓ કેવા વૈભવથી જીવન ગાળતા હતા, એ સંબંધી માહિતી ચિત્રો

૧ જુઓ પ્રાચીનગૂર્જરકાવ્યસંગ્રહ. । પ્રથમો ભાગ. ।
સિરિથૂલિમહાફાગુ ।

૨ આ ચિત્રો જોવાની તક અમને સા. શ્રી કેશવલાલભાઈએ આપી હતી. તે જોતાં અમે તેને જયપૂરી શૈલિનાં ચિત્રો ન કહેતાં સ્થાનિક શૈલિનાં ચિત્રો માનીએ છીએ. તેમાં ચિત્રકારની રેખા વેગવતી અને ભાવવાહી જણાય છે. રંગસ્થના તથા આકૃતિવિધાન સ્વતંત્ર અને સ્વકલ્પિત છે. ચિત્રકારની મુદ્ધિ typical forms તરીકે ધન્યવાદને પાત્ર છે. —સંપાદક

હીક પૂરી પાડે છે. આરંભની છએક તકતી નાશ પામી છે. ઓળિયાને છેડે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—શુભં મથતુ લેખક પાઠકયો: । શ્રી ગૂર્જર શ્રીમાલવંસે સાહ શ્રી દેપાલસુત સાહ શ્રી ચન્દ્રપાલ આત્મપેઠનાર્થ । શ્રીમન્નૃપવિક્રમાર્ક સમયાતીત સંવત ૧૫૦૮ વર્ષે મહામાફલ્ય ભાવ્રપદ શુદિ ૫ ગુરૌ અદોહ શ્રી ગૂર્જરધરિ ત્રયાં મહારાજાધિરાજસ્ય પાતસાહ શ્રી અહિમદસાહ^૧ કુત-વદીનસ્ય વિજયરાજ્યે શ્રીમદહમ્મદાવાદ વાસ્તુસ્થાને આચાર્ય રત્નાગરેણલિખિતોઽયં વસંતવિલાસ: । છ । છ ।

ઉપર કહેલી પ્રત ખંડિત હતી અને કેટલેક સ્થળે અશુદ્ધ પણ હતી, તે કારણથી ડેકન કૉલેજના સરકારી સંગ્રહ^૨માંથી વસંત-વિલાસની હાથપ્રત મેં પાછળથી મેળવી. આ પ્રત પોથી રૂપે છે. એનાં કુલ પત્ર ૮ છે. દરેક પૃષ્ઠમાં ૧૧ લીંટી અને દરેક લીંટીમાં ૪૮ અક્ષર છે. પ્રતનો મરોડ જૈન છે. લખાણ જેવું સુવાચ્ય છે તેવું શુદ્ધ નથી. ગ્રંથમાન ૨૨૫ શ્લોક લેખેલ છે. ઊતાર્યાસાલ હાથપ્રતમાં આપી નથી. આરંભે ઓં નમો વિઘ્નવહ્નીકુઠારાય: । શ્રીગુણેશાય નમ: । અને છેડે इति श्री वसंतविलासः समाप्तः । છે.

ઓળિયામાં અને પોથીમાં ગૂજરાતી છંદ લગભગ સમાન છે; પરંતુ સંસ્કૃતપ્રાકૃત છંદોના ઊતારામાં બહુ કમીભસ્તીપણું છે અને ફેર પણ છે. બંને પ્રતમાં મળી આવતા ગૂજરાતી છંદ અહીં સંગ્રહા છે.

મંગળાચરણ

પહિલું સરસતિ અરચીસું રચીસું વસંતવિલાસ.

વીળ ધરઈ કરિ દાહિળ વાહળ હંસલુ જાસ. ૧

દાહિળ (સં. દક્ષિણ)—જમણા. જાસુ—જેનો. વીળ ધરઈ—જે સરસ્વતી જમણા હાથમાં વીણા ધારણ કરે છે; અને જેવું વાહન મનોહર હંસ છે. વીણા અને હંસ પદથી કળા અને શબ્દબ્રહ્મનો ખોધ થાય છે.

૧ બૂલ થઈ જણાય છે. મહિમદસાહ જોધયે. બુઓ રાસમાળા. ૨ હાલ એ સંગ્રહ 'ડા. ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ'ને હવાલે કરવામાં આવ્યો છે.

વસંતનો સમારંભ

પહુ તીય તિહણી હિવ રતિ વરતિ; પહુતી વસંત.

દહ દિસિ પસરઈ પરિમલ, નિરમલ ધ્યા નમ અંત. ૨

પહુ (સં. પ્રભ) -સ્વામી. તીય (સં. સ્ત્રી) -સ્ત્રી, પત્ની.
તિહણી (સં. ત્રિગુણ) -ત્રણગણી. હિવ-હવે, હમણાં. વરતિ-વર્તે
છે, થાય છે. પહુતી-આવી પહોંચી છે. નમઅંત-આકાશના પ્રદેશ.
પહુ તીય ૦-હવે પતિ પત્નીની પ્રીતિ ત્રણગણી પ્રવર્તે છે; કેમકે વસંત
ઋતુ આવી પહોંચી છે. દશે દિશામાં સુવાસ પસરે છે. આકાશના
ભાગ પણ નિર્ભેગ થયા છે.

સીત ગિહં હિમવંતિ, વસંતિ લિહ અવતાર.

અલિ મકરંદિ મુરિઆ, કહુરિઆ સવિ સહકાર. ૩

સીત (સં. શીત) -ટાઢ. મુરિઆ (પ્રા. મુર; ગૂ. મરક-
લડૂં, મલકા) -આનંદ પામ્યા. કહુરિઆ (સં. કૌરવિકિત) -મેયારી.
સવિ-અધા. સહકાર-આંખા. સીત ગિહં ૦-ટાઢ હિમાલય સિધાવી
છે; અર્થાત્ ટાઢ ગઈ છે. અલિ મકરંદિ ૦-અધા આંખા મેયારી છે.
તેના મેરના મકરંદથી ભરનારો ખુશખુશ થયા છે.

મયણ તણા ગુણ ગહગહ્યા. મહમહ્યા મહુ મહકાર.

ત્રિભુવંનિ જયજયકાર પુકારઈ પિક અપારિ. ૪

મયણ (સં. મદન) -કામદેવ. ગુણ-ધતુપતી પણ્છ. કામ-
દેવતા ધતુપતી પણ્છ ભરનારી છે. તે ભરનારા ગુંજારવને અહીં
ધતુપતી ટંકારવ કહ્યો છે. મહુ (સં. મધૂક) -મહુડા. મહકાર-
મહમહાટથી. પિક-કાચલ.

પચ્ચિની પરિમલ વહિકઈ લહિકઈ મલયસમીર.

મયણ જિહાં પરિપંથી, પંથી ધાઈ અધીર. ૫

પચ્ચિની-કમળનો છોડ; પરિમલ-સુવાસ. લહિકઈ-લહેરાય
છે. મલયસમીર-મલયાચલનો પવન; દક્ષિણ પવન. પરિપંથી-

શત્રુ. મચળ જિહાં-કામદેવ દુશ્મન થઈ પ્રવાસીને નડે છે; તેથી તેઓ આવરા થઈ ભાગે છે.

માનિની જન મન ક્ષોભન શોભન વાડલા વાડ.

નિધુવન કેલિ પામી કામી અંગિ સુહાઈ. ૬

માનિની-માન લેઈ બેઠેલી સ્ત્રી. ક્ષોભન-ક્ષોભ ઊપજાવનારા; આકુળવ્યાકુળ બનાવી માન મૂકાવનારા. શોભન-સુંદર; મનોહર. વાડલા-વાયુ. નિધુવનકેલિ-સમાગમસુખ.

મુનિ જનનાં મન ભેદઈ છેદઈ માનિની માન.

કામી મનિ આનંદઈ કંદઈ પથિક પરાળ. ૭

કંદઈ (સં. કન્દ્ ૧ આત્મ.)-ખંડાઈ ન્યય છે. મુનિ જનનાં-વસંત ઋતુ મુનિઓનાં પણ મન ભેદે છે અને માનવતીનાં માન મૂકાવે છે. કંદઈ પથિક-પ્રવાસીઓનો શ્રવ ખંડાઈ ન્યય છે.

વસંત વિહાર

વનિ વિરચ્યાં કદલીહર દીહર મંડપ માલ;

તલીઆ તોરણ સુંદર ચંદરવા છિ વિશાલ. ૮

કદલીહર (સં. કદલીગૃહ)-કેળતી ઘટાના માંડવાઓ. વિરચ્યાં-રચ્યાં છે. દીહર (પ્રા.)-દીર્ઘ. મંડપમાલ-પટમંડપ અથવા વેલના મંડપની હાર. તલીઆતોરણ-તરિયાતોરણ; વરક ચડાવેલાં ખોયાંનાં ત્રિકોણોનાં તોરણ. વનિ-ઘરના બગીચાઓમાં.

સ્વેલન વાવિ સુખાલી, જાલી ગૂંચ વિશ્રામ.

મૃગમદપૂરિ કપૂરહિં પૂરિહિં જલ અભિરામ. ૯

સ્વેલન-જળક્રીડા કરવાને. વાવિ (સં. વાપી)-ન્હાવા ઊતરવાને ચારે બાજુએ પગથિયાં બાંધેલાં હોય એવો કુંડ. જાલી ગૂંચ જળીવાળા ઝૂખા. વિશ્રામ-બેસવાને માટે. મૃગમદ-કસ્તૂરી. મૃગ-

મદપૂરિ-જળકીડાના કુંડનું પાણી કસ્ટૂરીજળથી અને કપૂરજળથી
શુભાસિત બનાવે છે. કપૂરહિં પૂરિહિં-કપૂરને પૂરે.

રંગભૂમિ સજ કારી શારી કુંકુમ ઘોલ
સોવનસાંકલ સાંધી બાંધી ચંપકદોલ. ૧૦

રંગભૂમિ-વિહારનું સ્થાન. સજ કારી-સજ કરાવીને. કુંકુમ-
ઘોલ-કેસરનું પાણી; કેસરજળ. શારી-સીંચીને; છાંટીને. સોવન-
સાંકલ-સોનાની સાંકળો. ચંપકદોલ-ચંપાનાં ફૂલનો હીદોળો.
ધ્વજપતાકાથી શણુગારી, કેસર છાંટણું છાંટી, સોનાની સાંકળે ફૂલના
હીદોળે હીંચવાની અહીં તૈયારી વર્ણવી છે.

તિહાં વિલસઈ સવિ કામુક જામક હૃદયચિ રંગિ
કામુ જિસ્યા અલવેસર વેસ રચઈ વર અંગિ. ૧૧

વિલસઈ-ખેલે છે. કામુક જામક-પ્રેમી બેડાં; પ્રેમી યુગલ.
હૃદયચિ રંગિ-અંતરના ભિમંગથી. કામુ જિસ્યા-કામદેવના જેવા.

અભિનવ પિરિ શિળગારી નારી રમઈ વિસેસિ
ચંદનભરી કચોલી ચોલી મંડન રેસિ. ૧૨

પિરિ-તરેહથી. શિળગારી-શણુગાર સજેલી. કચોલી-ન્હાનું
કચોલી. મંડન-ઠાઠમાઠ; ભભકે; શણુગાર. રેસિ-ભાટે. ચંદનભરી
ઠાઠમાઠ સાઈ સ્ત્રીઓએ ચોળીઓ પહેરી છે, તે ગોરા સ્તનના ભરા-
વને લીધે ચંદનભરેલી કચોલી સમાન શોભે છે.

નવ યૌવન અભિરામ તિ રામતિ કરંઈ સુરંગિ
સ્વાર્ગિ જિસ્યાં સુર ભાસુર રાસુ રમઈ વર અંગિ. ૧૩

નવ યૌવન અભિરામ-નવાં બેબનને લીધે મનોહર. તિ-
તે (સ્ત્રી પુરુષ.) રામતિ-રમત; કીડા. જિસ્યાં-જેવાં. સુર ભાસુર
-દેદીપ્યમાન દેવ અને દેવાંગના.

જયરાણિ રોધઈ તીવન જીવન તથું સુવાન.

વાસભવનિ તિહાં વિલસઈ જલજઈ અલિઅલ આન. ૧૪

જયરાણિ—જય પરાજયના યુદ્ધમાં; હારજીતની બાજીમાં.
તીવન—ભીજન; સ્ત્રી. રોધઈ—રૂંધે છે; આવરે છે. જીવન—પ્રાણજીવન;
પ્રાણપ્રિય પતિ. સુવાન—સુંદર શરીર. વાસભવનિ—ક્રીડાગૃહમાં. વિલ-
સઈ—ખેલે છે; ક્રીડા કરે છે. જલજઈ—કમળમાં. અલિઅલ—ભ્રમર.
આન (સં. અન્ય)—અવર; અન્ય.

વનવર્ણન.

કામુક જન મન જીવન તી વન નગર સુરંગુ

રાજુ કરઈ અમંગિહિં રંગિહિં રાડ અનંગુ. ૧૫

જીવન—જીવાડનારો; શ્વાસપ્રાણ બહાલો. તી—તે. સુરંગુ—રંગીલો;
રસિક. રાજુ—રાજ્ય. અમંગિહિં—અપ્રતિહત; અંતરાય વગર. રાડ—
રાખ. અનંગુ (સં. અનંગ)—કામદેવ.

અલિ જન વસઈ અનંત વસંત તિહાં પરવાનુ.

તરુઅર વાસનિકેતન કેતન કિશલસંતાન. ૧૬

જન—પ્રજાજન; રૈયત. વાસનિકેતન—ક્રીડાગૃહ. કેતન—કેતુ;
ધમ્મ. કિશલસંતાન—કૂંપળો (કિશલય)નો જથ્થો. અહીં ભમરામાં
પ્રજાજનનો, વસંતમાં પ્રધાનનો, વૃક્ષમાં ક્રીડાગૃહનો અને કૂંપળોમાં
નહાનકડી રાત્રી ધમ્મઓનો આરોપ છે.

ચંદન વન અવગાહી નાહી સરવર નીરિ

મંદ-સુરભિ-હિમ-લક્ષણ દક્ષિણ વાઈ સમીર. ૧૭

અવગાહી—પેસીને. મંદ-સુરભિ-હિમ લક્ષણ—ધીમે, મહમહ
થતો અને શીતળ, એવા ગુણુવાળો. અહીં દક્ષિણ વાયુમાં સ્તાતાતુલિપ્ત
દક્ષિણ્યસંપન્ન વિલાસી નાયકના વ્યવહારનો સમારોપ છે.

વનિ વિરચઈ શ્રી નંદન ચંદન ચંદચુ મીત.

રતિ પ્રીતિ સ્યું સોહઈ, મોહઈ ત્રિશ્ચુવન ચીત. ૧૮

શ્રી-શોભા; ખુખી. મીત-મિત્ર. વનિ વિરચઈ-ચંદ્રનો મિત્ર, અર્થાત્ ચંદ્ર સરખૂં ઊજળૂં ચંદન વૃક્ષ, વનમાં નંદનવનની ખુખી પ્રગટાવે છે; એટલે કે ઊજળાં ચંદન વૃક્ષને લીધે નંદનવન સરખાં વન દીસે છે. રતિ પ્રીતિ સ્યું-ત્રણે ભુવનનાં પ્રાણીનાં મન વિલાસની ધન્યા (રતિ) યુક્ત તથા પ્રીતિયુક્ત શોભે છે, તથા મોહમાં ડૂબે છે.

ગરુડ મદન મહીપતિ દીપતિ સહિણુ ન જાઈ.

કરઈ નવી નવી જુગતિ; જુગતિ પ્રતાપ ન માઈ. ૧૯

ગરુડ (સં. ગુરુ)-મોટો. મદન-મદ્યદેવ. દીપતિ (સં. દીપ્તિ)-તેજને લીધે; પ્રતાપે કરીને. સહિણુ ન જાઈ-સહો જતો નથી; સહેવાતો નથી. જુગતિ-(૧) યુક્તિ; તદબીર. (૨) જગતમાં.

કુસુમ તણું કરિ ધળહ રે; ગુણ હ રે ભમરમાલ.

લલ લાઘવિ નવિ ચૂકઈ; મૂકઈ સર સુકુમાલ. ૨૦

કુસુમ-ફૂલ. ધળહ-ધનુષ્ય. કરિ-હાથમાં. ગુણ-પણુ. લલ (સં. લક્ષ્ય)-નિશાન. લાઘવ-ચાલાકી. સર સુકુમાલ-સુકોમળ ફૂલ રૂપી આણુ હ તથા રે પાદપૂરક છે.

મયણજિ વયણનિરોપઈ લોપઈ કોઈ ન આણ.

માનિની જન મન હાકઈ; તાકઈ કિશલકૃપાણ. ૨૧

મયણજિ વયણનિરોપયી-કામદેવના ખુદના મુખસંદેશથી. નિરોપ-સંદેશો. હાકઈ-પોતાને વશ વતવે છે. કિશલકૃપાણ-નવી ફૂંપણો રૂપી તરવારો.

ઈમ દેરવી રિદ્ધિ કામની કામિની ફિનરકંઠિ

નેહગહેલી માનિની માનની મૂકઈ ગંઠિ. ૨૨

કિંનરકંઠિ-કિંનરોના જેવા મધુર સાદવાળી. કિંનરો ઉપદેવ છે. તેઓ ગાયનવિદ્યામાં બહુ કુશળ કહેવાય છે; અને તેમનો કંઠ બહુ મધુર મનાય છે. નેહનહેલી-બહાલધેલી. ગંઠિ-ગાંઠ; આંટી.

“કોઈલિ આંબુલાટાલી આલી ! કરઈ નિનાદ.”

“‘કામ તણુ કરિ આયસુ’ આ હસુ પાડઈ સાદ.” ૨૩

આલી-સખી. નિનાદ-અવાજ; ઘોંઘાટ; કલબલાટ. કરિ-કર; પાળ. આયસુ (સં. આદેશ)-હુકમ, આજ્ઞા. હસુ-એવો. એક સખી બીજી સખીને કહે છે, કે જો ની બહેન ! આંબાની ડાળીએ આ કોયલ સોરબકોર કરે છે. તેને બીજી ઉત્તર વાળે છે, કે એ અર્થ વગરનો સોરબકોર નથી કરતી. એ તો એવો સાદ પાડે છે કે માન મૂકી કામદેવની આજ્ઞાને તાબે થા.

જં મળુ થિર ન પયોહર, મોહરચુ મગ માર.

માન રચુ કિસ્યા કારણિ ? તારુણ દીહ વિચ્યારિ. ૨૪

જં મળુ-કહે, જો. પયોહર-પયોધર; સ્તન. મોહર-આંબા-ભોર. માન રચુ-માન કરે છે; તૂં રીસાય છે. તારુણ (સં. તારુણ્ય)-જવાની. દીહ વિચ્યારિ-એચાર દિવસ.

નાહુ નિશિ છઈ ગામટિ, સામટિ મય વય જાણિ.

મયણ મહા મહ ન સહી અ સહી ! અસુ હણઈ બાણિ. ૨૫

નાહુ-નાથ. નિશિ-નાહી; નિશ્ચય. ગામટિ-ગામડ; અરસિક. સામટિ-સંપૂર્ણપણે; છેકાછેક. મય (સં. મૃગ)-પશુ. વય (સં. વયસ્)-પંખી. અસુ-પ્રાણ. નાયિકા સખીને કહે છે, કે હે સખી ! મહા બળવાન કામદેવ અસહિષ્ણુ બની બાણવડે પ્રાણ હણે છે; અને નાથ તો જોને તૂં કેવળ પશુ કે પંખી કહે એવા ખરેખર અરસિક છે !

ઈણ પરિ કોઈલિ કૂંજઈ; પૂંજઈ જુવતિ મળોર.

વિધુર વિયોગિની ધૂંજઈ. કૂંજઈ મયણ કિશોર. ૨૬

ઈળ પરિ-એની પેરે; એ પ્રમાણે. કૂજઈ-ટોકે છે; ટોકા કરે છે. પૂંજઈ (સં. પુજ્ઞ ઢગલો) -વધે છે; પ્રદીપ્ત થાય છે. જુષતિ મળોર-જોખનવંતી સ્ત્રીઓના મનોરથ. વિધુર-લાચાર. કૂંજઈ (સં. કુજ્ઞ ૧ પર.)-કિલકારી કરે છે; કિલકિલાટ કરે છે; ખિલે છે. મયળ કિશોર-આળેરો કામ.

વિળસઈ, જિમ જિમ વિહસઈ, સહસઈ માનિની માન,

યૌવન મદિહિં ઝદંપ તી દંપતી થાઈ જુ વાનિ. ૨૭

વિળસઈ-નાશ પામે છે. વિહસઈ-હસે છે. સહસઈ-સહસા. યૌવન મદિ-તે (તી) દંપતી શરીરે (વાનિ) જોખનના મદથી ભસ્ત (ઝદંપ-સં. ઝદર્પ ઉદામ દર્પયુક્ત) અને છે.

જે કિમ ઇમ ગતિ ચાલઈ, સાલઈ વિરહિણી અંગ.

બાલઈ વિરહકરાલી વાલી તે બહુ ભંગ. ૨૮

ઇમ-હાથી. વિરહકરાલી-વિજોગથી ભયંકર દશા જેની થઈ છે તે. કેમ જાણે હાથી હાથણી મહાલતી ગતિએ ચાલતાં હોય તેમ સંજોગી દંપતી જે ચાલે છે, તે વિજોગી સ્ત્રીને અંગે સાલે છે; અને તે વિજોગથી બેહાલ અનેલી આજાને બહુ બહુ પ્રકારે (ભંગ) આણે છે.

ઘૂમઈ મધુપ સકેસર કેસર મુકુલ અસંખ;

ચાલતઈ રતિપતિ સૂરઈ પૂરઈ સુખટ કિ શંખ. ૨૯

ઘૂમઈ (સં. ગુજ્ઞ) -ગુંજારવ કરે છે. મધુપ-ભમરા. સકેસર-રેસાયુક્ત. કેસર-બોલસરીનાં ફૂલ. મુકુલ-કળીઓ, અસંખ-અસંખ્યાત; અનેક. ચાલતઈ-ચાલતાં છતાં; પ્રયાણ કરતાં. રતિપતિ-કામદેવ. સૂર-શૂરો. ચાલતઈ રતિપતિ સૂરઈ-સંસ્કૃત સતિ-સત્તમી. પૂરઈ-પૂરે છે; વગાડે છે. કિ-શં; જાણે. અહીં બોલસરીની કળીમાં શંખની અને ભમરાના ગુંજારવમાં કામદેવના સુલંટના શંખનાદની સંભાવના કરી છે.

બડલવિલૂધલા મહુઅર વહુ અ રવઈ જ્ઞાનકાર;

મયળર હૃદઆણંદણ વંદણ કરઈ કઈ વાર. ૩૦

બડલવિલૂધલા-મોલસરી(વકુલ)ને વળૂધેલા. અ-પાદ-
પૂરક. મયળર વંદણ-કામદેવની સ્તુતિ (વંદણ, સં. વન્દના).
હૃદઆણંદણ-હૃદયને આનંદ ઊપજાવનારી. કઈ વાર-કેટલો વખત;
ચિરકાળ. મહુઅર-મધુકર; ભમરા. જ્ઞાનકાર-ધ્વનિ; ગુંબરવ.

ચાંપુલા તરુઅરની કલી નીકલી સોવનવાન.

માર્ગુ માર ઉદીપક દીપક જીઅ સમાન. ૩૧

ચાંપુલા તરુઅરની-ચંપાના ઝાડની; સોવનવાન (સં. સુ-
વર્ણવર્ણ)-સોનેરી રંગની. માર્ગુ-ચટમાર્ગુ. માર ઉદીપક-કામોદી-
પક. જીઅ-જીવ. અહીં ચંપાની છત્રીમાં કામજવાળા પ્રગટાવનાર
દીવાની બ્યોતનો ઉપચાર છે.

કામિની વાંધઈ તરકસ તરકસ પાડલ ફૂલ.

માંહિ રચ્યાં કિ રે કેસર કે શરનિકર સમૂલ. ૩૨

તરકસ-(૧) ત્રાંસ, તિરકસ; (૨) ભાથો. રચ્યાં-(૧) સરજ્યાં
છે; (૨) ગોઠવીને ભર્યા છે. શરનિકર-આણુનો બાથો. સમૂલ-
(૧) મૂળ સહિત; (૨) સંમૂલન એટલે વિનાશ કરનારાં, મૂળ કાઢનારાં.
અહીં પાડળ ફૂલમાં ભાથામાં અને રેસામાં તીરનો ઉપચાર કર્યો છે.

આંબુલે માંજર લાગી; જાગી મધુકરમાલ.

મૂકઈ હિઈ કે વિરહિઅ વિરહિ અ ધૂમવિરાલ. ૩૩

હિઈ-હૃદયથી. વિરહિઅ-વિજેગી સ્ત્રીપુરુષો. વિરહિ-વિજેગને
લીધે. ધૂમવિરાલ-ધૂમાડો. અહીં આંખાના મોર ઉપર ભમતા ભમ-
રાઓ વિશે વિજેગીનાં બળતાં હૃદયના ધૂમાડાની સંભાવના કરી છે.

કેસૂ કલી અતિ વાંકુડી આંકુડી મયળચી જાણિ

વિરહિનીનાં ર્જ કાલિજ કાલિજ કાઢઈ તાણિ. ૩૪

કેસૂકલી-કેસુડાની કળી; ખાખરાના ફૂલની કળી. આંકુડી-આંકડી, અંકડી. મયણચી-કામદેવની. જાણિ-જાણે. ફૂળ કાલિજ-આ જ ક્ષણે, તત્ક્ષણ. કાલિજ-કાળજ. કેસુડાના ફૂલમાં અહીં વિભેગીનાં કાળજ ખેંચી કાઢવાની અંકડીની સંભાવના કરી છે.

વીર સુમટ કુસુમાયુધ. આયુધ સાલ અશોક.

કિશલ જિસ્યાં અસિ, શ્વકઈ શ્વકઈ વિરહિણી લોક. ૩૫

કુસુમાયુધ-ફૂલ, (કુસુમ) જેનાં આયુધ છે તે કામદેવ. સાલ (સં. શલ્ય)-આણુ; તીર. અશોક-આસોપાલવ. કિશલ-કૂંપળ. જિસ્યાં અસિ-તરવાર જેવાં. શ્વકઈ શ્વકઈ-જેનાં જખકારે જખકે છે; ભડકે છે.

પથિક ભયંકર કેતુ કિ કેતકીદલ સુકુમાર,

વિરહિઅ હિઅઅ વિદારણ દારુણ કરવતધાર. ૩૬

કેતુ-(કામદેવની) ધળ. કેતકી-કેવડો. વિરહિઅ-હિઅઅ-વિદારણ-વિભેગીનાં હૃદયને વહેરનાર. અહીં કેવડાના પત્ર ત્રિશે કામદેવની ધળની અને વિભેગીના હૃદયને વહેરનાર કરવતની સંભાવના કરી છે.

વિરહિણીવર્ણન

ઈમ દેહી વન સંપડ કંપડ વિરહિણી સાથ.

આંસૂઈ નયણ નિશાં ભરડ, સાંભરડ જિમ નાથ. ૩૭

સંપડ (સં. સંપદ્)-સમૃદ્ધિ; શોભા. નિશાં-નકી; જરૂર.

વિરહિ કરાલી બાલી ફાલી ચોલી ચંગ.

વિષય ગિણઈ ત્રિણ તોલઈ બોલઈ તે બહુ ભંગ. ૩૮

કરાલી-ભૂંડી દશા પામેલી. ફાલી-સાડી. ચંગ-ચુંદર. વિષય-સુખભોગના પદાર્થ. ત્રિણ તોલઈ-તરણા બરાબર. બહુ ભંગ-બહુ બહુ પ્રકારે.

વિરહિણીવચન

રહિ,રહિ. તોરી,જો, અલી કોઈલી ! સ્યુંં બહુ વાસિ?

નાહુ અજી નવિ આવડ. ભાવડ મું ન વિલાસ. ૩૯

રહિ-રહે; ચૂપ રહે. તોરી-તોસ્થી ભરેલી. સ્યુંં-શું. વાસિ-ટોકા કરે છે; ટોકે છે. નાહુ-નાથ. મું-મને.

ઊર વરિ હાર તે ભાર મું. સહરિ ! શૃંગાર અંગાર.

ચીંત હરડ નવિ ચંદન. ચંદ નહિ મનોહાર. ૪૦

વરિ (સં. ઉપરિ)-ઉપર. મું-મને. સહરિ-હે સખી. ચિંત ચિંત. મનોહાર-મનને હરનારો; રમણીય.

સચિ ! દીહ દૂઝ અનીઠઝં. દીઠઝં ગમડ ન ચીર.

ભોજન આજ ઝછીઠઝં. મીઠઝં સદડ ન નીર. ૪૧

દીહ દૂઝ-દિવસની પીડા. અનીઠઝં-નીકટું નથી; ખૂટાડયું ખૂટતું નથી. દીઠઝં ન ગમડ-દીઠું ગમતું નથી. ઝછીઠઝં-(સં. અવશિષ્ટ)-પડયું રહ્યું; એમ ને એમ રહ્યું. મીઠઝં-મીઠું. સદડ (સં. સ્વદ્)-સ્વાદ લાગે છે; ભાવે છે.

સખીવચન

સકલ કલા તું નિશાકર ! શા કરં સહરિ સંતાપ ?

અવલા મ મારિ કલંકી ! શંકી હુવડ પાપુ. ૪૨

સકલ કલા નિશાકર-કળાએ પૂર્ણ ચંદ્ર. શા કરં-શા માટે કરે છે. શંકી-હરીને. હુવડ પાપ-પાપ લાગે.

મમરલા ! છાંડિ ન પાચલ ? ચાંચલ ધ્યાં અહ્ય સહર.

ચાંદુલા ! સહર સંતાપણ ! આપણ તાં નહિ વડર. ૪૩

પાચલ-કેડો; કેડ. ચાંચલ-અશક્ત; દુર્બળ. સહર (સં. સહચરી)-સહિયર. ચાંદુલા સહર-સખીને બાળનાર ચંદ્ર ! આપણે તો કાંઈ વેર નથી. તેમ છતાં તું કેમ બાળ્યા કરે છે ?

વિરહિણીની અધીરાધ

બહિનૂ રહિ નહિ મનમથ મન મથતુ મુહ અરાતિ;

અંગ અનોપમ શોષઈ; પોષઈ વરણિ રાતિ. ૪૪

બહિનૂ-હે બહેનો. મનમથ (સં. મન્મથ)-કામદેવ. મુહ-મારો. અરાતિ-શત્રુ. વરણિ-વેરણુ. રાતિ પોષઈ-રાતને પુષ્ટિ આપે છે; રાતની કુમ્મક કરે છે.

કાહિ સહિ ! મુગ્ધ પ્રિય વાતડી. રાતડી કિમહિ ન જાઈ.

દોહિલુ મકરકેતન. ચેત નહી મુગ્ધ ઠાઈ. ૪૫

પ્રિય વાતડી-બહાલા સંબંધી વાત. કિમહિ-કેમે. દોહિલુ-કપરો; દુઃખદ. મકરકેતન (સં.)-કામદેવ. ચેત (સં. ચેતસ્)-ચિત્ત. ઠાઈ-ઠેકાણે. ચેત નહીં-માઈ ચિત્ત ઠેકાણે નથી; અર્થાત્ ભમે છે; વ્યાકુળ છે.

શુભ શકુન

સચી ! મુગ્ધ ફરકઈ જાંઘડી; તાંઘડી વિલગઈ આજ.

દૂલ સવે હવં વામીસું, પામીસું પ્રિય તળૂં રાજુ. ૪૬

જાંઘડી-જાંઘ. તાંઘડી-પગ. વિલગઈ-એકબીજા સાથે ભીંડાય છે. સવે-સર્વે. હવં-હવે.

વિરહ સહૂ તે ભાગલુ કાગલુ કરલડ પેલિ.

વાયસના ગુણ વરણઈ અરણ ઇ તાજિ વિશેલિ. ૪૭

ભાગલુ-ભાગ્યો. કરલડ-(સ્વામીના) હાથનો. પેલિ-જોડતો. વરણઈ-વખાણે છે. અરણ (સં. અરણ્ય)-જંગલ. તાજિ-તળાવે છે. વિશેલિ (સં. વિશેષ)-ખસૂસ કરીને.

ધન ધન વાયસ ! તૂં સર. મૂં સરવસ તૂં દેસુ.

મોજાનિ કૂર કરાં બલુ. આંબલુ જરહુ લહેસુ. ૪૮

તૂં સર-તારે સ્વર. મૂં-મને, દેસુ-(તૂં) આપીશ. બલુ
(સં. ઘર ?)-સુંદર (?). કરાં-હં કંઈ છું; હં રાંધું છું. જરહુ-
(સં. જરઠ)-પાકું; જરેલું. લહેસુ-(તૂં) લહીશ; તૂં પામીશ.

દેસુ કપૂરચી વાસિ રે; વાસિ રે સર ઇડ.

સોવન ચાંચ નિરૂપમ, રૂપમ પાંચુડી વેડ. ૪૯

દેસુ-(હં) આપીશ. વાસિ-પુશખો. વાસિ-(તૂં) વાશ. ઇડ-
આ. સોવન-સોનાની. રૂપમ (સં. રૌપ્યમય)-રૂપાની. પાંચુડી-
પાંખ. દેસુ કપૂરચી-એ તારા ભાત (કૂર)ને હં ધરાસનો પટ દેઈશ.

પ્રિયસમાગમ

શકુન વિચારિ સંભાવિઆ આવિઆ તિહાં વાલંમ.

નિશિ મરિ નિજ પ્રિય નિરચી હરચી દિડ પરિરંમ. ૫૦

શકુન વિચારિ સંભાવિઆ-શુકનના ભાવથી 'આવશે'
એમ ટેવેલા. વાલંમ (સં. વલ્લભ)-પ્રિયતમ. નિશિ મરિ-ભર-
પૂર નિશ્ચયથી; પૂરી ખાતરી થતાં. પરિરંમ-આલિંગન.

રાંગિ રમડ અતિ હરણી સરસી નિજ મરતારિ.

દીસડ તે ગયગમણી નમણી કુચયુગમારિ. ૫૧

મરતારિ સરસી-સ્વામી સાથે. ગયગમણી-હાથી (ગય,
સં. ગજ)ના જેવી ચાલવાળી. યુગ-જોડ.

કામિની નાહુલાં જીં સુખ, તીં સુખ કહણ ન જાડ.

પામી અનડ પ્રિય સંગમ અંગ મનોહર થાડ. ૫૨

કામિની નાહુલાં-પતિપત્નીનાં. જીં સુખ-જે સુખો. તીં-તે.
સુખ-સહેલાઈથી; સહેજમાં. કહણ ન જાડ-ક્યાં જાય નહિ; કહે-
વાય નહિ, કહી શકાય નહિ.

સ્વપ મર્યા શિર કેતકિ સેત કિયા શિળગાર.

મિલિઆ મંડન સારી નારી સ્યૂં મરતાર. ૫૩

કેતકિ-કેવડે. સેત (સં. શ્વેત)-ધોળો. સૂપ મર્યાં-કેવડે ભરેલો ખૂંપ માથે ધારણ કર્યો છે અને ધોળો શણગાર સંભર્યો છે. મંડન-આભૂષણ. મર્યાં-ભર્યો; ભરેલો. કિયા-કર્યો. મિલિઆ-મળ્યો.

રાસુ રમડ અબલા બનિ, લાવનિમય જસુ રંગ.

સહજ સલીલ મદાલસ આ લસઈ તીહ અંગ. ૫૪

લાવનિમય-લાવણ્યમય; સદૃશો; સુંદર. સહજ સલીલ-સ્વાભાવિક રીતે જ લીલાયુક્ત. મદાલસ-મદની ખુમારીથી કંઈક જડ અનેલાં. તીહ-તે સ્ત્રીનાં.

સ્ત્રીના રૂપનું વર્ણન

વીણિ મળું કિ મુજંગમ, જંગમ મદન કૃપાળ.

કારિ કુસુમાયુધ પ્રગટી મૃગુટી ધળહ સમાન. ૫૫

વીણિ-વેણી. મદનકૃપાળ-કામદેવની તરવાર. જંગમ-આપોઆપ હાલતી ચાલતી. કારિ કુસુમાયુધ-કામદેવના હાથમાં. ધળહ-ધનુષ.

કાનિ કિ શ્વકડ વીજનુ ? વીજનુ ચંદ કિ માલિ ?

ગલ્લ હસઈ સકલંક હ મયંકહ વિંબ વિશાલ. ૫૬

શ્વકડ-ઝમકારો. ગલ્લ-ગાલ. કિ-શં. કાનનાં કુંડળમાં વીજળીનો અને કૃપાળની ટીલડીની આડમાં ખીજના ચંદ્રનો ઉપચાર અહીં કર્યો છે. સ્ત્રીના સ્વચ્છ કપોલ કલંકયુક્ત ચંદ્રના મોટા બિંબને હસે છે. અહીં ગાલની ઉજ્જવળ કાંતિ વિશે અધિક્ષેપના હાસ્યની સંભાવના છે.

મુલ્લ આગલિ તૂં મલિન રે નલિન રે ! જઈ જલિ ગાહિ.

દંતહ વીજ દિલાહિ મ, દાહિમ જિત મુલ્લમાહિ ! ૫૭

નલિન-કમળ. ગાહિ (સં. અવગાહ)-ખૂડી મર. દંતહ-દાંતને. જિત-શ્રતાયલું; પરાભવ પામેલું. મુલ્લમાહિ (સં. મુલ્લમા)-કાંત વડે.

નીલમણિ કુંડલ કાનિ હ વાનિ હસઈ હરિઆલ.

પંચમ આલવઈ કંઠઈ. કંઠઈ મુક્તામાલ. ૫૮

નિલમણિ-લીલમ; પાનાં. હરિઆલ-હરિયાળી. પંચમ-પંચમ સ્વર. આલવઈ (સં. આલપ્)-ઉચ્ચારે છે. નીલમણિ-અહીં કુંડળમાં જડેલાં પાનાંની લીલાશનો હરિયાળીથી વ્યતિરેક વર્ણવ્યો છે. પંચમ આલવઈ-અહીં સ્ત્રીના સ્વરમાં કોયલના પંચમ સ્વરનો અધ્યારોપ કર્યો છે.

સીમંત સીંદુરિ બુરિડ પૂરિડ મોતી સુરંગ.

રાઘડી જડી માણિકિ જાણિ કિ ફણિમણિ ચંગુ. ૫૯

સીમંત-સેંથો. બુરિડ (સં. ભરિત)-ભરેલો. રાઘડી-માથાનું રત્નજડિત ધરેણું. માણિકિ જડી-માણિકના જડાવવાળી. જાણિ કિ-જાણે કે. ફણિમણિ-નાગના માથાનો મણિ. ચંગુ-સુંદર.

ભમાહિ કિ મનમથ ધણહિ અ; ગુણ હિઅડઈ વર હાર;

બાળ કઢાલલા સોહઈ; મોહઈ સયલ સંસાર. ૬૦

ભમાહિ (સં. ઋ)-ભવાં; ભમર. ધણહિ (સં. ધનુસ્)-હાનું ધનુષ, કામડી. ગુણ-પણુષ કઢાલલા-કટાક્ષ. સયલ (સં. સકલ)-અધો. અ-પાદપૂરક.

પલ્લવ પેશલ પાણિ કિ જાણિ કુસુમ સુકુમાલ.

સરલ તરલ ભુજદંડ કિ દંડ કમલિની નાલ. ૬૧

પલ્લવ-ફૂંપળ. પેશલ-સુંદર. કુસુમ-ફૂલ. સુકુમાલ (સં. સુકુમાર)-સુકોમળ. સરલ-સીધા. તરલ-હાલતા. કમલિની-કમળનો છેડ. નાલદંડ-કમળનો દાંડો. અહીં પૂર્વાર્ધમાં હાથેળીનું અને ઉત્તરાર્ધમાં હાથનું વર્ણન છે. હાથેળી રંગમાં ફૂંપળ સાથે અને કોમળતામાં ફૂલ સાથે સરખાવી છે.

હરિણ હરાવડ જોતી. મોતીનાં શિર જાલ.

રંગિ નિરુપમ અધર જિ; અધર જિસ્યાં પરવાલ. ૬૨

નિરુપમ-ઉપમા રહિત; અદ્વિતીય. જિ-નકી. પરવાલ-પરવાળાં. તે જોતાં હરણુને હરાવે છે, અર્થાત્ તેની દૃષ્ટિ હરણીની દૃષ્ટિથી ચડિયાતી છે. જાલ-ગૂંથેલી લટકે. રંગિ નિરુપમ-તેના ઓઠ લાલાશમાં ઉપમા વગરના છે. એટલે ઓઠને પરવાળાંની ઉપમા આપી શકાતી નથી. કલદૂં એમ કહેવું પડે છે કે પરવાળાં ઓઠ જેવાં છે.

તિલકુસુમોપમ નાક રે. લાંક રે લીજડ મૂઠિ.

કિશલય કોમલ પાણિ રે જાણિ રે ચોલ મજીઠ. ૬૩

તિલકુસુમોપમ-તિલના ફૂલ સરખું. લાંક-કેડ. લોજડ મૂઠિ-મૂઠીમાં લેવાય છે. કિશલય-દૂંપળ. ચોલ મજીઠ-ચોલ દેશની મજીઠ જેવા રાતા; લાલચોળ.

બાહુલતા અતિ કોમલ કમલ મૃણાલ સમાન.

જીંપડ કટિ પંચાનન. આનન નહિ ઉપમાન. ૬૪

બાહુલતા-વેલ સરખા હાથ. કમલ મૃણાલ-કમળનો દાંડો. જીંપડ-જીંપડ છે; હરાવે છે. પંચાનન-સિંહ. આનન-મુખ. જીંપડ કટિ-સિંહની કટિ કરતાં પણ તેની કટિ પાતળી છે. તેના મુખને કશાની ઉપમા અપાય એમ નથી.

કુચ વિહુ અમીકલસા; પણિ થાપણિ તળી અનંગ.

તીંહચુ રાક્ષણહાર રે હારુ રે ધવલ મુઅંગુ. ૬૫

અમીકલસા-અમૃતથી ભરેલા કલશો. પણિ (સં. પુનર્)-વળી. તીંહચુ-તેઓનો. રાક્ષણહાર-રક્ષક; રક્ષણ કરનાર. ધવલ મુઅંગ-કાંચળીને લીધે ઘોળો જણાતો નાગ.

નમણ ન કરઈ પયોધર યોધ રતિહ સંગ્રામિ;

કંચુક ત્યજઈ સંનાહુ રે નાહુ રે મહાભટ પામિ. ૬૬

નમણ ન કરઈ-નમતા નથી, નમી જતા નથી. રતિહ-ક્રીડાના
કંચુક સંનાહુ-કાંચળી રૂપી અપ્તર (સંનાહુ, સં. સંનાહ).

ઉન્નત કુચ કિ હિમશિખરી. શિખરિ તેહ પઈટ
હાર નીઝરણ; માંહિ રે નાહુ રે જીલતુ દીઠ. ૬૭

ઉન્નત (સં.)-ઊંચા. હિમશિખરી-હિમાચળ. તેહ શિ-
ખરિ-તેનાં શિખરોમાં. પઈટ (સં. પ્રવિષ્ટ)-પેહું છે. હાર નીઝ-
રણ-હાર રૂપી ઝરણુ.

રૂપમઈ વિધિ તાં ઘડી જાંઘડી, ઉપમ ન જાઈ.

કરિ કંકણ, પાઈ નેઝર, કેઝર વાહડીઆંઈ. ૬૮

રૂપમઈ (સં. રૂપમયો)-રૂપાળી. વિધિ-શ્રદ્ધા. ઉપમ-
ઉપમા. જાઈ (પ્રા. જાણ)-જેની. નેઝર-નેપુર. કેઝર (સં.
કેયૂર)-કડાં. વાહડીઆંઈ-હાથોમાં.

વિલાસ વર્ણન

અલવિહિં લોચન મીંચઈ, હીંચઈ હીંદોલિ એકિ.

એકિ હળઈ પ્રિય કમલિ રે, રમલિ કરઈ જલિ એકિ. ૬૯

અલવિહિં-અમથાં (?). રમલિ-રમત.

એકિ રે દિઈ વાલી તાલી છંદિહિં રાસ.

એક દિઈ ઉપાલંભ રે વાલંભરિ સવિલાસ. ૭૦

છંદિહિં રાસ-રાસના છંદમાં; રાસના ગીતમાં. ઉપાલંભ-
હપકા. વાલંભરિ-પ્રિયતમને.

મુરકલઈં મુલ મચકોડઈ, મોડઈ લલવલ અંગ,

વાનિ સુવર્ણ વલોડઈ, લોડઈ નિતુ નવરંગ. ૭૧

મુરકલઈં-મરકલડાં સાથે; સ્મિત હાસ્ય ધરીને. લલવલ-
લયકારી જતું; અત્યંત મૃદુ. વાનિ-શરીરની કાંતિએ. લોડઈ-(સં.
લુહ)-ખેલે છે.

અ-ધોક્ષિ

કંટક સંકટિ એવડઈ કેવડઈ પડસી મુંગુ
છયલપણઈ ગુણ માણઈ; જાણઈ પરિમલુ ચંગુ. ૭૨

કંટક સંકટિ-કાંટા વાગવાના સંકટ સાથે; કાંટા બોધવાનું
દુઃખ ધોરીને. મુંગુ-ભમરો. છયલપણઈ-રસિકતાથી. માણઈ-માણે
છે; ઉપભોગ કરે છે.

પાડલ કલી છઈ કૂંઅલી; તૂં અલિઅલ ! મ ધંધોલિ.

તૂં ગુણવેદ તે સાચડ કાચડ મહી મ વિરોલિ. ૭૩

અલિઅલ-હે ભમર. ગુણવેદ-ગુણ જાણનાર; ખુબી પ્રીતનાર;
રસિક. વિરોલિ મ-વધોવ માં.

બડલસરી મદ મીંમલુ ઈ મલુ મણિ અલિ રાજુ.

સંપતિ વિણ સુકુમાલ તી માલતી વીસરી આજુ. ૭૪

મીંમલુ (સં. વિહ્વલ)-મસ્ત. સંપતિ (સં. સંપત્તિ)-
(ક્ષત્રી) સમૃદ્ધિ. સુકુમાલ-સુકુમાર. તી-તે. આજુ-આજ.

પાલડ નેહુ પુરાણુ ન; જાણુ ન મલુ સાલિ ! મુંગુ.

અલગ થિકડ ગુણ વિમણઈ દમણઈ લિઈ રસ રંગિ. ૭૫

નેહુ પુરાણુ-જૂતી પ્રીતિ. દમણ-કુંદ ફલ.

બાલિ વિલસિવા વિવરણિ મંવર નિહાલડ માગુ

આવરિઆ ઈણિ ણીગુણ ણીગુણ સ્યૂં તુલ્લ લાગુ. ૭૬

આનો અર્થ બંધ એસતો નથી.

કેસુ ગરવ મ તૂં ધરિ મૂં શરિ મમર વડંટુ,

(માલતી વિરહ વહુ વહઈ) હૂં હવઈ મળી પડંટુ. ૭૭

મૂં શરિ-મારા શિરે; મારે માથે. હે કેસડા ! મારે માથે ભમરો
એડો; હવે મારા વિશે એ પેડો એમ કરી તૂં ફલા માં. એ હજુ
માલતીને બહુ ઝંખ્યા કરે છે.

સાચિ ! અલિ ચરણ ન ચાંપડ ચાંપડ; લિડ નવિ ગંધ.

રૂઢિ દોહગ લાગડ આગડ ઇસુ નિબંધુ. ૭૮

અલિ ચાંપડ ચરણ ન ચાંપડ-ભમરે! ચંપાના ફૂલમાં પગ મૂકતો નથી. રૂઢિ દોહગ લાગડ-એ રૂડા ફૂલને દુર્ભાગ્ય લાગુ થાય છે; એ રૂડા ફૂલનું દુર્ભાગ્ય છે. આગડ ઇસુ-અર્થ અસ્પષ્ટ.

નિતુ નિતુ ચરીઅડ મરુડ; મરુડ ગંધ કુરંગિ.

ભમર ! ભમી ભમી રીણ ઉ લીણઉ તસ રસ રંગી. ૭૯

ચરીઅડ-ખવાય છે; ખાવામાં આવે છે. મરુડ-મરુવો. કુરંગિ-એળચીનો છોડ. રીણ (સં. અરણ્ય)-જંગલ. ઉ-એ. લીણઉ-લેવો.-હે ભમરા ! મરુવો તો તું નિત્ય ખાય છે. કુરંગી એટલે એળચીની ખુશખો તેનાથી બહુ ચડિયાતી છે. આખા જંગલમાં ભમીને પણ તારે રંગ ભેર તેનો એ રસ લેવો ધટે છે.

ભમર ભમંતઉ ગુણ કરડ અગર જ કોરીઉ જોડ

અજી અ તીણડ વિરંસડ વંસ વિનાસડ સોડ. ૮૦

અર્થ બેસતો નથી.

મૂરખ ! પ્રેમ સુહાતી જાતિ ગઈ મ ચીંતિ.

વિહસી અલિ ! નવમાલી બાલીડ માંડિ પ્રીતિ. ૮૧

પ્રેમસુહાતી-સ્નેહસલૂણી. જાતિ-જાત; ચમેલી. વિહસી-ખીલી છે. બાલીડ-ખાણેરી (નવમાલિકા) સાથે.

एकि थडि....बउल बिउ लता; नवि भेउ.

ભમર ! વિચારિ કિશાં....પામર ! વિલાસિ સ્યૂં બેઉ ૮૨

બઉલ-બોલસરી. બેઉ-બેઠ. કિશાં-શા માટે; શં. સ્યૂં-સાથે.

मकरांदि माती पञ्चिनी पञ्चिनी जिम नव नेहि

અવસરિ લેવુ રસુ મૂકડ ચૂકડ ભમર ન દેહ. ૮૩

ઉત્તરાર્થ અસ્પષ્ટ છે.

મમર? પલાસ કરાં બલા; આંબલા આંબલી છાંદિ.

કુચફલિ ફલિત કિ તરુણી કરણી સિડ રતિ માંદિ. ૮૪

પલાસ-આખરાનાં ફૂલ; કેસડાં. કરાં બલા-બલા ગણીને તથા
દે. કરણી-એક ફૂલઝાડનું ફૂલ.

દમનહ ગુણિ મદમાતડ રાતડ રૂપિહિં મુંગુ

કુંદ કુસુમ રમાડઈ છાંદઈ ચાંપુલા સંગ. ૮૫

દમન-કુંદનો છોડ. રૂપિહિં રાતડ-ખુબસુરતીથી મોહ પામેલો.
ચાંપુલાસંગ-ચંપાની સાથત.

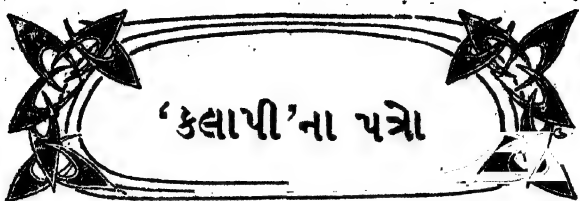
ઈણ પરિ નિતુ પ્રિય રંજવઈ મંજુવઈણ ઈણ ઠાઈ.

ધન ધન તે ગુણવંત, વસંતવિલાસ જે ગાઈ. ૮૬

ઈણ પરિ-એ પ્રમાણે. રંજવઈ-રીઝવે છે. મંજુવઈણ-જેનાં
મધુર વચન છે તે. ઈણ ઠાઈ-આ ઠેકાણે; અર્થાત્ આ પૃથ્વી ઉપર.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

લાહી, તા. ૧-૨૧-૧ બુધવાર

બહાલા હૃદયાનન્દ,

તમે આપેલું પુસ્તક અને શુભ ઈચ્છા મળ્યાં. “Sir” એ શબ્દ મને લખી “વિવેક” બતાવ્યો એ... ...કીકે કર્યું?

હવે તારીખ વાંચી તમને અચંબો નહિ લાગે. “આપ મુવે પિછું હુખ ગઇ દુનિયા” એ સાચુ હોય તો “આપ જન્મે છે ત્યારે જ દુનિયા જન્મે છે” એ સૂત્ર પણ સાચું હોવું જોઈએ. વળી “જગત્ ભ્રમ છે” એ શા માટે સાચું ન હોય? એમ હોય તોપણ આ મહારી દુનિયા મહારી સાથે જ જન્મી છે એ ભ્રમને લીધે સાચું છે, મહારી માયા મેં જ ઉત્પન્ન કરી છે.

ગયાં વર્ષોમાં તું મહારો રહ્યો એવો જ આવતાંમાં રહેજો.

સુખી રહેજો.

તારો સુરસિંહ

લાહી, તા. ૧-૩-૮૩.

સ્નેહી... ..,

પત્ર મળ્યું. વાંચી આનંદ થયો.

રાજ્ય સાંપાવાનું મોડું થયું તેની કાંઈ પણ લાગણી મહારા હૃદયમાં છે જ નહિ. એ કાંઈ બહુ જરૂરની બાબત નથી; અથવા જરૂર છે તોપણ તેની મને દરકાર નથી. મને સત્તાનો લોભ નથી. સત્તા એ સુખ નથી પણ દુઃખ છે.... ...સાદીમાં ને આશીર્વામાં હાથી

ગધેડાનો તરાવત છે તો હાથી કાણ છે અને ગધેડો કાણ છે ? આપણે કાંઈ બરાબર તરબુતો કરવો નથી, પણ એના વિચારોમાં આપણા વિચારો ભેળવી કાઢ્યો કરવાનાં છે. માટે અહીં આવો ત્યારે સ્પષ્ટ અને આશીર્વાદ બંને લાવશો... ..

અત્ર કુશલ, તત્રાસ્તુ. In haste.

લિં શુભચિંતક
મુરસિંહના રામરામ

લાહી, તા. ૪-૩-૯૩

સ્નેહી,

તમારૂં તા. ૨ નું પત્ર મળ્યું. વાંચી આનંદ થયો. ‘કાચી મગ અને પાકી દિલગીરી’ વાંચવા મને મી. બીમને કહ્યું હતું, અને તે ચોપડી એમણે મને વાંચવા આપી હતી, પણ વાંચ્યા બાદ એ પુસ્તક મને પ્રેમમય લાગ્યું તેથી ખાનગી લાઇબ્રેરી માટે મગાવ્યું. નવલગ્રંથો વાંચવાથી તમે લખો છો તે જ સ્થિતિ થાય છે પણ હૃદય નરમ, દુનિયાદારીના ઝપાટામાં એદરકાર અને વિરક્ત-સાત્વિક-થાય છે. અને તે જ મહારા હૃદયના સત્ત્વ હોવાથી આવાં પ્રેમમય નવલ-પુસ્તકોનો રસ તેમાં દુધ સાકરની માફક મળી જાય છે. મહારૂં હૃદય જ કર્ણાનું બન્યું છે અને તે રસ જ પ્રેમ છે. પ્રેમ એ અસાંકુલ જીવન છે. મને “ટ્રેલ્ડિ”-કર્ણા વાંચવાનો શોખ છે. હું સોમવારે થોધે જઈશ. સાથે “રોમીયો જુલિયટ” અને “આથેલો” તેમજ બીજાં ઈંગ્રેજી ગુજરાતી કેટલાંક પુસ્તકો લેઈ જઈશ. તમે કહો છો તે પુસ્તકો આપણે મળશું ત્યાર બાદ મગાવશું.

“વિલાયત જવાનો વિચાર સારો છે” એ એદરકાર વાક્ય બોલું છે પણ “ઉત્તમ” છે--“ઉત્તમ” શબ્દ ત્યાં બરાબર છે.

લિં શુભચિંતક
મુર સ્નેહી

6167,

11. 23. 543.

අලිගා මා 40,

අනුමානානුමාන මා 3

මා 30 මා 30 මා 30

අනුමානානුමාන මා 30

අනුමාන මා 30,

අනුමාන මා 30,

අනුමාන මා 30,

අනුමාන මා 30,

අ. "The fire-worshippers"

අනුමාන මා 30,

હાં ના તન ! બાબત
 જિનંતી બાબતો સંભાળ,
 યુદ્ધનો કાળો અંત
 જાણી રૂંડે જો તુ-સ
 નાં. જાણી મરણનો
 અને યુદ્ધનાનો શિદ્ધિવર
 કાલે યુદ્ધના અંત
 બરે ! જાણી નાં નાં રૂંડે
 તન ? કદાચનાં નાં
 રાત્રી અને પદોજનાં નાં
 અંત ! જાણી અંત
 તન નાં.

લાહી, તા. ૧૨-૯-૯૩

બહાલા,

પત્ર મળ્યું. શું મ્હારું પો. કા. નથી મળ્યું? તાર નથી મળ્યો? એવું કેમ બને? મળ્યાં હોય તો પછી નકામું રૂદન શામાટે? બહાલા, રાજને મિત્રની તલબ કાં તો હોતી નથી, અને હોય છે તો મ્હારા જેવા કોઈકે જ ભાગ્યાપાળીને સુમિત્ર મળી આવે છે. તમે લાહીના ઠાકોરને નથી ચાહતા પણ સુરસિંહને ચાહો છો. સુરસિંહના ગુણને પણ નથી ચાહતા કેમકે એક મહાત્મા લખે છે કે “ન જ્નેએ પ્રીતિ રૂપ, ગુણ, ધનને-નજર લાગી એક પલકમાં, હૃદય ગળી બન્યાં દાસ, રટન ‘તું-તું.’” એવા સુરસિંહ તને ઘણા મળશે પણ સુરસિંહને.....ઘણા નહિ મળે.

હવે તુર્તમાં જ મળવું થશે એવી ઉમેદથી કાંઈ લખતો નથી.

કાગળ લખી લખી થાકી ગયો છું.

લિ. તારો જ સુરસિંહ

લાહી, તા. ૧૨-૧૦-૯૩

સ્નેહી રાજકુશિ,

તું તો ગયો. મ્હારો પ્રેમ તને કાંઈક cold લાગ્યો હોય તો ક્ષમા કરજો અને એવી કલ્પના કરીશ નહિ. પ્રેમમાં કાંઈક ઉછળતું દેખાય છે, પણ તે આખરે થાકી જાય છે અથવા ચડકતર કર્યા કરે છે, પણ મૈત્રિ જરા શિથિલ લાગે છે પણ તે વિશેષ દ્રઢ છે. મ્હારો તારા તરફનો પ્રેમ બદલાયો છે એમ મને લાગે છે. ઉદ્ગ્રંથલપણું જતું જાય છે અને માત્ર શાંત શુભ ઇચ્છા રહે છે. તોપણ મ્હારી વિનંતિ સ્વીકારી મને ક્ષમા કરજો.

હાલ એજ

તારો-સુર

લાડી, તા. ૨૮-૧-૫૪

બહાલા દેદય,

“ Ay! many flowering islands lie
In the waters of wide Agony.
Ay, man must reap the things they sow,
So, O man! hold thee on in courage of soul
Through the stormy shades of thy worldly way;
And the billows of cloud that around thee roll
Shall sleep in the light of a wondrous day,
Where hell and heaven shall leave thee free
To the universe of destiny.

Be it joy or sorrow,
The path of its departure still is free;
Man's yesterdy may ne'er be like his morrow;
Naught may endure but Mutability.
There is redress where there is wrong;
The past is Death's, the future is thy own.

—Shelley

બહાલા, તારા શા વિચારો! “વાવશે તે લણશે” એ સૂત્ર પ્રમાણે તેં સાઈ જ વાવ્યું છે તો સાઈ જ લણીશ. સુખ શું? દુઃખ શું? એ તો એક કલ્પના છે. એ જ શેલીએ જીવંતીમાં દરેક કાર્યમાં જય મેળવનારને સુખી કહ્યો નથી પણ એણે વાસ્તવિક વિચાર્યું કે “Happier they their happiness who knew.” જગત દુખી છે કેમકે વર્તમાનનું સુખ તે સમજી શકતું નથી. ગયું તે મીઠું લાગે છે. તને તારી નહાતી નીસાળના દિવસો ગમતા? હવે ગમે છે અને ગયું તેમાં સુખ હતું એમ ધારે છે. તને આ નીસાળના દિવસો નથી ગમતા પણ તે પણ આઠ વર્ષ પછી મીઠા લાગશે. તારું આ

વર્ષ નકામું ગયું નથી. તને કાંઈક એવું મળ્યું છે કે જે મળ્યાની જરૂર હતી-તે દુઃખ. કેમકે કવિઓ અને મહાપુરુષો માટે તે જ મહાત્મા લખે છે કે “They learn in suffering what they teach in song.” શીખ્યા વિના શીખાવાતું નથી. તમારે દુનિયાને કાંઈ શીખાડવાનું કામ કરવું જોઈએ-એ જ સૌનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ-તો તમારે શીખવું પણ જોઈએ. દુખ વિના શીખાતું નથી. તમારે માથે જે છાડો આવ્યો એ ખરેખરે મ્હોટું દુઃખ છે પણ દુનિયામાં એવા પ્રસંગો ઘણા મળી આવે છે. તેમાં આપણો ઉપાય નથી તો દુઃખ ભોગવવું નિર્ણયક છે. જે કામ કરવું એ હોંશથી અને મ્હોટી આશા રાખીને કરવું.આ વર્ષ તો શું પણ કોઈ વખતે એક ક્ષણ પણ “બળાપા”માં કાઢવાની નથી-એ કામ ઉઘોગીને માટે નથી.તોપણ આવેલ છાડો ભૂલવો બહુ મુશ્કેલ પડશે પણ તમારી જ શીખામણ તમે યાદ લાવો—“મુશ્કેલીની સામે થવામાં જ મ્હોટાઈ છે.”

પુસ્તકો માટે નિરાંતે જોડવણ કરશો—ઉતાવળ નથી.

અત્ર કુંશલ. તત્રાસ્તુ.

સ્નેહાધીન મુરસિંહ

લાડી, તા. ૧૫-૩-૯૪

બહાલા,

અરેરે ! તું મને લેતું તે જ કહી શામાટે દુખી કરે છે ? મહારાથી તે તો નહિ બને. “ન્યાય” દુનિયામાં નથી તો મ્હારે ઘેર ક્યાંથી હોય. હું દેવ નહિ થઈ શકું-માણસ છું તે માણસ જ રહીશ. તું કે કોઈ કે સૂતિમાન “ન્યાય” પણ મને તે બાબતમાં ફેરવી શકશે નહિ.

... ..

કાચદા તો હળુ વાંચતો નથી. મુબાઈથી થોડા જરૂરના પુસ્તકો લેતો આવીશ. પેપર્સમાં ડેલીગેઝિટ, પત્રિકા, ગુજરાતી અને કૈસર

હિંદ વાંચું છું. જરૂરના સવાલો જ વાંચું છું—જેવા કે “ સરકારની નાણાં સંબંધી મુંજવણ ” “ પાર્લામેન્ટના ફેરફાર ” વિં હમણાં વધારે હોયોગી છું. મહારા વર્ડ્સવર્થનો અભ્યાસ મેં કેવી રીતે શરૂ કર્યો છે તે જોજો. એ સિવાય “ એડવાન્સ આર્ટ ટેલીમેક્સ ” એ નામનું પુલિટિકલ નાવેલ વાંચું છું. ઇતિહાસ તો નથી વાંચતો. બધું થશે—કાયદા વંચાશે—ઇતિહાસ થોડો ધણો જોવાશે—કવિતા ભણાશે પણ—અરેરે ! તારું તે કહેવું માની હૃદય ચીરાશે નહિ—પ્રેમ તોડાશે નહિ પછી તે દુરાચલ કહેવાય, અન્યાય કહેવાય, કૂરતા કહેવાય કે ગમે તે કહેવાય. તું મને એટલું તો માફ કરજો.

તારો જ સુર

લાહી, તા. ૨૪-૬-૯૪

બહાલા,

તારો કાગળ પહોંચ્યો. “ Gipsy Child ” એ મથાળાને બદલે મેં તો “ સમુદ્રથી છંટાતું બાલક ” આવું મથાળું કર્યું છે. વાદી કે એવા રખડતા લોકના બચ્ચા કરતાં કોઈ દિવ્ય બાલક મેં તો કદ્યું છે.

“ Memorial Verses ” વાંચી. એ કવિનો રસ સર્વ જગાએ સરખો જ છે તેમાં શું કહેવું? ઘણી સારી છે, બંધ બેસશે તો તેનું કાંઈક કરીશ. લાંબી કવિતા લખવી તેમાં કેલવણી ઘણી હોવી જોઈએ. એક રસનો પ્રવાહ ટકાવી રાખવો એ ઘણું મહેનતનું કામ છે. હજુ વાર છે. ઘણું વાંચું અને પછી તે બની શકે. સંસ્કૃત બોલવું ઘણું અગત્યનું છે. તે પાછળ પણ થોડા માસ મહેનત લેવી જોશે. “ વીરરસ ” એટલે શું? શ્રંગાર નહિ, પણ “ પ્રેમરસ ” એટલે શું? પહેલા રસમાં વ્યક્તિ વ્યક્તિથી દૂર જવા યત્ન કરે છે, બીજામાં વ્યક્તિ વ્યક્તિથી—કે આત્મથી—ઐક્ય કરવા ઇચ્છા રાખે છે—કારણ કે પહેલામાં પ્રાધાન્ય ભાવના ક્રોધની છે બીજામાં કામળતાની.

વીરમાં અમુક સ્થાને સ્વાર્થપરાયણ પ્રેમ રહે છે અને તે ક્યારે ક્યારે તો ઉત્તમ પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એ બધું ખરું-વીરમાં-શૌર્યમાં ઉમદા સ્વભાવ અને સર્વસ્વ ત્યાગ સુધી માણસ નિડર રહે છે તોપણ દુનિયાના સુધારા સાથે વીરરસની પડતી અને પ્રેમરસની ચડતી થવી જોઈએ. વીરરસ સહન કરવું સમજતો નથી, વીર હૃદય ઉદ્ધત અને કોઈ કાળે મિત્રનું પણ એક જરા ક્રોધ આવતાં માથું કાપવા તૈયાર થાય, પ્રેમી હૃદય માથું કપાતાં સુધી ધ્રુવનું જ રહે. ગાંડિવ ધનુષ્યનો તિરસ્કાર એક કાળે કરનાર ધર્મનું શિરઃછેદ કરવા અર્જુન તૈયાર થયો ત્યારે ધર્મે માથું ધર્યું. વટ, ટેક અને હૃદયમાં છે. અર્જુનની ટેક એવી હતી કે ગાંડિવને અપશબ્દ કહેનારનું માથું કાપવું. ધર્મના મનમાં એવો સખલ પ્રેમ હતો કે પોતાના ભાઈની ટેક ન ભાંગે માટે મરવા તૈયાર થયો. અર્જુનથી ધર્મનું માથું ન કપાયું અને ટેક તૂટી, ધર્મની ટેક અડગ રહી. પહેલો રસ ઉતાવળીયો અને બીજો ધીરો છે. જગતમાં વીરનાં તત્ત્વો વધવાથી કશો લાભ નથી, પ્રેમનાં તત્ત્વો વધવાથી લાભ જ છે. હજુ જગતમાં વીરરસની જરૂર છે પણ તે ઓછી થતી જવાની. મહાભારત યુદ્ધ ન થયું હોત તો લાભ હતો પણ કાલિદાસ ન થયો હોત તો નુકશાન હતું. વીર લખવો એ મહારાથી અને કે નહિ એની મને બહુ મ્હોટી શંકા છે. તે રસ મેં હજુ જોયો નથી-વાંચ્યો નથી-સાક્ષાત દર્શન તો ક્યાંથી જ થાય ? પણ પ્રેમરસ તો હું હમેશા અનુભવું છું તેથી તે લખવું સહેલું પડે, નિત્યના પરિચયથી ઉર્જારો પણ તેના જ આવે. પ્રેમમાં દૂષો વીર-અને તેજ ખરો વીર, ખરું શૌર્ય છે-રહે જ છે. હનુમાનનાં બધાં કાર્યોમાં તેણે જે પોતાનું હૃદય ચીરી તેમાં રામની મૂર્તિ બતાવી એ ઉત્તમ છે. આ કાર્ય પ્રેમનું જ પરિણામ છે પણ તેમાં “પ્રેમ-શૌર્ય” નથી ? “શરૂં નાગો બચાબાને શકીરી હાલ મ્હારો છે” આ વાક્ય તપાસો. ગત પ્રેમીના સ્મરણાર્થે બધું છોડવા તૈયાર થયેલું હૃદય નખુંસક શૌર્યહીન કેમ હોય ? આ રડતા હૃદયમાં દુનિયાને માત કરનાર કેવી પ્રબલ શક્તિ છે ? એ જ ખરો વીરરસ છે-ખરું શૌર્ય છે.

રમણિની તખીયત ઘણી સારી છે-માત્ર ગુંબડાં થયા કરે છે. વર્ષાદ ૭ ઇંચ થયો છે. વાવણી થઈ રહેવા આવી છે-પૃથ્વી લીલી થતી જાય છે. વાંચું છું તો એ જ વર્ણવવું. કાલે સવારમાં સોનગઢ ગયો હતો અને સાંજે પાછો આવ્યો-નવા પ્રાંતના સાહેબ... ...ને મળવા. કાંઈ જરૂરી વાતચીત થઈ નથી-કરી નથી. માણસ હીક લાગે છે-છોકરો છે, કાઠીયાવાડી હવા લાગી નથી.રમત-ક્રિકેટ બેક દિવસમાં શરૂ કરીશ.

એજ--સુર

લાહી, તા. ૨૧-૭-૯૪

વહાલા દેવયાનંદ,

હું તને ભૂલી ગયો એવી એવી કલ્પનાઓ શામાટે કરતો હશે? તારી કલ્પનાઓ જૂદી છે એ સાબિત કરવાની કરી જરૂર નથી. હું તને શું લખું? તું આવો દુખી તે શામાટે રહેતો હૃદય? દુનિયામાં દુખી થવું એ તને ભૂલ નથી લાગતી? મને તો એવું લાગે છે કે જગતમાં સુખ-દુઃખનાં તત્ત્વો હડયા કરે છે તેમાંથી જેને જ જોઈએ તેને તે મળી રહે છે, દુઃખ કે સુખનો નિર્માયકો કોઈ કાંઈ છે જ નહિ. તું બણે છે તેમાં દુઃખ છે? તારી કઈ એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં તને દુઃખ લાગે છે?... ...તરફથી તને સંતોષ નથી? તે તો નથી જ-એ હું બાળું છું-તું બણે છે, એ કાંઈ નવી વાત નથી. તેનો ઉપાય કરવો, એક કરવો બીજો કરવો-અંતે કાંઈ શક ન આવે તો બી હીક છે. પણ ચત્ત કર્યા વિના નિરાશ થવું એ કોઈને છાજતું નથી. વળી “નિરાશ” થવું એ તો ક્યારે પણ હોવું જ જોઈએ નહિ. નિશ્કલતા સાથે નિરાશા આવવી જ જોઈએ એ કાંઈ જરૂરનો નિયમ નથી. એક જૂતી વાતપર વિચાર કરી કરી દુખી થવું એ તે શું કહેવાય? એક વાત આવી એટલે તેને અમુક વખત વિચાર માટે આવવો, તેમાંથી કાંઈક તારી ભેવું, તે પ્રમાણે

વર્તવું અને અંત પછી ગમે તે થાય. એક દાખલો લે. હું તને મળવા એક માઇલથી ચાલતો આવ્યો. તું મને ન મળ્યો. મ્હારે નિરાશ શા માટે થવું? ન જ થવું કેમકે હું આવ્યો અને ચાલ્યો તેનું નિશ્ચિત પરિણામ તો મ્હારા પગ દુખે તે છે-મળવું એ નહિ. “મળવું” એ તો કેટલીક ખીજ બાબતોનું-આ બાબત સાથે-પરિણામ છે. યત્ન કર, આશા રાખ અને ફલ ન મળ્યું તેથી નિરાશ ના થા કેમકે “યત્ન કરવું” એટલી જ ખીના “ફલપ્રાપ્તિ” માટે બસ નથી. ફલપ્રાપ્તિમાં તો કેટલાક ખીજ યોગ પણ હોવા જોઈએ-તે ઈશ્વરાધીન છે. તારી બાબતમાં તો આમાનું કશું નથી. દુનિયામાં હજુ પડ્યો નથી. ક્યા મોટા હેતુ માટે તેં યત્ન કર્યું છે? શી ફલ-હીનતા આવી? હવામાં મહેલો બાંધવાની તને ક્યાંથી ટેવ પડી? ન્હાનાને મ્હોટું કરી દેવું એ મ્હને “વીરસ”નું મહાત્મ્ય સમજાવવાનરને લાગ્નિ છે? સમજવું બધું અને કરવું કાંઈ નહિ એ શું? પછી તો... ...સુરસિંહની જ હારમાં ગણાશે તો સુરસિંહ કઈ મૂર્તિનાં દર્શન કરી તેને મહાન ગણી તેમ પગલે ચાલવાનું શીખશે? હાલ તો આટલું જ. આટલું પણ તારે માટે ઘણું છે.

તારો જ સુર

બહાલા લાઈ,

તારો કાગળ મળ્યો. આટલો બધો ગુસ્સો શા માટે?

પહેલી.....ની વાત કરૂં પછી તારી વાત લખું. હવે મને લાગે છે કે આપણામાં મારા કેટલાક દોષોનો લીધે કે એક વખત તમને સૂચના આપ્યા છતાં તમારી અધીરાઈને લીધે ધીમે ધીમે દિલ બગડતાં જાય છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે આપણે ત્રણ એકબીજાના કાગળો આનંદથી વહેલા વહેલા ઉઘાડતા અને હવે ક્વરપર પણ એ ઝોળખીતા અક્ષરો જોઈ અરેરે વળી શો કુવાડો પડવાનો એવો દિલમાં શેરડો પડે છે. આનું કારણ શું. આનું કારણ

હદની ઉપરથી જવું અતિ નજદીક આવી જવું. માણસમાં અને દરેક વસ્તુમાં મને તો બે ગુણ લાગ્યા છે-ખેંચવું અને ધક્કો મારવો. અમુક હદ સુધી પ્રેમ ખેંચતો હશે અને પછી ધક્કો મારતો હશે ?

“મિષ્ટ સૌ પેદા થયું પ્રેમસૃષ્ટિમાં
હાથમાંથી મિષ્ટતમ થતાં ઉડી જવા.”

નહિતો આમ શામાટે થાય ? આપણા અને ખાસ.....અને મહારા સંબંધનો શું પાયો છે ? હૃદય-સાહિત્ય-બસ. રાજ્ય નહિ અને રાજ્યની ખટપટ નહિ. મારો કારભારી ફલાણો થાય તો બસ લાહીનું પાણી પીવું નહિ એવા મતલબનું વાક્ય બોલાય એ ક્યા હૃદયની કે ક્યા સાહિત્યની હદ આવી ?.....વળી વગર પૂછેલી સલાહની કીંમત શું ? કદાચ હું દુઃખમાં આવી પડીશ તો રૂપે-સરના ધોરણ માફક મને પડવા દો. હું મહારી મેળે નીકળીશ, નહિ નીકળી શકું તો મદદ માગીશ અને માગું ત્યારે ટેકો દેજો તો તેની કીંમત થશે. ગોંડલ ઠાકોર સાહેબની આ સંબંધે બહુ વખાણ જોવી રીત છે-અને એ રીત તે રાખે છે એટલે શું તેને મિત્ર જ નહિ હોય ? અહોહો કેવું સુખ હતું ? તે બધું ખોયું અને હવે હૃદય જાણે પાછું ક્યારે મળશે ? મને માહું લાગ્યું નથી, હું દુઃખી નથી પણ તમારાં દુઃખથી ખેદ થાય છે. હવે હું દુઃખી હૃદય એવું તો કદિ કલ્પશો પણ નહિ. મહારા સીધા રસ્તાઓમાં મને બહુ આનંદ મળે છે. તમે પણ એવા વિશ્વાસથી રહો તો દુઃખ જ નથી.હાલ એજ

કદાચ આ પત્રથી તને વધારે દુઃખ થશે પણ હું તો વધારે ‘સુખ માટેજ માનું છું.

તારો મુર

લાહી, તા. ૨૯-૭-૯૫

બહાલા,

“ અરે અશરાર આ હૃદયે ખતા તુજ માફ કીધી છે;
હવે તોઆ સદા કરજે, ખુદા મારી તને બક્ષે. ”

દગાની શ્રિયાદમાં આ બે લીટી ઉમેરી છે-તે કકડો તું તને લગાડજે હું મને લગાડી શકીશ. તું દુખી છે-હું પૂરો સુખી છું. હું હરે દુખી નહિ જ થવાનો. મ્હારું હૃદય બહુ બદલાઈ ગયું છે. પણ યાદ રાખજે દોસ્ત બે હાથ જોડી માફ માગવાનો વખત અગાડી આવવાનો છે. તારા દાગળો વાંચી હું હસું છું-અરે ભોળા માણસ જરા અટક અને વિચાર..... હમણાં બસ બધાને માફ લગાડવું એજ ધંધો મેં લીધો છે અને તેમાં મને તો બહુ આનંદ આવે છે કેમકે આખરે શું થશે તે હું જાણું છું અને તમારી બધાંની ઉચ્ચપાચલ અને ઉછાળા શાંત રહી જોયા કરું છું.

માટે હાલ સૌ ભલે કૂટો આપણારામ તદન શાંત છે. તમારી ઉતાવળ ઉપર આ શાંતિ કેવો જ્ય મેળવે છે તે અગાડી દેખાશે. હાલ લાંબું દુંકું કાંઈ જ નહિ.

એજ મુર

લડાઈમાં ગીતા સમજનાર અનુર્ન થવું એ કેવું મુશ્કેલ છે તે આ પહેલી જ વખત તું દેખી શકશે.

લાહી, તા. ૨૪-૧-૯૬

બહાલા લાઈ,

તાઈ લાંબું પત્ર વાંચી-—ઓહો ! ઘણા પત્રો ઘણાના વાંચ્યા-— મુસાફરીમાં Mrs.ના પત્રો જેવું મીઠું દુનિયામાં કાંઈ જ ન હતું પણ તે પણ આ તારા પત્ર જેવું નહિ-પત્રથી-કાંઈ પણ પત્રથી મને એટલી લાગણી નથી થઈ તેમ કાંઈ પણ કાવ્યની એટલી લીટીમાંથી

મને એટલું જ્ઞાન નથી મળ્યું. ફરીફરીને વાંચ્યો, તે પત્ર રાખી મૂકત પણ “ મર્મદારક ભસ્મ ” રાખવી એ કાં તો નાજનાઈ છે કે માત્ર દુઃખ વ્હોરવા જેવું છે વળી મને તો એવી જરૂર પણ નથી તેથી ફાડી નાખ્યો, હમણાં જ ફાડી નાખ્યો. કેંક વિચાર આવેછે. “ત્રૈત્રિ તૂટેછે ” “ તૂટી શકેછે ” એ માન્યતા ઉડી ગઈ. “ ભૂલાએ ભૂંસાએ પ્રણય નહિ એ સ્વાર્થ સ્વપના ” એ બહુ સાચું છે. તારો મારામાં કરો સ્વાર્થ ન હતો-નથી તેમજ મ્હારો તારામાં હતો નહિ અને નથી એ તારા આ કાગળે સાબીત કરી આપ્યું છે. પણ આ શું થયું? તને શું થયું? જૂદા પડી જવાનું-મનમાં તો તાલાવેલી છતાં જૂદા પડી જવાનું ખરેખર કાંઈજ કારણ સમજાતું નથી. હમણાં વળી એ સ્થિતિમાંથી એકદમ આવી લાગણી ઉછળી આવવાનું કારણ સમજાતું નથી. તને જ્યારે છાપેલાં કાવ્યો મળશે ત્યારે તું આ વાંચીશ

“ જન્મ ને જીવતા કૃત્યો, છે આકસ્મિક સૌ અરે;
પાસા ફેંકે જનો સર્વે, દા દેવો હૃદિ હાથ છે. ”

એવા શું આપણે પાસા ફેંક્યા કે જેનો દા આવો દેવાયો? મળિ કહેછે તેમ બે ને બે ચાર થવા જોઈએ તેને બદલે કિસ્મતે “ ઉલટના આંકડા ” ત્રણ કરી દીધા. કરી દીધા તેમ લાગ્યું પણ આખરે તો બે ને બે ચાર જ. દીક છે હમણાં તો ભલે ત્રણ હો—જેમ ત્રણ પણ કારણ વિના થયા છે તેમ ચાર પણ પોતાની મેળે જ થશે.

કાવ્યો ભાવનગરમાં છાપવા આખ્યાં હતાં પણ તેમાં એટલી ભૂલો આવવા લાગી કે આખરે એ બંધ કરી નિર્ણયસાગરમાં આપવા ઠરાવ કર્યો. ક્યારે તૈયાર થશે તે તો કહેવાય નહિ પણ માસ દોઢ માસથી તો શું વધારે વખત જોઈશે? કાવ્યો બધાં આવશે માત્ર એક “ખીડી અને ખીડીનો ખીનાર” એ શિવાય. તને ઘણી નક્કો મોકલીશ.

ફરીથી તારો મુ—

સાડી, તા. ૨૦-૪-૯૬

કૃપાળુ.....,

“કૃપાળુ” નહિ તો બીજું શું ? શામાટે કૃપા વિના આ બધું હોય ?

“વીધાયેલું હૃદય” બહુ સારું છે. આ પત્ર પછી એ ફરીથી વાંચ્યું. બહુ થઈ. પણ કેના તરફથી થઈ ? મ્હારે ધ્યાન કહેવાનું છે પણ કેને કહેવું?... ... નો તો કાગળ હતો ! “Sir” એ સંબોધનથી હતો. તેનું તો કાંઈ નહિ. મ્હારી કવિતાઓ છપાઈ હોય તો વેચાતી મોકલવા લખે છે. પણ તે તો માત્ર મિત્રમંડળ માટે છપાવાની છે એટલે મેં લખ્યું છે કે તમે તે સ્વીકારો તો હું છપાતાં મોકલી આપીશ એ પ્રસંગ લઈ લખે છે “I had the manuscript copies of all the poems kindly sent to me by *once* a very dear friend of mine Sursinhji who happened to be Thakore of—” આમાં કેટલું સત્ય છે ? પહેલું પત્ર જે ગોધામાં મળ્યું હતું જેમાં સહી કરનાર “An admirer” હતું. તે કેનું “Admirer” હતું ? સુરસિંહજીનું “Thakore of—”નું નહિ. સુરસિંહજીએ એવું શું ક્યું કે જેથી તેને “*once* a very dear friend” લખવું પડ્યું અને તે જ્યારે રાજકોટ ગયો હતો ત્યારે મ્હોં સરખું પણ બતાવ્યું નહિ કે કોઈ મેળામાં સુરસિંહે સલામ કીધી ત્યારે તેનો પણ સ્વીકાર ન થયો ? હશે ! “Thakore of—” ની તેની Thakoreshipમાં કાંઈ ભૂલ થાય કે ગમે તે થાય તેમાં “Sursinhji” ના “Admirer”ને શું હતું ? એ admiration જે તે ઠાકોરની કાર્ય-કુશલતાથી ઉદ્ભવ્યું હોય તો તે રાજકાર્યની ભૂલથી જતું રહે એ વાજબી છે પણ સાહિત્ય અને હૃદયથી ઉત્પન્ન થયેલું admiration રાજકાર્યની કુશલતાની ખામીથી કેમ જાય ? એક માણસ એકમાં સારો અને તે ગુણને લીધે મૈત્રિ થઈ, મૈત્રિ થયા પછી મૈત્રિ કરનાર

તરફ તો તે કોઈ દિવસ ખેવશ થયો નથી અને જે ગુણને લીધે મૈત્રિ થઈ તે ગુણ પણ ગયો નથી તો પછી મૈત્રિ કેમ જાય અને તે “વીધાએલું હૃદય” કેમ કરી શકે? એકમાં જેટલો સારો છે તેટલો જ અધામાં સારો છે એવી આશા રાખી નિરાશા મેળવી મૈત્રિ છોડનારને શું કહી શકાય? કેટલાંક કાર્યો એવાં conflicting હોય છે કે એકમાં જે સારો હોય છે તે બીજામાં સારો નીવડી નથી શકતો. Conflicting ન હોય તો પણ તેમ ઘણી વખત બને છે. અલખત એકમાં જે એટલોબધો સારો લાગ્યો તે બીજામાં તદન નકમો થયો એ ખેદની વાત છે પણ તેથી તે ત્યજ દેવાને પાત્ર નથી થતો. ખરું જોતાં તો એ ખેદ પણ અમુક વખતે ભુત્સાઈ જવો જોઈએ.... ..ને હું ચાહું છું કેમકે તે મને ચાહેછે પણ.....અમુક ભુત્તો કે ગમે તેવો કાર્ય-ભારી રાખે તેમાં.....ને હું ત્યજ શા માટે દઉં?.....ની વખત જતાં મેળે આંખ ઉઘડશે અને તેને યોગ્ય લાગે તે કરશે. વળી મને જે માણસ ખરાબ લાગ્યો તે જ સારો હશે તો? અથવા સારો થઈ ગયો હશે તો? પણ ગમે તેમ હો, ગમે તેમ થાઓ પણ એવી બાબતોથી હું.....ને છોડી દેઉં એ તો કોઈ રીતે વાજબી નથી જ. “વશાઈ ના મળે જ્યાં ત્યાં” એ ખરું છે પણ એ બોલ કહેતાં જે માણસ લખનારના મનમાં છે તેને માટે તો એ પ્રિયાદ સાચી નથી-- માત્ર દુઃખી કરવા અને છોકરમતથી ઘડી કાઢેલી છે. “ખેવશાઈ”ની કાંઈ વ્યાખ્યા તો હશે જ. તે B. A. LL. B. કેમ ન વીચારી શકે અને તે વ્યાખ્યા ઘડી કાઢ્યા પછી તે જેને માટે તે શબ્દ વપરાયે છે તેને લાગુ પડી શકે છે કે નહિ તે પણ કેમ ન વીચારી શકે? બાકી Pesimist તો “ખેવશ” ગમે તેને કહી શકે અને કહે તેનો ઉપાય નહિ તેને માટે પેટ શું બાળવું? ઇશ્ક હડીકી શોધનાર ભલે શોધે પણ તેથી કોઈના પર વગર વિચાર્યો આરોપ ચૂકી તેમ કરવું એ જાણતું નથી. જરા હજી વધારે વીચારો--આપણી જ અને લખનારની પણ--સીઓને આપણે ચાહીએ છીએ--શામાટે ?

તેઓ આપણને ચાહેછે-માટે જ. બીજી કદ રીતે તેઓ ચલાવને ચોગ્ય છે? આપણા શોખમાં તેઓ ભાગી થઈ શકે તેવી છે? તે જ પ્રમાણે.....સુરસિંહને ચાહતો પછી તે ઠાકાર તરીકે ભલે “હ” નીવડે તેમાં તેના પ્રેમને શો બાધ આવ્યો? આધુ શામાટે જવું? પોતાની સ્ત્રી માટે જ જૂદો કાયદો અને એક મિત્ર માટે જૂદો કાયદો! “ગૃહીણી” જેને કહીએ તે તે છે? બાલકોને ઉછેરતાં આવડે છે? સ્વે-સરની “કેલવણી” પ્રમાણે કે કઈ થીયરી પ્રમાણે બાલકોને ઉછેરે છે? એમાંનું કંઈ નથી છતાં બંને એકબીજાને ચાહે છે. શામાટે ચાહે છે? કારણકે બંને એક બીજાને ચાહે છે. તો સુરસિંહ ક્યારે.....ને ન ચાહતો હતો? પોતાની સ્ત્રી માટે તે રદિયો દેશે કે તેને કેલવણી બરાબર ન મળી હતી. સુરસિંહને રાજ્ય કેળવવાની શું કેલવણી મળી હતી? એમનાં વહુ હવે શામાટે શીખતાં નથી? જવાબ તૈયાર જ છે કે “આગસુ છે.” ત્યારે એ “આગસુ” થવાનો પ્રેમમાં સુરસિંહને શામાટે હક ન મળે? એક સ્થાને ક્ષમા અને બીજે સ્થાને શામાટે નહિ? પણ આ બધું કોને કહેવું? અરેરે! સલામ સરખી પણ ન લીધી? બસા મૈત્રિને સમયે આપેલું present પણ પાછું વાળવું? મ્હારે પણ તે પુસ્તક પાછું મોકલવું હતું પણ તે અરેરે ન બની શક્યું. Weakness! Weakness! બસ તે weakness માટે જ તેનો ત્યાગ! કોની પાસે ફરિયાદ કરે? હવે એ લપ મૂકી તમારા જવાબો લખી નાખું.

ગજલ સાફ છે પણ “વીધાયેલા હૃદય” જેવું મને નથી લાગતું. હમણાં હું ફિલોસોફી વાંચતો નથી પણ એમર્સન વાંચવા વીચાર છે. હાલ તો વર્ડ્સવર્થનું છઠું વોલ્યુમ વાંચુ છું. સંસ્કૃતની પહેલી ચોપડી પૂરી કરી છે.

ગણો તો એજ સુ-

એક વખત મ્હારાં કારણો.....પાસે મૂકવા બહુ મન થાય છે. તે મને ચાહે છે અને હું તેને ચાહું છું છતાં કમનસીબે આ સ્થિતિ

છે. તેનું શું કરવું તે મુજબ નથી. આ સાથેનો કાગળ અને મને કાંઈ લાગ્યું હતું તેના ઉભરા ધણી નીકળ્યા છે પણ તેમાંના એ લાં મોકલું છું તે પણ.....મોકલશો.

મુ-

લાડી, તા. ૧૦-૬-

બહાલા.....,

પત્ર મળ્યું. ખરેખર આપણે બધા આ આખી દુનિયા-ધારણી બળદ છે, કરવું પણ આખરે ત્યાં ને ત્યાં જ. ખીજે ક્યાં જઈએ એવા સખત લાકડાથી જોડાયા છીએ કે તે તૂટી જ શકે તેમ નહીંને માટે પણ તમારું કહેવું બરાબર છે. પણ હવે એ મન મણીનો સમય ક્યારે આવે ?

કાવ્યો મણિભાઈને મોકલી દીધાં છે. હજી સુધી એક વિચાર મહારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો તેને વિશેષ સતેજ કરવા જટિલનું એક પ્રશ્ન “પ્રીતિ વધે ? નીતિ વધે ?” બહુ કામ લાગ્યું તે જ વિચારને બંને પક્ષથી પૂરો ધનસાફ આપવા “હૃદય ત્રિપુટિ” મેં યત્ન કર્યું છે. અને એકને ચાહતાં છતાં ખીજને ચાહતાં વિશ્લેષ આવવા જોઈએ વિં ત્રિપુટિની જ લાગણીવાળાં ખીજ કાવ્યો નહાનાં નહાનાં લખાયાં છે. તે જ માત્ર આ પ્રસંગે મોકલે છે અને તે જ તમને મળશે. તે જ્યારે દુરસદ હોય ત્યારે વાંચન અને તેને માટે શું અભિપ્રાય છે તે લખશો. ખીજા કાવ્યોની નકલ કરાવતાં બહુ વખત જાય તેમ અને તે લખનાર દારકુન હરજીવ સિક રહ્યા કરે છે તેથી તે તો આપણે મળશું ત્યારે વાંચશું. નોં મુકો હું સાથે લેતો આવીશ.

હાલ વિશેષ કશું લખવાનું નથી.

વર્ષાદ આવવાનાં પરિચાણ કરે છે.

એજ હતો તે જ મુ-

લાડી, તા. ૧૮-૯-૯૬

પ્રિય.....,

હમણાં જ એમર્સનનું એક પ્રકરણ પૂરું કરી બેઠો છું. માર્ટિના આવી ગયો છે-ચાર પુસ્તક છે. જોઈશું અને વાંચવાનું મન થાય છે પણ એમર્સન હાલ તો છોડાય તેમ નથી. તે વાંચતાં વાંચતાં મને કોન જાણે શું એ થાય છે ?

પેલી ઇઝરાયેલની અને હૈદરની વાત વળી આજે મનમાં આવી છે. ઇઝરાયેલની વાત કરતાં હૈદરની વાત વધારે સારીરીતે ગોઠવી શકાય તેવી મને લાગે છે. તે વાત જ કવિતાના રૂપમાં મૂકવાનો વિચાર થાય છે.

હાલ એક નવો વિષય લખવાની ગોઠવણમાં છું. “ગોઠેલ હૃદય” નું એક કાવ્ય બનાવવા વિચાર છે. જો એ વાત બરાબર ગોઠવી શકાય તો વસ્તુ બહુ સાઈ છે.

અભ્યાસ કેવો ચાલે છે ? આવતી રજામાં અહીં આવશે ?

સ્નેહાધીન મુરસિંહ

લાડી, તા. ૩-૧-૯૭

બહાલા ભાઈ,

તાઈ પત્ર મળ્યું.

વળી મહારા હૃદયમાં કાંઈ ફેરફાર દેખાય છે તે પણ ખરું છે. મહારી ઓપિમિઝમની વાતોમાં કાંઈ છૂપું બહુ હિંદી પેસિમિઝમ ભરાતું જાય છે. અને બહુ સમયથી લાગી આવ્યું છે કે દરેક માણસ મિત્ર વિનાનો જ છે. દરેક માણસની વાત તો ઈશ્વર જાણે પણ મહારે માટે તો તેમ જ છે. હાલનાં મહારાં કાવ્યો વાંચશે તો તેમાં પણ કાંઈ બહુ મોટો ફેરફાર લાગશે. એક હું આજે મોકલું છું. એજ.

ભારો. મુ-

લાડી, તા. ૪-૭-૯૭.

પ્રિય લાઈ,

પત્ર મળ્યું.

.....વિં મોકલી દઈશ. મહારાં અગાડીનાં કાવ્યો-મહારે કહેવું જોઈએ કે-“ ઓટાબાયોગ્રાફ ” તરીકે વંચાયાં નથી. ન જ વંચાય-સ્વપ્નમાં જે વિચાર ન હોય તે ક્યાંથી કોઈપણ ઇશારા વિના જન્મ પામે ? પણ એ કાવ્યો તેમ વંચાયાં હોત તો લાગત કે “ લગ્નએલીને ” એ કોઈ નવિન જ હૃદય માટેનો વિલાપ છે.

ડાહ્યો વિં મળી ગયાં હશે. મિ. ઝોશીને સલામ.

સ્નેહાધીન સુરસિંહ

લાડી, તા. ૨-૧-૯૮

પ્રિય.....,

પત્ર મળ્યું.....

હુમીરજી માટે જે કહો છો તે બરાબર છે. ત્રીજા સર્ગમાં શરૂ થતાં વર્ણનો બહુ શિથિલ લાગે છે પણ તેમાં એ જ્યાંથી અભિમન્યુ દાખલ થાય છે ત્યાંથી રસ શ્રી શરૂ થતો હોય એમ મને લાગે છે.

ગુલાબસિંહ સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગ જેવું તો નથી જ અને એનાની વાંચ્યા પછી તો લાગે જ છે કે ઇંગ્રેજી પુસ્તકનું બલ આમાં આવી શક્યું નથી. અને છતાં મણિલાલને જે એક વાત બધે કહેવાની છે તે આમાં પણ કહેવાઈ છે અને તે નવલકથામાં એવી સારીરીતે આવી છે કે બધું બહુ સુંદર અને ભવ્ય લાગે છે.

હાલ અહીં જટિલ આંખા છે. આજે જવાના છે.

તમારો મુ-

રાજકવિ 'કલાપી'

આશા

(લાગણ્યમયી)

xએકલ તારા વ્યોમે ઝાંખે, અંશુલિ એકલ તાર;

અનન્ત દિગ્મંડળમાં વ્યાપ્યું શેષ બધું અંધાર;

ભાર જગદુખનો ઉરમાં; ૧

x પૌરુષના Hope (આશા) નામના પ્રખ્યાત ચિત્ર ઉપર હૌરેલ્ડ બેગબી (Harold Begbie)એ રચેલા નીચેના અંગ્રેજી કાવ્યનો અનુવાદ.

“ One star, one string, and all the rest
Darkness and everlasting space,
Save that she shelters in her breast
The travail of race.

Borne thro' the cold and soundless deep
With ruin riding down the air
She bows, too heavenly to weep,
Too human to despair.

And ever on her lonely string
Expects the music from above,
Some faint confirming whispering
Of fatherhood and love.

One star, one string, and thro' the drift
Of æous sad with human cries
She waits the hand of God to lift
The bandage from her eyes.”

—Harold Begbie

હાજીમહમ્મદ-રમારક-ગ્રંથ]

આશા

[ચિત્રકાર: જી. એફ. વોર્સ

હર જોડો એ ભાર વહંતી, પલાણીને જૂગોળ,
દીનવદન દેવી જ નમાવી જો! બેડી છ અમેલ,
મૂક તન્ત્રી ધરો કરમાં. ૨

નીરવ ગિખાહીન કુહરમાં ધસડાતી અસહાય,
ઓમ પથેથી વિનાશ ઊતરે જગસંહારક ત્હાંય,
સહન તે કરતી કેવી! ૩

શીર્ષ નમાવ્યું, પણ નવ રડતી, દિવ્ય બળે દઢ ટેક,
તદપિ નિરાશાવશ નવ થાતી માનવગુણ ધરો એક
રહી સ્થિર ભાવે દેવી. ૪

અને સતત કરતી જ પ્રતીક્ષા ગીતધ્વનિની દૂર—
અંતરિક્ષથી આવી જ્ઞેશે એકલ તારે ગૂઢ,
એહ આશ્વાસન ધરતી; ૫

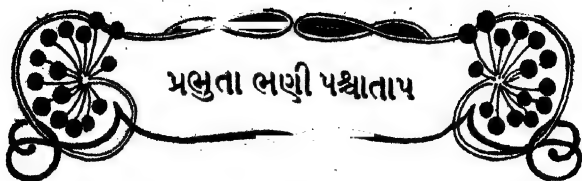
વત્સલતા ને પ્રેમતણી કંઈ પ્રતીતિ દેતા ગૂઢ
મન્દ રવો જ્ઞેશે કંઈ ઝાંખા—એમ વાઝના હૈર
ધારો તન્ત્રી સ્થિર કરતી. ૬

એકલ તારા, એકલ તન્ત્રી;—અનન્ત યુગ વહો જાય,
યુગયુગમાં આક્રન્દ મનુજનાં કરુણરવે ઊભરાય,—
વાટય ત્હાં દેવી જોતી; ૭

વાટય જોતો શ્રદ્ધાભર બેડી,—પ્રભુનો પ્રેમલ હાથ
દેવો નયનના બન્ધ ખશેડી, દેશે સુખ—આસ્વાદ,
પ્રગટશે પ્રેમલ જ્યોતિ! ૮

વાંદરા, તા. ૭-૬-૨૧

નરસિંહરાવ લોખાનાથ

“ બેટા, મોઝાં બહુ ઉછળે છે; બહુ દૂર જ માં. એ છીપો-લીઓમાં ત્હને શું મળે છે ? ”

“ હે—આઈ—ઓ...” દોડતું દોડતું બાળક મા પાસે આવ્યું.

x x x

મહારો ઇતિહાસ વિચિત્ર છે. એ પૃથ્વીને ત્યજ્યે બહુ સમય વીત્યો નથી. પ્રભુનો ન્યાય એવો થયો છે કે મહારે મંગળ અને પૃથ્વી ઉપર અદૃશ્ય સત્ત્વ તરીકે પશ્ચાતાપ કરવા ભટકવું. સમુદ્ર ઉપર કે ખીણોમાં, પર્વતો કે શહેરોમાં અશ્વત્થામા જેમ અણુદીડયો રંખડું છું. અન્તરનો તાપ સહન ન થતાં કોઇક વખત ડુલની પાંદડી ઉપર બેસું છું તો પાંખડીઓ જાણે બળી જાય છે ! મહારા ઘસારાથી પાંદડાં પરનાં જંગબિન્દુ ખરી પડે છે. ચક્ષુના શાપને અવધિ હતી; મહારા શાપને પણ છે. મહારે છે તે ચક્ષુ જાણતો હતો; હું તે નથી જાણતો. આ બાળક અને ત્હેની માતા જેઈ મહારો આત્મા કંઈક ઉલ્લાસે છે, છતાં અન્તરમાં ધ્રુવરો ઉઠે છે. સામે સમુદ્રની અનન્તતા કાળની અનન્તતા સમી પડી છે. સમુદ્રનાં મોઝાં ઉછળી ઉછળી છીપો-લીઓ જેવા મનુષ્યના ભાગ્યની મશ્કરી કરે છે. પર્વત પાછળથી કોઇ દેવી બાળકે રમતમાં ડુલ ભરેલી ચાંદાની રકાબી ફેંકી હોય તેમ ચંદ્ર જીઓ અને જગતાં વેંત રકાબીથી ખરી પડી ડુલ, ડુલ—બધાં પૃથ્વી પર વેરાઇ ગયાં;—કપ્હાં તો સમુદ્રના અનન્ત ઉંડાણ સુધી ઉતરી પડ્યાં. એવે જ સમુદ્રમાં વેગળે ઘૂંઝી...કરતો અવાજ થયો ને મ્હને થયું કે વાયુપૂર્ણ દડાને એ દેવી બાળકે પર્વતની પાછળથી ડેસ મારી કે શું ? કલ્પનાને થયું કે હમણાં એ શ્વેત દડો સમુદ્ર પર પડશે પણ ચન્દ્રદર્શનથી કલ્પના ત્હાંજ અટકી.

હાં; ચન્દ્ર ઊગતાં પેલી સ્ત્રી તળેટી પર આવેલી પોતાની ઝૂંપ-
ડીમાંથી બાળકને ધડીમાં આગળ
દોડાવતી, ધડીમાં માતાની પદ્મલીઓ
ગણુતા, એસી પડતા તે બાળકને
“ઝટ ચાલ્ય, બાપુ!” એમ કહેતી,
શ્વેત વસ્ત્રથી બાળે ચન્દ્રમાંથી હમણું
ઉતરી હોય એમ દીસતી, સમુદ્ર
તરફ આવી. કિનારા પર એક
ન્હાનો રેતીનો ઢગલો કરી બાળકે
પોતાની માતાને તે ઉપર બેસાડી,
ને પોતે પાણી તરફ આમથી તેમ
ખોળામાં છીપેલીઓ ભરવા દોડવા
લાગ્યો. એ આ સમય.

બાળક બોલ્યું: “હે બા, આ
શું? છીપેલીઓ? તું બારણે ફૂલ
મૂકે છે, ને આ બે; એ ન મૂકાય?”

“એને, બેટા, સ્વસ્તિક રચવાં
કહે છે.”

“તે શાનાં થાય?”

“ફૂલનાં થાય ને કુંડુનાં થાય.

“કેવાં હોય?”

“એ સ્વસ્તિક લાગ હોય.”

“તે બા, તું એવાં લાગ છસ્તિ કેમ નથી કરતી?”

“આપણાથી ના થાય. બીજા લોક કરે.”

“બા, આ બા; તું બોલતી કેમ નથી? આપણા બે વગર
બીજા લોક છે? ત્હારે આપણે એકલાં કેમ?”

વિજળીના ચમકારે દૃષ્ટિ ફેંકતાં આકાશ ઉપર ચઢી આવતાં વાદળ
નજરે પડે તેમ માતાના હૃદયમાં ચીરો પડતાં ભૂતકાળ ખડો થયો.

—“પ્રિય અનન્ત ! પ્રિય શુંકામ થયો ? જો તું પરજીવો જ હતો તો યોગીઓનાં દર્શને આ પર્વતોમાં કાં આવી ચઢ્યો ? આબો તો હમારા જૂંપડા રહામી જૂંપડી કાં બાંધી ?

પ્રિય અનન્ત ! આટલેથી પત્યું હોત તો પર્વત પાછળના મહારા યોગીપુરને લજવાનો વારો ન આવત. મહારી વેણી ગૂંથવા ક્યાંહીથી ચે તું બેરસલ્લીનાં ફૂલ શુંકામ રોજ લાવતો ? એક વખત તેં શું કામ કશું : ‘ પ્રગા, પ્રગા ! લાવ ત્હારી લટોમાં હું ફૂલ ગૂંથુ ? ’ સાંભરે છે અનન્ત ? મહારા કેશને ચૂમી ત્હારા પાપનો માર્ગ ત્હેં મોકળો કર્યો. હવે નહિ કહું. પણ પર્વતને ને સમુદ્રને સાંકળતી પેલી ગુફામાં હવે હું નથી જતી. મ્હોં પહોળું કરી ત્હારા અને મહારા પાપની એ સાક્ષી પૂરે છે. ત્હાં જ આપણે...—આ બાળકના ઓ પિતા અનન્ત ! ‘ પિતા થઇય ’ એ પાપની પ્રત્યક્ષ ઘોષણા ત્હારા હૃદયમાં થઇ.

પાપની ઘોષણા થતાં હું મ્હારે મન ઉતરી ગઇ. તું મ્હારે મન ઉતરી ગયો. ત્હારા હૃદયમાં પણ સ્નેહના તાર છેલ્લેલ્લા રણુકાર કરી તૂટી ગયા !

તેં સમુદ્રમાં ઝંપલાવ્યું અને તે જ ગુરા આગળ પાપના છેલ્લા સ્મરણુવશેષ ત્હને મ્હારાં સગાંએ બાળ્યો. પછી—

યોગીપુરનો આદેશ છે કે માતાઓને પૂજવી. હું પાપી હતી પણ માતા બનાવવા સમય વાટ્ય જોઇ રહ્યો હતો. પણ શરમની મારી—પાપની શરમની મારી—યોગીપુરથી છૂટી પડી પર્વતની આ બાજુ જૂંપડી બાંધી રહું છું. યોગીપુરમાં મ્હને સજ થઇ છે કે મ્હારા દેખતાં કોઇએ શણુગાર ન સજવા, કોઇએ ગાવું નહિ અને કોઇએ મ્હને ફૂલ ન આપવાં. જાતે ફૂલ વીણી લાવી પ્રજ્ઞાતાપની એક આહુતિ તરીકે આંગણે ફૂલનો સ્વસ્તિક રચું છું કે એટલા તો પ્રભુતાના બણુકાર વાગે. પાપ કર્યે પ્રજ્ઞાતાપ, એ પ્રભુતા તરફ પગલાં માંડવાં—”

x

x

x

માતાના આત્માએ મ્હારા આત્માને સંદેશ મોકલી દીધા, ને મ્હારા હૃદયમાં પણ ભૂતકાળ જાગ્યો. તે અનન્ત—તે પાપી—તે હું જ.

હાય, હું જ ! બિચારી પ્રજા જોઈ શકતી નથી કે તે પાપાત્મા અનન્ત ત્હેની પદરજ ચૂમે છે. અદૃશ્ય હું બાણે આંસુમાં આંગળી ગયો; અને ધીમે ધીમે મહારી આગળ પાછળ તેજ વ્યાપતું ગયું.

x x x

ચન્દ્ર માથે આવ્યો.

“ બા ત્હારા માથામાં આ ફૂલ શાં ? આ તેજ તેજ શાનું જણાય છે ? ”

“ બેટા ! ત્હને પાંખો કેવી ? ”

x x x

આગળ બાળક અને પાછળ પ્રજા--અને ત્હેના કેશમાં તેજ-ભર્યા મોતી ગૂંથતો હું કિરણને રસ્તે રસ્તે ઉડ્યાં. બાળક દિરિસ્તો ચન્દ્રમાં થઈને અમને ક્યાંક લઈ ગયો.

x x x

સમુદ્ર હવે શાન્ત થઈ ગયો હશે. ઢગલા ઉપરની છીપોલીઓ રખડતા પ્રવાસી માટે પડી હશે. ગુફામાં હળુ ચે કોક વખત ‘પ્રજા ! પ્રજા !’ શબ્દ સાંભળાતો હશે ! અને યોગીપુરના વાસીઓ કોક વખત સમુદ્રના પડવા જોડે ‘અનન્ત ! ઓ અનન્ત !’ એમ સાંભળતા હશે.

વિષ્ણુપ્રસાદ રજુછોડલાલ ત્રિવેદી

દક્ષ-યજ્ઞ-ભંગ

સ્થલ:

હિમાલયનો સુંદર શુભ નૈસર્ગિક રમ્ય પ્રદેશ, મનહર ઝરણાઓ, મનોરમ શીલાઓ; ને એક ઉચ્ચ પ્રદેશ પર શંકરનું ન્હાતું સુંદર સ્થાન.

સમય: સૂર્યોદય

શંકર: સતી ! સૂર્યોદયની આછી ગુલાબી પીછી હિમાલયના શુભ પ્રદેશ પર ફરે છે; નિર્મલ હૃદયમાં સ્નેહનું અંકુર ફૂટતું હોય તેમ. સમય બહુ આનંદનો છે. સૃષ્ટિ ભવ્ય નહિ, પણ સુંદર બની છે; અને તેથી એના થંડા ધીમા પવનમાં પક્ષીઓ કલરવ કરે છે.

સતી: અને આ બાબુ માનસ સરોવરનું સુંદર જલ સૂર્યનાં કિરણોથી શોભી રહ્યું છે. ભગવન્ દીવાકર! નમસ્તે!

શંકર: નંદી કાલે શા સમાચાર લાવ્યો ?

સતી: મ્હારી બધી બહેનો અંદ્રભવનમાંથી પિતાજીને ત્યાં યજ્ઞમાં જવા રવાના થઈ છે. ઋષિ કશ્યપ પણ જવાના હશે. હવે હું એક રહી. ત્હમે હા કહો કે તરત નંદી સાથે રવાના થવું છે.

શંકર: ત્હમને ખબર છે નાં ? આવકાર વિનાના પિતાના ગૃહ કરતાં બંદીગૃહ વધારે સારું છે. સ્વમાન જાળવો; અને યોગ્ય સત્કારમાં-ત્હમારા પોતાના અનેક જન્મસિદ્ધ હક્કમાં-જે આડે આવે ત્હેના પર ભયંકર સ્વરૂપથી ધસો ! હું રુદ્ર છું: બીજને રુદન કરાવું છું ને મ્હારું પોતાનું કરુણમય શાંત રુદન એ મ્હારે પોતાને સ્વાધીન

છે. મહારી એક માન્યતા છે કે દરેક મનુષ્યને એતું સ્થન સ્વાધીન હોવું જોઈએ.

સતી: ત્હમારા શૌર્યના દ્રષ્ટિબિન્દુથી સ્વમાનની લાગણી હું ન સમજી શકું એવું નથી, પરંતુ પિતાના ગૃહનાં તે વળી આમંત્રણ શાં ? માતા પીરસે તારે આશ્રય શો ? પરમપ્રિય ! ગૃહના કેટલાક પ્રશ્નના સંબંધમાં મનુષ્ય સ્વમાનનો ત્યાગ કરે એમાં જ એતું શૌર્ય છે !

શંકર: સતી ! એક વાત સમજવા જેવી છે. પિતાનું આમંત્રણ એટલા માટે જ આવે છે કે એ આમંત્રણથી શ્વસુરગૃહમાંના બધા સ્વમાન જળવી આવવું હોય તો આવી શકે. ત્હમારે જવું જ હોય તો હું આડે નહિ આવું. પરંતુ જે અનંત સમયના ગુપ્ત સાંકેતિક હેતુથી, આપણું જીવન અખંડ બન્યું છે તેના વિકાસક્રમમાં ત્હમે પણ અર્થ ભાગીદાર હોવાથી કહું છું કે સ્વમાન અને શૌર્ય વિના જીવન નથી. ત્હમારું સ્વમાન ન જળવાવાને લીધે મહારા પોતાના બબ્બે સ્વરૂપને લાંછન ન લાગે તેટલા માટે, અને કૈલાસાધિપતિની સ્ત્રી સામાન્ય સ્ત્રી સ્વરૂપે આવી અને કોઈપણ અસામાન્ય શૌર્ય દર્શાવ્યા વિના સ્વમાન ખંડિત કરાવી ચાલી ગઈ, એમ દેવસભામાં કોઈપણ વખત કોઈ ન કહી શકે તેટલા માટે, રે સતી ! ત્હમારા સ્ત્રીત્વને યોગ્ય સ્વરૂપે રહેજો ! યાદ રાખજો કે કૈલાસના બબ્બે નૈસર્ગિક સ્વરૂપને દક્ષની કોઈ ભેટથી શણગારવાનું બાકી રહેતું નથી ! રત્ન અને જવાહીર, હીરા અને માણેક, ઇન્દ્રમણિ અને પન્ના જેને કિંમતી હોય તેની પાસે જ રહેવા દેજો ! લક્ષમાં રાખજો કે માનસ સરોવરનો અધિપતિ આરિચ્છનું લાંછન એક ઘડી પણ સહન કરવા જન્મ્યો નથી.

સતી: આપના બબ્બે સ્વરૂપને, મહારા સ્ત્રીત્વને અને કૈલાસની પવિત્રતાને અખંડ એ જ સ્વરૂપે પુનઃ પિતાના ગૃહમાં સ્થાપવા હું જાઉં છું. હું સમજું છું કે કૈલાસનો નરેશ આજે દક્ષના યજ્ઞમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાની પ્રિય સ્ત્રીને મોકલે છે. પિતાના યજ્ઞમાં જતાં આનંદ થાય છે, પરંતુ સાથે જ ત્હમારી દીધેલી આટલી જવાબદારી અને જોખમદારી હૃદયને સાવચેત અને સર્જી બનાવે છે.

શંકરઃ હવે નંદીને લઇ ખુશીથી પ્રયાણ કરેા.

(સતી જાય છે)

શંકરઃ (સ્વતઃ) જ્યારે જ્યારે દેવોએ ભસ્મપર તિરસ્કારની દ્રષ્ટિ કરી છે અને સર્પના ભયાનક સ્વરૂપથી ગ્લાનિ પામી તેઓ દૂર ખસ્યા છે, ત્યારે ત્યારે કૈલાસના અધિપતિને યોગ્ય સ્વમાન સાચવી રુદ્રપદમાંથી હમેશાં આ શબ્દો નીકળ્યા છેઃ “તહામારા શિક્ષિત દંભ કરતાં શંકરનું આ ભીષણ રુદ્રપદ વધારે ભયંકર નથી.” એ ભીષણ સ્વરૂપમાં ચન્દ્રની આછી જ્યોત્સ્ના છે; ગંગાનો નિર્મલ પ્રવાહ છે.” ઓ! જગત સમસ્તમાં મહેને માત્ર અવધૂત સ્વરૂપ પ્રિય છે! સાં જગત વસ્ત્રાલંકારથી શયતાન જેવા સ્વરૂપને ઢાંકવા કરતાં નગ્ન રહું હત! ઓ પ્રિય નગ્નાવસ્થા! (આમતેમ ફરે છે)

નયન ડાખું ફરે છે; સતી જાય છે, પણ રુદ્રપદને લાંછન લગાડવા! મહેને રત્નનો મોહ નથી. કુબેરના સુવર્ણના ઢગલા આખાદ રહો! પરંતુ નગ્ન રુદ્રપદ પર તિરસ્કારની એક પણ દ્રષ્ટિ—અને પછી,—રે! તે ભલે વરુણ હોય કે અગ્નિ, યમ હોય કે ઇંદ્ર, સાક્ષાત્ અહ્મા હોય કે વિષ્ણુ,—અને એની સારી સમૃદ્ધિમય સૃષ્ટિ માત્ર ભસ્મના રૂપમાં મહારા શરીરપર શોભી રહેશે! સ્વમાન! સ્વધર્મ! રુદ્રપદનો પરમ વૈભવ!

ઇંદ્રનો ઐરાવતનો વિલાસ? અમરાવતીનું ઐશ્વર્ય? દેવરાટનું પદ? અગ્નિનું ઉગ્ર પરાક્રમ? યમનું ભયંકર સ્વરૂપ? ઓ! કૈલાસ મૂળમાંથી ઉભેડી નાખવાના મહારા સત્ય સામર્થ્યના શપથથી કંઈકુંકું કે મહારા રુદ્રપદને લાંછન લાગે, સ્વમાન ખંડિત થાય, મહારી સહજ સ્વતંત્રતા જાય, ત્યારે સારા વિશ્વના દેવો ભલે ચૂડી પહેરી મહારી સામે ઝૂમ્યા કરે! સમસ્ત દેવસભામાં રુદ્રપદનું સત્ય સામર્થ્ય જળવાવવું જ જોઈએ. ઇંદ્રનો ઐશ્વર્યપૂર્ણ મુકુટ આખાદ રહો, પરંતુ એ મુકુટ રુદ્રપદમાં નમન કરે. મહારો પ્રિય કૈલાસ! એમાં એથીયે વધારે પ્રિય મહારી સ્વતંત્રતા! સર્વથી વધારે પ્રિય મહારું સ્વમાન!

મહારા પર વચ્ચે નથી. હું નમ્ર છું, પરંતુ એ નમ્રતા સામ-
ર્થ્યનું આભૂષણ છે; નહિ કે દૂષણ. જે મહારો જન્મસિદ્ધ હક છે,
જ્યાં રહેવાનો ઇશ્વરનિર્ણય આદેશ છે, ત્યાં-તે પ્રિય કૈલાસભૂમિમાં-
સુઆદ્યથી, દેવરાદ્યથી કે વિષ્ણુથી પણ પદ ન મૂકાય. એ મૂકાય ત્યારે
સમસ્ત રુદ્રપદનું સામર્થ્ય પછડાય; નાશ પામે; ન રહે. અસ્તિત્વથી
જય, પરંતુ બીજા કોઈ સ્વરૂપે તો એનાથી ન જ રહેવાય. રુદ્રપદ
રુદ્ર માટે અથવા ન રહેવા માટે. મહારો સ્વમાનનો હક એજ મહારો
પરમ વૈભવ ! સ્વમાન રહે અથવા જીવન સર્વસ્વ જય. પ્રિય સ્વમાન !
રુદ્રપદનો પરમ ધર્મ ! (ધીમે પગલે જય છે: નંદી પ્રવેશ કરે છે.)

નંદી: કહેવું શી રીતે ? એનામાં તત્ત્વગ્નાન છે, પણ તે, રુદ્ર-
પદ સાચવતાં મૃત્યુ આવે તો મૃત્યુ જીવનનો વિકાસક્રમ છે એટલું
જાણવા પૂરતું ! એ જ એનો મુખ્ય આદર્શ, પછી બીજું બધું. કૈલા-
સની સીમાનું ઉક્ષંધન ન સહી શકે એ શું પ્રિય જીવનસખીનું અપમાન
સહેશે ?—મૃત્યુ સહેશે ? પરંતુ કહેવું શી રીતે ? હું શી રીતે કહું કે
સતી ભસ્મ થયાં ? (વિચાર કરે છે)

અરે ! કૈલાસના અધીશ્વરનું નમ્ર સ્વરૂપ દંડિના ઐશ્વર્યથી વધારે
પ્રકાશે છે. એનામાં ગરીબી છે, પરંતુ સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી; હરીશ-
ામાં ન પહોંચી શકતાં બીજાએ આપેલી નહિ. એને સ્વતંત્રતા પ્રિય
છે, પરંતુ સ્વપ્રભાવથી મેળવેલી; બીજાની નબળાઈથી જન્મેલી નહિ.
એનામાં ક્રોધ છે, પરંતુ સામર્થ્યના આવિર્ભાવનો. એનામાં સ્વમાન
છે, પરંતુ નમ્રતાભરી ઉદારતા સાથે. અરે ! એનામાં શું નથી ?
આ સતીનો વિરહ એક ન હોય તો પછી શું નથી ? પરંતુ કહું શી
રીતે ? કહ્યા પછી ઉભું રહેવાશે ? એને સ્નેહની મૂર્છા આવશે કે
રુદ્રપદનું સ્વાભિમાન ? (શંકર પ્રવેશ કરે છે)

શંકર: (નંદીને બોલતાં) ઓહો ! તરતજ ? કૈલાસના રમ્ય
સ્થળ કરતાં હિમાલયનો કોઈ પ્રદેશ વધારે રમ્ય નથી જ. રુદ્ર કૈલા-
સનું સ્વરાજ સાચવે અથવા અસ્તિત્વમાં જ ન રહે; વચ્ચે માર્ગ આ

પદ માટે નથી. નંદી ! હક્કનો યજ્ઞપ્રદેશ કેવો ? મોણ મોણ આવ્યા હતા ?

નંદી: યજ્ઞપ્રદેશ બહુ રમ્ય. (મનમાં) સ્નેહસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન નહિ કરે તો એનું સ્વરાજ ને સ્વમાનની સૃષ્ટિમાં રમતું મન કહેવાલી દેવભૂમિ સર્વસ્વનો નાશ કરશે. અપરાધીને શિક્ષા હોવી જોઈએ, પણ યોગ્ય. (પ્રકાશ) કાશ્યપનંદિની સર્વ હાજર હતી. પારિજાતની પુષ્પ-માલા ધારણ કરેલ, ઐશ્વર્યની અધિષ્ઠાત્રી સમી ઇંદ્રપત્ની; નીલમ-માણેક-મૌકિક મુકુટ ધારણ કરેલ, સમૃદ્ધિની પ્રતિમા શી કુબેર-પત્ની; તેજસ્વી રથમાં સૂર્યપત્ની; સરસ્વતી, સાવિત્રી અને અન્ય મધુર દેવાંગનાઓ.

શંકર: અને તું કહે છે તેમ તે સર્વ યોગ્ય વૈભવમાં ?

નંદી: હા દેવ !

શંકર: અને એક રુદ્રપદની સમ્રાજી વૈભવ વિના ?

નંદી: દેવ ! એમ નહિ. એ પણ પોતાના યોગ્ય સ્વરૂપમાં.

શંકર: બીખારીના ? નંદી ! ત્યારે એ કહેવું હતું ? ઓ ! ઇંદ્રપદથી મોણ બીખારીપદ ! તહને ખબર છે નાં, ઇંદ્ર દેવરાટ ખરો, પરંતુ એનો સ્વતંત્ર અધિકાર, એની સ્વરાજમર્યાદા, એ નહિ. હું જગતની લય સ્થિતિનો સ્વામી ! કૈલાસની ટૂંકી મર્યાદાનો પણ સ્વતંત્ર અધિપતિ ! નંદી, દેવી ક્યાં છે ?

નંદી: (મનમાં) હવે ? ઓ પરમબ્રહ્મ ! (મોટેથી) ખીજે ક્યાં ? સ્વર્ગમાં રુદ્રપદનું સામર્થ્ય સ્થાપન કરવા.

શંકર: તું રુદ્રપદ પાસે ઉભો છે એમ ધારી જવાબ દે !

નંદી: રુદ્રના પરમ કલ્યાણમય સ્વરૂપની સમક્ષ કહું છું કે દેવી હવે નથી !

શંકર: હે ? દેવી નથી ? નથી ? બોલ બોલ, તું શું કહે છે ? દેવી નથી ? ક્યાં નથી ?

નંદી: પ્રિય દેવ ! રુદ્રપદનો ત્યાગ યજ્ઞમંડપમાં જોઈ દેવીએ દેહત્યાગ કર્યો.

શંકર: ઓ ! રુદ્રપદને યોગ્ય સમ્રાજી !

હાજીમહમ્મદ-
રમારક-અ ય

ઓ ! શદ્રપદને યોગ્ય સામ્રાજી

ચિત્રકારઃ
રવિશંકર શાવળ

નંદી: (મનમાં) ઓ પરમાત્મન! આને સ્નેહની મૂર્છા ન આવી. સ્વમાનનો-ભયંકર રુદ્રપદનો-અભિલાષ જન્મ્યો.

શંકર: નંદી! કૈલાસની સર્વ સેના તૈયાર થાય! રુદ્રપદને યશતિલક કરનાર હક્ષપુત્રીનું સ્મરણ એવા જ ખીળ યશકર્મથી ચિરંજિવ થશે! નંદી! રુદ્રનો શબ્દ એ જ આજ્ઞા.

નંદી: દેવ, ક્ષમા! હક્ષપ્રજાપતિએ—

શંકર: મહારા સામર્થ્યથી પ્રાપ્ત કરેલું મહાર્ પદ ધિકાર્યું?

નંદી: હા દેવ. અને એ સહન ન થવાથી દેવી ભસ્મ થયાં.

શંકર: ઓ! સારા જગતના સમ્રાટ અને સ્વર્ગનો દેવરાટ ભયથી ધ્રુણ સૈન્ય તૈયાર કરે; દેશ માટે લડે; સમૃદ્ધિ માટે લડે. માત્ર શંકરપદ માટે લડનાર એક હું! (જમ છે)

x

x

x

(શંકર યજ્ઞ સમીપ આવે છે; કોલાહલથી દેવો હિભા થાય છે. અગ્નિ ધ્રુવે છે; વાયુ નાસે છે.)

શંકર: નંદી! કોણ છે એ રુદ્રપદનો તિરસ્કાર કરનાર? કોણ?

અગ્નિ: (ધીમેથી) વાયુદેવ! યજ્ઞમાં આવતાં અવાયું!

વાયુ: (ધીમેથી) ચૂપ!

શંકર: દેવરાટ ક્યાં છે? ક્યાં છે વૃદ્ધ બ્રહ્મા? રુદ્રપદના સામર્થ્યની એ સનાતન ઇતિહાસકારને ખબર નથી? રુદ્રપદનો જન્મ અસાધારણ પરમાણુઓમાંથી છે એ શું એને જાણ નથી? ક્યાં છે દેવરાટ? એને ખબર નથી કે શંકર રાજા નથી, કારણ કે એને રાજાનું સામર્થ્ય જોઈએ છીએ; નામ નહિ? કેમ, ઓ રુદ્રપદને ધિકારનાર વીરપુરુષો! તમારા ચહેરા પર અકાશે, અયોગ્ય ગભરાટ કેમ છટે છે? (બધા ચૂપ રહે છે)

હક્ષ: મિથ્યાભિમાનનો પ્રતિશબ્દ પર્વતમાંથી જ આવે, દેવ-સભામાંથી નહિ.

શંકર: રુદ્ર અને મિથ્યાભિમાન?

દક્ષ: શબ્દમાં જ સામર્થ્ય રાખવું છે? કૈલાસ પર વાસ, નમ્ર વેષ, વાહન બેવકુફ બલદ, વૈભવ સ્મશાનભૂમિ અને છેવટ, ભયંકર સપ્તિના અલંકાર! રુદ્રપદનો આવી રીતે યજ્ઞમાં અધિકાર? પરાક્રમ મનુષ્યોને સંહારવાનું; ડહાપણ દાનવને વરદાન દેવાનું; અભિમાન માત્ર લંગોટીનું; રાજ્ય માત્ર હુંગરનું; અને છતાં દક્ષ પ્રજા-પતિના યજ્ઞમાં મિથ્યા ભાગ? શંકર દક્ષનો જન્મભાત્ર એટલી જ એની પ્રસિદ્ધિ. એના સમસ્ત જીવનનો એટલો જ જવલંત ઇતિહાસ! એની પ્રજા સમક્ષ શૌર્ય દર્શાવવાનું આટલું જ નિર્માલ્ય સાધન. છતાં એનું રુદ્રપદ અને એ પદને દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞમાં સ્થાન? ઓ! મિથ્યા-ભિમાન ને મૂર્ખતાનો કેવો ભયંકર અને વિચિત્ર યોગ!

શંકર: સાંભળી લે: પહેલું અને છેલ્લું. શબ્દમાં સામર્થ્ય છે કે અંગિઅંગમાં, એ ખુદ બ્રહ્માને પૂછી જો! કૈલાસ પર વાસ એટલા માટે કે ઉંચી ભૂમિ પરથી, કોણ કૈલાસપર નજર ફેરવે છે એ ખબર પડે! નમ્ર વેષ; કારણ કે પ્રજાને ઢાંક્યા પછી જ શરીર ઢાંકવું છે! ત્હમારા વસ્ત્રાલંકારથી સર્જી બનેલા દાનવ શરીરની પેઠે પ્રજાને લૂટી હમેશના હમેશ વેષ બદલાવવા નથી. અને રાજની વૈભવભૂમિ તો સ્મશાન જ હોય. ત્યાં જ ખબર પડે કે કોના ગૃહનો આધાર ગયો છે; કોના ગૃહનો સ્તંભ પડ્યો છે; કોણ ગ્લાનિભર્યા જીવનથી ખરી જરૂરીઆતમાં છે! સત્રાપ્દ સિંહાસન પર ત્હમને મુખારક હો! અમારું સત્રાપ્દ સિંહાસનમાં નથી, ગરીબના આશાભર્યા દિલમાં છે! અને હવે,—ઓ હાજર રહેલા દેવો! રુદ્રપદનો આ ભયંકર સંકલ્પ સાંભળો. (દેવો કમ્પે છે)

હું સ્મશાનનો રહેનાર, ભસ્મ ધારણ કરનાર, નમ્ર અને ભયંકર રુદ્ર! દુષ્ટો! ત્હમારા મુંદર સ્મિતની પાછળ કેટલી ખૂની આંખો ધુરકે છે? ત્હમારા કલ્યાણવેષમાં દાનવનો કેવો ભયંકર સ્પર્શ છે? ઓ! નક્ષત્ર સમસ્ત પાસે આ ભયંકર રુદ્રપદના શપ્થ લઈને કહ્યું છે ત્હમારા શિક્ષિત દંભ કરતાં મ્હારું આ નમ્ર પદ મ્હને વધારે

જાહું છે ! ઓ ! આખું જમત એક વખત નમ બને; પછી કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી ! નમ છું, પણ પ્રભમાં કોઈને નમ જોયો ? નમ છું, પણ સ્ત્રીઓમાં શંકરની પ્રતિષ્ઠા જોઈ ? ઓ ! મહારા નમ સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઓને જોટલી શ્રદ્ધા છે તેટલી તહમારા દંભથી ઠાંકેલા સ્વરૂપમાં નથી ! તહમારામાં વરદાન દેવાની ઉદારતા નથી; તે આપ્યા પછી પાળવાની સત્યતા નથી; તેની પાછળ યુદ્ધ કરવાનું સાહસ અને શક્તિ નથી. તહમારો ચંદ્ર જેવો ઉજળો વેષ અને મન્મથ જેવી સુંદરતા ! ઓ ! બ્રહ્માએ સૌન્દર્ય શયતાનને જ આપ્યું છે !

દક્ષ: હવે તહારું મિથ્યા સામર્થ્ય જવા દે.

શંકર: રોદ્રપદને તું શું લાંછન લગાડી શકશે ? સમજ, કે તહારા જેવા અસંખ્ય હોય તોપણ કૈલાસની નિર્ભળ મર્યાદા સાચવવા, સ્વમાનને જાળવી રાખવા,--અરે ! તહમારી ભસ્મથી આ શરીરને શૃંગારવા શંકર સર્વદા તૈયાર છે ! એમૂલ જ્વાહિર તહમારા મુકુટ પર બંધે રહે; મહને એની ભસ્મ જ પ્રિય છે ! તહમારો યજ્ઞ બંધે થાય; એમાં આદ્યતિ મહારે તહમારી જ દેવી છે ! શંકરના પદ પર લાંછન ? ઓ ! જીવન સર્વસ્વ !

દક્ષ: શંકર ! હજી પણ સમજ. તહારું રોદ્રપદનું મિથ્યાભિમાન મૂકી રોદ્રપદ સાચવવા યોગ્ય વિવેક રાખતાં શીખી લે.

શંકર: મહારા સર્વ સામર્થ્યના શપથ લઈને કહું છું કે તહારા મિથ્યાભિમાનમાં જ તહારું મૃત્યું છે. અરે ! હું શંકર તહને અજ્ઞાન-મય અવસ્થામાં મૃત્યુ પામવા દઉં એના કરતાં વિશેષ લાંછન મહને કયું ?

દક્ષ: વીર્યવાન શબ્દોમાં નિર્ભળતા છૂપાવી દેવાનું તો, ઓ શંકર, તહારામાં જ બલ છે !

શંકર: દંભ અને તે પાછળ મૃત્યુ પામવા જોટલો અધિકાર ! તહારા સજ્જન જેવા વેષમાં અને મિથ્યા વિવેકમાં, સ્વતંત્રતા અને મનુષ્યનો જન્મસિદ્ધ હક્ક કળથી લઈ લેવાની ભયંકર યુક્તિ છે. દરેક દેવ જાણે છે કે રોદ્રપદનો યોગ્ય અધિકાર લોપ થાય છે. એને શબ્દમાં

વ્યક્ત કરવાનું માત્ર અસાધારણ બલ કોઈનામાં નથી. દક્ષના યજ્ઞમાં કુદરતના અનેક નિયમોનો ભંગ થાય છે, એ કહેવાની કોઈનામાં તાકાત નથી. દેવોનું શબ્દમય જીવન એમના ગુપ્ત જીવનથી વિરુદ્ધ છે. અધિકાર ન જાય એટલા માટે બધા બીરૂ બન્યા છે !

પરંતુ આ ભયંકર જીવનવ્યવહાર હવે વધારે વખત ચાલે એ યોગ્ય નથી. અગ્નિ અને યમ, સૂર્ય અને ચંદ્ર, ઇંદ્ર અને વરુણ, બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ ! ત્હમારા વસ્ત્રાલંકાર સહિત દે વસ્ત્ર વિના, ત્હમારા અભિમાનમાં કે જીવનરક્ષણાર્થે જેમ નહસાય તેમ નહાસો ! આજે આખું જગત રોદ્રપદનું અતિ ભયંકર સ્વરૂપ જોવા તૈયાર અને ! દંભી જીવનનો અને સુશિક્ષિત દંભનો, એ પરમપ્રિય વીરભદ્ર, સંહાર કર ! કોઈ બચે નહિ; દંભ ક્યાંય રહે નહિ; સજ્જન કોઈ દુભાય નહિ ! દક્ષ અને એનો આ યજ્ઞ ! વીરભદ્ર ! સર્વત્ર ભયંકર સંહાર એ જ રોદ્રપદની છેલ્લી આજ્ઞા !

અગ્નિ: વરુણ ! યમ ! ચંદ્ર ! નહાસો નહાસો.

સૂર્ય: શા માટે ? ઉભા રહો. વીરભદ્રમાં તાકાત નથી કે સૂર્યની ઉખા સહન કરે.

ઈંદ્ર: સૂર્યદેવ ! એ મિથ્યાભિમાન જવા દો ! દક્ષની ખોટી શેઠમાં તણાવાનું ત્હમારું સામર્થ્ય રોદ્રના આ ભયંકર સ્વરૂપ સામે ધડી નહિ ટકે ! દોડો—નહાસો !

સૂર્ય: અને શું એ ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણો સામે થશે ?

ઈંદ્ર: ઓ સૂર્ય ! સાક્ષાત્ યમને એ પરાક્રમ પૂછી જો. ઋષિઓ ને બ્રાહ્મણો એના તદ્દન નિર્દોષ જીવન પર દક્ષે મૂકેલું કલંક સહન કરે ત્યારે શું રોદ્રનું સામર્થ્ય તેમાંના કોઈને પણ ક્ષમા કરશે ? ત્હમે ત્હમારા બધા પ્રકાશ સહિત દક્ષના અધિકારમાં આવ્યા માટે નહાસો ! અથવા આ વીરભદ્રનું ઉગ્ર ભયંકર સ્વરૂપ જુઓ !

(સર્વે નાસે છે: બ્રાહ્મા પ્રવેશ કરે છે)

બ્રહ્મા: (સ્વતઃ) સમય એવો આવ્યો કે નીતિ અને ન્યાય કરતાં મનુષ્યને અને દેવને અધિકાર વધારે પ્રિય લાગ્યો. વૈભવ અને વિલાસ, અધિકાર અને ઉચ્છ્રંખલતા, લક્ષ્મી અને યૌવન,—દેવગણ અને ઋષિજન સર્વને આ સ્થિતિ પ્રિય બની. દક્ષનો અધિકાર, એનો દાનવ જેવો વિલાસ, એનું વિવેકહીન યૌવન; અને તદ્દન નિઃસ્વાર્થ, નિર્દોષ શંકર સ્વરૂપ રુદ્રના નમ્ર પણ અતિ ભવ્ય અને પૂજનીય સ્વરૂપનો તિરસ્કાર ! એ ઉચ્છ્રંખલતા સામે ક્રૂરતા વીરભદ્રને રુદ્ર વિના કોણ આજ્ઞા કરે ? દેવોની સભામાં અપ્સરા નાચે છે ત્યારે નિર્ભળ સંગીતનો અનુભવ કરતા હોય તેમ પોતાની મહત્તામાં સર્વે રહે છે; પણ પાછળથી બેવકુફની જેમ, મૂર્ખાની પેઠે,—અરે, અતિ દુષ્ટ માનવની પેઠે,—એના સ્વરૂપને વેચાતું લેવા સર્વ વૈભવ આપવા તૈયાર થાય છે ! જેના નમ્ર સ્વરૂપમાં વિકારની છાયા માત્ર નથી એ રુદ્ર શું આ સહન કરે ? આવા દેવ સર્વ દક્ષ-યજ્ઞમાં અધિકારી અને રુદ્ર નહિ ? ઓ ! દક્ષની ભયંકર ભૂલ, અને એનું આ ભયંકર પરિણામ !

(રુદ્ર સમીપ જાય છે: રુદ્રનો સ્વર સંભળાય છે.)

વીરભદ્ર ! દક્ષનું માથું ઉડાવી દે ! આજે ભલે જગતપરથી શયતાનીયતનું સ્વરૂપ ઓધું થાય ! (અટ્ટહાસ્ય કરીને) આ હા હા હા શરવીર દેવો દોડ્યા જાય છે ! અને આ ઋષિમૂનિનાં સંતાનો ! એક આંગળી માત્રથી યમને અટકાવી દેનાર રુદ્રના સામર્થ્યની આજે સંપૂર્ણ ખાતરી થશે ! સમય કેટલો વિચિત્ર ! વેશ્યા જેવી સ્ત્રીઓ પાસે ગધેડાની પેઠે ભૂકે એ બધા રાજાઓ, અને હું મહારા નમ્ર સ્વરૂપમાં પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ, માત્ર શંકર ! સ્ત્રીઓની પેઠે વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરે એ અધિકારી, અને હું મહારુ ભવ્ય સામર્થ્ય છતાં અનધિકારી ! ધિક્કાર છે હિમાલયના પ્રદેશને લાંછન લગાડનાર આ સલાને, એમાં ભાગ લેનાર શબ્દ અને સામર્થ્ય વિનાના નપુંસક દેવ-રાજાઓને, એ સર્વ મંડળને યજ્ઞસભા કહેનાર વિદ્વાન કહેવડાવતા ઋષિ-મુનિઓને ! ધિક્કાર છે આ સર્વ વ્યવસ્થાને ! અને આ સર્વનું પરિણામ શું છે ? જનમંડળમાં અને પૃથિવીના નૃપમંડળમાં અત્યાચાર

કેટલો છે ? મનુષ્યનું ગુપ્ત જીવન ક્યાં ? એનું સખ્દજીવન સુંદર અને એનું વ્યાવહારિક જીવન અધમ ! વેશ્યાવિહાર એ સાધારણ ચાલ; શિક્ષિત દંભ એ વિવેક; નપુંસકતા એ મનુષ્યને સ્ત્રીથી જૂદો પડનારો ધર્મ; વિષયલોલુપતા એ નૃપતિનું લક્ષણ ! ઓ ! આ સર્વ ભયંકર દાનવના રાજ્ય સામે મહારો એક જ વીરભદ્ર બસ છે ! દેવોની આવી ગેરવ્યવસ્થાનો પ્રતિધ્વનિ માનવકુલમાં સંભળાય છે. નૃપતિ-મંડળમાં, વ્યંડળને ધરીભર બહાદુર કહેવાતું મન થાય એવા શરવીરો છે ! ઓ ! ઘેટાંનું સૈન્ય વરનો શિકાર કરવા જાય એવી જગતની વ્યવસ્થા છે ! (બીજી તરફથી બ્રહ્મા પ્રવેશ કરે છે)

બ્રહ્મા : પરમ પ્રિય કલ્યાણસ્વરૂપ ! નીતિનો માર્ગ આજે રુદ્રથી ભૂલી જવાય છે ! ઉચ્છ્રંખલતાનો દોષ શંકરના અદ્ભુત સામર્થ્યમાં ? યૌવનનો વેગ સમર્થ યોગીમાં ? અદ્ભુત સામર્થ્યની સાથે સુંદર ઉદારતાની એક આદર્શ મૂર્તિ એ જ શંકર ! જગતની આ માન્યતા પર રુદ્રપદનું મહાન ચૈતન્ય છે. પ્રિય ! કલ્યાણસ્વરૂપ ! કામને વશ કરનાર આજે ક્રોધને વશ થાય છે.

શંકર : બ્રહ્મદેવ ! ગુરુ ! પિતા ! આ અન્યાય સહન થતો નથી; એ સહન કરવો એના જેવું બીજું કોઈ કલંક નથી. મહારાજ સ્વરાજમાં, ઓ બ્રહ્મદેવ, હું બિખારી ? અનધિકારી ? સારા ત્રિલોકના સમર્થ પુરુષો રણાંગણમાં આવે, કદાચ ઇંદ્ર દેવસૈન્ય લઈ આવે, અરે, ખુદ વિષ્ણુ ભલે આવે, પરંતુ ન્યાયની ખાતર આ સર કોઈ દિવસ ઝૂક્યું નથી અને ઝૂકવાતું નથી. અન્યાય સહન કરવા રુદ્રનો જન્મ જ નથી. મહાર્જ સામર્થ્ય આ ત્રિલોકની સભામાં કબૂલ થવું જ જોઈએ ન્યાયની ખાતર મરવું એ જ મહારો પરમ આદર્શ છે !

બ્રહ્મા : શંકર ! પ્રિય ! ત્હારું સામર્થ્ય ક્ષમામાં છે, ક્રોધમાં નહિ. ત્હારું ચંદ્રની શીત જ્યોત્સ્ના જેવું નિર્ભળ કલ્યાણ સ્વરૂપ જો દેવસમૂહમાં અભય વચન, આશા અને આનંદ નહિ પ્રેરે તો પછી વિશ્વમાં કલ્યાણનો નિયમ ક્યાં રહેશે ? અમાનાવસ્થામાં મૃત્યુ-અરે,

પ્રેતાના અધિકારની પાછળ રણમાં પડવાની અજ્ઞાનતા;—ઓ પ્રિય કલ્યાણ સ્વરૂપ ! હક્ષના જીવનમાં આ ચિરસ્થાયી સંસ્કારો રહી જાય છે. ક્ષમા: દયા: જ્ઞાન.

શંકર: ક્ષમા કરવી છે, પણ હક્ષ જાણે કે શંકરમાં સામર્થ્ય છે ત્યાર પછી. દયા રાખવી છે, પણ કૂરતા કેવી હોય એનું હક્ષને જ્ઞાન કરાવ્યા પછી. દેવો જે કરે છે તેનું માનવકુલમાં અનુકરણ થાય છે. પૃથ્વીપર અત્યારે દાનવની સત્તા જામી છે. અન્યાય પર-અધમ સૂત્રો પર-અરે ! માત્ર શબ્દની માયા પર-અત્યારે પૃથ્વીના સર્વ રાજમહારાજ, બેવકુશમાં બેવકુશ પુરૂષ પણ કરતાં ધ્રુજે એવાં સ્વચ્છંદી પાશવ કૃત્યો કરે છે. અમુક દબથી રહી શકે તે માટે મહેલમાં રહી હઝારો જૂંપડીઓ નબી શકે તેટલું ખર્ચ રાખે છે. એને જગતનાં ઘેટાંઓ અત્યારે વરૂં કહે છે ! ઓ બ્રહ્મદેવ ! ચોખ્ખું કહું છું કે સારા વિશ્વના વ્યવહારમાં અત્યારે એક ધૂર્ત યુક્તિ પ્રવેશ કરી રહી છે ! વિશ્વ એ પોલો, ખોટો ને ખોટો ગોળો બની રહ્યું છે ! કાં વિશ્વ નહિ અને કાં શંકર નહિ ! ત્રીજો માર્ગ તહમારા જેવા શબ્દનિપુણ પંડિતોને આબાદ હો ! વીરભદ્ર ! નરસિંહ ! ઉડાવી દે વિશ્વસમસ્તના—

બ્રહ્મા: શંકર ! ઓ શંકર ! ક્ષમા: દયા: જ્ઞાન.

શંકર: ક્ષમા કેના પર ? જ્યારે હઝારો ગરીબો ભૂખથી મરી રહ્યા છે ત્યારે દુષ્ટની પેટે પોતાના વિલાસમાં મગ્ન રહેનાર આ રાજાઓ પર ? તહમને એમના ચહેરા પર મોહ હોય તો ભલે ! દયા ? અને તે ઘેટાંની પેટે આ ગરીબોને ફરી રહેંસી નાંખાવવા માટે ?

બ્રહ્મા: રુદ્રના ભયંકર સ્વરૂપને નમન કરી, એની કલ્યાણમય સંજ્ઞા પરના—અરે ! એ ઐશ્વર્યયુક્ત યોગ્ય પદ પરના—જનસમૂહના વિશ્વાસનો ઇતિહાસ સ્મૃતિમાં લાવવા કહું છું.

શંકર: દેવોને હું ક્ષમા કરૂં છું: દુનિયાની દયા ખાઉં છું: હક્ષને જ્ઞાન આપું છું. પરંતુ તે સર્વ કરતાં પહેલાં જગતની હાલની ભયંકર પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરવા કહું છું. રુદ્રનો ક્રોધ શમે છે

તે પુનઃ પ્રજ્વલિત થવા માટે. દંભી અને વિવેકી શબ્દોમાં કોઇ દક્ષ
મ્હાઈ સ્વમાન જાળવે એ મ્હારે નથી જોઈતું. હું તો મ્હારા સામર્થ્યથી
સર્વને સ્વમાન જાળવવાની શ્રમ પાડી શકું; અને એ જ મ્હાઈ ધ્યેય.
વીરભદ્ર ! પ્રિય ! ખસ. રુદ્રને એનું રુદન આધીન છે. બ્રહ્મદેવ મ્હાઈ
એ સ્વરાજ્ય-મ્હારી સ્વમાનની એ મર્યાદા-વિષય, હિંદ્ર, કે ચમ, ત્રિલોક
કે ચૌહલોકની સહાયથી પણ હિલ્લંઘવા યત્ન ન કરે ત્યાં સુધી હું
શંકર છું ! પછી રુદ્ર ! શંકરના જીવનમાં બે જ શબ્દો છે:-અને
ખરો ઇતિહાસ એમ જ થાય:-સ્વરાજ્ય-સ્વમાન-અથવા મૃત્યુ !
બ્રહ્મદેવ ! કહેજો સહુને, કે વચ્ચે કોઇ નહિ, અથવા હું કે તે નહિ !
મ્હારો પરમ વૈભવ, મ્હારી સ્વાધીનતા ! વસ્ત્ર લંગોટી, પણ અસંખ્ય
આભૂષણોના ચીરા સાંધી બનાવેલી ! રહેવાને સ્મશાન, પરંતુ ત્યાંથી
પછી બીજા સ્મશાનમાં જવાનું નહિ ! આભૂષણમાં નમાવસ્થા,
ગૃહવૈભવમાં અસંખ્ય વિરોધી સત્ત્વો; અને કૈલાસનો નૈસર્ગિક રમ્ય
પ્રદેશ એ મ્હારું સ્વતંત્ર આંગણું ! મ્હારી સ્થિતિ મને આપ્તા
રહો. એ તરફ દ્રષ્ટિપાત કરી વ્યર્થ પરાધીન થવામાં લાલ નથી.
મ્હારો બિખારીનો ત્હમારા ધનાઢ્ય દેવો પ્રતિ આ સંદેશો છે:
એ આજ્ઞા પણ છે !

ગૌરીશંકર ગોવર્દનરામ જોષી

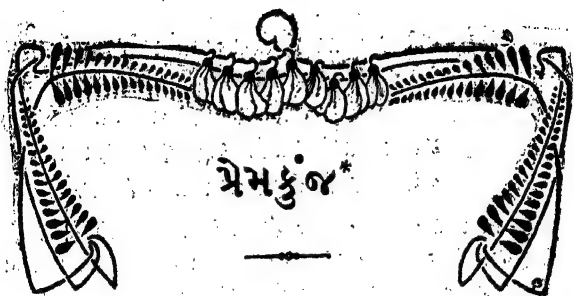

૬૭૪૬૨૫૬-
 ૨૫૧૨૬-૩૧૫

શ્રી બંસરી વગાડે છે

વિશ્વકર્મા:
 રવિશંકર રાવળ

પ્રેમકુંજ*

અંક : ૨

પ્રવેશ બીજો.

સ્થાન: સહસ્રધારા

કાલ: પ્રભાતનું આલસુદર્શન

(ઇંડી કુંજમાં ધારાવેલોના કુવારા ઉછાળતો સહસ્રધારાનો ધોધ ગાજતો પડે છે, ને ફિરલુની રેખ જેવાં ચમકતાં જલફોરાઓ અહરે જાડે છે. પહોરોડનો ચન્દ્રમા, પૃથ્વીને મુખ જોઈ સમારવા કાળેના આકાશી દેવ-દર્પણ સમો, મધ્યાકાશમાં લટકે છે. આથે, ગોમતીના જલપ્રચારમાં આછી શામળી વાદળાયા રૂપીને પ્રેમવતીના નીરને મેલું કરે છે. નીચે ઇંડાણમાં જલકાંઠે બેસીને રસેરા સહસ્રધારાને પડતી નિહાળે છે, સાંભળે છે, તેમની છંદાતી ઝીણી ઝણે સત્કારે છે અને જાણે પૃથ્વીના તાલિકમળ-માંથી, કે દુનિયાની દિશદિશમાંથી ઝડન આવતું હોય એવી વિશ્વાદભરી બંસી, વચ્ચે વચ્ચે 'અહાલોક'નું ગીત ગાતો ગાતો વગાડે છે.)

રસેરા: પ્રભો ! તુજ દારમાં ઉભી જગાઓ મહેં અહાલોક !

(ઘેરી બંસરી વગાડે છે)

જગતના ચોકની વચ્ચે જગાઓ મહેં અહાલોક !

(રડતી મચલ વળી બંસીમાં બોલાવે છે)

નથી લીધી પ્રભો ! દિક્ષા, નથી ઓઠી કદની;

નમી તુજ પાય છું ત્હેવો જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક !

(હતરતી ગ્રીષ્મે ચર્ચેથી પોકારે એમ

‘ પિયુ પિયુ પિયુ ’ બંસરીમાં પોકારે છે.)

કમંડળ માહરૂં ખાલી, ભર્યું તુજ અક્ષય પાત્ર;

દીઠી ભંડારમાં દીક્ષા, જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક !

(રુદન કરતી બંસરી વાગ્યાંજ કરે છે. એમોરિયાને ઘાટે ને પ્રેમકું-
જની કુંભમાં એ રુદનનો બંસીટહોકાર ગાજતો ડાલે છે. સવેળા ઊઠેલા
ખેડુતો ખભે દંતાળી ધરી ઉપરકાંઠે ઉભી પતાળજલને ઉંડાણુઆરે
નિહાળી રહે છે.)

એક ખેડુતઃ આ જોગી થયા વગરના

જોગીતું જોગીત તો જો !

રસેશઃ ઘટા ઘેરી પડી નભની, ન મુજ નયનો ભેદે;

શ્રવણુ તે ભેદશે તહારાં ? જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક !

(વાતો વાયુ થંભી જાય છે, જાણે સાંભળવા ઉભો જગતના જીવનનું
રુદન. કુદરતનાં મહાચક્રો થે જાણે થંભ્યાં ભાસે છે; એવી ગીત ને બંસીની
થા જામે છે. સહસ્રધારાના જલની ને જલપર ચંદ્રની ચંદ્રિકાની સહસ્ર
ધારાઓ વરસ્યાં કરે છે.)

પ્રભાતના ચન્દ્રતેજમાં સહસ્રધારાના જલધોધ નિરખવા નીકળેલાં
કુમાર ને કુમારી પધારે છે; ને બન્ને આશ્રયમુખ્ય અનિશિષ જડવત્ ઉભે છે.)

વિરાજે છેતું દિલ દરિયાવ, અયિ અહલુત યજમાન !

આજુ શું તો અમીકણુ છે, જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક !

કુમારીઃ શાં આ હૈયાકાઠ રુદન

નિરન્તરના કલ્સોલતા ગરૂડરાજનાં ?

કુમારઃ પ્રત્યેક મનુષ્યાત્મામાં વસેલા

ઉંડા ઉંડા રુદનનો

આ તો છે ઉરઉભરો,

સારી થે પ્રેમકુંજનો જાણે પોકાર.

રસેશ: ઘડાવી પાવડી જમનાથ ! પ્રવૃત્તિ ઝેરી;
ઝહી તે પર જીવન ધપતાં, જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક !
(ત્રિમકુંજની દિશાઓમાંથી ચીસ સંભળાય છે. સહસ્રધારાનાં
જલ ડોલાવતી ધૂનામાં પાડતી અન્તરિક્ષમાં આથમે છે.)

રતન: ત્રિમકુંજનું ખીજું જીવનધન
હાય ! આજે ઢોળાઈ જાય છે.

(ધડાઓમાંથી રતન સહસ્રધારાને કઠિ ઉતરે છે,
ને પાલવને પંખે રસેશને આશ્વાસન ઢોળે છે.)

રસેશ: નહિ કાંઈ મળે તોયે, મળ્યું દર્શનનું દાન;
મળી-સળગી મીટેમીટ, ને જગાવ્યો મ્હેં અહાલેક !

કુમારી: આ શી ગામડિયાંની લીલાઓ ?
રસેશ બંસી રડાવે છે,
ને રતન વાયુ ઢોળે છે;
રૂપાળાં શોભે છે રથામ ને રાધા.
જાણે મનામણે પધાર્યાં
રસભીનાં વૃષભાનદુલારીજી.
ક્યાંથી આવડે ગામડાની ગોરીને
નગરનું એ નાગરિકત્વ ?

કુમાર: જગતશોભના શી શોભતી,
સુન્દરીસંઘ વચ્ચે સૌન્દર્યભૂતિ શી,
કવિતકલાની પરમ પુત્રી શકુન્તલા
ક્રિયા નગરની હતી નગરકન્યા ?
રૂપેયો ખલુખલુ એવી,
રાજ્યલક્ષ્મી સરીખડી, ખલુખલુતી મા.
મથુરા નગરીની હવેલીઓમાં હતી કુબ્જ;
ને ગોકુળ વૃન્દાવનની કુંજોમાં
પ્રપુલ્લતી ગોપિકાઓની પુલ્લવેલીઓ.

વાડીથી વન ઓછાં ન ઉતરે;
 ને ઓછી ન ઉતરે એમ
 પુરકુમારિકાઓથી વનકુમારિકાઓ.
 સરિતાના સૌન્દર્યરૂપથી ન વધે
 પાળખાંધ્યાં સરોવર કે સ્ફટિકકુડો.

કુમારી: તો પરણો ને કે વનકુમારિકાને ?—
 કુંજકલ્પોલતી કે આજની શકુન્તલાને ?

કુમાર: રાજકુમારીને વનગોપનાં વેણુબાણ વાગ્યાં
 તો ડંખે ય તે રાજકુમારને
 કે વનગોપીનાં સૌન્દર્ય ડંખ.

(બંસીમાં રૂદન બાલે છે)

અર્જુનના વિષાદયોગ જેવી વિરાજે છે
 રસેશના રસસાગરમાં યે
 જાડી ઉણપ ને ખિન્નતા.
 જગતમાં “છે” લેનો અસન્તોષ.
 આશાવાદીની આત્મગુણોમાં યે
 સન્તાપેલાં છે શોક ને નિરાશા;
 ને કે ધન્ય પળે ઉભરાય છે એ
 પાતાળગંગાનાં પાણી સમોવડાં.
 આનન્દ ને વિલાસથી શણુગારાયેલા
 જગતરહેલોમાંનું કારમું રૂદન,
 ઉત્સાહ ને ઉમંગના અમૃત પાનાર
 કવિતાના ઉરમાંના જ્વાલામુખી,
 હાસ્યને પડખે વસેલો વિષાદ,
 સંન્યસ્તમાં રહેલી બીપણુ વિશ્વનિરાશા:
 આહ્વાણના પરમ પ્રહ્લાનન્દમાં,
 ‘ब्रह्मकृपा हि केवलम्’ માં,

ઉંડા જલમાં ઉગતી શેવાળ શા,
 રાજમહેલોમાં ઉડતી તમિઆ શા,
 નિરન્તરના ધૂપાયેલા પ્રોત્સાહનના ઝોટઃ
 કદિ અનુભવ્યાં છે રાજકુમારી ! એ સૌ ?
 વૈભવના સોહાગી ફુલમાંડવડે યે
 તિમિરવનની રેખાઓ તરવરે છે.
 જગતમાંના અન્ધકાર સમોવડો
 નિરાશાવાદે ખોદ્યો નથી.
 માર્તંડરાજનાં ઉલટે છે મહારશ્મિ
 સૃષ્ટિની દિશદિશને અજવાળતાં,
 તહો યે ઉભી છે વણઅજવાળાયેલી
 આભની ઉંડેરી અન્ધારગુણો.
 આજે ઉભરાયછે એ
 રસેશના ઉરસરોવરમાંથી,
 કવિની કીકીઓમાંથી,
 અંસીના વીંધવીંધમાંથી
 ઉડી રહ્યા છે રુદનફોરમ ફોરતા
 આત્મનૂઅન્ધકારના એ ફુવારા
 પ્રેમકુંજના મહાવનની ઘટાઓ ભરીભરીને.

રસેશઃ ઉંડી ઝોળી રહી અધુરી, જરી તલ ભીંજયું—

કુમારઃ મહારી પણુ ઝોગળી જાય છે
 અન્તરની ટૂંકી દિવાલો આજે;
 પીગળી પડે છે મહારા યે આજ
 દષ્ટિમર્યાદાના હુર્ગકાંગરા.
 સરોવરપાળો વૃદ્ધતાં
 જલપૂર ઉલટે પૃથ્વીભરમાં,
 એવાં છલકાઈ ઉછળે છે

આત્મનસરોવરનાં મહાનીર
લોકસંઘના પૃથ્વીપગથારમાં,
પ્રજ્ઞકલ્યાણના મહાયોગમાં.
પ્રજ્ઞસંઘની નાડી સંઘાયે
ધડકવાને ધરે છે
મહારી નાડીઓમાંનાં રુધિરપૂર;
ઉલટે છે આત્મા વસતીમાં વહવા.

(ઝરણુને ઠોથી હતરી રસેશ પાસે જાય છે)

રસેશ: જડયું જીવનનું જીવન મહારું, જગાવ્યો મહે' અહાલોક!
જડયું જીવનનું જીવન મહારું—
જડયું જીવનનું જીવન—
જીવનનું જીવન—

(ધૂનમાં ને ધૂનમાં ચલતીમાં ખંસી રડાવ્યે જાય છે. પ્રભાતરુનાને
પધારેલો લોકસંઘ ટેકરીઓની ધારેધારે ભળી ઉડું ધૂનામાં નિહાળે છે.)

રતન: (કુમારને) એ તો શોકસમાધિ લાધી છે.

કુમાર: જગત્તા પયગમ્યરોને ભાગ્યે
લખ્યાંછે રડવાનાં લોકસંઘને કાળ.
મહારાજ કુમાર સિદ્ધાર્થ રડયા હતા,
કવિકુલજનક વાલ્મીકિજીની યે
દ્રવી હતી દિલની વાદળીઓ.
આકાશઉદાર જગદુદ્ધારકોનાં તો
રોમરોમમાંથી નિર્ઝરી જાયછે
આત્માનાં ઝરણાં જગતમાં વહવા.
વ્યથિજીવનનાં સરોવર
ભળી જાયછે નિરન્તરના
સમષ્ટિજીવનના સભર મહાસાગરમાં.
પ્રકૃત્તેએ એમ કોટિ કુલડે

વિશ્વહિતચિન્તકોનાં વિશ્વપ્રેમનાં વૃક્ષ.
રસેશને યે ઉભરેા ચહડયો છે આજ
જગત્દુઃખોનો, વિશ્વપ્રેમનો, સમષ્ટિજીવનનો.

રસેશ: જગતના ચોકની વચ્ચે, જગાવ્યો મહેં અહાલેક !
પ્રેમો ! તુજ દારમાં ઉભી, જગાવ્યો મહેં અહાલેક !
જગાવ્યો મહેં અહાલેક—
જગાવ્યો મહેં અહાલેક—

રતન: દિલની દાઝના દાખેલા આ ઉભરા—

કુમાર: જગત્દુઃખોના દાવાનળની આ મહાજ્વાળા.

(પંચપાત્રમાં આશાપુરીના ચરણામૃત
લઇને સોહાગ ઉતાવળે પમલે આવે છે)

રસેશ: આભમાંથી આ રજની ઉતરે છે
હોલવાય છે—ઓ ! હોલવાય છે
દિનના દિનમણિનો પ્રકાશ,
પ્રભુની પરમ જ્યોતિ.

સોહાગ: (પ્રેમોરિયાની ગોમતીના કમલથી આશાપુરીના ચરણામૃતનું
રસેશને સન્માર્જન કરતી કરતી)
જો રસેશ ! આભનાં આંગણમાંથી
રજની ઉતરે છે કે ત્રિપા ?

(રસેશની શોકસમાધિ ઉતરે છે)

આજ તો સૌભાગ્યદિન ઉગશે
પ્રેમકુંજનો ને પ્રેમોરિયાનો.
જો ! રજની આથમે છે જગતમાંથી.

રસેશ: (જગી યોગમ નિહાળીને)
હા ! ઉપા ઉગે છે પ્રેમકુંજે.
હું આવ્યો ત્યારે રાત્રી હતી;
અત્યારે તો છે ઉપાના હૃદય અહીં.

પધારે છે પ્રભુનાં પૂર
પ્રેમોરિયાનાં પ્રેમનીરમાં.

કુમાર: રસેશ્વરજી ! કુદરતના હૈયા સાથે
ઘડકતી ન થાય

મુજ આત્માની યે નાડીઓ ?
વિશ્વહૈયા સાથે માનવહૈયાનો સંવાદ—

રસેશ્વર: રાજકુમાર ! ત્હમને તો ઘટે
પ્રજ્ઞહૈયાની સાથે રાજહૈયાનો ધમધાર.
કવિને શોભે કુદરતની સાથે એકતાન,
સાધુને શોભે અનન્તની સાથે એકતાન,
રાજાને શોભે પ્રજાની સાથે એકતાન.

કુમાર: તો મત લઉં છું પ્રજાજન સમક્ષ
કે પ્રજાહૈયા સાથે રાજહૈયાનો
જીવનધમધાર જોગવવા
પરણીશ હું પ્રજાની કે પુત્રી,
પૃથ્વીપટમાંની સલુણી કે સીતા.

રસેશ્વર: અમે તો પ્રકૃતિમાતાનાં સંતાન;
એ ધાવણુથી જ જીવીશું.
સન્તોને સ્વવિદ્યાનન્દ છે.
રેલવથું પુરપુરમાં પરમાનન્દનાં પૂર,
જીવજીવના જીવનના ઉલ્લાસ.

કુમારી: (સોહાગને) કુમારને સન્માર્જન ન કરે ?
એમની યે નહિ ઉતારે!
શોકસમાધિની કન્યા ?

(પ્રેમમન્દિરનાં પદ્મવોથી આશાપુરીનાં ચરણામૃતનું સો-
હામ રાજકુમારને સન્માર્જન કરે છે. કુમાર પ્રજા ઉઠી, બાજુ
બગેરો હોય તેમ અન્તર્યમુ ઉઘડેલા જેવો થાય છે: રા
આશ્ચર્યને નિહાળતો હોય એમ સોહામને નિહાળી રહે છે.)

કુમારી: ભાઈ! સોહાગને ન પરણે તું ?
 વડિલોએ તો ત્હને સોંપ્યા છે ને
 વધૂપરીક્ષાના સ્વયંવર ?
 કંઈકંઈ જાણે જાણે છે
 પ્રેમકુંજની એ જાણગારી.
 પૂતળા શો અતુત્તર કાં ?
 આત્મા ખોયો કે શું ?
 ફૂલો એ દિલના મહાસાગરમાં ?

(વાદળાં વેરાય છે; ગોમતીનાં નિર્મળાં જળ ઉજ્જવળાં
 યાય છે; ઉપાના પાલવમાર્થી જગતના હૈયા સમા સૂર્ય-
 નારાયણ પ્રગટે છે; સહસ્રધારાની હડતી શિરાઓ ઉપર
 ફિરજો પડતાં ધન્ધલુધ્વની દેવરંગાવલિ હડી રહે છે.)

રસેશ: (પાછો આનન્દોર્મિમાં ડાલતો)
 આનન્દ છે સન્તો ! પરમાનન્દ.
 કેષકેષ વેળાએ તો—
 પ્રારબ્ધની કે ધન્ય પળે તો
 સહુના શ્રવણોએ સાંભળવા જોઈએ
 દુનિયાનાં દુઃખોના પોકાર,
 પૃથ્વીનાં સન્તાનોની રુદનચીસો,
 દિશદિશમાંથી અનિલઆણ્યા આર્તનાદ.
 બાકી તો વિરાજે છે મહાવરેણ્ય,
 પ્રકાશ સરિખડો પરમાનન્દ જ
 પુરબ્ધની આ બ્રહ્માંડકુંજે
 એક જ અનસ્ત અખંડાનન્દ.

(મોરલી વગાડે છે, મોરને બોલાવે છે, નીરને નચાવે છે,
 કુદરતની મહાભરતી ડાલે છે, ને એ ભરતીના મહા-
 મોજ ઉપર પ્રેમકુંજવાસીઓના આત્માઓ ડાલે છે.)

બોલો, બોલો સહુ સન્તો
પરબ્રહ્મના એ પરમાનન્દનું ગીત,
અખંડાનન્દનું ગળવો એ એકતાન.
વિરાજે સદાનન્દની છોળ ઉપર,
ને મહાલો એમ મનમોજીલા સન્તો
પરબ્રહ્મના મહાસાગરમાં.

આજે તો સારું જગત સુન્દર લાગે છે.

(રસેશ ગવરાવે છે ને સહુ પરમાનન્દનું ગીત ગાય છે)

અહો ! આથમે આળપપાળ, અંગોઅંગ ફેરાં ફુટે;
આથે આથે અનન્તની પાળ, પ્રભુની પ્રભા ઉમટે.

જો ! સંકારાયે વિશ્વ કોર, કંઈ કોટિ કિરણ સવિતા પ્રગટે
કંઈ તિમિર હસે, કંઈ જગ વિલસે,

જો ! સાગર ગભીરા ગગન તટે.

ખલ્લે ક્ષિતિજનું પોપચું ભાઈ ! ધીમે રહી જો ઉઘડે;
જોને ! બ્રહ્માંડની કાકી માંહી અમીનું કિરણ ચઢે,
ઓ ! યાટે ગેળની ગુફા, મંહી જો નરપૂર ઉછળે, બહાલાં !
કંઈ અજળ રસે આ દિલ હલસે,

જો ! પરબ્રહ્મના અજવાળાં.

અહો ! આથમે જગઅન્ધકાર, આનન્દફુવારા ફુટે;
આથે-આથે બ્રહ્માંડની પાર બ્રહ્માનન્દ જો ! પ્રગટે
આથે-આથે જો આત્મામોઝાર પરમાનન્દ જો ! ઉલટે,

(એકલી એકલી હસતી દેવબા પ્રેમોરિયાભણીથી
આવી આરાની કેરીએ ચઢે છે; ચઢતાં સૂર્યને પૂજે છે.)

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

ગંગા

એક આત્મકથા

-કૃતવિદ્યમિત-

૧

તરુવરો, નદોઓ, વનપ્રાણીઓ!
કઠિન ચિત્તવતાં પુરવાસીઓ!
ઉભયના પ્રણયી હર મુગ્ધની
કપરો આત્મકથા મુણ્ડે સહી.

૨

નગરમાં પ્રિય આલક તેડો જે
દુઃખથી ભૂગો થઈ ભમતી જતી;
જીવનનો પટ તે નિજ ફેડોને
હૃદયની સહુ વાત વદી ગઈ!

૩

શિશિરની અતિ શીતલ સ્થાંજરે,
ગિરિતણે શિખરે ફરતાં ફૂરે;
અરધ નગન દશા મહોં નારો કે,
નિરખો એકલ ટેકરો ઉપર.

૪

નજીકથી 'અલો ગંગો! કહીં થકી?
નગરમાં ક્યમ તું દોસતી નથી?'-
વચન એમ વદી ન ગહું તહોં,
ખખડાટ જ આપ હસી પડી!

૫

તરત એ નિજ આલક ચૂમોને
મમ સમીપ ફરી ટીકતી રહી;
પછો અચાનક આંખ ભીંજીવોને
ગાંગગળા સ્વરથી વદતી રહી:

૬

“અચપણે દીન માતપિતા તણી
દીકરો એકનો એક જ હું હતી;
મુજ પિતા દરરોજ વને જતા,
પ્રતિ ગૃહે કરો કાષ્ટ જ વેચતા.

૭

“વળો મ્હને નિત તેડો જગાડીને
મળુરોએ મુજ માત જતી હતી;
નિજ ખભે કરો ઝાળો ઉંઘાડીને
દિન ગયે જ ધરે વળતી હતી.

૮

“પરમ શુદ્ધ ચરિત્રની માવડી,
જગતની નજરે હલકી હતી.
દુઃખદ એહ અસત્ય કલંકથી
કદિકે તે ઝખકી રડતી હતી.

૯

“પછી અચાનક આંસૂ સુકાવવા
નિંદરમાં મુજને ધવડાવતી;
હૃદય શારી જતું અટકાવવા
કુમળી ઝાતીથી ખૂબ દબાવતી.

૧૦

“વરસ સાત વિત્તે મમ માવડી
દિલ તણા દરદે ગુજરી ગઈ;
નિરખતી પછી માતનો વાટડી
મુજ પિતા સહ જંગલમાં જઈ.

૧૧

“ખસુદુઃખે દિન એમ કંઈ જતાં
વરસ તેરનો સત્વર હું થઈ;
જનક સાથે સહાયક કેં થતાં
નજર ફૂર વિધિનો ફરી ગઈ.

૧૩

“પછો બચકર કો જવરની પોંડા
પ્રિય પિતાનો પથારી પરે ચઢી;
ત્યજ દઈ મુજ આલિશ સૌ કોંડા
શિકરને ૫૬કે દિન ગાળતી.

૧૫

“કવચિત નિંદરમાં બકતા પિતાઃ
‘હૃદયની પ્રિય શાન્તિ ઉડી જતાં
બનો ગયોછું અશાન્ત દિનો થયાં
થઈશ શાન્ત-અરે! પલુગંગો ક્યાં?’

૧૨

“જનકને કુમળે દુઃખતે દિલે
મરણ માતતાણું બહુ સાલતું;
સ્વંગતને સ્મરતાં વદને બહોલે
કઠણ ચિત્ત સમાજપ્રતિ થતું.

૧૪

“બચત તે ધન ઔષધમાં ગયું,
તદપિ તાત તને સુખ ના થયું;
ધરમહીં સહુ અન્ન ખૂટી જતાં
ભૂખમરે અમ જીવન ગાળતાં.

૧૬

“‘અહીંજ છું’ ત્યમ ઉત્તર આપતાં
સુખસમીપ મ્હને કરથી ગ્રહે;
નયન આંસૂવતી છલકાવતાં
સુખદ બંધનથી છુટવા ન દે.

૧૭

“કરુણ કારમો એવી દશા મહીં
જનક માત કને મળવા ગયા;
કરમની કથની ન પૂરી અહીં,
દિન નવા નવ દુઃખ દઈ જતા.

૧૮

“નિરખીને મધુ યૌવન ખીલતું
બ્રમર કેં સુજ પાછળ ગુંજતા;
મન પવિત્ર સુનીતિ ન ભૂલતું
કદિક કોઇક તેથી જ ડખતા.

૧૯

“રસિક એક હતો પ્રણયી ભલો,
વખત કેંક થયાં હૃદયે વસ્યો;
અધિક દુઃખ ખમી સુખ ઝખતાં
પરણીને ધર બાંધી અમે રહ્યાં.

૨૦

“ તનમને ધનથી જગલોકનાં
દરદ-દુઃખ તણી પ કરી દવા.
જગતસેવ વિશે જ રચ્યાંપચ્યાં
વરસ એક અમ્હે સુખમાં વચ્યાં.

૨૧

“ સમય એમ જતાં થઇ સુખણી,
હૃદયઐક્યથી ગલિવતી બની;
પ્રતિનિધિરૂપ બાલઅતિથિનાં
અમ ઘરે પ્રકટયાં અજવાળિયાં.

૨૨

“ પ્રભુચોંઓ અમ લમ સુણી બધ્યા,
અધિક વૈરભર્યા ઉકળી પડ્યા;
શીલવતા મુજ સુંદર સ્વામીનું
મન હર્યું નીચ દારૂ પીવા તણું.

૨૩

“પછોં કમાણી ઘરે નવ આવતી,
વસનમાં જ બધી ઉડતી હતી;
જયમ ત્યમે દિવસે મજુરી કરી
ગૃહતાણું ગુજરાન ચલાવતી.

૨૪

“ત્યમ છતાં મુજને સુખી દેખતાં
અધમ પાશવ દિલ બળી જતાં;
નરકનાં અધિકારી જ પાપીઆં
અધિક દુષ્ટ કઠોર થતાં ગયાં.

૨૫

“પરણવા કુટડી નવ સુન્દરી
પ્રિય પતિદિલને લલચાવિયું;
વિવિધ કૂર ધણીક કળા કરી
ધરતણે સુખ સૌ વણસાડિયું.

૨૬

“ત્યજી ગયા મુજને પતિ એમ એ,
નવગૃહિણી ગ્રહી દૂર દેશમાં;
જગતનો મમ પ્રાણ છૂટી જતે
વિકલ ચિત્તનું ચક્ર તૂટી ગયું.

૨૭

“સ્મરણ ભૂત તણું કટુ જગતાં
વિતક યાદ થયાં પ્રિય માતનાં;
અનુપકારો સમાજ સહી સહી
જગતની બસ વેરો બની રહી.

૨૮

“તદપિ બાલક શ્રવ બચાવવા
ધરધરે દુકડા ભોંખતી હતી;
પણ સમાજ દિલે લવલેશ હા !
વિધિ દોંધેલ દયા જાજતી રહી.

૨૯

“જગજનો નિરખી હસતાં, તથા
બદુકટોળો ધણી જ કનેડતી;
વિષમ સૌ સહતાં ઉરવેદના,
મનુજ લોક મૂંઝી વનમાં વસી.

૩૦

“ કદિક બેસો રહું નદિકાંકડે,
કદિક આડયડે મહડો બેસતી;
કદિક ખીણુ નોંચે સૂંધ છાંયડે,
ગિરિમહી પડધા બહુ પાડતી.

૩૧

“ કદિક પાથરતી તરુપાંદડાં,
કદિક વેરતો જંગલો ફૂલડાં;
કદિક આલતો ચંચલ જીવડાં,
કદિક ઝીલતો આકળબિન્દુડાં.

૩૨

“ કદિક ખીકભરી દૂર નહાસતી,
નદિમહી પડો પાણી ઉડાડતી;
વનતણાં અરણ્યાં રણફૂલથી
તરસ બૂખ કંઈક મટાડતી.

૩૩

“ કદિક વૃક્ષથી વીંછો ટીંગાડતી,
સરપ પાછળ જોરથી દોડતી;
કદિક વાધનું બચ્ચું લઇ જતી,
કદિક સિંહ ગુરામહી બંધતી.

૩૪

“ દુઃખ ન કોઇ કને કદિ યે કહ્યું,
લમ ન શુદ્ધિ હતી વન શું કર્યું;
કુદરતે રહ્યો આજ સમાજને
જીવન બે બસ અર્પણ હું કરું ! ”

૩૫

સરલ આમ વિરામ વિના વદી
ગરીબ ગર્ગી અહીં અટકી પડી;
તરલ તારકમંડળ બિગતું
રજની રાજ્ય વધુ પસર્યું જતું.

૩૬

થૂંવડ “ ઘૂ ઘૂ ” કરી ગભરાવતું,
તિમિર ગાઢ દિશા ય ભૂલાવતું;
પવન ધોર તુફાન મચાવતો
સતત જોસભર્યો ઝુકતો હતો.

૩૭

જટિલ જંગલના સુતકારમાં
વિહંગ વેગથી પાંખ વિંઝાવતાં;
પળપળે ફૂર આમ્ય મસાણમાં
ભોંપણુ ભૂતતણા ભડકા થતા.

૩૮

ઘડી પછી મુજ દષ્ટિ કરી ઉંચી
લગીર બાલ વિષે પૂછવા જઉં;
નહિ જ કોઈ ! ક્ષણેક ગિરિમહી
‘જગત’-‘મા’-તણી ચીસ પડી રહી !

૩૯

કરુણ તીવ્ર ભયંકર ચીસ એ
અવણુમાં વહતો ઝટ હું ઉઠ્યો;
દુઃખદુઃખેલ અને ધ્રૂંજતે દિલે
કુદરતેથી સમાજ ભણી વળ્યો.

દશાળ્ય પરમાર

પૂર્વ-સ્મરણ

સુન્દરીઓનું સંગીત અને સ્નેહીઓની આકાંક્ષા જ્યાં જન્મે છે ત્યાં એક ફૂલકુંજ છે. કહેવાય છે કે પૃથ્વીના શુદ્ધ આત્માઓ મોક્ષપદ પામી ત્યાં અવતરે છે, ને જગતવાસીઓ કાળે કેંક કેંક સૌન્દર્યો પાડવે છે.

ત્યાં એક બકુલની છાયા હેઠળ હરિયાળી કુંજમાં, દુનિયાના યુવાનો કાળ આશાના પાસ પાડતા એ આત્માઓ બેઠા હતા. થોડીક વારે એકે કહ્યું:

“ જોયો આ પાસ ? જગતમાં આપણે હતાં ત્યારે આપણે યે આવો જ પાસ અનુભવ્યો હતો. યાદ છે ત્હને ? ”

“ હા. પ્રથમ ત્હને મ્હે ‘ સુમન ’ કહી સંબોધ્યો, ત્યારે ને ? ”

“ ને મ્હે ત્હને ‘ સુધા ’ કહી બોલાવી...પણ બધું જ સાંભરે છે ત્હને ? પેલો મધ્યાહ્નનો વખત; જ્યારે નગરથી દૂર-સુદૂરના પેલા અંગલાની બારીએથી હું મધ્યાહ્નનાં ઉંડાણ નીરખતો હતો ને તું આવી, ને ત્હેં પૂછ્યું: ‘ શું વિચાર કરે છે સુમન ? ’ ”

“ હા. ત્યારે ત્હું કંઈ ન બોલ્યો ને રોઈ પડ્યો. ”

“ ત્યારે ત્હને લાગ્યું કે ત્હારી જીદી શાંતિને લીધે જગતથી હું બીડી છું; ખરું ને ? ”

“પણ થોડાક વખત પછી પેલા ગામ-
ડાનાં બાળકોને વાડામાં તું શિખવતો હતો
ને હું ત્હારી કને બેઠી હતી; ને ત્હારું મુખ
જોઈ રહેતી. પછી તો ત્હને યાદ છે ને?”

“પેલા તાડના ઝૂંડમાંથી અસ્ત પામતા
સૂર્ય સાથે મ્હને સરખાવી તું રોઈ પડી.”

“ને ત્હેં પૂછ્યું
હતું કે ‘સુધા ! તું
કેમ રૂએછે?’ ત્હારે
તો હું અતુત્તર રહી
હતી.”

“ને અતે પેલા વનની મઢૂલી ! સંધ્યાએ હું તરતની ભિક્ષા
લાઈ આવ્યો હતો ને આશ્રમનાં પશુપક્ષીઓની સેવાથી નિવૃત્ત થઈ
મ્હારી પાસે તું બેઠી હતી ત્હારે બાલાએ પૂછ્યું: ‘માધ ! આજે
મહાપૂજા થશે?’”

“ને મ્હેં ત્હને પૂછ્યું કે મહાપૂજા થશે?; ને ત્હારા નયનથી
પેલી જ્યોતિ પ્રગટી. ત્હને યાદ છે મુમન?”

મુમન અને સુધા પૂર્વ-સ્મરણોમાં ગૂંથાયાં હતાં ત્હારે ફૂલ-
કુંજના દેવઆત્માઓ સ-રસ આ માનવકથા સુણતા હતા. દેવ-
ભૂમિમાં પણ સુધાથી પૂર્વપરિચિત ‘મુમન’ શબ્દ અણચિંત્યો
બોલાઈ ગયો તેથી એક દેવપુરુષને સ્મિત આવ્યું. તે સ્મિતના પ્રકા-
શથી સુધા-મુમન જાગી ઉઠ્યાં ને જોયું તો આશાના પાસો ઉપર
પણ એવી જ ભાત ચિતરાઈ હતી.

બહુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા

“બાપુ, આજે સવિતાનારાયણ આવ્યા હતા.”

“આપણે ત્યાં ?” મહેં વિસ્મય પામી પૂછ્યું. સવિતાનારાયણ, એ ગૂજરાતની ઉગતી આશા છે. એમની ચિત્રકલા કોઇક દહાડે પણ ગૂજરાતના નામને દીપાવશે એમ મહારી શ્રદ્ધા છે. જેવા કલા-કુશલ છે તેવા જ તે સાધુજન છે. વિમળા એમની કને ત્રણેક વર્ષ થયાં ચિત્રકલા શીખે છે.

“હા ! આ ફેરે પ્રદર્શન માટે વિમળાખ્હેને રામાયણમાંની વસ્તુ લઈ એક ચિત્ર કર્યું છે. છાયા-પૂરવણી માટે એ તેઓ લઇ ગયા હતા. વિમળાખ્હેન અહીં હશે એમ ધારી એઓ અહીં લાવ્યા હતા.

“વસ્તુ શું લીધું છે ?”

“અશ્વમેધ યજ્ઞ.”

“એ કંઈ બહુ ચિત્રાચિત ભાગ નથી. વિમળાએ એમાં કલાની વિશેષતા શી અર્પી છે ?”

“એમણે ઇતિહાસ ઉપરથી બહુ મજાની કલ્પના કરી છે. રામચન્દ્રના હાથમાં સુવા છે, વસિષ્ઠે એમાં આન્ય નાખ્યું છે અને રામભદ્ર સુવર્ણપ્રતિમા સીતાને અનિમેષ સજલ નયને જોઇ રહ્યા છે; તે વેદિને બદલે જમીન ઉપર જ હવિ દોળતા દેખાય છે. જરા દૂર વાલ્મીકી બે બાળકને લઈ બેઠા છે. એમની બાજુમાં શૃંગી છે. સહુ રામભદ્રની અવસ્થા જોઇ અનુકમ્પિત થયા છે;

* એક અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાંનાં ચોરાંક પાનાં

એટલું જ નહિ પરંતુ અગ્નિમાંની યજ્ઞનારાયણની છાયા મ્હાન જવાલાઓ પ્હોંચાડી જમીન ઉપર પડતું હવિ અધવચ્ચે જ ઝીલી લે છે. ઠાર પાસે ઉભા ઉભા મારુતિ અને લક્ષ્મણ આંસૂભરી આંખે વસિષ્ઠ ભણી જોઈ રહ્યા છે, અને મ્હાન મ્હોંચે વસિષ્ઠ વ્યાઘ્રચર્મ ઉપર નજર કરી બેઠા છે. સવિતાનારાયણ કહેતા હતા કે ચિત્ર બહુ જ ઉત્તમ થયું છે.”

“ ધન્ય ! રામચન્દ્રના સ્નેહયજ્ઞની પરાકાષ્ઠા આમ ચીતરનારું હૃદય ખરેખર જ સ્નેહયાળુ હશે. વિમળાના હૃદયમાં આવી રસમયતા હશે એની મ્હને કલ્પના થે નોતી.”

વીણા ચૂપ થઈ ગઈ. તેને ઈરી બોલાવવા માટે મ્હેં જ પૂછ્યું:
“ નારાયણ અહીં કેટલો વખત બેઠા હતા ? ”

“ કલાકેક બેઠા હશે. અમ્હેં તેમને બધે ફેરવીને બંગલો દેખાડ્યો. તેઓ પુસ્તકાલય અને મંદિરની રચના જોઈ બહુ જ ખૂશી થયા.”

“ બીજી કંઈ વાતો થઈ ? ”

“ હા, પ્હેલાં તો અમ્હેં વિમળાના ચિત્ર વિષે વાતો કરતાં હતાં. એ ચિત્ર નીચે કંઈક સૂચન-નામ-લખવાનું હોવાથી મ્હને વિમળાએ સૂચના કરવા કહ્યું.”

“ મ્હેં બાને પૂછ્યું તો એ તો બહુ થે વાર ચિત્ર સ્હામું જોઈ રહી અને પછી આંસૂ લ્હોતી બોલી: ‘ એવાં ચિત્ર નીચે તે શું લખાય ? અપિગ્રાવા રોદિત્યપિદલતિ વજ્રસ્ય હૃદયમ્ એમ લખો. ’ નારાયણ તો માત્ર ‘ પ્રતિકૃતિ ’ એટલું જ સૂચવે છે. થોડીવાર વિચાર કરી મ્હેં સૂચ્યું કે મૃદૂનિ કુસુમાદપિ, લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ-એમ લખીએ. વિમળાખ્હેનને પણ એ જ સૂચ્યું હતું, એટલે એ જ મૂકવાનું હતું.”

“ સુવર્ણ પદક મેળવ્યા પછી નારાયણ પોતે કેમ પાછું કંઈ કરતા નથી ? ”

“ એક દહાડો વિમળા ખ્હેન કહેતાં હતાં કે એમને કુટુમ્બ અને એવા સંયોગોને લીધે પરચુરણ કામ કરવામાં જ બહુ કાલક્ષેપ અને

કલાક્ષેપ કરવો પડે છે. 'હક વર્ક' માં એમને પડવું પડે એ તો જોને તાજમહાલ બાંધવાની ઉમેદ હોય તેને રસ્તે ખડી ફેડવા એસાડવા જેવું છે ! એથી પાછો 'માસ્ટર પીસ' ક્યાંથી સ્કુરે ? ”

“ ખરૂં છે વીણા; પરંતુ તું અને વિમળા ધારે તો એમાં કંઈ કરી ન શકો ? ”

“ તેથીસ્તો વિમળાએ શરૂ કર્યું તું શીખવાનું. પણ નારાયણ પોતે એવા તો લાગણીવાળા અને આત્મ-પરીક્ષક છે કે પોતે જેટલું કામ કરી નય એથી જરા પણ વધારે ખીજાનું સ્વીકારતા નથી. ”

“ એ પોતાનો ફાલિયો-ચિત્રસંગ્રહ-લાવ્યા હતા કે ? ”

“ ના, પણ એક ખીજું છાયાચિત્ર વિમળાને દેખાડવા લાવ્યા હતા. ”

“ એ શા વિષે હતું ? ”

“ એમાં બે લાગ કર્યા છે. એકમાં કવિ ભવભૂતિ એકાન્તમાં બેઠા છે. મધ્યરાત્રી વીતી ગઈ છે. પાસે સરસ્વતીની ઝાંખી છાયા-મૂર્તિ છે; અને કવિના હૃદયમાં જેમ જેમ સ્ફુરણા આવે છે તેમ તેમ સરસ્વતી ત્હેને અક્ષરરૂપ અર્પે છે. એટલે વાગ્વચ્ચેવાનુવર્તેતે । ઉપર આકાશમાં સપ્તર્ષિનું નક્ષત્ર દેખાય છે. એમાં અરુન્ધતીનું છાયા-શરીર પ્રસન્નરોમાંય બની કવિને આશીર્વાદ આપે છે કે “ વિશુદ્ધ દામ્પત્યનું રહસ્ય ત્હેને જ સ્હમજશે. ” વેદકાળથી પતિમય જીવનનાં પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત અરુન્ધતી છે. સરસ્વતી અને અરુન્ધતી વચ્ચે વાદળાંઓમાં અનેક ગૃહસ્થ સંસારો ઝીણી નજરે દેખાય તેમ મૂખ્યતઃ

છે. તેમાં “આશૈશ્યવત્” પ્રેમપોષણથી માંડી “જરસ્તા અદ્યાર્ચો રસઃ” એ પ્રસંગ સુધીના અનેક સૂચક પ્રસંગો છે.

આ જ ચિત્રના બીજા ભાગમાં કવિ કાલિદાસ ખેડા છે. એમના શરીરમાં જ સરસ્વતીની છાયા દેખાય છે અને સમયોચિત વિલાસ-માંથી પ્રસાદમય કવિતા ઝનતી જાય છે. ઉપર ચન્દ્રનો પ્રકાશ ખીલી રહ્યો છે. ચન્દ્ર આડી એક વાદળી, ચન્દ્રનો પ્રકાશ ભવભૂતિ તરફ પડવા નથી દેતી, પણ તે જ વાદળી અર્ધ-ધતીનાં સ્પષ્ટ દર્શન કાલિદાસને થવા નથી દેતી. કવિ કાલિદાસ અને ચન્દ્રની વચ્ચેના આકાશમાં ગૃહસંસારનાં ચિત્રો છે. માન, ભોગ, પ્રેમ, ગર્વ, વિવશતા અનુભવતાં જન આ ચિત્રોમાં છે, પરંતુ એમાં મોટો ભાગ યુવાનોનો છે. વૃદ્ધ તો ઝાંક છે; જેમની સહચારિણીઓ યુવાન છે. અન્ય વૃદ્ધો ઝાંક નિર્વેદથી તો ઝાંક રોગથી નિશ્ચેષ્ટ પડ્યા છે. આખું ચિત્ર સૂચક છાયાઓથી ભરપૂર છે. વિમળા કહેતાં હતાં કે પૂરું થયે આપણે એ ચિત્ર ખરીદી લઈશું અને એ મિથે નારાયણનો કંઈક સુંદર સત્કાર કરીશું.”

“અવશ્ય વિમળાનો એ અભિલાષ મ્હને બહુ જ ગમે છે. વારૂ, એ ચિત્ર જોઈને પછી કંઈ વાતચિત થઈ ?”

મ્હને ઉત્સુકતા અને અસ્વસ્થતા થઈ. આ સુક્ષ્મ વિષય ઉપર વિમળા જે કંઈ બોલી હોય એના ઉપર જ મ્હારા જીવન-માત્રની દશા અને દિશા નક્કી થાય એમ લાગ્યું. હું સ્વસ્થ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરતો સાંભળવા લાગ્યો. વીણા થોડીક વાર ચૂપ રહી; જાણે શું બોલવું તે વિચારતી ન હોય ! પણ પછી તરત જ તેણે કહ્યું : “હા, વાતો તો ઘણી ચે થઈ. વિમળાએ ચિત્ર ખારીડીથી નિહાળીને કહ્યું : ‘સવિતાભાઈ ! કાલિદાસનો ગેય વિષય જ એવો હતો, એમ ત્હમને નથી લાગતું ?... ..”

‘એ ખરૂં છે !’ સવિતાનારાયણ બોલ્યા : ‘પણ ગેય વિષયની પસંદગીમાં જ એમની મનોવૃત્તિ જણાય છે. પોતાની કલ્પ

જ્યારે રૂઢ થઈ ત્યારે એકે ઉત્તર રામકથા તો બીજાએ દુષ્યન્ત કથા વર્ણવી, એ જ એ બેનાં સંસારપરત્વે દષ્ટિબિન્દુ દાખવે છે.....
ભવભૂતિના હૃદયમાં એકપ્રાણ અને એકપત્નીપ્રતી નાયક જ ઉતરી શક્યો. કાલિદાસના સર્વ નાયક દક્ષ છે. ’

આ વિષયમાં મહેં પણ કંઈક વિચાર કર્યો હતો એટલે મહેં પણ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો: ‘છતાં એકપત્નીપ્રતી અનન્ય શોક વર્ણવતાં કાલિદાસે સંસ્કૃત સાહિત્યનો શિષ્ટતમ ભાગ લખ્યો અને દક્ષતાનો અંશ પણ નાયકમાં ન આપ્યો એ પણ ખરું ને ?’

‘ના, એ ખરેખરું નહિ. અન્યવિલાપ ભવભૂતિના રામવિલાપને તોલે ન જ આવે. અન્યવિલાપ એ કતારસિક કત્રાધરની ઉત્તમ કૃતિ માત્ર છે. કરુણ કવિતા લખવાની વૃત્તિ યતાં સરસ્વતીએ પોતે જ જાણે એ કાવ્ય લખ્યું હોય એટલું એ સુંદર છે ખરું, પણ રામવિલાપ તો શોકાર્ત સરસ્વતીની જ અશ્રુધારા હોય એવો છે..... ઈન્દુમતી જતાં અનન્ય તો માત્ર જીવનનો આનન્દ ગયો પણ સીતા જતાં રામનું તો જીવન જ ગયું.’

‘જો ઉત્તર રામચરિતની કથા કાલિદાસે કહેવાને ઉચિત ધારી હોત તો ખડુ જ સુંદર રીતે-ભવભૂતિ જેટલી સુંદર રીતે તો જરૂર-કહેત.’

‘પણ ખૂંદેન, કાલિદાસે એ કથા ક્યાં નથી કહી? એણેય રામચરિતનો ઉત્તર ભાગ તો કહ્યો જ છે, છતાં રામને પણ દક્ષતા અપાતી હોત તો તે આપે એમ લાગે છે. કાલિદાસના દુષ્યન્તાદિ નાયકો ધણી પત્નીઓ રાખે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ચિર પરિણીતાઓ ઉપરનો સર્વ ભાવ નવોઢા ઉપર ઢોળી નાખવામાં તે ખડુ દક્ષતા દાખવે છે. પરિગ્રહઃ बहुत्वेपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्यमे । જાણે એકપત્નીપ્રત ભૂલેચૂકે પણ ન આવી જાય એટલી સંભાળ કાલિદાસ રાખે છે ! અનન્ય લગ્ન પછી અનન્ય એક જ સ્ત્રી નોતી એમ જાણે વાચકને ઉત્સુકતાએ સમજાવતા હોય તેમ તે તરત જ લખે છે કે ‘बसुधामति हस्तगामिनीम् अकरोदिन्दुमतीमिवापराम् ।’

મહને લાગ્યું કે સામાન્ય કવિસંપ્રદાયનાં ૩૬ વાંચોનો ભૂતાર્થ ક્ષેવામાં નારાયણ ભૂલ કરે છે; એનો તો ભાવાર્થ જ ક્ષેવાવો જોઈએ.

‘જો એમ જ હોય તો તે અનુભુષે જ વિલાપમાં કહાવે છે તેનું કેમ? અનુભુષે એ કહાવે છે કે નનુ શબ્દપતિઃ ક્ષિતેરહં ત્વયિ મે ભાવનિબન્ધનારતિઃ । એ કેવળ શબ્દતત્ત્વ જ ક્ષેખીએ તો ય બીજું દૃષ્ટાન્ત લઈએ. સીતાસાગનો જે પ્રસંગ પથર પિંગળાવે એવા કરણ રસથી ભર્યો હોવો જોઈએ તે પ્રસંગના આરંભમાં જ આ બહુપત્નીત્વપ્રિય કવિ લખે છે કે સીતા સાગ પછી **બુભુજે પૃથિવીપાલઃ પૃથિવીમેવ કેવલામ્ ।** કાલિદાસના રામચન્દ્ર જ્યારે કેવલાં પૃથિવીમેવ **બુભુજે**, તેજ ક્ષણે ભવભૂતિના રામચન્દ્રના ચીરાતાં હૃદયનો આણુએ આણુ દુઃખથી આર્ત થઈ રહ્યો હતો. **છઞ્ચના પરિદદામિ મૃત્યવે સૌનિકેઘૃહશકુન્તકામિવ.** આ બંને કવિનાં આશ્રમદર્શન કરો. રાજદરબારના estheticity ભર્યા વાતાવરણને કાલિદાસે કણ્વના આશ્રમમાં ય પેસાડી દીધું છે ! એની આશ્રમકન્યાઓ અભ્યાસરત આત્રેયી જેવી નથી, પરન્તુ પરસ્પર નર્મવાદ્યમાં ચતુર, લતાવૃક્ષના પ્રકૃતિસમ્બન્ધમાં ય સૂચનો સ્હમજતી અને ચિત્રકર્મ પરિચયથી આભરણો ક્યાં ક્યાં ખેરાય એ ધ્યાનમાં રાખતી કન્યાઓ છે !’

વિમળા વિચારમાંથી જગતાં હોય તેમ બોલ્યાં : ‘.....કાલિદાસ સરસ્વતીનો અવતાર કહેવાય છે તેવા જ છે, પણ ભવભૂતિ, એ કવિ નહિ પણ પયગમ્મર-teacher-છે. એમણે દુનિયાને પયગામ દેવાનો છે અને એમનો પયગામ લગ્નસ્નેહ સંબંધી છે. કાલિદાસ તો દુનિયા જેવી દેખે છે તેવી ગાઈ સંભળાવે છે. માત્ર એના ગાનથી દુનિયામાં ઓર જ મનોહરતા અને રસમયતા આવે છે.’

‘તહમારા શબ્દોમાં અમ્હારી વાતોનો સાર આવી જાય છે. જડ અને ચેતન સૃષ્ટિને સંદેશ કહેવા ખાતર કાલિદાસે કંઈ જ રચ્યું નથી.....એ તો જાદૂઈ ચિતારો છે અને જીવન્ત આકૃતિ ચિતારે

છે. દુનિયા છે તેવી કાં છે અને અન્યથા કાં નથી એ સંબંધી કંઈ પણ હિાપોહ કરવા તેને દરકાર નથી. ભવભૂતિ હૃદયની અને હૃદયના અનુભવોની કથા લખી વાચકની સહૃદયતા વાંચે છે. એને પોતાની કથનશૈલિ પ્રત્યે વાચકગણની પ્રશંસાવૃત્તિ જગૃત કરવાનો મોહ નથી.

‘માટે જ વિમળાએ એને teacher કહો ખરૂંને ? એનામાં કવિતા નથી એટલી સાધુતા છે. એ સાધુતા વિના મહાપુરૂષોના હૃદયોના રંગ પીછીમાં ઉતરી ન શકે.’

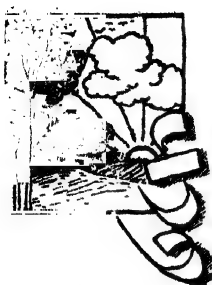
‘એમસ્તો; નહિતો ભાસની ધાત્રી જેવાં મૂર્ખ પ્રમાણે સ્વીકારાય. મહાપુરૂષોનાં હૃદય તો ‘આગમ પ્રધાન’ અને ‘સુલભ પર્યવસ્થાન’ હોય. વર્તમાનનાં દાખવ્યાં સુખ ભોગવવા સારૂ ભૂતકાળનાં દીધાં વચન ભૂસાય અને વર્તમાનમાં પણ અનેક રંગ ધરે તે મહાપુરૂષનાં લક્ષણ હોય તો તો વર્તમાન ચાક્ષિકિઓ ટાણે સ્ત્રીજને કાન બંધ કરવા અને જેન કાલાંધલ પેઠે કહેવું કે Never marry a man of greatness.’ વિમળા વેગથી ખેલતાં હતી.

છતાં ધાત્રીનાં વાક્યો જ દુનિયામાં સાચાં પડતાં લાગે છે. પોતાની નબળાઈનો અચાવ કરવા આવા શબ્દખેલ-sophistry-મુદ્ધિપ્રધાન પુરૂષ જાતિએ અનાદિ કાળથી ગોડવી રાખ્યા છે અને સર્વ સામાન્ય નિર્બળતાને શુણુરૂપે વર્ણવીને પરપ્રતારણા ભેગી આત્મવંચના પણ કરી લીધી છે.

જેટલો અણુધાર્યો વેગ વિમળાના પૂર્વ વચનોમાં હતો તેટલું જ અણુધાર્યું મૌન તેણે ધર્યું. અમ્હે બીજા એક એ વિષય ઉપર વાત કરવા વૃથા પ્રયત્ન કર્યો, પણ વિમળાની અસ્વસ્થતા ન સહમજાય તેમ વધતી લાગી. થોડી વારે સવિતાનારાયણ ગયા.”

x x x x x x

ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ બૂચ

વિલાપ

દરત મને શું કહે છે? “મારા પ્રિયતમ !
અહીં આવ. માંડે અને તારું સંલગ્ન થઈ ગયેલું
છે. મને તારે માટે જ ઉત્પન્ન કરી છે. જો, હું
કેટલી બધી સુંદર છું ?

“ અદૃશ્ય હવામાં ઉભેલી વનદેવીની પેઠે તારી તરફ સ્નેહ-
ભરી દૃષ્ટિ જોઈશું અને તારા જવાના માર્ગમાં આડી પડી, તને
રોકી રાખવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

“ મારા પ્રિયતમ ! સર્વદા હું તારી જ વાટ જોઈશું.

“ મારી તૃણાન્ધાદિત ધરા પર નજીક ને નજીક આવતાં તારાં
ચરણોને હર્ષોન્મિલિત આંખથી ચુબન કરું છું.

“ મારા જાડની ડાળીઓ વતી તને બોલાવું છું અને સ્પર્શ
કરું છું; મારો સુવાળો હાથ તારા કોમળ મુખપર ફેરવું છું. છતાં મારા
પ્રગલ્ભ પ્રિયતમ ! તું તો તેવો ને તેવો જ નિર્દય રહ્યો.

“ મારી આંખમાંથી આંસુ વહે છે, તે લૂછવાને બદલે તું તો
આધો ને આધો નાસે છે; મારા હૃદયમાંથી ડના નિઃશ્વાસ ફૂંકાય
છે, તે ઝીલવાને બદલે તું તો સામા ફેંકે છે.

“ પવનથી હાલતી મારી ડાળીઓ વતી સંધ્યા સમયના
આકાશમાં તારાપર ઈષ્ટા સંદેશો લખી મોકલું છું, પણ તું તો તે
ઉકેલવાની પણ કૃપા કરતો નથી.

“ મારા પ્રેમને-ઉડા ઉડા પ્રેમને-યે તે જાણ્યો નહિ.

“ મારા નિષ્ઠૂર વલ્લભ ! મારા રખડુ રાજા ! આવ, તારી જ
ઉડાડેલી ધૂળમાં તું ચૂંચળાયો છે.

“તારે માટે હું કેમજાણ પુષ્પોની શય્યા પાથરીશ; તને રસાળ ભોજનનો થાળ પીરસીશ; તારું આસન પરિમલવાળાં પુષ્પોથી ગૂંથીશ; તારા આવવાના માર્ગમાં સુંવાળો ગાલીચો પાથરી રાખીશ; અને અહોનિશ મારા સુગંધી પંખા વતી તને વાયુ ઢાળીશ.

“મારા પ્રભુ ! હું તને પૃથ્વીનો રાજા બનાવીશ અને હું તારાં ચરણોની દાસી બની રહીશ.

“અને હું મારો આત્મા તારા આત્માને નિશ્ચિંતતાથી સોંપી હર્ષોન્માદથી નાચીશ.”

પ્રભુદાસ

અતિ નિરાશા

—ગઝલ—

રેનારને રાખી સદા ડૂબેલ અશ્રુસાગરે;
ઓ કૂર કિસ્મત ! ક્યાં સુધી રે ક્યાં સુધી તું હસ્યા કરે ?
ધડી કેંક ગાઇ, દિવસો ગયા, માસો ગયા, વર્ષો ગયાં;
ભાંગી જિગરચક્કી, હજુ શું પીસણાં બાકી રહ્યાં ?
હાય ! આ કેવી કસોટી, કે તું કાયમ આ જિગર
રાખે પરોવી શક્તીએ, પણ જન બાવા દે નહિ ?
માલિક દયાળુ છે ? હશે; આ દગ્ધ દિલ માને નહિ;
સાગર ભર્યો એ ક્યાં ? અરે, હું જિન્દુયે પામ્યો નહિ.

સ્વ. ગિરિધર

જેમ ઇતિહાસમાં એમ માનવજીવનમાં, ક્યારેક એક અનેરી પલ આવે છે. એ એક પલ જ હોય છે; અને વિશુદ્ધ અથવા સંસ્કૃત આત્માને અકસ્માત એમાંથી વિકાસનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. અલખત, મનુષ્યના જીવનમાં આ હમેશનો ખનાવ નથી, પરંતુ તેથી તેની સત્યતામાં જરા પણ શંકા રહે તેમ નથી.

વસ્તુતઃ માનવજીવન ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયું છે. ઉદાર, ઉદાત્ત અને સંસ્કૃત હૃદય ભવ્ય ઉડ્ડયનમાં સહજ જાય છે; એનો એ જન્મસિદ્ધ સંસ્કાર છે; એના વર્તમાન પર ભૂતની પ્રબળ અસર છે. અધમતામાં પણ માનવજીવન એટલું જ સરળ અને શંકા કે ભય વિના વહે છે; જેમ એક વેપારી જન્મે લાંથી મૃત્યુ પામે લાંમુઘી હમેશાં પોતાના કાર્યમાં નિર્ભયરીતે ગાડું ચલાવ્યે જાય છે તેમ. એને જેમ, છે ત્યાંથી ઉંચે ચડવાનું દાર અર્ધ અધકારમાં છે તેમ જ, છે ત્યાંથી નીચે ઉતરવાની પગથી પણ અર્ધ અધકારમાં છે. એના જીવનમાં વ્યવહારિક સાહસ સિવાય બીજું સાહસ નથી, પૈસા સિવાય બીજી ચિંતા નથી, ક્યારેક શોક થાય તે સિવાય બીજું

માનસિક દર્દ નથી. એ માનવજીવનનું ખીજું દૃશ્ય. ત્રીજું દૃશ્ય ભયં-
કર લૂટારાનું છે. એના સહગુણોની ઉપર દુર્ગુણનાં ધાગાં પડ છે.
એનામાં સાહસ છે, પરંતુ ક્યારેક પશુ કરે તેવું; એનામાં બહાદુરી
છે, પરંતુ વાઘના જેવી; એનામાં માનસિક દર્દ છે, પરંતુ ક્યારેય
તદન સ્પષ્ટ ન થઈ શકે તેવું. એનામાં જે ઉચ્ચ સંસ્કાર છે તે
પૃથક્કરણને અભાવે શાંત નિદ્રામાં પડ્યા છે. એ સંસ્કારને જગવ-
નાર વસ્તુ પાર્થિવ હોવી જોઈએ, કારણકે ખીજી વસ્તુમાં એને મોહ
નથી. પરંતુ એ પાર્થિવ અંશમાં ક્યારેક દિવ્ય અંશની છાયા આવે
ત્યારે એના ઉચ્ચ સંસ્કાર પર અદ્ભુત અને સચોટ અસર કરે. ખીજું
કાંઈ નહિ તો સાહસથી જે સંસ્કાર સહજ જ વૃદ્ધિ પામ્યા છે, તેને
લીધે એની માનસિક ક્રિયામાં ખીજા અનેક સુક્ષ્મ ઉત્તમ સંસ્કાર ખીજ
રૂપે પ્રવેશ કરી રહે છે અને જીવનના વિકાસમાં અગત્યનો ભાવ બજવે છે.

પ્રતાપમલ્લ ત્યાં ઉભો હતો. એને કાંઈ
પિછાની શક્યું નહિ એટલે એ વધારે નિશ્ચિંત
ઉભો. એક વૃદ્ધ રોસો પોતાના બે ન્હાના
છોકરા સાથે ચોકમાં બેઠો હતો. લોકની ઠઠ
જામતી હતી. એક બે સ્ત્રીઓ પણ કુતૂહલથી
છેટે ઉભી ઉભી, શું થાય છે એ જોવામાં
તલ્લીન હતી. એટલામાં ત્યાં અલી જમાદાર
આવ્યો. લલિતપટ્ટના વિખ્યાત બહાદુર
પુરુષોમાં એની ગણના હતી. એની ધોળી
દાદી તરફ લોકોને માન હતું અને એની ગરુડના
જેવી ચંચળ આંખમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો.
લલિતપટ્ટના નરેશનો તે વિશ્વાસપાત્ર નોકર
હતો. તે જાતનો આરબ હતો અને આરબને
સહજ બહાદુરી, રાજભક્તિ ને નિમકહલાલી
એ ગુણો એના જન્મથી જ સાથે આવ્યા

હતા. એના વૃદ્ધ શરીર પર લલિતપદ્મના લોકોને એટલો વિશ્વાસ હતો કે તેની જ્યારે હાજરી હોય ત્યારે ગમે તે લૂટારાનો ભય હોય છતાં જાણે ભય નથી એમ આખા નગરના લોક અપ્રતિહત વ્યવહાર ચલાવે જતા. અમીરી જમાદાર લલિતપદ્મ નરેશના મહેલના મુખ્ય દરવાજા પર બેસતો. અને એ બેસતો ત્યારે લોકો જાણતા કે લલિતપદ્મ સહીસલામત છે.

પોતાના પ્રખ્યાત પ્રતિસ્પર્ધાને આગેલો જોઈ પ્રતાપમહા જરા દૂર ખસ્યો. પરંતુ જ્યારે અલી જમાદારે તેના સામે જોયું અને કાંઈ આશ્ચર્ય ન દેખાડ્યું ત્યારે પ્રતાપમહા સમજ્યો કે સાધુના વેષમાં પોતે સલામત છે.

પ્રતાપમહા એક પ્રખ્યાત લૂટારો હતો. કહેવાતું કે એની પાસે ઓછામાં ઓછા દસ કરોડ રૂપિયા હતા ! પ્રતાપમહા લૂટારો હતો, છતાં સાધારણ સ્ત્રીને એની આંખ પર જેટલો પ્રેમ અને વિશ્વાસ જન્મતો તેટલો લલિત-પદ્મના નરેશ પર પણ ન થતો. સ્ત્રીઓ પ્રતાપમહા સામે ખુલ્લે ચહેરે ચાલી જતાં ચરમાય નહિ. ક્યારેક તો લૂટ પૂરી થયા પછી સ્ત્રીઓ પોતાનાં પ્યારાં બચ્ચાં વારતે એકાદ ઘરેણું માગી લેતી; અને પ્રતાપમહા ઉદાર દિલથી બધું પાછું આપી દેતો ! એના ચહેરા પર સૌંદર્ય ન હતું, પરંતુ ભવ્યતામાં ગુપ્ત રહેલી પવિત્રતાની છાપ હતી. એની નિર્મળ અને વિશાળ આંખમાં એક બે રાતા શેરડા સિવાય બીજું કોઈ ચિન્ન ન હતું કે જેથી માણસ એને લૂટારો લેખે. એ આંખમાં ક્યારેક તો મધુર સ્નેહની પાછળ કરુણ રસ મળે એવું હૃદયંગમ કાવ્ય ચિતરાઈ રહેતું. પ્રતાપમહા મૂળ તો લલિત-

પટ્ટન નરેશનો વશદાર સરદાર હતો. નરેશની આંખમાં જ્યારે વિકારની છાયા આવી ત્યારે આ જીવનપર્યંત દ્રઢ રહેલ સરદારે આ રસ્તો લીધો. ક્યારેક તે ઘૂપા વેષમાં આવી રીતે ગામમાં આવી ચાલ્યો જતો.

અલી જમાદારને આવેલો જોઈ લોકોએ તેને માનથી રસ્તો આપ્યો. સારંગી વગાડનાર વૃદ્ધ પુરુષના ચહેરા પર હુઃખની અનેક કરચલી પડી હતી, છતાં એ કરચલીમાંથી એનો દ્રઢ અને આગ્રહી સ્વભાવ તરી આવતો. એનો મ્હોટો છોકરો આશરે અગીઆર વર્ષનો હતો. એના કંઠમાં એક જાતનું માધુર્ય હતું. એનું પૃથક્કરણ કરવું જોટલું મુશ્કેલ હતું તેટલું જ મુશ્કેલ એનો મોહ અટકાવવાનું હતું. ક્યારેક મનુષ્યના કંઠમાં લાલિત્ય નથી હોતું; હલકમાં રમ્ય માધુર્ય હોય છે. અને એ માધુર્ય સ્મૃતિમાં બહુ જ ઉંડો સંસ્કાર મૂકે છે. વૃદ્ધ ડોસો સારંગી મિલાવતો હતો અને ન્હાનો છોકરો મ્હોટાની સાથે ક્યારેક સૂર મિલાવતો હતો.

અંતે ડોસાએ સારંગી છેડી.

વૃદ્ધ ડોસામાં ગમે તેમ પણ કરુણ રસની અદ્ભુત મિલાવટ હતી. એ સારંગીને માત્ર છેડતોજ હતો અને મ્હોટો છોકરો ગાતો હતો. ડોસો ક્યારેક ભાવાર્થ સમજતો ત્યારે હસતો. પરંતુ એ હાસ્યમાં કરુણ રસની એટલી ઘાટી છાપ હતી કે લોકોનાં હૃદય પાણી પાણી થઈ જતાં. મ્હોટા છોકરાએ ગાયું:

દુંદુ મળે ના રોશની, આવી નજર ક્યારે ચરે;
ક્યાં જઈ વિશુ કે મોહિની? ના કૈં સૂઝે, આંખો રડે.

આરામ ઘડીબર પામવા ક્યાંક્યાં ચમન શોધી લઉં;
વિશ્વાસમાં ખોળે મૂકી ક્યાં ઝૂકવું સરને હવે?

એ જિંદગીના નૂરથી આ જિંદગીમાં નૂર છે;
એ ના મળે તો જિંદગી આ ધૂળથી ચે ધૂળ છે.

ગાનની આખાદ અસર પ્રતાપમણ પર થઈ. એનું હૃદય ખુલ્લું થયું. એ કાંઈક સમજ્યો હોય તેમ લાગ્યું. લોકો પૈસા આપી વિખરાઈ જવા લાગ્યા. અલી જમાદાર આજે આનંદમાં હતો.

“ક્યાં રહેવું બાવાજી ?” તેણે પૂછ્યું.

વૃદ્ધ ડોસાએ નીચે જોયું. તે મનમાં જ બોલ્યો: “બાવાજી ? !”

એક પાસે ઉભેલા વૈશ્યે શ્રી સવાલ પૂછ્યો: “બાવાજી ! જમાદાર પૂછે છે કે ક્યાં રહેવું ?”

મોટા છોકરાએ જવાબ આપ્યો: “ત્રીકમગઢ.”

“ઓ બડા ભારી રાજ.” અલી જમાદારે કંઈક ગર્વમાં કહ્યું: “બડા ભારી રાજ. રજપૂત રાજ. કુછ ન કુછ દેતે જાઓ, ખિરાદરો !”

લોકો જેને જેમ શીઘ્રે તેમ વિખરાયા. અલી જમાદાર આગળ આવ્યો. વીંટી કાઢી બોલ્યો: “લો મહારાજ !”

પ્રતાપમણ હજી વિચારમાં જ હતો. એ આજે આરામમય સ્થાનની શોધમાં હતો. આજ દિવસ સુધી આરામ શું છે એ તેને ખબર ન હતી.

ગાન બંધ થયું. માત્ર સારંગીની ધૂન જામી રહી હતી. ડોસાના કરણ ચહેરામાં આંધું સ્મિત ફરકતું હતું. એની આંખ ધડીભર પ્રતાપમણ પર ફરી. એને કાંઈક સાંભર્યું હોય તેમ તરત જ એણે દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી. અલી જમાદારના મદાની સ્વભાવમાં આજે થેલછા આવી હતી. એ પણ ડોસાનું અનુકરણ કરવા લાગ્યો. હાથ પર આડો હાથ રાખી સારંગી બજાવવા લાગ્યો તે મોઢેથી બોલવા - એના પોતાના મનથી તો ગાવા-લાગ્યો:

એ જિંદગીના નૂરથી આ જિંદગીમાં નૂર છે;

અલી જમાદારને પોતાનો એકનો એક યુવાન વીશ વર્ષનો પુત્ર યાદ આવ્યો. એ જ એની જિંદગીનું નૂર હતું. ગાન બંધ થયું, પરંતુ એના જુદા જુદા ભાવ ધડીભર લોકમાં અસર ઉપજાવી રહ્યા. પ્રતાપમણ મનમાં બોલ્યો:

“આરામ ધડીભર પામવા, ક્યાં ક્યાં ચમન શોધી લઉં ?”

તેને આજે અચાનક આરામ જોઈતો હતો. તે પાછો જવા ફર્યો એટલામાં ડોસાએ ધસારત કરી બોલાવ્યો. આસપાસ કોઈ નથી એ જોઈ ડોસાએ પ્રતાપમલ્લને કહ્યું: “હું તમને બોળ્યું છું. મેં તમને ક્યાંક જોયા છે.”

પ્રતાપમલ્લ ચમક્યો: “કેને મને? બૂલતા તો નથી ને?”

“મૃત્યુને કોઈ બૂલે?”

પ્રતાપમલ્લ સ્વસ્થ થયો અને શાંત રીતે બોલ્યો: “હું તમને પછી મળીશ. ક્યાં ઉતર્યા છો?”

ડોસો જરાક હસ્યો. પ્રતાપમલ્લ શંકામાં પડ્યો; પરંતુ થોડીવારમાં શંકા ઉડી ગઈ. એના હૃદયને આઘાત થયો. એ વિચારવા લાગ્યો કે ન સમજી શકાય તેવો રમણીય શોક આજે મને કેમ થાય છે?

ડોસાએ જવાબ વાળ્યો: “નદીકિનારે ધર્મશાળામાં આઠ વાગ્યે આવજો;—તૈયાર થઈને જ આવજો.”

પ્રતાપમલ્લ વળી ચમક્યો. ડોસો ભયંકર લાગ્યો. પણ એણે સ્વસ્થ રહીને જ જવાબ દીધો: “ફિકર નહિ.”

અને તે ત્યાંથી તરત અદૃશ્ય થઈ ગયો.

રાત્રે જ્યારે પ્રતાપમલ્લ પાછો આવ્યો ત્યારે એના મહેરામાં એક જાતની શાંતિ હતી. પરંતુ એ શાંતિ નિરાશા તરફ વળતી હતી. એ આવ્યો ત્યારે ચંદ્રના સુંદર પ્રકાશમાં ડોસો સારંગી છેડી રહ્યો હતો. આજે પ્રતાપમલ્લના હૃદયનો કોઈ અજાણ્યો પ્રદેશ પરિવર્તન પામતો હતો. એવું હૃદય ડોસાની સારંગીમાં હતું. એણે એક સુંદર સુવર્ણહાર ડોસા પાસે મૂક્યો: “મહારાજ! આજે કોઈ પરિવર્તનની ધડી છે! આટલું સ્વીકારો.”

ડોસો હસ્યો. એ જ હૃદયમન્થન કરે તેવું હાસ્ય!

“મહારાજ! હું તુન્છ છું, ભેટ તુન્છ નથી.”

ડોસો ફરી હસ્યો; આસપાસ જોયું; પછી ધામેથી બોલ્યો: “પ્રતાપમલ્લ!”

પ્રતાપમહા એક કુદકે આથો થઇ મયો. એ ભડક્યો: ડોસો મહને જાણે છે.

ડોસો વધુ ધીમેથી બોલ્યો: “ બહીવાનું કાસણ નથી. નીચે બેસ.”

પ્રતાપમહા નીચે બેસી ગયો. કાણ જાણે કેમ એમે ડોસાના શબ્દમાં અભિશાસ જેવું કાંઈ ન લાગ્યું.

“ આજથી ત્રણ વર્ષ પહેલાંનો સયમ સાંભાર. સાંભરે છે ? ”

પ્રતાપમહા ડોસાની નજીક આવ્યો. ડોસાની કાળી નિસ્તેજ મૂર્તિમાં ભસ્મ સિવાય એ કાંઈ વધારે ન કળી શક્યો. ડોસો ફરી બોલ્યો: “ આજથી બરાબર ત્રણ વર્ષ પહેલાં તું પંડિત રમાનાથને ત્યાં નંદગામમાં મહેમાન હતો એ સાંભરે છે ? ”

પ્રતાપમહાનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો. એ વૃદ્ધ ડોસાની તદ્દન નજીક આવ્યો. પંડિત રમાનાથનું ચિત્ર સ્મૃતિમાં ખડું થયું; એ ઘડીભર ધ્રૂણ્યો.

“ હા, યાદ છે.” એણે યંત્રવત્ જવાબ દીધો.

“ પ્રતાપમહા ! ” પંડિતે આશ્ચર્યશ્વરમાં બોલવાની શરૂઆત કરી: “ ભૂલ કરવી એ એક વાત છે; ભૂલને ભૂત્રી જવી એ બીજી. તું અત્યારે જે હાર મહને આપવા આવ્યો છે તે મહારી જ પુત્રીનો છે ! ” વૃદ્ધનો સ્વર ધ્રૂણતો દેખાયો: “ આ હાર તહારી પાસે છે; અને ચમુનાનો પત્તો નથી. ”

પ્રતાપમહા ગંભીર બની ગયો: “ પ્રિય દેવ ! તું મહારા પિતાનો મિત્ર છે; મહારો પિતા તુલ્ય પરમપવિત્ર હિતેચ્છુ છે. અનંત આકાશની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આ હાર લલિતપદ્મના નરેશના ઘરમાંથી આવ્યો છે. માટે ચમુના ત્યાં હોવી જોઈએ. ”

વૃદ્ધના શિક્કા ચહેરા પર ઉગ્ગસ આવ્યો. એણે કાંઈક નિશ્ચય કર્યો દેખાયો.

પ્રતાપમહા પછી કાંઈ બોલ્યો નહિ. તે તુરત ત્યાંથી ઉઠ્યો. આજે એના પરિવર્તનની ક્ષણ હતી. તે ઘડીભર પોતાની મૂળ

સ્થિતિમાં આવ્યો હતો. કેટલીક ગલી વટાવી તે એક ખંડિયેર જેવા મકાનમાં આવી પહોંચ્યો. આ પ્રતાપમલ્લ તદ્દન ખાનગી સ્થાન હતું. બહારથી એવું ખંડિયેર દેખાતું હતું કે અંદર કાંઈ હશે એમ કોઈને શંકા જ પડે નહિ. પ્રતાપમલ્લ અંદર ગયો, વેષ બદલાવ્યો અને ત્યાર પછી ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો.

લાલિતપટ્ટનમાં ત્રણ દિવસ પછી ખૂબ પડી કે પ્રતાપમલ્લ નજીકમાં છે. કેટલાકે ચલાવ્યું કે એ તો હમેશાં શહેરમાં આવે છે! અલી જમાદાર કમ્બર કસી તૈયાર થયો. પરંતુ બે દિવસ ન થયા ત્યાં તો શહેરમાં ભયંકર કૌભેરા ફાટી નીકળ્યો. લોકો મૃત્યુના નામ આગળ પ્રતાપમલ્લને ભૂલી ગયા. હજારો માણસો નિરાધાર થઈ પડ્યા. માતા પિતા અને સંતાન વચ્ચેના નૈસર્ગિક સંબંધ પણ તૂટ્યો. માત્ર આ સર્વ વ્યવસ્થામાં એક જ વિરલ પુરુષ મૃત્યુની દરકાર રાખ્યા વિના, મૃત્યુશય્યાપર તરફડતાં બચ્ચાંને માતાપાસે, પુત્રને પિતા પાસે અને નિરાધારને કોઈ આધાર પાસે લઈ જતો હતો. એને મૃત્યુનો ભય ન હતો. એ વિરલ પુરુષ તે પાંડિત રમાનાથ.

લાલિતપટ્ટનના એક નિર્ધન ખૂણામાં તદ્દન કંગાલ હાલતમાં એક સ્ત્રી મૃત્યુશય્યા પર પડી હતી. આખું ઘર ‘ગરીબી, ગરીબી’ પોકારી ઊઠતું હતું. પ્રતાપમલ્લ એક દિવસ ત્યાંથી પસાર થતો હતો. એ પોતાના ગુપ્ત વેષમાં હતો, છતાં ઓળખાઈ જવાની ધાસ્તી ઘણી હતી, તેથી ઝપાટાબંધ જતો હતો. પ્રતાપમલ્લ ધડીભર ત્યાં થોભ્યો. અંદરથી કરુણ સ્વર આવતો હતો. તે અંદર ગયો. એક સુંદરી મૃત્યુના મુખમાં હતી, પરંતુ મૃત્યુની છાયામાં પણ એની રમણીયતાની અદ્ભુત છટા પ્રસરી રહી હતી. પ્રતાપમલ્લે ઝંપલાવ્યું. તે તેની શય્યા પાસે બેસી ગયો. એટલામાં નજીકના ઘરમાં કોઈક મરી ગયું. ફિક્કર નહિ. તે અડગ રહ્યો. તેને જીવનમાં આજે નવીન સાહસનો અનુભવ થયો. આ સાહસમાં શૌર્યને બદલે કરુણા હતી; લેવાને બદલે દેવાનું હતું. આ સાહસમાં સ્વાર્થત્યાગ હતો. પાસેના એક ખીખર ઘરમાં ખીખરું

કોઈકે પણ મરી ગયું! તેનું એક પાંચ વર્ષનું નિરાધાર જેવું બાળક પ્રતાપમદ્ધ પાસે આવી ચડ્યું. તે દિવસે વૃદ્ધ માણસે ગાયેલી લીટી પ્રતાપમદ્ધને હજી યાદ હતી. એનું હૃદય પીગળી ગયું:

“ આરામ ધડીભર પામવા ક્યાં ક્યાં ચમન શોધી લઉં? ”

તે દિવસે પોતે આરામ શોધતો હતો. ગાનની લીટી સુંદર અને હૃદયગમ લાગી હતી.

આજે એની પાછળનું આખું ચિત્ર ખડું થયું. એણે તે સ્ત્રીને જરા આરામ થાય એવી દવા આપીને શેરીમાં ભમવાનું શરૂ કર્યું. હવે એને ઓળખાઈ જવાની ધાસ્તી ન હતી; પોતાના આરામની દરકાર ન હતી; જિંદગીની પરવા ન હતી.

ત્રણ દિવસ થયા. પેલી સ્ત્રી તદ્દન સ્વસ્થ થઈ ગઈ. અઠવાડીડું થયું. તેના ચહેરા પર ગુલાબી રંગની આછી છાયા આવી. નયનમાં સુંદર ઘેરા ગંભીર નીલાકાશની છાંટ આવી. પ્રતાપમદ્ધનો આ આરામ હતો; એ એનું આનંદનું સ્થાન હતું; એના જીવનનો એ વિકાસક્રમ હતો.

એક દિવસે એ તેને ત્યાં શાંત બેઠો હતો, એટલામાં કોઈએ કહ્યું: “ અલી જમાદાર આવે છે. ” પ્રતાપ ડગ્યો નહિ. અલી આવી પહોંચ્યો. અલીનો યુવાન પુત્ર અકસ્માત ખૂનનો ભોગ થઈ પડ્યો હતો. કહેવાતું હતું કે યમુનાના સ્નેહની ખાતર તેને કોઈએ મૃત્યુદાર દેખાડ્યું હતું.

અલી જમાદારને અકસ્માત શત્રુ મળી ગયો. યમુના પણ ત્યાં જ હતી. કોલેરાને લીધે ચારે તરફ, મરણ પોકળા અવાજથી વાતાવરણ ભયંકર થઈ રહ્યું હતું. અલીએ પહેલ કરી. પ્રતાપે જવાબ વાળ્યો. અલીએ ધા કરવા તલવાર ઉપાડી. પ્રતાપ બોલ્યો: “ તું અને હું બન્ને શત્રુ નથી. યમુનાને હું ચાહું છું, પણ તેના ચાહનારને મેં માર્યો નથી. ”

“ ઓ કાદર! હરામખાદા! જખાન બંધ કર! ”

અલી કૂંધો. પ્રતાપે એક સપાટે તેને અંદર ધક્કેલી દીધી; યમુનાને ન્હાના બાળકની પેઠે ઉપાડી લીધી ને ઘરપર સાંકળ ચડાવી અલીને કેદ કરી બહારવટીઓ રવાના થઇ ગયો !

પ્રતાપ ત્યારપછી ઘણો સમય દેખાયો નહિ. પાંડિતે સાંભળ્યું કે યમુનાને ઉપાડી પ્રતાપ જતો રહ્યો છે. વૃદ્ધ ડોસાને પ્રતાપ પર તિરસ્કાર ઇટ્યો. પોતાની પાસે તે રાત્રે પ્રતાપ જૂઠું બોલ્યો ! એને ખાત્રી થઇ કે યમુનાને પોતાને ઘેરથી ઉપાડી જનાર દુષ્ટ પ્રતાપ જ છે. વૃદ્ધ પાંડિતને હવે જીવનમાંથી જતાં પહેલાં અવશેષ કાર્ય પૂરું કરવાનું મન થયું.

લલિતપદ્મ નરેશને એણે રીઝવ્યો. અલી જમાદારની મિત્રાચારી બાંધી. અલી જમાદારે સમાચાર કહ્યા કે પ્રતાપ તેના યુવાન પુત્રનું ખૂન કરી, યમુનાને લઇ રવાના થયો હતો. એકનો પુત્ર મરાઇ ગયો હતો, બીજાની પુત્રી હરાઇ હતી. બન્ને એક થયા. સતત પ્રયાસને અતે પ્રતાપનો પત્તો લાગ્યો.

પર્વતની એક સુંદર તળેટીમાં પ્રતાપે જીવન ગાળવું શરૂ કર્યું હતું. એનો જીવનક્રમ હવે બદલાયો હતો. ન્હાના વહેતા વહેળા પર સવારમાં યમુના અને પ્રતાપ ફરતાં. આસપાસ, જંગલી રીતે આડા-અવળા ઉગેલા પુષ્પના સુંદર છોડ ખીલી રહેતા. સામે કાંઠે વૃક્ષોની હારમાંથી હજી સૂર્યનાં કિરણ દેખાતાં ન હોય તે સમયે પોતાના ન્હાના ખેતરમાં એ બન્ને જતાં અને થોડીઘણી મહેનત કરી શાક-ભાજી ઉગાડતાં. બપોરે એ બન્ને રામાયણ વાંચતાં ત્યારે યમુનાનું સંગીત અને પ્રતાપની કથા સાંભળવા આસપાસના ભોળા કણુબી અને ભલા રખારીઓની ઠડ જામતી. કેટલાંક ન્હાનાં બચ્ચાં મોટી બેન (યમુના) પાસે, રવિવારે દોડતાં દોડતાં આવતાં. ભલા અને ભોળા મુસાફરો બપોરે વિશ્રાંતિ લેવા પ્રતાપના ન્હાના કુવા પાસે ઝાડના જૂથમાં બેસતા. બહારવટીઆના સાહસિક જીવનનું આ સંગીતમય રૂપાંતર હતું. રાજ સાથેનો એનો સંબંધ ધીમે ધીમે

બૂલી જવાયો અને પોતાની શાંત ઝૂંપડીમાં પ્રતાપ આનંદથી દિવસો પસાર કરવા લાગ્યો.

પંડિતના ગાની સ્વભાવમાં એક અસાનનું વાદળ રહી ગયું હતું. યમુનાનું વેર તેને લેવું હતું. યમુનાને હરી, બ્રાહ્મણ પદમાંથી બ્રહ્મ કરનાર પર પંડિતનો સત્ક્રુભાવ વૃદ્ધિ પામતો ગયો. લલિતપદ્મ નરેશની સહાયથી અલી જમાદાર સાથે પંડિત કેટલાક બહાદુર ઘોડેસ્વારો લઈ પ્રતાપને શોધવા નીકળ્યા. ખેતરમાં નીરાંતે ઝાડની શીળી છાયા નીચે પ્રતાપ બેઠો હતો. અલીએ ખુલ્લો હૂમલો ન કરતાં રાત્રે અચાનક હૂમલો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પંડિતે અનુભાદન આપ્યું.

રાત પડી. શાંત નિર્ભય ચંદ્ર સુંદર વાતાવરણને મધુર બનાવતો હતો. પ્રતાપ અને યમુના સ્વચ્છ શળીઆમાં બેઠાં હતાં.

અલી જમાદાર અને પંડિત પાછળથી આવ્યા. પંડિતે નિશાન તાક્યું. એક ઘડાકો થયો અને સાથે સાથેજ અલી શળીઆમાં ફૂધો.

• પંડિત બીજું નિશાન તાકે તે પહેલાં અલીના હાથમાંની તલવાર ખૂચવાઈ ગઈ હતી. એક ઝપાટો અને અલીનું માથું જુદું! પંડિતના ધ્રુજતા હાથમાંથી બંદુક પડી ગઈ અને ઘોડેસ્વારોની ટુકડી નાકી! ઘડાકો સાંભળી ખેડૂતો દોડી આવ્યા હતા. પંડિત તેમના હાથમાં કેદ હતો. પ્રતાપ શળીઆમાં પાછો આવ્યો. હવે જ એને ખબર પડી કે પંડિતની બંદુકના ઘાથી યમુના નીચે પડી છે!

પ્રતાપે યમુનાને પથારીમાં મૂકી. પંડિત નજીક આવ્યો. પ્રતાપે તેને છટો કર્યો. યમુનાએ દીવાની આછી રોશનીમાં પિતાનું કરચલીઓવાળું વૃદ્ધ વદન પારખ્યું! ત્હેણે હાથ જોડ્યા અને તેને પાસે આવવા દેવા પ્રતાપને કહ્યું.

“પિતાજી! આપ આ કાર્યમાં—?” યમુનાએ બહુ જ ધીમેથી કહ્યું.

“બેટા! યમુના!” પંડિતે જીસ્સામાં આવી કહ્યું: “પ્રતાપને પૂરી શિક્ષા ન થઈ! ઓ પુત્રી, તું ભોગ થઈ પડી!”

પ્રતાપ બડખો: “મહેને શિક્ષા?”

“બાપુ! હશે. શાની શિક્ષા?” ચમુના બોલી.

“તને છેતરવાની—તને હરી લાવવાની.”

“બાપુ! મને હરનાર અલીનો પુત્ર હતો. રાજની ખરાબ થતાં હું નાસી છટી અને તે માર્યો ગયો. પ્રતાપે મને રામાંથી બચાવી.”

પંડિત સ્તબ્ધ થઈ ગયો! તેણે પ્રતાપ સામે જોયું. પ્રતાપે કે આંખ ઉઘાડી. ચમુના આજે જતી હતી!

માનવજીવનનો સંબંધ અને છેલ્લી ઘડી! જ્યાર પછી એવા પમાં આ સુંદર પૃથ્વી પર જે મનુષ્યો મળનાર નથી!—રે!—દુઃખદ દૃશ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના સામર્થ્યની બહાર છે. પ્રતાપનાં નયનથી આંસૂ ખર્યાં. જ્યાં આનંદ ક્યો હતો ત્યાં ઘડી પછી બોલી શકે તેવી ચમુનાની પ્રતિમા હશે! અને જે ઘડી પછી, એ પ્રતિ-મૂઠીમાં લઈ ઉડાડી શકાય એટલી રાખ માત્ર અવશેષ હશે!

પરવરદિગાર! જીવન શું છે? બહારવટીઆનું કોમળ હૃદય મય બની ગયું. એણે ચમુનાનો હાથ હાથમાં લીધો. એ સ્પર્શ હતો! પંડિત પસ્તાવાના સમુદ્રમાં ઉભો હતો. ઘડી ગઈ. નાતું નયન છેલ્લી વખત પ્રતાપ તરફ ફર્યું; એવું કહેવા કે આ તમ! કાલે ઝરા પાસે તું એકલો જ રહેશે! સાહસિક બહાર-આતું જે હૃદય કદિ મૃત્યુથી નહોતું ધૂળ્યું તે આજે સ્નેહથી ધૂળ્યું.

*

*

*

*

બીજે દિવસે રવિવાર હતો, તેથી ગોવિંદ પટેલનો ન્હાનો રામા રખારીનો વાળો, ન્હાની જમની અને એ બધામાં જેવો મોટો હરિ સૌ દોડતાં આવતાં હતાં. સાથે આજે પોંક શેરડી લાગ્યા હતા. આજે તો એ બધા પ્રતાપ બાપુ સાથે યાં પહેન (ચમુના)ને લઈ નદીનો ધોધ જોવા જવાના હતા. આનંદના પોકાર કરતા એ બધા દોડતા આવતા હતા.

પ્રતાપ એ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. પાંડિત બોલી જ શક્યો નહિ. એના શોકનું હૃદય પરથી મંગળમાં સ્થલાંતર થતું હતું.

યમુના એક શય્યા પર ફળીઆમાં અચેતન પડી હતી. હરિ સૌની આગળ હતો તે સમજ્યો નહિ, પણ પાછો હાડ્યો. ન્હાની જમની દોડતી જ આવી. યમુનાને સૂતી જણી, હાથ પકડી, ગળે બાજી પડીને બોલી: “મોટી બેન ! મોટી બેન ! હું પોંક લાવી છું ! તમારે ખાવો છે ?”

પ્રતાપે જમનીને લઈ લીધી. એ રોઈ પડ્યો.

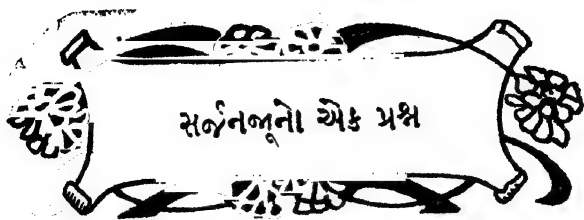
“બાપુ, મોટી બ્હેન હવે નથી.” તે બોલ્યો.

ન્હાની જમની સમજી નહિ. એનાં શંકાભર્યાં નયનો પ્રશ્ન પૂછવા ઉંચાં થયાં; એમ પૂછવા કે “સૂતાં છે ?”

વેદાંત કહેછે, આત્મા નિર્વિકાર છે. યમુનાનો આત્મા (બધા શુદ્ધ વેદાંતીઓને નમસ્કાર કરીને કહેવું પડેછે કે આત્મામાં રુદન કરવાની શક્તિ છે) આ દૃશ્ય પર કરુણામય દ્રષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હશે. શુદ્ધ વાતાવરણમાં એની છાયામૂર્તિ કરુણ નયનો ફેરવતી આ તરફ જોઈ રહી હશે. પ્રતાપ અને જમની !

“ધૂમકેતુ”

સર્જનજૂનો એક પ્રશ્ન

“ ત્યારે તમે જશો ? પાછા જશો એ જ જગતમાં ?—દંભ અને દુષ્ટતાથી ભરચક એ જગતમાં ? ”

“ હારતો, એમાં ખોટું શું છે ? ” સ્મિત સાથે, ચમકતી આંખે, વૃદ્ધે કહ્યું : “ તું જગતથી ખીલે છે શામાટે ? ”

“ ખીલું ? જગતથી હું ખીલું ? કુહ ! ” યુવાનના મ્હોં પર તુચ્છકાર છવાયો. “ એનામાં સત્તા નથી મ્હને ખીવરાવવાની ! મ્હારા ધિક્કારને પણ પાત્ર નથી એ ! ”

વૃદ્ધના મ્હોં પરનું સ્મિત વધારે પ્રકાશ્યું. ઝીણી આંખો કરીને એ યુવાન ભણી જોઈ રહ્યો. યુવાને ચાલૂ રાખ્યું : “ તમે શું જાણો ? હું આદર્શોના ઉપાસક છું. દુનિયા જેને ઇશ્વર કહે છે તેનાથી થે મ્હારા આદર્શોને વધારે શુદ્ધ અને ઉંચા માનું છું. તે ઇશ્વરે રચેલા જગતને મ્હોં બહુ જાણ્યું—બહુ મ્હાણ્યું; અને પરિણામે મ્હને પ્રતીતિ થઈ કે નીચ અને પામર મનુષ્યો મ્હારી સોખતને પાત્ર નથી,—દયાને પાત્ર નથી,—રે, ધિક્કારને પણ પાત્ર નથી ! ”

ઉજ્જડ જેવા એક બેટને સમુદ્રકાંઠે આ સંવાદ ચાલતો હતો. ભરતી તરતની જ આવી ગઈ હતી અને રેતીના વિશાળ પટે વેરાયેલાં શંખલાં, છીપો અને લીસા કાંકરા તડકામાં ચકચકી રહ્યાં હતાં. કહીંક કહીંક, તણાઈ આવેલી લીલોતરી કે જળચર પ્રાણીઓનાં હાડકાં પણ નજરે પડતાં હતાં.

તે સર્વ તરફ, કે અનન્ત સાગર તરફ, કે અગાધ આકાશ તરફ : આમ ક્રમે ક્રમે દષ્ટિ ફેરવતો વૃદ્ધ પુરૂષ કિનારા પરના એક ભાંગેલ કાળા ખડક પર ફૂંદાણીનો ટેકો દઈને ખુશાલ ચહેરે બેઠો.

હતો. વ્યાકુળ અને ધૂમતા મગજનો યુવાન તેની ખાજુમાં સપાટ રેતી પર આમથી તેમ આંટા મારતો તેની જોડે વાત કરતો હતો.

તેના છેલ્લા ઉદ્દગારનો ઉત્તર વાળતાં વૃદ્ધે કહ્યું: “તહેને ખબર નથી કે માણસ શું છે ને માણસની જિન્દગી શું છે. જો હોય તો તહેને આવા બકવાદ ન સૂઝે.”

“મહેને ખબર નથી અને તહેમને બહુ હશે! પાંચ પંદર વરસ વહેલા જગતમાં આવવાથી કાંઈક અદ્ભુત સમજશક્તિ આવી જતી હશે, ખરે? અરે મહેં તો—”

નજીકના પહાડની ગુફામાં એક જળરદસ્ત મોળું આ સમે અફળાતાં તેના અવાજમાં યુવાનના બાકીના શબ્દો ડૂબી ગયા. ફરી શાન્તિ પ્રસરી. સાગરની ગર્જનાએ તહેના જુસ્સાદાર ભાષણમાં ખસેલ નાખી તેથી જાણે રીડાચો હોય તેમ મુંગા મુંગા તહેણે આંટા માર્યાં કર્યાં.

“હા, તહેં તો—શું?” પ્રશાન્ત, નિશ્ચલ સ્વરે વૃદ્ધે તહેને પૂછ્યું.

“મહેં તો દુનિયા એટલી જોષ છે કે તહેમે સાત જન્મે પણ ભાગ્યે જોશો.”

“હશે. તહારા અનુભવો જરા વધારે વિગતથી કહી જઈશ?”

“શું કહું? શામાટે કહું? કોને કહું?” પછી સખ્તાઈથી બીડાયેલા હોડ પર આંગળી દાબીને તે આંટા મારતો અટક્યેક, વૃદ્ધની સામોસામ આવીને ઉભો અને તહેની સ્થિર, આનન્દીઆંખો પર પોતાની કરડી નજર માંડી. “કોને કહું? અહિં કોણ છે મહાર્? ભર્યા જગતમાં પણ કોણ છે? અને શામાટે કહું? માનવીમાં મહારાં દુઃખો ટાળવાની શક્તિ નથી; અને ઈશ્વરમાં શક્તિ છતાં તેની ઇચ્છા નથી.”

“તેં કેમ જણ્યું ઇચ્છા નથી? આટલી અશક્તિ શામાટે?” પછી તે એડો થયો અને ઇશ્વારાથી યુવાનને ખાજુમાં બેસવાનું કહ્યું. તેણે ડોકું ધૂણાવી ના કહી અને ફરીથી ધીરે પગલે આંટા મારવા લાગ્યો. વૃદ્ધે પગપર પગ ચઢાવીને પલાઠો માર્યો અને ટદાર બેસીને

હાજીમહમ્મદ-સ્મારક-ગ્રંથ } યુવાન તેની બાજુમાં.....આંટા } ચિત્રકાર:
મારતો ...વાત કરતો હતો } સુન્દરાવ ગોરક્ષકર

ક્ષિતિજની રેખા બણી જોઈ રહ્યો. જરા વારે તેણે ફરીથી પ્રશ્ન કર્યોઃ
“આટલી બધી અશ્રદ્ધા શામાટે ?”

“અને નહિ શા માટે ? તમે જાણતા નથી કે એક વખતે હું
કેવો પ્રભુભક્ત હતો. ધર્મના લુપ્તતા ઉપદેશોથી નહિ, પણ કવિતા
અને શીલ્પશીનાં રસચિન્તનોમાંથી મળે તે પરમ સન્દેશ સાંપડ્યો
હતો, જેણે અનેકને ઉદ્ધાર્યા કહેવાય છે. મહેં તેમાં શ્રદ્ધા ધરી; તેની
અમાપ શક્તિની, વિભૂતિની, ભવ્યતાની મળે જાંખી થઈ. મહેં
માન્યું કે મળે પણ એ તારશે, ધન્ય જીવન ભોગવવાની તક
આપશે, માનવીનાં પારાવાર કષ્ટો કાપવાનું મળે બળ આપશે. આ
પરથી મહેં કેં કેં મનોરથો ધડયા, કેં કેં યોજનાઓ રચી, કેં કેં
તેજસ્વી ભાવનાઓનાં તેજ આ અધારીઆ સંસારમાં અવતારવાનાં
વ્રત લીધાં.—”

તે શ્વાસ લેવા થોભ્યો. સ્હામેના પહાડ તરફ પગબર અનિ-
મિષ નયને જોઈ રહ્યો; તેની ટોચ તરફ જોયું અને ટોચને માથે
સગૌરવ ઝૂકેલ ગગન તરફ જોયું—જાણે ત્યાં પોતાની અદ્ભુત ભાવ-
નાઓને સદેહ રમતી જોઈ રહ્યો હોય !

વૃદ્ધ તેના સ્વપ્નને વીખ્યું નહિ. નિશ્ચેષ્ટ મૂર્તિ જેવા પોતાના
સાથીને જોઈને તેની આંખો પણ આર્દ્ર થઈ.

એક મહામોજના અવાજે યુવાનની રસનિદ્રા ઉરાડી. “—વ્રત
લીધાં, અને પછી ? પછી શું થયું ? મનહર જણાતી માનવસૃષ્ટિના
ઝેરી પાશ એક પછી એક મ્હારી ફરતા વીંટળાયા. જેમને માન
આપવાનું મળે બળપણથી શીખવાયું હતું તે માણસોમાં—દુનિયા જેને
‘સગાં’ કહે છે તેનામાં—કેં કેં અનિષ્ટો અને અવળાણો મહેં
જોઈ. તે પૂરેપૂરાં દુનિયાદારીનાં માણસ; હું દુનિયાદારીનો પૂરો દુસ્ત્રમન.
મ્હારો સંકલ્પ હતો કે હલકા થયા વિના દુનિયામાં રહેવું અને
તેની બેહદ હલકાઈ મટાડવી. આથી અમે વારંવાર અથડાઈ પડતાં.
પણ આખરે તો એમનું જ કશું થતું. મ્હારો અભ્યાસ, મ્હારી

પરણેલી જિન્દગી, મહાઈ કામકાજ અને સેવાનાં કાર્યો, એ સર્વમાં પોતે માયું ન મારે તો પોતાની મ્હોટાઇ ઓછી થઇ જાય એમ તેમને લાગતું. આમ છેક પરવશ પડેલો હું આખરે કંટાળ્યો. ક્યાં જઈ અને શું કરું એમ થવા માંડયું. આપઘાતના વિચાર આવ્યા; કોઈનો જીવ લઈ નાખવાનું મન થયું. પણ કશું થાય તેમ ન હતું. મહારી શક્તિ માત્ર મરી ગઈ હતી—શોષાઈ ગઈ હતી.....” અહિં તેના દાંત પીસાયા. દ્રઢતાથી વાળેલી જમ્બુણી મુઠ્ઠી કમ્મરે મૂકીને ઉભા રહેવાનો તેણે યત્ન કર્યો. પણ તેનો આવેશ અંકુશ બહાર ગયો હતો. તે બેસી ગયો. ધખી રહેલ માથાને બે હથેલી વચ્ચે જોરથી દાબી રાખ્યું અને થોડીક વાર સૂધી નીચું ધાલીને બેસી રહ્યો. પછી ઉઠ્યો અને પાસે એક ખાડામાં ભરતીનું પાણી ભરાઈ રહ્યું હતું તેમાંથી મ્હોં ધોયું, સ્વસ્થ થઈને રેતી પર બેઠો અને આગળ ચલાવ્યું:

“ એવામાં દેવે મહારી રમાને હરી. દુઃખતપતી મહારી દુનિયામાં એ એક જ શીળા છાંય હતી. તે ગઈ એટલે ધરખાર ને સગાં-જ્ઞાતાં મ્હારે છેક નકામાં થયાં. હું ઘર છોડીને ભટકવા નીકળ્યો. મ્હને હજીયે આશા હતી કે ક્યાંક, પૃથ્વીના કોઈક આઘા, અગોચર ખૂણામાં, મહારા, આદર્શને સ્હમજનાર કોઈ મળી આવશે. પણ ઓળખીતાંની નહાની સૃષ્ટિમાં ન જડયું તે અજાણ્યાંની વિશાળ સૃષ્ટિમાંયે ન જડયું. જ્યાં જોઈએ ત્યાં માણસે જાણે પરાણે, હોંશહરખથી, નરકના જ માર્ગો શોધવા માંડેલા ! ઉંચી પદવીએ ચઢી બેઠેલ પુરુષો નીચતાથી જ એ નિભાવી રહેલા જણાયા. સત્ય કે નીતિ, સંયમ કે ન્યાય, એ ભાવનાઓ ભૂલેચૂકે પણ તેમની પાસે આવી શકતી નહિ. જાણે, એ સધળી મરી પરવારી હોય એવી રીતે જ વર્તવાની વાત ! અને જતાં, અહંતાનો, ઉદ્ધતાઈનો, બેશરમ અવળાં-ધઓનો તો પાર નહિ ! ”

થોડીક થાક ખાઈને તેણે આગળ બોલવા માંડયું:

“શાન્તિથી આ સ્થિતિનો વિચાર કરતાં એક વિચિત્ર મત મહારા મનમાં ઊઝ્યો અને સ્થિર થવા લાગ્યો. મહને લાગ્યું કે આ મલિન સંસારને રચનાર ઈશ્વર જીદો અને મહારી નિર્મળ ભાવનાઓનો રચનાર ઈશ્વર જીદો. મનુષ્યો પાપી છે, પણ તેમના હૈયામાં પાપવૃત્તિ પ્રેરનાર, તેમના માર્ગમાં પ્રલોભન નાખનાર પ્રભુ નહિ તો ખીજું કોણ છે? ધર્મબોધકો કહે છે કે તે પ્રલોભન આપણી કસોટી કરવા નખાય છે. પણ તે કસોટીમાંથી પાર ઉતરવા પૂરતું હૃદયબળ આપણામાં કે’હલાડે હોય છે? હમેશાં અનીતિનો જ માર્ગ આપણને વ્હાલો લાગ્યો છે. દુષ્કર્મનાં કડવાં ફળની જાણ છતાં ઘણાંખરાં માણસો તેમાં જ મોક્ષ માને છે! જે સર્વશ્રેષ્ઠ કહેવાય છે, પરમેશ્વર કહેવાય છે, તેણે આપણામાં આટલી બધી નબળાઈ જાણીબૂઝીને શીદ મૂકી? આ પ્રશ્ન મહને ગૂંચવાડામાં નાખ્યો.”

ફરી તે અટક્યો. નમવા માંડેલા સૂર્યને ઘડીભર નિરખી રહ્યો અને વૃક્ષના પૂર્ણગંભીર સુખ તરફ જોઈને પાછું શરૂ કર્યું:

“આવે વખતે પ્રભુના શુભ હેતુ વિષે શંકા ઉઠે એ કુદરતી હતું. પણ હજી મહારા અંતરના ઉંડાણમાં કોઈકે ધીમે સ્વર ગુંજી રહેતો. મહને તે કહેતો કે સ્થૂલ જગત ગમે તેવું દુષ્ટ લાગે, પણ સુક્ષ્મ જીવનના વિશુદ્ધ અનુભવો ખોટા કે નકામા નથી જ. આ આદેશમાં મહેં મહારી ભાવનાઓની સિદ્ધિનો માર્ગ પિછાન્યો. તે આદેશ દેનાર પ્રભુ જ સાચો, ખીજો એકંકે નહિ, એમ મહને થયું. અને તે દિવસથી, એ હુલ્લક, નિર્દય, ભાવનાહીણ જગતને મહેં છોડ્યા પ્રણામ કર્યા. ત્યાં કદિ પણ પાછા ન ફરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને એકાન્ત શોધતો આ ખેટમાં આવીને રહ્યો છું.”

“અને અહિં તને સુખ છે? શાન્તિ છે? ત્હારા મનોરથોની જ્યોત પ્રકટાવવાનાં સાધનો કે અવકાશ છે?” ભારપૂર્ણ, માર્મિક સ્વરે વૃદ્ધે આ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

યુવકે જવાબ આપતાં વાર લગાડી. પાંચેક મિનિટ ઐશીટશે જમીન તરફ જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો: “નથી, સુખ કે શાન્તિ તો રહેજે નથી. આ સ્થાન પણ મહારી શોધ કાળે છોડવું પડે એમ લાગે છે. મહારા અભિલાષ સિદ્ધ કરવાનાં સાધન કે અવકાશો ય અહિં નથી. પણ મહેને હવે દુનિયાનું ભણું કરવાની દરકાર પણ નથી. જે સુધરતાં ન હોય તેને સુધારવાં એ મહાઈ કામ નથી—તમારો “ધનુર” એ કરશે, જે કોઈક દહાડો તેના દિલમાં દયા વસશે તો!”

મહેણું ગળી જઈને વૃદ્ધ પુરૂષે કહ્યું: “તને કદિ એમ થયું છે, કે જેને તેં નીચ અને દુષ્ટ ધાર્યા છે તેમના હૃદયમાં પણ કેટલીક સહમજવા જેવી, ઓળખવા જેવી, ઊર્મિઓ રહી હોય છે?”

“તે ઊર્મિઓમાં શું સહમજવું કે ઓળખવું ’તું? નિરંતર એ તો એની એ જ હલકાઈ ને અવગાહ દર્શાવી રહેવાની.”

“ત્યાં જ તહારી ભૂલ થતી જણાય છે. તે ઊર્મિઓનો સુક્ષ્મ-તાથી અને ધૈર્યપૂર્વક તું અભ્યાસ કરે તો તને લાગવા માંડે કે તે મલિન ને રોગિષ્ઠ વાસનાઓનાં ઘાડાં પડ હેડળ પણ કેટલાંક અગમ્ય તત્ત્વો રમી રહ્યાં હોય છે. તેના ઉંડા અવલોકનમાં તલ્લીન થઈએ છીએ અને ઉપલક અનિષ્ટોની ક્ષણિકતા અને અલ્પજીવતા પ્રીછીએ છીએ, ત્યારે મનુષ્યને સ્વભાવથી જ નીચ માનવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી અને તેને તુચ્છકારવાની વૃત્તિ થતી નથી.”

“પણ તે તત્ત્વો કેવાં હોય છે તે તો તહમે કહ્યું નહિ!”

“હમણાં તેનાં લક્ષણ સહમજવવાનું બને નહિ. મહારા શબ્દોથી તને તેના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થાય નહિ. એ અનુભવો જાતે જ લેવાના છે.”

“હં.....અને તે માટે જગતમાં પણ પાણું જવાનું છે, ખરું?”

“ખરું જ. તું જગતથી બહુ બહેલો કંટાળ્યો છે. આકરા પણ અધૂરા ને એકતરફી અનુભવોએ તહારા સુક્રમાર હૈયાને ઝડપથી

અને બહુ સહેલાઈથી ધાયલ કર્યું. પણ એકલી સુકુમારતાથી જીવન-સિદ્ધિ નથી; સમર્થતાની—અખૂટ સમર્થતાની—પણ પૂરી જરૂર છે.”

યુવક રેતી ઉપર બેઠો હતો ત્યાંથી હવે ઉભો થયો અને વૃદ્ધની પડખે ખડક ઉપર બેઠો. ત્હેના મ્હોં પરની વ્યાકુલતા કાંઈક ઑસરી હતી. સમી રહાંજના ઠંડા પવને પણ ત્હેના મગજને શાન્ત કરવા માંડ્યું હતું. પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. વૃદ્ધ પુરૂષનું સંભાષણ આગળ ચાલ્યું:

“સંસારનાં દૂષણો જોઈને કે અનુભવીને આપણાં નિર્દોષ, ઉત્કર્ષવાંશુ હૃદયને આઘાત થાય છે, દુઃખથી એ સળગવા લાગે છે; પણ એ આગ સહે જ ઠૂંટકો છે. અને અપાર ધૈર્ય વિના તે કેમ રહેવાય?—કે ત્હેને ટાળવાના ઉપાય પણ કેમ શોધાય?”

“પણ એમ કરવામાં વખત કેટલો બધો જાય? અને અનિષ્ટો શું એવાં નજીવાં કે અવગણવા જેવાં છે કે તેની સાથે આમ અનિ નિરાંતથી કામ પાડવાની ધૃષ્ટતા આપણે કરી શકીએ?”

“અનિષ્ટો નજીવાં નથી, પણ તેને ઉખેડવા માટે જે અતુલ બળની અપેક્ષા રહે છે તે ધીરજ વગર, સહન વગર, તપશ્ચર્યા વગર નહિ સાંપડે. આપણા જેવા સાધારણ માણસે આ તપશ્ચર્યા સંસારમાં રહીને જ કરવી ઘટે. સંસારના કડવા અનુભવો અને નિરર્થક અન્યાયોમાંથી પણ જે પાઠો શિખાય છે, જે સાધકશક્તિ સંગ્રહાય છે અને જે સુધારયોજનાઓ મૂકે છે તે કાયમના એકાંતવાસથી કે માણસ-જાતથી ન્હાસતા ફરવાથી કદિ નહિ મળે.”

“પણ વખત બહુ જાય! ગમે તેટલું કરીએ ત્હોણે આપણી ધીરજ ખૂટે પણ દુનિયાની અધમતા ન ખૂટે; અને અન્તે આપણા આદર્શો તો વણસાધ્યા દૂર જ રહે—એટલા ને એટલા જ દૂર રહે.”

“આમ કરીને તું જાણ્યેઅજાણ્યે આદર્શોને તૃષ્ણાના પ્રદેશમાં ખેંચે છે. તેમનો ખરો પ્રદેશ ત્યાગનો છે. ‘આદર્શની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ’ જેવી વસ્તુ મનુષ્યલોકમાં નથી. આદર્શો જાણે માટીની બનેલી બીજો

હોય તેમ તેમને હસ્તગત કરવા કાંકાં મારવાં એ મૂર્ખાઈ છે. મનના વિશુદ્ધ મનોરથોમાં એવું વાસનાતત્ત્વ શી રીતે શોભશે? તે મનોરથો અને મહાભાવનાઓમાં જે સર્જકશક્તિઓ અને સાત્ત્વિક પ્રેરણાઓ નિરંતર વસે છે તે સર્વને આપણા હૃદમાં અખંડપણે સચેતન રાખીએ અને સંપૂર્ણ સિદ્ધિનો લોભ રાખ્યા વિના તે આદર્શ-જ્યોતના પ્રકાશથી સંસારજીવનને અને આપણા જીવનને તપાસતા રહીએ—એટલું જ આદર્શી ને ભાવનાઓ પ્રત્યેનું આપણું કર્તવ્ય છે.”

યુવક ખડક પરથી ઉતર્યો. આથમવા આવેલા સૂર્યનાં સહસ્રકોટિ કિરણો સાગરને હર તેજપાટ પાડી રહ્યાં હતાં ત્યાં દૃષ્ટિઠેરવીને તે ઉભો રહ્યો. તેના વૃદ્ધ સાથીએ જોયું કે ફરી પાછું તેનું મન અસ્થિર થયું હતું, પણ તે કાંઈ બોલ્યો નહિ. તેજપાટમાં કેં કેં અલૌકિક દ્રશ્યો નિરખી રહ્યા હોય તેમ યુવાન તો ભાનબૂલેલ જેવો ત્યાં ને ત્યાં જ જોયા કરતો હતો. કેટલીક વારે તે ગણગણ્યો:

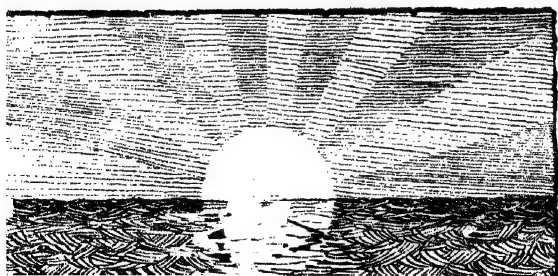
“પણ જગતને પરમેશ્વરે આવું બનાવ્યું જ શા માટે? તેની ખૂલને લીધે જ આપણે સુધારા માટે આટઆટલાં વલખાં મારવાં પડે છે ને? ના, ના; એ ઇશ્વર જૂદો, મ્હારી ભાવનાઓનો જૂદો.”

• “મનુષ્યસમાજમાં પાછો જઈને મ્હાં કહેલું અજમાવી જોઈશ તો ત્હારે એ ઇશ્વર નહિ કલ્પવા પડે. તેં વિચારો બહુ કર્યાં, પણ કામ કાંઈ કર્યું નહિ તેથી તને આમ લાગ્યા કરે છે.”

“એ કોણ જાણે.....એ હશે.....”—ગણગણાટ ફરી મંડાયો. “મ્હને શી ખાતરી કે ત્હમાં કહ્યું ખરું જ પડશે? મ્હારા અનુભવ જૂદા છે. આદર્શો અવતારવાનું-ત્હેનાં જાણે, પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાનું મ્હાં લવ્ય સ્વપ્ન એ અવળી દુનિયામાં સાચું પડવાનું નથી. હું અધૂરી સિદ્ધિનો તરશ્યો નથી; હું તો પરિપૂર્ણતા જાંખું છું. તે વિના જીવ્યું શા કામનું? અધૂરાં કામમાં વીરતા શી છે કે અહમ્મતતા શી છે? એ તો બાળકની રમત.”

“નથી, એ રમત નથી. રમતથી કાંઈક જૂદું જ તેમાં કરવાનું છે.”

આ વામ્ય પૂરૂં થાય ત્યાર પહેલાં યુવાને ઝડપપધ સમુદ્ર તરફ
વા માંડયું હતું. શું કરવું તેનો પળભર વિચાર કરીને વૃદ્ધે પણ
પળે પળે તેની પાછળ જવા માંડયું. યુવાને પાછું વાળીને જોયું,
દોટ મૂકી અને પાણી પાસે પહોંચતાં વાર, એક માછી પોતાની
દરિયામાં સરકાવતો હતો તેમાં ફૂદકો મારીને ચઢી બેઠો. માછી
મારે કે વૃદ્ધ આવી પહોંચે ત્યાર પહેલાં તો જોરથી હલ્લેસાં
તો મારતો યુવાન હોડીને કિનારાથી દૂર ને દૂર લઇ જવા લાગ્યો.
વૃદ્ધે તેને સાદ ક્યાં, જરા અટકાવવાનું કહ્યું. હેમત ખાઇ ગયેલા
ને ભાન આવ્યું એટલે તેણે યજ્ઞમાજ્ઞ કરી મૂકી. પણ સઘળું
પૈક હતું. યુવકની પાછળ પડવા આજીઆજી કોઇ હોડી, મછવો,
જેનું કાંઈ જ નહોતું. દર પળે હોડી વધતા વેગે પાણી કાપ્યે
હતી એટલે માછીથી તરીને પહોંચવાનું પણ હવે અશક્ય હતું.
આથમતો સૂર્ય અડધો પાણીની નીચે, અડધો ઉપર, એવી
રહીને જલપટને સુવર્ણરંગે રંગી રહ્યો હતો, હોડી તે તેજ-
પારમાં સરતી હતી. તે સૂર્યમાં જ જાણે, પોતાની ભાવનાઓનો
તિલેશ જડવાનો હોય તેમ યુવક એકદષ્ટે તેને નિહાળી રહેતો.
હોડીને તે તરફ હંકાયે જતો. તેનું હૃદય હવે પ્રત્યુલ્લ હતું, વધુને
કું સ્મિત વિરાજતું અને નયનોમાં અસીમ આવૃત્તા જણાતી.
“વિનોદકાન્ત”

ઉરટંકાર

૨

ગાંડાધમાં રસ્તો ચૂકું,
ક્યાંહિં ખોટા મોઢે લૂભું;
તેવે તીણા ચિત્તે વાગે
તારો ઉરટંકાર.

૪

થાયે ખુશો ને અન્યાયો,
શાધું ના એના ઉપાયો;
સેતાનો સૂણીને ભાગે
તારો ઉરટંકાર.

૬

જેહં જ્યાં છાનાં સંગીતો,
સૌંદર્યોનાં સાચાં ચિત્રો;
દૈવી બેશુદ્ધિમાં નાખે
તારો ઉરટંકાર.

૧

*ખેટો ક્યાં છું-એ દેખું ના,
ખોલે શું છું-એ સૂઝું ના;
તો ચે મારે હૈયે લાગે
તારો ઉરટંકાર.

૩

હોહં રાને વા યોગાને,
હોહં સંતાપે વા ધ્યાને;
રાતે કે સંધ્યાએ જાગે
તારો ઉરટંકાર.

૫

ખૂંડે જો રનેહી વિજેગે,
પીડાતો રોષે કે રોગે;
આવી આનંદે ખોલાવે
તારો ઉરટંકાર.

૭

જુદાં તારાં રૂપો કદ્યું;
ભીની આંખે જોવા તદ્યું;
તેડી શું ના તુંને લાવે
તારો ઉરટંકાર?

આકાશસરોવરને પૂર્વ કિનારે સુવર્ણવીણા લાઠ ઉપા પ્રભાત-સંગીત ગાતી; ને પંક્ષીઓ એમાં સ્ફર પૂરતાં.

હુલ્લાસ ને રસભરી વસન્તે જગતને આરનું ચે પોતાની મોહ-જાળમાં લપેટવા માંડ્યું હતું.

કમળપત્રપર ઝીલેલાં આકળખિન્દુઓ હર્ષપ્રદુલ્લ નયને નિહાળતો હતું રમતો હતો.

પણ, ઉપાના સંગીતથી ચે અનેરા ઝંકાર કરતાં એ કોનાં વપુર સંભળાતાં હતાં ?

કોનાં હતાં એ હરિણી શાં વિશાળ ને ચંચલ નેત્રો, જાણે સ્મિતને નાચવાની ન્હાનીશી નૃત્યભૂમિ હોય એવા ઓષ્ઠ સંપુટ, કૌમારનો ઉમર ઓળંગી આવતાં લાલિય ઝરતાં અંગ, ને અપૂર્વ છટાભર્યો એ દેહહિન્ડોલ ?

નયને ને વદને એને ચેતનના ચમકાર હતા; અંગેઅંગ એને ઉત્સાહનાં ઓજસ ઓપતાં.

અરણ્યનું આગમન થતું હતું ત્યોએ નિહર બનવાની ધૂર્તતા કરી ચમકી રહેલા તારલાઓ સહામે જાણે યુદ્ધ આરંભી તેજબાણુ છોડતી હોય એવી એની ચુંદડીના છોડાની ટિલડીઓ ઉપાના અજવાળામાં ઝબકતી હતી; ને ઓહણીને આંધે રહી એનો છૂટો કેશકલાપ કટિમેખલા સાથ સંતાકુકડી રમતો.

રસ્તાને કાઠે જ માઈ ધર હતું. ઉપાએ જાણે રંગોળી પૂરી હોય એમ પ્રભાતના ગુલાબી તેજથી રસ્તો રંગાયો હતો, ને એ રસ્તે તે ફરથી આવતી હતી.

આવતાં આવતાં ઉંચે એણે મહારા તરફ જોયું. એ નયનથી, એ વદનથી ચમકાર ને હાસ્યનાં અગણિત તેજબાણુ છૂટ્યાં !

પલવાર હું સ્તબ્ધ થયો;—મુગ્ધ બન્યો.

આપણે શ્વાસ લઇએ એટલો અલ્પ સમય તે, જાણે મહારે આંગણુ ઊભી.

અનન્તકાળનું જાણે આજબાણુ હોય—વર્ષોનો પરિચય હોય—એમ હું આકર્ષાયો;—એને ભેટવા દોડ્યો. એને ખભે હાથ મૂકી મેં કહ્યું :
“ તું મહારી થા. ”

.....પણ મહેં કોને કહ્યું ? વાદળની ધોરગંભીર ઘટા વચ્ચેથી વિજળી સરકે એમ એનો ખભો—એ—મહારા હાથ તળેથી સરકી જઇ દૂર દોડી ગઇ હતી !

પ્રભાતના આનન્દમાં મસ્ત થઇ કલ્લોલતાં પક્ષીઓના સંગી-
તમાં એના નૂપુરનો ઝંકાર વિલીન થતો જતો હતો.

એ ઝંકારની દિશામાં હું પાછળ દોડ્યો...પણ ક્યાં ?.....

* * *

શરદતું એ સોહામણું મધ્યાહ્ન હતું.

આકાશમાંના રૂના ડુંગર જેવાં વાદળાઓના ઢગલા પાછળથી ઘડી ઘડી ડોકિયાં કરી સૂર્ય પૃથ્વીપર તેજબાણુ ઢાળતો હતો.

મહારે પ્રિય ફૂલ મહારા હૃદયપર રાખી મધ્યાહ્નની ઘેન ચહડા-
વતી શાન્તિમાં અધમીચેલે નયન હું પડ્યો હતો.

પણ, ગહમથલમાં પડેલા લોકોના દૂરદૂરથી આવતા, અમ્બોધિના ઘેરા ગર્જન શા ઘોંઘાટની વચ્ચે થઇને એ અજબ ઝંકાર શાનો સંભળાતો હતો ?

એ તો એ જ—પેલાં નૂપુરનો ઝંકાર.

મધ્યાહ્નનું ઘેન નયનપરથી ખંખેરી ઉંચી આંખ કરી મેં જોયું.

પૃથ્વીપર તેજ અને હાયાનાં અવનવાં પગલાં પાડતા સૂર્યના તેજમાં પ્રકાશનાં પુંજ ઝારતું મંદ મુસ્કહરાટ કરતું એ વદન નજીક આવતું હતું.

એ જ હાસ્યબાણ છોડતાં ચપળ નયન ! એ જ લાવણ્યના હિડોલપર નાચતાં અંગ !

જાણે, ક્ષણભર તે મ્હારે આંગણ અટકી.

કો અનન્ત આકર્ષણે ખેંચાયો હોડું એમ હું દોડ્યો. એની ઓઢણીનો છેડો પકડી મેં કહ્યું : “તું મ્હારી થા.”

.....પણ મેં કોને કહ્યું ? જળમાં મીન સરકે એમ એની ઓઢણીનો છેડો—એ મ્હારા હાથમાંથી સરકી જઈ દૂર દોડી ગઈ હતી !

સરોવરતટ પરની વૃક્ષકુંજોમાં મયૂરીઓનાં વૃન્દમાં શરદોત્સવ ઉજવતા કો કલાપીની કેંકાના પડછન્દ સાથે બપોરની શાન્તિમાં એના નૂપુરનો ઝંકાર વિલીન થતો જતો હતો.

એ ઝંકારની દિશામાં હું પાછળ દોડ્યો...પણ ક્યાં ?.....

* *

પાનખર ઋતુના અંતિમ દિવસો હતા.

સ્થિર-શાન્ત સન્ધ્યાના ઝાંખા થતા જતા પ્રકાશમાં પાંદડા વિનાની સુકકી ડાળીઓવાળાં વૃક્ષો ભયંકર દેખાતાં હતાં.

થાકેલે હૃદયે કપાળે હાથ દબા એકલો હું બેઠો હતો.

પણ, રસ્તાપર સંતાકુકડી રમતાં બાળકોના કોલાહલ વચ્ચે થઈને આવતા એ શાના ભણકાર હતા ?

એ એ જ પરિચિત નૂપુરનો ઝંકાર.

થાકેલાં પણ આતૂર નયને મહેં એ દિશામાં જોયું.

રસ્તાપરના ફાનસના ઝાંખા પ્રકાશમાં અવરજવર કરતા લોકોની પાછળથી, સૌન્દર્યતેજથી ઝળકતું એ હસતું વદન સમીપ આવતું દેખાતું હતું.

એ જ ફગારાં કાળાં તેજસ્વી નયન ! એ જ હાસ્ય ઝારતા ઓટ !

પલવાર, તે, જાણે મ્હારે આંગણ થોભી.

અદૃશ્ય આકર્ષણે ખેંચાયો હોડું એમ હું એની સમીપ ગયો. પાસે જઈને મેં કહ્યું : “તું મ્હારી થા.”

.....પણ મેં કેને કહ્યું ? આખો ચોળી જોમું તો ત્યાં તો કેહ
ન હતું !

શીતળ પવનની તીણી લહરીઓ સાથે ધપતી આવતી સિશિ-
રની રાત્રીના સ્નકારમાં એના વપુરનો ઝંકાર વિલીન થતો જતો હતો.

એ ઝંકારની દિશામાં-અધકારમાં-હું પાછળ દોડ્યો.....
પણ ક્યાં ?

બચુભાઈ રાવત

ના લલ્લો તહને

(૫૬)

તું મહને, તું મહને, -અરેરે એ જ હું તહને
હોઉં તો આશ શી મહને !

૧

પૂતળે રમકડે મળારકું ખોયું મોહીને,
પૂતળાં રમાડનાર ના લલ્લો તહને.

૨

ખ્યાસમાં પ્રેમની, સખાની, દિલલગીતણી,
ગ્યા ખપોર, ખ્યાસતોષ ના લલ્લો તહને.

૩

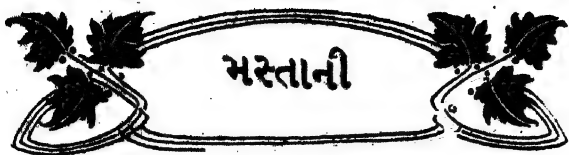
રૂપના સત્યના ધડું ઘાટ પ્રહર શેષમાં,
સત્યરૂપ રૂપસત્ય હજીયે ના લલ્લો તહને.

૪

તું મહને, તું મહને, -અરેરે એ જ હું તહને
હોઉં તો આશ શી મહને.

પૂના, ૬-૩-૧૯૨૨.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

સ્થલ: ઔરંગાબાદ પાસે સતારા; ગોદાવરી તટ.

૧

મસ્તાની: (સ્વગત) ઓ આસ્માનની રોશની! ગોદાવરીનું ચળકતું રૂપેરી પાણી! પર્વતની સુંદર પરંપરા! આ સર્વેની પાસે મસ્તાની આજે પોતાનું જિગર ખાલી કરે છે. મસ્તાની સામે પુરુષોએ નજર કરી છે ત્યારે તેનું અગેઅંગ પ્રગટતું અભિમાન જોઇ એ બિચારા પોતે જ શરમાયા છે. મસ્તાની સામે વૈભવનો ભોગ ધરનારા, પોતાના હીરાનું તેજ મસ્તાનીના દાંતના તેજ કરતાં શિકકું પડેલું જોઇ, વૈભવથી ન ખરીદાય એવી આ પ્રતિમા છે, એમ સમજી ગયા છે. મસ્તાનીનું શરીરસૌંદર્ય એ ઇશ્વરની થાપણ છે. મસ્તાનીના અમર ઇતિહાસનો એ જીવંતો લેખ છે. વીર પુરુષના-કોઇ અદ્ભુત સમયમૂર્તિના-એક જ દિશા તરફ ધસતા આત્મખલને સ્નેહપ્રદેશમાં ઉતારવાની કુદરતની અનુપમ કલા છે.

પુરુષો મસ્તાનીનો ચહેરો જોવા માટે લાયક છે, હાથ પકડવા માટે નહિ. પુરુષો મસ્તાનીના વિદુષક થવા લાયક છે; પુરુષો મસ્તાની પાસે કોટવા માટે લાયક છે. મસ્તાનીનું ખીલતું ધૌવન ચંદ્ર જોઇ શકે, ગોદાવરી જોઇ શકે, પર્વત જોઈ શકે; પુરુષ નહિ. પુરુષ ક્યાં છે? રાજકાર્યમાં તો જે કપટી હતો, પરંતુ આત્માને ચડવાની નિસ-રણી જે સ્નેહ, તેમાં પણ જે કપટી બની શમ્યો તે આ પંચોતેર વર્ષનો જરીપુરાણો નિઝામ-હલ-મુલ્ક?! સારું હિંદુસ્તાન આજે તેનાથી મૂળે છે. ઓ! આજના હિંદુસ્તાનમાં પુરુષ ક્યાં છે? આ નિઝામ-હલ-મુલ્ક આજનો વીર પુરુષ? મહારી માને મેળવવા માટે

તેણે કેટલી હિંમત દર્શાવી ? મહારા બાપને મારવા જેટલી ! આ પુરુષ
જે હિંદુસ્તાનનો વીર પુરુષ હોય તો હિંદુસ્તાનની પ્રેમ જ નપુંસક
છે. પ્રતાપ ને શિવાજી પછી પુરુષો પરવાયાં ને ચાંદખીખી પછી
સ્ત્રીઓ પરવારી. મસ્તાનીનું સાંઝ યૌવન સાચવી રાખવા કુદરતે રચેલો
આ અગમ્ય યોગ છે ! રંગપૂત-મરડા-મુસલમાન, પોદ્દા ધણા; લડ-
નાર ધણા; પણ પુરુષ કોઈ નહિ !

મસ્તાનીના કૃષ્ણ કલાપમાં, અદ્ભુત ચિત્રકારે પોતે ન સમજી
શકાય તેવી રીતે આ આસ્માનના જેવી આછી અને ઓછી છાંય
રાખી છે ! એના ચહેરા પર જરાક સ્થામ રંગની છાંટ છે ! અરે,
મ્હને મહારા પોતાનાપર મોહ થાય એવી કલા છે ! મહારે સ્વરૂપ નથી;
મહારે કલા છે. મહારે સૌન્દર્ય નથી; લાલિત્યનો વહેતો પ્રવાહ છે. મહારામાં
સપ્રમાણ અવયવબંધ નથી; શરીરબંધ છે. જે હું પોતે જ ગજલ
છું, દર્દનો જીવંત ઇતિહાસ છું, રસની તૃષાનો ખરો ચિતાર છું, તો
મહારે-ઓ કલાનાયક, મહારે-કોના માટે ગજલ ગાવી ? કોનું દર્દ સાંભ-
ળવું ? અરે, કોની તૃષા છીપવવી ? દિલ્હીનો સમ્રાટ આ બાલ સાથે
રમવા માંડે, ચાલતો આવે. પણ સ્ત્રીના બાલ સાથે વિનોદથી રમી
શકે એને જ પુરુષ કહેવો ? ઓ કિરનાર, ફરીથી કહું છું કે દિલ્હીનો
સમ્રાટ સમ્રાટ હશે પણ પુરુષ નથી. મસ્તાનીને મયુરાસન પર સમ્રાટ
સાથે બેસવાનો મોહ નથી; એને નીલા ઘાસની ગાદીમાં પણ પુરુષ
સાથે બેસવાનો મોહ છે. કોઈ બડી પંડિતા ગાર્ગી નામે થઈ ગઈ
એમ કહેવાય છે ને ? એ ગાર્ગીએ કહ્યું હતું કે જગતમાં કોઈ પુરુષ
નથી, અને એટલામાટે મહારે સ્ત્રીને સહજ લગ્ન નથી. આજે હું
મસ્તાની, આખા હિંદુસ્તાનની સામે શરત માંડું છું કે હિંદુસ્તા-
નમાં જે કોઈ પુરુષ નથી, તો મસ્તાની નામની કોઈ સ્ત્રી નથી. હું
સ્ત્રી છું, પણ પુરુષ પાસે. ચાંદખીખી પાસે બધાને પુરુષ થવાનો
અધિકાર નથી. સ્ત્રી અને પુરુષના ભેદ એ સૌએ પોતપોતાના દોષ
છૂપાવવા કર્યા છે. જન્મથી સૌ ન સ્ત્રી, ન પુરુષ એવા છે. સ્ત્રી અથવા

પુરુષ તો થવાનું છે. જીવનનું જે અંતિમ લક્ષ્ય છે તે સૌએ હાથેકરી સિદ્ધ થયેલું ધાર્યું છે. આજે હું કહું છું કે અમારી સતારાની જાવણીમાં હું કોઇની સામે યુરખો ધરું એવો પુરુષ નથી. કોઇની રોશની એટલી તીવ્ર નથી: કોઇનામાં એટલી વીરત્વભરી છાપ નથી. પુરુષ પોતાને વીર કહેવડાવવા માટે સ્ત્રીઓ પાસે યુરખા નખાવે છે! ચક્રમાંથી જોઇને કહું છું કે પુરુષો મહારી પાસે યુરખો નાખે તો એમનું અંતઃ-કરણ ડાખતું મટે. મસ્તાનીનો ચહેરો જોવો એ પુરુષાતનની પરીક્ષા છે! સ્ત્રીઓનો યુરખો નાખવાનો જમાનો ગયો; હવે પુરુષોનો સમય આવ્યો છે. ઓ પરવરદિગાર! શું હિંદુસ્તાન અને શું હિંદુસ્તાનના પુરુષ! ગોદાવરી! સતારા! પર્વતો! તમારામાંથી ઇતિહાસ મળે છે તેટલો કોઇ પુરુષના જીવનમાંથી નથી મળતો! અફસોસ! બેઠાના વિનાની કલા: ભવ્યતા વિનાનું સૌન્દર્ય: પુરુષ વિનાનું સ્ત્રીજીવન.

(દાસી આવે છે)

મસ્તાની: ચોક્કસ થયું ?

દાસી: હા.

મસ્તાની: ક્યારે ?

દાસી: આજે જ સાંજે બાજુરાય તથા તેના થોડાક સૈનિકો આવશે. મિજબાની અને બેટનજરાણાં થશે.

મસ્તાની: ઠીક; ત્યારે હવે આપણે જઇએ ત્યાં વખત થશે.

(જાય છે)

૨

(મિજબાનીના મંડપમાં બાજુરાય આવે છે.

એક તરફ ચક્ર નાખી સ્ત્રીવર્ગ બેઠેલ છે.)

નિઝામ: બાજુરાય! આ સતારાની ભૂમિ ખુદાએ બેહિસ્તના ચમન જેવી બનાવી છે! આ બાજુ ગોદાવરીનો પ્રવાહ; આ બાજુ સાતપુડાની શિખરપરપરા; વચ્ચે નીલાંજન એતર. કદાચ તમને ઘડીબર શિકાર કરવાનું મન થાય તેવો આ પ્રદેશ છે

બાજીરાવ: સતારા તો પરમાત્માએ એક મહારાષ્ટ્રમાં જ કર્યું છે. એ જ પૃથ્વીપર આસ્માનનો સાચો સિતારો છે. આ જમીન સારી છે, ખેતર હરિયાળાં છે, ગોદાવરીનો તટ મનહર છે, પણ કોઈ જાના જગ અહીં નથી. અહીં સિંહાદ્રિની ભવ્યતા નથી. અહીં રાયગઢ જેવા કિલ્લા નથી. સ્ત્રીઓ રાસડા શરૂ કરે તેવું આ સ્થળ છે: પુરુષો રામશેર ખેલે તેવું નહિ. દક્ષિણનું પૂના-સતારા એ તો કુદરતની કારીગરીનો ખેનમૂન બાગ છે! કાશ્મીરના કેસરની છટાવાળો મદમદ પવન એ તો લાંબો સામાન્ય પવન છે! ઓ, કિરતારે સતારા ન કર્યું હત તો બાજીરાવ ક્યાં રહેત? સિંહાદ્રિ વિના મરાઠા ક્યાંથી હાક પાડત? રાયગઢ વિના શિવાજીનું પરાક્રમ દિલ્હીમાં કેમ બળ-ભગાટ પેદા કરત? વીરભૂમિ તો મહારાષ્ટ્ર છે.

નિઝામ: વીરત્વની સાચી પિછાન તો અત્યારે પ્રપંચ રમાય તો થાય. નિઝામની વૃદ્ધાવસ્થા પોતે જ પવિત્ર નીતિશાસ્ત્ર છે. નિઝામ લડાઈમાં દુસ્મન છે તો લડાઈ પછી દાનો દોસ્ત છે, એ લોકમાં સામાન્ય બનતી કહેવત આડી આવે છે, નહિતર અત્યારે આ દુસ્મનોની સલામાં બાજીરાવ એકલો શું કરી શકે? સિંધિયા અને હોલકર અત્યારે શા કામમાં આવે? મશ્કરી છે; પણ ધારો કે હું અત્યારે કપટ રમું તો?

બાજીરાવ: દિલ્હીના સમ્રાટની સલામાં પણ બાજીરાવ તો બાજીરાવ જ રહે. અત્યારે આટલું સૈન્ય છે, પરંતુ ખુદ સમ્રાટનું સૈન્ય હોય તોપણ બાજીરાવના મનમાં ક્ષોભ થાય નહિ. બાજીરાવ કપટ નથી કરતો, પણ કપટ કેમ થાય તે જાણે છે. જ્યાંજ્યાં બાજીરાવ ત્યાંત્યાં એના સામંત, એ સામાન્ય સિદ્ધાંત-પછી શું નિઝામની દરબાર કે શું સમ્રાટની દરબાર-બધે જ લાગૂ પડે છે. નિયમ અને એને અપવાદ, એ બિચારા કહેવાતા ચોક્કા માટે છે. મહારો નિયમ સર્વત્ર અચલ છે.

નિઝામ: અત્યારે ધડીભર ધારો કે હું કપટ રમું છું. ક્યાં છે અત્યારે તમારા સામંતો? રાજ્યોજીને મહારાવ અત્યારે શું કરે?

બાણરાવ: શું કરે? બાણરાવ પોતે જ એક સૈન્ય નથી? અને છતાં એના સામનો તો હાજર જ હોય છે. અહીં અત્યારે પણ તેઓ હોય જ.

નિજામ: ત્હમે તો એકલા જ આવ્યા છો !

બાણરાવ: મરાઠા એકલા હોય જ નહિ. શિવાજી મહારાજનો વાઘનખ એ અમારું ધ્યેય છે. શું સિંધિયા કે શું હોલ્કર, જેમાંથી એકઠેયને ન નિજામ કે ન ફિલ્દીદરબાર રોકી શકે. જુઓને આ ત્હમારા જ સામનો; અને એમની વચ્ચે--

(ચારે તરફ નજર ફેરવે છે)

મલ્હારરાવ હોલ્કર: અને એમની વચ્ચે મલ્હારરાવ હોલ્કર પોતાની અચળ શમશેરના બળથી બેઠો છે. શ્રીમંત પેશ્વા સરકારની આંગણી ઉઠી થાય કે તરતજ મલ્હારરાવનો દેહ એની પાસે ટૂકડે-ટૂકડા થઈ જવા માટે તૈયાર છે !

રાણોજી: અને રાણોજીની ભસ્મ એ તો પરશુરામસ્વરૂપના વિશાળ ભાલનું ત્રિપુંડ થવા માટે છે ! એ શંકરના દેહ પર રાણોજીની ભસ્મ તો વૈભવ રૂપ છે ! રાણોજીની આ શમશેર એ શ્રીમંત પેશ્વાએ અર્પેલી વિભૂતિ છે !

(મરાઠા સામનોની શમશેરો અબકે છે)

નિજામ: ઓહો ! મલ્હારરાવ હોલ્કર ! રાણોજી સિંધિયા !

રાણોજી: મરાઠી રાજ્યના સૂર્યની પાછળ રાણોજી છાયા છે !

મલ્હારરાવ: બધાં મરાઠી રાજ્યનું હૃદય હોય, ત્યાં મલ્હારરાવનું ખૂન વહે છે !

(બેટનજરાણાં થાય છે; સભા બરખાસ્ત થાય છે; સૌ જાય છે. મસ્તાની એ તરફ જોતી રહે છે.)

મસ્તાની: (સ્વગત) એ સૌથી પહેલો ઉડતો સ્વાર ! કેટલું વીરત્વ ! આજે પુરુષ જોયો. એનાથી ઘોડો શોભે છે. એની પાછળ

ચાલનારા પુરુષ છે, એ અસાધારણ પુરુષ છે. મસ્તાની આજે શરમાય એવું સ્ત્રીત્વ ગ્રહણ કરવા તૈયાર છે. આજે હવે હું શરમાઉં. એ પુરુષ-વીરપુરુષ—સાયો. આટલો છેટેથી એની ઘોડાપરની છટા એને ખીજથી જુદો પાડે છે. શું પશુ કે શું મનુષ્ય, વીરત્વની પૂજા એ માનવજીવનનો સહજ સંસ્કાર છે. બાહુરાવને જોઈ ઘોડો અભિમાનમાં ખૂંખારે છે; રાણોજી અને મહારાવ એની પાસે રહેવામાં અભિમાન લે છે; અને છેવટ, મસ્તાની પણ બાહુરાવને પૂજવા તૈયાર છે !

(સૌ સ્ત્રીમંડળ ચાલ્યું જાય છે
મસ્તાની પણ સાથે જાય છે.)

૩

મસ્તાની: (એકાંતમાં સ્વગત) તે દિવસની અસરથી હજી મસ્તાનીની રસતૃષ્ણા છીપી છીપાતી નથી. અરે! બાહુરાવને જોઈને આટલો ભયંકર ફેરફાર ? હું મસ્તાની જ ન રહી !

ગોદાવરીના તરંગો ! સુંદર ચંદ્ર ! હરીઆળાં ખેતરો ! આ બાજુ પર્વતમાલા ! ઓ, અનંત જીવનનો સંસ્કાર આજે જોસથી બહાર નીકળતો હોય, મસ્તાનીનું સાંઝે જીવન નાશ થવાનું હોય, બાહુરાવના નેનમાં કાંઈ જાદુ હોય, ગમે તે હો, પરંતુ આ સાંઝે યૌવન એની પાછળ દુરબાન છે ! રે ! વનવન રખડીશ, ખુશ્ખા આકાશેઆકાશ પુકારીશ, સૈન્યેસૈન્ય શોધીશ, કાશ્મીરથી કન્યા-કુમારી સુધી ભ્રમીશ, પરંતુ બાહુરાવ નહિ મળે ત્યાં સુધી આરામ નામ ન જાણીશ. ઓ પરવરદિગાર ! મ્હારા હજારો જીવનના સંસ્કાર વ્યર્થ થાય : છો થાય. મ્હારો આત્મા લૂટાય : ભલે લૂટાય. સમૃદ્ધિ જાય ; નિઝામનો આશ્રય જાય : ભલે જાય. એક વખત નહિ, છો હજાર વખત જાય. કોઈ નવાબની પત્નીનું પદ જાય : ભલે જાય. અરે, નવાબનું સિંહાસન કે સમ્રાટનું મયુરાસન એ તો લાઠીના કટકા છે ! મસ્તાનીને તો બાહુરાવની પાછળ નિંદગી ચૂમાલની છે !

ઓ, આસ્માનની પવિત્ર રોશની! ઓ, અસંખ્ય દીવાઓ!
આ મસ્તાનીના દીવાનાપણુના સાક્ષી રહેજો. મસ્તાની સુસલ-
માન છે: બાજીરાવ બ્રાહ્મણ છે. પરંતુ બાજીરાવ માટે સારો ધર્મ
કુરબાન છે! એક નહિ તો હઝાર જિંદગી, પરંતુ બાજીરાવનો
વીરત્વભર્યો હાથ આ સ્તિગ્ધ બાલ સાથે ન રમે ત્યાં સુધી એ બાલ
ચંદ્રના કિરણની નજરે જ પડશે! અરે હઝાર જિંદગી; પરંતુ એ
રોશનીમાં જિંદગી ગૂમાવવા માટે એક વખત પતંગિયું બનવું છે!
ખુદાની કચેરીમાં બોલવાની તાકાત છે કે ઓ પરવરદિગાર, બાજી-
રાવ કૃતપત્ર ન કરજો, અથવા કરવો જ પડે તો મસ્તાનીને બાજીરાવ
માટે જ રાખી મૂકજો. બાજીરાવ પાછળની શરત, હવે કયામતના
દિવસ સુધી છે! અમે ક્યારે ભેગા હમ્મથું? એના અંગ પ્રત્યંગમાં
પરિચિત વીરત્વની છાપ છે; એના નયનમાં જાણે અનંત સમય
પહેલાંના એકાદ મેળાપનો ગુપ્ત ઇતિહાસ લખેલ છે! ઓ, બાજીરાવ!
પરવરદિગાર! બાજીરાવ મ્હારું રસાયન છે; બાજીરાવ મ્હારી આંતર-
નૃપા છે; બાજીરાવ મ્હારા થાકેલા હૃદયનો એક જ વિશ્રામ છે—
આધાર છે! આત્મા ખીલી શકે એવું એ એક જ સ્થાન છે. બાજી-
રાવ ન હોય તો મસ્તાનીનું જીવન એ પણ મૃત્યુ છે!

અને હવે, ઓ આસ્માનના એક જ સિતારા, સાક્ષી રહેજો.
મસ્તાની આજે પોતાનું જીવન નવી રીતે શરૂ કરે છે! એ પેલા દૂર
દેખાતા બાજીરાવનાં તંબુ! ચાલ હવે બાજીરાવના વીરત્વને મળવા-
સૌન્દર્ય અધીર બને છે. મસ્તાની આજે ઘોડેસ્વાર બનશે. ઘોડાવરીનો
નિર્ભય જલપ્રવાહ સાક્ષી છે. હું હવે પ્રેમમાં દીવાની છું. મ્હારો એ
મૃત્યુલેખ છે; મ્હારા આત્માનો એ અમર સંસ્કાર છે; એને લીધે
જ હું મસ્તાની છું! (ઘોડેસ્વાર બની જાય છે)

૪

રાજોબ: આ સ્થળ જ સ્ત્રીના સૌન્દર્ય જેવું છે! જ્યાં જુઓ
ત્યાં સુંદર નીલી ભૂમિ! અરે, જ્યાં કોકણના પ્રત્યેક થવા છે?!

મહારાવ: કોકણ તો પરશુરામની પ્રિય ભૂમિ છે !

બાણરાવ: કોકણના નિર્મળ ઝરાઓ ! કઠણ શીલાઓ ! અરે, ઔરંગઝાબના હીરા કરતાં એ પથર હમેશાં વધારે વહાલા લાગ્યા છે ! કોકણ જાણે કેમ છે, પણ સતારાની ભૂમિ સંભારતાં ન્હાનપણમાં માતા લાડ લડાવતી તે સાંભરે છે ! અરે, દિલ્હીના સિંહાસન પર મરું, કે તાજમહાલની સમક્ષ મરું, એ કરતાં સતારાના પથર પાસે મરું તો મૃત્યુનો આનંદ ઔર આવે ! ઓ રાણોજી ! હું ન હોઉં ત્યારે પણ તું સતારાના દરવાજા પાસે મરજે; પૂનાના મેદાનમાં મરજે ! મૃત્યુના જેવો ખીજો શો આનંદ હોય ?

રાણોજી: પરશુરામાવતારની પૂનાના મેદાન પર એવી જ પ્રીતિ છે !

બાણરાવ: પૂનાની જમીન પર સૂઈ છું ત્યારે મ્હારી વહાલી માતાનો ખોળો સાંભરે છે ! અરે ! બાર વર્ષની વયે પૂનાના મેદાનમાં જે રમત રમ્યા તે રમત માટે જ ખીજો મરવા કરતાં પૂનામાં મરવાનું મન થાય છે ! પૂના ! ઓ પૂના ! ત્હારાં ખંડિયેર થશે ત્યારે બાણરાવ પૂનાનો પથર હશે તો પણ રોષ પડશે ! મહારાવ ! સમય અનંત છે. દિલ્હી તૂટે છે તો ભવિષ્યમાં પૂના પણ કાં ન તૂટે ?

મહારાવ: પૂના તૂટે ત્યારે હિંદુસ્તાનના મેદાનમાં પણ સીઓના રોસડા જ સંભળાતા હશે !

બાણરાવ: ક્યાં વાતોએ ચડ્યા ? નિઝામને આજે હરાવ્યો છે ને કાશી શિવાજી મહારાજનો ભગવો ખૂટો ઠેઠ અટકની સીમ સુધી ફરકાવે છે ! ત્યાં સુધી મ્હને આરામ નથી. શિવાજી મહારાજને ક્યું તેના સોમા ભાગનું પણ હજી નથી થયું. બાણરાવ દિલ્હીનો ડગમગતો રાજસુકટ પૂનાને ચરણે ધરી શિવાજી મહારાજનું પિતૃ શ્રાદ્ધ કરશે ! (પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે)

પ્રતિહાર: મહારાજ ! કોઈ સ્વાર મળવા માગે છે.

બાણરાવ: આવવા દે !

(પુરુષ વેષમાં અસ્તાની પ્રવેશ કરે છે)

હાજીમહમ્મદ-
રમારક-ગ્રંથ

મસ્તાનીનું લલિત સાન્દર્ય
ચોમેર પ્રકાશી રહે છે

ચિત્રકાર:
ત્રિભુવન પટેલ અને
રવિશંકર નાવળ

મસ્તાની: સેવક મસ્તાનખાન મરાઠી રાજ્યના સિતારા પાસે સ્વામીભક્તિ દર્શાવવાની તક માગે છે.

બાહરાવ: તહમે ક્યાં હતા?

મસ્તાની: નિઝામ સરકાર પાસે. એ છોડ્યું. આજે આપનું શરણું છત્તું છું.

બાહરાવ: કારણ?

મસ્તાની: રાજમંત્ર ગુપ્તમાં હોય એ સ્વામીને ક્યાં ખબર નથી? પટકલુંમંત્ર એ વ્યર્થ રાજ્યનીતિ છે.

(બાહરાવ ઉઠી એકાતમાં જાય છે: પાછળ મસ્તાની જાય છે.)

મસ્તાની: ઓ મરાઠી રાજ્યના સૂર્ય!

બાહરાવ: કેમ શું છે?

મસ્તાની: શું હોય? ખીજું શું હોય? આજે બાહરાવનો ઇતિહાસ બદલાવેલો છે.

(એક પછી એક પુરુષ વેપ કાઢી નાખે છે. એમાંથી એને કૃષ્ણ કેશકલાપ બહાર પડે છે. બાહરાવ જોઈ રહે છે. મસ્તાનીનું લલિત સૌન્દર્ય ચોમેર પ્રકાશી રહે છે.)

મસ્તાની: નિઝામના જનાનાની રહેનારી મસ્તાની આજે વીર બાહરાવ પાસે ભિક્ષા માગે છે!

બાહરાવ: તહમે કાણુ?

મસ્તાની: ઓ! તહારા પ્રેમની ખાસી! હું મસ્તાની નિઝામની આશિષ છું. વીરત્વની છાપ તારા એક જ ચહેરામાં જોઈ એ ચહેરા પર આશક છું. તારી રોસનીમાં બળનાર પતંગિયું છું. તહારા નયનમાં આત્માની જ્યોતિ જોનાર અભ્યાસી છું! હું દર્દી છું; તું મહારી ઔષધી છે. હું પશુ છું; તું મહારો સૂર્ય છે. અરે! આતક કસ્તાં પશુ વધારે દીન છું; બાહરાવની મસ્તાની છું!

બાહરાવ: અરે? આ શું? મસ્તાની વેલી છે? હું કાણુ?

મસ્તાની: (પાસે જઈને) ઘેલી નહિ, દીવાની છે. ઓ, સારા આસ્માનના સિતારા! બાજરાવને જોતાં હજારો વર્ષનો પરિચિત સહવાસ થાય છે તેના ત્હમે સાક્ષી રહેજો. અરે! ત્હારી પાસે અંતરના અંધ તૂટે છે; રસાયન વહે છે; નસનસમાં આંતર-તૃષ્ણાના શોષ પડે છે! ત્હારો અવાજ સાંભળતાં, જાણે તું મ્હારા જીવનને બોલાવતો હોય તેવું લાગે છે! ત્હાડું નયન અનંત સમયના અધકારમાંથી ડોકિયું કહાડી આત્માને સાદ કરે છે! (ખભાપર હાથ મૂકે છે) આ ત્હારો સ્પર્શ અનેક નિદ્રાના પડમાંથી રસનો છલકતો પ્રવાહ વહેવરાવે છે! અરે! ત્હારો હાથ ન અડે ત્યાં સુધી આ આસ્માની છાંટના બાલની સુરખી ઝાંખી લાગે છે! ત્હારો મ્હેરો સુરેખ છે; એથી વધારે લાલિય ત્હારાં અંગ-પ્રસંગમાં છે. પણ લાલિયનો પ્રવાહ તો ત્હારા આ ભેદી નયનમાંથી આવે છે! (ફરી ખભા પર હાથ મૂકે છે) બોલ, બોલ! પ્રિયતમ! મસ્તાનીના સૌન્દર્યને ત્હાડું જીવનું સૌન્દર્ય મળી શકે?

બાજરાવ: અરે! બ્રહ્માવર્તના રમ્ય પ્રદેશનો શુદ્ધ બ્રાહ્મણ એક યવનીના સ્પર્શથી સ્થિતિબ્રષ્ટ થશે? હું ચોક્કો છું, પણ મ્હને સૌથી વધારે પ્રિય વિશેષણ તો ‘બ્રાહ્મણ’ છે! બાજરાવના જીવનનો આખો ઇતિહાસ તપાસી એને વીર પુરુષ કહેવાની ના પાડનારા એને એક અહલુત બ્રાહ્મણ કહેવા તૈયાર છે! વિલાસ? દિલ્હીનાં સમ્રાટ પાસે: નિઝામ પાસે: શાહ મહારાજ પાસે! બાજરાવ તો કર્તવ્યની આદર્શમૂર્તિ બ્રાહ્મણ છે! ગેદાવરીના રમ્ય તટમાં વર્ષો પહેલાં મસ્તાનાં આભૂષણ વેરાયાં ત્યાર પછી આ પ્રદેશના મનહર સ્થાનમાં સ્ત્રીઓ સાથે નિઝામની સવારી ફરી છે! આજે શુદ્ધ કાળીઆર નિઃશંક વિચર્યા કરે એવો સુંદર “બ્રહ્માવર્ત” પ્રદેશ કરવા બાજરાવ ચડ્યો છે! મસ્તાની, હું શુદ્ધ બ્રાહ્મણ યવનસ્પર્શને જીવનું મૃત્યુ સમજું છું! મ્હારા સ્વયં શુદ્ધ દેહમાં એ સ્પર્શ શોભે નહિ! શિવાજીનો ભગવો ખૂડો ફરકાવનાર આટલો સ્થિતિબ્રષ્ટ હોય નહિ! હું મસ્તાનીનો સ્પર્શ

કંઈ એમાં સમસ્ત ભારતવર્ષનું ભવિષ્ય લટકે છે ! અસાધારણ જવા-
બદારી વાળો મનુષ્ય સાધારણ માણસ જેવો વિકાસ કરી શકે નહિ !
અટકપર ભગવો ઝૂડો ફરકાવનાર મસ્તાની પાસે નમ્યો એનાથી
વધારે ભયંકર ઇતિહાસ શો હોય ? રાણોજી ને મહારાવ જેની પાછળ
આત્મા તે મસ્તાની પાસે રમ્યો એનાથી વધારે કલંક શું ? નહિ,
ઓ મસ્તાની, નહિ ! બાજીરાવનું જીવન જુદા જ વાતાવરણનું છે !

મસ્તાની: અને રે પ્રિય ! બોલ, બોલ, બધા વાતાવરણનો આ
સરવાળો નથી ? તારા શુદ્ધ બ્રાહ્મણ દેહને સ્નેહ પણ સ્પર્શ ન કરી
શકે એટલો બધો એ રસવિહીન છે ? અરે ! દેહ સ્નેહના સ્પર્શથી
વર્ણાંતર પામે છે. જન્મથી શુદ્ધ માછીકન્યાનો પારાશર સાથેનો પ્રસંગ,
ઓ અદ્ભુત બ્રાહ્મણ, તને યાદ છે ? દેહ જ્યારે સ્નેહના ખરા
તાપમાં તપે છે, ત્યારે આત્મા વિકાસક્રમમાં આગળ વધે છે. પછી
યવનનો દેહ બ્રાહ્મણાવસ્થાનું રૂપાંતર પામે છે ! સ્નેહના બલથી રૂપાં-
તર પામેલ હું બ્રાહ્મણ કન્યા છું ! રે, ઓ બાજીરાવ ! તું યવન ન
બની શકે તો હું બ્રાહ્મણ થવા તૈયાર છું ! અરે, માત્ર આ નામ
ન હોય ! તું જોઈ શકશે કે સ્નેહનો તાપ શુદ્ધ રજપૂત અને બ્રાહ્મણ
કન્યા જોડે જ દિવ્ય છે ! વીર પુરુષ ! તું કહે છે હું યવન છું ? શું
બાજીરાવને શમશેરનું જ જીવન છે ? અદ્ભુત જીવન નથી ? બાજી-
રાવનું રસજીવન આટલું સંકુચિત છે ?

બાજીરાવ: બાજીરાવની શમશેર એના બ્રાહ્મણપદના અભિમાન
રૂપે છે. મ્હાં રસજીવન એ આત્માના અનંત સંસ્કારમાં સાધનરૂપ
છે; અનંત સંસ્કારને ફેરવવા માટે નહિ. રસજીવન એ મ્હારા
આત્માનો વૈભવ છે; આત્માને જ ફેરવનાર કોઈ સ્થિતિ નહિ.

મસ્તાની: અને રે ! આ આત્મામાં જ દહ છાપ રૂપે રહે
એવી મસ્તાનીની રસકથા બાજીરાવના અનંત સંસ્કારને ફેરવશે ! અરે,
આ રસવૈભવ એ પણ આત્માની જ સુંદરતા છે ! આ સ્નેહજીવન

એ આત્માની જ કલા છે ! એ કલામાં—એ સૌન્દર્યમાં—આહાણુ, યવન એ ભેદ નાશ પામે છે ! નહિ કે એ ભેદ આવશ્યક નથી, પણ મેનકા અને વિશ્વામિત્રની ભૂલ ભારતવર્ષના ધર્મપિતાની મા થવા યોગ્ય મનાઈ છે ! અસાધારણ મનુષ્યની સુંદર ભૂલ એટલે શકુન્તલા નહિ ? આશ્ચર્ય આવી ભૂલ ન કરે ? સુંદર ભૂલ કરવી, એ પણ જીવનતી એક કલા છે !

આશ્ચર્ય: તારા શબ્દો લલચાવનારા છે; એથી વધારે લલચાવનાર તારાં સ્વરૂપ છે ! પણ રે મસ્તાની ! આશ્ચર્ય જીવનમાં ભૂલ કરે એવો ઇતિહાસ જ મરાઠા રાજ્યનું કલંક છે ! અને પૂનાનો પેશ્વા કલંક રૂપે ઇતિહાસમાં જીવવા કરતાં અગણ્યા રૂપે મરવાનું વધારે પસંદ કરે છે !

મસ્તાની: રે, પ્રિય આશ્ચર્ય ! તારાં યૌવન તને લલચાવે તો એ મસ્તાનીનો વેશ્યા તરીકેનો વિનય છે; અને પેશ્વાની અધમ પુરુષ જેવી હાર છે ! પણ તને લલચાવનાર સંબંધ, ઓ પ્રિય, તું ન કળે તેવો આત્માના અધનનો છે ! તને જોતાં, ન સમજી શકાય તેટલો ઇતિહાસ ખુલ્લો થાય છે; ન વાંચી શકાય એટલા ભાવ જન્મે છે; ન કળી શકાય એટલી લાગણી થાય છે ! આશ્ચર્ય મસ્તાનીને ન સ્વીકારે તો મસ્તાનીની કબ્જ પર ફૂલ વેરશે. જીવતાં ન સ્વીકારી ત્હેને મરતાં પૂજશે. જીવતાં ન જોઈ તને મરતાં રડશે ! આશ્ચર્ય સમજશે કે અટક પાસે ઊડનાર ભગવા જૂડામાં મસ્તાનીના ભરતકામની જરૂર હતી !

આશ્ચર્ય: ઓ ! આશ્ચર્ય મસ્તાનીને ઓળખે છે, સમજે છે, પૂજે છે; પણ એના સ્પર્શથી ધ્રુજે છે !

મસ્તાની: કારણકે હમેશાં સ્નેહના સ્પર્શની ધ્રુજરીથી જ હૃદય વ્યક્ત થાય છે; હૃદય પચી આત્મા આવે છે. એ ધ્રુજરી આહાણુત્વના અભિમાનની ન હોય !

આશ્ચર્ય: પણ આશ્ચર્યનો નિશ્ચય અડગ છે !

મસ્તાની: તો રે, ઓ પ્રિયતમ ! ત્હારા કોકણના અસહ્ય તાપમાં તપતા શરીર પર એક વાદળી છાયા કરશે; ત્હારા જંગલે-જંગલ રખડતા તાનમાં મસ્તાની શબ્દ ફૂંકશે; વનેવન ભમતી આંખ સામે મૂર્તિ રૂપે તરશે. અરે ! ત્હારા અંગેઅંગ પર ચોટેલું હૃદય પાછું વળે તે પહેલાં મસ્તાની પોતાના આત્માના સુદૃઢ સ્વરૂપે ત્હારી આસપાસ ફરતી હશે ! આ જીવનમાં નહિ તો હજાર જીવનમાં, પણ મસ્તાની બાજીરાવ પાછળ દોડવાની શરતમાં ઉતરી છે !

બાજીરાવ: મસ્તાની ! આ દુરાગ્રહ શા માટે ? બાજીરાવ એક સ્ત્રીથી જીતાયો એવું પાનું એના ઇતિહાસમાં ન શોભે ! હું માત્ર નિઝામને જીતનાર યોદ્ધો નથી; શાહ મહારાજની આગા હઠાવનાર સામંત નથી; રાજદારી ભેદનું પૃથક્કરણ કરનાર શુદ્ધ રાજદારી પુરુષ નથી; હું મનને જીતનાર બ્રાહ્મણ છું. મ્હાં એ જ ખંડ અભિમાન છે. હું અંતરના અવાજને માન આપનાર સેવક છું, મનના ભેદનું પૃથક્કરણ કરનાર રસમય પંડિત છું ! તું મસ્તાની, રસથી પ્રેરિત હો, આત્માના અખંડ પ્રવાહથી ધક્કેલાતી હો કે કોઈની રાજદારી કુનેહ રૂપ હો, પરંતુ બાજીરાવને કંચન કરતાં કામિનીનો વિવેક વધારે પ્રિય છે ! ત્હારામાં શકુન્તલા જેવું મનોરમ સ્વરૂપ છે; એ સ્વરૂપને હું પવિત્ર સમજું છું. પણ હું ત્હારા એ પવિત્ર સ્વરૂપને સ્પર્શ નહિ કરું ! બાજીરાવના તંબુમાંથી સૌન્દર્યપૂર્ણ પ્રતિમા અખંડ નિષ્કલંક કૌમાર્ય જાળવી બહાર નીકળે, એ ઇતિહાસ મ્હને પોતાને જ ફરી ફરી વાંચવાનું મન થાય તેવો છે ! ત્હારી દર્દમય ગઝલનો આ ઉત્તર છે; રસજીવનનો આ પ્રતિધ્વનિ છે; આત્માની કલાનો આ વિકાસ છે !

મસ્તાની: રે, સ્નેહના સુદૃઢતત્ત્વના અભ્યાસી ! જ્યારે આત્મા સ્નેહના વાતાવરણના પ્રવાહમાં હોય છે ત્યારે રાજદારી કુનેહ ત્હારા અંતઃકરણમાં ધડીભર પણ વાસ કરે છે ? મ્હારા દર્દની ગઝલ તું ધારે છે તેટલી જ નથી. મ્હારા જીવનનું તું એક જ કેન્દ્ર

છે. તું ન હો—તું ન સ્વીકારે—પછી મ્હારે કૌમાર્ય જોવું કાંઈ નથી. હું મવન છું, પણ ત્હારા વીરત્વ માટે ભગવા મૃંડાને અટકની પાર રોપનારી! ત્હારા મનને જીતવાનો આ પ્રસંગ નથી. હૃદયનો વૈભવ બુદ્ધિની બહાર છે! હૃદયના વૈભવનું એક જ નિવાસસ્થાન આત્મા છે! રે પ્રિય! મસ્તાની આત્માના બળથી ધક્કેલાતી આવી છે. તું જ મ્હાંડે ચૈતન્ય છે, આત્માનો પ્રકાશ છે, રસ અને રસાયન છે. તું મ્હાંડે શું નથી? રસ્તેરસ્તે ત્હારા માટે ફૂલ વેડું, ત્હારા સ્મારંગની x રજેરજ પૂજું, અરે, ત્હારા માટે શરીરના દુકડેદુકડા કરી ફેંકી દઉં, પણ ત્હને આ જિંદગીમાં—આવતી જિંદગીમાં—હજાર જિંદગીમાં—પણ એક વખત ચોક્કસ મળવાની! હું મ્હારા આત્માને શી રીતે છોડું? સંગીતમાંથી લાગણી શી રીતે દૂર થાય? ફૂલમાંથી મુગધ કેમ છૂટી પડે? બાજીરાવ, ઓ પ્રિય બાજીરાવ! તું નહિ મળે તો ત્હારી પ્રતિમા ધડીશ, તું નહિ મળે તો નદીના કાંઠે રેતી-રેતીમાં ત્હાંડે નામ લખીશ, પણ ત્હને હવે છોડું એ આત્મહત્યા છે! રે, તું જ મ્હાંડે ધર્મશાસ્ત્ર છે! તું જ મ્હારો ઈશ્વર છે!

બાજીરાવ: મસ્તાની, કોને ખબર છે તું ભૂલતી નહિ હોય? બાજીરાવમાં શું છે?

મસ્તાની: બાજીરાવમાં મ્હારા જીવનપ્રવાહનો અખૂટ ઝરો છે, મ્હારા આત્માનું પ્રતિબિંબ છે, મ્હારા સંગીતનો અસલ અવાજ છે.

બાજીરાવ: આ સ્નેહનો પ્રશ્ન છે. એમાં ન્યાય ત્રીજા હાથથી જ શોભે. રાણોજી!

(રાણોજી હાજર થાય છે)

બાજીરાવ: આ ચાકરી સૌધનાર યુવાન !

રાણોજી: સ્નેહનું આ કંઈ પ્રથમ જ તોફાન નથી!

મસ્તાની: રાણોજી સિંધિયા! ન્યાય કહેજો. આ સ્નેહનું પ્રથમ તોફાન નથી! અને આ નિર્દોષ તોફાન આત્માનો વૈભવ

x બાજીરાવના પોતાનું નામ

નહિ ? મહારાજ ! પ્રજામાંથી રસજીવનનો નાશ થશે ત્યારે યાદ રાખજો કે બાજીરાવ અને શિવાજી સ્વમાં થશે ! ન્યાય આપો ! મસ્તાનીનું આ કાર્ય એ પણ પૈશ્વાના ઇતિહાસનું એક જ્વલંત ચિહ્ન નથી ?

રાણાજી : વીરત્વ પાછળ સૌન્દર્ય હમેશાં રખડ્યું છે ! સૌન્દર્યને સાચવનાર એ એક જ સ્થાન છે ! પૈશ્વા સરકારનો આ ઇતિહાસ નિષ્કલંક ગણાશે. મહારાવ ! (મહારાવ આવે છે)

રાણાજી : મહારાવ ! આ વીરત્વની પાછળ સૌન્દર્ય ભમે છે એ ઉત્તમ દૃશ્ય જો !

મહારાવ : વીરત્વ ને સૌન્દર્યનો વિરલ યોગ એટલે જ પ્રજા-જીવનમાં નવા ચૈતન્યનો પ્રારંભ. આવા યોગનું ફક્ત પ્રજાજીવનનો ઇતિહાસ ધરે છે. મહારાજ ! શ્રીમંત પૈશ્વા સરકારના જીવનનું આ સ્મરણ વર્ષો પછી રસજીવનનો વૈભવ દર્શાવશે : આત્માની સુંદરતા પ્રકટ કરશે.

બાજીરાવ : ત્યારે ત્હમને આ યોગ ખૂંચતો નથી ?

મસ્તાની : આવા વિરલ યોગ ખૂંચશે ત્યારે શિવાજી મહારાજની ભૂમિ નીચે ઉતરશે. પરમ પ્રિય ! આ આત્માની અમર સુંદરતા આજે સ્નેહ રૂપે પ્રગટ થાય છે !

બાજીરાવ : બાજીરાવે હમેશાં સ્નેહનો વિજય સ્વીકાર્યો છે.

(રાણાજી અને મહારાવ બહાર જાય છે)

મસ્તાની : આજે આત્માને કોઈ ઉંચે લેતું હોય તેમ જણાય છે : આજે કોઈ સૌન્દર્યમાં નીતિતત્ત્વ પૂરતું હોય તેમ લાગે છે : આજે હવે પ્રકાશમાં પ્રવેશ થતો દેખાય છે ! ઓ ! બાજીરાવે આ જીવનમાં પ્રકાશ આપ્યો !

“ ધૂમકેતુ ”

પાદશાહોના દોસ્ત, ધાર્મિક સૂરીવાદ અને ગણિતવિદ્યાના પંડિત ઓમર ખચ્યામના સુશિક્ષિત અને ઉચ્ચ જીવનનાં અનેક વિવિધરંગી કામોમાંથી માત્ર પુરસદના વખતમાં બનાવેલી કવિતાની કડીઓ જ અત્યારે આપણે હોઠે છે. પ્રારબ્ધ કોષકોષવાર તો નાટકકાર કરતાં પણ વધારે રમૂજ તથા વિચિત્ર ઘટના ઉત્પન્ન કરે છે. સુક્ષ્મબુદ્ધિના તર્કો ધણીવાર છેવટ કાણુભંગુર થઈ જવા નિર્માયા

* ઑટો રૌથફીલ્ડનો લખેલો આ લેખ મૂળ 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા' ના ૧૯૨૧ના નાતાલના અંકમાં રા. ધુરંધરે ચિતરેલાં સુંદર ચિત્રો સાથે છપાયા હતા. ઓમરના મહા ભક્ત સદ્ગત હાજમહમ્મદભાઈએ 'વીસમીસદી' માટે તેનો અનુવાદ કરવા મને આપ્યો હતો. એ સમર્થ અધિપતિ અને એના માસિકનું અહરમાત કચ્છ અવસાન થતાં પડી રહેલો આ લેખ છેવટે એમના જ સ્મારક-ત્રયમાં છપાય એ ભાગ્યનો સુયોગ છે.

ઉપરના લેખમાં ઓમરની ફારસી કડીઓ એમ ને એમ ગૂંજરાતી વાંચનારને દુર્ભોધ રહે, અને મૂળના અંગ્રેજી ભાષાંતરનું ગૂંજરાતી પદ્યમાં ભાષાંતર કરવાનું મારી સક્તિ બહાર હોવાથી ઓમરની કવિતાની કડીઓનું ભાષાંતર પણ મદ્યમાં જ આપ્યું છે.

સદ્ગત હાજમહમ્મદ અહારખીઆ શિવજીએ ઓમર ખચ્યામ વિષે ઘણું ખર્ચ તથા ઘણી મહેનત કરીને વિરાળ સાહિત્ય એકઠું કર્યું હતું અને એ ફારસી કવિની રૂબાઈચાતોની એક સુંદર સચિત્ર ગૂંજરાતી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો એમનો મનોરથ હતો. દેવકોપથી એ મનોરથ મનમાં જ રહી ગયો. હવે તો એ સાહિત્યસેવા કરે એવું કંઈ દેખાતું નથી.—અનુવાદક

હોય છે, જ્યારે ભોગ અને સ્નેહ સંબંધી સાદાં વચનો લાંબો વખત જીવવા ભાગ્યશાળી થાય છે. જે જ્ઞાન એક વખત લોક ઉપર પ્રભાવ પાડનારા મોટા મહેલ જેવું લાગે છે તે કાળક્રમે છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે અને ધૂળ પેઠે વીખરાઈ જાય છે, જ્યારે લાગણીના પ્રવાહમાંથી ઉઠતો સુંદર ધ્વનિ ચિરંજીવ બની દરેક આદમીના કાન સુધી પહોંચે છે.

ઓમર ખ્યામ નિશાપુરમાં જન્મ્યા હતા, અને બાલ્યાસ્થામાં ફારસી સંસ્કાર અને ઇસ્લામી તત્ત્વજ્ઞાનની ઉંચામાં ઉંચી અસર તળે ઉછર્યા હતા. ઓમર ખ્યામને એવીસેનાના ગ્રન્થનો પરિચય હતો. એમની યાદશક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે એમણે તે સુશિક્ષિત તથા સુસમૃદ્ધ જમાનાની સર્વ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી.

એ વખતે મુસલમાન સંસ્કૃતિનું મંદિર સમકાલિન આલમમાંની પોતાની સર્વશ્રેષ્ઠ પંક્તિ હજી ટકાવી રહ્યું હતું. આવા વખત દરમિયાન જીવવાનું અને મરવાનું જે સદ્ભાગ્ય હારિજના નશીબમાં ન હતું તે ઓમર ખ્યામના નશીબમાં હતું. જોકે એ વખતે ખોરાસાન સેલ્જુક તુર્કોના હાથમાં હતું અને અસ્પર્શસલાન તથા મલિકશાહનાં લશ્કરો ખગદાદની દિવાલો સુધી કૂચ કરી ગયાં હતાં, તોપણ હજી ખગદાદના તખ્ત ઉપર આરબોનો ખલિફ ખેડો હતો. વળી સેલ્જુક તુર્કો એવા સ્વભાવના હતા કે તેઓ થોડાજ વખતમાં મુસલમાની સમાજવ્યવસ્થામાં સહેલાઈથી ભળી ગયા. આખરેન્ટાઇન લશ્કરની હારથી તથા તેના શહેનશાહ હામેનિનસ રોમેનસના કેદ પકડાવાથી તે ખુશમિજબજ જમાનાની શાંત ગતિ વધારે શાંતિવાળી થઈ. ઓમર ખ્યામ ઇ. સ. ૧૧૨૩ ની આસપાસ આ શાન્ત વાતાવરણમાં ગુજર પામ્યા. એ વખતે ભાવિ દર્શનની મર્યાદા આડે કોઈ વાદળ દેખાતું ન હતું. ભવિષ્યમાં થોડાજ વખતમાં ઇસ્લામ જાતિ ઉપર, તે જાતિનાં હજારો લોકો ઉપર અને તેની સંખ્યતા ઉપર, તુર્કો મેદાનોમાંથી ધસી આવતાં જંગલી ટોળાંઓની તલવાર વડે જે ત્રાસ અને જે આત્મતિક નાશનો વર્ષાદ વરસવાનો હતો એ વિષે એના

અથવા એ વખતે જીવતા કોઈ પણ માણસનાં મનમાં સ્હેજ પણ કલ્પના આવવી સંભવિત નહોતી. હોદ્દાએ આ નાશ નજરેનજર જોયો, અને તેનાં ગાને અતિશય છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલા અને હમેશ માટે ચાલી ગયેલા તે જમાનાની ખુશખો અને ખૂબસુરતીઓને છેલ્લી વખત નવી જિંદગી આપી. આથી ઉલટું, ઓમર તો તે જમાનાના શિથિલ અને તરંગી ખુશમિનજનો તથા આરામ અને સગવડવાળી નાસ્તિકતાનો કવિ હતો.

યાદ રાખવું જોઈએ કે ચાર સૈદ્ધાંતો સુધી મુસલમાની આલમમાં સૌન્દર્યની જિંદગીનો જ શબ્દ સંભળાયો હતો. રંગ, રૂપ અને મોજશોખ, પ્રકૃતિની અને પ્રકૃતિના દેખાવની પાર જતા વિચારો, વિશાળ દૃષ્ટિવાળી અને સર્વ પદાર્થોને ગ્રહણ કરનારી જિંદગી,— આ બધું ઇસ્લામ આલમનું એ વખતનું સ્વરૂપ હતું. એની કેડ ઉપર આખા જગતની ચાવીઓ લટકતી હતી અને એના કપનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનો વારસો રહ્યો હતો. જુડીઆ, ખ્રીસ્તીઆ, અને સીરીઆની દંતકથાઓમાં સંભળાતી સમૃદ્ધિ, ગ્રીસનો વિશુદ્ધ ઘાટ અને રોમનો ફલદ્રુપ વૈભવ, ખ્રિસ્તનો ત્યાગ અને બાઈબેન્ટાઇન રાબ્યકુટુંબનો ભપકો,—આ બધાં નાઇલ અને યુફ્રેટિસની સંસ્કૃતિમાં સમાઈ ગયાં હતાં. જે સમયે યૂરોપને જંગલી ટોળાંઓ શડી ખાતાં હતાં, બ્યારે ત્યાં કૂર જમીનદારો, અને એથીયે વધારે કૂર પાદરીઓ પેટ ભરવા માટે કે લૂટ માટે એક બીજાનાં ગળાં રહેસવા ને લોહી ચૂસવા તરફડીયાં મારતા હતા તે સમયે ઇસ્લામની પાઠશાળાઓ અને એના પાઠશાહોના મહેલો કળા અને તત્ત્વજ્ઞાનને આશ્રય આપતા હતા.

પણ ઓમર લખતા હતા તે સમયે તો આરબ તત્ત્વજ્ઞાને ઉંચાં શિખર ઉપર ચડીને પાંદું ઉતરવા માંડ્યું હતું અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંપ્રદાયોનાં વાદ્યુદ્ધોમાંથી પાછા હકવા માંડ્યું હતું. યુદ્ધિ-વાદનો દિવસ પૂરો થયો હતો અને નામવાદીઓ તથા બાહ્યાસ્તિત્વવાદીઓ વચ્ચેનો વાદ પરાજયમાં સમાપ્ત થયો હતો. આર્યોનો મૂળ

લાગણીપ્રધાન સ્વભાવ પાછો ઉપર તરી આવ્યો હતો અને એ સ્વભાવે સેમાષ્ટની શુષ્ક તથા સ્થૂળદર્શી બુદ્ધિ ઉપર વિનય મેળવ્યો હતો. ઇ. સ. ૯૮૬ માં અમલકુશીરીએ પોતાના રસાલામાં, વિશ્વાંત-ગત વિચારની આંતરપ્રેરણામાં, માત્ર બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાન કરતાં ઉચ્ચતર જ્ઞાનને શોધવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. એ પંથી મનુષ્ય-ત્વની સુક્ષ્મ લાગણીઓમાં અને એના સ્નેહમાં પ્રકાશને જોનારા સૂક્ષ્મીઓ ઉત્પન્ન થયા. આ સૂક્ષ્મીઓએ ખ્રિસ્તીઓની ભાવનાઓનો, શ્રીસના જ્ઞાનવાદીઓના તર્કોનો તથા હિંદુ યોગીના ધ્યાનનો મેળ કરી લીધો. તેઓ ઉપદેશતા કે કેવળ બુદ્ધિ બસ નથી.—એકલા સદ્-વર્તનથી જ નહિં ચાલે. માણસે ઈશ્વરી પ્રેરણાની સ્થિતિ મેળવવી જોઈશે—સ્વાર્થરહિત આનંદ પ્રાપ્ત કરવો જોઈશે. અને આ સ્થિતિમાં સ્નેહ જ સર્વ પદાર્થોને સમજી લે અને સંપૂર્ણ લયના સુખમાં સર્વ સાથે એકમ અનુભવે એ જ માનવ જીવનનું છેવટનું લક્ષ્ય છે. પોતાના સ્વભાવથી વિશ્વરૂપ ચરીસામાં આભાસતી સુંદરતા જ કેવળ સત્ય અને શાશ્વત છે; અને માત્ર પ્રેમમાં જ સુંદરતા સક્રિય અને દૃશ્ય થાય છે. બહારની-જગતની-આજ્ઞાઓને અનુસરતો આચાર હોવો જોઈએ, એ જરૂરનું નથી; પણ સર્વ પદાર્થોમાં અનુસ્થૂત અને વિશ્વવ્યાપી તત્ત્વ કે વિચાર સાથે માત્ર પ્રેમના સાધનથી સંપૂર્ણ સંવાદ એ જ અંતિમ પુરુષાર્થ છે. છેવટે એટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે મનુષ્ય પાસે શું હતું અથવા તેણે શું કર્યું છે એ કરતાં તેણે શા વિચારો કર્યા—અને સૌથી વધારે તો એણે કેવી લાગણી અનુભવી—એ વધારે અગત્યનું છે. આ સિદ્ધાંત સૂક્ષ્મીઓએ ખરેખર વિચાર-પૂર્વક-સંપૂર્ણ વિચારપૂર્વક-આંધ્યો છે. એક માણસ સારો હોય કે ખરાબ હોય, દુનીઆના કાયદાઓ પ્રમાણે ચાલનારો હોય કે એનો ભંગ કરનારો હોય, પણ જો એનામાં સર્વ પદાર્થો સાથે સમભાવ હોય, જો પોતામાં રહેલ સુંદર વિશ્વની દિવ્યતા એ અનુભવતો હોય અને માત્ર સુંદરતાને ચાહતો હોય તથા સ્નેહના જ શબ્દોને સાંભળાવવા ઇચ્છતો હોય તો એનું સર્વ પ્રકારે હિત જ થાય છે.

સુશી તત્ત્વજ્ઞાનના સત્ત્વરૂપ આ વૃત્તિ ઓમરમાં ભેદએ તેટલી—
અરે, તેથી વધારે પણ—છે. તોપણ શિરાઝના મહાન ફારસી કવિ
હાશિએ જે સંપૂર્ણતાયુક્ત શબ્દોમાં અને વિશુદ્ધ અર્થમાં પોતાની વૃત્તિ
પ્રકટ કરી છે તેવા રૂપમાં ઓમર નથી કરી શક્યા; ત્યારે કેટલીક
બાબતમાં હાફિઝ કરતાં ઓમર ચહેડે પણ છે. "

પથો અને ધર્મક્રિયાઓ સામેનો વિરોધ અથવા નિયમ અને
રૂઢિ સામે શંકાશીલનો તિરસ્કાર હાફિઝ ઓમર જેવા જુસ્સાથી નથી
દર્શાવી શક્યા. હાશિઝની પ્રતિભા પોતાના જમાનામાં જેટલો મનુષ્ય-
સમાજ જાણવામાં આવ્યો હતો તેને બાથમાં લેતી હતી, અને જે
મરણ પામેલા જમાનામાંથી પોતે પ્રેરણા ગ્રહણ કરતા હતા તે
જમાનાની જડ રૂઢિઓને પણ તદ્દન સમભાવરહિત નહિં, એવા શબ્દોમાં
હાશિઝ પ્રકટ કરી શકતા હતા. ઓમર વધારે વિવેકબુદ્ધિવાળા અને
ઓછા સર્વગ્રાહી હોવાથી ભક્તિનાં વચનો તરફ કડવાશ અને તિર-
સ્કારજ દર્શાવતા. તેઓ કવિ તરીકે સૌન્દર્ય અને રનેહનેજ સરખો
જવાબ આપતા. એમનું બાકીનું બધું કામ તો મનોરંજક, માર્મિક,
ભેદક અને નિર્દય બાબતોરૂપ છે. દૈવવાદ ઉપરના માર્મિક પ્રહારો
એમની કવિતામાં વારંવાર દેખાય છે. પ્રારબ્ધના લેખ માણસ પોતાના
લલાટે લખાવીને જન્મે છે, છતાં એને પોતાના વિવેક વગર પ્રથમથી
નિર્ધારિત પાપ માટે અદેખા ઈશ્વર તરફથી શિક્ષા સહન કરવી પડે
છે, એ, ત્રણેય સેમીટીક ધર્મો (યાહુદી, ખ્રિસ્તી અને મુસલમાની)
નો દૈવવાદનો ઉપદેશ બધા સૂફીઓને અશ્રદ્ધેય અને પ્રમાણ વગર
માની લીધેલો લાગ્યો છે. ઓમરને તો એ તિરસ્કારપાત્ર પણ લાગ્યો
છે. આ વિષયમાં ઓમરે લખ્યું છે કે:

“ આ લોકના કયા મનુષ્યે પાપ નથી કર્યું, એ તમે કહી
શકશો? અને પાપ કર્યા વગર એ માણસ કેવી રીતે જીવી શક્યો
હોત, એ તમે કહી શકશો? તો પછી હું ખોટું કામ કરું અને તમે
મને ખોટી રીતે સજા કરો એટલે તમારામાં અને મારામાં શો ફેર
રહ્યો, એ તમે કહી શકશો? ”

વળી નીચેના જુસ્સાદાર પ્રશ્નદ્વારા એ દૈવવાદનો તિરસ્કાર કરે છે:

“ મારી માટી મેળવનાર (દેહ ધડનાર) કોણ હતું? ખરેખર હું તો નહોતો જ. રેશમ અને જીનનો મારો ઝખ્ખો વણનાર કોણ હતું? ખરેખર હું તો નહોતો જ. મારે લલાટે મારાં સારાં અને ખરાબ કર્મો લખનાર કોણ હતું? ખરેખર હું તો નહોતો જ ! ”

તેને દુનીઆ હેતુવગરની રમત જેવી લાગે છે; કે જે રમતમાં મનુષ્યો અદૃશ્ય અને અવિજ્ઞાત હાથથી ફેરવાતાં મ્હોરાંઓ રૂપ જ રહે છે.

“ એ તો સ્પષ્ટ છે કે તે મહાન શેતરંજના ખેલાડી (ઈશ્વર) ની રમત માટે નિર્માણ થયેલાં મ્હોરાંઓ રૂપ જ આપણે તો છીએ. જીવનની પાટી ઉપર તે આપણને અહીંથી તહીં ફેરવે છે અને પછી મૃત્યુની અંધારી પેટીમાં બંધ કરી દે છે ! ”

પંથનો આશ્રય છોડી દેનાર અને ધર્મનિષ્ઠ તથા પ્રાચીન મતાનુસાર માણસોથી ત્યજાયેલા ઓમરના વ્યથ આત્માને આ સંસારમાં ક્યાંયે આરામ દેખાતો ન હતો. તે લખે છે:

“ હું મસ્જિદમાંથી બહાર નીકળી ગયો છું અને દીનના શત્રુ જેવો મનાઉં છું. અલ્લાએ તે મને કંઈ માટીમાંથી બનાવ્યો છે? નાસ્તિક સાધુ પેઠે અને બદસુરત વેશ્યા પેઠે, મને પરલોકમાં કંઈ આશા નથી અને આ લોકમાં કંઈ સુખ નથી ! ”

અનિશ્ચિતતા, અજ્ઞેયતા, નિત્યશંકા એ આખી મનુષ્યજાત માટે સત્ય, અન્તિમ ને અનિવાર્ય નિયમ છે. તે લખે છે:

“ તમે આ દુનીઆને જુઓ છો, પણ તમે જે બધું જુઓ છો તે કાંઈ નથી; તમે જે બધું કહો છો અને સાંભળો છો તે કાંઈ નથી; વિશાળ પૃથ્વીની ચારે દિશાઓમાં કાંઈ નથી; અને તમારા ઓરડામાં રાખેલા ગુમ ખજાનામાં પણ કાંઈ નથી ! ”

આ રીતે અહીં એવું જગત બાકી રહે છે કે જેમાં પંથો ખરા નથી એટલી જ વાત ચોક્કસ છે. વળી ‘ આસ્માનમાં રહેલા કોઈ સુલતાન ’ ની રસુલ માટે મનુષ્ય પહેલેથી દુનખ ખમવા માટે નિર્ધા-

રિત થયેલું છે, એ પણ ખરું નથી. પણ આપણે શામાટે જીવીએ છીએ અથવા આપણે જીવનના ભાનવાળા શામાટે છીએ અને આપણે સમજીએ છીએ તથા આપણને લાગણી થાય છે એમ કેમ માનીએ છીએ? આપણે અધિકારમાં અને શાન્તિમાં પાછા મળી જતાં પહેલાં એક ક્ષણપર્યંત પરમાણુઓના અથવા આત્માના કયા સંજોગથી અને શામાટે આ સ્વપ્નનો અનુભવ કરીએ છીએ? આ પ્રશ્નો એવા છે કે જેનો કાંઈ પણ ઉત્તર શંકાશીલને મળતો નથી. ઓમર કહે છે કે:

“ઉદ્ધમાઓ પાસે ઘણા વખત પહેલાં હું શીખતો હતો અને તેઓ જે જણાવતા હતા તે બધામાં પારંગત થઈ ગયો ગયો. હવે એ બધાનો સાર સાંભળજો: ‘હું માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયો છું અને પવન પેડે ચાલ્યો જઈશ!’”

બુદ્ધિ અને દલીલો તદ્દન બર્થ છે. તેઓ આચ્છાદિત સત્ય-તત્ત્વૈક્યને પહોંચવા માટે નિષ્પ્રજ્ઞ શબ્દજ્ઞાન રૂપ છે. પણ જો આપણે કાંઈપણ પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો જે અવ્યવસ્થિત ભેદો દેખાય છે તેની અંદર જેને આપણે શોધી શકતા નથી તે તત્ત્વૈક્યને શ્રદ્ધાથી માનવું જોઈએ.

“કેટલાક, ધર્મમાં, આચારોમાં અને રૂઢિઓમાં સત્ય શોધે છે; કેટલાક, શંકાઓના તથા રૂઢ મતોના સમાધાન માટે સંપ્રદાયોમાં અધારે આથડે છે, પણ પડદા પછવાડેથી એક અવાજ પૂકારે છે કે ‘અરે મૂર્ખાઓ! તમારો રસ્તો અહીં પણ નથી અને ત્યાં પણ નથી.’”

આપણને લાગણી થાય છે એટલી વાત તો ઓમરને પણ ચોક્કસ લાગે છે. ગુલાબી ગાલ, પ્રિયાના મુખના ડાબા ખૂણા ઉપર કાળો તલ, મોટી, દિલગીરીભરેલી આંખો, સુસ્ત તથા શ્રદ્ધાળુ હાસ્ય, મૂર્છા આવતાં ઢીલું થતું ગાઢ આલિંગન;—આ બધા જિંદગી પાસેથી જેને મનુષ્ય જ્યપૂર્વક મેળવે છે તેવા આનંદો છે. આપણી લાંબા કાળની શંકાઓ અને અપૂર્ણતાનું આ ધ્વનિમ છે. શૂન્યમાંથી આવી

આપણે શન્યમાં પાછા જઈએ છીએ. પણ આ માર્ગ તો વાડોની હારો ઉપરનાં જંગલી ફૂલોની વચ્ચે આવેલો છે, આપણે શરાબથી આપણાં દિલને ખુશ રાખીએ છીએ તથા ધૃષ્ટિઓ તેમજ ધૃષ્ટાઓની તૃપ્તિ સાથે હાથમાં હાથ મેળવીને આ માર્ગ ઉપર ચાલીએ છીએ. સ્નેહનાં દુઃખો પણ એના આનંદો જેટલાં જ હોજતદાર છે. છેવટ તો કદાચ સ્નેહ પણ કાંઈ વસ્તુ નહિં હોય, પણ જ્યાંસુધી એ છે એમ દેખાય છે ત્યાંસુધી તો એ જ ઉત્તમ છે.

“અરે મારા ડાહ્યા દોસ્ત, આ ગુમાની જગતને એક છેડેથી ખીજા છેડા સુધી જોઈ લે; પણ તું ખાતરી રાખજે કે શરાબ અને ગુલાબી ગાલોથી વધારે સારું ખીજું કાંઈ તને એમાં મળશે નહિં.”

આ જ રીતે એમર જીવન સંબંધી પોતાની ક્ષીલસુદ્ધીનો વારં-વાર ઉપસંહાર કરે છે કે:

“મધુર વસંતમાં મેં હરિયાળો કાંડો શોધી કાઢ્યો અને ત્યાં શરાબ તથા સુંદર હરીને સાથે લઈને ગયો. પછી જોકે લોકો મને બેડોળ કુતરો કહેતા હતા, તોપણ મને સ્વર્ગનો યે વિચાર ત્યાં નહોતો આવતો.”

“શરાબ વગરનું, વાંસળીઓવાળા ગાયકો વગરનું તથા ધરાકી સારંગીઓના કોમળ સૂર વગરનું જીવન કાંઈજ કામનું નથી. હું જગતને જોઈ વળું છું અને દેખું છું કે મોજશોખ સિવાય ખીજાં તો આ જીવનમાં કડવાં ફળો જ નીપજે છે.”

“આજનો દિવસ મોજ કરી લો; કાલની કોને ખબર છે?” એ જ આ ગૃહસ્થના જીવનનું સૂત્ર છે.

“ખુલખુલ ખગીયા તરફ ઉડી ગયું અને કમળની કળીઓ તથા ખીલેલાં ગુલાબો જોઈને આનંદી સ્વરમાં પૂકારી રહ્યું કે ‘તમારા જીવનમાં મોજ માણી લો, કારણકે આ નાસી જતો દિવસ શરી નહિં આવે.’”

“અને તો ગાયકને, હરીને તથા શરાબને લઈ આવો; અને તો એક ઝરા પાસેનો હરિયાળો ખૂણો પસંદ કરી લો; અને પછી

એથી વધારે સારી સ્થિતિને શોધવાનું છોડી દો. નરક માટે બડબડ ન કરો, પણ આથી વધારે સારું સ્વર્ગ મળે તો શોધી કાઢો. ”

આમ છતાં કોઇ પણ વીર નર પ્રમાણે ઓમરને પણ એક નીતિમુત્ર છે, જે બધા વક્ષાદાર જીવો અને ખુદ્દા દિલના તથા નિર્ભય સોબતીઓ માટે આખા જગતમાં સર્વત્ર એકજ છે:—“ બીજા તરફ ખરાબ રીતે ન વર્તવું.”* અને બધીરીતે જોતાં આ સૂત્ર, ખરેખર, આ નહાની દુનીયામાં જેઓ સદ્ગૃહસ્થ પેઠે ખાનદાનીથી તથા ઉંચી ખાસીઅતથી ચાલવા ઇચ્છે છે તેને માટે ઉંચામાં ઉંચો શબ્દ છે. એનેટાલે ફ્રાન્સના ઉપદેશનું તત્ત્વ ઓમરે પહેલેથી કહી દીધું છે:

“ જો બની શકે તો કોઇને બીલકુલ પીડા ન કરશો. બીજાના જીવને બાળી નાખે એવી ગુસ્સાની આગ કોઇમાં ઉત્પન્ન ન કરશો. જો દીર્ઘ શાન્તિ ભોગવવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો તમારા હૃદયને બીજાવા દેજો, પણ બીજાને જરા પણ ઇજા ન કરશો.”

પરંતુ આ બધી પ્રસન્ન વૃત્તિ અને વીરત્વવાળી ખુશમિજાજી છતાં પણ ઓમરને, બધી મહાન અને સુંદર વસ્તુઓ ક્ષીણ થતી અને નાશ પામતી જોઇને જે દિલગીરીભરેલા વિચારો આવે છે, તે વિચારોવાળી વૃત્તિમાં નીકળતી તેની કવિતા તો સુંદરતમ છે. ઓમરની તે કડીઓએ માણસજનત ઉપર સહુથી વધારે અસર કરી છે. તેમાં નીચેની ત્રણ કડીઓ ખાસ પ્રખ્યાત છે:

“ અરે જીવ ! દુઃખથી લોહીલૂહાણ થવાનું તથા રોજના નશીબના ફેરફારો સહન કરવાનું કોના બાંધમાં લખાયું છે ? અરે, તારે આટલું જલ્દી આ શરીરને છોડીને આગળ જવું હતું, તો પછી આ શરીરમાં તે તું આવ્યો જ શામાટે ? ”

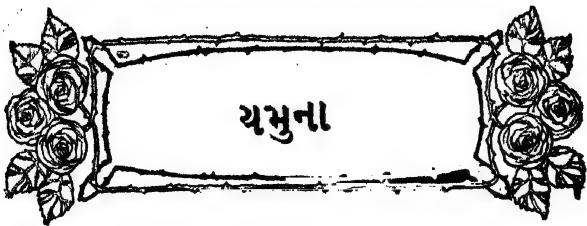
“ આ શરાઈએ પણ મારી પેઠે એક વખત સ્નેહનાં દુઃખો ચાખ્યાં છે અને સ્નેહનાં ખુશ્ખીઓની ભેટ લીધી છે. એની બાબૂમાં જે આ હાથો તમે જુઓ છો તે ધણી વાર પાતળી કેડે લટકેલો છે.”

“જ્યાં બહેરામ પોતાની સત્તા ચલાવતો તે ગર્વિષ્ઠ ઓરડાઓમાં હાલ જંગલી બૂડોનાં બચ્ચાંઓ અવતરે છે અને જંગલી વાઘો ફરે છે; અને આ બાદશાહી શિકારી (સિંહ) પણ પોતાનો વારો આવતાં તે મહાન શિકારી-મૃત્યુ-નો શિકાર થઈ જાય છે.”

આપણે ઉપર જોયું તેમ ઓમર ઈશ્તિ સંપત્તિમાં મહાલતા તથા નવી પ્રવૃત્તિઓની ઉત્તેજક અસર વગરના જમાનાના શંકાશીલ નાસ્તિક છે. તેઓ એવા શંકાશીલ છે, કે જેને શું ખોટું છે એ ખબર છે, પણ ક્યાંય સત્ય જડતું નથી. તેથી મોજશોખના શાંત ઉપભોગમાં ગારિલપણે તે ઢળી પડે છે; અને જ્યારે પોતાને પણ આ દુનીઆમાંથી પસાર થઈ જવાનો વખત આવે છે ત્યારે જે અંધકારને કોઈ પણ જાતના રહસ્ય વગરના અંધકાર રૂપે પોતે જાણે છે તે અંધકારમાં ઉદાસીનતાથી ચાલ્યા જાય છે. જે દુનીઆ પોતાને તદ્દન અમતોરંજક નહોતી લાગી તે દુનીઆને છોડી જતાં કદાચ તે સહેજ દિલગીર પણ થાય. કારણકે જીવાનીમાં જ્યારે તંદુરસ્તી સારી હોય છે ત્યારે માત્ર જીવંતમાં એક જાતનો આનંદ આવે છે, અને પછી, જેમજેમ વખત જાય છે અને શરીર નબળું પડતું જાય છે, તેમતેમ મનુષ્ય યાદદાસ્તમાં કોતરાઈ રહેલાં ચુંબનોની કોમળ સુગંધ તથા ભાગ્યશાળી હોય તો જવલંત રાગનાં અમર અને યશસ્વી સ્મરણો સાથે રમે છે.

આ બધું વિચિત્ર રીતે આધુનિક-ચાલૂ જમાનાનું-લાગે છે. આ ફારસી કવિની કવિતા, એની શંકાઓ, એની કડવાશ અને એનાં થોડાં આશ્વાસનો—બધું જ આધુનિક લાગે છે. ઓમરની કવિતાની આ આધુનિકતાને લીધે આધુનિક યુરોપમાં એ એક જ પૂર્વનો મુખ્ય કવિ ગણાય છે. એ એકને જ યુરોપ ખરેખર ઓળખે છે તથા ચાહે છે.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

૧

ચન્દ્રકાન્તનું યુવાન હૃદય બહુ ગૂંચવણમાં પડ્યું હતું. હૃદય-મન્યન સમયે સ્વજનને પત્ર લખી શાન્તિ મેળવવા સિવાય અન્ય કોઈ ઉપાય હોતો નથી. ચન્દ્રકાન્તે પોતાના મિત્ર ધીરેન્દ્રને પત્ર લખીને હૃદયના ભાવો વ્યક્ત કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું. તેણે લખ્યું:

“ પ્રિય ધીરેન્દ્ર,

બહુ લાંબા સમયથી હૃદયમાં ઘોળાતી વાત આજ કહેવા બેસું છું. યમુનાનાં લગ્ન કેટલી ન્હાની ઉમ્મરમાં મારાં માતાપિતાએ કર્યાં હતાં તે તું જાણે છે. એ અનાથ છોકરી પર તેમની મારા કરતાં પણ વિશેષ પ્રીતિ હતી અને તેથી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ લગ્નનો લ્હાવો લેવાની તેમની વૃત્તિને તેઓ રોકી શક્યાં નહિ. યમુનાનું લગ્ન સાત વર્ષની વયે થયું તે વખતે તો હું પણ બાલક હતો.

લગ્ન પછી થોડા જ સમયમાં યમુના વિધવા થઈ અને તેનો આઘાત મારાં માતાપિતા ઉપર થયા વિના ન રહ્યો. તેઓ પણ પોતાની બૂલનો પશ્ચાત્તાપ કરતાં કરતાં દુઃખમાં ડૂબી ગયાં અને તરતમાં જ સ્વર્ગે સિધાબ્યાં. મૃત્યુ સમયે મારી માતા મને કહેતી ગઈ હતી કે, ‘ યમુનાને બને ત્યાંસુધી જાણવા ન દઈશ કે તે વિધવા છે. અરેરે, તેનાથી એ દુઃખ કેમ સહન થશે? જંગતની જંગળોથી તેને દૂર રાખજે અને તેની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી પાડી તેને સતોષજે. તે દુઃખી થાય એવું કંઈ તું ન કરીશ. આટલું પણ તું કરીશ તો અમારાં પાપોનું નિવારણ થશે.’ આ વાત બહુ જૂની છે અને તે તારા સ્મરણમાં પણ હશે. પરંતુ, મારે જે કહેવાનું છે તે અહીં પૂરું થતું નથી.

યમુનાને ગઘ કાલે સોળ વર્ષ પૂરાં થયાં. આજ સૂધી મારા અભ્યાસ સાથે મારું મુખ્ય કાર્ય યમુનાને અભ્યાસ કરાવવાનું રહેતું. અભ્યાસમાં તેનો ઉમંગ ઘણો હતો અને થોડાં વર્ષમાં તે ઘણું શીખી ગઈ. તેની ખુદ્દિ બહુ તીવ્ર છે અને તેની બાલ્યાવસ્થામાં તે ન સમજી શકે એવી વાતો પણ તે તરત સમજી જતી, એ મેં ઘણીવાર જોયું છે. ઘણી વખત તો એતી જઈને હું તેનો અભ્યાસ બંધ કરવા વિચાર કરતો, પરંતુ જ્ઞાન માટેની તેની લાલસા બહુ ઉચ્ચ હતી અને તેથી જ આજ સૂધીમાં તે બહુ શીખી શકી.

જગતની ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિઓમાં તે ઓછી પ્રેરાય તેની હું ખાસ કાળજી રાખું છું; પરંતુ હવે મને જણાય છે કે સમય પોતાનું કાર્ય તેના ઉપર પણ કરી રહ્યો છે.

યમુનાની આ અવસ્થા બહુ જોખમથી ભરેલી છે. ન્યારે ન્યારે તેનામાં હૃદયના ભાવો ઉભરાઈ જતા હું જોઉં છું ત્યારેત્યારે હું ગભરાઈ જાઉં છું. એ ભાવો ઉછળી ઉછળી મારા હૃદય સાથે અથડાતા હું સાંભળું છું. અને એ વખતે મને એક જ વિચાર આવે છે, કે આવા સુકોમળ હૃદય ઉપર ખંજરના ઘા જેવી વૈધવ્યની કલ્પના કદિ કેમ ટટી શકશે? તેના વિચારો બહુ ઉચ્ચ છે; કલ્પના તીવ્ર છતાં ઉચ્ચ જ છે; પરંતુ એ સર્વની પાછળ છૂપાયેલું હૃદય નવનીત સમું એટલું તો નરમ છે કે જરા સરખી કઠોરતાથી પણ તેમાં ઘાત થયા વિના રહેતો નથી.”

ગઘ કાલે રાત્રે જ તેણે મને કેટલાંએક પ્રશ્નો પૂછ્યા. એ પ્રશ્નો બહુ અર્થસૂચક છે. હું તે સર્વનો ઉત્તર આપી શક્યો નથી. હું ન સમજાવું તો તેને દુઃખ થાય છે; સમજાવું તો તેની વિધવા અવસ્થાને તે અનુકૂળ લાગતું નથી.

ઘણી વખત તો મને એમ થઈ આવે છે કે તેના હૃદયનો અધિકાર મારા હૃદય ઉપર પ્રથમ હોવો જોઈએ. તે મારી પ્રિય સખી થઈ રહે એવો અધિકાર આપતાં પણ હું સંકોચ રાખું

નહિ. પણ તેમ ક્યાં પછી મારા હૃદયની અવસ્થા હું કહી શકતો નથી. પ્રેમથી ઉછળતા હૈયાની ઉર્મિઓ સામે માફ હૈયું અડગ ઉભું રહી શકે કે નહિ, એનો મને ભય રહે છે. તેના ઉર્મિપ્રવાહને માર્ગ આપી હું તે પ્રવાહ ઝીલી લઉં તો જે રત્ન મારાં માતા-પિતાએ સંભાળવા માટે મને સોંપ્યું છે તેનો દુરપયોગ હું કરું છું, એમ લાગે. એવો દુરપયોગ કોઇ પણ કાળે મારાથી નહિ થાય.

આવી સ્થિતિમાં હું તને પૂછું છું કે હવે મારે શું કરવું? તેની ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી જતી અવસ્થાથી હું વારંવાર મંત્રમુગ્ધ બની જાઉં છું. સરસ્વતીની શ્રુતિ સમાન તેની શુદ્ધ કાન્તિ મને બહુ દુઃખ કરે છે. એ દુઃખમાં મારો સ્વાર્થ નથી. હું તો તેનાં જ હિતનો વિચાર કરી દુઃખી થાઉં છું.

તે અનાથ છે, એમ તે બરાબર જાણે છે. મારાં માતા-પિતાએ તેને ઉછેરી છે, એમ તે સમજે છે અને તેથી તે આ ગૃહ ત્યજી અન્ય સ્થળે જવાની કલ્પના પણ કરી શકતી નથી.

યમુના બાર વર્ષની હતી ત્યારે મેં તેને સમજાવ્યું હતું કે જીવનપર્યંત કુમારી રહેવું એ એક આદર્શમય જીવન છે. તે વખતે તો તેને પણ એ વાત બહુ ગમી ગઇ હતી. હવે હું એ વાત પુનઃ તેની સાથે ચર્ચા શકું તેમ નથી. હવે એ વિચાર સમજાવવાનો સમય પણ ગયો.

હું કશો નિર્ણય કરી શકતો નથી. તારા જેવા સુહૃદની સહાય યાચું છું.

સદૈવ તારો જ ચન્દ્ર.

૨

ચન્દ્ર ખત લખતો હતો તે સમયે યમુના પણ ધીરેન્દ્રને જ પત્ર લખી રહી હતી:

“પ્રિય ધીરેન્દ્રભાઈ,”

પરંતુ, આટલું લખી તે અટકી ગઈ. વિશેષ તે લખી શકી નહિ. વિશેષ શું લખવું તેના વિચારોમાં જ તે ડૂબી ગઈ. ધીરેન્દ્રને તે

ધણી વખત પત્ર લખતી, પણ સામાન્ય વર્તમાન સિવાય અથવા કોઇ પ્રસંગતી, પુસ્તકની કે વિષયની ચર્ચા સિવાય અન્ય કશું તેમાં લખાતું નહિ. હૃદયના વિચારો વ્યક્ત કરવા કે નહિ તે એ નક્કી કરી શકી નહિ, અને એસી રહી.

બગીચામાંથી તાજાં પુષ્પો લઇ માલણ, યમુના ખાસે આવી અને બોલી: “ચશોદાબાઇ ન્હાઇને આવે છે તેટલી વારમાં ફૂલનો હાર ગૂંથી રાખજો. મન્દિરે જવાનો સમય થવા આવ્યો છે.”

યમુનાએ ધીરેથી કહ્યું: “હીક, જા.”

માલણ બહુબોલી હતી. જ્યાં જતી ત્યાં એ શબ્દો બોલી તેને નૃમ્મિ થતી નહિ. બહુ બોલવાથી ચતુરાઇ વધે છે, એમ પણ તે માનતી. યમુના વિશેષ કશું બોલી નહિ અને વિચારમગ્ન એસી રહી તે જોઇ માલણથી રહેવાયું નહિ. “બા, આજ કંઈ શાન્ત એસી ગયાં છો? હોય, બા; જીવાનીમાં વિચારો પણ આવે. નાની હતી સારે હું ય બહુ તરંગો ધડતી.”

યમુનાને માલણના શબ્દો ગમ્યા નહિ, પણ માલણને તેની ચિન્તા હતી. ડહાપણનો ખર્ચ કરી તે બોલી: “મુંઝાશો નહિ, બા; કોઈ વાર મારી વાતો સાંભળવી હશે તો બપોરે આવીશ. હમણાં તો થાણું ય કામ છે. અમારો તે કંઈ અવતાર છે? બે ઘડી.....”

યમુનાએ ભ્રમર સંકેતી કહ્યું: “વાર, હમણાં તો જા.”

માલણ અનિચ્છાએ ત્યાંથી ગઇ.

યમુનાએ લખવાની શરૂઆત કરી:

“તમે તો ઘણા સમયથી આ તરફ આવ્યા જ નથી. શું બહુ કામ રહે છે? ચન્દ્રની તખીઅત થોડા સમયથી બરાબર જણાતી નથી. હું તેમને શો આનન્દ આપી શકું? તમે આવશો તો બહુ આનન્દ કરાવી શકશો. ચન્દ્રના પુસ્તકાલય માટે બે બહુ રમ્ય કાવ્યો આવ્યાં છે તે મેં વાંચવાં શરૂ કર્યાં છે. તમે આવશો તો તેમાંનો કેટલોએક ભાગ ગાઇ સાંભળાવીશ. ચન્દ્ર તો હમણાં

કશું વાંચતા કે વાંચાવતા જ નથી. તમે જરૂર આવી જાએ. પેલી મારી મેના હવે તો મોટી થઈ ગઈ છે; તે પણ તમને ખતાવીશ. હમણું હમણું તે ઘણું બોલતાં શીખી છે. તેના આલાપ બહુ બહુ વધી ગયો હતો તેથી તો હમણું તેને બગીચામાં મોકલી આપી છે તમે નહિ આવો તો હું તેને રડતાં શીખવી દઈશ.”

૩

પત્ર લખી યમુના ચન્દ્ર પાસે ગઈ. તે ધીરેન્દ્ર પરતું પત્ર પૂરું કરી ખીડવાની તૈયારી કરતો હતો. યમુનાએ પાછળથી આવી પૂછ્યું: “ચન્દ્ર, શું કરો છો?”

ચન્દ્રે કંઈ જવાબ ન આપ્યો, પરન્તુ જરા ખિન્ન દેખાયો. એ જોઈ યમુના પણ ખિન્ન થઈ. તેણે ફરીથી પૂછ્યું: “કેમ ચન્દ્ર, કંઈ બોલતા નથી? આટલા ઉદાસ કેમ જણાયો છો? તમને ન ગમે એવું મારાથી કશું કાર્ય થઈ ગયું છે?” એટલું બોલતાં બોલતાં યમુનાની આંખોમાં આંસુ ઉભરાયાં.

ચન્દ્રે શીઝું હસીને કહ્યું: “કંઈ નહિ યમુના, તમે બહાર કેમ આવ્યાં? કંઈક વાંચો. વાંચવું ન ગમે તો યશોદાની સાથે શિવાલયમાં જઈ આવો.”

યમુના બોલી: “હું વાંચતી જ હતી, પરન્તુ કાલે રાત્રે તમને પૂછેલો શ્લોક હજી પણ સમજતો નથી એટલે મુંઝાઉં છું; તેથી જ અહીં આવી છું.”

ચન્દ્રે આંખો વિકસાવી પૂછ્યું: “તમે એ શ્લોક ક્યાંથી વાંચ્યો?”

યમુના ચમકી. તેણે ખીટાં ખીટાં ધીરેથી જવાબ આપ્યો: “માલતીમાધવમાં તમે લાલ શાહીથી નિશાની કરેલો છે એટલે પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં મને એ મળી ગયો અને મેં વાંચ્યો.”

ચન્દ્ર ઘણી વાર સુધી કંઈ બોલ્યો નહિ. યમુનાનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું.

અન્તે અન્દ્રે કહ્યું: “તમે હમણાં તો જાઓ, એ સર્વનું તમારે કામ નથી. અત્યારે એ સમજાવવાનો મને સમય પણ નથી.”

ચમુનાએ આવા શબ્દો કદિ અન્દ્ર પાસેથી સાંભળ્યા ન હતા. તે મનમાં બોલી: “મનનું સમાધાન થતું નથી ત્યાં સુધી ગૃહકાર્યમાં ચિત્ત કેમ રહે?”

તે ત્યાંથી ખસી નહિ. અન્દ્રના ચરણમાં પડી મનનું સમાધાન મેળવવા ઇચ્છા કરી, પરંતુ અન્દ્રની મુખમુદ્રાનું ગાંભીર્ય જ એવું હતું કે ચમુનાની સર્વ શક્તિ હીડી ગઈ. તેનો કંઈ ગદગદ થઈ ગયો. તે બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

“તમે આજે આમ કેમ કરો છો?” એમ કહી ચમુના રડવા લાગી.

બહારથી યશોદાએ ખૂસ પાડી: “ચમુના બેઠન, હું તૈયાર છું. ચાલો મંદિરે જઈ આવીએ.”

અન્દ્ર કંઈ ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. ગંભીર મુખમુદ્રા બદલી જરા સ્મિત કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો.

યશોદાએ આવીને કહ્યું: “બા, ચાલોને, આજે તો આપણને બહુ મોડું થઈ ગયું.”

ચમુના અશ્રુ લૂછી અનિચ્છાએ ધીરે ધીરે ત્યાંથી ખસી ગઈ.

૪

પાસેના શિવાલયમાં હમેશાં સવારે જવાનો ચમુનાનો નિયમ હતો. યશોદા હમેશાં તેની સાથે જતી.

અન્દ્રની માતાનાં મૃત્યુ પછી યશોદા ગૃહનું સર્વ કામ સંભાળતી. એ બાઈને અન્દ્ર તથા ચમુના માતા સમાન સમજતાં. યશોદા વૃદ્ધાવસ્થાને દારે ઉભી હતી, છતાંપણ ગૃહનું સર્વ કામ એ જાતે જ કરતી અને ચમુનાને હાથ સરખો પણ લગાડવા દેતી નહિ. અન્દ્રે યશોદાને સમજાવી રાખ્યું હતું કે ચમુનાને તેની વિધવાવસ્થા સંબંધી

સુચના પણ કરવી નહિ; અને યમુના તો તેને પ્રાણુથી વિશેષ પ્યારી હતી. વળી સ્વભાવતઃ તે બહુ ઓછાબોલી અને અગમ્ય હતી.

મન્દિરે જતાં તેણે યમુનાની હૃદયવ્યથા પારખી લીધી, પણ તે કશું બોલી નહિ. જતાં જતાં માર્ગમાં યશોદા છૂપા છૂપા નિઃશ્વાસ મૂકતી હતી.

તેજ સમયે યમુના પણ નિઃશ્વાસ મૂકી રહી હતી. શિવાલયમાં પહોંચતાં તેને વિચાર થયો: “આ મંસારમાં હું જ હીનભાગિની છું. સર્વત્ર એક જ જોડું છું, સર્વત્ર આનન્દ જોડું છું, માત્ર મારા જ હૃદયમાં અંધકાર સિવાય કશું નથી.”

પ્રભુનાં દર્શન કરતાં કરતાં તે વળી મનમાં બોલી: “દયાસાગર, તમે પ્રભુ તપ કરતાં કરતાં પ્રેમ અનુભવ્યો છે; ભગવતી પાર્વતી સાથે તમે પણ અદ્વૈત સાધ્યું છે અને પ્રેમમય અન્યા છો. જગતમાં સર્વની વાંચ્છના તૃપ્ત કરો છો, છતાં હું જ એકલી કાં?”

યશોદાએ ભક્તિપૂર્વક ઘંટા વગાડી પ્રદક્ષિણા કરી અને વારંવાર શિવને નમસ્કાર કર્યા. યમુનાને હૃદયશૂન્ય અનેલી જોધને તેણે પ્રાર્થના કરી: “હે શંભો, આ બિચારીના દુઃખનો પાર નથી. એના ઉપર દયા કરો.”

મન્દિરેથી પાછાં ફરતાં યમુનાએ નિશ્ચય કર્યો: “હૃદયને ખુલ્લું કરી યોગ્ય સ્થાને મૂકવામાં મારે શામાટે ડરવું જોઈએ? હૃદયની વ્યથા માર્ગ મળ્યા વિના સમશે નહિ. મારો માર્ગ હું પણ શોધી લઉં.”

યમુનાની સ્થિતિ બદલાતી જતી હતી. પહેલાંની જેમ હવે નિઃસંકોચ ચન્દ્ર પાસે જઈ શકાતું નહિ. કદી નહિ અનુભવેલા ભાવો તે હવે અનુભવવા લાગી. ચન્દ્રને જતો આવતો જોતાં હવે તેનું હૃદય ધબકવા લાગતું. ચન્દ્રને પગલે પગલે તે પોતાનું હૃદય પાથરવા લાગી; તેનાં સ્મરણુથી થેલી થવા લાગી; તેના શબ્દ દ્વરથી સાંભળી રોમાંચ અનુભવવા લાગી. હૃદયમાં છૂંપું છૂંપું નૃત્ય થવા લાગ્યું. એ નૃત્યમાં તરવરાટ હતો, અસ્થિરતા હતી અને કંઈક ગમરાટ હતો; અને આ સર્વની પાછળ ઉડો ઉડો ભય તેને ભ્રમિત બનાવતો હતો.

વાચનગૃહમાં માલણે મૂકેલાં પુષ્પો પડ્યાં હતાં. પુષ્પો લઇ તે માળા ગૂંથવા બેસી. એક એક પુષ્પમાં તેના હૃદયરસનું એક એક બિન્દુ ટપકતું.

માળા ગૂંથી તેણે તે ચન્દ્રને બોલવાની. યશોદા એ માળા લઇને ગઇ ત્યારે ચન્દ્રે તેને પૂછ્યું: “આજ તો, ડોશીમા, ફૂલની માળા ગૂંથી છે ને શું?”

યશોદાએ કહ્યું: “ના બાપુ, એ મેં નથી ગૂંથી.”

“ત્યારે કોણે ગૂંથી?”

“યમુનાએ.”

ચન્દ્ર ગંભીર થઇ ગયો. તે વિશેષ કંઈ બોલ્યો નહિ, તેથી યશોદા ત્યાંથી જતી રહી.

૫

ત્રીજે દિવસે ચન્દ્રને એ પત્રો મળ્યાં. બન્ને ઉપર અક્ષર ધીરેન્દ્રના હતા. એક પત્ર ચન્દ્ર પર હતું અને એક યમુના પર હતું. યમુના પર ધીરેન્દ્રનું પત્ર આવેલું જોઈ ચન્દ્રને આશ્ચર્ય થયું. યમુનાને તે પત્ર સોંપવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. તેણે યશોદાને બોલાવીને કહ્યું: “યમુનાનો કાગળ છે, તે તેને આપો.”

પોતાની ઉપરનું પત્ર ચન્દ્રે વાંચ્યું:

“ પ્રિય ભાઈ,

તાં હૃદયમન્યન વાંચી હું ગભરાઈ ગયો છું. તાં સમાધાન કરવું એ મારી શક્તિની બહાર છે, એમ મને લાગે છે. પ્રશ્ન બહુ વિકટ છે, છતાં તેનો માર્ગ તું જ શોધી શકીશ. હું તો કશું જ વિચારી શકતો નથી. હું ત્યાં આવું છું, પરંતુ તે પહેલાં મને લખવું જરૂરનું જણાય છે કે યમુના બહેનને દુઃખ થાય એવું તાં વર્તન હોવું ન જોઈએ; કેમકે તેમાં જ તમારું બંનેનું શુભ છે. મારી ઉપરના પત્રમાં તે લખે છે કે તારી તબીબત બરાબર રહેતી નથી. હું તેનો અર્થ બરાબર સમજી શકું છું. તાં ચાતુર્ય અને હૃદયબલ ક્યાં ગયાં? હૃદયની અવસ્થા વ્યક્ત ન થઈ જાય એવી દૃઢતા પણ તારામાંથી ગઈ? અહિંથી હું પહેલી તકે આવવા નીકળું છું.

સર્વદા તારો ધીર. ”

ધીરેન્દ્રનું પત્ર વાંચી ચન્દ્રને પોતાની ઉપર બહુ શરમ આવી. યમુનાને દુઃખ થયું હોય એ વિચારે તેને દુઃખ થયું. યમુનાને કદિ દુઃખી નહિ કરવાનું પોતાની માતાને આપેલું વચન તેને યાદ આવ્યું અને યમુનાના હૃદયનું સાન્ત્વન કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

યમુનાના પત્રમાં ધીરેન્દ્રે લખ્યું હતું કે: “ ઘણા સમયથી હું તમારી પાસે આવ્યો નથી, તેથી ત્યાં આવવા હું બહુ ઉત્સુક છું. બહુ સમયથી ભૂલાઈ ગયેલા જૂના આનન્દો આપણે તાજ કરીશું.”

પત્ર વાંચી યમુનાને ધીરજ આવી. તેને લાગ્યું કે ધીરભાઈ આવશે તો ચન્દ્રનાં મુખદર્શન ધરાઈ ધરાઈને થઈ શકશે; તેનાં હાસ્યનો, તેની વાતોનો આનન્દ મેળવી શકાશે. ધીરભાઈ વિના ચન્દ્ર પાસે હોતી રહું એટલી હિંમત હવે મારામાં રહી નથી.

૬

તે રાત્રે ચન્દ્રને પૂછેલા શ્લોક યમુનાને પુનઃ યાદ આવ્યો. ચન્દ્ર પાસે જઈ તેનું રહસ્ય સમજી આવવાના ઘણીવાર વિચારો થયા અને ઉડી ગયા. એક બે વખત તો નિશ્ચય કરી તે ચન્દ્રના દ્વાર

સૂધી જઈ પણ આવી, પરંતુ અંદર જવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ. છેવટે પોતાના સુવાના ઓરડામાં જઈ ‘માલતીમાધવ’નાં પાનાં ફેરવવા લાગી. દીવો માથા પાછળ ગોઠવી, સૂતાં સૂતાં તેણે શ્લોક વાંચવા માંડ્યો:

व्यतिषजति पदार्थान् आन्तरः कोऽपि हेतुः ।

न खलु बहिरुपाधीन प्रीतयः संभ्रमन्ते ॥

વારંવાર વાંચવાથી શ્લોકનો અર્થ તો તેને સમજાઈ ગયો. “પદાર્થો” માં તે પોતાની અને અન્દરની સરખામણી કરવા લાગી. હૃદયને રુચે એવો જ અર્થ તેમાંથી નીકળતો હોય, તેમ જણાવા લાગ્યું. વિચારમાં ને વિચારમાં આંખો ધેરાવા લાગી. હૃદયનો ભાર દૂર થવા લાગ્યો. મન ઝિડતું ઝિડતું જણાયું. પુસ્તક છાતી ઉપર પડી ગયું અને અન્તે તે સ્વપ્નમાં પડી.

એક વિશાળ ઉદધિતટ ઉપર અન્દર અને તે ચાલ્યાં જાય છે. અન્દર તેને સમજાવી રહ્યો છે:

“જૂઓ, યમુના! પ્રીતિ એ તો હૃદયનો એક ભાવ છે. તે કદિ સમજાવી શકાય જ નહિ. એ માત્ર અનુભવી જ શકાય. તમને મારા માટે હૃદયમાં જે ભાવ થાય, હૃદય જે ઉર્મિઓથી ઉછળી પડે, તે પણ એક પ્રકારની પ્રીતિ. સ્વભાવતઃ તે શુદ્ધ છે, પરંતુ અધિકાર વિના તે સ્થાનભ્રષ્ટ બને છે. અને પ્રીતિમાં જ કંઈ જીવનનું સાર્થક નથી. તમે વારંવાર પૂછો છો, પણ એ સર્વ સાથે તમારે શું કામ છે?”

યમુના ખોલતી હોય તેમ લાગ્યું: “ત્યારે હું તમારા ઉપર પ્રીતિ રાખું છું તેમાં શું ખોટું? તમારી સાથે પહેલાં હું હરતી-ફરતી અને આનન્દ કરતી. હવે તમે તેમ કરવાને બદલે મને “ભગવદ્ગીતા” જ વાંચવાનું શામાટે કહ્યું કરો છો? મારાથી શું “માલતી-માધવ” ન વંચાય?”

અન્દરનું મુખ મ્હાન થયું. એવામાં સમુદ્ર ઉછળવા લાગ્યો અને મોજાં પગ સાથે અથડાવા લાગ્યાં. અન્દરે કહ્યું: “ચાલો, યમુના, પાછાં જઈએ. સમુદ્રમાં બરતી થાય છે.”

યમુનાએ ચન્દ્રનો હાથ મજબૂત પકડી રાખ્યો અને દઢતાથી કહ્યું: “ નહિ, ચન્દ્ર, જવાબ આપો; નહિ તો હું સમુદ્રમાં જઈશ. ”

ચન્દ્ર કંઈ ન બોલ્યો. એક મોટું સમુદ્રનું મોજું આવ્યું અને યમુનાને ઝપાટામાં લીધી; ચન્દ્રથી જૂદી પાડી નાખી અને ચન્દ્ર અલોપ થઈ ગયો.

યમુનાની આંખો ઉઘડી ગઈ. છાતી પરથી પુસ્તક નીચે ઉડી પડ્યું હતું.

ધીરેન્દ્રના પત્રની અસર ચન્દ્ર ઉપર થઈ. તેને વિચાર થયો: “ યમુનાથી હું દૂર ને દૂર રહું છું એ તો ઠીક નહિ. એકવાર યમુના પાસે જવું જોઈએ. ”

યમુનાનું સ્વપ્ન ઊડી ગયું તે સમયે ચન્દ્ર દારમાં આવી ઉભો રહ્યો હતો. યમુનાને છાતી ઉપર પુસ્તક રાખી સૂતેલી જોઈ તે પાછો ફરવા વિચાર કરતો હતો, એવામાં યમુનાની આંખો ઉઘડી ગઈ. તે જોઈ તેણે હસીને પૂછ્યું: “ કેમ, યમુના, બહીઓ છો ? એ તો હું છું, ચન્દ્ર. ”

યમુનાએ શરમાઈ જઈ કહ્યું: “ કંઈ નહિ, એ તો હું જરા ચમકી ગઈ. ”

તે રાત્રિએ યમુનાને નિદ્રા ખરાબર ન આવી. આંખો મીચાતી. ત્યારે તે અને ચન્દ્ર બન્ને સાથે થઈ જતાં અને જરાવારમાં જુદાં પડતાં. યમુના એમ ને એમ ગભરાઈ ગઈ.

સવારે યમુના વહેલી પથારી છોડી ઉઠી. સ્નાન કરી, વહેલી પરવારી વાચનગૃહની બારીમાં તે ઉભી હતી અને બાગમાં પ્રસરી રહેલી સવારની નૂતનતા નિહાળી રહી હતી. સ્વપ્નથી ઉપજેલો ક્ષોભ આ અપૂર્વ સૌન્દર્યથી ટકી શક્યો નહિ.

મોગરાના છોડ કળીઓથી ભર્યા હતા. પંખીઓ ગાન ગાતાં ગાતાં ઉડતાં હતાં. વિવિધરંગી પતંગ પુખ્તે પુખ્તે ફરફરતાં હતાં.

એવામાં બાગમાં એકલી પડેલી મેનાએ કિલકિલાટ કરી મૂક્યો. યમુનાએ સ્વર દબાવી મેના જોવો જ અવાજ કર્યો. મેના તે અવાજ સહન કરી શકી નહિ અને મેના તથા યમુનાનો વિવાદ શરૂ થયો. મેના થાકી નહિ. આખરે યમુના થાકી અને નિઃશ્વાસ મૂકી બોલી:

“ ઘેલી, આવા પ્રસંગે મારો પણ ઉપહાસ કરતાં શરમાતી નથી ? ”

પાછળથી ચન્દ્ર આવ્યો. યમુનાએ તેને જોયો નહિ. મેનાને તો રંગ ચડ્યો હતો તેથી તે ચૂપ રહી શકી નહિ. યમુના તેનો આલાપ સહન કરી શકી નહિ તેથી છેડાઇને બોલી: “ચૂપ.”

ચન્દ્રે ધીરેથી પાસે આવી પૂછ્યું: “યમુના, મેનાને બહુ ચીડવો છો ? ”

યમુનાએ ચમકી જઇને પાછળ જોયું. માથા પરથી સરી જતું વસ્ત્ર સરખું કરતાં શરમાઇ જઇને તેણે કહ્યું: “ એ મારો ઉપહાસ કરે છે. ”

ચન્દ્રે હસીને કહ્યું: “ ઉપહાસ મેના કરે છે કે યમુના ? ”

યમુના ફરીથી શરમાઈ ગઈ. ચન્દ્ર હસતો હસતો ગયો. યમુનાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તેણે વિચાર્યું: “ કેવી મધુરી એમની વાણી છે ? નહાની હતી ત્યારે કેટલી પ્રીતિ રાખતા ? આજે જરાવાર આનન્દ કરાવીને ચાલ્યા ગયાં ! આજે તો જરૂર પૂછી જોઇશ, તેમને, આ સર્વનું કારણ. ”

૭

પરંતુ યમુના ચન્દ્રને કશું પૂછી શકી નહિ. પૂછવાની હિંમત જ તેનામાં ન હતી. તેણે વિચાર કર્યો: “ આમ ને આમ ક્યાં

સૂધી ચાલશે? એકઠે કામમાં ચિત્ત પરોવાતું નથી, ત્યારે શામાટે અગાઉની જેમ ચન્દ્ર પાસે જઈ શકતી નથી ?”

તે દિવસે બહાર જતાંજતાં ચન્દ્ર ચમુનાને કહેતો ગયો કે: “ આજે ધીરેન્દ્ર આવવાનો છે. સાંજે તેને લઈને હું આવીશ.”

ચમુનાને બોલવાની ઇચ્છા થઈ કે: “ શામાટે આવે છે ?” વળી એમ થયું કે: “ શામાટે આવે છે તે તો હું જાણું છું, છતાં કેમ પૂછું ?”

પરન્તુ કંઈક બોલ્યા વિના ચન્દ્ર સાથે વાતો થાકુ તેમ ન હતું. વાતો કરવી હોય તો બોલ્યા વિના છૂટકો જ ન હતો. બોલવાની ઇચ્છા છતાં ચમુના કંઈ પણ બોલી શકી નહિ.

ચન્દ્રના ગયા પછી કેટલીએક વાર સૂધી તે તેની પાછળ જોઈ રહી. “ શામાટે મેં ચન્દ્રને કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો? હું જ ન બોલી તેમાં દોષ કોનો ?”

ધીરેન્દ્રના આવવાના સમાચાર જાણી તેને આનન્દ થયો. આશાનાં ફિરણુ તેના મુખ ઉપર રમવા લાગ્યાં.

અપોરના તેને કશી પ્રવૃત્તિ સૂઝી નહિ. કોઈ ઇચ્છિત પદાર્થ મેળવવાની આશા બહુ જ પાસે ચમકી રહી હોય ત્યારે કશું કાર્ય સૂઝતું નથી. ચન્દ્રના પુસ્તકાલયમાં જઈ ચમુનાએ અનેક પુસ્તકો ફેરવી જોયાં. એક પુસ્તક લઈ, જરા જોઈ, બીજું લેતી; તેમાં રસ ન પડતો, એટલે ત્રીજું ઉપાડતી. છેવટે કપાટ બંધ કરી તે આમ-તેમ નજર ફેરવવા લાગી.

થોડા દિવસથી તે ચન્દ્રના પુસ્તકાલયમાં આવી ન હતી. શરમમાં ને શરમમાં તે ચન્દ્ર પાસે જઈ શકી ન હતી. પત્રો, માસિકો અને પુસ્તકો અવ્યવસ્થિત પડેલાં હતાં. ટેબલ ઉપર ચશોદા સાથે મોઢેલી પુષ્પમાળા એમ ને એમ રકાબીમાં પડી હતી. પુષ્પો ફરમાઈ ગયાં હતાં, પરન્તુ જે રીતે તેણે માળા ગોઠવીને મૂકી હતી તે જ રીતે તે પડી હતી.

ચન્દ્ર વિશેષ સમય અહીં જ કાઢતો અને ઇચ્છા મુજબ વાંચતો કે લખતો. “ મારી આવી બેદરકારીથી ચન્દ્રને કેવું લાગ્યું હશે ? ”
—એમ ચમુનાને થવા લાગ્યું.

એ પછી થોડીવારમાં તેણે સર્વ સુવ્યવસ્થિત કરી દીધું અને ત્યાં જ બેઠી. બહુ વાર સૂધી તે ત્યાં બેસી રહી. શ્વપચિત્ત થઈને તે એક વિરામાસન ઉપર પડી.

સાંઝ પડી; ચમુના જલદી જલદી ઉઠી રસોડામાં જઈ ચશોદાને કહેવા લાગી: “ આજે તમે રહેવા દો. આજે તો હું રસોઈ કરવાની છું. ”

ચશોદાએ આતુરતાથી પૂછ્યું: “ કેમ બહેન, આજે કાંઈ તમને ઇચ્છા થઈ આવી ? ”

ચમુનાએ દૂંકામાં પતાવ્યું: “ આજે ધીરેભાઈ આવવાના છે. ”

૮

સાંઝે ધીરેન્દ્ર આવ્યો ત્યારે લગભગ અંધારું થવા આવ્યું હતું. ચન્દ્રનું મુખ જોઈ તેને ઘણી ચિન્તા થઈ. ચન્દ્રના ખભા પર હાથ મૂકી તેણે પૂછ્યું: “ ચન્દ્ર, થોડા દિવસમાં તું બહુ લેવાઈ ગયો. આમ ચિન્તા કર્યે શું વળવાનું છે ? ચમુના કુશળ છે ને ? ”

ચન્દ્રે હસીને ઉત્તર આપ્યો: “ હા, સર્વ કુશળ છે. ”

ધીરેન્દ્ર ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે ચમુના રસોઈ કરી રહી હતી. ચશોદા ચોકમાં બેસી પાનની રકાબી ગોઠવતી હતી. ધીરેન્દ્રે તેને પૂછ્યું: “ ચમુ બહેન ક્યાં છે ? ”

ચશોદાએ ચન્દ્ર સામે જોઈ કહ્યું: “ આજે તો બહેન રસોઈ કરવા બેઠાં છે. ”

ચન્દ્ર હસ્યો. ધીરેન્દ્ર પણ હસ્યો અને બોલ્યો: “ આજ મારાં ભાગ્ય ખીલ્યાં જણાય છે ! ”

ચન્દ્રે વિચાર કર્યો: “ અત્યારે ચમુના અહીં ઉભી હોત તો ? ”

યશોદાએ રસોડામાં જઈ યમુનાને ધીરેન્દ્રના આવવાના ખબર આપ્યા. યમુનાએ ધાર્યું: “અત્યારે હું અહીં ન હોત તો મારી શી અવસ્થા થાત? ધીરેન્દ્રને હું શીરીતે આવકાર આપી શકત? મારાથી બોલાત જ કેમ?”

ધીરેન્દ્ર અને ચન્દ્ર વાતો કરતા કરતા ચન્દ્રના શયનગૃહમાં જઈ બેઠા. થોડીવારે યમુના આવી દારમાં ઉભી રહી અને નીચું જોઈ બોલી: “આવો, ધીરેન્દ્ર.”

ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “ઓહો, યમુ બહેન, હવે તો ગૃહતંત્ર તમે હાથમાં લીધું જણાય છે!”

યમુના શરમાઈને રહેજ હસી, પણ બોલી શકી નહિ. મનમાં વિચાર થયો: “ગૃહતંત્રની વાત સાંભળી હું કેમ શરમાઉં છું? ગૃહતંત્ર ચલાવવાની શું હું અધિકારિણી નહિ?”

થોડીવારે યમુનાએ કહ્યું: “ધીરેન્દ્ર, તમે આવ્યા તે બહુ સારું થયું. તમારી આજકાલ બહુ જરૂર હતી.”

જમતાં જમતાં ધીરેન્દ્રે જોયું કે યમુનાની રીતભાત પહેલાંના જેવી હવે રહી નથી. પહેલાંના જેવી સરલ વાણી હવે તે બોલતી નથી. પહેલાંના જેવું બાલહાસ્ય હવે તેનામાં જણાતું નથી. તેને બદલે હવે શરમ ભરાઈ ગઈ છે. નયનમાં, વાણીમાં, મુખમાં-સર્વત્ર હવે કમ્પ જણાય છે. સરલતા જતી રહી છે તે દીક નથી થયું. ચન્દ્ર યમુના સાથે બોલું બોલે છે અને યમુના ચન્દ્ર સાથે સંકોચ રાખે છે. આવો બન્ધ તૂટવો જોઈએ.

જમી રહ્યા પછી ચન્દ્ર અને ધીરેન્દ્ર પાછા શયનગૃહમાં ગયા અને ચન્દ્રના પલંગપર બેને મિત્રો બેઠા. યમુના ત્યાં પાન ચૂકી ગઈ. ધીરેન્દ્રે તેને કહ્યું: “જમીને પછી અહીં જ આવજો. આપણે સૌ સાથે બેસીશું. હું અહીં વિશેષ રોકાઈ શકું એમ નથી; અને મારે પેલાં કાન્યો સાંભળવાં છે.”

તેના ગયા પછી ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “અન્દ્ર, આમ ને આમ તે કેમ થાશે? તું ન બોલે, ચમુના ન બોલે, ત્યારે બોલે કોણ?”

અન્દ્રે કહ્યું: “મારામાં ભીતિ પેસી ગઇ છે. હું તો સર્વદા તેનામાં થયેલા ફેરફારો દૂર કરવાના વિચારમાં જ રૂખી રહું છું. મને માત્ર એક જ વાત જણાય છે કે ચમુના હવે ન્હાની નથી. એક વખત મારે તેની સ્થિતિનું તેને જાન કરાવવું જ પડશે. તેને સમજાવવું જોઈએ કે તેને માટે જીવનનાં સુખો હવે રહ્યાં નથી. વિધવાને યોગ્ય જીવન માટે તેને તૈયાર કરી, પરોપકારના કોઇ કાર્યમાં તેને જોડી દેવાના વિચારો હું કરી રહ્યો છું.”

ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “એ તો ઠીક નહિ. એ વાતથી તેને ખુદ દુઃખ થશે. તેનું હૃદય એટલું નરમ છે કે તેનાથી એ દુઃખ સહન થઇ શકશે નહિ.”

અન્દ્રે પૂછ્યું: “તો બીજો શો ઉપાય છે?”

“હવે માત્ર એ જ ઉપાય છે કે અવિવાહિત જીવન ગાળવાના વિચારો તેનામાં ઠસાવવા.”

અન્દ્રે કહ્યું: “એ તો બની શકે તેમ નથી, એમ મેં પહેલેથી જ તને લખ્યું છે. એ સમય હવે ગયો. કદાચ હું તેને, તું કહે છે તેમ સમજાવવા જાઉં અને તે લગ્ન કરવાનો જ નિશ્ચય બતાવે તો?”

“પરંતુ પરિણીત જીવનનો આદર્શ સમજાવી, યોગ્ય પતિ મળી શકે નહિ તેમ સમજાવવું. અને યોગ્ય પતિ મળી રહે તેટલા વખત પહેલાં પરિણીત જીવનનાં દુઃખો સમજાવી તેનામાં વિરાગ ઉપજાવવો.”

અન્દ્રે હતાશ થઇને કહ્યું: “તું એટલું પણ જોઇ શકતો નથી કે તેનું ચિત્ત મારામાં પડેલાં છે? તે તો મારી જ સાથે લગ્ન કરવાની યાચના કરવાની!”

ધીરેન્દ્ર આ સુકોમલ પ્રશ્નની ગૂંચ ઉઠેલી શમ્યો નહિ. તેણે સહસા કહી દીધું: “હવે તો એક જ માર્ગ રહ્યો. તું અન્ય કોઈ સ્થળે તારું લગ્ન કરી લે.”

૯

આ વાત સાંભળી ચન્દ્રને બહુ માહું લાગ્યું. તેણે કહ્યું: “જેને મારી ભગિની સમાન આજ્ઞાથી હું સાચવતો આવ્યો છું તેને વૈધવ્યમાં રહતી મૂકી, લક્ષ્મણમાં પડું એવો સ્વાર્થી હું નથી. મેં તો હવે લક્ષ્મ નહિ જ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું લક્ષ્મ કરું તેજ ક્ષણથી તેનામાં વાસનાનો અંકુર થયા વિના રહે નહિ, એ હું ખરાખર જાણું છું. અને પછી તેનું જીવન કલુષિત થયા વિના રહે નહિ. તેનું શુદ્ધ જીવન ધૂળમાં મળી જાય, એ હું જોઈ શકું નહિ. એવું જોવાનો સમય આવે તે પહેલાં શરીરમાં પ્રાણ રહે નહિ. આપણે કેટલીએક નાની પણ બહુ કોમલ વાતો સમજ્યા વિના ભૂલ કરી એસીએ તેનું પરિણામ કેવું આવે તે તું નથી જાણતો. યમુનાને મારામાં વિશ્વાસ છે, માન છે. તેના જીવનનો માર્ગદર્શક બનીને આજ્ઞાથી હું રહ્યો છું. હું લક્ષ્મ કરું તે ક્ષણથી તેનો આદર્શ ટળી જાય, તેની પવિત્રતા ડગમગત્તા લાગે અને તેનામાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય. એ સર્વનું પરિણામ કેવું બચકર આવે?”

ધીરેન્દ્ર તો આ સાંભળી ચક્રિત થઈ ગયો. ચન્દ્ર દઢતાથી બોલતો હતો તે સમયે તેના મુખ પર સત્ત્વ ઝળકી રહ્યું હતું. ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “ભાઈ, તારા વિચારો ઉચ્ચ છે-શુદ્ધ છે, પણ આપણા સમાજની કૂરતા બહુ અસહ્ય છે. ખરું વિચારતાં તો યમુના માત્ર સમાજની વાણીમાં જ વિધવા બની છે. એવી માત્ર નામથી ગણાતી વિધવા ઉપર અંકુશ મૂકી તાવી નાખવાથી સમાજને શેા લાભ થવાનો છે? હું તો એમ પણ કહું કે યમુના સાથે તારું જ લક્ષ્મ થાય તેમાં શું અયોગ્ય? આવી સુકોમલ બાલાનું જીવન કચરાઈ જાય તેમાં તે કેનું હિત થનાર છે?”

આ સાંભળી ચન્દ્ર તપી ગયો. તેણે ઉતાવળા બની જઈ કહ્યું: “હું જાણું છું કે આ પ્રમાણે બોલવામાં પણ તારો આશય હલકો નથી. હું તને પ્રાર્થના કરીને કહું છું કે પુનઃ આવી વાત તું મારી

પાસે કરીશ નહિ. યમુના મારી બહેન છે. તેને દુઃખ થશે તો હું પણ તેના જોડે જ દુઃખી થઈશ, પણ તેને અપવિત્ર માર્ગે હું કદિ નહિ દોરું. એ વાત તો જવા જ દે. મારાં સર્વ સુખના ભોગે પણ યમુના સુખી થશે તો તેમ કરવા હું ચૂકીશ નહિ.”

એવામાં યમુના આવી. હાથમાં છાબડી ભરીને તાળાં મોગરાનાં પુષ્પો હતાં તેમાંથી તેણે અંજલિ ભરીને બન્ને મિત્રો વચ્ચે પલંગ પર મૂક્યાં. મોગરાનો સુગન્ધ સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો. ચન્દ્રે યમુના સામે જોઈને પૂછ્યું: “આ સમયે આટલાંબધાં પુષ્પો ક્યાંથી?”

યમુનાએ કહ્યું: “મોગરો તો રાત્રે જ ખીલે ને?”

ધીરેન્દ્રે પૂછ્યું: “કહો બહેન, શી શી વાતો કહેશો?”

યમુના નીચું જોઈને મનમાં કહેવા લાગી: “વાતો તો સર્વ વિસરી ગઈ છે. વાતો કહેવા કરતાં સાંભળવા અધીરી છે. મારી વાતો કહી બધે તેવી નથી.”

ચન્દ્રને લાગ્યું કે યમુના બોલશે નહિ. ઘણીવાર સૂધી કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. શાન્તિ સર્વને વિચિત્ર લાગવા માંડી. યમુના નીચું જોઈ રહી હતી, ચન્દ્ર પુષ્પો ઉછાળતો હતો. પણ ધીરેન્દ્ર તો બન્નેના સુખ સામું જોતો જ રહ્યો. સર્વને બોલતાં સંકોચ જણાતો હતો. છેવટે ચન્દ્રે કહ્યું: “આજે ઉઠનાટ ઘણો થાય છે; કંઈક પીવા માટે આપો.”

યમુના ત્યાંથી ખસી ગઈ. મૌનની સાંકળ તૂટી સર્વનો સંકોચ દૂર થયો. ધીરેન્દ્રે કહ્યું: “મને તો આમાં કશું સમજતું જ નથી.”

ચન્દ્ર મનમાં બોલ્યો: “એ તારું કામ નથી. એ તો ‘વીતી હોય તે જ જાણે.’ મારો માર્ગ હવે હું જ શોધી લઉં.”

થોડી વારમાં યમુના તાળાં દાડમનું શરખત બનાવી લાવી અને પાન બનાવવા બેઠી. સુખવાસ આપી ધીરે પગલે તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

૧૦

તે રાત્રે ચન્દ્રને નિદ્રા આવી નહિ. આખી રાત્રિ તેણે યમુનાના ભાવિના વિચાર કર્યા. યમુનાને સુખી કરવાના અનેક માર્ગ

તપાસી જોયા. યમુનાનું લગ્ન થવું જોઈએ કે નહિ, તે પણ વિચારી જોયું. તેનો જીવનનો આદર્શ બહુ ઉચ્ચ હતો. તે આદર્શમાં ક્ષતિ પહોંચાડવી, એ તો તેનાથી બની શકે તેમ લાગ્યું નહિ.

સવારે ધીરેન્દ્ર ગયો. જતાંજતાં કહેતો ગયો કે: “મારી સૂચના પર વિચાર કરી જોજો અને તારો નિશ્ચય જણાવજો.”

ચન્દ્રે કહ્યું: “સર્વ વાત પ્રભુને આધીન છે.”

આખો દિવસ ચન્દ્રે કંઈ કાર્ય કરી શક્યો નહિ. યમુનાનું મન પણ ક્યાંય પરાવાયું નહિ. બન્નેનાં હૃદયમન્યનની હદ આવી રહી હતી.

રાત્રે ચન્દ્રે બગીચામાં ગયો. બાગમાં બેસવા માટે સ્થળે સ્થળે શ્વેત શિલાઓ મૂકી હતી તેમાંની એક ઉપર તે બેઠો.

ગ્રીષ્મ ઋતુની શુકલપક્ષની રાત્રિ હતી. દિવસના તાપ પછી રાત્રે થોડો પવન ફરફરતો હતો. આછી આછી શીતલતાથી શાન્તિ મળતી હતી. આકાશમાં ચન્દ્ર પ્રકાશતો હતો અને શીતલતા વધારતો હતો. કોઇ કોઇ સ્યામ વાદળ ફરતુંફરતું ચન્દ્રને દૂષાવતું હતું. એક વાદળ આવ્યું અને સર્વત્ર સ્યામતા પ્રસરી; તે ગયું અને સર્વત્ર જ્યોત્સ્ના પ્રસરી. આમ અનેક વાદળ આવ્યાં અને ગયાં. અન્તે તો રજનીકાન્તનો પ્રકાશ જ ઝળહળી રહ્યો.

ચન્દ્રના હૃદયમાં પણ અનેક વિચારો આવ્યા અને ગયા. આનન્દ અને શોકની અનેક છાયાઓ આવી અને ગઈ. છેવટે તો તેના હૃદયનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ પ્રકાશી રહ્યું.

યમુનાએ બારીમાંથી જોયું કે ચન્દ્ર બાગમાં છે. ઉજ્જવલ ચાંદનીમાં શ્વેત વસ્ત્ર પહેરી બેઠેલા ચન્દ્રનું દર્શન થતાં તેનું હૃદય બળકવા લાગ્યું. એ ધબકારાનો અવાજ ઉડી ઉડીને કાન સૂધી સંભળાતો હતો. છાતીપર બન્ને હાથ દબાવી એ ધબકારા સમાવવાના તેણે બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેમ કરવાથી તો છાતીમાં શ્લથ થવા લાગ્યું.

હૃદય ચન્દ્ર પાસે દોડતું હતું. યમુના હૃદયપ્રવાહને રોકી શકી નહિ. પરવશ બનીને તે ચાલવા લાગી અને ધીમે પગથે બાગમાં ગઈ.

ચન્દ્રની પાછળ જઈ તે ઉભી રહી. ધ્રુવતા સ્વરે તેણે ચન્દ્રને પૂછ્યું: “ચન્દ્ર, શા વિચાર કરો છો?”

“યમુનાના,” કહી ચન્દ્રે પાછળ જોયું.

યમુનાએ ચન્દ્રનાં ચમકતાં નયન જોયાં. એ ચમકારાથી યમુનાનું હૃદય ખળભળી રહ્યું. ચન્દ્રથી હું જૂદી નથી, એ વિચારે તેનામાં હિંમત આવી. શિલા ઉપર ચન્દ્ર પાસે બેસી જઈ તેણે કહ્યું: “આજે મારા મનનું સમાધાન કરો.”

ચન્દ્રે પૂછ્યું: “શાનું?”

“પ્રીતિનું.”

ચન્દ્રે આશ્ચર્યચકિત થઈ ફરીથી પૂછ્યું: “પ્રીતિ? કોની?”

“તમારી અને મારી.” આમ કહી યમુના ચન્દ્રના પગ પાસે જમીન ઉપર બેસી ગઈ.

યમુના ઘેલી બની હતી; સર્વ બાન ભૂલી ગઈ હતી. ઉર્મિપ્રવાહ અનિયંત્રિત ઉછળતો હતો. તે બોલવા લાગી: “હૃદયેશ, આજે તમારા હૃદયની અધિકારિણી કરો. હું દુઃખી છું.”

ચન્દ્રના ચરણ પકડી છાતી સાથે લગાવી તે બોલી: “અહીં જ મારા પ્રાણ છે; અહીં જ મારું સર્વસ્વ છે. માત્ર આ ચરણમાં રહેવા દેશો તોપણ મારો ઉદ્ધાર થશે. હું અનાથ છું, એકલી છું, જગતમાં તમારા સિવાય મારું કોણ છે?”

ચન્દ્રે કહ્યું: “ઉઠો, યમુના, આ ઘેલાઈ છોડો. તમારા ઉપરથી મારો સ્નેહ કદિ ઓછો થયો જ નથી.”

યમુનાને આ વચનથી આશ્વાસન મળ્યું. તે તેના ચરણમાં શીશ નમાવી રડવા લાગી. રડતાં રડતાં કહેવા લાગી: “મારા અપ-

રાધ ક્ષમા કરો. હું અભાગિની બેલી બની છું; સર્વ ભાન ભૂલી ગઇ છું; મને કશું સૂઝતું નથી.”

ચન્દ્રના પગ ઉપર આંસ ટપકવા લાગ્યાં. યમુનાનું શીશ પગ ઉપર જ નમેલું હતું. ચન્દ્રના પગ આંસૂથી ભીંજાઇ ગયા.

થોડીવારે યમુના ઉઠી. પોતાના બન્ને હાથ ચન્દ્રના કંઠમાં પરોવી છાતીપર માથું મૂકી બોલી: “આજે હું કૃતકૃત્ય બની છું. આજે મારું ભાગ્ય ક્યું છે. માત્ર એટલું જ કહો કે આ હૃદય ઉપર યમુનાનો અધિકાર છે.”

ચન્દ્રનું શરીર પથરની પ્રતિમા સમાન શીતલ બની ગયું. યમુનાના કોમલ બાહુ તેના કંઠની આસપાસ મજબૂત વળગેલા હતા. શું કરવું તે ચન્દ્ર સમજી શક્યો નહિ. હૃદય દૃઢ રાખી થોડીવારે તે નિશ્ચયપૂર્વક બોલ્યો: “યમુના, આ માર્ગ બહુ ભયંકર છે. તમારા શુદ્ધ જીવનને આમ કલંકિત ન કરો. ઉઠો, તમારી અને મારી ઉપર કલંક આવશે.”

યમુના પણ તેટલા જ નિશ્ચયથી બોલી: “એક વખત તમારા મુખથી ‘તમારી બની છું’ એમ જાણીશ નહિ ત્યાં સુધી હું ખસીશ નહિ. મારી પ્રીતિનું પાત્ર મેં શોધી લીધું છે; તેમાં કલંક શાનું? કહો, કહો, જલદી કહો; મારા હૃદયમાં વેદના થાય છે.”

ચન્દ્રે કહ્યું: “શું કહું? બોલવા જેટલો માર્ગ પણ જાણતો નથી. તમારી અને મારી આ પ્રકારની પ્રીતિનો સર્વદા અસંભવ છે.”

યમુનાએ ચન્દ્રની છાતીમાં મુખ દૂપાવી પૂછ્યું: “શામાટે?”

ચન્દ્રને આ કલંકમાંથી છૂટવાનો અન્ય કોઇ માર્ગ જાણ્યો નહિ. તેણે ડરતાં ડરતાં કહ્યું: “એ વાત બહુ દુઃખદ છે; તમારાથી એ દુઃખ સહન થઈ શકશે નહિ.”

યમુનાની છાતીમાં શલ વધ્યું. તેનામાં ગભરાટ વધવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “બોલો, બોલો; કશી હરકત નહિ.”

ચન્દ્ર બોલ્યો: “શું કહું? આજ સૂધી દૂષાવી રાખેલી વાત તમને કહેતાં હૃદય ચીરાય છે. આ કાર્ય તમને કલ્પિત કરનાર છે કેમકે.....” ચન્દ્રનો કંઠ ભરાઇ ગયો. આંખોમાં ઉભરાતાં આંસૂ સાથે તેણે બહુ મહેનતે ધીરથી કહ્યું: “.....કેમકે, તમે બાલવિધવા છો; મારી બહેન છો.”

યમુના કશું બોલી નહિ. તેનો કંઠાશ્લેષ ધીમે ધીમે નરમ પડવા લાગ્યો. છાતી તૂટી જતી હોય તેમ થવા લાગ્યું. છાતી પર હાથ મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો અને તે સાથે જ તે જમીનપર ઢળી પડી.

૧૧

આખી રાત્રિ યમુના બિછાનામાં અસ્વસ્થ પડી રહી. છાતીનું દર્દ વધી ગયું હતું. યશોદા આંસૂ સારતી પથારી પર બેઠી હતી.

સવારમાં યમુનાની સ્થિતિ કંઈક સુધરતી જણાઇ. “**व्यक्ति-वज्जति पदार्थान् आन्तरः कोऽपि हेतुः**” એ લીટી મગજમાં ઘંટા સમાન ગાજતી હતી. રાત્રિનો પ્રસંગ ભૂલાયો ન હતો. હૃદય બળતું હતું. જગતમાં તે ત્યજાયેલી-એકલી-જણાતી હતી. તેને કોઈ પોતાનું ન લાગ્યું. હૃદયનું સમાધાન થયું ન હતું. હૃદયનો કોઈ પણ હેતુ પ્રીતિથી ભેડી શકે છે, એ વાત હૃદયમાં કેતરાઇ રહી હતી. તોપણ ચન્દ્રને પૂછાયેલી વાત તેને ખૂંચવા લાગી. રાત્રિનો પ્રસંગ તેનું અંગેઅંગ બાળવા લાગ્યો.

ચન્દ્ર દુઃખિત વદને આખો દિવસ પથારી પાસે જ બેસી રહ્યો. યમુનાએ ચન્દ્ર તરફ નજર કરી. ચન્દ્ર ઘણીવાર સૂધી યમુના સામું જોઇ રહ્યો. એ દષ્ટિવ્યાપારમાં યમુનાએ ચન્દ્રને હૃદયનો દૂષો સંદેશ કહ્યો. ચન્દ્ર તે સમજ્યો. યમુનાને જણાયું કે પ્રીતિનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે; બાહ્ય વ્યાપારને તે સાથે કશો સંબંધ નથી.

વૈદે કહ્યું હતું કે યમુનાને શ્રમ આપવાથી બહુ નુકસાન થશે. યશોદા અને ચન્દ્ર તેની સારવાર બહુ કાળજીથી કરવા લાગ્યાં.

તે રાત્રે ચન્દ્રે ધીરેન્દ્રને લખ્યું: “હૃદયદીપ ખૂંટાઈ જવા આવ્યો છે. હું હવે કશું જોઈ શકતો નથી. સર્વત્ર અન્ધકાર છે.

ચન્દ્રની સર્વ પ્રવૃત્તિ હવે ડૂબી ગઇ એમ સમજાવે. મેં એક ભયં-
કર જૂલ કરી છે. યમુનાના હૃદય ઉપર મેં ધા કર્યો છે. હાલ વિશેષ
લખી શકું તેટલો સમય નથી. ”

ખીજે દિવસે સવારે યમુના ફરીથી એભાન થઈ ગઇ. યશોદા
રડવા લાગી. વૈધ આવ્યો. નાડ જોઇ તેણે કહ્યું: “ હવે મારો
ઉપાય રહ્યો નથી. ”

દીવો ઓલવાઈ ગયો; યમુનાનું હૃદય બંધ પડી ગયું હતું.

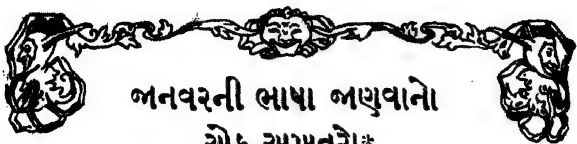
* * * * *

શહેર બહાર “ યમુના-તીર્થ ” એ નામનું સુંદર સ્થળ હતું.
અંદર એક શિવાલય હતું. અનેક મુસાફરો ત્યાં ઉતરતા. એક સમયે
એક મહાત્મા ત્યાં થોડો સમય વિશ્રાન્તિ લેવા માટે રોકાયા. જલ-
પાન કરી, આકાશ તરફ જોઇ, જતાંજતાં તેમણે કહ્યું: “ પ્રભુ, તારી
લીલા અપાર છે ! ”

પાણી ભરી જતી સુંદરીઓ મહાત્માને જોઈને કહેવા લાગી:
“ કેવો રૂપનો ભંડાર છે ? જાણે સાક્ષાત્ ઇશ્વરનો અવતાર ! ”

મસ્તરામ હરગોવિન્દ પંડ્યા

જનવરની ભાષા જાણવાનો એક અખતરો*

જનવરોની ભાષા જાણવાની મનુષ્યોની જિજ્ઞાસા ઘણા પુરાણા વખતની છે. જનવરોના જુદાજુદા ઉચ્ચારના શા અર્થ થતા હોવા જોઈએ અને તેઓ પોતાના વિચાર દર્શાવવા કેવા પ્રયત્ન કરતાં હોવાં જોઈએ, એ વિશે થોડી કલ્પનાઓ આંધવામાં આવી છે; તે સિવાય આ વિષયમાં વિશેષ સિદ્ધિ થઈ નથી. આ બાબત ચિન્તન કરતાં મને એક વેળા એવો વિચાર આવ્યો કે મનુષ્ય પોતે જનવરોની ભાષા સમજતાં શિખવાને બદલે પોતાની ભાષા સમજતાં જનવરોને શિખવે, તો એ માર્ગે છેવટે જનવરોની ભાષા જાણવામાં ક્ષતેહમંદ થવાય કે કેમ, એ અજમાયશ કરવા જેવી છે. એ વિચારને મેં મનમાં અનેક રીતે ફેરવી જોયો અને ગોઠવી જોયો; વર્તમાન ઉદાહરણોની સારાસારતા મેં તોળી જોઈ. તેમ કરતાં એક વાત મારા મનમાં ઠસી. પોપટને મનુષ્યની વાણી બોલતાં શિખવ્યાથી કાંઈ લાભ થયો નથી. પોપટના વિચાર મનુષ્યો જાણી શક્યા નથી અને મનુષ્યના વિચાર પોપટને જણાવી શક્યા નથી; અને વળી જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની મનુષ્યની અશક્તિનો આરોપ પોપટ ઉપર મૂકી “પોપટીઆ જ્ઞાન”ને હસવાસરખું ગણવામાં આવ્યું છે. આ અફળ ગયેલો પ્રયાસ લક્ષમાં લેતાં મને લાગ્યું કે જનવરો પાસે મનુષ્યની વાણી બોલાવવાનો પ્રયત્ન હાલ ન કરવો, પણ જનવરો મનુષ્યોની ભાષા સમજતાં શિખે, મનુષ્યોની લેખી ભાષા વાંચતાં શિખે, અને

* મારા સહૃદય મિત્ર, શેઠ હાજીમહમ્મદ અલ્લારખીઆએ તેમના “વીસમીસદી” માસિક માટે લેખ લખી મોકલવાનું મને ઘણી વખતે કહેલું, પણ કમનશીમે તે મારાથી બની શકેલું નહિ. આજ તેમના સદ્ભાવનું અને એ ઉત્તમ સાહસવાળા પત્રનું જાણ અહીં કરું છું. —ર. મ. ની.

પછી, પોતાના વિચાર મનુષ્યોની લેખી ભાષામાં લખીને દર્શાવે, એવો પ્રયાસ આ સંબંધમાં કરવો, એ સલાહભરેલું છે.

કાર્ય કઠણ છતાં આખરે ફત્તેહમંદ થવાશે એવી મને શ્રદ્ધા થઈ. ગધેડા, બળદ, રોઝ વગેરે પશુઓને મનુષ્યોએ મૂર્ખ ઠરાવ્યાં છે. પણ તે ખરેખરાં અક્ષલવગરનાં છે, કે મનુષ્યો તેમની બુદ્ધિ-શક્તિને સમજી શક્યા નથી, એ વિશે મને સંશય છે. આ પ્રસંગમાં મારો એ સંશય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને એ પશુઓને ગેર-ઇન્સાફ થયેલો માલૂમ પડે તો તે મટાડવો, એવી મારી ઇચ્છા થઈ. પરંતુ, એ જાનવરો સાથે પ્રસંગ કેમ પાડવો અને તેમને મનુષ્ય-ભાષા સમજતાં અને લખતાં કેમ શિખવવી, એ મુશ્કેલી નડી. રોઝ તો જંગલમાં વસનારૂં પ્રાણી છે, અને, મનુષ્યની વસતીમાં તો પશુનાં સંગ્રહસ્થાનોમાં જ રોઝ મળી શકે છે. સંગ્રહસ્થાનોમાં વિરોધી વૃત્તિથી ચર્ચા જ્ઞેનારાં પશુઓ અને મનુષ્યો સમક્ષ રોઝને મનુષ્યભાષા સમજાવવાનો અપતરો કરવો, એ વ્યર્થ છે. બળદ અને ગધેડા સાથે પરિચય પાડવામાં પણ કાંઈ લાભ નથી એમ લાગ્યું, કેમકે અહિં-સાના ઘણા ઉપદેશ થયા છતાં બળદ શિંગડાં મારવાની ટેવ મૂકી શક્યો નથી અને ગધેડો લાત મારવાની ટેવ મૂકી શક્યો નથી. તેમને મનુષ્યભાષા શિખવવા જતાં ગુરુએ શિષ્યનો માર ખાવો, એ વિપરીતતા ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરવાજોવો લાગ્યો નહિ. આ રીતે રોઝ, બળદ અને ગધેડાને મૂકી દેવા પડ્યા.

આખરે અજમાયશ માટે કુતરો પસંદ કર્યો. પાળેલો કુતરો પોતાનું પશુપણુ ઓછું કરી શકે છે, અક્ષલ વાપરતાં શિખી શકે છે, મનુષ્ય સાથે એકાંતમાં રહી શકે છે, શિક્ષણપ્રકાર સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકે છે. કુતરાના આવા આવા સહગુણથી આકર્ષાઈ, સારી જાતનો કુતરો લઈ મેં તેને કેળવવા માંડ્યો. પદાર્થોનાં નામ અને સાધારણ દ્રવ્યોના અર્થ તેને સમજાવવાનું અધર્મ ન પડ્યું. પણ લેખી ભાષામાં તેને પ્રવેશ શી રીતે કરાવવો, એ

પ્રશ્ન આગળ અટકવું પડ્યું. કુતરો પંજમાં પેન કે કલમ લઇને કક્કો ઘૂટે, એ તો અશક્ય જણાયું. પણ અક્ષરો લખતાં શિખવતાં પહેલાં અક્ષરો વાંચતાં શિખવવાની વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ વધારે અતુક્રળ થઈ પડી. પદાર્થોનાં ચિત્રો અને નામ પુસ્તકમાં પાસેપાસે છાપી, ચિત્રો પરથી નામ અને નામ પરથી અક્ષરો શિખવવાની “ સચિત્ર બાળપોથી ”નો અભ્યાસ કુતરો કરી શક્યો. અમુક અક્ષરનો ઉચ્ચાર સાંભળતાં તે અક્ષર પોતાના પંજ વડે બતાવતાં તેને આવડ્યું; પણ અક્ષર લખીને લેખી ભાષા પ્રકટ કરવાનું તેને આવડ્યું નહિ. આટલે સુધી ચાલી અખતરો અટક્યો હતો, તેવામાં એક જણને વાંકો વળી ધુરડી ધુરડીને ટાઇપરાઇટર પર આંગળીઓ દબાવતો મેં જોયો, અને એ દેખાવથી વિજળીના ચમકારા પેઠે મારા મનમાં વિચાર સ્ફૂર્યો કે કુતરાને ટાઇપ રાઇટરનો ઉપયોગ કરતાં કેમ ન આવડે ? અજમાયશ શ્તેહમંદ નિવડી. કુતરો ગૂંજરાતી ટાઇપ રાઇટરના અક્ષર છાપતાં શિખ્યો અને બોલેલા તેમ જ લખેલા શબ્દ ટાઇપિ રાઇટર દ્વારા પ્રકટ કરવા લાગ્યો.

કુતરાને હવે તેના પોતાના વિચાર ટાઇપ રાઇટર વડે દર્શાવતાં મેં શિખવવા માંડ્યું. કહેલા કે લખેલા શબ્દ તેની પાસે ટાઇપ રાઇટરથી છપાવવાને બદલે તેને પ્રશ્નો પૂછી તેના પોતાના વિચાર ટાઇપ રાઇટરના અક્ષરો વડે દર્શાવવાનો તેને અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો. ‘ તારે રોટલો ખાવો છે ? ’ ‘ તારે લાડુ ખાવો છે ? ’ ‘ તારે પાણી પીવું છે ? ’ ‘ તારે દૂધ પીવું છે ? ’ ‘ તારે બાગમાં ફરવા આવવું છે ? ’ એવા પ્રશ્નો તેને પૂછી તેની પાસે ‘ હા ’ કે ‘ ના ’ ના જવાબ ટાઇપ રાઇટર પર લખાવવાથી શરૂઆત કરી. તે પછી ‘ તારે શું ખાવું છે ? ’ ‘ તારે શું પીવું છે ? ’ ‘ તારે ક્યાં જવું છે ? ’ એવા પ્રશ્નો તેને પૂછી તેના ઉત્તર તેની પાસે ટાઇપિ રાઇટર પર લખાવ્યા. ત્યાંથી તેને આગળ લઇ ‘ પેલો કુતરો કેને ભસે છે ? ’ ‘ તું એ માણસને જઇ કેમ ભસે છે ? ’ ‘ તું પુછડી શા માટે હલાવે છે ? ’ ‘ તું ધુરડે છે

શા માટે?' 'તે' તારો એક કાન ઉંચો રાખ્યો છે ને એક કાન નીચો રાખ્યો છે તે સ્પષ્ટ? 'એવાએવા સવાલ પૂછી તેને પોતાના વિચાર ટાંધપ રાષ્ટર વડે દર્શાવવાની ટેવ પાડી. પ્રયોગ આ સ્થિતિથી આગળ લીધો અને કુતરો ન્યારે લાડ કરીને કાંઈ માગવાનો તીણો અવાજ કરે કે નાપસંદગી બતાવવા બસે, ત્યારે તેને મેં કહેવા માંડ્યું કે 'તારે જે કહેવું હોય તે ટાંધપ રાષ્ટરથી લખ.' આ રીતે કુતરાના જુદી જુદી જાતના અવાજના અર્થ મને સમજવા લાગ્યા, પણ, તે જાતજાતના અવાજ માણસની ભાષામાં સ્પષ્ટ રીતે લખવાનું અશક્ય જણાયું ત્યારે મને ભાન થયું કે માણસની ભાષા જનવરોની ભાષામાં ઉતારવી જેમ અઘરી છે, તેમ જનવરોની ભાષા માણસની ભાષામાં ઉતારવી પણ અઘરી છે; અને માણસની ભાષા બધા વિચાર અને બધા ઉચ્ચાર પ્રકટ કરવા સમર્થ છે, એ અભિમાન ખોડું છે.

કુતરાં કોઈ વખત 'ઉ ઉ ઉ ઉ.....' સરખા લંબાવેલા કરુણાભરેલા સ્વર કંઠમાંથી કહાડે છે ત્યારે લોકો કહે છે કે એ રીતે કુતરાં રોય છે, અને, યમના દૂત જોવામાં આવ્યાથી કુતરાને એવું રોવું આવે છે. આ ખુલાસો મને ઘણા વખતથી અસંતોષકારક લાગતો હતો. કુતરાને લાકડી કે પથરો વાગે, અથવા કુતરાનો પગ ગાડી તળે ચગદાય ત્યારે કુતરો દુઃખની જે ચીસ પાડે છે તેનાથી આ દીર્ઘ અવાજ જુદી જ જાતનો છે. શિયાળવાં પેઠે કુતરાં આવા લાંબા સ્વર કાઢવામાં સામેલ થાય છે, પણ, જે વચ્ચે ફેર એવો છે કે શિયાળવાં સાંમટાં અમુક અમુક વખતને અંતરે સ્વર કાઢવા મંડી પડે છે, ત્યારે કુતરાં ગમે તે વખતે એ સ્વર કાઢે છે, અને, એક કુતરે પ્રથમ સ્વર કાઢે છે ત્યારે બીજું કુતરે આંધે હોય તોપણ ત્યાં રજુરજુ તે સાંભળી એ સ્વર કાઢે છે, અને તે સાંભળી ત્રીજું કુતરે એ સ્વર કાઢે છે; અને એ રીતે ઘણાં કુતરાં જુદેજુદે ઠેકાણે રજાં રજાં એ ત્રાસ ઉપજાવનારા સ્વર કાઢે છે. શિયાળવાંના એવા સ્વર

હાજમહમ્મદ-
રમારક-ગ્રંથ

તે તારો એક કાન ઉંચો રાખ્યો છે અને
એક નીચો રાખ્યો છે તે શાથી ?

{ ચિત્રકાર:
રવિશંકર પંડિત

સાંભળી કુતરાં એ સ્વર કાઢવાનું શરૂ કરે, એમ પણ બને છે. કુતરાં ભસતી વખતે જેમ ગુસ્સાથી દોડે છે, અથવા લાકડી કે પથરો પોતાના પર આવતો જોઈ ચીસ પાડીને નાસે છે, તેમ આ સ્વર કાઢતી વખતે દોડતાં કે નાસતાં નથી, પણ, સ્થિર ઉભાં રહે છે. આ વિલક્ષણતા યમદૂતના દર્શનની માન્યતાથી વિરુદ્ધ જાય છે. હાથી કે દોડતી મોઠર કુતરાંને બચાવવામાં હોવાં જોઈએ; પરંતુ કુતરાં તેનાં દર્શનથી આવા સ્વર કાઢતાં નથી, પણ, ગુસ્સે થઈ ભસતાંભસતાં તેની પાછળ દોડે છે. યમદૂત કુતરાંને દેખાતા હોય તો કુતરાં એ રીતે ભસતાં ભસતાં પાછળ દોડે, એ સંભવિત છે. અથવા, યમદૂતને પોતાની તરફ આવતા જોઈ કુતરાં ખીતાં હોય તો તે ચીસો પાડીને નાસે, એ પણ સંભવિત છે. પણ આ સ્વરને પ્રસંગે કુતરાં આમાંના એકે પ્રકારે વર્તતાં નથી. તેથી, આ વિચિત્ર સ્વરનો ખુલાસો મારા કુતરા પાસેથી ટાઇપ રાઇટર દ્વારા મેળવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. પ્રથમ તો તેને એવે પ્રસંગે પોતાના વિચાર મને દર્શાવવાની વૃત્તિમાં લાવવાની મુશ્કેલી નહીં. એવા સ્વર કાઢાડતી વખતે કુતરાં બહુ આગ્રહી થાય છે અને કેમેકર્યાં અટકતાં નથી. તે વૃત્તિને લીધે મારો કુતરો આવા પ્રસંગ પછી સ્વસ્થતા કે શાન્તિ પામતો નહોતો અને તેને અટકાવ્યાથી નારાજ થયેલો રહેતો હતો, અને, તે કારણથી પ્રશ્નો કર્યા છતાં ટાઇપ રાઇટર ઉપર પંજો મૂકતો નહોતો. આવે વખતે તેને ધમકાવીને કે લાકડી બતાવીને અટકાવવાને બદલે મેં તેની પીઠ પર હાથ ફેરવી તેનું સાંત્વન કરવા માંડ્યું. આથી તેની અપ્રસન્નતા દૂર થઈ, પણ, તેની અસ્વસ્થતા અને અશાન્તિ કાયમ રહ્યાં અને પોતાના વિચાર દર્શાવવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં એ અન્તગચરૂપ રહ્યાં. આવે પ્રસંગે મેં તેને આશ્વાસનનાં વચનો કહેવાનું આદર્યું અને એવા ઘણા પ્રયત્નો પછી ‘તું આવી ખૂબ કેમ મારતો હતો?’ એ સવાલના જવાબમાં તેણે ટાઇપ રાઇટર ઉપર પંજો મૂકવા માંડ્યો. પહેલી વાર તો એટલો જ જવાબ તેણે લખ્યો કે “એ તો...શું કહું...?” આટલું લખી તે

અટકી ગયો અને થોડી વાર સ્થિર રહી તેણે પાંખે ટાઇપ રાઇટર પરથી ઉપાડી લીધો. બીજી વારને પ્રસંગે તેણે જવાબ લખ્યો કે “બનાવ નહોતો બન્યો. એ લાગણીનો ઉભરો હતો.” અને અગાડી કાંઈ લખ્યું નહિં. ત્રીજી વારને પ્રસંગે તેણે જવાબ લખ્યો કે “આવા ઉભરા વખતોવખત કાઢવાનો અમારો જૂનો રિવાજ છે; અમારી જૂની ટેવ છે.” તેના આવા આવા છુટક જવાબથી પ્રકટ થયું કે એ સ્વર દિલગીરીના નિશાસા સરખા છે, અને એ દિલગીરી શી બાબતની છે એ જાણીને હું નારાજ થઈશ, એ કારણથી તે જાહેર કરવા અચકાય છે. આખરે ધણો આગ્રહ કર્યાથી, અને મને ખોટું નહિં લાગે એવી ખાતરી બતાવ્યાથી તેણે લખ્યું કે એ સ્વરનો અર્થ કાંઈક આવો છે: “ધરતી પરથી આપણું પશુઓનું રાજ ગયું અને જીવલભગાર બેપગા માણસનું રાજ થયું !”

એક ઉદ્દગારના અર્થ વિશે આ બધું લાંબું વિવેચન થયું, અને, કુતરાંના એ વિલાપ વિશે જેમને મારા સરખી જિજ્ઞાસા નહિં હોય તેમને એ વિવેચનમાં રસ નહિં પડે. બીજા છુટક પ્રસંગોના કુતરાંના ઉદ્દગારના અર્થનું નિરૂપણ તેમને વધારે રચિકર લાગશે.

એક વખતે રસ્તેથી એક ધણો ઉંચો માણસ ઉંચી ટોપી અને લાંબો ડગલો પહેરીને જતો હતો. તેને જોઈ મારા કુતરાએ કાંઈક આવા શબ્દ કર્યા: “હુ હુ હુ હુ ! ભુ ભુ ભૂ ભૂ !” બીજા કુતરાં દોડી આવ્યાં તેમણે પણ એવા શબ્દ કર્યા. આ શબ્દનો અર્થ મારા કુતરાએ ટાઇપ રાઇટર પર એવો લખ્યો કે: “ઉંચો ગયો-આલમાં ગયો; નીચો જન-ધરતીમાં જ !”

મદારી સાથે લાલ મ્હોંનાં માકડાં અને રીંછ જતાં જોઈ, તેમ જ અન્યથા માણસને ધરમાં આવતો જોઈ કુતરાં “હો હો હો ! હો હો હો !” એવા અવાજ કરે છે, તેના અર્થ કુતરાએ લખ્યો કે: “બલા આવી, કહાડો એને, કરડો એને, પાડો એને, પટકો એને !”

અંગ્રેજ લોકનાં કાન કાપેલાં કુતરાને જોઈ મારો કુતરો “હુ હુ હુ હુ” શબ્દ કરે છે, તેવો જ શબ્દ તેણે કાનમાં લોળીઆંધી થયેલાં મ્હોટાં કાણાંવાળા મદ્રાસીને જોઈને કર્યો ત્યારે તે શબ્દનો અર્થ પૂછતાં કુતરાએ લખ્યું કે “કાન કદો; કાન કાપીને ખાઈ ગયો!”

ખુલ્લા મેદાનમાં ભરાયેલી સભામાં એક વખત હું મારા કુતરાને સાથે લઈ ગયો. ભાષણકર્તાએ પાટ પર ચઢી ભાષણ કરવા માંડ્યું કે તરત જ કુતરાએ મ્હોં શાડ્યું અને “ભો ભો ભો, હુ હુ હુ, હો હો હો” એમ ભસવા માંડ્યું. ભાષણકર્તા સાથે જણે સ્પર્ધા કરતો હોય, તેમ તેણે ભાષણ સાથે ભસવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. કેમકે-કર્યો તે અટક્યો નહિં. આખરે શ્રોતાઓના પોકારને લીધે મારે કુતરાને લઈ ભાષણમાંથી ચાલ્યા જવું પડ્યું. ઘેર જઈ મેં તેને તેના ભસવાનો અર્થ પૂછ્યો. તેણે લખ્યું કે “ઝોઝું પાત્ર ને અદકું ખરાડે; લાજ નહિં ને સાન નહિં.”

રસ્તેથી સરઘસ જવું હતું, તેમાં માણસો હાથમાં વાવટા લઈ કુદતા કુદતા અને ધૂણતા ધૂણતા ચાલતા હતા અને કઈંશ તથા કઠોર નાદે પોકારતા હતા કે “અમે ડાહ્યા, અમે ખરા; તમે ગાંડા, તમે ખોટા; કોની મગદૂર છે કે સામે થાય? કોની તાકાદ છે કે ઉલટો ચાલે?” આ જોઈ મારો કુતરો આમતેમ દોડતો અને પુછડી હલાવતો ભસવા લાગ્યો કે “વાડિ વાડિ વાડિ, બ્હાડિ બ્હાડિ બ્હાડિ, વો-ઓ-વો, બ્હો-ઓ-બ્હો.” સરઘસ ગયા પછી ઘણા વખત સુધી તે આ પ્રમાણે દોડતો અને પુછડી હલાવતો ભસ્યો. આ શબ્દોનો અર્થ તેણે એવો લખી બતાવ્યો કે “બ્હાડ આબું, ફેફડ આબું; ભાંગ ચઢી, અક્કલ ગઈ.”

કુતરાના શબ્દ અને તેના અર્થ ઉપર આપ્યા છે ત્યાં દરેક પ્રસંગે ‘લગભગ’ એ વિશેષણ ઉમેરવાની જરૂર છે. કેમકે પશુઓના શબ્દ પ્લારીકીથી બરોબર રીતે દર્શાવવાને જોઈતા અક્ષર અને ચિહ્ન મનુષ્ય-ભાષામાં નથી. કુતરાં ભસતી વખતે સ્વર લંબાવતાં વચમાંથી ઉચ્ચાર

બદલતાં જાય છે, તે દર્શાવવું તો અશક્ય છે. અને, મારા કુતરાએ મને ઘણી વખત લખીને કહ્યું છે કે “અમારી ભાષાના વિચારને મળતી ઢાયાજ તમારી ભાષામાં બતાવી શકાય છે. અમારા ઉચ્ચારના પૂરેપૂરા અને ખરેખરા અર્થ મનુષ્યભાષામાં બતાવી શકાય તેમ નથી.”

રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ

પ્રાસ્તાવિક સોરઠા

દિલગીર ંહાલા દાગ, સીદી-ઢૈયાં શામળાં;
ંહાલાં નિજ વછનાગ, પારસ ન ખપે પારકાં.

હાડ ચામનાં હેત, હરખુડાં હેરામણાં,
સોનાથી સવિશેષ, સાચાં દિલની સરભરા.

માંગણુ માગે મોજ, મોટાં ઘરનાં માણુસાં,
ભભકી જાને ભોજ, અમે ભિખારી ભાવનાં.

શિયાળવાનાં સંઘઃ એક જ સાવજ એકલાં;
અપ્તાંગીને રંગ મંસારીના સ્હોય નહિ.

વિહંગડાં મા વાલ પાંખ્યું આવ્યે પરવરે,
માવડિયા માયાળ રોઢને માગે રોટલા.

એળિયા જેવો આંબ, દાડમ લાગે દેવતા,
રાંકડિયાંને રાખ, મીઠી મોહનથાળ શી.

નામાંકિતની એક કાણી મરતાં કુતરી,
કાણિયા આવે અનેક લૂખી આંખો લૂછતા.

સ્વ. “દિલગીર”

અનાદરેલ અતિથિ

તે નંદનવનના પ્રાસાદમાં મહારા પિતાનું સ્થાન છે. એ પ્રિય પિતાના ઉછંગમાં એકદા હું રમતી ને તેજેમય હાસ્ય હસતી. તે બાલશ્મિત સારી યે દિશાઓ અજવાળતું અને બ્રહ્માંડને ભરતું. કોઈ સત્કારશો તે સુંદર દિનનાં સ્મરણાં ? ત્રિભુવનમાં એવું કોણ છે જે પિતાની આજ્ઞા અવગણે ? પિતા તે મહારો પ્રાણ છે; અને તેની આજ્ઞા મને શિરસાવંધ હો. પિતાના વિશાળ અંકે એક દિ' મહાઈ વિમલ હાસ્ય નર્તી રહ્યું અને ત્યાં તેણે આજ્ઞા કીધી કે “ જા, બેટા, પેલા

ઉદ્યાનના પ્રાસાદમાં જઈ નિવસ. ઉતરશે ઉદ્યાનમાં અતિથિઓ; સત્કારજો તેમને પ્રાણના પરિભજો.” પ્રાસાદમાં નિવસવા તે શાન્તિમય ઉદાત્ત ખોળો મહે' ત્યજ્યો.

પણ ત્યારે હું નહોતી જાણતી કે મહાઈ તે આતિથ્ય સ્વીકારવા કોણ અતિથિ પધારશે.

અતિથિનું આતિથ્ય એ તો ભારતનો પ્રાચીન મહિમા, અને સમસ્ત સુંદરીઓનો સ્વાંગ છે. કોણ તેનો અભિલાષ નહિ આદરે ? મહને ય તે અભિલાષ જાગ્યો, ને પ્રયાણ પહેલાં પિતાને છેલ્લું વંદન કીધું. પિતાએ આત્મિક પ્રેરણા પાછ ને સહ્યોધી કે: “ બેટા, સહુ નાશવંત વસ્તુઓથી નિઃસંગ રહેજો.”

x

x

x

x

મહારા ઉદ્યાનમાં મળસ્કાનો બાલસૂર્ય પ્રકાશવા માંડ્યો ને સારી
ય સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય સમેટાઇ ઉદ્યાનમાં ભરાવા માંડ્યું. તેની મનોહરતા
તે પ્રાસાદની ભવ્યતા વધારતું ને તે પર પડતો સુવર્ણો પ્રકાશ મળે ય
મોહવિવશ કરતો.

મહારી વાડીમાં અગ્નિજ્વાલા ને અનિમંત્રિત અતિથિઓ ઉતર્યા;
સહુએ ય તે ભગવા ભેળે. એ દૃશ્યે મળે શંકર ને તેના શિષ્યોનું
ભાન થયું. મહેં તેમને વૃક્ષની છાયા નીચે વાસો આપ્યો. છાયા મૂકી
વૃક્ષની શાખા સહુએ પસંદ કરી અને અકેક જુદી જુદી શાખા પર
સહુ જઇ બેઠા. મહેં તો અંજલિ ભરીભરી અર્ધ્ય મહારા અતિથિને
પાદે અર્પ્યા; પણ હું નહોતી જાણતી કે આ ઉદ્યાન તે અતિથિઓનું જ
હતું. તહેની આશિષ મહારે શિર વર્ષતી ને મહારી પુણ્યવંતી વાડી ભરી-
ભરી ભાસતી. ઓ શાણા સંસારીઓ! કોઇ લેશો એ પુણ્યની પરિમળ ?

x x x x

ઉદ્યાનની આત્રવટામાં કોઈલ સૌ દૃશ્ય અદૃશ્ય રહી જોતી
ને અણુઅણુમાં પડ્યો પાડતી કે: “ સત્કારો, સત્કારો, સહુએ ય
આ અતિથિઓને.”

x x x x

અતિથિઓનું ઓજસ તો સારા ય ઉદ્યાનમાં પ્રસર્યું ને નંદન-
વનને ય ભૂલાવે તેવો તે સુરમ્ય બન્યો.

એક પ્રભાતે ઉપા ગુલાબની અંજલિ ભરી નિજ અતિથિ-
સત્કારાર્થે આકાશને આંગણે ઉભી હતી. મુખડે હાસ્ય અને હૈયે એને
ઉદ્ઘાસ ઉભરતાં. એ તો ઔદાર્યની મૂર્તિ. જાણે અતિથિના પુણ્યની
પ્રસાદી ! મહતોની પ્રસાદી અવગણ્યાનું મહાપાપ કલાવતીને
લાગેલું, તે ઉપા જાણતી ને તેથી અગ્નિએ ય પ્રસાદની અવગણના
ન કરતી. ઉપાનો ભંડાર ખતાવી મહારા એક અતિથિએ મળે કહ્યું
કે: “ કુમારી, માગો આ અખૂટ ભંડારની ભિક્ષા. હું અભિમાનિનીને
ભિક્ષા માગવી ન રુચી. મહારા ગર્વિષ્ઠ હૈયે તે અતિથિના આદેશને

અવગણ્યા. પણ મહારા અતિથિ શકુંતલાના દુર્વાસા અતિથિ જેવા ન હતા. તે તો વસિષ્ઠ જેવા સુશીલ ને સુધીર હતા. તે ધન્ય પણ મહારે હૈયે તેણે અપૂર્વ અહાલેક જગાવ્યો. સારા ય ઉદાનમાં તેના શિષ્યોએ પડથો પાડ્યો. ઓ સુભટ વીર અને વીરાંગનાઓ ! સુણુશો કોઈ એ પડધાના પ્રતિધ્વનિ ? અતિથિના અહાલેકે સારી ય શાખાઓ ડોલી રહી. પત્રેપત્રે ત્હેની મધુર સુરાવલિ ગૂંથાઈ રહી.

અતિથિએ આજના અહાલેકમાં માગેલી મધુકરી આપવા કોણ અશક્ત હશે ? અતિથિએ માગ્યું : “ ભગવતી ! આપશો આ વૃક્ષમાં અખંડ વાસો ? ” અદૃશ્ય બેઠેલી મહારી કેકિલ કૂચ ઉઠી : “ આપો આપો દેવને ય હુલ્લ એવા આ અતિથિઓને અખંડ વાસો.” હું તો ‘તથાસ્તુ’ કહેતી હતી, પણ મહારી પૂઠે રહેલી ઉદાનની કોઈ અંધારી દિશા રુદનમય સૂર મહારા અંતરમાં પૂરી રહી. તે ધ્વનિ મ્હને પરિચિત લાગ્યો. હું થંભી; પુનઃ સ્વસ્થ ચિત્તે તે સાંભળ્યો : “ બેટા, સહુ નાશવંત વસ્તુથી નિઃસંગ રહેજો.” અવાજ તો પરિચિત હતો; પણ તેમાં બહાદૂરી, હિમ્મત અને દ્રઢતા ન હતી. તે ભયભીત, કંપિત ને રુદિત અવાજે મ્હને શક્તિ કરી. વળી તેણે મહારા અંતરમાં કરુણ પ્રતિધ્વનિ કર્યો કે “ સંશયાત્મા પ્રણયતિ । ” હવે મ્હને લાગ્યું કે જરૂર આ તો પિતાનો અવાજ. પૂર્વની સ્મૃતિ જગતી હોય તેમ મ્હને થયું. નશ્વર ઉદાન ને તેમાં વસેલ નશ્વર અતિથિઓનો સંગ મ્હેં અવગણ્યો. માગેલી મધુકરી ન આપી ને તેના સંગથી યે નિઃસંગ રહેવા-ધ્વજીયું. મહારી વ્યાકૂલ સ્થિતિ અતિથિએ અનુભવી. સહુ યે ખાલી કમંડલે ઊડ્યા ને જતેજતે ઉચ્ચાર્યું કે :

“ મા હો વ્યથા, હો નવ મોહભાવ. ”

x x x x

વિરૂપ વેરાનમાં-તેં પ્રાસાદના ખંડિયેરોની સારી ય દિશાઓમાં-હવે તો શોધું છું મહારા એ અંતરધાન અતિથિઓને. નથી રુચતા હવે એ વેરાનની વિરૂપતાનાં ભયંકર ખંડિયેરો. હું તો હૈયાસુની એ

અતિથિઓ શોધું છું, ને જલ્પું છું કે ક્યાં એ પ્રાસાદની મનોહર ભવ્યતા ને ક્યાં આ ખંડિયેરોની ભયંકરતા ! ઓ આકાશ અને પૃથ્વી ! ઓ સૂર્ય ને ચંદ્ર ! ખતાવો, ખતાવો, મહારા એ અંતરધાન અતિથિઓને. મહારી કોકિલ મૃદુલ પણ મધુર અવાજે બોલી ઉઠી કે :

“તેને ન શોધ, તુજને જડશે નહીં તે.”

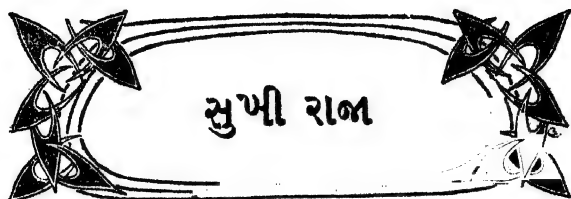
એ અવાજે મહેને કંપાવી. એવી નિષ્કુરતા માટે મહે તેને ધમકાવી. તેરીસાધ, રોધ ને મહારા વિરૂપ વેરાનના વૃક્ષની ખખેલમાં ધડીભરના વિરામ કાજે જઈ સૂતી.

મહારી કોકિલ મહેને પ્રિય હતી, તેની મધુરતા શાશ્વત હતી. તે મહારું નિખાલસ સખ્ય સદા ય આદરતી. એનો રોધ મહેને અસહ્ય લાગતો ને તેથી જ હું તેને મનાવતી. તે માનતી, હૈયામાં લપાતી ને ત્યાં રહી મધુર સુરે અમૃતમય સંગીત આલાપતી; મહારા સરોવરના હ્રોળાણુને શાન્ત પાડતી ને ધીમું ધીમું ડોલાવતી.

હજી ય મહેને મહારા ખંડિયેર ને વેરાનમાં અતિથિઓના ભણુકારા વાગે છે. હું ને મહારી કોકિલ તહેમની પદાવલિ મંદિર, મઢી, વનદેશ ને સંસારની જાડીમાં પણ શોધી રહ્યાં છીએ. પણ નથી તહેનો આદિ કે અંત. જો તે સ્વર્ગીય સ્મૃતિચિહ્ન લાધે તો આદરીએ તે પર આંસૂના અભિષેક ને પામીએ પુનર્જન્મે તે અતિથિઓનો પુણ્ય સંગમ. ઓ સંસારના શાણા સાધુ અને સાધ્વીઓ ! પધારે તો સત્કારશો મહારા તે અતિથિઓને.

સ્વ. “સૌ. મુવણા”

સુખી રાજ

એક નગરની મધ્યમાં રાજમહેલના એક હંચા ગોખમાં સુખી રાજાનું પુતળું હતું. તે આખું સોનાના પતરાથી મઢેલું હતું. આખને ઠેકાણે તેને બે પાણીદાર નીલમ જડયાં હતાં, અને તરવારની મૂંઝમાં એક મોટું બેમૂલ માણેક જડેલું હતું. રસ્તે જતાઆવતા લોકો તેની તરફ આશ્ચર્યચકિત નયને જોઈ રહેતા અને તેની શોભાની ખૂબ પ્રશંસા કરતા.

એ નગરનો એક અધિકારી, પોતે કળામાં કંઈક સમજે છે એવું લોકોને દેખાડવા ઇચ્છતો હતો. તે કહેતો કે “ઝાડપર મોર શોભે તેવું આ પુતળું મહેલપર શોભે છે;” પણ, વળી તેને કેંઈ ગાંડામાં ગણશે એ બ્હીકે કહી દેતો કે “પણ તે બહુ ઉપયોગનું નથી.”

એકવાર એક છોકરો અને તેની મા ત્યાં થઈને જતાં હતાં. છોકરો રમવાને ચાંદો માગતો હતો અને રડતો હતો. મા છોકરાને શીખામણ આપતી બોલી: “જો આ સુખી રાજ કેવો ડાહ્યો છે? એ કાંઈ કોઈ દિવસ રડે છે?”

સંસારની જાનળથી મૂંઝાયેલો કોઈ નવયુવક ત્યાં આવી ચઢ્યો. અને પુતળા તરફ જોઈ મનમાં વિચાર કરતો બોલ્યો: “આ રાજ જેવા ખરેખરે સુખ ભોગવનારા પણ દુનિયામાં છે ખરા!”

રાજ નિશાળ છૂટતી ત્યારે બાળકો ત્યાં આગળ થઈને નીકળતાં. એકવાર એક છોકરો પુતળા તરફ જોઈ બોલ્યો: “કેવો રૂપાળો દેવ જેવો લાગે છે!” પછવાડે મહેતાજી આવતા હતા તે આ સાંભળી કરડાકીમાં બોલ્યા: “અલ્યા ડાહ્યા; તે કોઈ દહાડો દેવ જોયેલા ખરા કે?”

છોકરો બોલ્યો: “સાચેસાચા તો નથી જોયા, પણ સ્વપ્નામાં જોયા છે.”

મહેતાજી તો આ સાંભળીને ચીઢાયા. બાળકોને વળી સ્વપ્નાં આવતાં હશે, એ વાત તો એમના મનમાં ઉતરી જ નહિ.

x

x

x

x

એક રાત્રે એક પોપટ ઉડતો ઉડતો આ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. દોઢેક માસ પહેલાં પોપટોનું એક મોટું ટોળું ઉત્તર તરફ જતું હતું. તેમાંથી આ ભાઈ જરા લ્હેરી હોવાથી પાછળ રહી ગયા હતા. ચોમાસું આરતું થે વીતી ગયું હતું, અને લીલાંછમ ખેતરોમાં શિયાળુ પાક તૈયાર થવા આગ્યો હતો. વળી જમણી, દાડમી ને ખોરડી લૂમીઝૂમીને લચી રહી હતી. પાકીને રાતાં ચોળ થયેલાં મરચાંથી ભર્યાભર્યા મરચીના છોડ તો એટલા ફાલી રહ્યા હતા કે ન પૂછો વાત. આ બધું જોઈને આ પોપટજીની દાઢ લોભાઈ ગઈ અને એ ભાઈ આ બધું ખાવા પાછળ રહી ગયા. ખીજ પોપટો તો ચાલ્યા ગયા.

શિયાળુ પાક ઉતરી ગયો, એટલે આ ભાઈ પણ કંટાળ્યા. સોબતીઓ બધા ચાલ્યા ગયા હતા, એટલે પોતે એકલો પડ્યો અને બેચેન થવા લાગ્યો. તે ધડકો: “શિયાળાનો પાક તો બધો હવે લોકોએ ઉતારી લીધો છે; અને જમણી ને ખોરડીમાં પણ હવે કંઈ ઝાઝા ફસ જેવું રહ્યું હોય એમ દેખાતું નથી; માટે અહીં હવે વધુ રહેવામાં માલ નથી.”

આખો દિવસ તેણે ઉડ્યા કર્યું. ઉડતો ઉડતો રાત્રે તે આ નગરમાં આવી પહોંચ્યો. નગરમાં તો ધમાલ અને ધોંધાટ હતા, એટલે રાતવાસો ઝાં કરવો તેનો એ વિચાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં રાજ-મહેલના હંચા ગોખમાં એઠેલા રાજના પુતળા પર તેની નજર પડી.

“વાહ વાહ ! આ ઠોકાણું ભારે છે. એકાંત, અને વળી બેસવાની સોઇ પણ કેવી ? કેમ જાણે મારે માટે જ કોઇએ રચી રાખેલી હોય નહિ !” એમ કહી તુરત તેણે પુતળાના બોળામાં પડાવ નાખ્યો.

“ઓહો ! આજ તો સોનાનું બિજાનું મળ્યું ને શું ?” પોપટ આસપાસ જોઇને કહ્યું, અને આનંદથી ઉંઘવાની તૈયારી કરી. પણ જ્યાં પોતાની પાંખમાં માથું નાખવા જાય છે, ત્યાં ટપ લઇને એક પાણીનું ટીપું તેની પીડ પર પડ્યું.

“અરે ! આ તો નવાઇની વાત ! આકાશમાં ક્યાંય વાદળાંનું તો નામ સરખું નથી, કે નથી કાંઇ વરસાદની નિશાની. બધે તારા ઝગઝગે છે; ને આ પાણીનું ટીપું ક્યાંથી ? આ દેશની હવા તો કાંઇક અજબ લાગે છે, ભાઈ !”

એટલામાં બીજું ટીપું પડ્યું.

“આ ઠોકાણું જ તદ્દન નકામું છે. આ પુતળું આશ્રય આપવાને બદલે આમ હેરાન કરે, એ તે કેમ સહન થાય ?” આમ વિચાર કરીને તે ઉડવા જાય છે ત્યાં પાણીનું ત્રીજું ટીપું તેનાપર પડ્યું. પોપટ અકળાઇને ઉચે જોયું : “અરે ! પણ આ શું ?”

સુખી રાજની આંખમાંથી આંસુ વહી રહ્યાં હતાં ! સોને મઢેલા ગાલપર થઇ ઢળતાં ઢળતાં તે પોપટપર પડતાં હતાં. ચંદ્રના પ્રકાશમાં રાજનો ચહેરો ભવ્ય અને સુંદર દેખાતો હતો. તેની આંખમાંથી આંસુ સરતાં જોઇ પોપટનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું. તેણે પૂછ્યું : “અરે ભાઈ, તમે કોણ છો ?”

“હું સુખી રાજ છું.”

“સુખી રાજ ? ! ત્યારે રડો છો શામાટે ? આ તમારાં આંસુથી તો હું પલળી રહ્યો છું.” એમ કહી પોપટ પાંખ પહોળી કરી.

રાજએ જવાબ આપ્યો : “હું જ્યારે જીવતો હતો ત્યારે મને ખબર સરખી થે ન હતી કે આંસુ શું કહેવાય. હું રાજમહેલમાં રહેતો. ત્યાં દુઃખનું તો નામ સરખું પણ સાંભળેલું નહિ, એટલે મને સુખ

સિવાય ખીજ શાનું જાન હોઈ શકે ? દિવસે હું મારા મિત્રો સાથે આનંદ કરતો. રાત્રે નાચરંગ જમાવતો. મારા મહેલના બગીચાની આસપાસ એક મોટો ગઢ હતો. તેની બહારની દુનિયા ક્વી છે તે જાણવાની મેં કદિ ચિંતા જ કરી ન હતી. મારી ચોપાસનું વાતાવરણ સુંદર ને સુખમય હતું. મારા હજુરીઆ અને મિત્રો મને ‘સુખી રાજા’ કહી બોલાવતા. અને જો વૈભવથી જ ખરું સુખ મળતું હોય, તો હું સુખી જ હતો. માંડ આખું જીવન એ રીતે પૂરું થયું. મારા મૃત્યુ પછી મારી યાદગીરીમાં લોકોએ માંડ પુતળું કરીને અહીં બેસાડ્યું. અહીં હું એટલે બધે ઉંચે હું કે હું અહીંથી મારા નગરનાં બધાં દુઃખો અને દરદો નજરોનજર નિહાળી રહ્યો છું. માંડ હૃદય સીસાનું બનાવેલું છે તે પણ આ દુઃખો જોઈને પીગળી જાય છે. હું માંડ રદન નથી રોકી શકતો.” આટલું બોલતાંબોલતાંમાં તો તેનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

પોપટ આ સાંભળી વિચાર કરવા લાગ્યો: “અરે, ત્યારે આ પુતળું નક્કર સોનાનું નથી ?” પણ વિવેકની ખાતર તેણે આ વિચાર મનમાં જ શમાવી રાખ્યો. રાજાએ ધીમા અને કરણ અવાજે બોલવું ચાલુ રાખ્યું:

“આધે આધે, એક નાની અંધારી પોળમાં એક કંગાલ ઘર છે. તેની એક બારી ઉઘાડી છે, અને તેમાંથી હું જોઉં છું કે એક બિચારી ગરીબ બાઈ દળણું દળી રહી છે. તેનો ચહેરો શિક્કો ને ચિંતાભર્યો છે. તેનાથી થોડે છેટે ખૂણામાં ચીંથરાંની ગાભા જેવી ગોદડીમાં તેનો છોકરો તાવે પીડાતો પડ્યો છે, અને બિચારો “મા ! દૂધ. મા ! મારે દરાખ ખાવી છે.” એમ બોલતો તરફડે છે. એની મા પાસે ઘરમાં ગોળાના પાણી સિવાય ખીજું કશું જ આપવાનું નથી. તે બિચારી શું કરે ? બાળકને કઈ રીતે સમજાવે ? ઓ ભાઈ ! ઓ પ્યારા પોપટ ! તું કૃપા કરીને મારી તરવારની મૂકમાંથી આ માણેક કાઢીને એ બિચારી બાઈને ન આપી આવે ? હું તો અહીં જડા-ચેલો છું, એટલે લાચાર છું કે અહીંથી ખસી શકું તેમ નથી.”

પોપટે કહ્યું: “ભાઈ, મને તો વખત નથી. મારા બીજા બધા સાથીઓ કેદા’ડાના ગયા છે, તે મારી વાટ જોઈ રહ્યા હશે. એ બધા અભારે કાં તો ઉજ્જયની સુધી તો પહોંચી ગયા હશે અને મહા-કાલેશ્વરના દેવાલયપર કે ઈશ્વરની ગુફામાં ચક્રર મારતા હશે. મારે પણ ત્યાં જલદી પહોંચવું જોઈએ. અહીં હું વધારે નથી રોકાવાનો.”

રાજા ગગગળે સાહે બોલ્યો: “અરે, ભાઈ પોપટ! તું મને નિરાશ ન કર. રક્ત એક રાત મારી પાસે રોકાઈ જ અને માંડ આટલું કામ કર. પેલા બિચારા છોકરાનો પ્રાણ જાળ્ય છે!”

પોપટ બોલ્યો: “છોકરો? છોકરાના પ્રાણ જાળ્ય તેમાં હું શું કહું? છોકરા તો વળી પંખીઓને બહુ હેરાન કરેછે. એ તો સાંડ છે કે અમે બહુ ઉંચે ઉડી શકીએ છીએ, નહિતર તેઓ તો પથરા ફેંકીને અમારો ધ્રાણ જ કહાડી નાખે એવા હોય છે!”

આ સાંભળી રાજાનો ચહેરો મ્હાન થતો જણાયો. પોપટને એ જોઈને લાગણી થઈ આવી. તે બોલ્યો: “તમે શોક ન કરો. ચાલો, એક આજની રાત હું તમારી સાથે રહી જઈશ.”

રાજાએ કહ્યું: “ધન્ય છે ભાઈ, ધન્ય છે તને.”

પોપટે તરવારની મૂકમાંથી પેલું બેમૂલ માણેક ચાંચવડે ખેંચી કહાડયું અને તે લઈને નગરની અગાશીઓ ને છાપરાઓ ઉપર ઉડતો ચાલ્યો. નગરનું મોટું મંદિર તે વટાવી ગયો. તે ઉપર અસંખ્ય દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ કેતરેલી હતી. ત્યાંથી આગળ જતાં નગરશેડની ઉંચી હવેલી આવી. શેડાણી અગાશીમાં ઉભાંઉભાં સુતીમને વરધી આપી રહ્યાં હતાં: “જુઓ, આવતી કાલના જમણ મારે બધું તૈયાર રાખજે, હોં. અનાજ દળવા આપી દીધું છે ને? દળનારીઓ બહુ આળસુ અને બેદરકાર હોય છે.” પોપટ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. નીચે બજારમાં મારવાડીઓ રૂપીઆ ગણુતા હતા તેનો ખણખણાટ અને સટોરીઆની ખસોનો કોલાહલ સંભળાતો હતો. એ બધું છોડીને તે પેલા કંઘાલ ઘર આગળ આવી પહોંચ્યો.

તેણે અંદર ડોકિયું કર્યું તો છોકરા તાવે-
બરો પથારીમાં તરડતો હતો. તેની મા થાકીને
ધંટી ઉપર ~~જ~~ ઉંઘી ગઇ હતી. પોપટ અંદર
ગયો અને તેણે પેલું માથુંક હળવે રહીને
બાઇની બાજુમાં ધંટી
ઉપર મૂકી દીધું. પછી તે
છોકરાની ઉપર ધીમેધીમે
આમતેમ ઉડ્યો અને તેના
તપેલા શરીરપર પાંખથી
ઘડીભર પવન ફાળ્યો. છોક-
રાને તેથી બહુ જ શાંતિ
થઇ હોય એમ જણાયું અને
તરત તે મીઠી ઉંઘમાં પડ્યો.

પોપટ ત્યાંથી બહાર
નીકળી રાજા પાસે આવી પહોંચ્યો અને જે બન્યું હતું તે કહી સંભ-
ળાવ્યું. છેવટે તે બોલ્યો: “આટલી ટાડ હતી, તો યે મને તો ગરમી
આવી હોય એમ લાગે છે !”

“એ ગરમીનું કારણ એ છે, કે તારે હાથે પુન્ય થયું છે.”
રાજાએ કહ્યું.

પોપટને વિચારો આવવા લાગ્યા અને ધીમે ધીમે તે ઉંઘમાં પડ્યો.
સવાર પડી. તે ઉડીને નદીએ ગયો અને પાણીમાં જરા એકબે
ડૂબકી મારી, એવામાં ત્યાંથી કાઠ પક્ષીશાસ્ત્રી નીકળ્યો. તે વિચા-
રમાં પડી ગયો કે આ ઋતુમાં અહીં પોપટ ક્યાંથી? તેણે તો ઘેર
જઈ તે દહાડાના ઝાપામાં આ વિષયપર એક લાંબો લેખ લખ્યો !
સૌ તે લેખની જ વાતો કરવા લાગ્યા, કારણકે તે એવી અધરી
ભાષામાં લખાયો હતો કે ધણીખરા તો એ સમજી પણ શક્યા નહિ !

પોપટ વિચાર કર્યો કે આજ તો ચાલી નીકળવું છે, એટલે તેણે
તે દહાડો આખો નગર ઉપર ભટકવામાં ગાળ્યો.

કેટલો ય વખત તે મોટા મંદિરના શિખર ઉપર બેસી રહ્યો. ખીજાં પખીઓ તેને જોઈને અંદરઅંદર કહેલા લાગ્યાં: “કેવો મજાનો પોપટ છે!” પોપટને આ સાંભળીને બહુ આનંદ થયો.

રહાંજ પડી અને ચન્દ્રમા ઉગ્યો. પોપટ સુખી રાજ પાસે ગયો: “કેમ ભાઈ! હું તો હવે જાઉં છું. મારા સરખું કંઈ કામકાજ?”

રાજ બોલી ઉઠ્યો: “અરે પોપટ! હાલા પોપટ! એક રાત વધારે રહી જ ને!”

પોપટ કહ્યું: “ના રે ભાઈ, મારા સોબતીઓ તો આજે આગ્રામાં ધૂમતા હશે ને મોગલ આદલાહના મહેલપર હોર કરતા હશે, કે તાજ-મહાલના હોજમાં ન્હાતા હશે. અહાહા! ચંદ્ર ઉગે છે ત્યારે એ તાજમહાલ તો શાહજહાંનું શોકસંગીત જ બની રહે છે. ચમુનાનાં જળ સૈદાઓ થયાં તે સંગીતમાં સુર પૂરતાં વહાં જ કરે છે.”

રાજનું તો પોપટના આ બધા પટપટારા તરફ ધ્યાન જ ન હતું. તેણે કહ્યું: “અરે ભાઈ, પણ માઈ સાંભળ તો ખરો. આ શહેરને સામે ખૂણે એક ઘરના કાતરિયામાં હું એક દરિદ્રી યુવાનને જોઉં છું. તે બિચારો ટૂંટિયું વાળી નિરાશામાં માથું ઝૂકવી બેઠો છે. તેના વાળ મૂંઝેલા ગુચ્છાદાર છે; તેની આંખો વિશાળ ને કવિતાભરી છે. તે અત્યારે એક મનોરમ ઝમકભર્યું મહાકાવ્ય લખી રહ્યો છે. પણ ઠંડીને લીધે હવે તેનાથી લખાતું નથી. તાપણું કરવાને ઘરમાં બળતણ સરખું થે નથી, તો ઓઢવાને ગરમ કપડાં તો ક્યાંથી જ હોય? ભૂખને લીધે એ બિચારાને ચક્રર આવે છે.”

આ સાંભળી પોપટના દિલમાં દયા આવી ગઈ. તેણે કહ્યું: “ચાલો ભાઈ, એક રાત હું વધુ રોકાઈશ. લાવો ખીજું રત્ન હોય તો તેને આપી આવું.”

“હા દૈવ!” રાજ બોલી ઉઠ્યો: “હવે મહારી કને એકકે ચ રત્ન નથી; પણ મહારાં આ બે નેત્રો બાકી રહ્યાં છે. પાણીદાર નીલમનાં એ બનાવેલાં છે. તેમાંથી એક તું ખેંચી લે અને તેને આપી આવ.

તે કોઈ ઝવેરીની દુકાને વેચશે અને અન્ન, બળતણ વગેરે સામગ્રી લઈ આવશે ત્યારે એતું કાલ્ય પૂરું થશે.”

આ સાંભળી પોપટ રડવા લાગ્યો: “ભલા રાજા, તારી આંખમાંથી નીલમ કાઢતાં મારો જીવ નહિ ચાલે. ના ભાઈ, મારાથી એ નહિ બને.”

રાજા બોલ્યો: “અરે પોપટ! એ બહાલા પોપટ! ભલો થઈને હું કહું છું તેમ કર, આપુ. અરેરે! એ! પેલા યુવાન કવિનું અંગે-અંગ કંપે છે. મારાથી એ નથી સહ્યું જતું.”

પોપટ રડતાંરડતાં રાજાની આંખમાંથી નીલમ ખેંચી લીધું અને પેલા યુવાન કવિના ઘર તરફ ઉડ્યો. કાતરિયાના છાપરા અને પછિત વચ્ચે એક બાંકોઈ હતું, તેમાંથી તે અંદર પેઠો. પેલો જુવાન તો બે હાથ વચ્ચે માથું નાખી ગમગીન હૃદયે વિચારમાં લીન થઈ બેઠો હતો. તેણે પોપટનો ધડકાટ સાંભળ્યો નહિ.

એકાએક તે વિચારમાંથી ચમકી ઉઠીને જુએ છે તો પડખે કાગળિયાં પર ઝગહગાટ કરતું સુંદર નીલમ પડ્યું છે! આનન્દના આવેશમાં સજ્જ નંચને તે ઉંચે બેઠને પોકારી ઉડ્યો: “હા, પ્રભુ! મહારી કદર થઈ ખરી! ત્હારી લીલા અપાર છે.” તેના મ્હેરાપર સુખની મધુરી છાયા ફેલાઈ રહી.

ખીજે દહાડે પોપટ આખો દિવસ શહેરમાં રખડ્યો. વારંવાર તે કિલકિલાટ કરતો, પણ કોઈ તેનાપર બહુ ધ્યાન આપતું નહોતું.

નહિ. સાંજ પડ્યે તે પાછો રાજ પાસે આવ્યો અને કહ્યું: “હું તમારી રજા જ લેવા આવ્યો છું.”

“અરે પોપટ, બાપુ ! હજી એક રાત—શકત એક જ રાત—વધારે રહી જા.”

“હવે તો, ભાઈસાહેબ, મને જવા જ દો. મને તો હવે મારા સોબતીઓનાં સ્વપ્નાં આવે છે. એ બધા હવે તો ક્યાંય આગળ નીકળી ગયા હશે, એટલે મારે હવે ઝટ જવું જ રહ્યું. પણ પ્રિય રાજ ! હું તમને કદિ નહિ ભૂલું. આવતે વર્ષે હું પાછો આવીશ ત્યારે ખે સુંદર રત્નો લેતો આવીશ અને આ એ ખાલી જગ્યાઓ પૂરી દઈશ.”

પણ રાજની નજર તો નીચે જ હતી. તેણે કહ્યું: “મારી સામે પેલા નીચેના ચોકમાં એક બિચારી દાતણ વેચનારી છોડી ઉભી છે. તેનાં દાતણ બધાં ગટરમાં પડી બમડી ગયાં છે. તે કંઈ પૈસા ઘેર નહિ લઈ જાય, તો એનો બાપ એના હાડકાં ભાગી નાખશે, એ દુખે એ બિચારી રહે છે. નથી એને ઓઢણું, કે નથી પહેરવાને સારી ધાધરી. ટાઢે એ બાપડી થરથરે છે. ભાઈ પોપટ, તું મારી આ બીજી આંખ ખેંચી કાઢીને તેને ન આપી આવે ?”

આ સાંભળીને પોપટ તો કંકળી ઉડ્યો: “ના, ના; ભલા રાજ, ના. એ કામ કરતાં હવે મારું કાળજી કહ્યું નહિ કરે. અરે હાય ? એ બીજી આંખ જાય, અને તમે સાવ આંધળા ? ! એ કેમ જોયું જાય ? ના, મારાથી એ નહિ થાય.”

મળગળે સાહે રાજ બોલ્યો: “બાપુ, હું કહું છું તેમ ભલો થઈને કર ને ! ઓ ! પેલી બાપડી છોડીને તમ્મર આવે છે !”

પોપટે હસકાં ભરતાંભરતાં રાજની બીજી આંખ ખેંચી કાઢી. તે ઉડ્યો અને પેલી છોકરી ઉભી હતી ત્યાં આગળ થઈને દડાડાટ કરતો નીકળી ગયો. જતાં જતાં તેણે છોકરીના હાથમાં નીલમ પડતું મેલ્યું.

છોકરી તો એ જોઈને ખૂશખૂશ થઈ ગઈ. “અહાહા ! કેવો મઝાનું પાંચીકો ? !” એમ બોલતી તે આનંદથી દોડતીદોડતી ઘેર ગઈ.

પોપટ પાછો આવ્યો. રાજની દશા જોઈ તેનું કાળજું કપાઈ જવા લાગ્યું. “હાય ! તમે સાવ આંધળા ?” ધુસકાં ખાતોખાતો તે બોલ્યો : “હવે તમને હું કોઈ કાળે નહિ છોડું.”

એ સાંભળી રાજ બોલ્યો : “ના ભાઈ, હવે તારે જવું હોય તો સુખેથી જ. મેં તને બહુ રોક્ષીને હેરાન કર્યો. તું તારા સાથી-ઓથી વિખૂટો પડી જઈશ.”

પણ પોપટ કંઈ જ માન્યું નહિ.

જીજ્ઞે દિવસે આખો દહાડો તે રાજના ખભાપર બેસી રહ્યો અને પોતે જ જુદાજુદા દેશ જોયા હતા તેની વાતો રાજને કહ્યા કરી.

તેણે દક્ષિણનાં ભવ્ય મંદિરોની વાતો કરી. ગ્રાદાવરી કાંઠે આવેલા પંચવટી આશ્રમ અને તેની આસપાસનાં મનોરમ વનોનું વર્ણન કર્યું. સોમનાથના મહાન શિવાલયનો ખ્યાલ આપ્યો. શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની મનમોહક દ્વારામતીનું વર્ણન કર્યું.....ધીમે ધીમે સ્હાંજ પડી.

બધું સાંભળ્યા પછી રાજ બોલ્યો : “ભાઈ, તું મને જગતની બધી અજબબીબોની વાતો કરે છે તે ખરી, પણ જગતનાં નર-નારીઓને જે દુઃખ છે તે તો સૌથી અજબ તરેહનાં છે. આ જગતનાં દુઃખો અને પીડાઓના ભેદ કોઈ કળી શકે તેમ નથી. આ નગર ઉપર ઉડીને જરા જો, કે અત્યારે શું બની રહ્યું છે. એથી તને એનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.”

પોપટ ઉડ્યો. તેણે જોયું કે અમીરોની મહેલાઓમાં નાચરંગ ચાલી રહ્યો હતો; શ્રીમાનોની હવેલીઓમાં કસ્તૂલ મચી રહ્યો હતો, ત્યારે બિચારા ગરીબો તેમને બારણે હૂંકવાતા બૂખે પોકાર મારતા હતા. નગરની ગંદી ને અંધારી ગલીઓમાં તેણે કેટલાંયે બૂખે ટળવળતાં છોકરાં ફિક્કે ચ્હેરે મ્હોડાં વકાશી એઠેલાં જોયાં. એક બારણાના ચોકડા આગળ બે છોકરા એક બીજાને ખાથ ભરીને ટાઢથી અચવાનો ચલ કરતા હતા. પેટમાં બૂખ પણ કઠડીને લાગી હતી. પરંતુ એટલામાં ચોક્કાદારે આવીને તેમને ટોક્યા અને પમની ઠાકર મારીને

ઉઠાડીને બરાડ પાડી: “અધ્યા, અહીં કેમ બેઠા છો? જતા રહો.”
મિથ્યારા છોકરાઓ ટાઢે ઠૂંકવાતા જમને ઉઠરડા આગળ પડેલી રાખના
ઢગલાની દૂંદમાં દૂંદિયાં વાળી પડયા.

પોપટે આ બધું જોયું ને જમને રાજ પાસે બધી વાતો કરી.

રાજ રડતો રડતો બોલ્યો: “પોપટ! માફ આ આખું શરીર
સોને મઢેલું છે. તે તું ઉખેડીઉખેડીને મારી ગરીબ પ્રજાને આપતો
જા. જીવતાં માણસોને એમ જ લાગે છે કે સોનાથી જ સુખી થવાય!”

પોપટ ચાંચ વતી સોનું ઉખેડતો ગયો ને ગરીબોને વહેંચતો ગયો.

આ તરફ રાજનું ધાતુનું શરીર ઉઘાડું થવા લાગ્યું. બીજી
તરફ કંઈક કંગાલ ને રખડતાં બાલકોનાં મ્હોંપર તેજ આવ્યું. તેઓ
હસવા કુદવા લાગ્યા. કેટલીયે ગરીબ માતાઓનાં શરીરપર નૂર આવ્યાં.
કેટલાયે કંગાલ મજૂરાની ઝૂંપડીઓમાં આનંદઆનંદ થઈ રહ્યો.

ટાઢ વધતી ચાલી અને હીમ પડશે એમ લાગ્યું. લોકો ભાગ્યે જ
બહાર નીકળી શકતા હતા. શરીર પર ગરમ કપડાં સિવાય તો
કોઈક જ નજરે પડતું. આ વખતે પોપટના હાલ ખૂબ થયા. પણ રાજ
ઉપર તેને એટલી પ્રીતિ થઈ હતી અને ગામનાં ગરીબોમાં સોનું
વહેંચવામાં તેને એટલી મજા પડવા લાગી હતી, કે રાજને છોડીને
બીજે કોઈ પણ સ્થળે જવાની તેની મરજી થઈ નહિ.

તેનું કુમળું શરીર ધીમેધીમે ઠંડું પડતું ગયું. માંડમાંડ તે રાજ-
મહેલના ચોકમાંથી થોડા દાણા કે કંઈક બીજે ખોરાક ચણી લાવતો,
અને રાજના ખોળામાં પાંખો દબાવીને પડી રહી શરીરમાં ગરમી
ટકાવી રાખવાના પ્રયત્ન કરતો. પણ છેવટે જ્યારે તેને લાગ્યું કે આ
ઠંડીમાં હવે વધુ વખત જીવાશે નહિ, ત્યારે તે શરીરમાં જેટલી શક્તિ
હતી તે બધી એકઠી કરીને ઉડ્યો ને રાજના ખભાપર જઈ બેઠો.

“બસ બાપ, હવે છેલ્લા રામરામ છે.” તેણે ધીમેથી કહ્યું: “ઓ
દયાળુ રાજ! લાવો તમારા હાથ; છેલ્લી વાર હું એ ચૂમી લઉં.”

રાજ બોલ્યો: “કેમ બાપ? તારા બાપબંધા પાસે જવાની
તૈયારી કરી કે શું? બસે બાપ, હવે મુખે સીધાવ. મેં તને બહુ

દહાડા રોક્યો, હોં ! પણ આવ, મને મારા હોઠ પર ચૂમી લે. તારી પ્રીતિની તો હદ જ નથી.”

ડયકાં ખાતો પોપટ બોલ્યો : “મારા વહાલા રાજા ! આ સાથીઓ કને જવાની તૈયારી નથી. મને યમરાજનાં તેડાં આવ્યાં છે. મને લાગે છે કે હું હવે વધારે નહિ જીવી શકું. મારે હવે તમારે ચરણે જ લાંબી નિદ્રા લેવાની છે.” આટલું કહી તેણે રાજાના હોઠ પર ચૂમી લીધી. તરત તે રાજાના પગ આગળ મુદું થઈ પડ્યો.

એજ ઘડીએ એ પુતળાની અંદર કંઈક તૂટ્યું હોય એવો કડાકો થયો. રાજાના પુતળાની અંદર ઉતારેલા સીસાંના હૃદયના શરીરને એ ટુકડા થઈ ગયા !

દૂર વાતાવરણને ચીરતી કોઈ શિયાળની કારમી ચીસ કડકડતા શિયાળાની હીમ પડતી રાતની ભયાનક શાંતિમાં મળી જતી હતી.

* * * * *

બીજે દહાડે સહેર-કોટવાળ કેટલાક અધિકારીઓ સાથે રાજા-મહેલના ચોકમાં થઈને નીકળ્યો. આ ઝરખા નજીક આવતાં તેમણે સહજ ઉંચે જોયું.

“અરે ! આ શું ? જુઓ તો ખરા ! આ સુખી રાજાનું પુતળું કેવું થઈ ગયું ? !” એક જણ કોટવાળનું ધ્યાન ખેંચી બોલ્યો.

“અરે, તદ્દન જ કદરૂપું !” બીજાએ ટાપશી પૂરી. તેને હા જ હા કરવાની બહુ અચ્છી ટેવ હતી. જરા પાસે જઈને તે ભાઈ પુતળાને નિરખીને જોવા લાગ્યા : “અરે કોટવાળ સાહેબ, આ જુઓ તો ખરા ! તેની તરવારની મૂઠમાંથી રત્ન પણ પડી ગયું છે, ને આંખો પણ ઉખડી ગઈ લાગે છે !”

“અને શરીર પરના સોનાનું તો નામ નિશાન પણ નથી રહ્યું.” ત્રીજે જણ બોલ્યો અને લાગણી વિનાનું ખુશામતી હાસ્ય કરી તેણે ઉમેર્યું : “હેં હેં હેં... ! આને તે કોઈ રાજા કહે ? નયોં ભિખારી જેવો જ લાગે છે ને ?”

“અને પેલું શું પડ્યું છે?” કાટવાળ સાહેબે દારમાં પૂછ્યું.

“આ એના પગ આગળ ને?” એક જણ બોલ્યો: “એ તો મરેલા પોપટ જેવું કંઈક લાગે છે.”

“શી કદંગી ટેવ પડી છે પક્ષીઓ ને? અહીં જ આવીને મરે છે!” કાટવાળ સાહેબ ગુસ્સે થઈને બોલ્યા અને હુકમ કર્યો: “આજે નમરમાં ઢંઢેરા પીટાવો કે પંખીઓને અહીં આવીને મરવાની મનાઈ છે!”

શિસ્તદોર સાહેબ સાથે હતા. તેમણે આ હુકમની નોંધ પેતાની યાદીયુક્તમાં કરી લીધી.

“પણ આ પુતળું હવે અહીં સાંઝે નથી લાગતું.” કાટવાળ સાહેબ બોલ્યા.

“ના રે, જરા પણ નહિ.” ખીજાએ હા જી હા બોલી.

“ઉલટું આ ઝરૂખાની શોભા બગાડે છે. કોઈ જુએ તો યે શું કહેવાય?” ત્રીજાએ ઉમેર્યું.

“એ હવે કાઠી નાખવું જોઈએ.” કાટવાળ સાહેબે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

છેવટે સર્વાનુમતે એ પુતળું સાંધી કાઠી નાખવામાં આવ્યું. તે દિવસે વિદ્યાપીઠના કળાના આચાર્યે ભાષણમાં જણાવ્યું કે તે પુતળામાંથી શોભા ગઈ એટલે તે નક્કામું થયું!

તે આખું પુતળું કાંસાનું હતું, એટલે તેને ગાળી નાખવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. પણ ધાતુ ગાળનારા લુહારને ત્યાં સૌને નવાઈ લાગી. પેલું સીસાનું હૃદય કેમેકર્યું ગળ્યું જ નહિ! લુહાર કંટાળીને બોલી ઉઠ્યો: “આ તે શું કહેવાય? આટલી બધી ધાતુમાં શક્ત આ સીસાનો કટકો જ નથી ગળતો. હું તો મહેનત કરી-કરીને થાક્યો.”

સૌને આશ્ચર્ય થયું, પણ તેમણે કહ્યું: “કંઈ નહિ. ન ગળે તો ચાલશે. એને કાઠી નાખો.”

છેવટે તે સીસાનું હૃદય કચરા ભેગું ઉકરડા પર ફેંકી દેવામાં આવ્યું. ઉકરડા પર પેલા પોપટનું મુઠું પણ પડ્યું હતું. તેની અડો-અડ જ એ હૃદય જમીને પડ્યું !

* * * * *

પરમાત્માએ દેવપાર્ષદને આજ્ઞા કરી કે “ જાઓ, નીચેના પેલા નગરમાંથી બે અમૂલ્ય વસ્તુઓ શોધી લાવો.”

દેવપાર્ષદે પેલું સીસાનું હૃદય અને પોપટનું મૃત શરીર ઉકરડા પરથી લાવીને હાજર કર્યા.

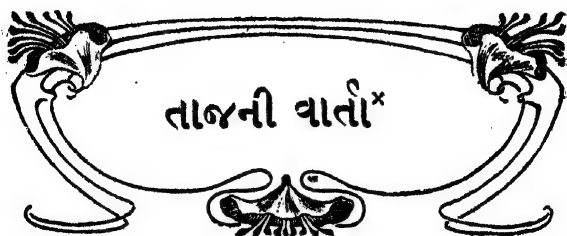
પરમાત્માએ કહ્યું : “ ધન્ય ! તમે ખરેખર અમૂલ્ય વસ્તુઓ લાવ્યા છો. આ બે જીવાત્માઓ અતિ ઉચ્ચ કોટિના છે. ”

અને એ જ ક્ષણે એ બે પદાર્થોમાંથી બે તેજસ્વી જ્વાળાઓ નીકળીને પરમાત્મસ્વરૂપમાં ભળી ગઈ.*

કેશવ ચંદ્રારાણા

* ઑસ્ટ્રલ વાલ્ડિઝની વાર્તા ઉપરથી ધણા ફેરફાર સાથે

તાજની અધિષ્ટાત્રી

દુનિયાની સાત નવાઇઓમાંનો એક આગ્રાનો તાજમહેલ છે. એનું નામ, એને બંધાવનાર પાદશાહ શાહજહાંની માનીતી બેગમ રાણી મુમતાઝ મહાલ (મહેલનો શિરતાજ) પરથી પડ્યું છે. આ રાણીનો બાપ અસરખાન, જહાંગીરની સ્ત્રી રાણી નૂરમહાલનો બાઈ થતો. આ નૂરમહાલ “ નૂરજહાં ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એનો બાપ મિસ્ત્રાં ગયાસબેગ તહેરાનનો હતો, અને તે અકબરના વખતમાં હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું નસીબ અજમાવવા આવતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં જ આ નૂરજહાં જન્મ્યાનું આપણને વિદીત છે. એ પછી તે જહાંગીરના વખતમાં રાજ્યનો ખજાનચી બન્યો અને ઇતમુદ-ઉદ્દૌલાના નામથી જાણીતો થયો. આવી રીતે મુમતાઝ બેગમ ઇતમુદ-ઉદ્દૌલાની પૌત્રી થાય.

ઈ. સ. ૧૬૧૨ માં જ્યારે શાહજહાં “ શાહજહાં ખુરમ ” હતો ત્યારે આ મુમતાઝ માત્ર ૧૯ વરસની વયે તેને પરણી. એ વખતે શાહજહાં બાગ્યે જ ૨૧ વરસનો હતો, છતાં એને ક્યારનીયે એક સ્ત્રી તો હતી. ગમે તેમ, પણ આ બીજું લગ્ન, એ ખરેખરે સ્નેહ-લગ્ન હતું, અને શાહજહાં તેને વધતા જતા પ્રેમથી ચહાતો હતો. મુમતાઝ પણ તેની ખરેખરી વફાદાર પત્ની તરીકે જ હતી, અને એ

× મિ. ઇ. બી. હૈન્ડલેટ “ આગ્રા અને તાજ ” નામના પુસ્તકનો અન્યાસ થયા પછી, ચારપાંચવાર તાજ નિહાળ્યા પછી, થોડા ફેરફાર સાથે.

ધણે ભાગે શાહજહાંની દરેક મુસાફરીમાં કે લક્ષ્મી ચઢાઇમાં સાથે જ રહેતી; એટલું જ નહિ, પણ એ રાજકારભારમાં જવાબદારીવાળાં કામોમાં પણ ભાગ લઇ શકતી. એનામાં અપ્રતીમ સૌન્દર્ય હોવા ઉપરાંત એ ઘણી જ ઉદાર અને સ્નેહાળ હતી. મોતની સજા પામેલા ગુન્હેગારો એની દયા વડે ઘણી વાર ઉગરી જતા. શાહજહાંથી એને ચૌદ છોકરાં થયાં. ઇ. સ. ૧૬૩૧ માં, શાહજહાં પુરાનપુરમાં ગાદીએ બેઠા પછી ચારેક વર્ષ થયાં હશે એટલામાં એને પ્રસુતિ થઇ અને એ પ્રસુતિમાં જ એ અકાલ મરણ પામી. પૂરાં ૨૦ વરસ પણ એ પ્રેમી યુગલ સાથે ન રહી શક્યું. બાદશાહ આ બનાવથી દિલગીરીમાં ઘણો જ ગિરફતાર બની ગયો. એક અઠવાડીઆ સુધી એ કોઇ પ્રધાનને મળ્યો નહિ, કે રાજ્યનું કંઈ પણ કાર્ય કર્યું નહિ. એને રાજ્યમાંથી નિવૃત્ત થઈ જવાનો પણ વિચાર થઈ ગયો ! બે વરસ સુધી દરબારમાં સખ્ત શોક પળાયો. આ પછી શાહજહાંએ પોતાની એ પ્રેમમૂર્તિને કબરના ચિરસ્મરણીય રૂપમાં ખડી કરવાનું ધાર્યું. એની આ પવિત્ર ધારણામાં રાણીની સ્નેહવશ પ્રજા પણ બેઠાઈ અને તાજમહેલ બંધાયો.

તાજ કેમ બંધાયો ?

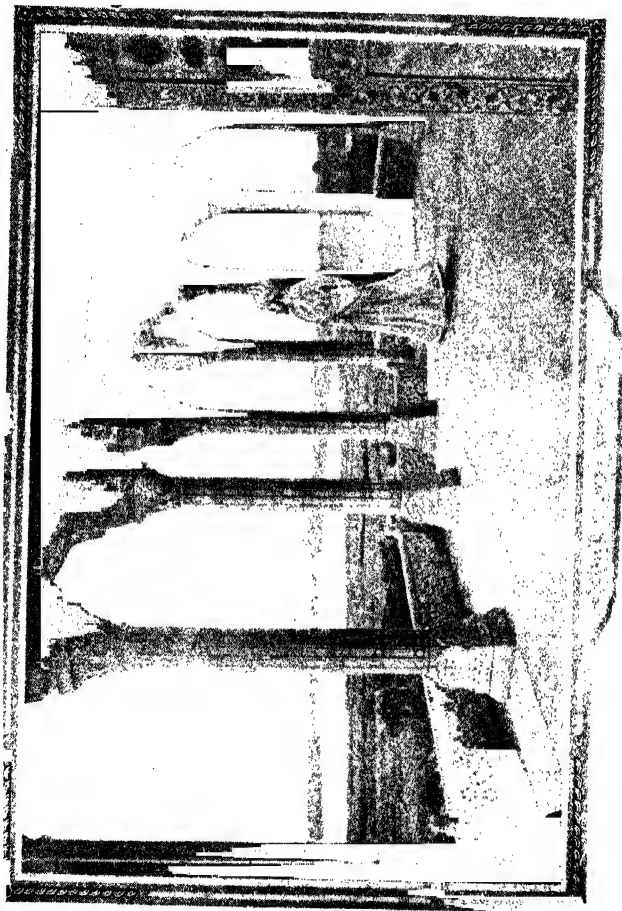
ઇતિહાસમાં એ એક એવો કાળ હતો, કે જ્યારે આખા લોક-સંઘની ખુદ્દિ મહાન સ્થાપત્યકીય કૃતિઓમાં કેન્દ્રીભૂત થયેલી હતી, અને કલા, જમાનાના સંક્ષેપ સારરૂપ હતી. કારણકે તાજ કાંઈ કોઇ એક મુખ્ય વ્યતિની જ કૃતિ નહોતી, પણ એ કલાના મહાયુગની એક પરાકાષ્ઠા રૂપ હતો. ઠેઠ અકબરના વખતથી હિંદુસ્તાનમાં ઈરાન, અરબસ્તાન અને મધ્ય એશિયાના ઉત્તમોત્તમ સ્થપતિઓ, કલા-ધરો અને કારીગરો મુગલ દરબારમાં આવતા રહેતા હતા; અને આ વખતે તો મહારાજ્યની સમગ્રી સંપત્તિ જ તેમને હસ્તક સોંપાયેલી હોવાથી, તથા લોકસંઘના સામટા બળને લીધે, તાજમહેલની કારી-ગિરીમાં સ્વભાવિકરીતે કશી જ ઉણપ રખાઇ નહિ.

હાલમહમ્મદ-]

જેગમ મુમતાઝ મહાલ

[-સ્મારક-ગ્રંથ]

જાસવંતીદર્ગા-]

જસવંતીના દાવર-(સુમન બેઠા)

[-દર્બાર-અંધ

તાર્તારના જૂના રિવાજ પ્રમાણે કબરની જગ્યા માટે એક બાગ—
જીવનનાં ચિર્ન રૂપ ફૂલ અને ફૂલઝાડ જ્યાં વાવેલાં હોય, અને મૃત્યુ
અને શાશ્વતતાનાં ચિર્ન રૂપ ગંભીર શરૂનાં ઝાડો જ્યાં હોયેલાં હોય
એવો બાગ—પસંદ કરવામાં આવ્યો. આવો બગીચો મુગલ કાળમાં
માલિકની હયાતીમાં વિહારભૂમિ તરીકે રખાતો અને તેના મરણ પછી
તેની છેવટની આરામની જગ્યા તરીકે વપરાતો. જૂની પરંપરા પ્રમાણે
એ કોઠાની પાસેથી બળાત્કારે કે લુચ્ચાઈ કરીને લેવાતો ન હતો,
પણ ન્યાયસર લેવાતો. એવો એક બાગ રાજ જયસિંહને હતો.
તેને બાદશાહની ખાનગી જગીરમાંથી કંઈક રકમ આપીને એ બાગ
વેચાતો લેવામાં આવ્યો. પછી શાહજહાંએ તુરત મકાનની ઘટના
(design) કરવાને રાજ્યના હોશિયારમાં હોશિયાર સ્થપતિઓની
એક સભા નીમી. હુનિયાના ઘણા પ્રખ્યાત મકાનોના નકશાઓ બતા-
વવામાં અને ચર્ચવામાં આવ્યા. એમ પણ ધારવામાં આવે છે, કે
જિરોનિયો વેરોનીયો નામનો ઇટાલિનો કોઈ સ્થપતિ એ વખતે
મુગલોની ચાકરીમાં હતો, અને એણે પણ કેટલાક નકશાઓ રજૂ
કરેલા. આ બનાવથી ઘણા લેખકો તાજ એની કલ્પના પ્રમાણે થયો
છે, એની ભૂતબરેલી માન્યતામાં દોરાયા છે. પણ છેવટે જે યોજના
(design) પાસ થઈ તે તો ઉસ્તાદ હસ્સા નામના એક માણ-
સની કલ્પના પ્રમાણે હતી. એ એશિયાઈ તુર્કસ્તાનના રમ માંથી
આવેલો, એમ કહેવાય છે. બીજી જગ્યાએ એમ પણ લખાયું છે કે
એ શિરાઝ શહેરમાંથી આવેલો હતો.

મુખ્ય મિસ્ત્રીઓ ઘણા જુદાજુદા દેશમાંથી આવ્યા હતા.
મુખ્ય કડીઓ બગદાદ, દિલ્હી અને મુલતાનમાંથી, ધુમટ બાંધ-
નારાઓ સમરકંદ અને એશિયાઈ તુર્કસ્તાનમાંથી, જડતરકામ કરનારા
કનોજ અને બગદાદમાંથી તથા લઢીઓ—પત્થર પર લખાણો
કરનારા—શિરાઝમાંથી આવેલા હતા. હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગે અને
મધ્ય એશિયાએ એના બાંધકામના પદાર્થોમાં પ્રાણો આપ્યો. જય-

પુરે આરસ આપ્યો, કુતેહપુર સિકીએ રાતો રેતાળ પત્થર, પંખળે સૂર્યકાન્ત પત્થર, ચીને એક જાતનો લીલો, મળખૂત અને પહેલદાર પત્થર, ટિબેટ લીલો, ભૂરાશપડતો કિંમતી પત્થર, સિલોને જુદાજુદા આકાશી રંગનાં “લેપીસ, લઝુલા અને સેશયર્સ”, અમરખસ્તાને એક જાતનો ચૂનાળ પત્થર અને માણેક, બુદેલખડે પત્થા, અને હીરાઓ, અને ધરિને એક જાતનું અમરખ અને કિંમતી જાંખૂડા રંગનો પત્થર આપ્યાં. એની રચનામાં વીસ હજાર માણસો કામે લાગેલાં હતાં. આ કામમાં રોકાયેલા સ્થપતિઓને મોટા મોટા પગાર મળતા. મકાનમાં અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચાયા ઉપરાંત ધરાનના અત્યુત્તમ રેશમી ગાલીચાઓ, સોનાની દીવીઓ અને મહા તેજ આપનારી મીણુખત્તીઓ વગેરે સામાનો પાછળ પણ લાખ્યો રૂપીઆ ખર્ચાયા હતા. કેટલા ય લાખ રૂપીઆનું મોતી ભરેલું એક પાનું અંદરની કબરને ઢાંકવાને બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ પાનું ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં અમીર હુસેન અલ્લીખાન આગ્રાની લૂટમાં પોતાના ભાગ તરીકે લઈ ગયો. કબરની આસપાસ હાલ જ્યાં આરસની આરપાર કોરેલી પડી છે, ત્યાં પહેલાં રત્નજડિત સોનાનો કડોડો હતો. એ ઇ. સ. ૧૬૪૨ માં લઈ લીધો. તાજને વળી એ અદ્ભુત રૂપાનાં કમાડ હતાં. આ કમાડ ઇ. સ. ૧૭૬૪ માં જાટ લોકોએ લૂટીને ગાળી નાખ્યાં. આ બધી કિંમતી ચીજો સાથે, અને સારી ઉદાર ગણતરી પ્રમાણે, એમાં કુલ ખર્ચ ચાર કરોડ રૂપિયા જેટલું થયું છે.

એમ કહેવાય છે કે શાહજહાંનો વિચાર પોતાને માટે એવો જ એક બીજો રોજો તાજની બરોબર સામે, જમનાના સામા કિનારાપર બાંધવાનો, અને એને અને તાજને એક મોટા પૂલથી જોડી દેવાનો હતો; પણ એની આ યોજનામાં ઐરંગઝેબે ગાદી ઉપર ઓચિંતી મારેલી તરાપથી ખલેલ પડી અને એ અધૂરી જ રહી. કેમકે પાયા ખોદાયા પછી તરત જ ઐરંગઝેબે આ અડચણ ઉભી કરી. તાજના પરચાર પર જમના તરફના ભાગ પર આપણે ઉભા

રહીએ ને સામે નજર કરીએ, તો આ યોજનાની શરૂઆતના અર-
શેષો નજરે પડે છે.

તાજનું નિરીક્ષણ

આપ્રા ફાઈથી તાજ તરફ જતાં વચમાં “તાજ ગાર્ડન”
નામથી જાણીતો બગીચો આવે છે. તેમાં લગભગ વચ્ચેનાં વિક્ટો-
રિયા રાણીના પુતળા નજદીક આવતાં જ તાજના ધુમટાનું દર્શન
થાય છે. એ વખતે તો તાજ ઘણો ન્હાનો અને નજીક લાગે છે.
તેના કદનું અને અંતરનું માપ ત્યાંથી નથી કળાતું. ત્યાંથી તો તાજ
ઘણે દૂર છે. એ બગીચો પસાર કરી રહ્યા પછી થોડી વારે તાજની
આસપાસનાં મકાનો દેખાવા માંડે છે. એ મકાનોથી જ તાજની
વિભૂતિનો આપણાં દિલને સ્પર્શ થવા માંડે છે. આસપાસનાં આ
બધાં મકાનો તાજની સંપૂર્ણ યોજનામાં આવે છે. એમાં, અંદરના
યોગાનમાં જતાં પહેલાં જમણા હાથ તરફ જે સુંદર મકાન દેખાય
છે તે “સાહેલી બુર્જ”ના નામથી ઓળખાય છે. આવા ચાર બુર્જો
મુખતાઝ મહાલની તહેનાતમાં રહેનારી ચાર દાસીઓની યાદગિરી
માટે બંધાવેલા છે. એ ઘણા સુંદર છે; એની રચના ઘણી મનોહર
છે અને મુગલ સ્થાપત્યના ઉત્તમોત્તમ કાળના એ છે. પણ તાજ
જેવા પછી એનું સૌન્દર્ય ઝાંખું પડી જાય છે.

આ વટાવ્યા પછી આપણે તાજના દરવાજાની આગળના વિશાળ
યોગાનમાં દાખલ થઈએ છીએ. એને ફરતી જે કમાનોની હાર લાગી
રહી છે, એ મુસાફરોને ઉતરવાની ધર્મશાળા છે. ત્યાં સંવત્સરીને
દિવસે તાજને માટેનાં ફંડમાંથી ગરીબોને દાન અપાતાં. આપણે
આ યોગાનની વિશાળતાનો ખ્યાલ લઈ એકદમ જ તાજ જોવાની
ત્વરામાં તાજના દરવાજામાં ન પેસતાં, દરવાજાપરના શલુગારની
ઉચ્ચતા અને તેનાં પ્રમાણને નિરખી લઈએ; કેમકે, પાછળથી તાજ
દ્રષ્ટિમાં આવી ગયા પછી એ પણ ઝાંખાં પડશે. દરવાજાની મુખ્ય
કમાનને ફરતી કિનારના આકારમાં કુરાનનાં વચનામૃતો કાળા આર-

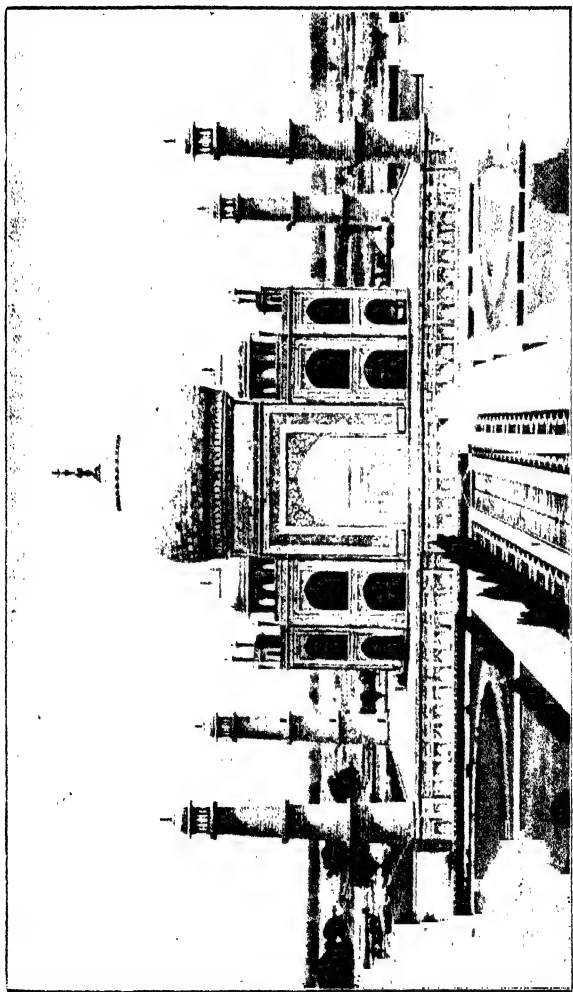
સમાં અમરબી લીપીમાં લખેલાં છે, એ જાણે કે આ સ્વર્ગના ઉદ્ધા-
નમાં દાખલ થવાને શુદ્ધ આત્માને આમંત્રે છે.

પછી, દરવાજામાં પેસવાને પરચાર પર ચઢતાં જ અંદરના બગી-
ચામાં પડતી કમાનથી નિર્મિત થયેલી frame-ચોકડા-માંથી
તાજનું પહેલું દર્શન થાય છે. પછી, દરવાજા વટાવી અંદર જઈને
જેતાં, લાંબી ફરસઅંધીને છેડે આકાશની ભોંયમાંથી તરી આવતી
તેની લાલિત્યભરી આહરેષા જરાક ધ્રોણી નહેરના શાંત પાણીમાં
પ્રતિબિંબિત થયેલી સુંદર પરીના જેવી લાગે છે. તેનું રૌપ્ય વર્ણનું
શ્વેત દ્રવ્ય શુચિતાનો જ જાણે આત્મા હોય તેમ, જમીનપર એટલું
હળવે રહીને ને એટલું કામળતાથી ઉભું રહેલું લાગે છે, કે જાણે તે
હમણાં પલવારમાં પાછું આકાશમાં ઉડી જશે! હજુ પણ તાજનું
ખંડ દદ, અને આ જગ્યાએથી તેનું ખંડ અંતર કળાતું નથી. એ
ધ્રોણ જ પાસે અને નાનો લાગે છે. પણ તેના કદનું ખંડ માપ તેના
ચરણ પાસે ફરતાં, રંગભેરંગી કમળોની કલીઓ સરખાં લાગતાં,
મનુષ્યોથી આંકી શકાશે.

હાલમાં બગીચાનાં ઝાડોની વ્યવસ્થા મૂળ પ્રમાણે નહિ હોય,
પણ અસલનાં, નહેરની બન્ને બાજુએ આવી રહેલાં ગંભીર શરૂનાં
ઝાડો સ્થાપત્યની રેષાઓને મદદ કરે છે અને આપણી દ્રષ્ટિ તાજ પર
સ્થિર કરે છે. ગલીયા સમાન લાગતા પુષ્પધારાઓ પણ સ્થાપત્યને
બરોબર અનુરૂપ થઈ સારા સુમેળ જામે છે.

અહિંથી જરા આગળ ચાલીને આપણે ફરસઅંધીની નહેરની
વચ્ચેના ચોરસ ફવારા પાસે આવી પહોંચીએ, અને એના પરચાર
પરના બાંક પર ખેસીને તાજનું નજીકનું દૃશ્ય નિહાળીએ. પરચાર
પરના ચાર મિનારાઓ વચ્ચે આવી રહેલો તાજ અહીંથી નજરે પડે
છે. એ મિનારાઓ તાજ રૂપ મુમતાઝની તહેનાતમાં દાસીરૂપે ખડા છે.

અહિં આજુબાજુનું વાતાવરણ એવું તો શાંત અને પવિત્ર
લાગે છે કે બહુ મોટેથી બોલતાં આપણો જીવ પણ ન ચાલે. ફવા-

ଶ୍ରୀରାମକୃଷ୍ଣ-]

ପ୍ରଥମ ପୃଷ୍ଠା

[୧୫୧୫-୧୫୧]

A 2000 Lakshmi Art, Bombay 9

રાત્રી અંદરનાં કમળોતું શાંત ડોલન આ શાંતિનું સૂચન કરતાં લાગે છે. અહિંથી જમણી ને ડાબી બાજુની ફરસબધીને છેડે પાછાં એ રાતા પત્થરનાં મકાનો દેખાય છે, તે રોજના રક્ષકો અને કોઠારીઓ માટેની છત્રીઓ છે. તેનું પ્રમાણ પણ ઘણું સરસ છે.

અહિંથી ઉડીને હવે આપણે તાજનાં પરચાર પાસે આવી પહોંચીએ અને તે ઉપર ચઢી બહારની મુખ્ય પ્રવેશ-કમાનની આસપાસની શણગારકૃતિ જોઇને જ્યાં મુમતાઝ અને તેનો શિરછત્ર આશક શાહજહાં પડેલા છે, ત્યાં દાખલ થઇએ. કુર્ચુસનેજ સાચું જ કહ્યું છે કે: “અર્ધ ખુલેલા દારોમાંથી અને દૂરથી આવતા ઝાંખા અજવાળાની કોમળ હાયામાં દેખાતા એ વિશુદ્ધ સૌન્દર્યનું વર્ણન કરવાને શબ્દો નથી મળતા.” કબરને ફરતો આરપાર કોરેલો આરસનો પડો જ એક અપ્રતિમ કૃતિ છે. એ જાણે મુમતાઝનો ઝીણો વણેલો ખુરખો જ છે! કારીગરીની બધી સામગ્રી શાહજહાંને હસ્તક હોવા છતાં અને કારીગરોને પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય હોવા છતાં, આ કામ દસ વરસનું છે! મુમતાઝ મહાલ મધ્યમાં પડેલી છે. તેની કબર ઈરાની પુષ્પો વડે કદિ ન કરમાય એવા બગીચાથી પ્રગુલ્લ છે. આ જડતર-કામ મુગલ કલાકારોની એક જાદુઈ કલા જ છે.

કબર પરનું લખાણ આમ છે: “અર્જુમન્દ (નસીબવાન) બાનુ બેગમ મુમતાઝ મહાલની પ્રસિદ્ધ કબર. મૃત્યુ: હિજરી ૧૦૪૦ (ઇ. સ. ૧૬૩૧)”

કબરને મથાળે, આપણાં ઉપનિષદની “પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્પૂર્ણમુદ્ઘચ્યતે ।” વગેરે ઋચાને યાદ લાવતી પાંક્તિ છે: “તે જ શાશ્વત છે; તે જ સંપૂર્ણ છે.” અને કુરાનમાંથી નીચેનો ફકરો છે: “એ જ પરમેશ્વર છે. એનાથી બીજો કોઇ પર નથી. શુભમાં શુભ અને જે વ્યક્ત છે તે, એ જાણે છે. એ દયાળુ અને

X હિંદી સ્થાપત્યપર ઇતિહાસ લખનાર એક માન્ય લેખક

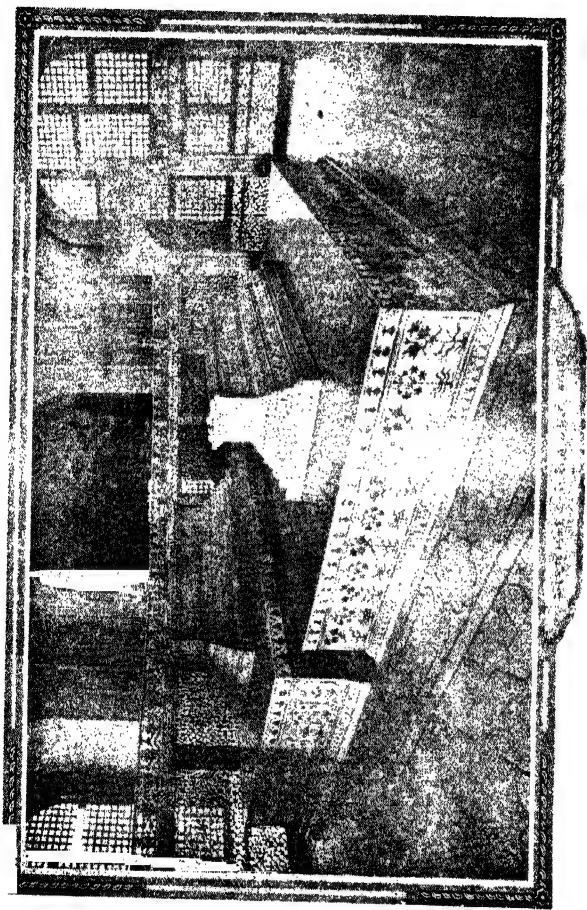
કૃપાળુ છે.” એક બાજુ પર આમ લખ્યું છે: “જેઓ એમ માને છે કે અમારો પ્રભુ પરમેશ્વર છે તેઓ પરમેશ્વરની વધારે નજીક છે.”

શાહજહાંની કબર પરનું લખાણ આમ છે: “રાઝવાન (સ્વર્ગીય બગીચાનો માળી) મહાન ચક્રવર્તી બાદશાહની પવિત્ર આરામગાહ અને પ્રખ્યાત કબર. તેનું રહેઠાણ સ્વર્ગમાં છે અને વાસો તારાઓથી પ્રકાશિત આકાશમાં છે. સુખના સ્થાનના એ રહેવાસી છે. કવીરાનનો તે બીજો શાહજહાં બળિયો રાજા છે. એની કબર હમેશાં પ્રદુલ્લ રહે અને એનું રહેઠાણ સ્વર્ગમાં રહે. તે આ નાશવંત દુનિયામાંથી મુસાફરી કરીને હિજરી ૧૦૭૬ (ઈ. સ. ૧૬૬૬) ના સૂર્યા મહિનાની ૨૮ મી તિથિએ રાત્રે શાશ્વત પરલોકમાં સિધાવ્યો.”

જોનારને સહજ જ લાગશે કે આ કબર આ જગ્યાએ પછીથી જ મુકાઈ છે. તાજની યોજના સાથે એની ગોઠવણનો વિચાર થયેલ લાગતો નથી. અને આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે શાહજહાંનો વિચાર તો પોતાને માટે બીજોજ તાજ નદીને સામે કિનારે કરવાનો હતો.

આ બન્ને કબરો દેખાવની છે. તેની અંદર સાચેસાચા મૃત-દેહ દટાયેલા નથી. મૃતદેહ પર કરેલી સાચી કબરો તો આ કબરોની નીચે ભોંયતળીઆમાં છે; જ્યાં એક સીડી વાટે જઈ શકાય છે.

આ ચમત્કારિક મકાનની બીજી નવાઈ તેની સ્વરવાહક શક્તિની છે. કબરની જગ્યાએ એ ઉતાવળા અવાજને સહન કરી શકતું નથી; પણ જો કોઈ ધીમા મૃદુ અવાજથી ગાય, અને ખાસ જો કોઈ પડજના સુર ગાય તો એ સુરનો હ્રુમટમાંથી પડધો પડી, અસંખ્ય વાર પુનઃસ્વરિત થઈ તેનો એક મનોહર રણકારો જમી રહે છે. ઉપરની ગેલેરીમાં-ફરતા રવેશમાં-એ સ્વર કોઈ અપ્સરાના ગાન જેવો લાગે છે. “એ ઉપરના અને આસપાસના વાતાવરણમાં ભમ્યા કરે છે. એ લીસા આરસપર મૃદુ રવ-કણી નીતરે છે. એ ઢિંચો ચઢે છે; નીચે ઉતરે છે.....એ એ જ મૂળ તત્ત્વ છે, જેનાં મીઠાં સ્વપ્નાં બને છે. એ તાજનો આત્મા છે, સ્નેહની સુરણાનો સુર છે.”

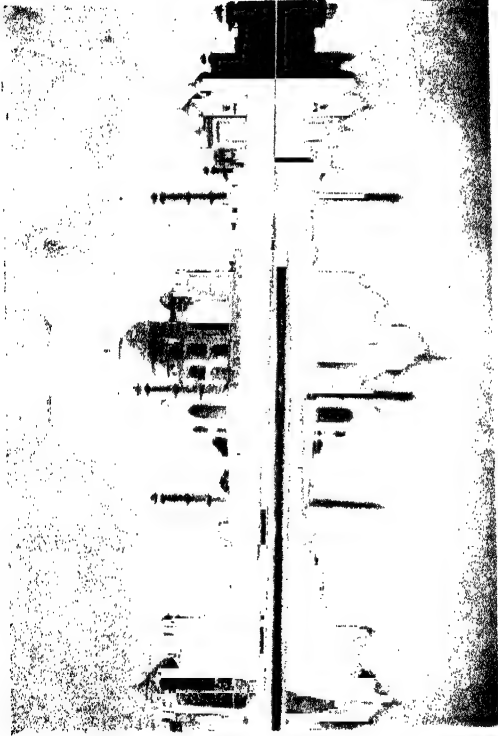

હાલ મહામદ-

‘તાજ’માંની કબરો

[સ્મારક ગ્રંથ]

A 24495—Lakshmi Art, Bombay, B.

[२५२६ अं०]

यमुनामां प्रतिमयित ताज

६१०० महम्मद-

કબરવાળા મુખ્ય અષ્ટકોણ ઓરડાની આસપાસ જે આઠ બીજ નાની નાની ઓરડીઓ છે, સાં મુલ્લાંઓ કુરાન ભણતા અને ગાયકો હિંદુ તથા ઈરાની ગીતો મૃદુ અવાજે ગાતા.

સુમતાઝ મહાલની મૂર્તિને છોડીને હવે આપણે બહાર આવીએ. તાજની બન્ને બાજુએ સતા રેતાળ પથ્થરની મસ્જિદો આવેલી છે. એનું પદાસ્તરનું કામ અને બીજો ચિત્રશણગાર બહુ ઉચ્ચ કોટિનો છે. તાજની સામે ઉભાં રહેતાં જમણા હાથ તરફની મસ્જિદના ઓટલા પર, તાજ પરનો જે કળશ ધણો જ ન્હાનો લાગે છે, તેના ખરા માપનું તેવું જ ચિત્ર પાડેલું છે. તે પગલાંથી માપી જોવાથી તાજના કદનું ભાન થશે. મસ્જિદના નદી તરફના છેડા પરથી તાજનો, નદીનો ને દૂરના દિલ્લાનો, એમ શાહજહાંની એ ત્રિપુટીસંગમનો દેખાવ ભોગવી શકાય છે. તેમ જ નદી બરપૂર હોય તે વખતે, નદીને સામે પારથી બે મસ્જિદોની વચ્ચે પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો તાજ કાંઈ અપૂર્વ જ દેખાવ રજૂ કરે છે. આ ઉપરાંત તાજને જુદેજુદે વખતે જોવાનો છે. સહવારમાં ઉધાના સમરંગી આકાશની ભોંયમાં; બપોરે મધ્યાહ્ન સમયે; સાંજે સૂર્યાસ્ત સમયે તેની નહેરના શાંત પાણીમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો; પૂર્ણિમાની રાતે ચંદ્રની સામે તેની તેજસ્વિતાની હરિકાઈ કરતો; અને અંધારી રાતે અંધકારમાંથી જાણે કોઈ સ્વયં પ્રકાશિત જ્યોતિ રૂપમાં બહાર નીકળી આવતો હોય તે વખતે. અને હજુ એક જગ્યા રહી જાય છે. દિલ્લામાંના શાહજહાંના મહેલના સુમનમુર્ખમાંથી. વાંચનાર ! સાંથી જોતી વખતે તું ખ્યાલ કરજે કે શાહજહાંનો પ્રેમાલ્હાદ તું અનુભવી શકે છે ?

તાજની સ્થાપત્યશૈલિ

છેલ્લાં થોડાંએક વર્ષો થયાં તો એમ જ મનાતું આવ્યું કે તાજની યોજના કોઈ યૂરોપિયનના હાથની છે. સામાન્ય ખુદ્દિને એવી ટેવ જ પડી ગયેલી, કે કોઈ ઉત્તમ કામ જુઓ, એટલે એનું માન યૂરોપને જ આપે. પશ્ચિમના લેખકોને પણ એવી ટેવ હતી. કાંઈ પણ પોતાને

આજ હોય તેવું સૌન્દર્ય એ જોતા ત્યારે તેનું મૂળ તેઓ પશ્ચિમમાં જોવા નિકળી પડતા! આ મતને ટેકા આપનાર હકીકત એ હતી કે શાહજહાંના વખતમાં ઇટાલીનો કોઈ જિરોનિયો વેરોનિયો નામનો સ્થપતિ હતો; અને એનું પ્રખ્યાત મયુરાસન બનાવવાને માટે ફ્રાંસનો “આર્ચિટ ન દ બરો” નામનો એક સોની રોકવામાં આવ્યો હતો. ઇટાલીના સ્થપતિનો તાજ માટેનો નકશો તો પાસ નથી થયો, એમ આપણે પહેલાં જાણ્યું. એણે કદાચ ત્યાંના આરસના જડતર કામ પર કેટલીક સૂચના કરી હોય. બાકી ક્યાંયે એનો હાથ જણાતો જ નથી. આ પછી ફ્રાંસના સોનીએ તાજમહેલનાં રૂપાનાં કમાડો ઘડ્યાં હોય, એવું સંભવે છે. એ વખતના ફ્રાંસના સોનીઓ હોશીઆર હતા. તોપણ જે ધાતુકામ નજરે પડે છે, એનો ધાટ તો જરાય પશ્ચિમનો નથી લાગતો. એ ઘડવાની પદ્ધતિ-ટાંકણું વગેરે-કદાચ એ સોનીની સૂચના મુજબ થઈ હોય. અને છેલ્લી વાત એ જ છે કે તાજની કસપતાજ પશ્ચિમમાં નથી. એનો ભાવ જ પૌર્વાત્ય છે. અને આ આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં જાણીશું.

તાજમાં પશ્ચિમનો હાથ નથી જ, એવું સમજ્યા પછી હવે આપણે એમાં ક્યાં ક્યાં હિંદુ અને ક્યાં ક્યાં મુસલમાનીને ધરાની હાથ છે, તે જાણવાનું રહે છે. હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્યમાં જ્યારથી મસ્જિદો અને કબરો થઈ, ત્યારથી મુસલમાની તત્ત્વ દાખલ થયું જ કહેવાય. અણીઆળી કમાનોનો બહોળો વાપર મુસલમાનોએ કર્યો. આપણી પાસે એનો આકાર હતો, પણ એની રચના ન હતી. આટલી ચીજો આપણી અસલથી ચાલતી આવતી રચના અને સ્થાપત્યકીય બીજા વિભાગોમાં ભળી ગઈ. આપણી પાસે પત્થરનું ખોદકામ પણ હતું. નરી સપાટી આપણે ભાગ્યે જ રાખતા. ચિત્ર કરવાની જગ્યાએ પણ આપણે પત્થર ઘડીને મૂર્તિ કરતા, કે કોઈ ફૂલવેલ કરતા. આ બધું હુમાયૂં સુધી ચાલ્યું. ગૂજરાતનાં મકાનો બધાં આપણે હાથે ઘડાયાં છે. હુમાયૂંની કબર પહેલી એકએક ધરાની ઢબમાં

થઈ. ખોદકામ ચાલ્યું ગયું અને જુદાજુદા રંગવાળા પથરોને જડીને આકાર થવા લાગ્યા. આપણે જોઈશું તો જણાશે કે હુમાયૂની કબરના મકાન પર છત્તું પણ નથી. એ શુદ્ધ ધરાની કહી શકાય. તાજ-મહેલની રચના એના પરથી સચિત થયાતું મનાય છે. હુમાયૂની કબર પછી આખાં મકાનો ધરાની ઢબમાં નથી થયાં. એ પ્રકીર્ણ-કે સાથેસાથે જ બંધાતું-ફતેહપુર સિક્રી પાછું આપણે હાથે જ ઘડાયું છે. ત્યાંનો શણગાર પણ ઘણે ભાગે હિંદુ જ રહ્યો છે. શણગારમાં ધરાની તત્ત્વ નૂરજહાં લેતી આવે છે. તે ખીલતું ખીલતું તાજ-મહેલમાં પરિણમે છે. તાજમહેલનો શણગાર ધરાની ઢબનો છે; તાજમહેલનો બગીચો ધરાની છે; પણ પાછા તાજમહેલના ધુમટો હિંદુ છે. એની ગોઠવણી આપણામાં “પંચરત્ન” ના નામથી ઓળખાય છે. ખુદ તાજ પર જોઈશું તો પાછું છત્તું નથી, પણ તેના ચાર મિનારા પર છત્તું છે. તેના પરના ધુમટો તો તદ્દન હિંદુ છે. તાજમાં ખિલકુલ ઘડાઈ નથી, સફાઈ છે; ને તે ચોક્કસ ધરાની છે. આ સફાઈ તેમાં કોમળતા લાવવા માટે છે. કોઈને એમ જ થાય કે આટલી બધી સાદાઈ છતાં તે આટલો મનોહર કેમ લાગે છે ? તેના રંગની મેળવણી-જડતરકામ-બહુ સુંદર છે.

એક બીજું મુસલમાની તત્ત્વ તેમાં એ છે કે મુસલમાનોને પોતાનાં ધાર્મિક મકાનો કે પૂજ્ય મકાનો હમેશાં આકાશની નિર્મળ ભોંયમાં જ કરવાં ગમે છે. તેની પછવાડે બીજાં મકાનો પાછાં આવે, એ એમને ગમતું નથી. તેઓની જીભામસ્તિન્દો ઉંચા પરચાર પર, ગામનાં કોઈ પણ મકાનથી ઉંચે, આકાશગામી જ કરવા એ લોકો મથશે. એની પછવાડે જાડ પણ નહિ રાખે ! આતું કારણ એમ છે કે એમના ધર્મની મૂળ જગ્યા અરબસ્તાન, સપાટ ભૂમિપ્રદેશ છે. નિર્મળ આકાશની છાયા તળે જ, લાંબી નજર જઈ શકે ને સઘળું સ્પષ્ટ આકૃતિમાં જ દેખાય ત્યાં તેઓ વિહરેલા, એટલે તેમને હમેશાં સ્પષ્ટ રેષાથી મર્યાદિત રૂપ જ ગમે.

તાજની સુકુમારતા એમની છે. એ લોકો સુકુમારતાના પૂજક છે. પ્રભુને પણ એમણે માથુકનું રૂપ આપ્યું છે. આપણે તો દેવીમાં પણ પૌરુષ બળ કલ્પનારા. આપણે પ્રભુને આશક તરીકે પૂજ્યો છે. એટલે એ ભાવપ્રદર્શનનું માન પણ મુસલમાનોને જ ધટે છે.

તાજનું ભાવદર્શન

જે લોકો તાજનો ભાવ નથી સમજી શકતા તેઓ એમાંથી ખામીઓ જ કહાડે છે; અને તાજપર એવી અસંખ્ય ચર્ચાઓ થઈ છે. આવી ખામીઓ કહાડનારાઓ પૌર્વાત્ય સૌન્દર્ય-વિચારના આત્માથી પૂરેપૂરા જાણીતા નથી હોતા. ખ્રીસનાં દહેવાતાં શિષ્ટ સમયનાં મકાનો કે પુતળાંઓ સાથે તાજની સરખામણી કરવી, એ નકામું છે. કોઈ હોમરને મહાભારત સાથે, કે કાલિદાસને યુરિપિડસ સાથે ન સરખાવી શકે. કોઈ પણ કલાની કૃતિ તેનો આંતરભાવ જાણ્યા વિના બીજાને મુકાબલે સરખાવી શકાય જ નહિ. એ તો, પહેલો એનો ભાવ જાણાય, પછી એનો સાક્ષાત્કાર થાય, સારે જ તેની કિંમત વસી શકે. હિંદુ સ્થાપત્ય હમેશાં આધ્યાત્મિક જ હોય છે. હિંદુ કારીગર પોતાની કૃતિ દ્વારા હમેશાં એ તત્ત્વ જ દર્શાવવા પ્રયાસ કરે છે. એને એ કાલ્પનિક સજીવ રૂપો દ્વારા બતાવે છે. જ્યારે તેવું રૂપ બતાવવું, એ મુસલમાની ધર્મમાં નિષિદ્ધ હોવાથી મુસલમાની કલાધર હમેશાં ભાવાત્મક રૂપમાં જ બતાવવા કોશિશ કરે છે. આ બાબતમાં મુગલ કલાકારો ખાસ કૃતોદ પામ્યા છે. અકબરના કામોમાં આપણે તેની મહત્તા અને ગૌરવ જોઈ શકીશું. મુગલાઈ મહેલોમાં, જનનાનાં આવાસોમાં આપણે ચોકખું સૌણ લાવણ્ય જોઈ શકીએ છીએ. તાજમાં આ વ્યક્તિત્વની ભાવના જેટલે દૂર સૂધી લઈ જવામાં આવી છે, તેટલી બીજી કોઈ મુગલકૃતિમાં દેખાતી નથી. એ તો આબેહુબ મુમતાઝ મહાલ બેગમ જ છે.

સર એકવિન આર્નોલ્ડે નીચેની કવિતામાં ઇનીઆ પરનાં બીજાં સ્થાપત્યથી તાજ કેવી રીતે જુદો પડે છે એ બરાબર બતાવ્યું છે:

“ નથી એ સ્થાપત્ય, બીજના જેવું,
પણ એક બાદશાહના પ્રેમનો ઉત્તર ગુસ્સો,
જીવંત પત્થરમાં ઘડાયેલો, પ્રકાશનો, અંતરિક્ષમાં ઊડતો,
આત્મા અને ભાવનાને સૌન્દર્યનું મૂર્ત સ્વરૂપ આપતો;
+ + + + જેમ કોઈ ચહેરો
દૈવી સૌન્દર્ય વાળો, આપણી દ્રષ્ટિએ ખુલ્લો થાય છે-
કોઈ અવલ્ય રૂપવતી સ્ત્રી-
અને લોહી ધબકે છે, આત્મા ઉછળે છે,
અને મન ભક્તિ કરવા અર્ધ ઘુંટણીએ લળે છે,
પ્રાણ પોતાની ગતિ ભૂલી જાય છે;
એવો તાજ છે. ”

આ કાંઈ કવિની તરંગી કલ્પનાનું ઉડ્ડયન માત્ર નથી, પણ તાજના ભાવનું ખરેખરું ઊંડું નિરૂપણ છે. સ્થાપત્યશાસ્ત્રના ઉપયોગ-વાદનાજ કાનુનો પર રચાયેલી એ સામાન્ય સમાધિ-કબર-નથી, પણ એ મુમતાઝના સ્ત્રેણ લાવણ્ય અને સૌન્દર્યનું સ્થાપત્યકીય આદર્શો દ્વારા ખડું કરેલું ભાવાત્મક મૂર્ત સ્વરૂપ છે. તાજ એક સ્ત્રી થવાને જ ઉદ્દેશાયો હતો. તેની આખી ભાવનામાં, તેના દરેક વિભાગમાં અને તેની દરેક લીટીમાં સંયોજકોના એક જ હેતુનો આવિર્ભાવ છે. પોતાના તરુણ સૌન્દર્યમાં કાન્તિવાન એ મુમતાઝ મહાલ પોતે જ છે. જીગતા પ્રભાત સમયે, ઝળહળતા મધ્યાહ્ન સમયે કે રૌપ્ય વર્ણની ચાંદનીમાં, ચળકતા જમનાના કિનારા ઉપર હળુ એ વિચરે છે. એ હજી કોઈ વધારે નિગૂઢ વિચાર આપે છે: એ આર્ય સ્ત્રીઓના લાવણ્યને હિંદે આપેલો મોઢો અર્ધ છે.

આ ભાવ સમજાઈ ગયા પછી તેને સ્થાપત્યના ઉપયોગવાદી કાનુનો પર થયેલાં મકાનો-પુરાણો, પોસ્ટ ઓફિસો કે યૂરોપનાં શ્રીસ રોમનાં મકાનો-ની સાથે સરખાવવો, એ કેટલું બાલિશ લાગે છે ? ટીકાકારો, કે નહિ સમજનારાઓમાં કેટલાક ભાવબધિર થયેલા

હોય છે, કેટલાકો વર્ણુઅંધ હોય છે, અને કેટલાક કલામાં અમુક જગાએ અમુક જાતના જ આવિર્ભાવને કે સૌન્દર્યને સમજી શકે એવા હોય છે. પણ જે કોઈ આ પૌર્વાત્મ્ય સૌન્દર્યની કલ્પનાનો સત્ય રીતે સાક્ષાત્કાર કરી શકશે, તે તો એમાંથી વાંક કઢાડતો બંધ થઈ, મુગલ કલાની એ વિસ્મયકારક કૃતિના અતિ મૃદુ અને રમ્ય સુરાવટનું અસીમ આનંદથી જરૂર રસપાન કરશે.

ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક

પાપ દૂર કરવાની દવા

R.

દુઃખ... ...તોલા ૫)
નિયમિતપણું ...તોલા ૧૫)
પવિત્રતા... ...શેર ૧૨૫)
ધીરજતોલા ૧૦)
નમ્રતાશેર ૧૨૫)
સખાવત... ...શેર ૩૦)

આ સર્વ ચીજોને સારીરીતે એકઠી કરી એક મજબૂત ખાંડ-ણીમાં નાખો અને તેમાં

આશા... ...શેર ૧)

રેડો. પછી તેને નેડીની કઢાઈમાં નાખો. તે કઢાઈને ઈશ્વરના પ્રેમના અગ્નિ ઉપર મૂકીને ઉકાળો. તેને વારંવાર સારીરીતે ધાર્મિક પ્રાર્થનાઓ વડે હલાવો. આથી ગર્વનો મેલ ઉપર દેખાશે નહિ. આ પ્રમાણેનો ઉકાળો દહાડામાં ત્રણ વાર કરતા રહેશે તો પાપનો રોગ દૂર થશે.

(સ્વ. હાજીમહમ્મદની હાથરીમાંથી)

હું કેમ પરણ્યો

હું ઉમરેઠનો રહેવાશી છું ને બે પૈસે સુખી છું. મારો ધધો ધીરધારનો છે. ઉમરેઠ ને આસપાસનાં ગામોમાં મારાં ધરાક છે. અવારનવાર ઉધરાણીએ મારે જવું પડે છે. ચાલુ સાલે ધાડપાડુઓ, લૂટારા ને બહારવટીઆનો ત્રાસ વિશેષ છે, તેથી મારે ધણી સાવચેતી લેવી પડતી હતી.....મહિનામાં ડાકોરના એક આસામીનો વાયદો હતો, તેથી મારે ત્યાં જવું પડ્યું. રૂપીઆની રકમ મોટી હતી. હજાર કે બે હજાર લાવવાના હતા. તેથી ઘેરથી સાદાં ને ફાટયાંતૂટયાં લૂગડાં પહેરી હું નીકળ્યો. માથે સાધારણ ટોપી હતી. માંડે ગામ એવું સાદું છે, કે ગમે તેવાં કપડાં પહેરો તો યે ચાલે. મહાત્મા ગાંધી હજી હવે ખાદી માટે લડત ચલાવે છે, પરંતુ અમે તો મૂળથી ગજબ પહેરવામાં માન સમજીએ છીએ. એવાં કપડાં પહેરી આપણે નીકળ્યા. શકન સારા થયા, એટલે જતાં કાંઈ અડચણ પડી નહીં. ધરાકને ઘેર મિષ્ટાન્ન જાપટી રૂપીઆ બે હજાર તેની પાસેથી કઢાવ્યા. મારી ફાટલી ટોપીની અંદરના અસ્તરમાં બે હજારની નોટો સેરવી દીધી ને બંદા ડાકોરથી ચાલી નીકળ્યા. ડાકોરથી ઉમરેઠનો રસ્તો એકાકાર છે: જાણે ડાકોર ઉમરેઠનું પડે ન હોય ! ઉમરેઠમાંથી ઘણાંને રોજ ડાકોરરાયનાં દર્શન કરવાનો નીમ હોય છે, ને તેવા લોકો પગે ચાલી રોજ ડાકોર જઈ આવે છે. એ કારણે રસ્તે કાંઈ ખાસ ભો હોતો નથી. પરંતુ હાલમાં બહારવટીઆના ત્રાસથી જવરઅવર ઓછો થયો છે, ને મને નીકળતાં કાંઈક મોડું થયું, એટલે મનમાં પાકી દહેશત હતી. તેથી સાવચેતીના ઉપાય તરીકે નોટો ટોપીમાં ઘાલી ઝપાટાબંધ હું ચાલ્યો.

ડાકોરથી ઉમરેઠ આવતાં સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાનું ખાસ મળતું

નથી. તોપણ શિયાળાનો દહાડો હતો, એટલે ખેતરોમાં લીલો હરી-
આળો પાક હતો. પાકના દાણા જળમ્બા નહોતા. કોષ્ટનાં ડૂંડામાં દૂધ
ભરાયું હતું. એવા દૂધભર્યા કેસરનો પરાગ સાંજના પવનને સુવાસ
આપી રહ્યો હતો. આંખાના મોરની કણીઓ વિકસીને એ પવનને
વધારે મધમધાવી રહેલી હતી. ઉંચા મહુડાના ઝાડ ઉપર સવારે ટપ-
કવાનાં મહુડાં પાડીને ગત્ર થઇ એ ઝાડોની શોભામાં ઓર વધારો
કરતાં હતાં. આથમતા જતા સૂર્યનાં છેવટનાં રંગબેરંગી અને મોટે
ભાગે લાલ ફિરણો ડેડ સુધી રસથી ભરેલા એ ઝળો ઉપર પથરાઇ
પાછાં ફરતાં હોવાથી ઝાડો ઉપર સોનેરી તેજનો અમલ થયો હતો
અને તેથી, આકાશમાં જણાતા રંગો સાથે ઝાડ સ્પર્ધામાં ઉતરેલાં
હોય, એવો ભાસ થતો હતો. અહીંતહીં વાડો ઉપર વેલાઓ ને
વેલીઓ ચઢી શેઠાના ઝાડ ઉપર લચી રહ્યાં હતાં. ચોમાસું તરતનું
ગયેલું, ને પાછોતર વરસાદ, એટલે એ કુદરતી લતામંડપો ઉપર
નાનાં નાનાં સુરેખ બહુરંગી ફૂલો ખીલેલાં હતાં: હમણાં જ ખીલેલાં
એટલે તેમની મીઠી ને તાજ વાસ આપણા નાકમાં થઈ ડેડ મગજ
ઉપર તાજગી પાથરતી હતી. કવિઓ કે ચિતારા ચિતરે તેવું સૃષ્ટિ-
સૌંદર્ય આ નહીં હોય; પરંતુ ગામડાંમાં જે દેખાવો જોઇ અમે મોજો
માણીએ છીએ, તેનું ચિત્ર આ વખતે મારી આંખે પડયું.

સૃષ્ટિસૌંદર્ય સાથે પ્રકૃતિગાન શુણાતું હતું. પોપટ મેના ત્યાં
મધુર વાણી બોલતાં નહોતાં; પરંતુ ચકલીઓ ચીં ચીં ને કાગ કા કા
કરતાં. પીતના પાક હવે ઓછા થયા છે, તોપણ ઉંજેલા દીવેલથી
હળવા થયેલા કેસરો મીઠો ધ્વનિ ફરથી ખેંચાઈ આવતો હતો;
ને કોષ્ટક ફરતા કોલ્હાના શેરડીના રસ જેવા મધુર સ્વર તેની સાથે
હરીફાઈમાં બેળાઇ કાન ઉપર અથડાતા હતા. માંડ મન ચકડોળે
ચઢ્યું: પ્રેમના ઉલ્લાસના તરંગો આવવા લાગ્યા. શેડીનો પૂલ મેં
ક્યારનો વટાવ્યો હતો, પણ મોડું ન થાય એ માટે આવાં નકામાં
શમણામાંથી જાગત થઇ મેં ઝપાટાખેચ ચાલવા માંડ્યું.

૨

‘ મોટા પગલાં ’ એ આવી પહોંચ્યો. “આખા લીમડામાં એક ડાળ મીઠું, કે રણછોડ રંગીલો.” એ ગોપ-કાવ્ય મને સાંભર્યું. લીમડો દૂર હતો; ડાળ મીઠું હતું કે નહીં તે જોવાની પરવા નહોતી. પગલાંને નમીને ઝટ ચાલ્યો. એથી થોડે આધે વાવ આવી તે જોવા ન ઉભો રહ્યો, ને આગળ જ ચાલ્યો. પાંચેક મિનિટમાં સત્તા તલાવડી આવશે. હાલ તો ખાડો રહ્યો છે: પાણીયે નહોતું. એ તલાવડીની જગા ચોર ને લૂટારાને ફાવે તેવી છે. એ ત્રણ રસ્તા ભેગા મળે છે ને તલાવડીનો ખાડો દૂરથી જણાતો નથી. આ વખતે ભગવાન સૂર્યનારાયણ બરોબર ક્ષિતિજ આગળ આવ્યા હતા. વખત રોળીકોળીનો હતો. જેવો હું તલાવડી નજીકથી જતો હતો, તેવામાં ખુકાની બાંધેલા ને હાથમાં ભાલો લીધેલા ત્રણ જણ બાજુ ઉપરની વાડેથી નીકળી મારી સામે આવ્યા. મારા હોંસકોંસ ઉડી ગયા. અમારી વચ્ચે દશેક કદમનું અંતર રહ્યું હતું. ત્રણમાં જે મુખી જેવો હતો તેણે ફરમાવ્યું: “ખબરદાર! ત્યાં જ ઉભો રહે.”

હું ખમચ્યો ને દેખીતી હિંમત ધારણ કરી બોલ્યો: “આ ઉભો, શું છે?”

“શું છે, તે સમજતો નથી? પાસે જે હોય તે ધરી દે.”

આટલી વાત દરમ્યાન મને કાંધક ધીરજ આવી હતી. મેં યુક્તિબંધ મારી ટોપી આધે અક્ષાળી ફેંકી, ને કહ્યું: “લો આ ‘ફાટી સરખી’ ટોપી ને આ લૂગડાં.”

એટલું બોલી લૂગડાં ઉતારતાં ઉતારતાં મેં કાંધક રોફ સાથે વિનવવા માંડ્યું: “ભિક્ષુક બ્રાહ્મણનાં આટલાં લૂગડાં લઈ તમે તાલેવન થજો.”

આ ટોળ સહ કરેલી વિનવણીની અસર થઈ. કદાચ એમ પણ હોય કે લૂગડાંનો ઢાળકો જોઈ તેમની ખાત્રી થઈ હોય, કે આની પાસે કાંધ નથી. ગમે તેમ હોય, પણ મુખીએ કહ્યું: “જા, તું બ્રાહ્મણ છે, તેથી તને જવા દઈએ છીએ.” લૂગડાં પહેરી, ટોપી

ઉપાડી મેં ચાલવા માંડ્યું, કે તું પાછો મુખી મારી પાસે આવ્યો, ને પાછળથી મારી પીઠ ઉપર હાથ મૂકી તેણે પૂછ્યું: “ઓ લાડુ-મદદ, આ પાછળ આવે છે તે કોણ છે?” મેં પાછા વળી જોયું તો કોઈ સ્ત્રી આવતી હતી. સુરજ અડધો ક્ષિતિજમાં પહોંચ્યો હતો, એટલે હજી પુષ્કળ અજવાળું હતું, તેથી તે બાઈએ ઘરેણુંગાંઠું પહેરેલું હતું, એમ જણાતું હતું. મને બીક લાગી કે રખેને આ લોકો તેને સતાવે કે લૂટે. તેથી, કે કોણ જાણે કેમ, મારા મોંમાંથી નીકળી ગયું, કે “મને શું કામ પૂછો છો, એને જ પૂછો ને!”

એવામાં તે બાઈ પાસે આવી પહોંચી. તેને ઉદ્દેશીને મુખીએ પૂછ્યું: “બાઈ, આ તારા કોણ થાય?”

માફ કહેવું સાંભળ્યું હોય, અગર હથીઆરબંધ ધાડપાડુઓ જોઈ તે ત્રાસી ગઈ હોય; ગમે તેમ હોય, પણ તેણે જવાબ વાળ્યો: “કોણ તે વળી મારા ધરવાળા-વર-થાય.”

આ નવાઇ સાંભળીને હું તો આશ્ચર્યથી દિગ્ભ્રમ થઇ ગયો. સાથે બાઇની હિંમત ઉપર દિદા થઇ ગયો. મેં ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા માંડ્યું, એટલે મુખીએ નિર્ણય બહાર કર્યો: “જા, બહેન જા, તું બ્રાહ્મણની સ્ત્રી છે, ને તારા વરને અમે હમણાં છોડી દીધા છે, તો તને પણ જવા દઇએ છીએ. તારી જોડે માલમતા તો કીક છે, પણ ભગવાન તેનો બદલો અમને આગળ ઉપર આપશે.”

એ બાઇ ઉતાવળે મારી પાસે આવી લાગી. પાંદડાની માફક તેનું આખું શરીર ધ્રુજતું હતું. તેને ઘણી ખીક લાગી હતી. મને પકડી પાડી તે બોલી: “મને સારો સંવાત મળ્યો; ડેક સુધી. ઇશ્વરનો પાડ.” તેના ખીકથી થરથરતા ઘાંટામાં કાંઈક અજબ મોહિતી મને લાગી. રૂપાની ઘંટડીનો અવાજ કાંઈ હીસામમાં નહીં. સ્વરનાં કાંઈ અપૂર્વ મોજાં મારા કાનને અથડાયાં. મેં તેના સામું જોયું, ને તેજ કણે તેણે “કાણુ તે વળી મારા ઘરવાળા” એવો આપેલો જવાબ યાદ આવ્યો. તે નીચું જોઈ ચાલતી હતી, તેથી મેં બારીકાથી તેને જોઈ.

૩

આ મૂર્તિ કાંઈ અજબ હતી. કવિઓ કે સૌંદર્યપ્રેમીઓ વખાણુ તેટલું રૂપ એનામાં નહોતું; પરંતુ રૂપથી પણ કાંઈક અધિક તેનામાં હતું. તે અવર્ણ્ય હતું. તે મદમાતી નિડર ચાલતી હતી; હું માત્ર એંચાતો હતો. બ્રહ્માએ તેને થોડી કણકે ઘડી નહોતી, પરંતુ તેના દરેક અંગમાં અને ઉપાંગમાં જોખન ખીલી નીકળેલું હતું. ગુલાબી સફેદાઈને બદલે ચંપકવર્ણી છાંટ તેના શરીર ઉપર હતી. વિંધેલું નાક, રંગેલા દાંત અને છુંદેલા છુદણાં ઉપર મને સ્વાભાવિક અણ-ગમો છે, છતાં તે બધાંની હાજરી અહીં બાધકારક લાગી નહીં. હસુંહસું થતું તેનું મોં, ભરાવદાર ગાલમાં પડતા ખાડા, એપરવાઇથી હોળેલા માથાની ઉડતી લટો, અતિ વિશાળ અણીઆળી આંખો, મને પરવશ બનાવવા બસ હતી. હું પરણેલો હતો, પણ મારી વહુ નાન-પણમાં ગુજરી ગયેલી ને કન્યાની અછત, એટલે ફરી કાંઈ વિવાહ

થયેલો ન હોવાથી રાંડયા છતાં હું કુંવારો હતો. મારૂં લક્ષ આલવામાં નહોતું. હું તો આ સ્ત્રી તરફ ધડી ધડી જોઈ રહેતો. મને ઠોકરો વાગતી તેની પરવા નહોતી. ‘ઠોકર વાગે ત્યારે મને સમજણ આવે’ એવું અત્યારે નહોતું.

એક પવનનો ઝપાટો આવ્યો ને તેનું માથું ઉઘડી ગયું. અહાહા ! કેવા મોટો ચોટલો, ને કેવા સુંદર વાળ ! તે માથું ઉઘાડું રાખે તો જ ઠીક ! પણ તેણે માથે ઓઢી લીધું. તેણે સહેજ પાતળો કાળો ખંજીરો પહેર્યો હતો. તસતસતું કાપડું અંદર હતું. કાપડું શરીરને ટાઈટ રાખે છે, ને તેથી કેડ ને છાતી બંને અરસપરસ પ્રમાણમાં રહી શકે છે; હાલના કેસેંટની માફક ખંજીરાની આરપાર તેનું નાજુક પેટ કાપડના ઉપલાણ સુધી અડધું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. આપણે તો બાન બૂલી ગયા, ને પૂછ્યું : “બાઈ, ક્યાં રહો છો ?”

“ઉમરેડ.” ટૂંકો જવાબ મળ્યો.

“ઉમરેડમાં ક્યાં ?”

“.....પોળમાં.” ફરી ટૂંકો જવાબ મળ્યો.

‘કામાતુરાણાં ન મર્ય ન લજ્જા’ એ પ્રમાણે આપણે તો પૂછ્યું : “પરણેલાં છો ?”

આ શબ્દો સાંભળી તે ધણી ચીઢાઈ, ને બોલી : “એવું શું કામ પૂછો છો ? મેં લૂટારાને કહ્યું કે તમે મારા ઘરવાળા છો તેથી ? કહ્યું માટે કાંઈ થઈ ગયા ? બોલ્યા તો બોલ્યા, પણ હવે મને સતાવશો નહીં. તમે તમારે રસ્તે ને હું મારે રસ્તે. લો આ ‘વડાં’ આવ્યાં.”

ગર્વથી, તિરસ્કારથી, આટલું બોલતાં આ ‘ગામરેની ગોરી’ની બ્રમર ઉઘી ચઢી. તેથી તે વધારે ખૂબસુરત જણાઈ. કુદરતી સુંદરતા જોને મળી હોય છે તેને ચીઢવ્યાથી તેની મોહકતા વધે છે. એ “ઝવેલડી, અલબેલડી, કનકની વેલડી” આબેહૂબ પ્રેમાનંદે વર્ણવ્યા પ્રમાણે

“વેલ જાણે હેમની, અવેવ ફૂલે ફૂલી;

અકિત ચિત થયું મારૂં, ને ગયું કુતત્તવ બૂલી.”

લાગવાથી તેણે માફ—તેના રક્ષણ કરનારનું—જે અપમાન કર્યું તે હું ભૂલી ગયો. તેને હજુ ઓર ચીઠવી તેનું રૂપ ખીલવવાનો મને વિચાર આવ્યો. સુંદર માનુનીને ચીઠાયેલી તમે કદિ જોઈ છે? આ તો ચંપકવર્ણી હતી, ને ગુસ્સાની લાલી ફરી વળવાથી તેનું મોં સુવર્ણ-મય કાંતિથી ઝગઝગી ઉઠ્યું. કેમ જાણે મારો ભાવ તે સમજી હોય, એમ તેણે ક્રોધભર્યે અવાજે કહ્યું: “મળ્યા ભાઈની પ્રીત! તમે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, પણ તેના બદલામાં હું કંઈ અપમાન સાંખીશ નહીં, સમજ્યા? તમારે ને મારે શું?”

તે આ બોલ બાગ્યે જ બોલી રહી હશે, એટલામાં બાળૂતી વાડ પાછળ ખખડાટ થયો, ને નજીકના છીંડામાંથી એક આકૃતિ બહાર આવી. એકદમ મારી નજીક તે દોડી આવી. પાસે આવતાં જણાયું કે એ પેલો મુખી હતો. આવતાં જ તેણે ગુસ્સામાં પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ અલી! તું તો કહેતી’તી ને, કે એ તારા ઘરવાળા છે? ને હવે કેમ કહે છે કે તમારે ને મારે શું? એમ દાગીના લઈ છટકી જવાશે નહીં. મને પહેલેથી જ શક હતો, કે ‘દાગમાં કાંઈક કાળું’ છે. તમે બંને વરવહુ નથી. ઉતાર તારા દાગીના.”

હું ચોબીલો થઈ ગયો, ને પેલી તો શિયાંવિયાં થઈ ગઈ. તેનું મોઢું રકુંરકું થઈ ગયું. કાંઈ પણ દયા રાખ્યા વિના મુખીએ ભાલો ઉગામ્યો ને પોકાર્યો: “માને છે કે નહીં? એ તારા વર થતાનું કાંઈ ચાલવાનું નથી.”

કોઈ પણ એશઆરો ન રહેલો હોવાથી કંપવાયુ થયો હોય એમ ધ્રૂજતી તે આવીને મારી કોટે વળગી. છેક દીન મુખ કરી જાણે મને વિનવતી હોય તેમ મારા મોં સામું જોઈ તે મુગી ઉભી. તેના બંને હાથ મારા ગળા આસપાસ વીંટાયેલા હતા. તે દરેક પળે વધારે સખ્ત બંધનમાં માફ ગળું બીડતા હતા. હવે શું કરવું? મેં તેના સામું જોયું. મેં શું જોયું? તેના કપાળે ચાંદ્રો નહોતો ને હાથે માત્ર અઠ્ઠેક સોનાની બંગડી હતી. શું તે વિધવા હતી? વધારે

વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. મને એક વિચાર સૂઝ્યો. મેં તેને માનભેર બચ્ચી કરીને કહ્યું: “વહાલી, લૂટારા પોતે જુદા હોય, એટલે બીજાને જુદા માને. તેઓ વળી લોભી, એટલે આપણે કહીશું તે માનવાના નથી. હશે; ઉતારી આપ તું તારા દાગીના.”

મારા વર્તનનો ભાવ તે બરોબર સમજી, ને દાગીના ઉતારવા લાગી, એટલામાં પેલો બોલ્યો: “એવું મા બોલો. મેં તમારી તમામ વાતચીત સાંભળી છે. મને પહેલેથી વહેમ હતો, કે બાઈ જુદું બોલી છે, એટલે હું તમારી પાછળ પાછળ છુપાતો લપાતો ચાલ્યો આવું છું. તેણે તમને કહ્યું નહોતું, કે તમે તમારે રસ્તે ને હું મારે રસ્તે? બોલો, તમે જુદા કે હું? લૂટારા પણ પોતાનું વચન પાળે છે.”

એક પણ વિચાર કરી અપૂર્વ શાંતિ ધારણ કરી મેં ઉત્તર આપ્યો: “તમે રજરજ સાચું બોલ્યા છો, પણ મૂળ વાત એમ છે, કે અમે બંને ધણીધણીઆણીને બનતું નથી, ને ક્યારનાં જૂદાં રહીએ છીએ,

ને તેથી જ તમે સૌથી પહેલાં મને પૂછ્યું કે ‘એ તમારી શી સગી થાય, ત્યારે મેં કહ્યું કે એને પૂછો. અહીં અચાનક અમારો ફરી બેટો થવાથી સમાધાન માટે હું એને સમજાવતો હતો, ને તે માનતી નહોતી; દરમિયાન તમે ઠીક આવી લાગ્યા. તમે અમારો ફરી સંબંધ કરી આપ્યો. તમે જોયું ને, કે એ કેવી મારે તામે થઈ ગઈ !”

મારા બોલવાને એ બાયડીએ ટેકો આપ્યો: “મેં મારી ભૂલ જોઈ છે. હવે હું પસ્તાઉં છું.” અને ગળામાંથી કંડી ઉતારી મુખી તરફ ફરી તેણે આગળ ચલાવ્યું: “લે બાઈ, આ એક કંડી. મને બહુ ખીક લાગે છે. તારો બાલો દૂર મૂક.”

આ વાતચીતથી મુખીનું હૃદય પીગળ્યું. ગળગળો થતાં તે બબડ્યો: “બબ્બો વર ને બબ્બો જન. જાઓ બાઈ, જાઓ. મારે કાંઈ નથી જોઈતું. પણ યાદ રાખજો, કે તમે લડી પડેલાં વર વહુ હવે જો અહીંથી જઈ એકઠાં એક જ ઘરમાં નહીં રહે, તો તમે બંને જુદાં છો, એમ માની તમને બંનેને ઘેર આવી આ બાલાથી દાર કરીશ, ને ઘરબાર લૂંટી લઈશ. એમ ન કહું તો મને.....તી આણુ છે.”

આટલું બોલી એ ઝટ દોટ મૂકી નાશી ગયો.

૪

લૂટારાથી છૂટ્યા તો ખરા, પણ અમારી ખરી મુશીબત તો હવે શરૂ થઈ. અમને આ શું સૂઝ્યું? હવે શું કરવું, ક્યાં જવું ને કેમ વર્તવું? મને પસ્તાવો થયો. મારું અંતઃકરણ મને ડંખવા લાગ્યું. મેં આ શું કર્યું? અને હવે શું કરવું? એટલામાં તે બાઈ બોલી: “બાઈ, તમારો ઉપકાર માનું છું. તમે ન હોત તો એ મુવો મને મારી નાખત, કે આખરૂં લેત. એનો બાલો જોઈ હું તો થરથરી ગઈ છું.”

હું સાંભળી રહ્યો. ઘેર અંધારી રાત શરૂ થઈ હતી. અમે ‘વડાં’ માં હતાં. એ લગભગ ગામની ભાગોળ કહેવાય. ત્યાં ઉભાં રહે કાંઈ વળે તેમ નહોતું, તેથી છેવટે મેં કહ્યું: “બાલો બહેન, આપણે હવે જતાં રહીએ.”

“હા, પણ હવે પેલા મુઆની ધમકીનું શું? આપણે શું કરીશું?”

‘ગામમાં તો જવુંજ પડશે. એમ એની ધમકીથી ડરી ગયે કંઈ પાર આવશે? તમે તમારે ઘેર જાઓ; હું તમને મૂકવા આવીશ.”

“ના બાઈ, એમ ન થાય. ને તે પણ આજે ને આજે? તમે જોયું ને, કે એ રડ્યો કેવો હમણાં ફૂટી નીકળ્યો હતો? પાછો મુવો આપણી પુકે લાગેલો હોય તો?”

“ત્યારે શું કરવું? આજનો દિવસ ત્યારે, કાં તો હું તમારે ઘેર આવું, કે કાં તો.....” એટલું બોલી હું અચકી ગયો.

“કે કાં તો હું તમારે ઘેર આવું.” તેણે વાક્ય પૂરું કર્યું ને ઉમેર્યું: “હા, ચાલો.”

અમે ચાલવા મોડયું. ‘નાનાં પગલાં’ એ આવી, દર્શન કરી, મન સારું કરી અમે બંને મારે ઘેર આવી પહોંચ્યાં. એ વખતે રાતનો પૂર્ણ અમલ શરૂ થયો હતો.

ઘેર તો આવ્યો. પણ હવે જ મારી મૂંઝવણ શરૂ થઈ હતી. શરૂઆતમાં રમણીય હોવા છતાં એ મૂંઝવણ હવે મને ખરેખર સાલતી હતી. સાવિત્રી જેટલી નિર્દોષ અને પવિત્ર સ્ત્રી આમ એકાએક મારા ઘરમાં આવી ચઢી હતી. ઘર ઘણું નાનું હતું ને હું એકલો હતો. આ મારી કસોટીનો વખત હતો. રાત તો ગમે તેમ કરી પસાર કરી, પણ સવારમાં તેણે એને ઘેર જવા ચોખ્ખી ના પાડી. એને તો હજી બહારવટીઆનો બાલો દેખાયા કરતો હતો! એને માટે ખાવાપીવાની તથા કપડાંલત્તાં લાવવાની ગોઠવણ મારે કરવી પડી. મૂળ વાંઢો અને બૈરાંનાં લૂગડાં ખરીદવાં, એ કેટલી શરમનું કામ?! સવારમાં મેં તેને પૂછ્યું કે રસ્તામાં એ એકલી કેવી રીતે આવી ચઢી. તેણે ખુલાસો કર્યો: “ડાકોરથી સંગાથ જોઈ હું સાડા પાંચ વાગે નીકળી. અમે સૌ શેઠી ઉપર વીસામો ખાવા બેઠાં. હું જરા કળશીઓ લઈ શેઠીની અંદર ઉતરી, ને સૌ મને બૂલી ગયાં, ને ચાલ્યાં ગયાં; ને હું એકલી પડી ગઈ.”

આમ ને આમ એક દિવસ, બે દિવસ ચાલ્યા ગયા. મારી મુંઝવણ વધતી ગઈ. મને હવે લોકનિંદાનો ડર લાગ્યો. આવી રીતે ઘરમાં બૈરી છૂપી ક્યાં સુધી રહે ? ને એમ સાપનો ભારો જળવી શી રીતે રખાય ? એ તો ડરની મારી એને ઘેર જવાની વાત કરતી જ નહોતી. છેવટે મારે ખુલ્લેખુલ્લું કહેવું પડ્યું: “ જુઓ લક્ષ્મી ! ”—તેનું નામ લક્ષ્મી હતું—“ આમ ને આમ દહાડા કટાય નહીં. તમે ને મેં શી ચોરી કરી છે, કે આમ છાનું રહેવું ? ”

“ ત્યારે શું કરવું ? ”

“ તમે તમારે ઘેર જાઓ, ને મને છૂટા કરો. ”

“ એ કેવી રીતે બને ? બહારવટીઆએ આપણને એક જ ઘરમાં રહેવાનો હુકમ કર્યો છે. જુદા પડીએ તો જીવ ખોઈએ. ”

“ પણ માથે અપવાદ આવે તેનો વિચાર કર્યો ? ”

કાંઈક ખસીઆણી પડી તે બોલી: “ હા, એ વાત ખરી. પણ શું બાઈ બહેન એકલાં ઘરમાં નથી રહેતાં ? ”

“ આપણે કાંઈ બાઈ બહેન નથી; ને આપણે કહીએ તે કાંઈ લોકો માને નહીં. હવે માત્ર બે રસ્તા છે. કાં તો છૂટાં પડવું...કે કાં તો.....”

“ કે કાં તો.....શું ? કેમ અચકી ગયા ? ”

“ કહું ? તમને ખોટું લાગશે ? ”

“ ના, કહો; મને ખોટું નહીં લાગે. ”

“ કાં તો છૂટાં પડવું કે કાં તો બેમાં રહેવું. ”

“ પણ બેમાં રહેવાની તો તમે ના કહો છો ને ? ”

“ આવી રીતે નહીં. ”

“ ત્યારે વળી કેવી રીતે ? ”

“ જે રીતે રહેવાય તે રીતે—દુનિયાની ચાલતી રીતે—પરણીને. ”

“ મેં ક્યારે ના કહી છે ? હું તો ક્યારની એ જ કહું છું; પણ તમારા લક્ષમાં ક્યાં વાત આવે છે ? ”

આમ વાત નક્કી થઈ. ઉંમરેઠમાં નાતજાત સમક્ષ એ કાર્ય ચાલ નહીં. વળી એ બાઈ કોણ છે તેની પણ મને ખબર નહોતી,

એટલે છાનાંમાનાં મુંબાઈ જઈ શેઠ ભગવાનદાસ માધવદાસના આશ્રય નીચે પુનર્લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. રતોવાઈ અમે ડાકેર જઈ ત્યાંથી ટ્રેનમાં બેસી મુંબાઈ ગયાં.

૫

મુંબાઈમાં પુનર્વિવાહના હોલમાં.....મહિનાની સુદ પાંચમે અમારું લગ્ન હોયેલું થયું. આગેવાન સુધારાવાળા સમક્ષ અમારો હસ્તમેળાપ થયો. પહેલું મંગળ શ્રી રહ્યા કે તુર્ત બુકાની બાંધેલો ને હાથમાં ભાલો ઝાલેલો એવો એક માણસ હોલમાં દાખલ થયો. તેને જોઈ મારાં તો હાજાં ગગડી ગયાં! બહારવટીઆનો મુખી આમ ત્રીજી વખત અમને સતાવવા અણીની વખતે ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો?! અમને જોઈને તેણે ભાષણ કર્યું: “અલ્યા બ્રાહ્મણ! વાહ તારી ચતુરાઈ?! તું કહેતો, તો ને કે તમે પરણેલાં છો? એવું જુઠું બોલી આ બાઈનું ધરેણું બચાવ્યું; ને કહેતો ગયો કે અમે લૂટારા જુઠાં. તું જુઠો કે અમે? ને પાછું ધરેણું બચાવ્યાના બદલામાં એ બાઈને આજે પરણવા નીકળ્યો છે? તમને શી શિક્ષા કરવી?”

અમે બંને લેવાઈ ગયાં, કેમકે એણે ભાલાવાળો હાથ ઉઠ્યો કર્યો હતો. અમારાં ઉતરેલાં મોઢાં જોઈ એણે ઉમેર્યું: “અરે. તમે પરણેલાં નહોતાં તે હવે પરણ્યાં. આલો વિધિ પૂરી કરી નાખો. મારે જવાની ઉતાવળ છે, કેમકે, નહીંતો અહીં તમે અધિકારીઓ બોલાવ્યા છે તે મને--બહારવટીઆને-પકડવાનો આ પ્રસંગ જવા દેશે નહીં.”

અમે ચારે મંગળ ફેરા પૂરા કર્યા અને પરણી બિડ્યાં. એક હજાર રૂપીઆની નોટ લેક્ષ્મીના હાથમાં મૂકીને જતાંજતાં મુખીએ આશીર્વાદ આપ્યો: “લો આ મારો ચાલેલો. રામરામ. હું જઈ છું. મારાથી બહીસો નહીં. હવે હું પ્રસન્ન થયો છું. તમે બંને પરણ્યાં. ઈશ્વર તમારું જોડું મુખી રાખે. લેક્ષ્મી! તારું હેવાતન કુશળ રહો. બહેન આવજો!”

અમે કાંઈ પણ બોલીએ તે પહેલાં તો જેમ આવ્યો હતો તેમ તે પોતારા માપી ગયો.

અમે અમારે મુકામે ગયાં. મુખી બરોબર લગ્ન પ્રસંગે આંધી આવી ચડ્યો અને તેણે ચાલ્લો શામાટે કર્યો એ હું કાંઈ સમજ્યો નહોતો. મારા મનમાં એ વાત ઘોળાયા કરતી હતી, તેથી ઘેર પહોંચતાં જ મેં લક્ષ્મીને પૂછ્યું: “વહાલી, મુખી વિચિત્ર માણસ જણાય છે. તે આવ્યો શું ને ગયો શું? તેણે આપણને ડરાવ્યા શું ને ચાલ્લો કર્યો એ શું? માન ન માન, પણ કાંઈક વહેમ પડતી વાત છે.”

આ સાંભળી તે હસી પડી. આ વિચારવાની વાત હતી; આમાં હસવા જેવું કશું નહોતું. તેથી મેં સવાલ કર્યો: “હસે છે શું? આમાં મશ્કરી જેવું શું છે?”

“ઘણુંય. તમે ન સમજો.”

“કહે જોઈએ, મારા સમ.”

“લો ત્યારે કહું છું. હવે છૂપાવવા કાંઈ કારણ નથી. એ મુખીને હું ઓળખું છું, કેમકે તેની વહુને ને મારે બહેનપણું છે; ને મેં જ તેને અહીં તેડાવ્યો હતો.”

એ સાંભળી હું સડક થઈ ગયો. તેણે આગળ ચલાવ્યું: “મેં તમને જોયા ત્યારથી જ હું મોહી પડી હતી. કહું, પહેલા ક્યારે જોયા?..... કાકાએ નાત કરી ત્યારે હું જન્મવા આવી હતી, ને તમે પીરસતા હતા. તે પહેલાં મેં તમને કદિ જોયેલા નહીં. ઉઘાડે શરીરે તમે કેવા કામણુગારા લાગતા હતા! વિચારોની કરચલીઓથી શોભતું મોહું ને ઉપસેલું તમારું કપાળ; મસ્તીખોર અણીઆળી બુખરી આંખો; વાંકી લાંબી ચોટલી; મોટાં કાનછેરીઆં; ભરાવદાર, ગુચ્છાદાર વાંકડી મૂઝ; પાતળું શરીર; માંસલ સ્નાયુઓ; એ સૌથી હું માંડે બાન-સાન ગુમાવી બેઠી. જેમજેમ પછી તમને વધારે વાર જોયા, તેમતેમ ઉન્માદ વધતો ગયો. ગમે તેમ કરીને તમને પરણવું એ નિશ્ચય કર્યો. અને તે વાત મારી બહેનપણીને

કહી. તેણે તેના ધણીની મદદ માગી. તે તમારા ઉપર દેખરેખ રાખતો અને જે દિવસે તમે ડાકાર ગયા તે દિવસે તેણે શિખવ્યા પ્રમાણે તમારી પાછળ હું આવી લાગી. હું બાળરાંડ એટલે ઉઘાડે છોગે તમારી સાથે લગ્ન કેવી રીતે ગોઠવાય ? તેથી આવો રસ્તો બેજે બેજે શોધવો પડ્યો.”

હવે મારાથી છાના રહેવાયું નહીં; તેથી વચમાં સવાલ કર્યો: “પણ મેં તે વખતે મુખીને એવું ન કહ્યું હોત કે ‘એ મારી કાણ છે તે બાબત એને જ પૂછો’ તો શું થાત ? પછી તારા કાવ-ત્રાને મેળ કેમ ખાત ?”

“ઈશ્વર પાધરો હોય તે સહાય કરે જ, ને તમને ભૂલાવી તમારા મોમાં એવા શબ્દો મૂકાવે જ. આમ થયું હોત તો શું થાત, એ પ્રશ્ન હાલ નથી. તમે જવાબ આપતાં ભૂલ્યા, ને પકડાયા-મારી જાનમાં રસ્યા ! એ વાત ઉઘાડી પાડવા મેં મુખીને અહીં બોલાવ્યો. વળી તેણે મદદ કરી, એટલે તે હાજર રહે તો સાઈ. પકડાવાની દહેશતથી તેને ખિચારાને ચાલ્યું જવું પડ્યું. ઠીક ચાંદ્રો કરતો ગયો ! પણ એ ચાંદ્રા કરતાં પણ મારા કપાળમાં થયેલા નવા ચાંદ્રાને હું વધારે કિંમતી ગણું છું.”

“હું પણ તને મેળવી મુખી છું. પરંતુ વહાલી, તું જખરી તો ખરી. અસલના વારામાં સ્ત્રીઓનાં-કન્યાઓનાં-હરણ થતાં. આજે તેં પુરુષનું-વસ્તુ-હરણ કરી બતાવ્યું છે !”

“તમે પક્કા છો. તમે પહેલું માઈ હરણ કર્યું તે ભૂલી જાઓ છો. તમે પહેલું માઈ મન હર્યું, એટલે હરણ કરનાર તમેસ્તો.”

“તે મેં કાંઈ જાણી જોઈ કર્યું નહોતું. તું મારા ઉપર મોહી પડી હતી, તેની અને ક્યાં ખખર હતી ?”

“હશે, પણ મને ઘેર લઈ જનાર પહેલાં તમે હતા એ વાત તો ખરી ને ?”

“હા, હું હાર્યો ને તું જીતી, થયું ? ફેરા ફરી તું પહેલી બેસી મઈ હતી, એટલે તું જ જીતવાની !”

“નારક”

“ હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ? ”

-૨૧૯-

નિર્જન વનવગડે અલૌ વાદળો ! જગ શાં ઢોળવાં અમથાં ?

રણે રગદોળવાં અમથાં ?

એવાં હૈયાસૂતાં સમિપ વિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?

હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?

—નિર્જન૦

ચાતક જળવણુ ટળવળે, મેઘ ચડયો ધનધોર;

ગર્જન કિન્તુ જુકૂડાં જગ એવુંય નડોર:

છોછરા સરવરને શીદ મલિન જળે અંધોળવાં અમથાં ?

ઝવાહીર ઝખોળવાં અમથાં ?

એવાં હૈયાસૂતાં સમિપ વિતક શાં ખોલવાં અમથાં ?

હૃદય શીદ ખોલવાં અમથાં ?

—નિર્જન૦

સુગન્ધમિટ્ટા લિખ્ખડા, રસમાં કડવા ઝેર;

સુખમિટ્ટાના મોહ શા, જો ના મનના મેળ ?

ગરજુ જગવગડે વણુ પાત્ર, પ્રણુમ શો ઢોળવો અમથો ?

ઉરેઉર જોડવાં અમથાં ?

ઉજ્જડ મરુભૂમિમાં રસિક હૃદય શાં ખોળવાં અમથાં ?

જીવન શીદ રોળવાં અમથાં ?

—નિર્જન૦

મેહબીના સંસારમાં, જુઠ્ઠા મૃગજળ ધાટ;
મેઘી સશરે સ્નેહની, આઘી ઉરની વાટ:

કિટકથી સડેલ વાડીમાં ફૂલડાં ! શાં ફારવાં અમથાં ?
દરદ દિલ જોરવાં અમથાં ?

લાઘે પાત્ર પરમ ત્યાં હૃદયો રસ તરબોળ મન ગમતાં:
હશે કલ્પોલવા પથ ક્યાં ?

—નિર્જન૦

કેશવ હ. શેઠ

“નેનાકે નીરમે ભીંજત ટીકો”

-કવિત-

જા દિન કંથ બિદેસ ચલે સખી ! તા દિનસે બહુ લાગત છોકો,
અંગ શંગાર ઇગારસોં લાગત, માનુનીકો મન; લાગત શીકો;
સેજ સર્મે કમલા બછ ખ્યાકુલ, સીસ રલ્હો લટકી તરુનીકો,
કહે કવિ બંગ, સુનો શાહ અકબ્બર, ‘નેનાકે નીરમે’ ભીંજત ટીકો.’

હાજીમહમદ-
દમારકે અંથ

“નેનાકે નીરમે” ભાજત નીકા”

{ સ્ત્રિચકારઃ
શ્રીમાન પુરુષોત્તમ

હાજીમહમદ-
રમારકે મંથ

અદ્વૈત મંથન

{ ચિત્રકાર:
દી. રામરાવ

અદ્વૈત મંથન

-અંજની ગીત-

પ્રેમાબ્ધિ કેરી ઉર્મિઓ,
સૌન્દર્યોની સ્ત્રી-મૂર્તિઓ;
જડ પુરુષ ખડકોને સંગે,
 મૂઝે અદ્વૈતે.

પછડાતી ને પાછી જાતી,
અનંતતામાં ફેરા ખાતી;
તોડીને પીગાળી અતે,
 ભેટે અદ્વૈતે.

દશાળ્ય પરમાર

સૌન્દર્યની શોધ

અભ્યાસખંડને એક ખૂણે અદ્ભુત કલ્પનાઓ ગૂંથતો કલા-
વિદ્ કો ચિત્રકાર બેઠો હતો. નિરન્તર તે વિચારમગ્ન દીસતો.
કાળાં ઘનધોર વાદળ ઘેરાતાં એના મુખ પર ઉદાસીનતા છવાતી.
સૌન્દર્યની કો પ્રતિમાને—નિજ સેવાની અનન્ય મૂર્તિને—તે સ્મૃતિપટ
પર ચિતરવા મથતો.

ધીમે ધીમે ઉંચા આકાશમાં સપ્તરંગી ધનુષ્ પ્રગટતું. ચિત્ર-
કાર એના મૃદુ આજી રંગો ને એની વર્તુલ રેખાઓ ભેદી રહેતો.
એની આંખોમાં જીવન્ત ચેતન પ્રકાશતાં. હર્ષધેલો થઈ તે બોલી ઉઠતો:
“સ્વર્ગપ્રાન્તની ઓ સ્વપ્નસુન્દરી! મુજ જીવનખંડે તું પધાર. તહાં
મનોહર મુખકું તું રહેને બતાવ; તુજ સ્વર્ગભૂમિના નવરંગી ખુરખા
તું પળેક વાર અળગા કર.”

વરસાદનાં જલખિન્દુઓ ટપ ટપ નીચે પડતાં ત્યારે એને
આશ્ચર્ય લાગતું. મનમાં વારંવાર એ બોલતો: “આ જલખિન્દુઓ
જેવા જ પવિત્ર ને પાવનકારી એનો આત્મા હશે.”

વરસાદ અંધ થતો અને આવમતો સૂર્ય જલબીના પૃથ્વીપટપર
અવનવાં તેજસ પુંજ છાંટતો. એવે રમણીય સમે, નિર્જન અભ્યાસ-
ખંડ પાછળ મૂકી, દુન્યવી જનસમૂહની વચ્ચે થઈ એ આગળ ધપ્યે જતો.

કુતૂહલભર્યા આમ્યજનો એના દેવ શા દીપતા દિદાર તરફ જોતા. એના કાળા લાંબા વાળ જોઇ, ને જોઇ એની આત્મતેજભરી ઝીણી આંખો, તે સંશયે ચઢતા કે આટઆટલું સૌન્દર્ય એને ક્યાંથી લાધ્યું !

પણ એતો સ્વ-સ્વી સૌન્દર્યપ્રતિમા શોધતો; સારા જગતને વિસ્મૃતિ પંથપર નાખતો, ઉન્મત્ત બની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતો.

આતુરતાભરી શોધવૃત્તિથી તે પ્રત્યેક લલનાનું સુસુન્દર, સુરેખ ને સુરમ્ય મુખકું નિરખી રહેતો. “ મુજ જીવન સર્વસ્વ છાઇ રહેતી દિવ્યવાસી સ્વપ્નસુન્દરી—મુજ કલ્પનારચી દિવ્યાંગના—મ્હારી જ પવિત્ર, નિષ્કલંક ને સૌન્દર્યવતી હૃદયરાસી—તું તો નથી ?” આ શોધનો સ્પષ્ટ ભાવ તો એની આંખોની પ્રત્યેક રેખામાં પણ જડેલો હતો.

આમવાસી આમ્ય લોકો એના ચાળા પાડતા-ખીજવતા. એના ગયા પછી ધીમેથી વાતો કરતા: “ એ તો ભટકેલ છે-તરંગી છે.”*

મનુભાઇ કલ્યાણજી દેશાઈ

* અંગ્રેજી ઉપરથી

ખી. એની ડિગ્રી મેળવી અપૂર્વ પોતાને ગામ પાછો ફરતો હતો. તેના ગામની નજીકમાં થઇને એક નાની નદી વહેતી હતી. ઉનાળામાં તો એનું પાણી સૂકાઈ જતું, પણ અત્યારે તો વર્ષાઋતુનો આરંભ થઇ ચૂકેલો હોવાથી તે બે કાંઠામાં વહેતી હતી.

અપૂર્વ બેઠો હતો તે વહાણ ઘાટ પર આવી પહોંચ્યું. વૃક્ષોની ઘેરી ઘટામાંથી ડોકિયાં કરતું પોતાનું ઘર અપૂર્વને દેખાયું. પોતાના આવવાની ખબર તેણે કોઇને પણ અગાઉથી કહેવડાવી નહોતી, એટલે કોઇ સામું આવ્યું ન હતું. ખલાસીએ સામાન ઘેર પહોંચાડવા માટે તેની સાથે આવવાનું કહ્યું, પણ અપૂર્વે તેને ના પાડી અને પોતેજ સામાન હાથમાં લઇ વહાણમાંથી કિનારા પર છલાંગ મારી. દુર્ભાગ્યે વરસાદને લીધે જમીન લપસણી બની ગયેલી હોવાથી તેણે સામાન સહિત પૃથ્વી દેવીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા !

આ વખતે એક મીઠો મીઠો હાસ્યધ્વનિ સંભળાયો. એ હાસ્યનો ભાવ કંઈ એવો વિચિત્ર હતો, કે એ સાંભળીને ઝાડ પર બેઠેલાં પંખીઓ પણ ચમકીને ઉડી ગયાં. અપૂર્વે જાહીને પાછો પહેલાંની માફક શાંત અને ગંભીર રહેવા પ્રયત્ન કર્યો. તેની આ ચેષ્ટાથી તો એ હાસ્ય ઉલટું વધ્યું. આવી બેઠ્ઠીરીતે પોતાનો સત્કાર કરનારની શોધમાં અપૂર્વે ચારે તરફ પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી. થોડે દૂર ઇંટના ઢગલા પર એક છોકરી બેઠી બેઠી હસતી હતી. અપૂર્વે તેને ઓળખી કાઢી. તે તો તેના પડોશીની પુત્રી મૃદુમયી હતી. પહેલાં

તેના પિતા નદીકિનારે રહેતા, પણ હમણાં બે વરસ થયાં નદીનું
જોણું બદલાવાથી તે અપૂર્વના ઘરની જોડે ઘર બંધાવી રહ્યા હતા.

મૃદુમયીનું વર્તન બહુ જ વિચિત્ર હતું. ગામના લોકો તેને ગાંડી
કહેતા. ગામની સ્ત્રીઓ-અને તેમાં જે ખાસ કરીને તો વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ-
મૃદુમયીના આવા સ્વભાવને લીધે બહુ ચિંતાતુર રહ્યા કરતી. તે
ગામના છોકરાઓ સાથે રમતી, પણ પોતાની ઉમરની છોકરીઓ
સાથે રમવાનું તેને ન ગમતું. અનંતરાયની એકની એક અને લાડ-
ધેલી છોકરી હોવાથી તે ઉદ્વેગ બની ગઈ હતી. તેની મા પડોશની
સ્ત્રીઓને મોઢે વારંવાર મૃદુમયીના વર્તન વિષે રોષણું રડતી અને
તેનું ભવિષ્ય બગડવાને બધો વાંક અનંતરાયને શિર ઢાળતી. પતિ
ગુસ્સે થશે એ બહીકે મૃદુમયીને શિક્ષા કરવાની પણ તેની હિંમત
ન આણતી.

મૃદુમયીનો દેખાવ છોકરી કરતાં છોકરા જેવો વધારે લાગતો.
તેના ટૂંકા ગુછળિયાળા વાળ ખભા સુધી લટકતા. તેની વિશાળ

કાળી આંખમાં લજ્જા કે ભયની હાયા સરખી થે ન જણાતી. એક વાર તો તે ગામના જમીનદાર આવ્યા હતા, ત્યારે તેને જોઈને ખીજા લોકોની પેઠે તે જરા થે જહીની ન હતી; અને કેડમાં નાનું બાળક તેડી પોતાના દૂંકા ગુછળિયાળા વાળ હલાવતી હલાવતી તે ઠેક ઘાટ સુધી તેને જોવા ગઈ હતી !

અપૂર્વને આગળ પણ એકાદ એ વાર મૃદુમયીના વિચિત્ર વર્તન સાથે કામ લેવું પડ્યું હતું. ઘણી થે વાર કામમાં ગુચવાયેલો હોય ત્યારે-અને દુરસદે પણ-તે આ છોકરી વિષે વિચાર કર્યા કરતો. અત્યારે તેણે કરેલા પોતાના વિચિત્ર સ્વાગતથી તે ખૂશ ન થયો. મૃદુમયીના હાસ્યમાં એ જ મધુરતા હતી, છતાં અત્યારે તે તેને કેમ ન રુચ્યું, તે એ ન સમજી શક્યો. સામાન ખલાસીને સોંપી તેણે ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું. આ દૃશ્યમાં બધું જ અદ્ભુત ઘટનામય અને રહસ્યમય જણાતું હતું. નદીનો પ્રવાહ, વૃક્ષોની ઘેરી ઘટા, બાલસૂર્યનો પ્રકાશ, પખીજનનું સંગીત તે અપૂર્વ કિશોરાવસ્થા વગેરે બધું જ અનુકૂળ હતું. ફક્ત ઈંટોનો ઢગલો આ સુંદર ચિત્રને મલિન બનાવી રહ્યો હતો. પણ એ ઢગલા પર બેઠેલી મૃદુમયી શું આ મલિનતા ન ઢાંકી દઈ શકે ?

૨

વિધવા માતા અપૂર્વને ઘેર આવેલો જોઈ હર્ષવેલી થઈ ગઈ. બપોરે જમી પરવારીને તેણે અપૂર્વને પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું: “ બેટા, હવે તારે લગ્ન કરવા તરફ લક્ષ આપવું ઘટે. ” આવા દૂમલાની આશા અપૂર્વે અગાઉથી રાખી જ હતી, અને તે તેને માટે તૈયાર પણ હતો. પહેલાં તો ‘ અભ્યાસમાં ખલેલ થાય ’ એ બહાને તે આ વાત હડાવતો, પણ હવે તો એ બહાનું પણ નહોતું. માએ કહ્યું: “ મેં કન્યા શોધી મૂકી છે. હવે કંઈ વિચાર કરવાનો છે જ નહિ. અમે તારા જ આવવાની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં. ”

“પણ હું કન્યાને જોવા માગું છું.” અપૂર્વે વચ્ચે કહ્યું. આવી વિચિત્ર માગણી માતાને ગમી તો નહિ, પણ તેને ના કહેવાની તે હિંમત ન કરી શકી.

૩

અપૂર્વ જોવો વિદ્વાન માણસ આ ગામડિયાણુ છોકરીને પોતાના બધા પરિચય આપવાને આટલો બધો ઉત્સુક શામાટે રહેતો હશે તે અમે નથી કહી શકતા. આ મૂર્ખ છોકરી તેની પરવા ન કરે અને ગોપાળની સાથે જ રમવાનું પસંદ કરે, એમાં અપૂર્વને તે શાનું ખોટું લાગતું હતું? તે એને શામાટે જણાવવા ઇચ્છતો હતો કે કલકત્તાના આગેવાન માસિકોમાં પોતાના લેખો છપાતા હતા. પોતાનું લખેલું પુસ્તક થોડા જ વખતમાં પ્રકટ થવાનું છે, અને પોતાની ટૂંકમાં ઊંચી જાતના સુંદર નોટપેપર છે, એવી એવી વાતો તેને જણાવવાની એને કેમ ઇચ્છા થતી હતી?

સાંજે માતાએ અપૂર્વને પૂછ્યું: “કેમ, કન્યા જોઈ? પસંદ છે ને?” સંકોચથી અપૂર્વે કહ્યું: “હા; તે એમાંથી એક પસંદ છે.” માએ કહ્યું: “એમાંથી એક? એટલે? એનો અર્થ શું?”

ઘણા જ વાદવિવાદ પછી માતા સમજી શકી કે અપૂર્વની પસંદગી મૃદુમયી ઉપર ઉતરી હતી. આ સાંભળતાં જ તેને ખી. એ.ની ડિગ્રીમાં પરીક્ષક સક્તિની ખામી જણાઈ! મા દીકરા વચ્ચે ખૂબ વાદવિવાદ થયો. છેવટે માને કબૂલ કરવું પડ્યું કે મૃદુમયી છેક ન સુધારી શકાય એવી તો નથી જ. વળી એ કંઈ ઓછી સુંદર નથી. એના ખોડખાંપણ વગરના સૌન્દર્યમાં કંઈક અંજળ આકર્ષણ તો છે જ. પણ ખીજી જ પળે તેને એના કાપેલા વાળ યાદ આવ્યા. એ સાંભરી આવતાં જ માના મોં પર તિરસ્કારની છાયા આવી ગઈ. મનમાં ગમે તે ભાવ થયા, પણ અપૂર્વ તેને ચહાય છે, એ જાણીને તેને સંમતિ આપવી પડી.

અનંતરાયને આ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. તે નદીના ઘાટ પર દૂર આવેલા એક સ્ટીમર કંપનીના સ્ટેશનપર નોકરી કરતો

હતો. ટિફ્ટો વેચવી, સ્ત્રીમર પર માલ ચઢાવવો ઉતારવો, એ તેનાં દરેરાજનાં કામ હતાં. ત્યાં તેને નાની ઝૂંપડીમાં રહેવું પડતું. ઉપલા સમાચાર સાંભળી તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પણ તેમાં હર્ષનાં કેટલાં અને શોકનાં કેટલાં, એ કહેવું મુશ્કેલ હતું. તેણે રળ માટે સાહેબને કલકત્તે અરજ કરી. પણ છોકરીના લગ્નને માટે રળ આપવી, એ અંગ્રેજ મેનેજર સાહેબને બહુ અગત્યનું કામ ન જણાયું, તેથી અરજ નામંજુર થઈ! આથી અનંતરાયે લગ્ન મુલતવી રાખવા માટે અપૂર્વની માતાને લખ્યું. પણ ત્યાંથી યે અરજ નામંજુર થઈ! આખરે અનંતરાયે નિરાશ થઈ પોતાના હમેશના-અનંત-કામમાં ચિત્ત પરોવ્યું!

અહીં, મૃણ્મયીને તેની માએ અને ગામની ખીજ સ્ત્રીઓએ શિખામણ દેવા માંડી કે હવે તો તારે તારું વર્તન સુધારવું જોઈએ. સાસરે કંઈ આમ નહિ ચાલે. આવા રમતિયાળવેડા, ચંચળતા, ખડખડાટ હસવું, છોકરાઓ સાથે રમવું, ગમે તેમ ખાવુંપીવું, વગેરે તારી સાસુ ચાલવા દેશે નહિ! આ બધું સાંભળીને મૃણ્મયીના મનમાં તો ઠસી જ ગયું કે લગ્ન પછીની જિંદગી બહુ જ દુઃખભરી છે. લગ્ન એટલે જિંદગી સુધીની જલ, અને અંતે ફાંસીની સજા! તેણે હાંત કચકચાવીને કહ્યું: “મારે નથી પરણવું.”

૪

પણ મૃણ્મયીને પરણવું તો પડ્યું. હવે તેને માટે તો જાણે, આખું જગત સાસરાની ભીંતો વચ્ચે સમાઈ ગયું! સાસુ તેને ધરનાં કામ-કાજ સોંપવા લાગી, અને ઠપકો આપવા લાગી કે “હવે તું કંઈ નાની નથી. તારું આખું વર્તન અમારા ધરમાં નહિ ચાલે.” આનો અર્થ મૃણ્મયીએ એવો કર્યો કે મારે મારા વર્તનને યોગ્ય રચણ શોધી લેવું! તેથી તે જ સાંજે તે ધરમાંથી ગૂમ થઈ ગઈ! તેને શોધવાને બહુ યે મહેનત કરી, પણ બધું ફોગટ. છેવટે તે ક્યાં છૂપાઈ હતી તે જોવાળે કહી દીધું. આ બનાવ બન્યા પછી સાસરે રહેવું તેને અસહ્ય થઈ પડ્યું.

રાત્રે અપૂર્વે તેને શયનગૃહમાં પૂછ્યું: “શું તું મને નથી ચહાતી ?”

મૃણ્મયીએ કહ્યું: “ના; હું તમને કદિ જ નહિ ચાહી શકું. તમે શામાટે મારી સાથે લગ્ન કર્યું ?”

આ સવાલનો જવાબ અપૂર્વ આપી ન શક્યો. યૂનિવર્સિટિએ પણ એ નહોતું શીખવ્યું. તેણે મનમાં જ કહ્યું: “કાંઈ ફિકર નહિ. આ ઉદ્ધત હૃદયને પણ હું ગમે તેમ કરીને વશ કરીશ.”

બીજે દહાડે સાસુએ મૃણ્મયીને ઓરડામાં પૂરી દીધી. તેણે બહાર નીકળવાનો માર્ગ ન જોવાથી ક્રોધે ભરાઈને દાંત વડે રત્નઘ્નિના ચીરેચીરા કરી નાખ્યા, અને પોતાના બાપને ખૂસો પાડવા લાગી.

આ વખતે અપૂર્વે આવી તેના વાળ સમા કરવા માંડ્યા. મૃણ્મયીએ તેનો હાથ તરછોડી નાખ્યો. અપૂર્વે તેના કાન આગળ મ્હોં રાખીને કહ્યું: “મેં જાનું માનું બારણું ખોલી નાખ્યું છે. ચાલ, તને બહાર લઈ જઈ.”

મૃણ્મયીએ જોરથી માથું ધ્રુણવીને ના કહી. અપૂર્વે તેનું મ્હોં ઉંચું કરીને કહ્યું: “જો, બહાર કોણ ઉભું છે ? ગોપાળ તારી સાથે રમવા આવ્યો છે. તારે જવું છે કે નહિ ?”

“ના.”

આ જોઈ ગોપાળ હસતો હસતો દોડીને જતો રહ્યો. અપૂર્વે મુગ્ધ બની એક બાજુએ બેઠો. મૃણ્મયી રોતી રોતી ઉઘી ગઈ, એટલે તેણે બહાર જઈ બારણું બંધ કર્યું. બીજે દહાડે મૃણ્મયીના પિતાનો કાગળ આવ્યો. તેમાં પોતે લગ્ન પ્રસંગે ન આવી શકવા માટે શોક પ્રદર્શિત કર્યો હતો અને પોતાની બહાલી પુત્રીને અનેક આશીર્વાદ લખ્યા હતા. હાથમાં કાગળ લઈ તેણે સાસુ પાસે જઈ કહ્યું: “મારે મારા બાપા પાસે કુશીર્ગજ જવું છે.”

જવાબમાં સાસુએ તેને અનેક મ્હેણાં સંભળાવ્યાં અને કહ્યું: “વાહ ! બાપની શી વાત કરવી ? બિચારાને રહેવા ઘર તો પૂરું મળતું નથી; તે વળી તમને ક્યાં રાખશે ?”

મૃદુમયી પોતાના ઓરડામાં જઈ રોવા લાગી. રાત્રે અપૂર્વ ઉંઘી ગયો એટલે તેણે હળવે રહીને બારણું ઉઘાડ્યું અને ધરની બહાર નીકળી ગઈ. આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હતું; પણ તેને માટે પૂરતો પ્રકાશ હતો. ક્યે રસ્તે થઈને કુશીગંજ જવાશે, તેની એને ખબર ન હતી. જે રસ્તેથી ટપાલી જતો હતો તે રસ્તે બધાં માણસ જતાં હશે, એમ તે ધારતી. તેથી તેણે એ ટપાલીની જ રસ્તો લીધો. સવાર સુધીમાં તો તે થાકીને કોથ થઈ ગઈ.

આ વખતે પક્ષીઓ પ્રાતઃકાળનું સ્વાગત ગીત ગાઈ રહ્યાં હતાં. મૃદુમયી ગામની બજારમાં આવી પહોંચી હતી. એક રીતે તો તેની મુસાફરી અહીં જ પૂરી થઈ. તેણે ટપાલીની ડાંગની કડીનો અવાજ સાંભળ્યો. તેની પાસે જઈ મૃદુમયી બોલી: “મારે મારા બાપા પાસે કુશીગંજ જવું છે. તમે મને ત્યાં લઈ જશો?” પેલાએ તો એટલો જ જવાબ આપ્યો કે “કુશીગંજ ક્યાં આવ્યું તેની મને ખબર નથી!” આટલું કહીને તેણે ટપાલીની હોડીવાળા બલાસીને જગાડ્યો. અને તેમાં બેસી રસ્તે પડ્યો. તે બિચારાને દયા બતાવવા જેટલો પણ વખત ન હતો! મૃદુમયીએ એક બીજા બલાસીને જોઈ ખૂબ પાડી અને પોતાને સામે પાર લઈ જવાને કહ્યું. એટલામાં કોઈએ કહ્યું: “અરે, તું અહીં ક્યાંથી?”

મૃદુમયીએ આતુરતાથી તેના તરફ જોઈ કહ્યું: “વનમાળી, મને મારા બાપા પાસે કુશીગંજ લઈ જા.”

વનમાળી તેના ગામનો જ હતો અને તેનો સ્વભાવ સારી-પેઠે બહુતો હતો. તેણે કહ્યું: “તારે તારા બાપા પાસે જવું છે ને? ચાલ, બેસી જ મારા વહાણમાં. હું તને લઈ જઈશ.” મૃદુમયી તેના વહાણમાં જઈને બેઠી. એટલામાં તો આકાશ વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું અને જોતજોતામાં મૂશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખી રાતના થાક અને ઉબગરને લીધે મૃદુમયી ઉંઘી ગઈ. તે બગી ત્યારે તેણે જોયું કે તે પોતાને સાસરે પોતાની પથારીમાં જ સૂતેલી છે!

અપૂર્વે માને કહ્યું: “એને કુશીર્ગજ મોકલવામાં શો વાધો છે?” માએ જવાબમાં તેને સારીપેટે મેણું માર્યું. તેને ન સમજાયું કે આટલી બધી સારી કન્યાઓ છોડીને અપૂર્વે આને જ શામાટે પસંદ કરી હશે.

૫

મધરાત થઈ. અપૂર્વે મૃણ્મયીને જગાડીને કહ્યું: “તારે તારા બાપા પાસે જવું છે ને?” મૃણ્મયીએ હા પાડી. તેણે પહેલી જ વાર અપૂર્વે તરફ કૃતજ્ઞતાથી જોયું. મૃણ્મયી નૈવાર થઈ તે દરમિયાન અપૂર્વે એક પત્ર લખી ચોરડામાં મૂક્યો, અને પછી બંને એક બીજના હાથ પકડી અંધારી રાતે નિર્જન શેરીઓ અને મહોલ્લાઓમાં થઈને આનંદપૂર્વક માર્ગ કાપવા લાગ્યાં.

ઘાટપર જઈ બન્ને વહાણમાં બેઠાં. મૃણ્મયીના મનની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. તેને તો હંધ જ આવી ગઈ. બીજે દહાડે જાગી ત્યારે તો તેના આનંદનું પૂછવું જ શું? સુંદર લીલાં લીલાં ખેતરો, મોટાં બજારો ને શહેરો માર્ગમાં આવતાં હતાં. કોઈ કોઈ સ્થળે ઘાટપર પુષ્કળ વહાણો લંગર કરી પડેલાં હતાં. તે દહાડે તેણે અપૂર્વને અનેક સવાલ પૂછ્યા: “આ બધાં વહાણો ક્યાંથી આવતાં હશે? એ ક્યાં જાય છે? એમાં શું ભરેલું હશે? પેલા ગામનું નામ શું? આ કયો ઘાટ? વગેરે” અપૂર્વે સાચાખોટા-જેમ આવે તેમ-જવાબ ફેંક્યે જતો અને મૃણ્મયી પણ તેમાં જ સંતોષ માનતી.

બીજે દહાડે તેઓ કુશીર્ગજ પહોંચ્યા. અનંતરાય એના અનંત હિસાબ લખ્યા કરતો હતો. સામે એક નાના મેજ પર ચોકડા-બંધ રજિસ્ટરો અને ચોપડા પડ્યા હતા. તેને કાને “બાપા” શબ્દ પડ્યો ત્યારે જ તેને તેમના આગમનની ખબર પડી. પુત્રી અને જમાઈને જોઈને તેની આંખ આંસથી છલકાઈ ગઈ. આ યુગલનું સ્વાગત કેમ કરવું, એના વિચારમાં તે પડ્યો. તે પોતે તો બહુ જ સાદો ખોરાક લેતો, પણ આ અતિથિયુગ્મને એવું ભોજન તે શે

જમાડાય ? મુદમથી બોલી: “ બાપા, તમે ચિંતા ન કરશો. અમે હાથે જ ભોજન બનાવી લઇશું. ”

અપૂર્વે પણ આ વાતને ટેકા આપ્યો. આ નાનકડી ઝુંપડીમાં આજે આનંદ તો સમાતો નહોતો. આખો દહાડો માણસોથી ભરેલાં વહાણ આવળ કરતાં અને સાંજે તો બધું સૂનકાર બની જતું. મુદમથીની રસોઇમાં ઘણી ભૂલો થતી અને તેથી જમતી વખતે મશ્કરીઓ થતી. આમ ત્રણ દિવસ વીતી ગયા. આ આનંદનો હવે અંત આવવાનો હતો, કારણકે અનંતરાયે પણ પુત્રી-જમાઇ ઘેર ગય એ જ યોગ્ય ધાર્યું.

બંને જણ ઘેર પહોંચ્યાં. અપૂર્વની મા મ્હોં ચઢાવી બેઠી હતી.

૬

અપૂર્વે કાયદોનો અભ્યાસ કરવા માટે કલકત્તે જવાની ઇચ્છા દેખાડી. માએ બેદરકારીથી કહ્યું: “ એ તો બધું જાણ્યું; પણ તારી વહુનો શો બંદોબસ્ત કર્યો ? ”

“ કેમ વળી ? એમાં બંદોબસ્ત શો કરવો તો ? ” અપૂર્વે કહ્યું: “ એ અહીં જ રહેશે. ”

“ ના; એ મારા ભેગી નહિ. એને તારી સાથે લઇ જા. ”

“ ઠીક. જેવી તમારી મરજી. ” અપૂર્વે ખિન થઇને કહ્યું અને પછી તે કલકત્તે જવાની તૈયારી કરવામાં મૂકાયો.

તેણે મુદમથીને કલકત્તે આવવાનું કહ્યું; પણ તેણે તો ના પાડી. અપૂર્વે પૂછ્યું: “ શું તું મને નથી ચાહતી ? ”

આ સવાલનો જવાબ તે ન આપી શકી. અપૂર્વે ફરીથી કહ્યું: “ શું હજી એપાળથી દૂર પડવું નથી ગમતું ? ”

“ ના. ”

“ હું તો કદાચ એ ત્રણ વર્ષ સુધી ચે પાછો ન આવું. ”

“ પાછો આવો ત્યારે એપાળ માટે એક મહેનો ચામું લેતા આવજો. ”

“ ત્યારે તારો વિચાર અહીં જ રહેવાનો છે ? ”

“હા, હું મારી મા પાસે રહીશ.”

દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી અપૂર્વે કહ્યું: “હીક; હવે જ્યાંસુધી તું મને અહીં આવવા કાગળ નહિ લખે, ત્યાંસુધી હું નહિ આવું. હવે તું સ્વતંત્ર છે.”

મૃદમયીએ કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો. તે રાત્રે અપૂર્વને જરાયે ઉંઘ ન આવી. સહવાર પડતાં તેણે મૃદમયીને ઉઠાડીને કહ્યું: “જવાનો વખત થયો છે; માટે ચાલ, તને તારી મા પાસે પહોંચાડી આવું.”

હેતુપૂર્વક મૃદમયી ઉઠીને બેઠી થઈ. અપૂર્વે તેના બંને હાથ પકડીને કહ્યું: “મેં તને તારા બાપા પાસે જવામાં મદદ કરી હતી. આજે હું તેનો બદલો માગું છું.”

“શા ?”

“મને પ્રેમથી એક ચુંબન આપ.”

આવી ઘેલી વાત સાંભળીને મૃદમયીએ હસી દીધું. બીજી પળે તેને ગંભીર થયેલી જોઈ પોતાનું મોં તે તરફ ફેરવી અપૂર્વે તેના ગાલ પર એક ચુંબન કર્યું. મૃદમયી શરીરથી હસી પડી !

૭

પિયેર ગયા પછી આશ્ચર્ય સાથે મૃદમયીએ જોયું કે તે ઘર હવે તેને પહેલાં જેટલું ગમતું નહોતું. ત્યાં તેને ચેન જ નહોતું પડતું. વખત જવો બહુ દોલ્લસો લાગતો. તેને ખબર ન પડી કે પહેલાં આ ઘરમાં શું હતું અને હવે શું નથી. થોડા દિવસ વીત્યા એટલામાં તો તેને આખું ગામ વેરાન જેવું લાગવા માંડ્યું. કોઈ પણ વાતમાં, કોઈ પણ સ્થળે, જાણે રસ જ ન હોય, એમ તેને થયું. તેને હવે કલકત્તે જવાનું મન થયું. તેને એટલું તો સમજાયું કે છેલ્લી રાત્રે તેના જીવનમાં કંઈક અદ્ભુત ફેરફાર થઈ ગયો હતો ! જાડ જેમ પાછી ખેંચેલાં પાંદડાંને ખેંચી દે છે તેમ તેણે પોતાની ઉદ્ધતાઈનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. તેના હસવાનો ધ્વનિ પણ બદલાઈ ગયો. આપાળ માથે સ્મવા જવાનો વિચાર માત્ર આવતાં જ તેને અભરામણ થવા

માંડયું. છેવટે એક દહાડો તેણે પોતાની માને કહ્યું: “મા, મને મારે સાસરે મૂકી આવ.”

સાસરે જઈને મૂંઝમયી સાસુને પગે પડી. સાસુએ હર્ષથી આશીર્વાદ આપી વહુને ઉઠાડી. એક જ પળમાં સાસુવહુમાં સંપ થઈ ગયો! અણુબનાવનું વાદળ દૂર થઈ ગયું અને આંસુઓના વર્ષિવાથી આકાશ નિર્મળ અને ચમકતું બની ગયું.

પૂર્ણ યૌવનમાં આવતાં મૂંઝમયીના શરીર અને મનમાં એક પ્રકારની બેચેની થવા લાગી. તે મનમાં ને મનમાં બડબડતી પોતાના સ્વામીને પૂછવા લાગી કે “હું તમને બરોબર ન ઓળખી શકી, તો તમે શામાટે એટલી ધીરજ ન રાખી? તમે શામાટે મને જોર-જુલમથી તમારી સાથે ન લઈ ગયા? મેં તમારું કહ્યું ન માન્યું, તો તમે શામાટે મારી જક્ર દૂર ન કરી?”

આજ અચાનક તેને અપૂર્વની તે દહાડાની હેતુભરી દૃષ્ટિ અને મધુર ચુંબનનું બધું રહસ્ય સમજાઈ ગયું. હવે જ તેને યાદ આવ્યું કે પોતાના તેડાવ્યા વિના અપૂર્વ પાછો નથી આવવાનો. તરત જ તેણે અપૂર્વે આપેલો સુંદર નોટપેપર કાઢ્યો અને કાગળ લખવા માંડ્યો. કંઈ પણ સંબોધન કર્યા વિના જ તેણે મોટા મોટા અક્ષરે કાગળ લખવો શરૂ કર્યો:

“તમે મને કાગળ કેમ ન લખ્યો? તમારી તબીબત કેમ છે? તમે જલદી ઘેર આવો.” આગળ શું લખવું તે ન સમજાયું. બહુ વાર વિચાર કરીને છેવટે તેણે લખ્યું: “હવે મને જરૂર કાગળ લખજો. તમારા સમાચાર લખવાનું બૂલતા નહિ. માછ આનંદમાં છે. ગઈ કાલે રાતે આપણી લાલ ગાયને વાછરડો આવ્યો છે.”

હવે તો કંઈ જ લખવાનું બાકી નહોતું રહ્યું! અને બાકી રહ્યું હોય તો તેને ખબર નહોતી. કવરમાં પત્ર ખીડીને તે પર તેણે ધણી જ પ્રેમથી “શ્રી અપૂર્વ કૃષ્ણરાય, કલકત્તા.” એમ લખ્યું. સરનામાંમાં આથી વધારે ખીજું કંઈ લખવું પડે છે કે નહિ, તેની એ

ખબર નહોતી, અને તેથી જ તે પત્ર અપૂર્વને ન પહોંચ્યો હોય તો તે માટે અમે પોસ્ટખાતાને જવાબદાર નથી ગણી શકતા.

૮

રજા પડી તો એ અપૂર્વ ઘેર ન આવ્યો. માએ વિચાર કર્યો કે મારાથી નારાજ થયો હશે, અને મૃદુમયીએ ધાર્યું કે મારા કાગળથી નારાજ થયા હશે. અને જાણે કંઈકતે જવાનો મનસૂબો કર્યો; અને અપૂર્વને ખબર આપ્યા વિના જ તેઓ કંઈકતે ગયા. અપૂર્વના અનેવી કંઈકતામાં રહેતા હતા તેમને ત્યાં તેઓ ઉતર્યા. અનેવીએ અપૂર્વને પત્ર લખી જણાવ્યું કે “તમારાં મા અહીં આવ્યાં છે, તો તેમને મળવા આવજો. આજે રાત્રે જમવાનું પણ અહીં જ રાખજો.” અપૂર્વ આ વખતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા ભૂલી જઈને પત્ર લખવા બેઠો હતો, પણ તે ન લખતાં તે અનેવીને ત્યાં ગયો. માને જોઈ તેણે પૂછ્યું: “ઘેર બધાં ખુશીમાં છે ને?”

“હા; હું તને તેડવા જ આવી છું.”

અપૂર્વે પરીક્ષા પાસે હોવાનું બહાનું કાઢ્યું, પણ અનેવીએ એ સાંભળીને મસ્કરી કરવા માંડી ને મોટી બહેને તેમાં ટાપશી પૂરવા માંડી, એટલે તે વધારે ન બોલી શક્યો.

આ મસ્કરીથી અપૂર્વ બહુ જ ચીઢાયો. ‘તેણે પોતે જ આવવા ના પાડી હશે,’ એમ ધારી તે પૂછવાનું સાહસ ન કરી શક્યો.

વાળુ ક્યાં પછી મોટી બહેને તેને ત્યાં જ સૂઈ રહેવાનો આગ્રહ કર્યો. અપૂર્વે ના કહી. અનેવીએ કહ્યું: “આજે હવે રાતને પહોર નહિ જાઓ તો શું બગડી જવાનું છે? ત્યાં કોણ તમારી રાહ જોઈને બેઠું છે?”

બહેન બોલી: “ના ના, ભાઈ; તમે બહુ જ ચાહી ગયા છો એટલે આજે હવે અહીં જ રોકાઈ જાઓ. જાઓ પેલા ઓરડામાં સૂઈ જાઓ.”

બતાવેલા ઓરડામાં અપૂર્વ ગયો. ત્યાં સંપૂર્ણ અંધકાર હતો. બહેને પૂછ્યું: “દીવો લાવું?”

અપૂર્વે ના કહી પલંગ શોધી કાઢ્યો. એ જ વખતે આશુપ-
જીથી ભરેલા એ કોમળ હાથ તેના ગળાની આસપાસ વીંટળાઈ ગયા
અને ઝોલસંપુટે કપોલ પ્રદેશ પર ચુંબન કર્યું !

પહેલાં તો અપૂર્વ ચમક્યો, પણ બહારથી મસ્કરીના રૂપમાં
“ દીવો લાવું કે ? ” સાંભળતાં તે સમજી ગયો કે આ તે જ ચુંબન
છે, કે જે પહેલાં હસતાં હસતાં મળ્યું હતું અને આજે પોતાની
મેળે જ મળી રહ્યું છે.*

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

● રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની વાર્તાનો અનુવાદ

આશાનો સન્દેશ

—રાગ દિગ્ગજ—

માનવી ! નહિ નહિ થકથ નિરાશ,
તુજ પ્રકૃતિમાં ભર્યો પ્રકાશ; ... ધ્રુવ૦

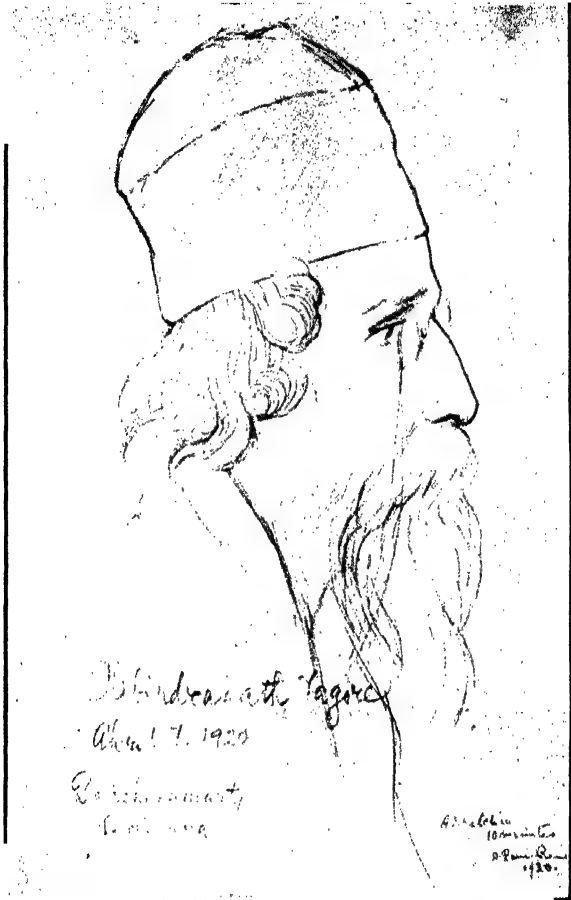
આ તો ક્ષણિક તિમિર આભાસ,
નથી એ કારણ થવા નિરાશ; ...માનવી૦

લાખ વાર પડી આખડી જાય,
એક દિન બાલક જિજ્ઞાસાય; ...માનવી૦

વિદ્વજ્ઞાન વચ્ચેની વાટ,
વીર નરોને લખી લલાટ; ...માનવી૦

પ્રતિ જીવનમાં રહ્યું પ્રયાણ,
લક્ષ્યે જઈ સફળ લેશે લ્હાણ; ...માનવી૦

રવિ, બિરિચક

હાજીમહમ્મદ-
સમારક-મંથ }

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

{ ચિત્રકર-
શ્રી. રામરાવ

હાજમહમ્મદ-
રમારક-મધ

મીડી મુંઝવણ

ચિત્રકર-
પુલિન બિહારીદાસ

મીઠી મુંઝવણ

-કવિગીત-

૧

જ્યારે જઈ હું પ્રિયતમને વાસ રાતે એકલી,
ગાતાં ન પક્ષીગણ, હલે અનિલે ન, હાર ગૃહો તણી
એ પાસ પોળની શાંતિમાં સારો વખત બની રહે;
કિંતુ નૂપુર મુજ ચરણનાં મધુ રવ કરે હા! પદપદે,
ને મુજને લજ્જિત કરે.

૨

જ્યારે હું એસીં અટારીએ પ્રિયતમ તણો પદરવ મૂળું,
પર્ણો ન હાલે વૃક્ષપર, નદી-સલિલ શાન્ત થઈ જવું,
જણે પડી અસિ સ્થિર કેા નિદ્રસ્થ રક્ષક પદ પરે;
ઉન્મત ઉર પણ ધબધબે; ના જાણું શાન્ત કરું ક્યમે,
ના જાણું શાન્ત કરું ક્યમે.

૩

જ્યારે પિયુ અહીં આવીને મુજશું અડોઅડ એસતા,
તન મુજનું, નયનો હળે, થાયે રજની સ્થામલ મહા,
વાઈ અનિલ દીપ ઝૂંઝવતો, તારક મુખે પડેલો કરે
આ મેઘગણ; પણ હૃદય મ્હારે હીરલો ઝળક્યા કરે;
ના જાણું આં સંતાડું એ.*

‘વિવિત્તુ’

અતિ-પતિના ચોતરા

ગોધરાની એક ભાગોળે બે ચોતરા છે. ચોતરા ઉપર મ્હોટું વડનું ઝાડ છે. વડની અનેક વડવામ્મઓ ચોગરદમ પ્રસરેલી છે અને ચોતરા ઉપર વડની ઘટાથી ઉનાળાના સખ્ત તાપમાં પણ ઠંડક રહે છે. જતાઆવતા મુસાફરો અહીં ઘડી વિસામો લે છે. ખેતરમાંથી ભારા લઇને આવતી સ્ત્રીઓ ઘડીઘડી અહીં ભારા ઉતારે છે અને ગાડાંવાળા જરા પોરો ખાવા, બજારોને જરા આરામ આપવા, અહીં ગાડાં ઉભાં રાખે છે. બારે માસ અહીં એક પરબ ખેસે છે તેનું પાણી પી તરસ્યા વટેમાર્ગીઓ તરફ છીપાવે છે.

ઋણાનુબંધથી, એક દિવસ બપોરે હું આ સ્થળે જઈ મહા. વિકટ સંસારમાં, આટલું ક્ષણિક, પણ સુખ આપનાર સ્થળ જોઇ, ચોતરા બંધાવવાની અને પરબો ખેસાડવાની આપણી પ્રાચીન રીતમાં કેવું પુણ્ય રહેલું છે, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. મ્હેં મ્હોં ધોયું, પાણી પીધું અને થોડીવાર બેઠા પછી ઉડવાનો સંકલ્પ કરતો હતો, એટલામાં પાણી પાનારી ડોશીએ મ્હારી સાથે વાતો કરવા માંડી, એટલે બેઠો. મ્હાઈ ગામ, નાત, ક્યાં જવું, ક્યાંથી આવ્યા, વગેરે સવાલોનાં જવાબ આપ્યા પછી મ્હેં ડોશીને પૂછ્યું કે આ ચોતરા કોણે બંધાવ્યા અને પરબ કોણે ખેસાડી છે. પૂછતાં તો પૂછ્યું, પણ પછી વિચાર આવ્યો કે એ બિચારી શું જાણતી હશે? આવાં સ્થળોના ઇતિહાસ જ આપણા દેશમાં કોણ જાણે છે? પણ એ મ્હારી બૂઝ હતી. ડોશી તરત જ ટટાર થઇને બેઠી અને ચોતરાનો ઇતિહાસ કહેવા લાગી.

“બહુ વર્ષ થયાં. હું ન્હાની બાળક હતી તે વખતે આ ચોતરા બંધાયેલા. અમારી પાડોશમાં એક બ્રાહ્મણની છોકરી રહેતી હતી. એનું નામ અતિ. તેર વર્ષે એ પરણી. પરગામથી જન આવી હતી. લગ્ન બહુ ધામધૂમથી થયાં હતાં; અને વરકન્યા વિદાય થયાં તે દિવસ પણ મહેને હજી ચાલુ છે.” આટલું કહેતાંકહેતાં ડોશીની આંખમાંથી આંસુ પડવા લાગ્યાં. ડોશીએ આગળ ચલાવ્યું: “શરણાધરો વાગી; ગાડાં જોડાયાં; વરકન્યાને છેડાગાંડણ કરીને એક વહેલમાં બેસાડવામાં આવ્યાં. અમે બધાં વળાવવા ગયાં. આ જગ્યા સુધી રોતાંરોતાં ને ગીતો ગાતાં અમે આવી પહોંચ્યાં. એ વખતે ગાડી નહિં, ટપાલ નહિં, તાર નહિં. પાછાં અતિ બહેનનાં મ્હોં ક્યારે જોઈશું તે થે નક્કી નહોતું. એ વખતે તો પરગામ જવું ને મરવું એ ચ બરાબર. વર્ષ છ મહિને કોઈ આવતાજતા સાથે સંદેશો આવે. નહિતો ‘કાળો-તરિયો’ કોઈ મેળ થયું હોય તો અશુભ કાળગ લાવે અને બ્રાહ્મણ કે ભાટ કંઈ શુભ પ્રસંગ હોય તો કંકોતરી લાવે. સાસરામાં સુખ-દુઃખ હોય તે બિચારી બાળક છોકરીઓ શીઝશીઝને વેડે. વેગ-ળાની વાટ, ને રસ્તામાં ભો, એટલે સારા સંગાથ વગર ન અવાચ કે ન જવાય.

“મારગડો બૂલી, અરેરે, મારગડો બૂલી;

પરદેશી પખી, અમે છીએ, પરદેશી પખી.

બાપે રે મને પરદેશમાં દીધી,

સુવા સુધી ખબરો ના લીધી,

અરેરે મારગડો બૂલી.”

એવાં એવાં ગીત અમે તે વખતે ગાતાં ને રોતાં. હવે તો ગાડીએ કરીને એ બધું દુઃખ ગયું.

જનની સાથેસાથે અહીં સુધી બધાં આવ્યાં; મળ્યાં, ભેટયાં, આખરે છૂટાં પડ્યાં. અમે બધાં ગોધરા તરફ વળ્યાં ને જન જનને રસ્તે પડી. બધાં પાછાં ફર્યાં, પણ એક છોકરો ક્યાંક ભરાઈ રહેલો.

એનું નામ પતિ. એને અતિ સાથે એટલો બધો સ્નેહ કે એમનાં ફક્ત ખોળિયાં જ જુદાં; જીવ એક હતો. નહાનપણથી સાથે રમેલાં ને સાથે ઉછરેલાં. પણ એ નાતે વાણિયા. બાકી સાખ પાડેલી. એ બિચારો, અતિ વગર કેમ રહેવાશે એના જ વિચારમાં ગાંડા જેવો થઈ ગયો. બધાં પાછાં ફર્યા, પણ એ પાછો ન ફર્યો. ક્ષીમેક્ષીમે

આ જ વડના ઝાડ ઉપર એ રહડ્યો.

ડાળીઓમાં ભરાઈને આધે જતી

અતિને એ જોયા કરે અને રૂએ.

વળી અતિ દેખાતી બંધ થાય, એટલે

વધારે હંચે રહડે; વળી દેખાય. વળી પાછી

દેખાતી બંધ થાય, એટલે વળી વધારે હંચે

રહડે. એમ કરતાં કરતાં એ છેક ટોચ

સુધી, પહોંચ્યો, ને જોવાય ત્યાં સુધી

અતિને જોઈ. ઘેર બધાં પતિની શોધ-

ખોળ કરવા લાગ્યાં અને જીવ હંચા

થયા. અહીં બિચારાને ટોચ ઉપરથી

પણુ જ્યારે અતિ દેખાતી બંધ થઈ,

ત્યારે એને તમ્મર આવ્યા અને ધમ્મ

લઈને નીચે પડ્યો ! પડ્યો તેવો જ

એ મરી ગયો ! શોધતાં શોધતાં જ્યારે આ ભાગોળેથી એનું મડદું

હાથ આવ્યું ત્યારે બધાં સમજ્યાં કે એનું મોત શાથી થયું. એક ગોવાળે

એની ઝાડ ઉપર રહડવાની બધી વાત વિગતવાર કહી. શુદ્ધ પ્રેમને માટે

આપેલા આત્મબલિદાનની આ કથા ગોધરામાં ઘેરેઘેર ફેલાઈ ગઈ.

ગામલોકે ઉઘરાણું કરીને પતિની યાદગીરીમાં આ ચોતરો બંધાવ્યો."

આ વાત સાંભળીને મ્હાઈ હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું. ફરી મ્હે

પાણી પીધું અને ડોશીને પૂછ્યું: "મા, આ વાત બહુ હૃદયભેદક છે.

પણુ એ તો પેલા ચોતરાનો ઇતિહાસ થયો; ને અહીં તો બે ચોતરા છે."

ડોશીએ કહ્યું: “ભાઈ, આ બીજા ચોતરાની વાત પણ કહું છું. હજી મારી વાત અધૂરી છે.” એમ કહીને એણે પાછી વાત શરૂ કરી:

“ચોતરો થયો. સગાંવહાલાંએ શોક મૂક્યો. પણ બિચારી અતિને આ વાત કોણ પહોંચાડે? ખાર મહિને અતિ પાછી આવી. સાસરેથી નીકળી એનું ગાંડું અહીં આવી પહોંચ્યું. ભાગેળ એળખી, વડ એળખ્યો, પણ ચોતરો એને નવો લાગ્યો. તેથી ગાડાવાળાને તેણે પૂછ્યું: “ભાઈ, હું ગઈ ત્યારે તો આ ચોતરો નહોતો. એ કોણે બંધાવ્યો?” ગાડાવાળાએ બધી વાત માંડીને કહી. એ બિચારો શું જાણે કે આ જ અતિની પાછળ પેલા પતિએ પ્રાણ-ત્યાગ કર્યો હશે?!

અતિ એ વાત એક ચિત્તે સાંભળી રહી. વાત પૂરી કરી ને ગાડાવાળો જુએ છે તો અતિ ગાડામાં મરેલી પડેલી!

ગામમાં જરી શોક ફેલાઈ ગયો. જરીથી ટીપ થઈ ને ગામલોકે પતિના ચોતરાની પાસે જ અતિનો ચોતરો બંધાવ્યો.

જરી ડોશી રોવા લાગી. જરી મેં પાણી પીધું. વધારે વાર હું એ સ્થળે બેસી શક્યો નહિ!

હરિપ્રસાદ મજરાય દસાઈ

અમારા મિત્ર કનૈયાલાલ

રા.રા. કનૈયાલાલના નામથી હવે કોણ અપરિચિત રહ્યું છે ? કોણે સાંભળ્યા નથી એમના મત અને વિચાર-સાહિત્ય વિશેના, કલા વિશેના, સંગીત વિશેના, ગૃહકલા વિશેના, રાજ્યકારી, ધાર્મિક સાંસારિક અને નૈતિક વિષયો વિશેના, અર્થશાસ્ત્ર વિશેના અને એવા એવા અનેક પ્રશ્ન અને વિષય વિશેના ? જગતમાં એવો કોઈ પણ પ્રશ્ન હશે કે જેના ઉપર કનૈયાલાલનો સચોટ મત નહિ હોય ?

અમે એમનાં મિત્રો આ મહાન વ્યક્તિની આ પ્રચ્છ પ્રતિભાથી અનેક વેળા વિપત્તિમાં આવી પડ્યાં છીએ; અનેક વેળા એમની સાચી સલાહ પ્રમાણે વર્તન કરવાથી જગતમાં હાંસીને પાત્ર થયાં છીએ; પણ પરિણામ ખરાબ આવે તો કનૈયાલાલ પોતાની અદ્વિતીય તર્કબુદ્ધિથી એનો સઘળો દોષ અમારા ઉપર જ મૂકે છે, એટલે એમનામાં જે ન્યૂનતા છે, એ પોતે જોઈ સકતા જ નથી. અજાણ્યા મનુષ્યો બ્યારે એમના સમાગમમાં પ્રથમ આવે છે, ત્યારે તરત જ કરોળિયાની જાળમાં માખી સપડાય તેમ, એમની બોલવાની છટાથી, એમના હાવભાવથી અને એમના કર્કશ પણ મોટા ઘાંટાથી મોહ પામીને એમની જાળમાં સપડાય છે. પછી કમે કમે, ધીમે ધીમે, વખત જતાં જેમજેમ આવાં મનુષ્યો એમને વધુ ઝોળખતાં જાય છે, તેમ તેમ એમની જાળમાંથી છૂટવાના યત્નો કરતાં જાય છે.

સરલાને પણ પ્રથમ કનૈયાલાલ વિશે ઘણો જ ઉંચો મત હતો. અને એક વખત તેણે કહ્યું હતું કે “કનૈયાલાલભાઈ તો કનૈયાલાલ જ છે ! દરેક વિષયમાં પોતે એકા છે !” કનૈયાલાલ મારેનું આ વર્ણન આગ્રેહ્ય છે. દરેક વિષયમાં તે સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવે છે. કોઈક કોઈક વખત તેમની આ માહિતી ખરી પણ પડે છે, એમ મારે

કમૂલ કરવું જોઈએ; પણ સાધારણુરીતે તેમના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખનાર માણસ વગર મોતે માર્યો જ નય છે.

પાછળથી અનુભવ થતો ગયો તેમતેમ સરલાના મતમાં ફેર પડતો ગયો અને આખરે એક વખત તો એ એટલે સૂધી બોલેલી કે “કનૈયાલાલ કનૈયાલાલ શું કર્યા કરોછો? એ પોતે જેટલું બરાબર રીતે જાણે છે, તેટલું જો કાગળ ઉપર ઉતારી લઈએ તો એક કાગળનું પાનિયું પણ નહિ ભરાય!”

આવા અમારા મિત્રમંડળમાંના ગ્રહોમાં સૂર્ય જેવા શોભતા, પોતાના ઘાંટાથી જ શત્રુઓની દલીલોનું ખંડન કરનાર આ પ્રભાવ-શાળી પુરુષનું આખું જીવનવૃત્તાંત આ સ્થળે આપી શકાય જ નહિ. માત્ર એમના ચારિત્ર્યના વિવિધ અંગોમાંના એકાદ અંગનું જ અહિં તો નિરૂપણ છે. અસ્તુ.

અમે જ્યારે પહેલાં ગૃહસંસાર ચલાવવા માંડ્યો, ત્યારે સરલા ઘણી નાની હતી. (એક વખત હું અને સરલા અમારા મોઢીને ત્યાંથી સામાન લેતાં હતાં, તે વખતે મોઢીએ મને કહેલું કે ‘નાનાભાઈ, આ તમારી ભત્રીજીનું વેશવાળ કપડું કે નહિ?’ આ ઉપરથી ઘેર આવીને સરલા રડી હતી અને જગતમાં પોતે તદ્દન જ નકામી છે, એવી શંકાથી તેને ખડુ દુઃખ થયું હતું. પરિણામે અમારે જૂના મોઢીને રૂપસદ આપવી પડી હતી!) આને લઈને જો કોઈ મનુષ્ય સલાહ આપતું તો ખડુ ઉપકારથી તે સ્વીકારતી હતી. એટલે જ્યારે એ કનૈયાલાલના સમાગમમાં આવી ત્યારે કનૈયાલાલ માટે તેને એકદમ માન આવી ગયું. ભાજીનું શાક કેમ કરવું ત્યાંથી માંડીને બિલાડીને આંચકી આવતી હોય તો તે કેમ મટાડવી ત્યાં સૂઝીના દરેક વિષયમાં કનૈયાલાલ સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હતા, એટલે જ્યારે જ્યારે કનૈયાલાલ અમારે ત્યાં આવે ત્યારે ત્યારે સરલા એમની પાસેથી કાંઈક કાંઈક નવું નવું શીખી લેતી હતી. અલખત, આ નવાં પ્રાપ્ત કરેલાં જ્ઞાનથી શોષવું પડતું અમારે જ!

એક વખત કનૈયાલાલે ચૂલો કેમ સળગાવે, એ સંબંધ સરલાને જ્ઞાન આપ્યું. ગૂજરાતમાં ચૂલો સળગાવતાં કોઈને આવડતું જ નથી, એવી એમની માન્યતા હતી. માત્ર કતારગામમાં એક માણસ જ આ અદ્ભુત કલા જાણતો હતો અને તેમની પાસેથી પોતે મહા મહેનતે શીખી લાવ્યા હતા, એમ એમનું કહેવું હતું. આ કલાથી વખત, મહેનત અને કોલસાનો, તેમજ કાકડી મૂકવા માટેના ઘાસ-લેટનો ઘણો જ બચાવ થાય છે, એમ તેમણે સરલા સમક્ષ પૂરવાર કરી આપ્યું. અને તે જ વખતે તેમણે આ કલા સરલાને શિખવી. સરલાએ તરત જ એ કલા અમારી ચાકરડીને શિખવી.

અમારી ચાકરડી અમર એક નમૂનેદાર ચાકરડી હતી. તે વાદ-વિવાદમાં કોઈ વખત ઉતરતી જ નહિ. તેને પોતાને પોતાના વિચાર કે મત હતા જ નહિ. અમે જે કંઈ કહેતા તે એ વાંધા વિના કબૂલ રાખતી અને પછી તે કાર્યને કોઈપણ ફેરફાર સિવાય અને પરિણામ સંબંધી કંઈપણ જોખમ પોતાને માથે લીધા વિના પોતે કરતી. કનૈયાલાલની ચૂલો સળગાવવાની રીત જ્યારે એને સમજાવવામાં આવી ત્યારે એણે માત્ર એટલું પૂછ્યું: “તમે મારી પાસે આ રીતે ચૂલો સળગાવવા માગો છો?”

“હા, અમર,” સરલાએ કહ્યું: “હવેથી આપણે ચૂલો આવી જ રીતે સળગાવશું.”

“હીક, બાઈ.” અમરે જવાબ વાળ્યો.

બીજે દિવસે સવારે અમે મોડાં ઉઠ્યાં અને દાતણ કરીને બહાર ઓટલા ઉપર નિશ્ચિંત બેઠાં. મેં ન્યુસપેપર વાંચવા માંડ્યું અને સરલાએ શાક મોળવા માંડ્યું. એ પ્રમાણે પા કલાક થયો, અડધો કલાક થયો અને પોણો કલાક પણ થયો; પરંતુ ચ્હાની નિશાની ક્યાંય જણાઈ નહિ; એટલે સરલાએ ખૂમ મારી: “અમર!”

અમર આવી અને ઠંડે પેટે બોલી: “કેમ, બાઈ?”

“તું જાણે છે કે ધડિયાળમાં હમણાં કેટલા વાગ્યા છે અને ચ્હાનો વખત ક્યારનો થઈ ગયો છે?” સરલાએ પૂછ્યું.

“હા બાઈ.” ઉત્તર મળ્યો.

“ત્યારે રહા તૈયાર થઈ છે?” સરલાએ પૂછ્યું.

“ના બાઈ.” ઉત્તર મળ્યો.

“ત્યારે આજે કોઈપણ વખત તૈયાર થશે ખરી?” સરલાએ કટાક્ષમાં પૂછ્યું.

“જો ખરું પૂછાવો તો,” અમરે જવાબ વાળ્યો: “મને તો લાગે છે કે તૈયાર નહિ થાય.”

“પણ કાંઈ કારણ? ચૂલો સળગતો નથી?”

“ના બાઈ, સળગે છે તો બરાબર; પણ રહાને માટે પાણી લેવા લાંબો ફરીએ એટલામાં પાછો હોલવાઈ જાય છે.”

અમરને આ પ્રમાણે જેવો સવાલ પૂછાય તેવો જ અને તેટલો જ ઉત્તર આપવાની બહુ ખરાબ ટેવ છે. એક વખત જ્યારે હું એની આવી પ્રકૃતિ જાણતો ન હતો, ત્યારે મેં મારા ઓરડામાંથી ઘાંટો પાડીને તેને પૂછ્યું કે “કેટલા વાગ્યા છે તે તું જાણે છે?” આના ઉત્તરમાં “હા જી” એટલું બોલીને તે પાછી પોતાને કામે વળગી. એએક મિનિટ પછી મેં ઓરડામાંથી બહાર નીકળીને અમરને બોલાવીને જ્યારે કહ્યું કે “તેં મને ટાઇમ કેમ કહ્યો નહિ?” ત્યારે એણે શાંત ચિત્તે જવાબ આપ્યો કે “મેં તો માત્ર એટલું જ જાણ્યું કે હું વખત જાણું છું કે નહિ, એટલું જ તમારે જાણવું હતું; બાકી વાગ્યા છે તો સાડાચાર.”

સરલાએ પાછું પૂછ્યું: “પણ તેં સળગાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો?”

“હા બાઈ,” અમર બોલી: “મેં ચાર વખત સળગાવી જોયો. તમે કહો તો ફરી પાછી સળગાવી જોઉં.” અમરને એવી રીતે કામ કરવામાં બિલકુલ સંતાપ ન હતો.

આ ઉપરથી સરલાએ પોતે જ ચૂલો સળગાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. મને પણ આ પ્રયોગ જોવાની ઇચ્છા થઈ, એથી હું પણ ગયો. સરલાએ પ્રયોગ શરૂ કર્યો. હું અને અમર પ્રયોગ જોવા ઉભાં રહ્યાં.

અડધા કલાક પછી સરલા યુદ્ધમાંથી પરાજય મેળવી પાછી હકી. ચૂલો તો પોતાનો શાંત, ઠંડો દેખાવ જોવો ને તેવો કાયમ રાખીને અમારો ઉપહાસ કરતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

પછી મેં બીહું ઝડપ્યું. મેં મારાથી ગનતું કર્યું, કારણકે એક તો મારે ચ્હા પીવી હતી અને બીજું એ કે જે કાર્ય સરલા નહિં કરી શકે તે મેં કર્યું, એમ કહેવામાં હું ગર્વ માનતો હતો. કુનૈયાલાલની કલાની પદ્ધતિથી જે કોઈ મનુષ્ય ચૂલો સળગાવી શકે તે મનુષ્ય જગતમાં નામાંકિત થવો જ જોઈએ, એમ મને તે દિવસના અનુભવ પછી જણાયું. સાધારણુરૂપે પણ ચૂલો સળગાવવો, એ ખાવાનું કામ નથી; પણ એમાં જે ભાઈશ્રી કુનૈયાલાલની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે સળગાવવો, એ તો યશસ્કર્યું જ કહેવાય, એમ માઈ માનવું છે. જો તે દિવસે મને વિજય મળ્યો હોત તો એ હકીકત મારે મારાં સર્વ ઓળખાણુ-પાળખાણુવાળાંઓમાં કહીને મોટાઈ મેળવવાનો મારો ખાસ ઇરાદો હતો.

પરંતુ મને તેમાં વિજય મળ્યો નહિં. મેં આસપાસની ઘણી વસ્તુઓ સળગાવી. મારો રૂમાલ, મારાં ઘાતિયાનો છોડો, પાણી

ગાળવાનો કકડો અને મારો પોતાનો હાથ, તેમજ સરલાના પગની પાની. આ સર્વ વસ્તુઓને તો થોડી ઘણી અસર થઈ, પણ ચૂલાને તો જરા એ અસર થઈ નહિ. જાણે શાયરપુર તીજેરી બનાવવાના વસાણામાંથી જ તેને બનાવ્યો નહિ હોય, તેમ તેને જરા પણ આંચ લાગી નહિ.

હું અને સરલા ચૂલાની આસપાસ નિરાશ હૃદયે બેઠાં. હવે શું કરવું, એનું પણ અમને જ્ઞાન રહ્યું નહિ, એટલામાં અમર બોલીઃ “બાઈ, કહેતાં હો તો આજનો દિવસ જૂની રીતે જ ચૂલો સળગાવું?”

તરત આ વાક્યને સરલાએ પકડી લીધું. “હા, અમર, એ જ પ્રમાણે કર; અને હવેથી રોજ એ જ પ્રમાણે કરજે.”

વળી એક વખત કનૈયાલાલે અરબસ્તાનમાં કૌશી જે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે કૌશી તૈયાર કરતાં અમને શિખવ્યું.

અરબસ્તાનમાં જે લોકો ઘણીવાર કૌશી પીતાં હોય, તો એ દેશમાં ગંદવાડનું કાંઈ માપ જ નહિ રહેતું હોય! આ કૌશી બનાવતાં કનૈયાલાલે આઠ ખાલા, ત્રણ રકાબી, બે પાતેલી, પાંચ ચમચા, એક જળમ, બે ટુવાલ અને પોતાનું આખું શરીર,—આટલી ચીજો બગાડી; અને બે ખાલા, એક રકાબી અને એક કચની કિટલી,—એટલી વસ્તુઓ ફાડી!

અલખત, બ્યારે કૌશી તૈયાર થઈ, ત્યારે અમે આખીને પછી પીવાની ના પાડી, એટલે કનૈયાલાલ ચીડવાઈ ગયા અને રોજ ખરાબ કૌશી પીવાની ટેવ પડી ગઈ હોવાથી અમે સારી કૌશી પી શકતા નથી

અને તેની કદર જૂઝી શકતા નથી, એમ પોતે કહેવા લાગ્યા. માત્ર એના સ્વાદની મીઠાશનો પૂરવો આપવા કનૈયાલાલ પોતે ચાર ખાલા કૌશી પી ગયા. પરિણામે, અમારે ભાડાની ગાડીમાં એમને ઘેર લઈ જવા પડ્યા; જ્યાં એમને સાતેક દિવસ મંદવાડ ભોગવવો પડ્યો!

તે વખતમાં કનૈયાલાલને એક કાઠી હતાં, એમ મને સાંભરે છે. કદાચ કોઈ વિષયમાં કનૈયાલાલ પોતે સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા નહિ હોય-એમ અલખત, જવલ્લે જ બનતું-તો તે વખતે પોતે કહેતા કે “ એક કામ કરો; હું મારા કાઠીને પૂછાવી જોઉં, એટલી ધીરજ ધરો.” અમે તે વખતે યુવાન હતાં અને સંસારનાં દુઃખોથી અજ્ઞાત હતાં, એટલે ધીરજ રાખવાનું કખૂલ કરતાં અને છેવટે અનેક ઉપાધિ વેડતાં.

એક વખત કનૈયાલાલનાં આ કાઠીએ કનૈયાલાલની મારફત વાંદાને ધરમાંથી કહાડવાની દવા અમને મોકલાવી. અમે તે વખતે એક નાના, જરીપૂરાણા બંગલામાં રહેતાં હતાં. તેમાં શટ, ચીરા અને બાંકનો સમાર જ ન હતો. બિચારા ખાઓચિયામાં રહેતા દેડકાઓ પણ ધણીવાર ભૂલથી અમારા રસોડામાં આવી ચડતા હતા. અનેક ઉંદરોએ પોતાની ન્યાતની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવા માટે અમારા બંગલાને કસરતશાળા બનાવી હતી, અને અમારાં રસોડાને રાતે રાતે વાંદાઓ પોતાની ‘ધી યંગ વાંદા નેશનલ યુનીયન’ માટેના મકાન તરીકે વાપરતા હતા. સવાર પડે ત્યાં સૂધી ધણા વાંદાઓ પોતાના કુટુંબ સાથે જુદી જુદી શટમાંથી ત્યાં આવીને દિવસનો શ્રમ ઉતારવા નિર્દોષ આનંદ કરતા હતા.

ઉંદરોની હાજરીથી સરલાને એટલો બધો સંતાપ નહોતો થતો, તેમ જ દેડકાનું આગમન પણ દરરોજ નહોતું થતું, એટલે સરલા તે સહન કરી લેતી હતી; પણ વાંદાની સામે તેને સખત વાંધો હતો. અમર પણ સરલાના મતને મળતી થતી હતી. એવામાં કનૈયાલાલને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તાબડોતોબ તેમણે પોતાની કાઠીને પૂછાવીને દવા તૈયાર કરાવી લીધી અને તે અમને આપી. સાથે સાથે

તે દવા કેવી રીતે તૈયાર કરવી, એની રીત પણ એમણે એક કામળ ઉપર લખીને અમને આપી. અમે દવા રસોડામાં મૂકવા માંડી. વાંદાઓને તે ભાવી હોય, એમ લાગ્યું અને બધી ખાઇ ગયા ! ન્યારે પૂરી થઈ રહી, ત્યારે અમે વધારે નહિં મૂકી એટલા માટે દિલગીર થયા હોય એમ જણાયું. પણ એકે વાંદો મૃત્યુ પામ્યો નહિ !

અમે આ વાત કનૈયાલાલને કહી. પણ ઉત્તરમાં એમણે ગંભીરાઈથી માત્ર એટલું કહ્યું: “ ખાવા ઘા, ખાવા ઘા, એમનું મોત ભમી રહ્યું છે. ”

આ દવા વાંદાને એકદમ મૃત્યુ પમાડતી નહિ હોય, પણ એના શરીરનો બાંધો જ ધીમે ધીમે તોડી નાખતી હશે, એમ અમે માન્યું. દિવસે દિવસે વાંદો નિસ્તેજ થતો જશે, એનાં સગાંવહાલાંઓ અને ડોક્ટરો ક્ષયરોગના ઉપચારો કરશે તેમ છતાં પણ એને સુધારો નહિં જણાય, અને અંતે એક દિવસ જ્યાં આપણને સર્વને જવાનું છે ત્યાં આ શત્રી દુનિયાનો ત્યાગ કરીને વાંદો મૃત્યુ પામશે, એમ અમને જણાયું.

આ ઉપરથી અમે ગાંધીને ત્યાંથી પાછાં વસાણાં ખરીદ કરીને મોટા જથ્થામાં દવા બનાવી અને મૂકવા માંડી. ધીમે ધીમે અમારા આખા લતામાંના વાંદાઓ અમારા ઘરની મૂલાકાત લેવા લાગ્યા. વગર ઝોળખાણુના, વગર પિછાણુના વાંદાઓ પોતાનાં બૈરાંછોકરાંઓને લપ્પલપ્પને અમારા ઘરમાં રોજ રાતે આવવા લાગ્યા. રોજ વાંદાની સંખ્યામાં વધારો થવા લાગ્યો અને એક અડવાડીયામાં તો ન્યાત-જાતનો ભેદ રાખ્યા વિના એકેએક જાતના વાંદા રાતે અમારા ઘરને જ વિશ્રાંતિસ્થાન સમજવા લાગ્યા. માછલોના માછલના વિસ્તારમાં, માત્ર જે બિચારા વાંદા અપંગ હશે અથવા તો જેઓ માંદગીને બિછાને પટકાઈ પડ્યા હશે, એમના સિવાય એકેએક વાંદો અમારા ઘરનો મહેમાન થઈ ગયો. “ મહેમાની કરજો ના થોડી ” એમ જાણે અમને કહેવા માગતા હોય તેમ એમની વૃત્તિ થઈ ગઈ

અને તેમણે પોતાની જાતિની રાજકીય, ધાર્મિક તેમજ સાંસારિક સુધારાની પરિષદો પણ અમારા ઘરમાં જ ભરવાના કરાવેા સર્વાનુમતે પસાર કરી દીધા.

આથી એક ઝપાટે અમે આખા શહેરમાંથી વાંદાનો સંતાપ દૂર કરી શક્યું, એવા વિચારથી કનૈયાલાલ ખૂશ થયા. વાંદાઓ દસ દિવસ થયાં આ ઝેરી દવા ખાતા હતા, એટલે મૃત્યુ હવે દૂર નહિ રહ્યું હોય, એમ કનૈયાલાલ કહેવા લાગ્યા. આથી હું પણ ખૂશ થયેા, કારણકે આ પ્રમાણે હજારો અને લાખો વાંદાના ભંડારો રોજ કરવા અને તેમની પરોણાચારી કરવી, એ કામ ખરચાણુ હતું, એટલે મને ચિંતા થવા માંડી હતી. હું અને કનૈયાલાલ એક રાતે આ વાંદાઓને દવા ખાતા જોવા ગયા. કનૈયાલાલે ધારીધારીને જોયું તે ઉપરથી કહ્યું કે “એમના પગમાં પહેલાંના જેવું જોર જણાતું નથી.” જો ખરૂં પૂછાવેા તો, મને તો એમ જ લાગ્યું કે એમના જેવા લડકા અને તંદુરસ્ત વાંદા મેં અગાઉ જોયા જ ન હતા.

જોકે એક વાંદો ખરેખર, આટલા લાખોમાંથી અમે મરેલો જોયો, પણ એમાં દવાનો હાથ હતો નહિ. એણે ચોરીથી એક સામગ્રી મોટા જથ્થામાં પેલી દવા ઉપાડી હતી. પણ આ ચોરી પકડાઈ, એટલે બીજા ચારેક વાંદા એના ઉપર તૂટી પડ્યા અને એને મારી નાખ્યો. વાંદાઓમાં તો આથી બહુ ખળભળાટ થઈ ગયો હતો અને આ ખૂન રાજ્યદારી ખૂન તરીકે જ તેઓએ ઠોકી ખેસાડયું હતું; અને તેની વિધવાને મોટું પેનશન બાંધી આપવાની હિલચાલ પણ થવા માંડી હતી. પણ આ સિવાય બીજો એકેય વાંદો કનૈયાલાલની દવાથી મરી ગયો હોય, એમ મારા જાણમાં નથી. બીજા તો બધા હુષ્ટપુષ્ટ થઈ ગયા હોય, એમ જણાયું. ઉલટું, કેટલાક વાંદાઓ તો આ દવા લઈને પરદેશમાં જઈને હકીમો થઈ ચયા અને વાંદાઓની જાતમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક પ્રકારની નબળાઈ વગેરે રોગો ઉપર આ જ દવા આપવા લાગ્યા. આખરે અમે એક સાધારણ માણસે બતાવેલી દવા

બેએક પૈસાની લઈ આવ્યા, જેથી વાંદાની સંખ્યામાં ઘણો ઘટાડો થઈ ગયો. જોકે આટલા બધા વાંદાઓ અમે એકઠા કર્યા હતા, એટલે તેમને નિર્મૂળ કરવા, એ તો અસંભવિત જ હતું.

હમણાં હમણાં હું કનૈયાલાલની કાઠી વિશે સાંભળતો નથી. કદાચ અમારા કોઈ મિત્રોમાંથી જ કોઈને એમની સલાહથી બરાબર વીત્યું હોય અને તેથી તેણે દુઃખના માર્યા ઉન્મત્ત થઈને તેમનું ખૂન કર્યું હોય ! જો એમ જ હોય તો એ મિત્રનો હું ઉપકાર માનવાની આ જાહેર તક લઉં છું.

રા. કનૈયાલાલના જીવનમાંથી આ માત્ર બેએક પ્રસંગ જ હું અહિં જણાવું છું. બધા જણાવતાં પાર પણ કેમ આવે ?*

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

* અંગ્રેજી ઉપરથી

સોણાં

સખી, સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો!
સૂરજનાં કિરણિયાં તેજ,
સૂરજનાં કિરણિયાં તેજ,
ભાત લાખ લાખ પડે દિલડે!
સોનલીએ ધોયા એ દેહ:
સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો!

એક અંબોડલે વેણીની ગૂંથણી;
રોપ્યાં ફૂલડાં અનેક,
રોપ્યાં ફૂલડાં અનેક,
ફૂલડાંનાં ફાલ સખી દિલડે!
ફેરમના મીઠડાઓ મેહ:
સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો!

થન ગન નાચે મોરસો;
કળા કેરા શોભનિયા રંગ,
કળા કેરા શોભનિયા રંગ,
રંગ અનેરા સખી, દિલડે!
આનંદ ઓઘ અમંગ:
સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો!

ઉંચે ઉંચે ગગન સોહામણું,
તકતી તારલીઓનાં ગુંચ,
તકતી તારલીઓનાં ગુંચ,
ગુંચ કેરી ભાત સખી, દિલડે
વળે વળે વાદળીની ગૂંચ:
સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો!

ઉર એક હલું આંખાવાડિયું;
 મીઠા મીઠા કોયલડીના બોલ,
 મીઠા મીઠા કોયલડીના બોલ,
 લાખ ભાત બોલડાની દિલડે !
 બોલના બોલ અબોલ:
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

સાગરે ઉર્મિઓ રે ! નાયતી;
 લાખ લાખ ઉર્મિ કેરી ઓળ,
 લાખ લાખ ઉર્મિ કેરી ઓળ,
 એવી ઉર્મિઓ રમે દિલડે !
 અંતરનો બાંધ્યો હિડોળ:
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

ફૂલી ફૂલી આવે વસંત રે;
 વાડે વાડે વેલડીઓના ઢાળ,
 વાડે વાડે વેલડીઓના ઢાળ,
 ઢાળ એવા સખી, દિલડે !
 એવી આલી આશ કેરી જળ:
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

ઉગ્યું એક આંગણ રસફૂલડું;
 ફૂલડાંની ચાંદલીઆ પાંખ,
 ફૂલડાંની ચાંદલીઆ પાંખ,
 પાંખ કેરી જૂલ આલી દિલડે !
 જૂલની અમીઆળી આંખ:
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

એક માળાનાં લાખ મોતીડાં;
 મોતીડાંના નાના મોટા ઘાટ,
 મોતીડાંના નાના મોટા ઘાટ,
 ચળકે મોતીડાં સખી, દિલડે !
 મોતીડાંની મોઢેરી જાતઃ
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

એક કાનુડો લાખ ગોપીઓ;
 ગોપીઓની ઘેલી ઘેલી વાત,
 ગોપીઓની ઘેલી ઘેલી વાત,
 એરી એ વાત સખી, દિલડે !
 વાત ભરી વૃંદાવન વાટઃ
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

સરવર સંથલે લહરિયાં લેખો;
 લેખોના ઉંડા ઉંડા ભેદ,
 લેખોના ઉંડા ઉંડા ભેદ,
 ભેદો એ ઉંડા ઉડેલીએ !
 ભેદોના બલા શે ! ઉચ્છેદઃ
 સ્નેહીનાં સોણાં લાખ લાખ જો !

દલપતરામ પ્રાણશંકર પાઠક

શ્રદ્ધા

તે એક શિરિસ્તો હતો. પૃથ્વીપાટલે સૌંદર્ય ને કળા સીંચવા લેને દેવાજા હતી. સંસારમાં ઉપા અવતરતી ત્યારે તે પનોતે પગલે પૃથ્વી પર પધારતો. સંસારીઓ ઉત્સુક નયને મીઠા માંડી લેની રાહ જોતાં-લેને સત્કારતાં. તે કંઈ કંઈ ફુલડાં વેરતો ને સંસારીઓ તે વીણી લેતાં. વીણી વીણી લેનો મનમાન્યો ઉપભોગ કરતાં ને ગુપ્ત કે અતૃપ્ત નિજ પિપાસા છીપવતાં. વર્ષો સુધી આમ ચાલ્યું હશે. પણ માનવ સ્વભાવ જ અનૃપ્ત ખરો ને ?! તે તો સદામરનાં પિપાસી જ રહ્યાં. પણ આવી અનંત પિપાસા કોની સંતોષાઈ છે જે ? અંતે કાળનો પડદો પડ્યો. શિરિસ્તાની પૃથ્વીની અવધ પૂરી થઈ ને કંઈ-કંઈના કોડ અધૂરા રહ્યા. એક પાનખરની રહવારે સારા ય સંસારમાં ગેબી ઘોષણા સુણાઈ. દુનિયાનો તે શિરિસ્તો અદ્રશ્ય થયો હતો, એમ દશે દિશાઓ ખોલી. લેની રસહાણુ ઝીલવા ઉત્સુક નયને આકાશમાં જોઈ રહેલ સૌંદર્યધેલા રસિકો અને કલાવિદ્ કલાપૂજકો આભા બની ગયા. સમસ્ત જગત પર નિરાશાનું એક કાળું વાદળ ધૂમતું હતું.

સંસાર ખંઠારની એક નિર્જન ટેકરી પર કોઈ અંધ ભિક્ષુક-કન્યા ઉભી હતી ને ચોધાર આંસુ સારતી. જાણે અંધ નયનોમાંથી અપૂર્વ તેજ પ્રગટાવી આકાશના શિરિસ્તાઓને આકર્ષતી હોય, તેમ ધડીભર તે ગગન તરફ જોઈ રહેતી;-જાણે પૃથ્વીની જડતાથી ખીટી હોય, તેમ પોતાનો પાલવ સંકેલી લેતી. ટેકરીની નીચે એક વયોવૃદ્ધ પુરુષ ઉભો હતો ને આ લુપ્થ કન્યાને જોઈ રહ્યો હતો. ધીરેધી ટેકરી પર આવી લેણે તે બાળાને રુદનનું કારણ પૂછ્યું. પણ બાળા તો નિઃશબ્દ ઉભી રહી. માત્ર લેનાં અંધ નયન લેણે આકાશ તરફ ઉંચાં કર્યાં.

તે પુરુષ સ્થમળ્યો. એના રૂપેરી દાઢીવાળા મ્હોં પર સ્થેન સ્મિત છવાઈ રહ્યું. પણ એ સ્મિતમાં કાંઈક કડુભાવ-કાંઈક ઉપહાસ-ની રેખાઓ હતી. “કેવી ઘેલી ! ગયું તે પાછું કાણ આવે છે ?”-કહી ત્યાંથી તે જતો રહ્યો. પણ તે અંધ બાલિકા તો ત્યાં જ ઉભી રહી. મૈથ્યા આથમી, પણ તે ત્યાં જ ઉભી હતી. મધ્યરાત્રિના ભયાનક સ્વરો સંભળાયા, પણ તે સૌની વચ્ચે તે અંધ કન્યાનું ઝાંખું ગીત ગુંજી રહ્યું હતું. મધ્યરાત્રિનો ધોરતમ અંધકાર ચારે દિશામાં રેલી રહ્યો. એવામાં અકસ્માત અંધારના પડદાઓ ચીરી કાંઈક અદ્ભુત તેજ આકાશ પરથી ઉતર્યું. બાળાને જોવાનાં નયન ન્હોતાં-અનુભવ કરવાનું બુદ્ધિ-ભાન રહ્યું ન્હોતું, અને છતાં ત્હેના મ્હોં પરની જ્યોતિ અંધકારમાં સુસ્પષ્ટરીતે દેખાતી હતી. જોત-જોતામાં પેલો પ્રકાશ ઉડતો ઉડતો આવ્યો ને અંધ બાળાને કંચકી ક્યાંક ઉડી ગયો. દિશાઓ બોલી ઉઠી : “ખરેખર ! સ્નેહની શ્રદ્ધામાં કાંઈ જ અશક્ય નથી.” ટેકરી નીચેનો પેલો વૃદ્ધ પુરૂષ બબડ્યો : “ખરેખર ! આટલાં વર્ષો મ્હોં જુલો જ કર્યા કોધી.”

ઉમેદરામ વ્યાસ

છેલ્લું ચિત્ર

૧

જગત માત્ર પાંગળું નથી, આંધળું પણ છે. ઇન્દુકુમારની કલા જગતે છેવટ સુધી કબજા ન જ કરી. એની પીછીનો રંગ ફરતો ત્યાં જવતા મનુષ્યને બદલે જવતો આત્મા આવતો. ઇન્દુના રંગમાં જેટલા ભાવ હતા તેટલા બીજા ચિત્રકારોની જવતી મૂર્તિમાં ન હતા. પરંતુ જગત એકદર છે. એ ઠાં પાંગળું બની શકે, અથવા આંધળું થઈ શકે. ઠાં બીજાનું દોર્યું દોરાય, અથવા અંધશ્રદ્ધામાં ધસડાતું જાય. ઇન્દુની કલા એકદર હૃદયદરાબાદમાં નિષ્પજી નિવડી. આજે એ ચિત્રકાર હૃદયદરાબાદ છોડી પૂના જવા રવાના થયો. હૃદયદરાબાદથી પૂના તરફ જતી ટ્રેનમાં એ નિરાંતે મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. પાસે એક પાણી પીવાનું બ્યાલું, એક ન્હાની પોટલી અને એક ન્હાની પેટી પડ્યાં હતાં. ચિત્રકારની શત્રુ દ્રષ્ટિ આકાશમાં હતી.

એણે આકાશના બધા હડતા રંગ પૃથ્વી પર આબેહૂબ ઉતાર્યા હતા. હવે તો પોતેજે આ ઝાંખા ભૂરા આકાશમાં રંગ થઈ મળી જાય, તો ભવિષ્યનો કોઈ ચિત્રકાર એ રંગમાંથી રડતો આત્મા ચિતરે!

ઇન્દુ હવે આકાશ સાથે જ પ્રીતિ બાંધી રહ્યો હતો. જો કોઈ વેશ્યા જાપાનનું બારીક કાપડ પહેરી નૃત્ય કરે, તો નક્કર ઇનિયા

પૈસા ઉડાવવા તૈયાર છે ! જે કોઈ એથી વધારે બારીક કાપડ પહેરે તો વધારે પૈસા ખરચવા તૈયાર છે ! જગતને માત્ર આકાશી રંગ ન જોઈએ; કલા ન જોઈએ; સુંદર ચિત્ર ન જોઈએ !

ઈન્દુને પૂનામાં કોઈ જાણતું ન હતું. હૃયદરાબાદ તો એ છોડવાની ખાતર છોડતો હતો. એનું જિગર હૃયદરાબાદમાં હતું. હૃયદરાબાદમાં એને આનંદ હતો; પણ એ શુષ્ક સ્થાનમાં કલાની પિઝાન ન હતી. ઈન્દુએ એટલા જ માટે હૃયદરાબાદ છોડ્યું.

ગાડીને પૂના પહોંચવાને થોડી જ વાર હતી. સૌ સુખરૂપ પૂના જોવા આવુર હતા. પરંતુ પૂના એ ત્રણ કલાકના રસ્તા પર હશે, ત્યાં ગાડીને અકસ્માત થયો ! સામેથી આવતી ગુડ્ડ ટ્રેન સાથે ઈન્દુની ટ્રેન અથડાઈ પડી ! હઝારો મનુષ્યો નિરાધાર થઈ પડ્યાં. ઈન્દુ પણ ભયંકર ઇજાથી એભાન થયો.

ઈન્દુ પૂનામાં સ્થાયી રહેવાના ઉદ્દેશથી જતો ન હતો. હજી એનો ‘સ્ટુડિયો’ હૃયદરાબાદમાં જ રહેવાનો હતો. એક ચિત્ર વેચનાર સિવાય બીજું કોઈ હૃયદરાબાદમાં ઈન્દુનાં ચિત્રો ખરીદતું નહિ. એટલા જ માટે નિરાશ થયેલો ચિત્રકાર આખા હૃયદરાબાદમાં ‘દીવાનો ઈન્દુ’ એ નામથી જાણીતો હતો. માત્ર વેપારી ટેકચંદ એનાં ચિત્ર હમેશાં ખરીદતો, ને કહેતો: “ ચિત્રકારનું મૃત્યુ, એ ચિત્રકારની સૌથી પ્રખ્યાત જાહેર ખબર છે. ” ઈન્દુ હસીને જવાબ દેતો: “ ત્યારે હું મરી જાઉં ? ” ટેકચંદ ગંભીર મુખ રાખીને સંભળાવતો: “ જરૂર; તમારા મૃત્યુ પછી આ દરેક ચિત્ર કલાવીરની એનમૂત કૃતિ બનશે. ત્યાં સુધી જગત હજી તૈયાર નથી ! ”

૨

આ અકસ્માત પછી ઈન્દુને મૃત્યુ વહાલું લાગ્યું. ભૂલથી કે ગેરિરાજાથી જે મનુષ્યો અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા, તેમની યાદીમાં ઈન્દુનું નામ હતું. ઈન્દુએ એ ભૂલ સુધારી નહિ. પૂનામાં એ ભૂલ સુધારે તેમ કોઈ હતું નહિ. એટલે જગતે જાણી લીધું કે દીવાનો

ચિત્રકાર ઇન્દુ હવે નથી ! હૃયદરાબાદનો ત્હેનો એકાંત ઓરડો શાંત ધોરતો હતો. જ્યારે હૃયદરાબાદ અને આસપાસની દુનિયાને માલૂમ પડ્યું કે ચિત્રકાર ઇન્દુ હવે નથી, ત્યારે ન્હાના બાળકની માફક, જે નથી એને માટે જગતની લાલસા વધી ! હૃયદરાબાદ ઇન્દુનાં ચિત્રોની શોધમાં પડ્યું ! ને ટેકચંદ એનો કુલ મુતબયાર હોવાથી એ મ્હોંભાગ્યા દામ લેવા લાગ્યો !

ન્યાયાધીશ તારિકાપ્રસાદે જીવતાં ઇન્દુને જોયો હતો; ને એ કલ્પનાનાં ભૂતને ચિત્રો ચિતરવાના ઢોંગ મૂકી દઈ કોઈ વધારે નફાકારક ધંધો કરવા શિખામણ આપી હતી. પણ આજે ઇન્દુના મૃત્યુ પછી તારિકાપ્રસાદને ઇન્દુની કૃતિ ખરીદવી હતી ! એ ઉંધું જગત !

૩

ઇન્દુ પૂનાથી પણ ચાલ્યો ગયો હતો. તેના મૃત્યુ વિષે કાંઈ શંકા જ ન હતી. ઇન્દુ એક ન્હાના ગામડામાં ચાલ્યો ગયો ને ત્યાં ગામડીઆઓને રામકથા સંભળાવી પોતાનું ગાડું ગળડાવવા લાગ્યો ! નવરાશને સમયે એ નદીના કિનારા પર રેતીમાં, ટેકરીઓપર ને વૃક્ષોના ઝુંડમાં બહુ રખડતો. ગામડીઆઓને આ જરા વિચિત્ર લાગતું. પણ ક્યારેક, મનુષ્ય વિચિત્ર છે એમ ધારી શહેરો તેને મારી નાખે છે, ત્યારે ગામડું તેને નિભાવે છે ! ઇન્દુની વિચિત્રતા ગામડામાં ભૂલાઈ ગઈ ને ધીમે ધીમે એને ત્યાં ન્હાના ગામડાનાં બધાં માણસો બેસતાં થયાં.

ઇન્દુને ત્યાં આનંદી હમેશાં દુધ આપવા આવતી. મહિયારીનો આ જૂનો કોણડો હમેશાં નવો જ રહેશે. દુધવાળી સાથેના સ્નેહ જગત જોઈજોઈને જૂનું થયું છે, છતાં હજી એ સ્નેહ એમ જ જોડાય છે. કદાચ આ કોણડો જૂનો થશે, ત્યારે જગત નવું ઘડાતું હશે !

ઇન્દુ ચિત્રોમાં રંગ પૂરતો ત્યારે આનંદી ક્યારેક તે જોવા ઉભી રહેતી. એમ કરતાં એ ચિત્રમય થવા લાગી.

એક દિવસ ઇન્દુને તાવ આવ્યો હતો. આનંદીનો માયાળુ હાથ આ પરદેશીના ગરમ કપાળ પર ફરી રહ્યો હતો. ઇન્દુ ધીમે ધીમે આ મૂર્તિને ચિત્રમાં દોરવા મથતો હતો.

વખત જતાં આનંદી ઇન્દુની શિષ્યા થઈ. તે કાંઈક રસ લેતી પણ થઈ ને એની સ્વચ્છ ખોલી વધારે સુંદર બની.

૪

એક દિવસ એને ખબર પડી કે ઇન્દુ પૂના જવાનો છે. પાછલા પહોરનો વરસાદ હતો ને ઇન્દુનું રણીકું છબ્બબિયાં પાણીથી ભરાયું હતું. ત્યાં આનંદી આવતી હતી. ઇન્દુ પોતાના બારણામાં ઉભો હતો. હજી સંધ્યા પડતી જતી હતી; ને આજે સંધ્યા ખીલી હતી. પોતાનો નવરંગી સાળૂ સાચવી, તેને પાણી ન અડકે એમ જરા અદ્ધર લઈ આનંદી, જાણે સંગીતનો સૂર કંઠમાંથી આવે તેમ, ધીમે પગલે પાણીમાં છબ્બબિયાં પાડતી આવતી હતી ! એનું ઝાંઝર પાણીમાં સંભળાયું કે નહિ, તે ખબર નથી; પણ તે દ્વાર પાસે આવી ઉભી ત્યારે એના સુંદર પગ પર ઝાંઝર ખોલ્યા વિના ન રહ્યું. એ આખો દેખાવ સંગીતમય-કલામય-હતો. ઇન્દુ જાય છે, ને કદાચ પાછો નહિ આવે, એમ હતું. તેથી આનંદી રજા લેવા આવી હતી.

“ હવે તમે જાઓ છો ? ” આનંદીએ કહ્યું.

“ હા, કદાચ. ”

આનંદી ઝાંખી પડી. “ હવે પાછા નહિ આવો ? ”

“ વળી ક્યારેક આવીશ. ”

આનંદીના ચહેરા પર કરુણ છાપ પડી રહી. ઇન્દુ જોઈ રહ્યો. “ એમ ગભરાઓ છો શું ? ”

આનંદી જરાક મીઠું હસી. એ હસતું વધારે રોવડાવે તેવું હતું ! ચિત્રકારને એ ખૂંચ્યું. તે બોલ્યો : “ આનંદી ! હું પાછો જરૂર આવીશ. ”

આનંદી બધું બળ ભેળું કરીને બોલી : “ મને ભૂલતા નહિ, હા ! ”

॥ १७७७ ॥
॥ १७७७ ॥

आनंदी..... धीमे पगले पाणीमां
झमझमियां पाणी आवती हती

{ निरुद्ध
{ रविशंकर पंडित

ઇન્દુ ચિત્રવત્ સ્થિર ઉભો રહ્યો. આનંદીનો સ્વર વિવેકભર્યો ન હતો-દર્દભર્યો હતો. આવી ધન્ય પળમાં મનુષ્યનો આત્મા દેખાય છે. આત્મા દેખાય ત્યારે એ ચાર કલા એકઠી થાય છે ! આનંદીના સ્વરમાં સંગીત હતું; પરંતુ એ સંગીતની અસર થાય તે પહેલાં આખા ચહેરાપર પથરાયેલા કરુણતાભર્યા ભાવ હૃદયમાં પેસી જાય તેવું હતું. ને આનંદી પોતે સૌન્દર્યમૂર્તિ તો હતી જ. એક કલાનો ઉપાસક, આ ત્રણ કલાનો સંયોગ જોઈ સ્તબ્ધ ઉભો.

ઇન્દુ તે આખી રાત્રિ, આનંદી જે સમયે “મને ભૂલતા નહિ, હો” એ શબ્દો બોલી તે સમયનો એનો ચહેરો લાવવા પીછી અને રંગ પર જુલમ કરવા લાગ્યો ! પરંતુ વ્યર્થ. આનંદીનો ચહેરો કલાની કસોટી કરાવે તેવો હતો.

ખીજે દિવસે ઇન્દુ ગયો નહિ. આનંદી તો દુઃખ દેવા આવી જ હતી. પણ આજે ઇન્દુ દુઃખ લેવાના વાસણને બદલે રંગનો ખાસો લાવ્યો ! ઘેલો ચિત્રકાર !

આ વાતને ઘણા દિવસો વીત્યા. ઇન્દુ આનંદી સામું જૂઓ છે, પણ બોલતો નથી. એક દિવસ ઇન્દુએ કહ્યું : “આનંદી !”

“શું ?”

“એક કામ પડ્યું છે.”

“બોલો.”

“આ તારો ચહેરો મને ચિતરવા દે !”

“હ્યો હ્યો, એવું તે હોય ?”

પણ ત્યાર પછી આનંદી હમેશાં ઇન્દુ પાસે વધારે વખત થોભતી. ઇન્દુ હમેશાં એની સાથે વાતો કરતો બેઠો જ હોય !

૫

જગત માત્ર પાંગળું કે આંધળું જ નથી; અદેખું પણ છે. તે ગામડામાં કોઈ બેચાર ધર્મના ચાંબલા (!) હશે, તેમને આ પ્રસંગ ઠીક ન પડ્યો. હવે તો ઇન્દુએ સાચે જ પૂના જવાની તૈયારી કરી. પાછી આનંદી આવી. એ જ વેપમાં. આજે પણ વરસાદ હતો.

“તહમે જાઓછો ?” તે બોલી.

“હા; આ વખતે તો ચોક્કસ.”

“ક્યારે ?”

“કાલે સહવારે.”

“મહને ભૂલી જશો ?”

“તહને ભૂલી શકું ?”

આનંદી પાછું તે જ બોલી: “મને ભૂલતા નહિ, હો !”

ચિત્રકાર ચીસ પાડી ઉઠ્યો: “ઓ આનંદી ! ઘડીભર એમ ને એમ રહે ! બસ એમ જ. જરાક આમ. હં, બસ.”

એની પીછી કામ પર હતી, ને આંખ આનંદી સાથે મળતી જતી હતી. એ કામ અપૂર્ણ રહ્યું, પણ ચિત્રકારને ગયેલું ચિત્ર પાછું મળ્યું હતું. તે આખી રાત્રિ તેણે એ ચિત્ર દોરવામાં કાઢી. આખાદ એ જ આનંદી ! જાણે, આત્મા બોલી રહ્યો છે: “મને ભૂલતા નહિ !”

ધન્દુ ખીજે દિવસે પૂના પહોંચ્યો. સ્ટેશને જ આનંદી મળી. તે રડી પડી.

“અરે, આનંદી ! તું અહીંઆ ?”

આનંદી ચિત્રકાર સામે જોઈ રહી. “કેમ ન આવું ?”

“ના રે, ગાંડી ! ઘર છોડાય ?”

આનંદી તેના તરફ ફરી: “મહારા અવયવની યોગ્ય સમાનતા, એટલો શુષ્ક જ કલાનો ઇતિહાસ છે ? તમને કાંઈ થાય છે ?”

ધન્દુ તેના તરફ ઢળી પડ્યો: “આનંદી ! તારે કોઈ નથી ?”

“ના, એક તહમે છે.”

આનંદીને એક વૃદ્ધ કાઠી સિવાય કોઈ જ હતું નહિ.

૬

ધન્દુ અને આનંદી હવે હૃદયરાખાદ આવી પહોંચ્યાં છે.

ધન્દુ પોતાના એક મિત્રને ગુપ્ત રીતે મળ્યો.

“અરે, ધન્દુ ! તું ક્યાંથી ? અરે ! મરી ગયેલો માણસ ?” તે આભો બન્યો.

“જો હું આ ઉભો! જગતને ડગવા આવ્યોહું!”

“કેમ?”

“તું શું કહેછે? ઇન્દુનાં ચિત્રો હવે.....”

“અરે! ન્યાયાધીશ તારિકાપ્રસાદે તારું છેલ્લું ચિત્ર ત્રણ હજારે લીધું!”

“ટેકચંદની ભવિષ્યવાણી ફળી ખરી!” ઇન્દુએ જરા હાસ્યમાં કહ્યું.

“હવે શું કરવું?”

“તું શું ધારે છે?”

“મહારો બંધ ‘સ્પ્રીડિયો’ તું ખોલ. તેમાંનાં ચિત્રો મૃત્યુ પામેલા દીવાના ઇન્દુનાં છે. તે વેચી માર! જગતને ફરી આટલું ઠંડા પછી હું પ્રગટ થાઉં. મહારા મૃત્યુનો પૂરો લાભ લઈ લઉં!”

“એ જ વખતે તારી કલામાંથી સૌન્દર્ય ઉડી જશે! તારું વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યા પછી તને જગત પૂજે એટલું ભેવકુદ્દ એ નથી. કલાવીર તો સમાજનો આદર્શ પુરુષ હોય!”

૭

ઇન્દુ પ્રગટ થયો; પણ જગત તેને વધાવી શકે તેવી રીતે. ટેકચંદનો નફો ગયો ને એ જ વખતે ઇન્દુનું છેલ્લું ચિત્ર—“મહેને ભૂલતા નહિ” જાહેરમાં આવ્યું. હૃયદરાખાદ આજે ઘેલું હતું. ચિત્રમાં જાણે સંગીત સાંભળી શકાય છે; રંગમાંથી જાણે ફેરમ છૂટે છે; જાણે લાગણી વીણી શકાય છે! આનંદીનું સૌન્દર્ય હૃયદરાખાદ જાણે રહ્યું! જાણે ખુદ આનંદી ખોલે છે! જાણે આનંદીનો આત્મા ચહેરા પર ખીલી આવ્યો છે! જાણે આનંદી રડાવી રહી છે! કેટલું સુંદર!

x x x x x

પણ આ વાતને અઠવાડીકું ન થયું, ત્યાં આનંદી અકસ્માત મૃત્યુ પામી! ચિત્રકાર એકલો ઘરમાં ધૂમી રહ્યો છે. હવે કોઈ ચિત્ર એને ખ્યાઈ નથી. કોઈ વાતપર એનું મન નથી. આજે હૃયદરાખાદની

આશા ફળી ! ઇન્દુ ખરેખર 'દીવાનો' બની ગયો ! આનંદીનું સ્મશાન એ જ ઇન્દુનું ઘર થઇ પડ્યું. આખું હૃયદરાબાદ ખુલ્લી નગરે જોતું કે ઇન્દુ ત્યાં જ એસી રહેતો. એણે ત્યાં એક ન્હાતું સુંદર મંદિર બંધાવ્યું.

ઇન્દુ આજે કાંઇક શાંત ચિત્તે ઘરમાં બેઠો હતો. એટલામાં ન્યાયાધીશ તારિકાપ્રસાદ આવ્યો. તેણે પાંચ હજારે એ "છેલ્લું ચિત્ર" ખરીદવા માગણી કરી !

ઇન્દુ તેના તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. કંઈ પણ બોલ્યા વિના તેણે માત્ર બારણા તરફ આંગળી બતાવી.

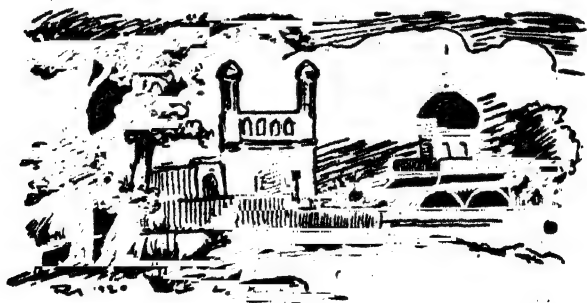
"ઠીક; છ હજાર ! પછી પરતાશો, હોં."

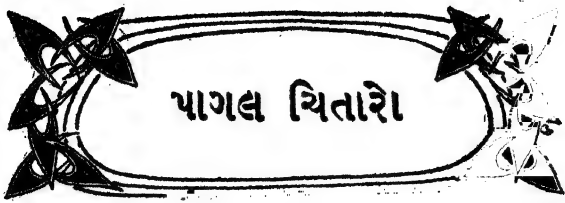
ઇન્દુએ આકાશ તરફ જોયું !

તારિકાપ્રસાદે વધારે ન બોલતાં પાછું ફરવું થોડા ધાર્યું. તે પાછો ફર્યો. ઘેલા ચિત્રકારે હાથમાં કલમ લીધી ને ચિત્ર નીચે લખ્યું :

"જીવનસખી ! આ તું વિના તે જાય કોને અરપિયું ?"

"ધૂમકેતુ"

૧

તે ચિત્રો ચિતરતો. કાળા ભમ્મર વાળનાં ગુછળાં વચ્ચે પાણી દાર આંખો, અને આનંદની લબક કે વિશાદની કાળી છાયા વિનાનું યૌવનની સુંદરતાથી શોભતું મુખ જોઈ સૌ તેને ઓળખી કાઢતાં કે તે જ પાગલ ચિતારો.

તેનું નામ સુનન્દ હતું, પણ સૌ 'પાગલ' કહેતાં. પહાડની તળેટીમાં આવેલા એક નાના ગામડાથી થોડે દૂર એક વહેળાને કાંઠે તેની ઝૂંપડી હતી. પંખીઓનાં ગાયન, ઝરણાંનો ખળખળ અવાજ, ઝાડોની શીતળ છાયા અને લીલાંછમ ખેતરો ઉપર પાકેલાં કચુસ-લાંતી સોનેરી છટા,—આ બધાથી ચોતરફ અપૂર્વ સૌન્દર્ય—અપૂર્વ સંગીત છાંય રહેતું. સવાર—સાંજ બ્યારે હુમ્મસથી સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચાતી, ઝંકાર કરતી પ્રશાન્ત રાત્રિ અને પાછલા પ્હોરનો નિર્જન સમય બ્યારે સુનન્દનાં એકલવાયાં જીવનને સંસારથી છૂટું પાડી નાખતાં, ત્યારે તે પોતાના વિચિત્ર અલૌકિક આનંદમાં ડૂબી જતો. કલ્પના પર કલ્પનાઓથી તેના અંતરના ખૂણેખૂણા ભરાઈ જતા. મનમાં માત્ર રંગ અને પીછી, પીછી અને રંગનું સામ્રાજ્ય ચાલતું.

આ વિચિત્ર માણસની પાસે કોઈ બહુ આવતાંજતાં નહિ, એ વાત ખરી; પરંતુ તેની ચિત્રકળાની ખ્યાતિ દેશપરદેશમાં ઝળકી ઉડી હતી; એટલું જ નહિ પણ રાજદરબાર તરફથી પણ તેનાં ચિત્રોની માગણી આવતી. જો તેનું મન સારી પાંખડીએ હોય, તો તે

એ માગણી હોંશથી પૂરી પાડતો; નહિતો રાજપુરુષોને પોતાની ઝૂંપડીમાંથી રૂખસદ પણ આપી દેતો.

૨

આખી રાત વરસાદ વરસ્યા પછી, વાદળોમાંથી ડોહીઆં કરતા પ્રકાસથી પ્રાતઃકાળમાં ચોતરફ ઝળહળાટ થઇ રહ્યો હતો. બીના ધાસ અને પાંદડાં ઉપર આલ સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો ઝળકી રહ્યાં હતાં. આજ ઉંઘમાંથી ઉઠતાં જ સુનન્દના મનમાં કંઈક વિચાર આવ્યો. ઝટપટ રંગ, પીછી અને ચિત્રપટ લઇ એક નાની ટિપાઈ ઉભી કરી તે પર એ બેઠો. દૂર અનાજનાં ખેતરોમાં સવારની લહરીઓથી તરંગલીલા ચાલી રહી હતી. ખેતરોને અંતે ક્ષિતિજમાં પહોંડોની હારો નીલ આકાશ ઉપર ધુસર વાદળોની પેઠે જણાતી હતી. પાસે ઝરણાંનું સ્વચ્છ પાણી એક કાળા પથ્થર ઉપર ખળખળાટ પડ્યાં કરતું હતું. તેની ચોતરફ વનવૃક્ષો પર અસંખ્ય રંગબેરંગી ફૂલો ખીલી રહ્યાં હતાં.

સ્વપ્નાવિષ્ટની પેઠે સુનન્દ તે તરફ તાકી રહ્યો હતો. ઝરણાંના વેગથી છોડનાં પાંદડાં જરાજરા કંપતાં હતાં. ઉડતાં પાણીનાં બિંદુઓ મોતીની પેઠે પાતરાં પર થઇ નીચે સરી પડતાં હતાં.

સુનન્દ સ્વપ્નું જુએ છે; જાણે તે ફૂલઝાડોમાં એકાએક ચેતન પ્રસરી રહ્યું છે; ઝરણાંનાં કલકલ સંગીતમાં જાણે કોઇ આનંદ-વાર્તા ચાલી રહી છે; પવન કોઇ અકથ્ય આનંદના આવેશથી જાણે પાગલની પેઠે દોડાદોડી કરે છે !

અકસ્માત તેની નજર પડી. ઝાડ, પાન, ફૂલ અને લીલા કુંભર ધાસના ગાલીયાની વચ્ચોવચ્ચ એક અપૂર્વ સુંદરી-યુવતી-ઉભી છે ! ખસખસનાં ફૂલ જેવો તેનો રંગ છે; ગુલાબની પાંખડી જેવા પાતળા પાતળા તેના હોઠ છે; ચંપાની કળીઓ જેવી તેની કરાંચુલીઓ પાંદડાં પછવાડે આમતેજ ફૂલોની શોધ કરે છે. છાતી આગળ શણુમઠનાં છેડામાં એકાં કરેલાં ફૂલો કોમળ હૃદયના તાલે તાલે ધબકારા સાથે ધીમે ધીમે કંપે છે.

હાજીમહમ્મદ-
રમારક-મૈથ

... એક તરૂણી ઉભી છે

ચિત્રકાર:
રવિશંકર રાવળ

સૌન્દર્ય દેવતાનો મનસ્વી પૂજક સુનન્દ વિસ્મયપૂર્વક અનિમેષ દૃષ્ટિથી તે જોઈ રહ્યો. અહો ! આકાશના સુનીલ ચિત્રપટ પર કેવું સુંદર ચિત્ર ! દૂર હરિયાળાં ખેતરો ઉપર થઈ સોનેરી મોઝાંઝો દિગ્-
ન્તની નીલિમા સાથે ભેટી પડ્યાં છે; ઝરણાંનું પાણી અવિરામ ધારે
કલ્લોલ કરતું વહું જાય છે; નીચે પાન ફૂલોના વાસંતીકુંજમાં પૂર્ણ
યૌવનના બહારથી ખીલતી એક તરુણી ઉભી છે. વરસાદથી સુકત
થયેલો બાલ સૂર્ય પોતાનાં કિરણો રૂપી સુવર્ણધારાઓથી જાણે તેનો
અભિષેક કરે છે; જળકણોથી શીતળ થયેલી પ્રભાતની લહરીઓ
આશંકિત સેવકની પેઠે તેને વ્યજન-પંખો-કરે છે; ઝરણાંની સ્વચ્છ
સલિલધારા આનંદ-ગાને પાદપ્રક્ષાલન કરતી વહે છે.

એક નિમેષ માત્ર તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી જોયું. સુનન્દ
ચમકી ઉઠ્યો. અહો ! શાન્તિ ? ઓળખી, ઓળખી; તારા જેવી
જગતે જાકરો આપેલી ! હતભાગિની !! ચિરપરિચિત છતાં આજ
કાંઈ નૂતન સૌન્દર્ય-રંગે રંગાઈ આવી લાગે છે !

૩

શાન્તિએ સુનન્દના સંસારનો ભાર ઉપાડી લીધો ત્યારે
સૌને લાગ્યું કે હવે ' પાગલ ' નું પાગલપણું ચાલ્યું જશે; પરંતુ
તેનાં કાંઈ ચિહ્ન જણાયાં નહિ. ઉલટું શાન્તિના સૌન્દર્યના નશામાં
તે મોહિત થઈ ગયો. તેના હજારો વિચિત્ર ખ્યાલોમાંથી છખીઓ
ચિતરવાનો ખ્યાલ દશગણો વધી ગયો. હવે શાન્તિ જ માત્ર તેની
સર્વ છખીઓનો આદર્શ હતી. દિવસ હો કે રાત હો, શાન્તિને
એક જ સ્થળે બેસી રહેવું પડતું. સુનન્દ ચિત્રપટ પર રંગ લગાડતાં
લગાડતાં વિચાર કરતો કે શી રીતે આ દ્રાક્ષના જેવા સુગોળ
ગાલની લાલી, તરલ-અંચળ-નયનોતું મદમાધુર્ય અને તેના યૌવન-
પુષ્પિત દેહનું અલૌકિક લાવણ્ય ખીંજીના લીસોટાથી ચિત્રપટ ઉપર
લઈ લેવાય !!

જેમજેમ મુનન્દનાં ચિત્રોની વાહવાહ દેશપરદેશમાં થવા લાગી તેમતેમ નિત્ય નવો કીર્તિના લોભ તેના અંતઃકરણમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવવા લાગ્યો.

પરંતુ બીજી બાજુએ શાન્તિના સરલ અંતઃકરણમાં પતિ-પૂજની સામગ્રી અનાદરે લુપ્ત થતી જતી હતી. એક બિંદુ પાણી વાસ્તે જેમ ચાતક તરફડિયાં મારે છે, તેમ શાન્તિનું કોમળ અંતઃકરણ તરફડી રહ્યું હતું. પણ તે તરફ લક્ષ આપવાનો અવસર મુનન્દને ન હતો. ચિત્રકાર તરીકે તેની દૃષ્ટિ શાન્તિનાં અંગપ્રત્યંગની રેખાએ રેખાએ ફરી વળતી, ત્યારે સ્ત્રીત્વની મર્યાદાના ભંગથી લોભ, દુઃખ અને અપમાને શાન્તિનું દુઃખી અંતર હારી જતું. દિવાલે ટાંગેલી જુદાજુદા અંગમરોડવાળી પોતાની છબીઓ જોઈ શાન્તિને એમ લાગતું કે પોતાના રૂપ અને લાવણ્યની તલેતલ ચોરી ફરી એ છબીઓએ તેના પતિના અંતઃકરણમાં પોતાને વાસ્તે જે સ્થાન હતું તે ઝૂંટાવી લીધું છે. તેની બંને આંખોમાંથી ધ્રુષિનો અશિ ભભૂકી ઉઠતો. પરંતુ એ ધ્રુષિ અને ભક્તિ વ્યર્થ હતાં.

શાન્તિની સઘળી મર્મ વેદના સાર્થક કરી, શ્વેત પુષ્પના ગુચ્છા જેવા એક સુંદર બાળકે તેના ખોળામાં રમવા માંડ્યું, ત્યારે તેના આંતરિક પ્રેમની અમૃતધારા માતૃસ્નેહમાં ફેરવાઈ શતમુખે તે તરફ વહેવા લાગી.

મુનન્દના અંતઃકરણમાં વાત્સલ્ય-સ્નેહને ત્યારે સ્થાન નહોતું. તે સ્થળે તેણે સૌન્દર્ય-દેવતાની એક રાક્ષસી મૂર્તિની સ્થાપના કરી હતી. તેની વેદી આગળ દિવસે દિવસે અને ક્ષણે ક્ષણે પોતાના હૃદયની કોમળ વૃત્તિઓનું અલિદાન આપી હવે તે ખાલી થઈ ગયો હતો.

૪

“અરે, આજ માફ કરો; માત્ર આજનો જ દિવસ. કીકાને બહુ જ અસુખ થાય છે. જુઓને, કેવો વલવલે છે?”

“કહિ તેમ બની શકશે નહિ. હવે માત્ર દશ દિવસો જ રહ્યા છે! આ વખતના પ્રદર્શનમાં દેશમાં સૌથી સરસ કલાકાર કોણ, એ નક્કી થવાનું છે.”

“રક્ત આજ જ; આજનો એક જ દિવસ. એટલી ભિક્ષા માગી લઉં છું; મને રજા આપો. અરે, આ બાળક કેટલો દુઃખી થાય છે?”

“હેં! શું? તેમ નહિ બને. ઠીક કહું છું કે હવે નકામો મારો વખત બગડાવ નહિ. આ દશ દિવસમાં તને એક દિવસની તો શું, પણ એક કલાકની પણ છુટ્ટી મળી શકશે નહિ.”

પાસેના ઓરડામાંથી બાળકના રડવાનો અવાજ સંભળાયો: “આ... આ...ઓ...બા...આ...”

“ઓ...સાંભળો, જરા સાંભળો; તમારે પગે લાગું; મને જવા દો, જવા દો.”

“વળી મારો વખત બગડાવે છે કે? તને કહી દઉં છું કે હવે બપોટાટ કર્યો તો ઠીક નહિ થાય, સમજી? તું જાણે છે? આ ચિત્ર ઉપર હું એવાં દશ બાળકોને વિના સંકોચે ઓવારી નાખું!”

સુનન્દની આંખો તરફ જોઈ શાન્તિ ઉઘાઈ ગઈ. મભરાયેલે અવાજે તે બોલી: “અરે! તમે ડોળા ન કકડાવો. ચાલો આવું છું. અરે હાય! કેટલું નિષ્કુર હૃદય! !...!”

પાસેના ઓરડામાંથી પાછો રડવાનો અવાજ સંભળાયો. સુનન્દે ઝટપટ શાન્તિનો હાથ પકડી, તાણી જઈ સ્ટુડિયોમાં કાચના કબાટમાં તેને પૂરી દીધી!...

“હા, બરાબર છે. હવે હાથ જરા માથા તરફ આમ ધરી રાખ. હા, હા; બરાબર એ પ્રમાણે જ. ઓહ! !...!શરી આંખમાં પાણી? બધું ધૂળમાં મેળવવું લાગે છે! આંખો લૂછી નાખ; સારી પેઠે લૂછી નાખ....સ! સ! હવે પેલા બારીના કાચ તરફ જોઈ જરા હસતું મોઢું રાખ.....”

પાસેના ધરમાંથી વળી રડવાનો અવાજ સંભળાવા લાગ્યો.
“આહ! શી પીડા? આ પણ એક સંતાપ જ લાગ્યો છે.” ખૂણા
તરફની બારીમાં એક કાણું હતું. ઝટપટ મુનન્દે તે ખંધ કરી દીધું.

આખો દહાડો બેઠા પછી લગભગ સંધ્યાકાળે શાન્તિને બહાર
જવાની રજા મળી. પાંજરામાંથી છૂટેલી હંસીની પેડે તે બાળક પાસે
દોડી જતાં રડી પડી! એ વખતે અસ્ત પામતા સૂર્યનાં લાલ કિર-
ણોથી ઘાસપાલો, ઝાડખીડ વગેરે રંગાઇ રહ્યાં હતાં. દૂર ગામડાના
ખેડૂતોના કેઢારામાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળતા હતા. એતરે
વચ્ચેની સાંકડી કેડીઓ વાટે કેટલીક ગાયો અને બેસો ધીમે ધીમે
ઘર તરફ આવતી હતી.

મુનન્દ તલ્લીન થઇ એ સંધ્યાકાળનો દેખાવ જોઇ રહ્યો હતો.
એવામાં ધરની ચાકરડીએ દોડી આવી રડતાં રડતાં કહ્યું: “અરે
ભાઇ, તમે એક વાર આવી જાઓ. કીકો જાણે રીસાઇ ગયો હોય
એમ લાગે છે.”

“ઓહ! શું કહ્યું? કીકો રીસાઇ ગયો? જવા દે. ‘ભલું
થયું ભાંગી જ’ જાળ.” પણ, જરા રહે જોડું...” અપૂર્ણ છપ્પી સામે
ક્ષણેક વાર જોઇ મુનન્દે કંધક વિચાર કર્યો.....”

“હાં, કીક; મૃત બાળકની છપ્પી આ સમયે જ બરાબર લઇ
શકાશે. થોભ જરા, હું કાગળ પેન્સિલ લેતો આવું!.....”

૫

“બસ, આજની રાત છેલ્લી. કાલ સવારથી તને છૂટ. એક
વાર ચિત્ર તરફ જો હવે! આખી ફુતીઆ હુટો તોયે આની જોડી
ન મળે. આજ મારાથી બોલાઇ જાય છે કે મને ધન્ય છે! અહો,
ધન્ય છે મને!...અહા, કાલ રાજસભામાં હજારો માણસો સમક્ષ
ચિત્ર ઉપરનો પડદો ખેંચી લઇશ. શાન્તિ, તને તેની કલ્પના પણ આવે
છે, કે ત્યારે લોકોમાં કેવો ખળભળાટ થઈ રહેશે? શું ત્યારે બધા
એકે અવાજે એમ નહિ બોલે કે સૌથી સરસ કારીગર આ જ છે?”

“ પીછીનો માત્ર એક ટચ; આ સ્થળે તકતકતા ગાલ ઉપર રંગનો એક જરાક હાથ;—અને પછી ? અસ, સર્વ સુંદર; અધી મહેનત સાર્થક !! અસ, આજ રાત્રે હું નહિ ઉંઘું. શાન્તિ ! પ્રભાતે સૂર્યોદયનાં પ્રથમ સોનેરી કિરણો જ્યારે ખારીના કાચ વાટે તારા મુખમંડળ ઉપર પડે, ત્યારે તારા ગાલ પરની ગુલાબી છટા સુંદર-રીતે હું ચિત્રપટ ઉપર લઘ લઘશ...તું આ સોફા ઉપર જ સ્થળ. મોહું ખારી તરફ જ રાખજે...માત્ર આજની જ રાત, અસ. કાલથી તને રજા ! !...”

બહાર છાપરા પર કેટલાંક નિશાચર પખીઓ એકાએક ચિત્કાર કરતાં ઉડી ગયાં. જેના શબ્દથી તે ક્ષણે સુનન્દ કંઈક ચમકી ગયો.

ચોતરફ શાંત હતું. ભીંતપરનું ઘડિયાળ માત્ર ટક, ટક, ટક, ટક, કરતું હતું. અતુકમે એક, બે અને ત્રણ વાગી ગયા. શાન્તિની ચિમળાયેલી દેહલતા સોફા ઉપર ઢળી પડી હતી.

સુનન્દની આંખોમાં આજે ઉંઘ ન હતી. હાથમાં પીછી લઈ ક્યારે સવાર થાય, ક્યારે પીછીના છેલ્લા ટચથી ચિત્ર સંપૂર્ણ કરું, તેની એ આતુરતાથી રાહ જોતો હતો. ખારીમાંથી છબી ઉપર પ્રકાશ પડી ઝળહળાટ થતો જતો હતો. સુનન્દ આનંદ અને અભિમાનથી તે તરફ જોઈ રહ્યો હતો.

લગભગ પાંચ તો વાગી ગયા. પૂર્વ દિશાએ ઝાંખું ઝાંખું અજવાળું થવા લાગ્યું. સુનન્દની અધિરાઈ વધી પડી. ખારી પાસે ઉભો રહી તે જોવા લાગ્યો કે હવે સૂર્યોદયને શી વાર છે. ક્યારે ખારીના કાચ પર સૂર્યનું પહેલું કિરણ પડશે ?...

હવે વાર ન હતી. એક મિનિટ—બીજી મિનિટ. પીછી ઉપર રંગ લઈ, ધબકતી છાતીએ, અનિમેષ દષ્ટિએ, સુનન્દ શાન્તિના ઉંઘતા મુખ સામે જોઈ રહ્યો.

કાચમાં થઈ સૂર્યની એક સોનેરી રેખા ધીમે રહીને શાન્તિના મુખપર પડી. ક્ષણવારને માટે તેના દુઃખપીડિત મુખ ઉપર આછી

હાસ્યછટા છવાઈ રહી. એક પલવાર તેના ચિમળાયેલા ગાલો ઉપર યુવાનીના ઉછળતા લોહીની લાલિમા તરી આવી !!...

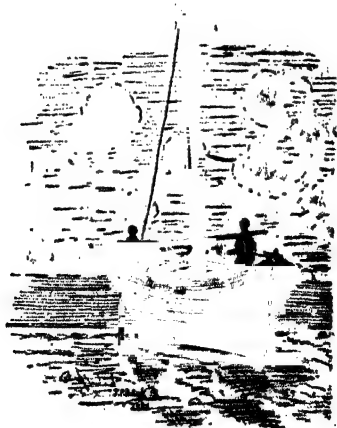
ધીમે ધીમે મુનન્દે ચિત્રપટ પર પીછીનો સ્પર્શ કર્યો. એક નિમેષમાં છબીના લાવણ્યમંડિત મુખ ઉપર યૌવનની પ્રભા ખીલી નીકળી; અને તેની સાથે સાથે, સંધ્યાકાળે પશ્ચિમ દિશાએ અસ્ત પામતી લાલાશની પેઠે શાન્તિના ગાલ ઉપરની લાલાશ ધીરે ધીરે લુપ્ત થઈ ગઈ...

સાર્થકતાના આનંદથી મુનન્દે ગાંડાની પેઠે ચિત્કાર કરવા લાગ્યો: “લીધો છે, લીધો છે; આખાદ લીધો છે. આ વખતે બસ, બધી મહેનત સફળ ! સર્વ પૂર્ણ...શાન્તિ ! હવે તને રમ્મ છે....”

આતુરતાપૂર્વક દોડી જઈ, શાન્તિને છાતી સાથે ચાંપી ચુંબન કરતાં મુનન્દે ચમકી ઉઠ્યો ! શાન્તિની ક્ષીણ શરીરલતા પ્રાણહીન—ચેતનહીન—શીતળ જણાઈ !! *

હરમજી મૂળજી વ્યાસ

* બંગાળી ઉપરથી

રોશની પરિષદ

સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ સેન્ટ ક્રિસ્ટનસેને સવ રોશનીના

અમકાર વચ્ચે પોતાનું ભાષણ વાંચવું શરૂ કર્યું: “ પ્રમુખ વર્ય, પ્રતિનિધિ બંધુઓ અને પ્રેક્ષકો ! આપ સર્વને હવે આ પરિષદ ભરવાનાં કારણો

તો સુવિદિત છે. લોકો કહે છે કે લોકશાસનનો યુગ આવી લાગ્યો છે. બોલે તેનાં બેર વેચાય છે. લીગ ઓફ નેશન્સમાં પણ તેમ છે, કુત્તા કૉન્ફરન્સમાં પણ તેમ છે, અને જોડા કૉંગ્રેસમાં પણ એવું જ છે. આજે એશિયાના ચીનાઓ જાગૃત થયા છે; યૂરોપના ટર્કો અને રશિયનો સુધરે છે; અને અમેરિકાના હબસીઓ પણ હક ભોગવે છે. એ સર્વ મારા કથનને પુરવાર કરે છે. સાદા સડેલ કુત્તાઓમાં જે સુધરે છે, તેમને પણ સમાજને સ્થાન આપવું પડ્યું છે. શિકારી કામમાં, જસુસી કામમાં, બરજના પ્રદેશોમાં સેવા કરવા, ગાડીએ જૂતવામાં, ઘેર ચોક્કી કરવામાં, અરે, એટલું જ નહિ પણ છેક મહાત્માબાબોના પુસ્તકાલયોમાં અને શરવાની ગાડીઓ સૂધી પણ તેઓ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. અને બંધુઓ, તે

શાને લીધે ? કેવળ પોતાની લાચકાતને લીધે. ‘ જોડા કોંગ્રેસ ’ માં પણ તેવું જ બન્યું. તેઓ એતન વિનાના-મુઆ ઢોરનાં ગંધાતાં ચામડાં શાને પ્રતાપે ? માત્ર તેઓ તત્પર થયા, બાકમાં બરાયા, કમાવાયા, રંગાયા, વીધાયા, તેથી જ. અને હાલ તેઓ શાંખીનોના આભૂષણનું પદ પામી રહ્યા છે; અને જાણે ધરતી ઉપર પગ ન છબતો હોય તેમ વિજયમદ્ધી ચમચમ કરી ચાલે છે. એટલું જ નહિ, પણ કોષકોષી તો બહુશર, વેલિંગ્ટન અને વિક્ટોરિયાનાં નામો મેળવી શક્યા છે. સૂતાં, ઉઠતાં, બેસતાં, તમામ નાચ મિજલસ કે ખાણા વખતે પણ તેઓ માનવી-ઓનો સહચાર અને સહકાર પામવાનું અદ્વિતીય માન ઉઠાવી રહ્યા છે. બંધુઓ, મને ખેદ થાય છે (આટલું કહેતાં તો સેન્ટ ક્રિસ્ટનસેન ‘ ૧૬ ૧૬ ’ કરતા સહેજ વાર શિક્કા પડી ગયા હતા) કે આપણે હતભાગી હિંદીઓ માફક અનેક ભાષા, અનેક ધર્મ, અનેક પંથ, અને અનેક પ્રતિબલિતિમાં વિભક્ત થયેલાં છીએ. અને તે સ્થિતિના પ્રતાપે જ આપણો અધઃપાત થયો છે. બંધુઓ, જો આ સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો કોણ જાણે આપણે ક્યારે અસ્તિત્વલુપ્ત બની આ સંસારમાંથી રૂખસદ પામ્યા હોઈશું ! ” આ વખતે આસપાસની સર્વ રોશનીઓ ઝાંખી પડી ગઈ. “ પણ ખામોશ, બંધુઓ ! આજે આપ સર્વ પાસે એ દુઃખી કહાણીનું પુનરુચ્ચારણ કરી આપને હતાશ કરવા નથી માગતો. પણ હું તો..... ” આટલું બોલતાં મહાશય ક્રિસ્ટનસેન પૂર્ણોત્સાહમાં આવ્યા હોય તેમ પુનઃ પ્રકાશી ઉઠ્યા. “ ...આપ સર્વને આશ્ચર્યપૂર્વક વિનવવા માશું છું કે આપણે સર્વ આપણા સમૂહ-બળથી એકત્ર મળી આંતરિક મતમતાંતર પતાવી દઈએ અને રોશની પરિશદના પરિણામે દિવસના ચોવીસે કલાક સારી આલમથી સત્કાર પામીએ. આ હેતુથી પ્રેરાઈ આપ સર્વ અત્રે આકર્ષાઈ આવ્યા છો તેથી હું આપ સર્વનો ખરા અંતઃકરણથી આભાર માનું છું. આપે જે જહેમત ઉઠાવી આપનાં સર્વ કાર્યો પડતાં મૂકી, જે કિંમતી હાજરી આપી છે તે માટે આપ સર્વને

અભિનન્દુ' હું. આપની સન્મતિ અને સન્નિષ્ઠા ઉપર શિદ્ધા બની આપ સર્વને અભિનન્દી બેસી જાઉં છું." આ સમયે ક્રિટસનસેને એક સેન્ટને ડાબતું ગાંભીર્ય ધાર્યું હતું અને 'સમ સમ' કરતો તેમનો શ્વાસોચ્છ્વાસ સમાધિસ્થ યોગીના શ્વાસોચ્છ્વાસની જેમ અશ્રાવ્ય બન્યો હતો.

ત્યારબાદ પ્રમુખસ્થાનેથી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિએ સંસ્કારાયેલાં એવાં ઇલેક્ટ્રો-વિદ્યુત-નામે મુદ્કમશહૂર બનેલાં મહાશયા ઉઠ્યાં. સર્વ રોશનીઓ ગાંભીર્યથી સ્થિર અને ઉત્સાહથી સતેજ બની રહી. પ્રમુખ મહાશયાએ નીચે મુજબ ઉદ્ગાર કાઢ્યા:

“પ્રતિનિધિ બંધુઓ અને પ્રેક્ષક ભાઈઓ! આપ સર્વેએ મને એક અબળાને આ જોખમભર્યા કામ માટે પસંદ કરી આપની વીરતા અને સ્ત્રીસન્માનવૃત્તિ (Chivalry) તું દર્શન કરાવ્યું છે. હું માફ વક્તવ્ય શરૂ કરું તે પહેલાં મારી અલ્પતા, અપૂર્ણતા અને અયોગ્યતાનો ખ્યાલ મારે આપને આપવો જોઈએ. મને લાગે છે કે આ પરિષદના વિવાદાસ્પદ કાર્યનો તોડ આપણા યુગ્ગ અને સારી આલમથી સન્માનિત એવા દાદા એકાદરજની પવિત્રતા, સંયમ અને દીર્ઘદષ્ટિ દ્વારા થયો હોત તો એ બહેતર હતું. હું આશા રાખું છું કે આપ સર્વેએ મને એક અબળાને પ્રમુખસ્થાને નિયુક્ત કરવામાં આજે જેવી ઉદારતા બતાવી છે, તેવી જ ઉદારતા મારી સાથે સહકાર કરી આ પરિષદનો વ્યવહાર નિવિધને સમાપ્ત થતાં સુધી આપ બતાવ્યો જશો. ભાઈઓ, આપ સર્વે જુદા જુદા પ્રાંત-પ્રદેશોમાંથી સાંધર્મ્યને લીધે આકર્ષાઈ અત્ર એકત્ર-મિલિત-થયા છો; અને સેન્ટ ક્રિટસનસેને તેમના સત્કારક વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી જે મનનીય ભાષણ આપ્યું છે તેમાંથી આપણે સર્વેએ આવી પરિષદનો હેતુ જાણ્યો છે.

આપણે પ્રકાશના પ્રકારમાં, આપણા ખાણાપીણામાં, આપણા સામાજિક દરજ્જામાં ભલે જુદા હોઈએ, તોપણ એક પ્રજા તરીકે ઉભા રહેવાનાં તત્ત્વો તો આપણામાં સાખ્યૂત છે. અને તે સાખ્યૂત તત્ત્વોને શુદ્ધ કરી એકસપીથી પ્રજા નિર્માણ કરવા આપણે કટિબદ્ધ થવું

ધટે છે. આપણે પણ પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓથી સંસ્કારિત થયા છીએ. આપણે પણ ધૃત તૈલાદિ પૂર્વની ઓલાદ તેમજ કેરોસીન ઝેલ આદિ પશ્ચિમની ઓલાદથી સંમિશ્રિત છીએ. આપણે બંને તત્ત્વોને સંગ્રહવા જોઈએ. આપણા ઉપર ગુજરતા અત્યાચારોથી જાગૃત બની આપણે આપણો સ્વાયત્તશાસનનો સિદ્ધાન્ત સ્વચ્છંદી માનવજાત પાસે કબૂલ કરાવવો જોઈએ. અરે, ખ્યાલ કરો. આપણે કોણ ? દુનિયાના દેવો જે પ્રકાશના બનેલા, આકાશની ઘટમાળ જે જ્યોતિષી નિર્મયેલી, યોગીઓ જે જ્યોતિ-મહા જ્યોતિ-ને યોગદારા ઉપાસી રહ્યા છે અને વેદના પ્રણેતાઓ જે પરબ્રહ્મ-દિવ્ય પ્રભા-ને પ્રાર્થી રહ્યા છે તે મહા જ્યોતિના આપણે હક્કદાર વારસો છીએ. આપણે મૃત્યુર્મ નથી. આપણે તો ચેતન છીએ, ચેતન ! આપણા ઉપર હાલ અનેક અત્યાચાર ગુજરે છે. આપણને ગિરમિટિયા બનાવી આપણી માતૃભૂમિ ત્યજવી ફીજના પ્લાન્ટર્સના હાથમાં સપડાવવામાં આવે છે; અને ત્યાંના ગુશમાં રહેનાર, ચામડાં ઓઢનાર જંગલીઓ વચ્ચે આપણે સમડવું પડે છે. દક્ષિણ અમેરિકાના મનુષ્યાહારીઓના પંજામાં આપણને સપડાવું પડે છે. લાપ્લાંડ, આઇસલેંડની કકડતી કંડીમાં પણ આપણે જવું પડે છે; અને સહરાના રણમાં કે મેસો-પોટેમિયાના ધીકતા પ્રદેશમાં બળવું પડે છે. વામાચારીઓના વામ મંદિરોમાં, સહેલાણીઓના રેસ્ટોરાંમાં, દીવાનખાનાઓમાં, વૉર ઑફિસનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો વચ્ચે, હૉટેલશાહી ધમાલીઉં જીવન ગાળનારા શહેરીઓમાં, પુસ્તકાલયોમાં, રેલ્વે સ્ટેશન અને તાર ઑફિસોમાં ઉજાગરા કરી એ અધોરી નિશાચરોની હાજરીમાં ઉધ્વદષ્ટિ રહી આપણે બળ્યા કરવું પડે છે. પ્રભુનો આદેશ શો હતો ? અને આપણો શો ઉપયોગ થાય છે ? પ્રભુએ તો જગતના કદવાણ માટે આપણને પેદા કર્યા. પણ જગતના ડાહ્યાઓ આપણા ઉપર અતિયોગ આદરે છે. આપણે મહેલાતોમાં, જલસાઓમાં, રૈસનીમાં એક સાથે બળી ખાખ થઈએ છીએ, અને બળતાં બળતાં માનવ મૂર્ખાઈને હસ્યા

કરીએ છીએ ! સિદ્ધરશાહ તેની મહે-
લાતમાં અનેક દીપમાળ પ્રકટાવે, ત્યારે
જગતને ખરો પ્રકાશ આપનાર કૌન્દુશિયસ
ખિચારો પતંગીઆં એકઠાં કરી જ્ઞાન
સંગ્રહ કરે ! પેલો ખ્યાળ ખિચારો
તેલના કોડિયાનું વરદાન માગે, ત્યારે આદ-
શાહી મહેલાતો જાણે આપણા વડે સળગી
રહી હોય નહિ, તેવી ભભૂકી હોઈ ! વિદ્યાના
વ્યાસંગીઓ ખિચારા એરંડિયાનું કોડિયું
ન મળે તેથી સડકપરના સુધરાઈ ખાતાના
દીવાથી પોતાનો અભ્યાસ ધપાવ્યે જાય,
ત્યારે બીજા બાજૂ કાળા અક્ષરોને ફરી
મારનાર, જીવનને ‘મુક્ત્યે ન તુ મુક્ત્યે’
માનનારા શંકડેરાવો દોટલમાં અને થીએ-
ટરમાં આપણા અતિયોગ કર્યે જાય !
આવા અત્યાચાર અને અસમાનતાભર્યાં
વર્તન આપણાથી સાંખી શકાય જ નહિ.
આપણે જગતને બતાવી આપવું જોઈએ કે
અમારા વિના તમારું જીવન અંધકારમય

છે. અમને પક્ષપાત ગમતો નથી. અમારો યથાયોગ્ય ઉપયોગ
કરો તો જ અમે તમને પ્રકાશ આપીશું; નહિંતર અમે વેર લઈશું.
અમે જ્યાંસુધી સાત્ત્વિકતાથી રીતસર પ્રકાશ આપ્યે જઈએ
છીએ, ત્યાંસુધી ઠીક છે; નહિતર જો અમે વિશ્વમાં તો પછી
તમારે બચવાનો એકંકેય આરો નથી. અમે અત્યાર સુધી તો માત્ર
હરાવો જ પસાર કર્યા છે અને તમને ચેતવ્યા છે, પણ હવે જો તમે
નહિ ચેતો તો અમે અમારું પોત પ્રકાશીશું, અને તમને ભસ્મ કરીશું.
અમારી સત્તા કંઈ કમ નથી. અમારા માંહેના કેટલાક રાજસી
વૃત્તિવાળા (જેવા કે કરોસીનભર્યા દીવાઓ) અને તામસિક વૃત્તિ-

વાળા (જેવા કે સળગતી મશાલો, ગ્યાસના હાલકાઓ) જે વિદ્યાર્થી તો પછી અમારાથી વાર્યા વારી શકાશે નહિ. માટે તમે અગાઉથી જ ચેતજો. ધ્યાનમાં રાખજો, કે તમને ભરમ કરવાનું અમારું અગ્ન્યાસ્ત્ર જ્યાંસુધી અમારા ભાથામાં છે, ત્યાંસુધી તો અમે તમારી અક્કલ ઠેકાણે લાવી શકીશું. આગળ પણ અમે આ અસ્ત્ર વાપર્યાં છે; અને હજુ પણ વાપરી શકીએ છીએ. ઈંગ્લાંડની મોટી આગમાં, મુંબાઈની પ્રેસની આગમાં, કે જ્યાં જુઓ ત્યાં અમારો જ પરચો છે. લાકડાના મકાનવાસી જાપાનમાં ત્યાંના દારોગાઓ રાત્રિભર અમારાથી ચેતવાની તાકીદ આપ્યા કરે છે. અમારું અવમાન કે અપમાન જરાક થયું કે ખસ ખલાસ, એ ધ્યાનમાં રાખજો. પાણી પણ અમારા ઉપર કરી નહિ કરે. અરે, એ જ પાણીનો મહાસાગર કે જેની તમે બડાઈ હાંકોછો, તેમાંથી આપરે તો અમારો વડો જ્ઞાતિજન વડવાનલ જ નીકળશે! અમે હ્રિય થઈશું તો પૃથ્વીનું પૃથ્થ ચીરી જવાળામુખી રૂપે ફાટી નીકળીશું અને તમારા પોંખી જેવાને જેમ ઉડાવી દીધા, તમારા જાપાન જેવાને જેમ નાચુદ ક્યાં કરીએ છીએ, તેમ તમને સર્વને અમે ધારીશું ત્યાંથી ફાટી નીકળીને હતા ન હતા કરીશું. એ સમયે પછી પાણી તમારું શરણુ નહિ રહે, જમીન કે જંગલમાં પણ તમારે માટે જગ્યા નહિ રહે; કારણકે ત્યાંનાં વનોમાં પણ ખુદ અમે પોતે જ ધારીશું ત્યારે દાવાનલ રૂપે દેખા દઈશું. પછી ક્યાં જશો? શું આકાશમાં ઉડશો? ના, તેમ પણ તમે નથી કરી શકવાના; કારણકે ત્યાં પણ અમારી માતા વિજળીના ચમકારથી તમે ભરમ ખનશો. ક્યાંયે તમારો ઉપાય નહિ રહે. માટે ચેતો. અમારી સેવાનો યોગ્ય લાભ લો, અને અમારો સત્કાર અને સદુપયોગ કરો.”

આ શબ્દો નીકળતાં નીકળતાંમાં તો કિટ્સનસેનનો સત્કારક વિભાગ ‘સમ્ સમ્’ અવાજથી વધી ‘સણુ સણુ’ અવાજ કરવા લાગ્યો; મીણુઅત્તીનાં વૈલસેદો દોઢી સેડ કાઢી બળવા લાગ્યાં; હાંડી ગ્લાસ

વગેરે વિવિધ રંગમાં પ્રકાશી ઉઠ્યાં; હાલ કાકડા અને મશાલો
જાણે શાદું શાદું થઈ રહ્યાં; અને ભીંતિયા ચીમનીઓ, ટાંગવાનાં લેંખો
અને ટેબલલેમ્પો પણ તેમની કાચની ચીમનીઓના વાર્યા ન રહ્યા.
જાણે ગ્રામ્ય નાચ શરૂ કર્યો હોય તેમ તેમણે વિવિધ પ્રકારે સેડા
છોડવી શરૂ કરી અને તેમ કરતાં વારતી ચીમનીઓને કાળી કરી
નાખી. જ્યારે બીજા બ્લોકમાં સુંદર મજાના થાળમાં રૂપાની દીવી
ઉપર રૂપાના પાત્રમાં તપતા પૂ. શ્રી ૧૦૦૦૮ શ્રીમાન એકાક્ષરજી
ઉર્ફે મહાનુભાવ ધૃતાચાર્યજી પણ, અવનત મુખે જપ જપતા યોગી
જેમ યોગનિદ્રામાંથી જાગે ને જરા ઉંચું મસ્તક કરી પ્રવૃક્ષ વદનથી
આસપાસની પરિસ્થિતિ નિહાળે તેમ, પોતાના ધ્યાનમાંથી જરા
જગૃત થયા અને ભૂરી આંખોથી ટીકીને જોયાં કર્યું. તે મુજબ
પ્રજ્ઞપતિના ઘડેલા મૃતપાત્રમાં જેણે પૃથ્વી જ્યારે એક વખત. ઉજ્જડ
હશે ત્યારે પ્રધાનપદ ભોગવેલું એવા, મૃતપાત્રમાં છતાં પણ મૃત નહિ
પરંતુ અમૃત, અને અદ્યપણે દીપતા શ્રીયુત એરંડચંદ પણ જરાક
ઝખ્ખ્યા, અને તે મુજબ તેમના દૂર દૂરના કુટુંબી, એક જ ક્ષેત્રમાં સાથે
ખીલેલા, ખેલેલા, અને મ્હાલેલા તેવા તલ, સરસવ, આદિ વંશના
તેમના પિતરાઈઓ પણ તેમની હામાં હા કરતા હોય તેમ સ્હેજ ઝખ્ખ્યા.

શ્રીમતી પ્રમુખ મહાશયાનું ગોખીને કંઠાગ્ર કરવા લાયક ભાષણ
સાંભળ્યા બાદ સભા તે દીપોત્સવીની રાત્રે વિખેરાઈ અને બીજી રાત્રે
વિષયનિર્ણાયક સમિતિ મળી. તેના કાર્યક્રમ પ્રકટ કરવાનો વ્યવહાર
નહિ હોવાથી ટૂંકમાં જણાવીશું કે તેમાં થયેલી ગરમાગરમ ચર્ચા,
વિચારોની ઉહાપોહ અને પ્રસંગે પ્રસંગે ઝરેલી ચક્રમકને અંતે, છેવટે
પ્રાતઃ-સાયં-સ્મરણીય શ્રી ૧૦૦૦૮ શ્રીમાન એકાક્ષરજીની દૂરદેશીથી
અને અંત્યજ્ઞેના પ્રશ્નમાં તેમણે દર્શાવેલી ઉદારતાથી સહુ સારાં વાનાં
થયાં, અને આખરે સર્વ પક્ષ સમાધાની ઉપર આવ્યો. પ્રતિનિધિઓ
ઉપરાઉપરી અને રાતના ઉજ્જગરાથી પોતાની ધેરાતી આંખો અને
શ્રમિત ગાત્રોને આરામ આપવા સાનંદ 'નમસ્તે જ્યોતિ બ્રહ્મણે'

‘Light is life’ ‘તમસો મા જ્યોતિર્ગમય’ ઇત્યાદિ સૂત્રોની ઘોષણા કરતા સૌ સૌના કેમ્પ (ઉતારા) ભણી વળ્યા.

ત્રીજી રાત્રે પુનઃ પરિવહની બેઠક પૂર્ણ દબદબા સાથે મળી. આજે શ્રીમતી પ્રમુખ મહાશયની જમણી બાજુએ બુઝર્મ દાદા શ્રીમાન ધૃતાયાર્ય ભવ્યપણે દીપી રહ્યા હતા અને ડાબી બાજુએ સેન્ટ કિટસનસેન તથા દેશપરદેશના આમંત્રિત અતિથિઓ જણાતા હતા. તેઓમાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે હતા. એક જર્મન સમ્રાટ ક્યસ-સરની વૉર ઑફિસમાંથી, બીજા કામિલ પાશાની ચેમ્બરમાંથી, ત્રીજા એક્સ્પીનીના કૉર્ટના મહેલમાંથી, ચોથા લેનીનના બોલ્શેવીક ઝરખા-માંથી, પાંચમા લૉઇડ જ્યૉર્જ અને એડવર્ડ ગ્રેની કેબિનેટમાંથી, છઠ્ઠા અમેરિકાના પ્રમુખ વિલ્સનના વ્હાઈટ હાઉસમાંથી અને સાતમા સાબરમતીના સત્યાગ્રહ આશ્રમ તરફથી, એમ સમર્પિતમાંડળ માફક નિશ્ચેષ્ટપણે સાત મુખ્ય મહેમાનોએ પોતાની માનવંતી બેઠકો લીધી હતી.

શરૂઆતમાં ‘જ્યોતિર્વૈ બ્રહ્મ’ની સ્તુતિ તથા કેટલાક અંગ્રેજ હિન્સ તેમજ ફારસી બેતો ગવાયા બાદ પહેલો ઠરાવ ઐક્યનો હતો, તે રા. હિંકસે મક્યો:

“પ્રમુખ મહાશયા, મોઘેરા મહેમાનો, પ્રતિનિધિ બંધુઓ અને પ્રેક્ષકો! અત્યાર સુધી પ્રાંતીય અને દેશીય પરિપદો તો ઘણી ભરાઈ છે. તેમાંથી તો માત્ર પ્રાંતિક હિત કે કોમી સુધારા સાધી શકાય. પણ ઘણીવાર કોમીસુધારા સાર્વજનિક હિતને બાધક થઈ પડે છે. તેમ આપણે પ્રાંતીય પરિપદો ભરી આપણું અસ્તિત્વ આપણે સાચવી શક્યા, અને તેટલા પુરતી સરળતા પણ મળી કહેવાય. પરંતુ જો આપણે દેશ-દેશ અને ખંડેખંડની રોશની પરિપદ ભરી, છુટા છુટા મણકાને જોડી, આકાશમાં જેમ ગ્રહમાળ તેમ આલમમાં દીપમાળ તરીકે આપણું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરાવવું હોય, તો આ સિવાય બીજો ઉપાય છે જ નહિ. બંધુઓ, જ્યારે આપણામાં રાષ્ટ્રૈક્ય ઉભરાશે, કોમી ચળવળ રાષ્ટ્રહિતબાધક નહિ બનતાં રાષ્ટ્રહિતસાધક થશે ત્યારે જ (ત્યાર

પહેલાં નહિ) આપણામાં રાષ્ટ્રહિતવાદનો જુરસો ઉછળશે અને આપણે અત્યાચારી, કૃતઘ્ની માનવસમાજ ઉપર આપણો અમલ ખેસાડી શકીશું. માટે આપણે એવો ઠરાવ કરવો જોઈએ કે:

‘ હિંદુસ, હીટ્ઝ, હિબ્રેલ, ખ્રીષ્ટીય, બર્માઓ, પેટ્રોલ, ગેસ, મિનરલ ઓઇલ, એનિમલ ઓઇલ, વેનિટેશન ઓઇલ, વગેરે વગેરે રૂપ, રંગ, ઘાટ, કદના ઉત્કૃષ્ટ નિકૃષ્ટ સર્વ પ્રકારના, ભૂતકાળમાં થયેલા અને અત્યારે વપરાશમાં ઘટી ગયા હોય તેવા, વર્તમાનમાં પ્રચલિત તેમજ ભવિષ્યમાં જે પ્રચાર પામે તે સર્વમાં, એક પણ અપવાદ સિવાય, અને કરી પણ મતભેદ કે ધૃણા રાખ્યા વિના, બંધુભાવ ખીણે તે માટે ઉપાયો યોજવા, ઉપ્યુટેશનો મોકલવાં, પેમ્પ્લેટ વગેરે સાહિત્યો દ્વારા લોકમત કેળવવો અને ન્યાય ભેળવવા તથા સર્વને ન્યાય આપવા તૈયાર થઈ રહેવું, ”

આ ઠરાવ મૂકાયો ત્યાં તો કાચના પ્યાલામાં ઘોંચાંઘો નાચવા મંડ્યાં. દાયરામાં બંધાણીઓ ખોં ખોં કરી બળખા કાઢે અને પડકારા કરે તેમ દશમા સૈકાના હુલાલ કાકડાઓ પણ પોતાના ગુલ-મેગરા ખેરવી સતેજ થઈ ગયા, તેમજ જૂલતાં જુમરોએ, મિત્રો જેમ તાળી લે દે તેમ, માંહોમાંહે (પાંદડીઓ વતી) તડાક તડાક અવાજ કર્યા. લેંમ્પોએ પણ આકાશવૃત્ત્ય શરૂ કર્યું.

એવામાં મજકુર ઠરાવને ટેકા આપવા એરંડચંદ ઉઠ્યા. “ બંધુઓ, તમે અમને તમારામાં ભેળવવાની અને નિભાવી લેવાની જે પરમ ઉદારતા દર્શાવી છે તે માટે હું મારા જ્ઞાતિજનો, કે જે અત્યાર સુધી પોતાના રેગાડાપણાને લીધે, પોતાની ચિકાશ અને દીર્ઘસૂત્રીપણાને લીધે અધમાવસ્થામાં સમડયા કરતા હતા, અને અંત્યજને નામે ભંડાતા હતા, તેમના તરફથી આપનો આભાર માનું છું. અમે પણ અમારી પ્રાંતિક પરિષદમાં હવે એવા ઇલાજો લઈશું કે જેથી દૂંક મુદતમાં આપને જણાઈ આવશે કે આપે જે ઉદારતા દર્શાવી છે, તેને અમે પાત્ર જ હતા. અમે હવેથી પતરાંની ચકચકિત

ઘોડી ઉપર, સુંદર ખાપના સુંદર શાનસમાં સ્થાન લઇશું અને દિવાલો રીઠી કરી, કે હાથ ચીકણા કરી વારંવાર કંટાળો આપીશું નહિ.”

ચાલુ ઠરાવને ટેકા આપવા, સાયંપ્રાતરભયસ્મરણીય શ્રી ૧૦૦૦૮ શ્રીમાન ધૃતાચાર્યજી (જરા જીજ્ઞૈય થઇ ગયેલા હોવાથી ધ્રુજતા ધ્રુજતા) ઉઠ્યા અને પોતાની ભૂરી આંખો ટીકી વાંચવા લાગ્યા: “ મારા વિદેશવાસી બ્રાતાઓ તથા મારાં પ્રિય બાળકો ! પૂર્વની ઓલાદમાં સાત્ત્વિકતા વહે છે. કેરોસીનનો રજ તેમાં નથી. ગમે તેટલા ભવ્ય આપણે હોઇએ, તથાપિ આપણે તો માનવ-સેવામાં અવનત મુખે તપ્યા કરવું જોઇએ. આપણે એરંડચંદ આદિને હલકા ગણ્યા, અવમાન્યા, તેથી આપણે કાંઇ ફાવ્યા જણાતા નથી. બિચારા એરંડચંદમાં દૂષણો હોવા ઉપરાંત ધણુંય સાફ છે. તેમનામાં પૂર્વની સૌમ્યતા છે. પશ્ચિમની દુર્ગંધ નથી, રજમે નથી. જીઓ, આપણી સૌમ્યતાથી-સાત્ત્વિકતાથી-આપણે સ્વતંત્ર છીએ, ખુદલા પાત્રમાં મહાલીયે છીએ. વળી અત્યારે દેશકાળ આવો છે; નહિતર યાદ કરો ! જ્યાંજ્યાં મારે માટે રૂપું ભાળો છો ત્યાંત્યાં મારે માટે સુવર્ણ હતું અને રત્નજડિત બાજઠે હું વિરાજતો. સોરઠી સોમનાથનો હું મશાલચી ! હાય ! આજે આ દશા ? ! ” આટલું બોલતાં યુઝર્ગે દાદાને તમ્મર આવવા લાગ્યાં. પાસેના સભ્યોએ તેમને બેસાડી પંખો નાંખી શાંત કર્યાં. આખરે તે અધૂરું ભાષણ શ્રીમાન ધૃતાચાર્ય વિજ્ઞાનદેવતાના રહસ્યમંત્રી એરંડચંદ અને કોપ-રૂદાસ મિશ્રિત હાંડીશાનસે વાંચવું શરૂ કર્યું: “ મારા (ધૃતાચાર્યના) લાભ તો અનેક છે, પણ મારાં આર્યકુળનાં બાળકો પૈકી કોપરૂદાસ, તિલકચંદ, સર્સવસેન, કપાસીદાસ, એરંડચંદ વગેરે પણ પરમ શાન્તિથી માનવસેવામાં હાજર રહી લાભ આપે છે. હવે મારાં આર્ય તનયોને હું જે સંદેશો પાઠવું છું તે એ છે કે પ્રિય બાળકો ! તમે પરમ શાંતિથી માનવહિતાર્થ જીવન ધપાવ્યે જાઓ. તમારા હક્ક માટે લડો, ન્યાય મેળવતાં શિર ગુમાવવું પડે તોપણ

શું ? પણ તમે કદાપિ જૈસ, કે પેટ્રોલની ઉચ્ચતા ધારણ કરશો નહિ. જો કરશો તો તમારે તમારું સ્થૂલ ઓગાળી નખાવી નળીઓ વાટે વહેવું પડશે; સ્વતંત્ર રહેવાને બદલે દીનતા પતરામાં, પિત્તળની કેસોમાં પૂરાવું પડશે. વળી તમારી ઉપર અનેકાનેક પ્રકારનાં અંકુશો મૂકાશે ! વાટ ચડાવવાની કળ રૂપી અંકુશો અને ચીમનીઓથી ગૂંગળાવું પડશે; આસપાસ વાળાના બંધથી બંધાવું પડશે. અને તેમ કર્યું તમારે નહિ જ પાલવે; કારણકે તમારામાં પશ્ચિમના જૈસ કે પેટ્રોલના સદ્ગુણો નથી-સહન કરવાની તાકાદ પણ નથી. તમે તો સુસ્ત છો; તેમના જેવા ચપળ નથી. તમે પાકા ઝાડ નીચે ભૂખે મરો તેવા છો. તમારા પાત્રમાં તમારા માટે ખાણુંપીણું હોય, પણ તે તમારી વાટ દ્વારા ઉચ્ચકવાની એ તમારામાં ચાલાકી નથી. જુઓ, આ બેઠા ક્રિટસનસેન. બલે તેમનામાં કળા ન હોય, બલે હાંડલા જેવા ગણાતા હોય, બલે ઉચ્ચ હોય, બલે 'સણ સણ' કરી આત્મશ્લાધાનો દોષ વ્હોરી લેતા હોય, તથાપિ તે મહા બંધા છે. એ કેટલા સાંકડા માર્ગ વાટે ખોરાક ખેંચી લાવે છે ? છે તમારામાં તેવી આકર્ષણશક્તિ ? વાળથી પણ ખારીક છિદ્ર વાટે પોતાનો ખોરાક ખેંચી શકે તેવી કેશકર્ષણ શક્તિ છે તમારા કોષમાં ? વળી અત્યંતે એરંડચંદ આદિને તમે ધૂતકારો છો, પણ તેઓ તમારાથી કાંઈ બહુ ઉતરતા નથી. એ તો જોતજોતામાં સુધરી જાય એવા છે. નહિતર જુઓ પશ્ચિમની પાઉડરની બત્તી કેવી ગંધાય છે ? તેની ગંધ કરતાં તો એરંડચંદની ગંધ ઓછી છે. માત્ર આંજી નાંખતા પ્રકાશ પર જ તમે મોહી પડો છો ? માત્ર બાજી બાસથી જ તમે અંજાઈ જશો ? પાઉડર બત્તી કે જૈસ બત્તીથી અંજાઈ જાઓ છો, પણ જુઓ તો ખરા તેમનું અંગરંગ કેટલું મલિન છે અને કેટલી ગંધ મારે છે. ત્યારે રા. એરંડચંદ આદિ અત્યંત જાતિઓમાં આપણું પૂર્વનું સાધર્મ્ય છે. તેમનો આત્મા પશ્ચિમના જેટલો સડેલો કે બદલો મારતો નથી.

માત્ર બાલ રૂપે ધૃણોત્પાદક ગણાય. પણ તે તો એ જોતજોતામાં સુધારી નાખશે, માટે આપણે એમની ધણા ન કરવી જોઈએ.”

આ ભાષણ વંચાઈ રહ્યું કે પૂર્વના વિભાગમાં ગંભીરતા-આર્દ્રતા-છવાઈ રહી હોય તેમ કોપરદાસ, તિલકચંદ, આદિનાં નયનો ઉપરથી જણાતું હતું. પશ્ચિમના વિભાગમાં પાઉરદાસ તો આભા ખતી ગયા, અને લાલ ગ્યાસજેટ તથા એવા ગંધાતા તેજોએ તો જાણે પોતાની દુર્ગંધ છુપાવવા ત્યાં ને ત્યાં મીઠાનો રેચ લીધો હોય એમ જણાવા લાગ્યું; કારણકે તે વખતે બદમો છૂટતી ન હતી. કદાચ છૂટતી હોય તો નહિ જેવી.

ત્યારબાદ પહેલો ઠરાવ પસાર થયો. બીજો ઠરાવ મૂકવા “મેશર્સ ગેસ એન્ડ કો.” વાળા ઉભા થયા. તેઓ બોલ્યા: “આ અપૂર્વ પરિપક્વતા દૃષ્યથી ઉત્તુષ્ણલોચન અને પ્રતુષ્ણવદન ખતી હું આપ મહાનુભાવો પાસે એવો ઠરાવ રજુ કરું છું કે પૂર્વની તારીફ અમે સાંભળી છે. પૂર્વની રોશનીએ મહાન શીલસુદૌ, પંડિતો, વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓ અને ખુદ દેવોની પણ સેવા કરી છે, માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેને હું જોટલું અભિનંદુ તેના કરતાં વધારે અભિવંદુ છું. પણ હવે પૂર્વની રોશની ઝાંખી પડવા લાગી છે. આર્ય કુટુંબ ધસાઈ ગયું છે. કારણ દુનિયા માંસાહારી ખતી ગઈ છે. બીફબક્ષી ખનવાથી ધૃતાચાર્ય વિષ્ણુદેવત...” એટલામાં સભામાંથી અવાજ આવ્યો: “સાય”પ્રાતરભયસ્મરણીય શ્રી ૧૦૦૦૮ શ્રીમાન્ એકાક્ષરજી, ધૃતાચાર્યજી, વિષ્ણુદેવત કહો” એટલે વળી પાછા મેશર્સ ગેસવાળા તે શબ્દા-ભિધાનવડે બોલવા લાગ્યા: “સાય”પ્રાતરભયસ્મરણીય શ્રીમાન્ ૧૦૦૦૮ શ્રી ધૃતાચાર્ય વિષ્ણુદેવતનું તેજ ક્ષીણ પડ્યું છે. તેમનું આર્ય કુટુંબ ઉછરી શકતું નથી, કારણકે ખેતી ઘડી ગઈ છે અને તે જગ્યાએ કારખાનાંઓ વધી પડ્યાં છે. વળી તેમાં ઑપલ એન્જનો ચલાવવામાં, યંત્રો પોલિશ કરવામાં, ડાયનેમા ચલાવવામાં વગેરે વગેરે ખાતાઓમાં ચરખી અને વનસ્પતીજ તેજો પણ ખૂટી પડ્યાં છે

અને હાલ તે અમાઉ જેટલા સુલભ નથી, તે તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. અમારા પિતરાઈ કેરોસીન પણ ઘસાઈ ચાલ્યા છે. માત્ર ચાળીસ પીસતાળીસ વર્ષમાં જ તેનો સઘળો જથ્થો ખૂટી પડશે, એમ કહેવાય છે. આવે સમયે આપણે બહુ વિચાર કરવો ઘટે છે. પૂર્વનું આર્ય કુટુંબ માણસોમાં આહાર-ઔષધ દ્વારા પણ પોષણ આપી શકે તેમ નથી, ત્યારે તો અમારી ફરજ છે કે અમારે પશ્ચિમવાસીઓએ પૂર્વને મુક્ત કરી તેની જગ્યા જ્યાંજ્યાં શક્ય હોય ત્યાંત્યાં લેવી. પૂર્વ અને પશ્ચિમની એકસંપી રૂપી તાક ઉપર જ પૃથ્વીનાં મંડાણ મંડાવાં જોઈએ; અને તેથી હવે આપણે પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંકુચિતતા દૂર કરી ‘એક પિતા પ્રભુજી’ જાણી આપણો જીવનહેતુ સરળ કરવો જોઈએ. તેથી હું નીચે મુજબ બીજા ઠરાવની દરખાસ્ત મૂકું છું:

‘આ અપૂર્વ રોશની પરિપદ પૂર્વ અને પશ્ચિમની રોશનીમાં એક સાધવા ઉપરાંત, દીર્ઘાયુ ટકી રહેવા માટે આપણા માંહેના ઉપયોગી બંધુઓનો માનવઆહારમાં ઉપયોગ થઈ શકતો હોય તો તેમ થવા દેવા ભલામણ કરે છે; અને તેની

જગ્યાએ માનવસેવામાં ઉતરતી પંક્તિના બંધુઓ હાજર રહે એમ મન્યવે છે. આમ એકસંપથી અતિયોગ કે અલ્પ-યોગમાંથી બચી જઈ માનવકલ્યાણ સાધવા ઉપરાંત આપણે પોતેપોતાનું દીર્ઘાયુ ટકાવી શકીએ.”

“મેશર્સ ઝૉસ એન્ડ કો.” ના ઉપલા ઠરાવમાં સુધારો મૂકવા “મેશર્સ હરિકેન-ડિઝેલ એન્ડ કો.”વાળા બંધુ ઉભા થયા અને કહ્યું:

“વિદ્વાન સ્વાભિમાની બંધુઓ! અલબત્ત ધૃતાયાર્ય વિષ્ણુદેવતાના અભાવે માણસોનાં શરીરમાં પાંસળાં

દેખાય છે તથા પશુમેદ-ચરખી-નો દગો થાય છે, અને જીર્ણ કોપરદાસ કે કપાસીદાસનો ઉપયોગ પણ થાય છે. માટે રોશની ખાતામાંથી મુક્ત કરી તેમને માનવઆહારમાં ગોઠવવા જોઈએ. પણ જરૂર પ્રમાણે હિંદુઓના દેશમાં તેમના દેવની સેવામાં હાજર રહે, એટલે અપવાદ રાખવો જોઈએ. વળી તિલકચંદ વગર પણ માણસો ચલાવી ન શકે. તેના અભાવે બહુ દગો ચાલે છે, માટે તેમને પણ મુક્ત કરવા જોઈએ અને કેરોસીન વગેરેનો ઉપયોગ તેમને સ્થાને કરવો જોઈએ, એવી જ દરખાસ્ત છે તેમાં સહજ સુધારો કરાવવા માગું છું. તે એ છે કે જેમ પૂર્વના આર્ય કુટુંબમાં ધુતકારાતા એરંડદાસ, તેમ આપણામાં તે એરંડદાસથી પણ બે ડગલાં ચડે તેવા હુલાલ કાકડા માટે પણ વિચાર કરવો જોઈએ. નામ ‘હુલાલ કાકડા’ પણ ગુણુ જુઓ તો ‘હરામ કાકડા!’ કારણકે, ગ્યાસહેટ હુલાલ તો કરતા નથી, પણ હલટો ગર્વથી ધુમાડો કાઢી, હવાને બગાડે છે, ક્ષય પેદા કરે છે અને ગંધગંધના ગોટા તે તો જુદા. જો એરંડદાસનો ઉદય થાય તો હુલાલ કાકડાને પણ ચીમનીના જાખતામાં રાખી આપણો જથ્થો બચાવવો અને ક્ષય તથા હવાનો બિગાડ અટકાવવો.”

આ સુધારો સ્વીકારાયો અને આખરે પૂર્વ અને પશ્ચિમની રોશનીનું ઐક્ય, તથા વાજખી સુધારા વધારા કરી દીર્ઘાયુ થવાનો ઠરાવ પણ જખરદસ્ત બહુમતીથી પસાર થયો. જોકે આખરે મોડું તો થઈ ગયું હતું, છતાં માત્ર એક જ ઠરાવને માટે બીજા દિવસ સુધી સુલતવી રાખવું, એ અનુચિત ઈર્ષાથી ઉતાવળે ઉતાવળે ત્રીજો ઠરાવ મૂકાયો અને તે મૂકવા માટે પ્રમુખ મહાશયાના કેમ્પમાંથી જ એક “સેધક્ટરી પૉકેટલેમ્પ” ઉડ્યા. તેઓએ કહ્યું: “ઉપલા બે ઠરાવથી માંહોમાંહેના મતમતાંતર નાબૂદ થશે અને આપણો અતિયોગ અલ્પ-યોગ નહિ થતાં ખરો યોગ જ થશે. આપણે પૂર્વ અને પશ્ચિમને તથા ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓને જે સંદેશા પાઠવ્યા અને ઐક્યની હાક મારી તેની સાથેસાથે માનવસમાજને પણ એક છેલ્લો સંદેશો

પાઠવી દષ્ટિએ. અને તે માટે હું ત્રીજા ઠરાવ તરીકે આ સંદેશો રજૂ કરું છું કે: “માનવીઓ! અલબત્ત જોકે અમે તમારા હિતને માટે પેદા થયા છીએ, તોપણ ધ્યાનમાં રાખજો કે અમે તમારા સ્વચ્છંદ માટે પેદા થયા નથી. માટે હહાપણપૂર્વક અને અતિ વિવેકથી તથા નિષ્પક્ષપાતપણે અમારો ઉપયોગ કરજો.”

ઉપલા ઠરાવના સમર્થનમાં તેઓ આગળ બોલ્યા: “હિંદના ઉંઘણુસી દેશી રાજાઓ મશાલો સળગાવવામાં આપણે મસાલો કરે છે; અમેરિકનો તેમનાં ઢોરોની કોડમાં આપણી પાસે પહેરો ભરાવે છે; પશ્ચિમના રૉકફેલરો, કૉનેલ્લો અને પૂર્વના તાતાઓ આપણને પાણીને મૂલે પાત્રાપાત્રનો ખ્યાલ સરખો. જે ન રાખતાં ઘણા પાખંડી-ઓને ત્યાં વેચે છે, અને ત્યાં ગુલામની મારક સેવામાં આપણને હાજર રાખે છે. ગરીબોનાં જૂંપડાંમાં, ગાનીઓની મદૂલીઓમાં, વૈજ્ઞાનીનાં દીવાનખાનાંમાં, જગતનાં અંધારાં ઉલ્લેચવામાં—ઉજળવામાં—જેટલી મઝા આપણને આવે છે તેટલો જ ત્રાસ આપણને એ શ્રીમન્તોના નાય-રંગોમાં, રંગભૂમિઓમાં, રેસ્ટોરાંમાં, અને રેલ્વેઓમાં જણાય છે.

મનુષ્યો! અભાગી મનુષ્યો! યંત્રોપજીવિત મનુષ્યો! શાંતિ, દયા, આરામ કે પ્રાર્થના શું તેનો કંઈ તમને ખ્યાલ છે? અમને અમારા ચેતનને લીધે થાક ન સંભવે, પણ અમને તમારો થાક લાગે છે. તમારા તમાશા-મિજલસોમાં અમારો બહોળો હાથે તમે ઉપયોગ કરો છો. તેમાંથી માંડમાંડ બચીને જ્યાં રંક માનવીનાં જૂંપડાં તરફ ધસતા હોય, ત્યાં વળી મોઘાં મૂલ દષ્ટિ અમારો ઉપયોગ સેન્ટો બનાવવામાં, યંત્રો ચલાવવામાં, રેલ્વે દોડાવવામાં, રંગો બનાવવામાં, અમારા કચરાપૂંજમાંથી મીણબત્તીઓ બનાવવામાં કરો છો. તમારી તૃષ્ણા તો સદા અતૃપ્ત રહે છે. અને આમ અમે રંક મનુષ્યોનાં રખવાળાં કરવા જઈ શકતા નથી. હવે જો તમે નહિ ચેતો તો અમે અસહ-કાર કરીશું; તમારી સાથે તલ્લાક કરીશું, અને તમને નેતર જેવા પાંશરાદોર કરીશું. અમારા વિના તમારી સૂતી દીવાદાંડીઓ તમારી

સ્ત્રીમરેને જળસમાધિ લેતી બચાવી શકશે નહિ; તમારાં વિમાનો અને આકાશયાનો ઉંચે જ ગતિબ્રષ્ટ બની નષ્ટ બનશે; તમારી રેલ્વે ગાડીઓ અથડાઈ જઈ ચૂંથી થશે; તમારા જાહેર રસ્તામાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મોટર, ટ્રામ, સાઈકલ, ટંખા, માણસ, ઢોર આદિની અથડાઅથડી થશે; જીવોની પાયમાલી થશે અને અબજોની ખુવારી થશે. માટે હજી પણ ચેતો અને અમારો યોગ્ય ઉપયોગ કરો.”

ત્યાર પછી, ખૂંટાતાં પહેલાં જેમ લહરમાં આવી રોશની છેલ્લી વાર સંપૂર્ણ તેજથી ઝળકી ઉઠે છે, તેમ સર્વ રોશનીઓએ એક સામટો ઝખ્કાર કર્યો અને સમસ્ત રોશનીમંડપ ઝળહળતા તેજના અંબાર રૂપ થઈ રહ્યો. જોતજોતામાં સર્વ મેદની ‘જ્યોતિર્વે બ્રહ્મ’ની ઘોષણા કરતી વિખેરાઈ અને... ..

જોઈ હું તો કાંઈ ન મળે ! આથી મને તો બીક લાગી. હું ભટક્યો અને જાગી ઉઠ્યો. અને પછી કેમે કરી હાંધ જ ન આવી. મને લાગ્યું કે જાગતાં પહેલાંનું સ્વપ્ન તો સાચું પડે છે ! રખેને આ સ્વપ્ન પણ સાચું પડે, એ વિચારે હજી પણ હું નિદ્રા તજી વારંવાર બહેબાકળો જાગી ઉઠું છું.

હાથાલાલ હરગોવિન્દ જાની

એણે પ્રજનનું શું કલ્યાણ કર્યું?

ઠાકોર સાહેબની છેલ્લી ઘડી હતી. તે જ્યાં સૂતા હતા ત્યાં સઘળું શાન્ત નહોતું. લોકો ધીરે પગલે, સંભાળીને આવતાં જતાં હતાં, અને એક બીજાના કાનમાં વાતો કરતાં હતાં. અને જ્યાં ઘણાં માણસ થોડો અવાજ થાય એમ વાતો કરે, ત્યાં પણ એક જાતની ગરબડ-એક જાતની ધમાલ-મચી રહે છે, તેવી ધમાલ જણાતી હતી. નાણુક તબિયતનાં માણસોથી આવો અવાજ પણ સહન થઈ શકતો નથી. પણ હવે આ વાત મહત્વની રહી નથી. ડૉક્ટરોએ કહ્યું કે: “હવે ઠાકોર સાહેબ કાંઈ સાંભળતા નથી. તે સાંભળી શકતા હોય એવું કોઈ ચિન્હ જણાતું નથી. જો તે સાંભળી શકતા હોત તો તેમના પલંગ આગળ ઘુંટણ પર પડી ઠાકોર સાહેબના માથા ઉપર હાથ ફેરવતી હુસકાં ભરતી રાણીની તેના ઉપર કંઈક અસર થયેલી જણાઈ આવત.

આખ ઉપર તેજ ન આવે માટે, ઘણા દિવસથી પલંગ આગળના પડદા પાડેલા જ રાખવામાં આવતા. આજે ઉતાવળ, ગરબડ અને દુઃખને લીધે આખો ઉપર આવતું તેજ અટકાવવા સારૂ પડદા પાડવાનું પણ સૌ ભૂલી ગયાં હતાં. પરંતુ આ બાબત પણ હવે મહત્વની રહી નહોતી. ડૉક્ટરોએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે હવે ઠાકોર સાહેબ કાંઈ જોઈ શકતા નથી.

ઘણા દિવસથી-છેક છેવટ સુધી-ઠાકોર સાહેબ પાસે જવાની પરવાનગી, ખિદમતગારો શિવાય કોઈને પણ નહોતી. હવે તો જેમને

આવવું હોય તેમને માટે ઠાકોર સાહેબના ઓરડાના દરવાજા ખુલ્લા હતા. કારણકે હવે આ બાબત પણ મહત્વની રહી નહોતી. ડોક્ટરોએ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે ઠાકોર સાહેબ હવે કેમને ઓળખતા નથી.

ધણા વખતથી ઠાકોર સાહેબ આ રીતે પડી રહ્યા હતા. આજે તેમનો એક હાથ પલંગની ઇસ ઉપર પડ્યો હતો અને કાંઈક ખોળતો હોય, એમ જણાતું હતું. રાણીએ તે હાથ દેખીતી મૃદુતાથી પોતાના હાથમાં લીધો, પણ ઠાકોર સાહેબના હાથને તે હાથ લાગ્યો જણાતો નહોતો. આખરે નેત્ર અને મુખ બંધ થઈ ગયાં અને હૃદય પણ ધડકતું બંધ થયું !

મૃત્યુ પામવા છતાં, ઠાકોર સાહેબની મુખમુદ્રા ઉપર શી સુંદરતા, શું તેજ છે, એમ તેમનાં માણસો કહેતાં હતાં! રાત્રીનો સમય હતો. સૌએ જાણ્યું કે ઠાકોર સાહેબ મરણ પામ્યા છે. થોડીવારે સૌ સૌને ઠેકાણે પડી ગયું. ઠાકોર સાહેબને કાંઈક શુદ્ધિ આવી. તેમને મન સઘળું શાન્ત, સમસમાકાર અને અન્ધકારમય લાગ્યું. તેથી તેમને કાંઈક આશ્ચર્ય થયું, કાંઈક આનન્દ પણ થયો. જાણે પોતે સ્વર્ગમાં હોય તેમ, તેમને કાંઈક અનિર્વચનીય સુખ લાગ્યું. રાજમહેલ આગળના બગીચામાં થઈ ધીરે સુંદર પવન આવતો હતો. ઓરડામાં ભિન્ન ભિન્ન કુસુમોનો મધુર સુવાસ પ્રસરી રહ્યો હતો. પલંગ આગળ નીચે એક ખત્તી સળગી રહી હતી. ઠાકોર સાહેબનું શરીર કિંમતી કાશ્મીરી શાલથી ઢાંકેલું હતું; તેમનું માથું અને મ્હોં ખુલ્લાં હતાં. તેમની આજ્ઞાજ્ઞા પાંચ સરદાર પહેરેગીર તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા; પણ અત્યારે તો તે પાંચેય ઉંઘતા હતા.

ઠાકોર સાહેબ કંઈક જાગૃત થયા. તે વખતે તેમના હૃદયમાં એટલો બધો સતોષ હતો કે તેમને પથારીમાં હાલવું પણ ગમ્યું નહિ. રાજમહેલના ટાવર પરથી અગિયારના ટોકોરા થયા ત્યારે તે કાંઈક હાલ્યા અને હસતા હસતા બેઠા થયા.

“હજી મારે ધણું કરવાનું છે અને મને લઈ લેવામાં આવે છે એ તો અન્યાય છે,” એવી લાગણી ઠાકોર સાહેબને થતી હતી

અને તે બેશુદ્ધ થતા જતા હતા તે વખતની એક ખીના તેમને અત્યારે યાદ આવી. તેમના કાન ઉપર તે વખતે એવો અવાજ આવ્યો હતો કે “ઠાકોર, તારા મૃત્યુ પછી હું તને એક કલાક આપીશ. ‘ઠાકોર સાહેબ જીવ્યા હોત તો સાહે’, એમ કહેનાર પાંચ માણસ આટલા સમયમાં તું મેળવી શકીશ તો શરી તારું મૃત્યુ થશે નહિ અને તું દીર્ઘાયુ ભોગવીશ.”

આ એક કલાક તેને મળ્યો હતો. પણ હવે તો કલાકમાંથી વખત ઓછો થતો જતો હતો. તે વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રજામાં સર્વના તો મારા ઉપર પ્રેમ નથી, પરંતુ શું પાંચ માણસ પણ એવા નહિ નીકળે ? રાજ્યમાં હજુ મારે ઘણા સુધારા કરવા છે. તે પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યા, ત્યાં વળી તેમને એમ થવા લાગ્યું કે મેં કંઈ ઝાઝું કર્યું નથી. જગતમાં, રાજ્યમાં, ઘણી બાબતો સારી થઈ શકે એવી હતી, પણ તે મેં કરી નથી. તે પોતે એમ ધારતા હતા કે હું મરણ પામીશ ત્યાં સઘળું જશે, પણ અહીં તો સઘળું એમ ને એમ જ હતું !

તે ચાલવા માંડ્યા. રાજમહેલના દરવાજા બહાર તે અટક્યા, અને પહેલાં ક્યાં જવું એ વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા. પહેલાં રાણી પાસે તો નહિજ. તે અત્યંત ખિન્ન હશે. અને તેની પાસે એ સ્થિતિમાં જવું, એ વિચારથી તે વ્યાકુળ થઈ ગયા—શિયિલ પડી ગયા. હમણાં તો તેને ન જ મળવું. પુનર્જીવનની ખાતરી થયા પછી, હું જીવતો છું, જીવવાનો છું, એ જાણી તેને આનંદ થાય. હું નિર્વિઘ્ને એને ભેટી શકું ત્યારે જ હું તેને મળું. એક કલાકમાં કેટલીક મિનિટ તો ઓછી થઈ. બારના ટકોરા પહેલાં તો પોતે જીવતા થઈ ગયા હશે; મરણ તો સ્વપ્ન સમાન થઈ જશે ! આ વિચારથી તેમનામાં આનંદ સાથે કાંઈક ખિન્નતા પણ આવી ગઈ.

વળી તેમને વિચાર આવ્યો: “પણ આખરે મરવું તો પડશે જ.” તેમણે રાજમહેલ તરફ પાછા વળવા માંડ્યું.

ફરી તેમને વિચાર આવ્યો: “પણ હું કોઇ બાબતથી બચ પામ્યો નથી; અને મારે ડરવું તો ન જ જોઇએ. પાંચ માણસ તો થું, પરંતુ પાંચસો માણસ પણ મને મળી શકે.” ચંદ્રના પ્રકાશમાં, આ વિચારથી તેમના મુખ ઉપર રમતું સ્મિત સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

તે દરવાજામાંથી બહાર નીકળતા હતા ત્યાં તેમણે ઓટલા ઉપર એક બાળકને ઘાણું જ રડતું જોયું.

ત્યાં આગળના એક પહેરેગીરે તે બાળક આગળ જઇ પૂછ્યું: “તું કેમ રડે છે?”

છોકરું રડતાં રડતાં બોલ્યું: “મારાં માથાપ રાજમહેલમાં મયાં છે; કારણકે ઠાકોર સાહેબ મરણ પામ્યા છે. તેઓ ક્યારે પાછા આવશે? હું તો હવે થાક્યો છું. મને ભૂખ લાગી છે. મને કાંઈ પણ ખાવાનું મળ્યું નથી. મારું રમકડું બાગી ગયું છે. ઠાકોર સાહેબ જીવતા થાય તો સાંડે.”

ફરી તે બાળક રડવા લાગ્યું. ઠાકોર સાહેબને બાળકનાં વચનથી અત્યંત આનંદ થયો. “પ્રારંભ તો સારો થાય છે. એકે તો એમ કહ્યું કે હું જીવું તો સાંડે!”

તેમને પોતાને બાળક નહોતું. તે બાળકને છાતું રાખવાને તે પ્રયત્ન કરત, પરંતુ અદ્ય સમયમાં તેમને પોતાનું કાર્ય કરી લેવાનું હતું.

હવે તે પોતાના એક મિત્રને ત્યાં જતા હતા. સૌ કરતાં આ મિત્ર ઉપર તેમની પ્રીતિ વધારે હતી. એ કેવો ઉદ્વિગ્ન થઇને બેઠો હશે, એ વિચાર સાથે તેમને કાંઈક આનંદ થયો.

“બિચારો નહારસિંહ! તેની જગ્યાએ હું હોઉં તો મને પણ કેટલું લાગે? તે જીવે છે એ સાંડે છે. તેની ખોટ હું સહન કરી શકત નહિ.”

પોતાના મિત્રના મકાનના કોમ્પાઉન્ડમાં તે પેઠા તો જણાવું કે અત્તીઓ આમતેમ ફરતી હતી અને ઘોડા ઉપર જીન નખાતાં હતાં. બધે ધમાલ જોવામાં આવતી હતી. તેમનો મિત્ર જણાતો નહોતો. ખુસ્લા દરવાજેથી તે અંદર પેઠા. દીવાનખાનામાં પણ તેમનો મિત્ર

નહોતો. દરેકેદરેક ઓરડા તેમણે તપાસી કાઢ્યો, પરંતુ તે ત્યાં પણ નહોતો. તેમને ધાસ્તી લાગી. નહારસિંહ દિલ્લીરીથી મરણુ તો નહિ પામ્યો હોય !

આમ કરતાં કરતાં, જે ઓરડામાં તેઓ ઘણીવાર સાથે ખેસી ચાલો કરતા હતા ત્યાં તે આવ્યા; પણ તેમનો મિત્ર ત્યાં પણ નહોતો. પણ એમ જણાવું હતું કે તેને બહાર ગયે લાંબો સમય થયો નહિ હોય. પુસ્તકો અને પત્રો આમતેમ વિખરાયેલાં પડ્યાં હતાં.

એક નાની છપ્પી ભોંય ઉપર પડી હતી. ઠાકોર સાહેબે તે ઉપાડી લીધી. તે પોતાની જ છપ્પી હતી. છપ્પી પડતાં તેનું ફેમ ભાંગી ગયું હતું. તે ચિત્રથી જાણે પોતે દાઝના હોય તેમ તેમણે એ જમીન ઉપર ફેંકી દીધું. સઘડીમાં દેવતા ઝગઝગાટ સળંગતો હતો. એક કાગળના ટૂકડા તેની પાસે પડ્યા હતા. તે તેમણે ઉઘાડીને જોયા, તો તેમણે નહારસિંહને લખેલા છેલ્લા પત્રના તે ટુકડા હતા. અત્યંત શ્રમથી તેમણે તૈયાર કરેલી એક યોજનાનો આ પત્રમાં અહેવાલ હતો. તેમણે તે ટુકડા સઘડીમાં નાખ્યા. એટલામાં કાંઈક અવાજ થયો અને લાંબી સુસારરીથી આવેલાં હોય એવા દેખાવવાળાં એક પુરુષ અને સ્ત્રી તેમને માલૂમ પડ્યાં.

પુરુષ બોલ્યો: “નહારસિંહ ક્યાં છે?”

સ્ત્રીએ કહ્યું: “નવા ઠાકોર ધીરસિંહજીને મળવા ગયા હશે. પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. ધીરસિંહજીના રાજતંત્રના વિચાર જ કાંઈક ભિન્ન છે. ઠાકોર સાહેબને ને ધીરસિંહને બનવું નહિ. અને નહારસિંહજી મહર્ષિ ઠાકોર સાહેબના વિશ્વાસુ, એટલે ધીરસિંહજીની તેના ઉપર કૃપા થતાં વિલંબ લાગશે, એમ એતીને, અત્યારથી જ નહારસિંહજી ધીરસિંહજીની પ્રીતિ સંપાદન કરવા ગયા હશે. મહર્ષિ ઠાકોરે કરવા ધારેલા ફેરફાર મૂર્ખતાભરેલા હતા, તે તેણે સ્વીકારવું પડ્યું. નહારસિંહજીની ઠાકોર સાહેબ ઉપર પ્રીતિ હતી તે ખરી વાત, પણ માણસે આત્મહિત પણ જોવું જોઈએ ને? આપણે અહીં રાજ-

દારમાં “લાગણી” એ શબ્દ ન જોઈએ. ઠાકોર સાહેબના મરણ પછી તે ચાલી નીકળ્યા છે. હું તેમનો રસાલો તેમની પાછળ મોકલું છું.” પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું: “બરાબર છે.” આ ગૃહસ્થ નજદીકના રજવાડાનો મંત્રી હતો. ઠાકોર સાહેબે તેને ઝોળખી લીધો હતો. તે બોલ્યો: “હું પણ નહારસિંહજીની પાછળ જ જાઉં છું. ખાતગી રીતે તમને કહું છું કે ઠાકોર સાહેબના મરણથી રાજ્યનું કાંઈ અહિત થયું નથી. રાજતંત્ર કેમ ચલાવવું, તેનો તેમને કાંઈ ખ્યાલ જ નહોતો. તેમણે વળી, મને એક એવું કાર્ય કરવાનું કહ્યું હતું કે જેને પરિણામે તેમના રાજ્યમાં જ કાંઈકે મોટી ઉથલપાથલ થઈ જાત. હવે તો હું ધારું છું કે આપણું જ ધાર્યું થશે; કારણકાર ઉત્સાહપૂર્વક ચાલશે; નોકરોને વધારા અને બીજાઓને બક્ષિસો, ઇનામો વગેરે મળશે.

ઠાકોર સાહેબ હવે આથી વધારે સાંભળવા ઉભા રહ્યા નહિ. તે ચાલતા થયા.

જતાં જતાં તે બોલ્યા: “જેયા ? આ માત્ર સમયને અનુસરનારા, રાજપ્રોહી, પ્રજાને રંજડનારા, અધમ અમલદારો!” હું તો હવે મારી પ્રજામાં જઈશ.

ટાવરના ઘડિયાળમાં સવા અગિયારનો ટકોરો થયો.

એક હજુરીના ઘર આગળ ઠાકોર સાહેબ આવ્યા. હજુરી અને તેનો છોકરો બંને વાતો કરતા હતા.

છોકરો બોલ્યો: “મોટાભાઈ! ઠાકોર સાહેબ આપણને ઘણી ગમ્મત કરાવતા, ખરું ? કેટલીકવાર અમારી નિશાળમાં આવીને મિકાઈ પણ બેસાવતા.”

હજુરી બોલ્યો: “હા ભાઈ, નોકરો ઉપર પણ તેમની ઘણી મહેરબાની હતી. ઠાકોર સાહેબ હજુ પાંચ વર્ષ પણ જીવ્યા હોત તો આપણું દુઃખ-દુનંદર બધું જ ફીટી જાત.”

ઠાકોર સાહેબ પ્રસન્ન થતા એક લેખકના મકાન આગળ આવ્યા. ત્યાં મિત્રો એકઠા થયા હતા. ટેબલ ઉપર કૅપ્રીના પ્યાલા ગોઠવાઈ ગયા હતા. ચર્ચા ચાલી રહી હતી.

એક લેખક બોલ્યો: “ ઠાકોર સાહેબ તખ્તનશીન થયા અને યુરોપના પ્રવાસે જઈ આવ્યા ત્યારે સારા હતા. લોકોમાં તેઓ ભેળાતા; તેમના મહોલ્લાઓમાં જતા; તેમની જરૂરિયાતો ભેટતા; તેમના સુખદુઃખની તપાસ રાખતા. તેમના અબ્યુઝ માટે તેમણે શાળાઓ સ્થાપી, પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં, ઔષધાલયો ઉદ્યાડયાં, ન્યાયમંદિરો સ્થાપ્યાં, વિદ્યોદી નક્કી કરી, લોકોની દાદરરિયાદ સાંભળવાની ઉત્સુકતા ખતાવી; પણ હવે તો સંઘળું બદલાઈ ગયું છે. ‘ભણીને લોકો સામા થાય છે. રાજતંત્ર-રાજસત્તા નબળાં પડે છે; માટે લોકોને બહુ ભણાવવા નહિ’ એવી મંત્રીઓની ઉંઘી સલાહ તેમણે સાંભળી અને તે પ્રમાણે તેમણે કર્યું પણ ખરું. હવે નવા રાજતંત્રમાં શું થાય છે તે જોવાનું છે.”

બીજો લેખક બોલ્યો: “ અમે તો રાજ્યના તંત્રમાં માનતા જ નથી. અમારે તો પ્રજાતંત્ર જોઈએ છીએ. દેશી રાજ્યો અત્યારે આત્મભોગ આપી, પોતાની સત્તા છોડી મોટી સત્તા પ્રજાને આપશે તો ઠીક છે, નહિતો જગતનો પવન જ જુદો છે. દેશી રાજ્યોએ ડાહ્યા થઈ જઈ ઈંગ્લાંડના જેવા નિયમિત રાજસત્તાવાળા પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના કરવી જોઈએ. આપણા ઠાકોર સાહેબે પોતાની થોડી પણ સત્તા છોડીને રાજતંત્રમાં પ્રજાની સત્તા કાંઈવધારી છે?”

ઠાકોર સાહેબ અહીંથી પણ વ્યાકુળ થઈ આગળ ચાલ્યા. એક કારીગરના મકાન તે આગળ ચલી પહોંચ્યા.

જીવાન છોકરો બાપને કહેતો હતો: “ કાકા, ઠાકોર સાહેબે પ્રજાનું શું કલ્યાણ કર્યું? રંગપુરના મહારાજાનું સન્માન કરવામાં બે લાખ રૂપિયાનો ધુમાડો કર્યો! ઠાકોર સાહેબે રાજ્યમાં નવા હુન્નર-ઉદ્યાગ કાઢવામાં, કારીગરોને ઉત્તેજન આપવામાં થોડા પણ પૈસા ખર્ચ્યા છે? રાજ્યની ખાસ મદદથી રાજ્યમાં એકાદ ટાંકણીનું, એકાદ સોાપનું, એકાદ પેન્સિલનું કે એવું બીજું કોઈ એક પણ કારખાનું ઉભું થયું છે?” ઠાકોર સાહેબ અહીંથી પણ ચાલ્યા.

એ નાગરિક રસ્તામાં ઉભા હતા.

એક નાગરિક બોલ્યો: “ ઠાકોરે પ્રજાનું શું ભલું કર્યું ? વ્હુઓ, પેલા કલાલના મકાન આગળ તોશાન ! દારૂથી પ્રજાની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક અવનતિ થાય છે, એ શું તે સમજતા નહોતા ? પ્રજાની પાયમાલીમાંથી પ્રજાનું ઉત્પન્ન લેવું, એ કોઈ સારા રાજાને તો શોભે નહિ. આ આખતમાં જેણે કાંઈપણ કર્યું નહિ તેને સારો કેમ કહેવાય ? સારો રાજકર્તા તો દારૂની દુકાનનું નામનિશાન પણ ન રહેવા દે. ”

હવે તો માત્ર પા કલાક જ રહ્યો. હવે તો હું મારા નિખાલસ, બોળા, ‘ સરકારને માખાપ ’ ગણતાર ખેડૂતો પાસે જાઉં. એ લોકો તો મને જરૂર આશિષ આપતા હશે.

એક ખેડૂત પોતાની સ્ત્રીને કહેતો હતો: “ સાંજબું કે ? ઠાકોર સાહેબ ગુજરી ગયા. ”

સ્ત્રી બોલી: “ મૂઓ, એ મરી ગયો તો. હું તો કહેતી જ હતી, કે એનું સત્યાનાથ જન્મે. દીકરીએ પણ એનો દીવો ન રહેશે. છપ્પનિયામાં ઢોરને ચાર નહિ, ખેડૂતને ખાવા ધાન નહિ ! ખેડૂતનું ધન ઢોર. પ્રાણુથી પણ અધિક એવાં એમનાં ઢોર તે વખતમાં ટપોટપ મરતાં હતાં. ખેડૂતનાં બાળક ટૂંકડા રોટલા માટે ટળવળતાં હતાં. એવા ખોટા વખતમાં પણ એ દૈત્યને દયા આવીતી ? જપ્તીઓ કરી, ધરનાં વાસણકુસણ હરરાજ કરી, ખેડૂતને પકડીપકડી જેલમાં બેસાડી વિધેયી લીધી ! નિકંદન જન્મે એવા રાજાઓનું;—તેઓ નરકમાં પડ્યો !! ”

હવે માત્ર દસ જ મિનિટ રહી હતી.

ઠાકોર સાહેબે વિચાર્યું: “ હવે તો બસ થયું. બાકીનાં ત્રણ માણસ હમણાં જ મળે ને કહે કે ઠાકોર સાહેબ સારા હતા, તોપણ હવે તો મારે જીવવું નથી. એ જીવવું પણ નિર્રથક છે. ”

ચંદ્રની આબૂબાબૂ ખાદ વાદળ આવી રહ્યાં હતાં. સખ્ત શીતળ પવન વાતો હતો. ઠાકોર સાહેબ વિચાર કરવા લાગ્યા: “ એક

હાજમહમ્મદ- } રાણીએ તેને ચૂપ રહેવાની સ્વાભા- { ચિત્રકાર:
સ્મારક-મંથ } વિક રીતે સૂચના કરી { રવિશંકર રાવળ

એ બાળક શિવાય માફ કાઈ જ નહિ ? ! ” આ સમયે તેમને આશ્વાસનની જરૂર હતી. “ બહેને ખીજ ત્રણ માણસ ન મળે, પણ જતાં પહેલાં એકાદ માણસનું પણ આશ્વાસન મળે તો સાફ હા, એની તો મને ખાતરી જ છે ! ત્યાંથી તો મને સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ-સંપૂર્ણ પ્રીતિ મળશે જ. ચાલ, ત્યાં જઈ. હજી થોડી મિનિટ બાકી છે. પરંતુ, કદાચ ત્યાં પણ નિરાશા મળે તો ? તેના કરતાં તો પાછા જઈ મૃત્યુશય્યા ઉપર સૂઈ જવું એ જ સાફ નહિ ? પણ ભયથી હું કાઈ દિવસ પાછો હાલ્યો નથી. ”

રાણીના દીવાનખાના આગળ તે આવ્યા. રાણી તાપત. હતાં. તેના વાળ ખભા ઉપર વિખરાયેલા પડ્યા હતા. તેને જોતાં જ, પહેલાં તો ઠાકોર સાહેબને તીવ્ર મનોવેદના થઈ. તેને માટે સદેહ કેવો ?

રાણીને હાથે પોતાની આપેલી વીંટી હતી. તે ઉપરનો હીરો ચળકતો હતો. તેની પાસે કાંઈ દાસ દાસી હતાં નહિ, તેથી તેમને આશ્ચર્ય થયું. જેને આશ્વાસન આપવાની પોતાને ઇચ્છા થઈ હતી તે વિચારમાં લીન થઈ ગઈ હતી. “ કાંઈ બોલે છે ? માફ નામ લે છે ? ” એવા વિચાર ઠાકોર સાહેબને થવા લાગ્યા. પણ તે તો મૌન ધારણ કરી રહી હતી !

એટલામાં કાંઈક ધીરે અવાજ થયો અને બીંતમાંનું એક ગુપ્ત દાર ખૂલ્યું. આ દારની ખબર માત્ર પોતાને કે રાણીને જ હતી, એમ ઠાકોર સાહેબ જાણતા હતા. બારણામાંથી એક કદાવર, ભવ્ય પુરુષ નીચે ઉતર્યો અને રાણી આગળ આવી ઉભો. કાંઈ અવાજ નહિ કરવા રાણીએ તેને સ્વાભાવિકરીતે સૂચના કરી. એક ક્ષણમાં તે ઉભી થઈ. તેઓ પરસ્પર ભેટયાં.

રાણી બોલી : “ અનેક તર્કવિતર્ક કરતી હું અહીં બેઠી હતી. તમે આવ્યા ત્યારે જ મને શાન્તિ થઈ-આનંદ થયો. તેનો હાથ કેવો ઠંડો લાગતો હતો ? અહીં એકલાં તો મને ભય લાગતો હતો કે તેનું જૂત કદાચ મારી પાછળ આવશે તો ? ! પણ તે તો છે જ

નહિ. મારી ધાસ્તી ગઇ છે. હવે આપણે નિશ્ચિન્ત છીએ, આપણે મુખથી રહી શકીશું.” તેણે પેલી વીંટી હાથમાંથી કાઢી, વીંટીને ચુમ્મન કર્યું અને પેલા પુરુષને તે આપી.

x x x x x

ઢાવરમાં રાત્રીના આરના ટકોરા થયા. પહેરેગીર જાગ્યા ઠાકોર સાહેબ બિછાના ઉપર મરેલા પડ્યા હતા. પણ તેમની મુખમુદ્રા બદલાઈ હતી. તેના ઉપર ખિન્નતા આવી રહી હતી.

ઝાઝાલાઇ લક્ષ્મણલાઇ પટેલ

ગલનું ફૂલ

“બા, માઈ ફૂલ દે; મારે રમવું છે.” અમરકુમાર અધરાતે જાગી ઉઠ્યો. આઠ દિવસ થયાં તે માંદો હતો.

“અત્યારે ફૂલ કેવું? સાંજનું ફૂલ રહે ખરું?” અમરના પિતા ડૉક્ટર હમન બરાડી ઉઠ્યા.

“આપું છું હો, બેટા. દીવો 'કરવા દે.’” લીલાનો માયાળુ સાદ આલ્યો.

હથેલીમાં થોડીવાર ફૂલ રમાડી લઈ અમર બોલ્યો: “બા, હવે ઉંધ આવે છે; ઉઠું ત્યારે પાછું આપજે, હોં. આ લે.” લીલાએ પોતાના હાથમાં ફૂલ લીધું, પણ એને તે ગરમ લાગ્યું. “અમર, તને તાવ આલ્યો છે?” કહી લીલાએ અમરનો હાથ તપાસ્યો. પણ એનું શરીર ઠંડું થતું જણાયું. બોજામાં લઈ સુવડાવતાં અમરનો શ્વાસ જોસભેર ચાલતો સાંભળ્યો. મ્હોં ઉપર નજર ફેરવતાં સ્નામ છાયા ફેલાતી દેખી. લીલાને ધ્રાસ્કો પડ્યો. “આ અમરને જુઓ ને.” હમનની પથારી તરફ વળી તેણે કહ્યું.

“એમાં ગભરાય છે શું?” કહેતા ડૉક્ટર સાહેબ ઉઠ્યા. અમરને પેટે હાથ ફેરવી જોયો. “સાધારણ તાવ છે, ચરદીનો.”

“હન્ડા પાણીમાં આ પડીકો પાઈ દે.” દરદીને દવા દેતા હોય તેવા સારે ડૉક્ટર બોલ્યા.

લીલાએ દવા પાઈ. હમન પાછો સૂઈ ગયો. લીલા બાજીની રાત જાગતી બેઠી.

હમન ત્યારબાદ પોતાના ખાનગી દવાખાને સીધાવ્યા. અંતે બહુ સમયે લીલાને ભાન આવ્યું. જીવનનું અમૃત ઔસરી ગયું હોય, પ્રાણની એતના પીગળી ગઇ હોય, જિંદગીમાં મોટામાં મોટું તુકસાન થઈ ચૂક્યું હોય, એવી લાગણી જાગી. થોડીવારે પોતાનો ખોળો ખાલી છે, એવું જોયું. એનું દર્દ વધવા માંડ્યું. પણ એની નિરાધાર દશામાં કોઇ દિવ્ય મદદ મળતી હોય, એમ આખું આશ્વાસન એને મળ્યું. છેવટે વસ્તુસ્થિતિ સમજાઈ. અમર પોતાના ખોળામાંથી ગૂંમ થયો હતો અને એ ઉઠે ત્યારે એને ગલનું ફૂલ રમવા આપવાનું હતું ! રાત્રે અમરને ખોળામાં લીધા પછી શું થયું, તેની એને યાદ ન હતી. સ્વજનને જે ચીજ બહાલી હોય તે ચીજ, એ સ્વજન ન હોય ત્યારે અતિ બહાલી લાગે છે. લીલા ઝટ દોડી અને જે ખાલામાં ફૂલ ઢાંક્યું હતું તે લઈ જોયું. રાત્રે જેટલું પ્રયત્ન હતું તેટલું જ એ અત્યારે પણ હતું ! જાણે અમરજ હસતો હોય, એવી તેજધાર એમાંથી ઝરતી. લીલા અજબ થઈ ! સાંજનું ચૂટેલું ફૂલ અત્યાર લગી પ્રકુલિત રહે, એ એક આશ્ચર્ય હતું. પણ લીલાને એવાં આશ્ચર્યોના ઝ્યારેક અનુભવ હતો. તે માનતી કે પરમાત્માની અદ્ભુત લીલા અકળ છે. મનુષ્યનું મગજ એ ગૂંચ ઉઠેલી શકે નહિ. આ છેલ્લા પ્રસંગે એના આત્મા ઉપર અચલ અસર કરી. ફૂલને અમર પેઠે રમાડી મખમલની એક સુંદર દાખડીમાં ધીમેથી મૂક્યું. આસપાસ પાડોશીને ત્યાં તેણે અમરની પૂછપરછ કરી. સૌ તરફથી એક જ ઉત્તર આવ્યો : “ લીલા, અમર મરી ગયો. ” કોઈનું આ ખોલવું તે સાચું માની શકી નહિ. અમરને કોઇ સંતાડી રહ્યું છે, કે કોઇ ઉપાડી ગયું છે, એ વિચારે તેને ગાંડી બનાવી. ફરીવાર તે મખમલની દાખડી ઉઘાડી ગલનું ફૂલ રમાડવા લાગી.

એટલામાં ડૉ. હમન આવી લાગ્યા. શાંતિ આંખે લીલા તેમની સામે તાકી રહી. “ મહેને કહેશો, અમર ક્યાં ગયો ? ”

ડૉક્ટરે સાંભળ્યું, પણ જવાબ આપ્યા વિના તે કાટ, હેટ, ખટ, ઉતારવા ગયા. લીલા એમની પાછળ દોડી. “ડૉક્ટર, બેલશો?” હમને અનુમાન કર્યું કે એ ગાંડી થઇ છે.

“અમર માંદો હતો તેની તો તને ખબર છે ને? ગઇ રાતે અમર ગુજરી ગયો. તું બેભાન હતી. અમે અગ્નિદાહ દઇ આપ્યા.”

ડૉક્ટરના શબ્દો તે સાંભળી શકી નહિ; સાંભળ્યા તેટલા સાચા માની શકી નહિ.

“અમર માંદો હતો, પણ મરે તો નહિ. એને લાવી આપો. આ ફૂલ મ્હારે એને રમવા આપવું છે.”

ડૉક્ટરે આજે જ જાણ્યું કે બૈરીજીત આટલી મૂર્ખ હશે! અમર એમનો પ્રથમ પુત્ર હતો, પણ ડૉક્ટરની પ્રેક્ટિસ ધીકતી ચાલતી એટલે ‘વિઝિટ’ના બમણા દર રાખવા છતાં એમને ઘેર રહેવાની કે કુટુંબ સાથે વાર્તાવિનોદ કરવાની ટૂરસદ મળી ન શકતી! આખા દિવસનો થાક એ રાતે ઉતારી નાખતા. જે થોડો વખત મળતો તે દવાનાં મિક્શરો તૈયાર કરવામાં અને દર્દીનાં અન્વેષણ કરવામાં જતો. આથી જ ડૉક્ટરને અમરના મૃત્યુથી બહુ શોક થયો નહિ. વળી પાંચ તરવો સપ્તમાણુ ટકી ન શક્યાં અને અમર ગુજર્યો, એ સેંકડો મડદાં ચીરનાર અને હળરો દર્દીઓને મરી જતા જોનાર ડૉક્ટર સાહેબને મન સાધારણ બનાવ જ હતો! સાયન્સની સંગતનો જે મુખ્ય દોષ છે તે ડૉ. હમનમાં ઘણો વખત થયાં આવેલો હતો. આવી જ બેદરકાર વૃત્તિથી એ પોતાની પ્રેક્ટિસ ચલાવ્યે રાખતા. ડૉક્ટરની આવી વર્તણૂક છતાં મૂર્ખ માણસો દરેકજ આટલીઓ લઇ ઉભા જ હોય! દર્દીઓની બીડ અને ભયંકર દશા જોઇ શંકા જ થાય કે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી દર્દી મર્યાં કે વધ્યાં?

“કાંઇ ગાંડી થઇ? ગયું પાછું આવતું હશે?”

“તમે ડૉક્ટર હતા તો મારા એકના એક અમરને કેમ જવા દીધો? તમારી દવાથી માંદાં સાજાં ન થાય તો તેને દરિયામાં નાખો!”

“પૈસાની પ્રાપ્તિ એમાંથી થાય છે, નહિતર બૂખે મરીએ. કાર્તિ પણ એમાંથી જ સંપાદન થાય છે. લોક સારે નામે બોલાવે છે, તે એનો પ્રતાપ.” ડૉક્ટરનો મુદ્દિપ્રધાન જવાબ ગાળ્યો. હીલા ચમકી.

“ ડૉક્ટર, જો એક અમર ન જીવ્યો તો લાખો પૈસા શા કામના છે ? પણ મારો અમર મર્યો નથી જ. એ સુકુમાર છે. જુઓ આ ફૂલ. અધરાતથી એ એની રાહ જોઈ રહ્યું છે. એ એટલું જ તાળું છે. અમર જેટલું જ સુકુમાર છે. આ ફૂલ તાળું છે ત્યાં સુધી અમર કહીક હોવો જોઈએ. તપાસ કરાવો.”

ડૉક્ટરે ફૂલ હાથમાં લીધું.

“ હવા બીની ને ભેજવાળી છે તેની આ અસર છે. સાયન્સના નિયમો તું ક્યારે સમજે છે ? ”

“ ડૉક્ટર, બીજાં ફૂલો ખરીને સવાર થતાં તદ્દન કરમાઈ જાય છે. જરા નજર કરો.”

“ લે જો, આ જાંખૂં પડવા માંડ્યું.” ડૉક્ટરે બચાવની દલીલ કાઢી.

“ એને મારી પાસે લાવો. જુઓ, તે પાછું તાળું થયું.”

અભયબી વચ્ચે દમને જોયું કે હીલાના હાથમાં જતાં જ ફૂલ પ્રકુલ થયું હતું. હીલા બોલી: “ ડૉક્ટર, વનસ્પતિને પણ અતિ તીવ્ર લાગણી છે. માત્ર માણસો જ આટલાં ક્રૂર બને છે. ફૂલ સાથે તમારે સહૃદયતા નથી, એટલે એ કરમે. વળી અમરને તમે રનેહો બોલાવ્યો પણ ન હતો; તો તેને પ્યાર આ ફૂલ અમર દીન ને ઉદાસ થતો તેમ જાંખૂં પડે એમાં શી નવાઈ ? મિશ્નરોના કોડા બન્યા એટલે તમે આ વાત સમજી ન શકો. દર્દનાં જંતુઓ ઉડે અને એપ લાગે તે તમે જાણી શકો, પણ વિશ્વની આત્મિક એકતા તમે નહિ પરખો.”

“ એ શાસ્ત્રનાં ધર્તીંગ મહારી કને ન ચાલે.” ડૉક્ટર બોલ્યા.

એટલામાં એક મોટર ડૉક્ટરને તેડવા આવી. ડૉક્ટર જમ્યા વિના કોટ-હૅટ-બૂટ પહેરી રત્નાના થયા. એકલી પડેલી હીલા લાગણીના પ્રબળ વેગને લીધે ગાઢ ઉંઘમાં પડી. ઉંઘમાં તેને એક

વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું. જાણે અમરકુમાર દોડતો આવી પોતાની કને ફૂલ માગે છે. પોતે ફૂલ આપે છે ને અમર એને હસતો હસતો રમાડે છે. ઘડી પછી અમરનો દેહ પીગળે છે અને પાંચ તત્ત્વો છૂટાં થાય છે. એનો સુક્ષ્મ દેહ ઉડી ફૂલની અંદર પ્રવેશ કરે છે.... ...

અચાનક દીલાની ઉંઘ ઉડી ને સામે જુએ છે તો હસતું ગલનું ફૂલ પડ્યું છે ! હવે દીલાની શંકા દૂર થઇ. એ ફૂલ જ અમર છે. અમરનો દેહ બદલાઈ ફૂલરૂપ થયો છે. સહૃદયતાના આકર્ષણે ખેંચાઇ એક આત્મા બીજા આત્મામાં રહે છે; અને તે પણ જેટલે અંશે સહૃદય તેટલે જ અંશે. જાણે અમર ૫૨ી મળ્યો હોય એવી લાગણી દીલાને થઇ.

થોડો વખત ગયો કે ગામનાં ઝોળખીતાં અને સગાંસંબંધીઓ ખરખરો કરવા આવ્યાં. પણ દીલા તો ફૂલને રમાડતી હતી-હસતી હતી. આ જોઇ બધાં ચકિત બન્યાં.

“ દીલા, અમર સાંજે ન જ થયો કાં ? ” એક ધરડી સ્ત્રી બોલી.

“ મા, એ તો સાંજે થઇ ગયો, પણ ડૉક્ટરની દવાથી નહિ. ”

“ દીલા, કેટલે વાગે ગુજરી ગયો ? ” એક આધિડ વયની સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

“ કાણ કહે છે કે ગુજરી ગયો ? કોઇ ડૉક્ટરનું માનશો નહિ. એ તો એવા જ છે. ”

દીલાનું બોલવું બધાને ગાંડું જણાયું. “ ત્યારે અમર ક્યાં છે ? બતાવ જોઈએ ? ” એક ડાહીલી ગાજી ઉઠી.

“ જુઓ, આ મખમલની દાબડીમાં રહ્યો. અહો ! એ કેવો હસે છે ! શું તમે કોઇ જોઇ નથી શકતાં ? ડૉક્ટર તો નથી માનતા. શું તમે પણ એવાં છો ? જાઓ, તમારામાં રતેહની લાગણી જ નથી. નકામાં ખોટો શોક શું કામ દેખાડો છો ? ”

સૌ એને ગાંડી ગણી ચાલી નીકળ્યાં. સૌએ ધાર્યું કે એકના એક પુત્રના મરણને લીધે એનું ફટકા ગયું છે.

રાતના નવ વાગે ડૉક્ટર હમન ઘેર આવ્યા. વાળૂ કરવાની જરૂર ન હતી, કારણકે દરદીઓને તપાસવા જતાં એ વાળૂ જેટલો સંગીન નાસ્તો થઈ ગયો હતો. પોપાક ઉતારી પરભાર્યા પોતાના પલંગે લોટી ગયા. પાંચ મિનિટમાં તો એ ઘસઘસાટ ઉંઘવા લાગ્યા! હીલા હજી જાગતી હતી. ફૂલને ખરોખર દખાય નહિ તેમ દાખડીમાં મૂકી દીધું, ને દાખડી પોતાને પડખે રાખી સૂઈ ગઈ.

જગત હમનમાં એ જડવાદ જોશે તો હીલામાં માત્ર અંધ-શ્રદ્ધા દેખશે. એક પૈસાપૂજક છે તો ખીજું કલ્પનાપૂજક છે. પરંતુ કષ્ટ સ્થિતિ ઉચ્ચતર છે તે સમજાય એમ છે. સાયન્સના અન્યા-સીઓમાંથી દિવ્ય શ્રદ્ધા ઉડી જાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેઓ જગતને જડવાદના ભ્રમમાં નાખી દુઃખી કરી જાય છે. ત્યારે આત્મપૂજક પરમ શક્તિનો પ્રભાવ સ્વીકારી આનંદી ને સંતોષી રહે છે એટલું જ નહિ, પણ જાતે નિર્દોષ રહી જગતને નિર્દોષ કરી જાય છે. આજે પણ રસાયણના કહેવાતા પ્રયોગોથી જે દવાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે તે કેટલી નિષ્ફળ નીવડી છે! અને આખા સાયન્સનો ઉપયોગ વિનાશક યંત્રો ઉત્પન્ન કરવામાં નથી થયો? માનવજાતિની પ્રગતિ અર્થે જ એ રખાય, એટલી માનવસ્વભાવની ખાતરી નથી. ખીજા વર્ગના માણસોને સમાજ અંધશ્રદ્ધાગુ કડીને જ અટકતી નથી, પણ 'વેદીઆં ઢાર' કે 'ગાંડાં' પણ લેખે છે.

સવારે ઉડી હીલા પ્રથમ ફૂલની સારવાર લેતી. ફૂલ પણ એટલું જ પ્રયુક્ત રહેતું. પણ જો હમન કદાચ અડકતો તો એની પાંદડીઓ સહેજ ખીડાઈ જતી. આમ થવાથી તે ખીજતો. પણ હીલા હવે એની સાથે ચર્ચામાં ઉતરતી નહિ. ફૂલ તાજું રહેલું જોઈ હમનને કેંક વિશ્વાસ ખેડો. ભેજવાળી હવાનું કારણ ખોટું છે, એમ થતું ગયું, પણ એ પૈસાપૂજક મટ્યો નહિ. હીલાનું વદન હવે કરુણ ભાવથી ભર્યું રહેતું. તેના અવાજમાં અજબ કારુણ્ય પ્રગટતું હતું. આ બનાવે એના વિકાસમાં એને ઘણી ઉજ્જત કરી. ડૉક્ટર જડવાદને

છેક છેલ્લે પગથિયેથી એક પગથિયું ઉપર આવ્યા: બાળક એ માખાપના વિકાસનું પગલું છે. લોક હજી લીલાને અરધી ગાંડી લેખતા.

પણ હવે લીલાની તબિયત લથડી. ડૉક્ટરને ખબર ન પડી કે દર્દ કયું છે. ખીજ મોટા ડૉક્ટરો પણ ધૂવડની મારક મૂંગા ચાલ્યા ગયા. લીલા કહેતી કે મારે દવાની જરૂર નથી. આ ફૂલ એ મારો પ્રાણ છે. ડૉક્ટરને જીવન શું, તે લીલાની માંદગીમાં જ લાગ્યું. લીલા જશે તો એકલો થઇશ, એ વિચારે એને શુદ્ધિમાં આણ્યો. પણ એના પુરાણા ડૉક્ટરી વિચારો-મતો-હજી એવા જ હતા!

લીલાના સ્થૂલ જીવનની છેલ્લી રાત હતી. ડૉક્ટર શોકાતુર ચહેરે પલંગ પાસે પડેલી ખુરશી પર બેઠા હતા. લીલા પોતાનું ફૂલ લઈ મ્હોં અને ગાલ, છાતી અને લલાટ ઉપર રાખતી હતી. લીલાનાં છેલ્લાં ડચકાં સંભળાયાં. એકદમ એ બોલી: “ડૉક્ટર, હું જાઉં છું... અમર તમને સોંપું...એ ફૂલ જાગવજો. તમારી સહાયતા વધશે તો તે એટલું જ તાજું રહેશે. મ્હારા આત્મા ખાતર આટલું નહિ કરો?”

લીલાના ઠંડા ગાલ ઉપર ડૉક્ટરનાં આંસૂ ખરતાં. ગલનું ફૂલ ઝાંખું થતું.

“અશોક”

વસંતખેલન

-અનુક્રમ-

સૃષ્ટિ આજે વસંતે શી જામેલી અનુરાગમાં !
નવોદા સંગમાં સ્વામી રહે છે એક બાગમાં.

નિર્મળાં આભમાં ચંદ્ર કલાપૂર્ણ રહ્યો ખોલી,
સૃષ્ટિને દૌમુદિ કેરી ઓઢાડે ઓઢણી ઝીણી.

છાયેલાં ચાંદનીથી એ હસે તાજાં તૃણકુરો,
અનિલે ડાલતા છોડે પરાગ પાથરે ફૂલો.

સરોમાં વાયુની સંગે વારિની લહેરીઓ રમે,
શશિ ત્યાં હસ્ત લખાવી કુમુદિયું કોડા કરે.

હંસ ને હંસીનાં જોડાં કંઠમાં કંઠ પ્રોધને,
સૂતેલાં શાંતિથી કેવાં ! ઠરે છે આંખ જોધને.

જમ્બો છે જમની મીઠી, જમી છે રસધૂત ત્યાં,
અનરહારે બજવે છે સિતારી વનદેવતા.

જુએ એ સૃષ્ટિની લીલા દંપતિ સ્નેહીઓ નવાં,
પોતાને-સૃષ્ટિને જાણે રંગમાં ભલતાં હતાં.

તળાવે ડાલતું એક નાવડું બાંધ્યું જો પણે,
પિયું ત્યાં પ્રેમદા સાથે ખેંચી બંધ છુટા કરે.

હાથનો આપોને ટેકા પ્રિયાને હોડીમાં લઈ,
હઠારે નાવને સ્વામી, સુંદરી જોઈ એ રહે.

ધણીક ગોડડી મીઠી નાવમાં દંપતિ કરે,
પિયું આશ્વર્યથી જોતો-સૃષ્ટિમાં ચંદ્ર બે દીસે.

નારોનાં બલને માપે માપતી નાથનું બલ,
સુંદરી ચિંતવે ચિત્તે: " હશે એને ચક્રો શ્રમ. "

+ + + + +

સુંદરી હોડલું હાકે; પરંતુ કેટલી ક્ષણ ?
વારિની વીચિત્રા જેવું શ્વાસથી ઉછળે ઉર.

ધોમેથી ગુંગતો વાયુ ઉરાડે વસ્ત્ર પ્યારોનું,
ઉડતી ઓઢણી કાંઈ પિયુને દાખવે નવું !

મર્યાદ તૂટતી જોઈ કપોલે લાલ્લી જો ચડે,
લીલાથી વસ્ત્રને રોષી રાખવા સુંદરી મથે.

પરંતુ રોકતાં એને હલેસું હાથથી જતું.
હલેસું હાથમાં લેતાં ઉરથી વસ્ત્ર ઉડતું.

મર્યાદ રાખવી કેમ નાવને હાંકતાં છતાં ?
ચક્રી અનિલે દીધી મૂંઝવી એમ પ્રેમદા.

રમ્ય અદ્ભુત આ લીલા સ્વામી જોઈરહ્યો હતો,
અનિમેષ દૃષ્ટે જાણે રંગને પી જતો હતો.

હૃદયે ત્યાં ઝૂમતાં વૃક્ષે પ'ખીનું જોડલું રમે,
પાંખની ઝાપટે તોડી વૃષ્ટિ એ પુષ્પની કરે.

પુષ્પ એ પડતાં નીચે વધાવે બહાલીનું ઉર,
તે ક્ષણે વાયુએ મુઝા ઉપર મેળબ્યો જય.

વાયુની ફૂંકનાં જોરે ઓઢણી હાથ ના રહી,
ઉરથી ઉડીઉં વસ્ત્ર;—મર્યાદા ય તૂટી ગઈ.

એટલે સરિમત સ્વામી વદી બિહ્યો અચાનક:
" રહેવા દે સખી ! હાવાં ઘટે ના આટલો શ્રમ. "

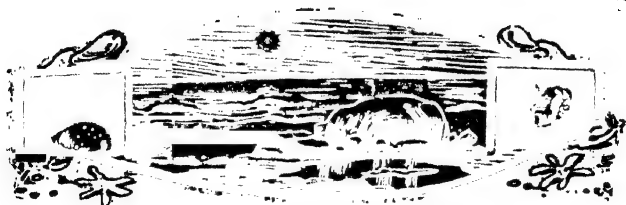
“તને હંદ્રાવનારાએ સખીકૃત્ય કર્યું મમ,
“અહા આ વાયુએ કેવું દાખવ્યું દર્શન પ્રિય !”

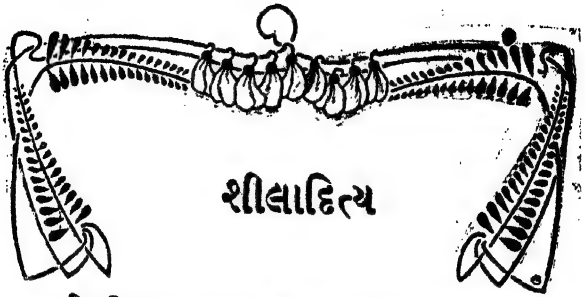
+ + + + +

વદી એ ખ્યારો પાસેથી હલેસું લેઇ લે પતિ,
લાજ ને ભયથી મુઝા કૂમળાં પહોં ચું ઢ્રૂજી.

મૂઝાઇ સુંદરી જતાં ખીકથી, આંખડી મોંચી,
પતિના ઉરમાં ઉર છૂપાવે વેગથી જઇ !!

હરિલાલ મૂળશંકર મૂળાણી

શીલાદિત્ય

શીલાદિત્યનો જન્મ* પણ નહોતો થયો તે સમયે વલભીપૂરમાં રાજા કનકમેનના વંશનો છેલ્લો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે રાજનગર વલભીપૂર નજીક વલભી પ્રદેશમાં સૂર્યકુંડ નામે એક અતિ પવિત્ર કુંડ હતો. એ કુંડની એક બાજુએ આવેલા એક વિશાળ સૂર્યમંદિરમાં એક ઘણો વૃદ્ધ પુરોહિત રહેતો હતો. તેને એક પણ પુત્ર, કન્યા કે ભાઈપણે, કોઈ પણ હતું નહીં. અનન્ત આકાશમાં સૂર્ય-દેવ જેમ એકલા, તેમ જ આકાશ જેવા આસમાની મોટા સૂર્યકુંડને તીરે, આદિત્યમંદિરમાં તે તેજસ્વી બ્રાહ્મણ પણ એકલો જ-એક જ સ્વજન વિનાનો-હતો. મંદિરમાં દીવા, ઘંટધ્વનિ, ઉદય-અસ્ત બંને વખતની આરતિ, બધું તેને જ માથે હતું. નોકર નહીં, ચાકર નહીં, એક પણ બીજો ભક્ત કે શિષ્ય નહીં. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બિચારો એકલો હમેશ ત્રીશ શેર વજનની પિત્તળની આરતિ સળગાવી, બેઠ સંધ્યા વખતે આરતિ ઉતારતો હતો; હમેશાં એ જ દુર્બળ હાથે રાક્ષસ રાજના રાજસુકુટના જેવો મંદિરનો મોટો ઘંટ વગાડતો; અને મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતો કે જો એકાદ સોખતી મળે તો આ ધરડી ઉમ્મરે તેને માથે બધો ભાર નાખી નિશ્ચિન્ત થાઉં.

* સુભગા નામની બાળ વિધવાના રૂપથી આશ્વર્પીય સૂર્ય મનુષ્યનું રૂપ લઈ તેને વર્યા. અને તેનાથી જ સંતાન થયાં...સૂર્યે તેમને નાના પત્થર મંત્રીને આપ્યા જેનાથી, તે જેને મારે તેનો નાશ થઈ જતો. એટલે તેનું નામ શીલા+આદિત્ય=શીલાદિત્ય.
(-રાસમાળા પા. ૬)

સૂર્ય દેવે ભક્તનું મનોરાજ્ય પૂર્ણ કર્યું. એક દિવસ પોપ માસની શરૂઆતની હુમ્મસમાં ચોતરફ અંધકાર છવાઈ રહ્યો હતો. સૂર્યદેવ અસ્ત થયા હતા. વૃદ્ધ પુરોહિત સાંજની આરતિ પૂરી કરીને મંદિરનાં મોટાં કોખાંડી બારણાં મહામહેનતે બંધ કરતો હતો, તેવે વખતે, પડી ગયેલ ચહેરે એક બ્રાહ્મણકન્યા તેની પાસે આવીને ઉભી રહી. વસ્ત્ર તદ્દન શીટેલાં, પરંતુ દેખાવે પરમ સુંદરી ! એમ લાગ્યું કે ટાઢની બહીકે કોઈએક સન્ધ્યા-તારા આ સૂર્યમંદિરનો આશરો શોધે છે ! બ્રાહ્મણે જોયું તો કન્યા સુલક્ષણી, અને વિધવાનો વેશ છે. તેણે પૂછ્યું : “ કોણ છે ? શું માગે છે ? ” તે બ્રાહ્મણ કન્યા કમળના જેવા કોમળ હાથ જોડીને બોલી : “ પ્રભો ! આશ્રય માગું છું. બ્રાહ્મણ કન્યા છું અને ગૂંજરાતના વેદવિદ્ બ્રાહ્મણ દેવાદિત્યની એકની એક કન્યા છું. મારું નામ સુભગા. લગ્નની રાત્રે વિધવા થઈ છું, તેદોષથી મને અભાગણી ગણીને દેશનિકાલ કરી દીધી છે. પ્રભો, મારે મા હતી, પણ હવે તે પણ નથી. મને આશરો આપો.” બ્રાહ્મણે કહ્યું : “ હે અનાથિની, અહીં શા સુખની આશા રાખે છે ? મારે ત્યાં અન્ન નથી, વસ્ત્ર નથી; હું તો છેક દરિદ્ર, બંધુહીન છું.”

બ્રાહ્મણ આ વાત કહેતો હતો, પરંતુ કોઈ, જાણે તેના અંતરમાં કહેતું હોય તેમ તેને લાગ્યું કે : ‘ હે દરિદ્ર, હે બંધુહીન, આ બાલિકાને તારી સાથી કર ને તેને આશરો આપ.’ બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે આને આશરો આપું તો ખરો, પણ વળી વિચાર્યું કે મંદિરમાં આવી, વરસો સુધી એકલે આ સૂર્યદેવની પૂજા કરી, તે આજ છેવટની દશામાં કોના હાથમાં પૂજાનો ભાર સોંપી નિશ્ચિન્ત થાઉં ? બ્રાહ્મણ મૂંઝાવા લાગ્યો. તે વખતે ઓચિંતું સન્ધ્યાનો બધો અંધકાર ભેદીને પૃથ્વીની પશ્ચિમ દિશામાંથી સૂર્યનું એક કિરણ આ દુઃખી બાળાના મુખ ઉપર આવીને પડ્યું. ભગવાન આદિત્યદેવે જાણે પોતે જ પોતાને હાથે દેખાડી દીધું કે ‘ આ મારી સેવાદાસી છે. હે મારા પ્રિય ભક્ત, આ બાલિકાને આશ્રય આપ. હમેશને માટે

આ દુઃખી વિધવા મારી સેવા કર્યા કરશે.” બ્રાહ્મણે હાથ જોડીને સૂર્યદેવને પ્રણામ કર્યા અને દેવાદિત્ય બ્રાહ્મણની કન્યા સુભગાને સૂર્ય-મંદિરમાં આશરે આપ્યો.

ત્યાર પછી ઘણા દિવસ વહી ગયા. સુભગા મંદિરનું બધું કામ શીખી ગઇ હતી; માત્ર પોતાના કેમળ હાથે ત્રીશ શેર વજનની આરતિ તે કેમે કરી ઉપાડી શકતી નહોતી; એટલે આરતિનું કામ તો વૃદ્ધને જ કરવું પડતું. એક દિવસ સુભગાએ જોયું તો વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું જીભુ શરીર જાણે ઢગલો થઈ પડ્યું છે; આરતિ દુખળા હાથમાંથી પડી ગઈ છે. તે દિવસે સુભગા વલ્લભીપૂરના બજારમાં જઈ એક શેર વજનની નાની આરતિ લઈ આવી ને બોલી: “ પિતા, આજ સાંજે આનાથી સૂર્યદેવની આરતિ કરજો.” બ્રાહ્મણે હસીને કહ્યું: “ સવારે જેનાથી આરતિની શરૂઆત કરી છે, તેનાથી જ સાંજની પણ આરતિ કરીશ. નવી આરતિ રાખી મૂક. કાલ નવે દિવસે નવી આરતિથી સૂર્યદેવની પૂજા થશે.” તે દિવસે બરાબર બે પહોર દિવસ ચડ્યે, પ્રકાશથી આખું જગત તેજેમય થઈ ગયું હતું તે સમયે, વિધવા, અપવિત્ર, અભાગણી સુભગાને પોતાના અવસાન પછી એ નિરાધારનું રક્ષણ શું, એ વિચાર કરીને) બ્રાહ્મણે સૂર્યમંત્રની દીક્ષા દીધી. એ મંત્રના પ્રભાવે સૂર્યદેવ પ્રત્યક્ષ થઇને ભક્તને દર્શન આપે. એ મંત્ર જીવનમાં એકથી વધારે વાર કેમપણ ઉચ્ચારે તો જ્યારે ઉચ્ચારે ત્યારે ઉચ્ચારનારનું નક્કી મરણ થાય. તે પછી સંધ્યાકાળે, સંધ્યાના અંધકારમાં આરતિને અંતે, બૂઝાઈ જતા દીવાની પેઠે બ્રાહ્મણને જીવનપ્રદીપ ધીરે ધીરે બૂઝાઈ ગયો. સૂર્યદેવ સમસ્ત પૃથ્વીને અંધકારમાં મૂકી અસ્ત થયા. સુભગા એકલી પડી.

પહેલાં થોડા દિવસ વૃદ્ધને માટે કષ્ટપાંતમાં કાઢતા પછી સુભગાના કેટલાક દિવસ પોતાને હાથે ચોતરણનું જંગલ સાફસુદ કરી ત્યાં રાજકુલનાં ઝાડ રોપવામાં નીકળી ગયા. વળી કેટલાક દિવસ મંદિરના પથરની દીવાલ, દરસબંધી વગેરે સાફ કરી તેની ઉપર વેલ,

પાંદડાં, ફૂલ, પંખી, હાથી, ઘોડા, પુરાણ ઇતિહાસનાં ચિત્રા આલેખવામાં ગયા. આખરે મુભગાને કાંઈ કામ કરવાતું બાકી રહ્યું નહીં, એટલે ફૂલ રજના બાગમાં તે આમતેમ કરવા માંડી. ક્રમે કરીને એ નવીન બાગમાં થોડાં રજ પાકવા લાગ્યાં; થોડાં ફૂલો ઉઘડવા માંડ્યાં; અને થોડાં થોડાં પંખીઓ અને થોડાં ઘણાં બાળકો પણ આવવા લાગ્યાં. પતંગિયું માત્ર એક બે ફૂલનું મધ ચૂસીને સન્તુષ્ટ થતું, અને છોકરાંનાં ટોળાં ફૂલ તોડી, રજ પાડી, ડાળ ભાંગી, બધું વેરણુછેરણુ કરી મૂકતાં. મુભગા તો કોઈને કાંઈ કહેતી નહીં; માત્ર હસીને જ બધું તોશન સહન કરતી. જાડની નીચે હરિયાળા ઘાસ ઉપર જુદા જુદા રંગનાં વસ્ત્રવાળાં છોકરા છોકરીઓ રમત રમતાં. એ બધું જોતાં જોતાં મુભગાનો આખો દિવસ વીતી જતો.

ક્રમે કરીને વર્ષાઋતુ આવી. ચોતરફ કાળાં વાદળાંઓની ઘટ્ટા, વિજળીના ચમકારા અને ગડગડાટ થવા લાગ્યા. એ વખતે એક દિવસ પવનનું જોસભેર તોશન મુભગાના નવીન બાગનાં ફૂલને વિખેરી, પાનને ખખેરી, તેના હોંશથી જોડાવેલા માંડવાને વેરણુછેરણુ કરીને ચાલ્યું ગયું. પંખીનું ટોળું પવનના સપાટાથી ઉડી ગયું. છોકરાંનાં ટોળાં પણ કોણ જાણે ક્યાંય ગૂમ થઈ ગયાં. તે વખતે આવણુની ધારામાં મુભગા એકલી બેઠી બેઠી, માથાપની યાદ અને લગ્નની રાતની, સુંદર વરના હસતા મહોડાની વાત મનમાં લાવી લાવી રોવા લાગી. તે વિચારવા લાગી: “હાય ! આ નિર્જન, સાથીહીન પરદેશમાં કેવી રીતે આખું જીવન એકલું વીતાવીશ ?” હરણીની આંખો પેઠે મુભગાની અને કાળી આંખો આંસુથી ભરાઈ રહી. તેણે જોયું તો પૂર્વમાં અંધકાર, પશ્ચિમમાં અંધકાર, ઉત્તરે, દક્ષિણે, ચોતરફ અંધકાર. તેને લાગ્યું કે એક દિવસ આવા અંધકારમાં જ તેણે આ મંદિરમાં આશરો લીધો હતો. આજ પણ તે જ દિવસના જેવો અંધકાર હતો. એ જ નિઃશબ્દ પ્રચંડ સૂર્યમન્દિર. પરન્તુ હાય, ક્યાં છે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ! જેણે તે દિવસે આ અનાથ હતભાગી મુભગાને આશરો આપ્યો હતો !

સુભગાની કાળી આંખમાંથી આંસુનાં બે દીપાં વરસાદનાં દીપાંની માફક અંધકારમાં નીચે પડ્યાં.

મંદિરનાં બધાં બારણાં બંધ કરી સુભગાએ દીવો સળગાવી દેવની આરતિ કરી. તે પછી મનમાં કાણુ જાણુ શુંયે થવાથી સુભગા સૂર્યમૂર્તિની સામે ધ્યાન ધરીને બેઠી. ક્રમે ક્રમે તેની બંને આંખ સ્થિર થઈ ગઈ. ચોતરફથી તોરાણનો સુસવાટ, વાદળોનો ગડગડાટ, જાણુ દૂર-અતિ દૂર-આલ્સો ગયો. સુભગાના મનમાં હવે શોક રહ્યો નથી, કાંઈ દુઃખ પ્રભુ રહ્યું નથી. તેના મનનો અંધકાર જાણુ સૂર્યના તેજથી ઊભભિભ થઈ ગયો છે. સુભગાએ ધીરે ધીરે, બ્હીતાં બ્હીતાં, વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની પાસેથી શીખેલા સૂર્યમંત્રનું ઉચ્ચારણ કર્યું. તરત જ જાણુ સમસ્ત પૃથ્વી જાગી ઉઠી હોય, સુભગા જાણુ સાંભળતી હોય, તેમ ચોતરફ પંખીનું ગાન, વાંસળીનું તાન અને આનન્દનો કંકરવ થઈ રહ્યો. તે પછી મોટા મોટા ગંભીર ગર્જનથી સમસ્ત આકાશ ટંપી ઉઠ્યું; ચોતરફ ઝળાંહળાં થઈ રહ્યું. તે મંદિરની પથ્થરની દીવાલ, લોખંડનો દરવાજો, જાણુ આગથી ગળી પડ્યાં અને સાત આસ-માની ઘોડાની ખીંકપર તેજના રથે ચઢી કોટિ કોટિ અગ્નિ સમાન જ્યોતિર્ભય-પ્રકાશમય-સૂર્યદેવે દર્શન દીધાં. એ પ્રકાશ, એ જ્યોતિ મનુષ્યોની આંખથી સહન થાય નહીં. સુભગા બેઠ હાથે મ્હોં ઢાંકી દબને બોલી: “હે દેવ! રક્ષા કરો, ક્ષમા કરો. સમસ્ત પૃથ્વીનો પ્રલય થશે.” સૂર્યદેવ બોલ્યા: “બ્હીશ નહીં, વત્સે; વર માગ.” આટલું બોલતાંમાં સૂર્યદેવનો પ્રકાશ ક્રમશઃ ક્ષીણ થઈ ગયો, માત્ર એક રંગીત કિરણ સધવાના સંધાના સિન્દુર પેડે સુભગાની સેંથી પ્રકાશિત કરી રહ્યું.

સુભગાએ કહ્યું: “પ્રભુ, હું પતિપુત્ર વિનાની છું, વિધવા છું, અનાથ છું. મને બહુ એકલું લાગે છે. મને એવું વરદાન આપો કે જેથી મારે આ પૃથ્વીમાં રહેવું ન પડે; બધી જગતમાંથી છૂટી જઈ આજીવન તમારા ચરણ-તળમાં મારું મરણ થાય.”

સૂર્યદેવે કહ્યું: “વત્સે! દેવતાના વરદાનથી મુક્ત થાય નહીં, દેવતાના શાપથી મુક્ત થાય. તું વરદાન માગ.”

હાજમહમ્મદ-)
રમારક-અ'થ. }

સુભગા ખેડિ હાથે મ્હોં લાંબી દમ્બ બોલી

(ચિત્રકાર:
રવિશંકર રાવળ

સુભગા સૂર્યદેવને પ્રણામ કરી બોલી: “પ્રભુ! જો વરદાન આપો તો મને એક પુત્ર અને એક પુત્રી આપો. હું તેમને ઉછેરી મોટાં કરીશ. પુત્ર તમારા જેવો તેજસ્વી. પુત્રી ચંદ્રની કળા જેવી સુંદરી.”

સૂર્યદેવ “તથાસ્તુ” કહીને અંતર્ધાન થયા. ધીરે ધીરે સુભગાની આંખ મીચાઈ ગઈ. તે પથરપર પડી રહીને સુષ્પ ગઈ. ચોતરફ ઝરમર ઝરમર વરસાદ પડવા માંડ્યો. એ વખતે સવાર પડવા આગ્યું હતું. સુભગા ઉંઘમાં સાંભળવા લાગી કે તેના ભાંગેલા માંડવા પર એ સુંદર પંખી સુંદર ગાન કરી રહ્યાં હતાં. ધીમે ધીમે સવારનો સોનેરી પ્રકાશ તેની આંખપર પડ્યો. તે ઝટપટ બેઠી થઈ; ત્યાં તેનું વસ્ત્ર ખેંચાતું લાગ્યું. જોયું તો એ કામળ બાળક પોતાના ખોળા પાસે સૂતાં છે. સૂર્યદેવનું વરદાન. શબ્દ. સુભગાએ દેવના જેવાં એ સુંદર સન્તાન પોતાના ખોળામાં લીધાં. બધાં માણસોની આંખથી અણુદીઠ, નિર્જન મંદિરમાં જન્મ થયો, એટલે સુભગાએ બન્નેનાં નામ ગાયેબ અને ગાયેબી રાખ્યાં.

સુભગા, ગાયેબ અને ગાયેબીને લઈને મંદિરની બહાર આવી ત્યારે પૂર્વમાં સૂર્યનો ઉદય થતો હતો અને પશ્ચિમમાં ચંદ્ર અસ્ત પોતાનો હતો. સુભગાએ જોયું તો ગાયેબના સુખ પરતું તેજ કબો કરી વધવા લાગ્યું અને ગાયેબીના કાળા વાળમાં ચંદ્રનો પ્રકાશ ધીરે ધીરે ઝાંખો થઈ ગયો. તે મનમાં સમજી કે ગાયેબી આ જગતમાં લાંબો કાળ જીવશે નહીં.

ગાયેબ ધીમે ધીમે મોટા થયો અને નીશાળમાં બહુવા માંડ્યો, તથા ગાયેબીએ પોતાની મા પાસે મંદિરનું કામકાજ શીખવા માંડ્યું. ગાયેબ જેવો મસ્તાન અને તોરાની હતો, તેવી જ ગાયેબી ડાહી અને શાન્ત હતી. ગાયેબીની પાસે ફેટલી યે નાની છોકરીઓ હોશે હોશે રમવા આવતી; ત્યારે ગાયેબના તોરાનથી નીશાળના બધા છોકરાઓ હેરાન હેરાન થઈ જતા. આખરે તેઓ

બધાએ એકઠા મળીને સલાહ કરી કે ગાયેબ આપણા કરતાં લખવામાં, વાંચવામાં અને અંગબળમાં, બધી રીતે મોટા છે, માટે આપણે બધા મળી ગાયેબને રાજ કરીએ અને આપણે તેની પ્રજા થઈએ. તેમ થશે એટલે પછી ગાયેબ આપણા પર જીલમ કરી શકશે નહીં. એમ વિચારી બધા એકઠા મળી ગાયેબને ‘રાજ રાજ’ કહી કાંધ પર ચડાવી નાચવા લાગ્યા. ગાયેબ આનંદમાં હસતો હસતો એ બધા નાના છોકરાની કાંધ પર બેઠો હતો, એવે એક ઘણા નાનો છોકરો બોલી ઉઠ્યો: “હું રાજનો પૂજારી, મંત્ર બોલી રાજને તિલક કરું.” એટલે છોકરાંનાં ટોળાંએ એક માટીના ઢગલા પર ગાયેબને બેસાડી દીધો. ગાયેબ ખરેખર રાજની જ પેઠે તે માટીના સિંહાસન પર બેઠો. પેલા નાના છોકરાએ તેના કપાલ પર તિલક કરી કહ્યું: “ગાયેબ, તારું નામ હું જાણું છું, પણ તારી માનું નામ શું? બાપનું નામ શું?”

ગાયેબે કહ્યું: “મારું નામ ગાયેબ, મારી બેનનું નામ ગાયેબી, માનું નામ સુભગા, મારા બાપનું નામ—શું?”

ગાયેબ જાણતો ન હતો કે તે સૂર્યદેવનો વરપુત્ર છે. તે પોતાના બાપનું નામ બોલી શક્યો નહિ અને લાજનો માર્થો મ્હોં નીચું કરી રહ્યો. ચોતરફ છોકરાંનાં ટોળાં હો હો કરી તાળીઓ પાડવા લાગ્યાં. શરમથી ગાયેબનું મ્હોં લાલચોળ થઈ ગયું. એક લાતથી તે માટીનું સિંહાસન ચૂર્ણ કરી, લાત મુકીથી છોકરાઓને આમતેમ ફેંકી ગુસ્સાથી ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો ગાયેબ એકદમ દેવમંદિરમાં આવીને ઉભો રહ્યો.

સુભગા ગાયેબીના હાથમાં એક નાનો પિત્તળનો દીવો આપીને સૂર્યદેવની આરતિ કેમ ઉતારવી, તે શિખવતી હતી. એ વખતે ઝપાટાબંધ ગાયેબે દાખલ થઈ પિત્તળનો દીવો જૂંટવી લઈ, જોરથી દૂર ફેંકી દીધો. ઢાળાની દીવી પત્થરની દીવાલ સાથે જોરથી અથડાઈ અને તેના ભાંગીને ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. તેની સાથે સૂર્યદેવની મૂર્તિનો એક ટુકડો તે દીવાલ પરથી ખસી પડ્યો. સુભગા બોલી ઉઠી:

“ અરે ગાંડા ! આ શું કર્યું ? સૂર્યદેવની મંગલ આરતિ લાંગી નાખીને દેવનું અપમાન કર્યું ? ”

ગાયેએ કહ્યું : “ હું દેવતાને ઓળખતો નથી; સૂર્યને ઓળખતો નથી. બોલ હું કોનો દીકરો ? નહીં બોલ તો હું તારી સૂર્યમૂર્તિને જળના કુંડમાં હુબાવી દઈશ. ”

જોકે એ અતિ ભારે મૂર્તિ ભીમ આવે તો પણ ઉપડે નહીં તેવી હતી, છતાં સુભગાને ગાયેબનો ક્રોધપૂર્ણ વીરદેહ જોઈને એમ થયું કે એ કોણ જાણે શું ચે કરશે ? તેણે એકદમ ગાયેબના બંને હાથ પકડીને કહ્યું : “ બેટા, શાન્ત થા; સ્થિર થા. હવે સૂર્યદેવનું અપમાન કરીશ નહીં. તારે પિતાના નામનું શું કામ છે ? હું તારી મા જીવું છું, ગાયેબી તારી બેન છે; પછી તારે શાની ખોટ છે ? ”

ગાયેબ રડતાં રડતાં બોલ્યો : “ ત્યારે હું શું નીચ, નિંદવા યોગ્ય, અપવિત્ર, ભીખારીથી પણ અધમ છું ? ”

આ વાત સુભગાને છાતીમાં તીર પેડે વાગી. તે બંને હાથે મ્હોં ઢાંકીને બેસી ગઈ અને મનમાં વિચારવા લાગી : “ હાય ભગવાન ! શું કર્યું ? આ છોકરાને શી રીતે સમજાવું ? શી શિખામણ આપું ? ગાયેબ ગાયેબી નીચ નથી, અપવિત્ર નથી, સૂર્યનાં સન્તાન છે, બધાંથી પવિત્ર છે, એ વાત કોણ માનશે ? ” સુભગાને સૂર્ય મંત્રની વાત યાદ આવી, પણ જ્યારે સાંભર્યું કે બીજી વાર મંત્ર ઉચ્ચારવાથી નક્કી મૃત્યુ થશે, આ નાની ઉંમરે ગાયેબ ગાયેબીને એકલાં મૂકીને આ પૃથ્વીમાંથી હમેશ માટે વિદાય લેવી પડશે, ત્યારે તેનું માતૃહૃદય કંકળી ઉઠ્યું.

સુભગા બોલી : “ બાપુ, એ વાત જવા દે, ધીરજ ધર; ચાલો, આપણે બીજે દેશ ચાલ્યાં જઈએ. સૂર્યદેવને જ તારા પિતા જાણુ. ”

ગાયેએ માથું હલાવ્યું કે ભરોસો પડતો નથી.

પછી સુભગાએ કહ્યું : “ ત્યારે મન્દિરના બધા દરવાજા બંધ કર. હમણાં જ તારા પિતાને જોવા પામીશ. પરંતુ હાય, મને તું ફરી જાઈ શકીશ નહીં. ”

સુભગાની બંને આંખો આંસૂથી ભરાઇ ગઇ. ગાયેબી બોલીઃ
“ ભાઇ, માને શું કામ દુઃખ દે છે ? ”

ગાયેબે જવાબ ન આપતાં મંદિરનાં બધાં બારણાં બંધ કર્યાં. સુભગા બંને બાળકોના હાથ પકડી સૂર્યમૂર્તિની સામે જઇને ધ્યાનમાં બેઠી. આજ મંદિરમાં સુભગા એકલીએ એક દિવસ મૃત્યુની ઇચ્છા કરીને જે મંત્ર વિના ભયે ઉચ્ચાર્યો હતો, તેજ જીવલેણ થઇ પડનાર મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરતાં આજ તેના માનુહસ્યમાં કેટલો ભય-કેટલું દુઃખ-થતું હતું !

મંત્ર ઉચ્ચારતાંની સાથે સમસ્ત મંદિર જાણે લોહીના પ્રવાહથી ડૂબાડી દઇને પ્રચંડ મૂર્તિમાં સૂર્યદેવે દર્શન દીધાં.

સુભગા બોલીઃ “ ગાયેબ ગાયેબી કોનાં સન્તાન ? ”

સૂર્યદેવ કાંઇ પણ બોલ્યા નહિ. જોતજોતામાં સૂર્યના પ્રચંડ તેજમાં બિખારિણી સુભગાનું શરીર બળીને ખાખ થઇ ગયું.

ગાયેબી રડી ઉઠીઃ “ મા ! મા ! ” ગાયેબે પૂછ્યુંઃ “ મા ક્યાં છે ? ”

સૂર્યદેવે કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ; કેવળ પથર ઉપર રાખતો ઢગલો દેખાડી દીધો. ગાયેબ સમજ્યો કે મા હવે નથી. ગુસ્સા અને દુઃખથી તેની આંખમાંથી અમિ વરસવા લાગ્યો. મંદિરના ખૂણામાંથી સૂર્યમૂર્તિ કોતરેલો પથર ગાયેબે ઉચકીને સૂર્યદેવને જોરથી માર્યો. થમ રાખના પાડાના માથા જેવો તે કાળો પથર સૂર્યદેવના મુકુટને લાગી બળતા કાચલાની પેઠે એક જગ્યાએ જઇ પડ્યો. સાથે સાથે ગાયેબ મૂર્છિત થઇ પડી ગયો.

ઘણી વાર પછી ગાયેબ જ્યારે જાગીને ઉઠ્યો ત્યારે તેણે જોયું તો સૂર્યદેવ અંતર્ધાન થયા હતા અને તેના માથાની પાસે ફક્ત ગાયેબી બેઠી હતી. તેણે પૂછ્યુંઃ “ સૂર્યદેવ ક્યાં ? ”

ગાયેબીએ તે કાળો પથર દેખાડીને કહ્યુંઃ “ આ લે ભાઇ, આદિત્યશીલા. આ પથર તું જેના પર ફેંકીશ તેનું નક્કી મોત થશે. સૂર્યદેવ આટલું તને આપી ગયા છે, અને કહ્યું છે કે તું તેનો જ

શુભ છે. આજથી તારું નામ પડ્યું શીલાદિત્ય. તારો વંશ સૂર્ય-
વંશના નામથી પૃથ્વીપર રાજ્ય કરશે. અને તું રમરણુ કરીશ કે તરત
જ આ સૂર્યકુંડમાંથી સાત ઘોડાનો સૂર્યનો રથ તારે માટે બહાર
નીકળશે. રથનું નામ સમાશ્વરથ. જા ભાઈ, સમાશ્વરથમાં બેસી,
આદિત્યશીલા હાથમાં લઈ પૃથ્વી જતી આવ. ”

ગાયેબે કહ્યું: “ અને તને ક્યાં રાખી જાઉં ? ”

ગાયેબીએ કહ્યું: “ ભાઈ, મને આ મંદિરમાં જ રાખી જા. હું
બાગનાં ફળ અને કુંડના પાણી પર જીવન વીતાવીશ. તું જ્યારે રાજ
થા ત્યારે મને અહીં આવીને રાજમહેલમાં લઈ જાજે. ”

ગાયેબ ઘણા જ ઉત્સાહથી મંદિર બંધ કરી, અંદર ગાયેબીને
રાખીને સાત ઘોડાના રથપર ચડી પૃથ્વીનો વિજય કરવા નીકળ્યો.
અને ગાયેબી તે રાખના ઢગલાને સૂર્યકુંડમાં પધરાવી “ ઓ, મા !
ઓ ભાઈ ! ” કહી પથર પર પછડાઈ પડી.

તે ગંભીર રાતે જ્યારે આકાશમાં તારા ન હતા, પૃથ્વીપર
પ્રકાશ ન હતો, તે વખતે ઓચિંતું સૂર્યમંદિર ઝણઝણ અવાજથી
કંપી ઉઠ્યું. તે પછી ઓંશી મણ કાળા પથરની પ્રચંડ સૂર્યમૂર્તિને
તથા માખણની પુતળી જેવી સુંદરી ગાયેબીને લઈને અર્ધું સૂર્યમંદિર
જમીનની નીચે સરી જવા લાગ્યું. ગાયેબીએ નાસી જવા માટે
જીવતોડ મહેનત કરી, પણ નિષ્ફળ ગઈ. દીવાલ પકડીને ઉઠવાનો
પ્રયત્ન કર્યો, પણ પથરની દીવાલ પર પગ રહી શક્યો નહિ. આખરે
“ ભાઈ રે ! ” બોલી ગાયેબી બેભાન થઈ ગઈ. બધે અંધકાર છાઈ રહ્યો.

+ + + + +

કેટલા દિવસ વીતી ગયા. ગાયેબે પોતાના સાત ઘોડાના રથ
પર સવાર થઈ, દેશપરદેશમાં ફરી, સૈન્ય એકઠું કરી, રાજ્ય ઉપર
રાજ્ય જતી લઈ, છેવટ વલ્લભીપૂરના રાજાને સામસામા યુદ્ધમાં
આદિત્યશીલાની સહાયથી હરાવી, શીલાદિત્ય નામ ધારણ કરી,
રાજ સિંહાસન પર બેસી, પાંડ્યાના સાથીમાંના કેટલે મંત્રી,

તો કોઈને સેનાપતિ બનાવી, જેટલા જૂતા નોકરો હતા તે બધાને હાંકી કાઢ્યા. પછી મોટી ધામધૂમથી શીલાદિત્ય અંદ્રાવતી નગરની રાજકન્યા પુષ્પાવતીને પરણી, આરસના શયનમંદિરમાં વિશ્રામ કરવા ગયો.

+ + + + +

રાત્રિ ગંભીર બની છે. ક્યાંયથી પણ અવાજ સરખો આવતો નથી. ચમ્મર ઢાળનારી હાથમાં ચમ્મર રાખીને એક બાજુ ઢળી પડી છે. માથાની પાસે સોનાનો દીવો ઝાંખો ઝાંખો બળી રહ્યો છે. એવામાં શીલાદિત્ય પોતાની બેન ગાયેબીનું બાળ મ્હોં સ્વપ્નમાં દોહું. તેને લાગ્યું કે ધણે ધણે દૂરથી તે મુખ તેના તરફ જોઈ રહ્યું છે. અને સૂર્યમંદિરની દિશામાંથી કોઈ તેને હાંક મારી રહ્યું છે: “ભાઈ રે! ભાઈ રે! ભાઈ રે!”

શીલાદિત્ય ચીસ પાડી જાગી ઉઠ્યો. તે વખતે સવાર પડવા આવ્યું હતું. તરત જ રથપર ચડી, લશ્કર સહિત તે સૂર્યમંદિર પાસે આવી પહોંચ્યો. જોયું તો ભીમના અખતર શાં મંદિરનાં બંને બારણાં બંધ હતાં. કેટલાય કાળનાં વેલ પાંદડાંએ મંદિરનાં બારણાંને જાણે લોખંડની સાંકળે બાંધી દીધાં હતાં! શીલાદિત્યે પોતાને હાથે ડાળ-પાંદડાં ખસેડી મંદિરનાં બારણાં ઉઘાડી નાખ્યાં. દિવસનો પ્રકાશ પડવાથી ચામાચીડિયાં ઝડઝડાટ કરી ઉઘાડા બારણામાંથી ઉડી ગયાં. શીલાદિત્ય મંદિરમાં દાખલ થયો.

ધ્યાનથી જોતાં તેને જણાયું કે જે સ્થળે સૂર્યદેવની મૂર્તિ હતી ત્યાં એક મોટા કાળા પડદાથી જાણે બધું ઢંકાઈ ગયું હોય તેમ લાગતું હતું. શીલાદિત્યે ખૂબ મારી: “ગાયેબી! ગાયેબી! ક્યાં છે ગાયેબી?” અંધકારમાંથી જવાબ આવ્યો: “હાય ગાયેબી! ક્યાં છે ગાયેબી?” શીલાદિત્યે મશાલ લાવવાનો હુકમ કર્યો. મશાલના પ્રકાશમાં શીલાદિત્યે જોયું તો ઉત્તર દિશા તદ્દન ખાલી થઈ જઈને મંદિરનો અર્ધ ભાગ સૂર્યની મૂર્તિ સાથે પાતાળમાં પેસી ગયો છે! કેવળ કાળા પથ્થરના સાત ઘોડાનાં માથાં, વાસુકીની ફેણની પેઠે

હાથમહમદ-
રમારક-મંથ

}

સૂર્યમંદિરને દ્વારે શીલાદિત્ય

{ ચિત્રકાર: શ્રી. અવ-
નીન્દ્રનાથ હાફેર

જમીનપર પડી રહ્યાં છે. જે ઓરડામાં ગાયેખીની સાથે શીલાદિત્ય રમતો હતો, જે ઓરડામાં આખો દિવસ રમી રહ્યા પછી બંને ભાઈ-બહેન ગુર્જરદેશની વાતો સાંભળતાં સાંભળતાં માના મીઠા ખોળામાં બિંધી જતાં હતાં, જે ઘરમાં દેવદારના ઝાડના જેવી પિત્તળની આરતિ હતી, તે બધાંનું હવે નામનિશાન રહ્યું નથી !

શીલાદિત્યે તે પ્રચંડ ખાડાના મુખ આગળ ઉભા રહીને હાંક મારી: “ ગાયેખી ! ગાયેખી ! ” તેનો કરુણ સૂર તે અંધારી ગુરામાં આમતેમ ફરી અત્યંત દૂર પાતાળમાં આલ્યો ગયો. નિશ્વાસ મૂકી શીલાદિત્ય રાજમહેલમાં પાછો ફર્યો.

તે દિવસે રાજની આત્માથી તે સૂર્યમન્દિરને ચારે પાસથી સોનાથી મઢી લેવામાં આવ્યું. શીલાદિત્યે તે મંદિરમાં બીજી મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી નહીં ને અંધારા ખાડામાં સૂર્યના ઘોડા જેમ અરધા દેખાતા હતા તેમ જ રહેવા દીધા.

તે પછી શીલાદિત્યે પહાડોમાંથી આરસ મંગાવી સૂર્યકુંડને ચારે બાજુથી સુંદરરીતે બંધાવ્યો. જ્યારે કોઈ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે તે સૂર્યકુંડને તીરે આવતો અને સૂર્યની ઉપાસના કરતો. તરત જ તેને માટે પાણીમાંથી સાત ઘોડાનો રથ નીકળતો. શીલાદિત્ય જ્યારે તે રથપર ચડીને લડાઈ કરતો ત્યારે તે લડાઈમાં એ જય જ મેળવતો.

આખરે એક વિશ્વાસઘાતક મંત્રી કે જેનાપર તે બધા કરતાં વધારે વિશ્વાસ રાખતો, જેનાપર બધાથી વધારે સ્નેહ રાખતો, તેણે જ તેનું સત્યાનાશ વાળ્યું. એ મંત્રી સિવાય દુનિયામાં કોઈ બળ્યતું નહીં કે સૂર્યકુંડમાંથી શીલાદિત્યને માટે સમાધરથ આવે છે.

સિન્ધુની પેલી પાર શ્યામનગરથી પારદ નામની એક જંગલી જાતિના યવન લશ્કરે વલબીપૂરપર ચડાઈ કરી. તે વિશ્વાસઘાતક મંત્રીએ તુરંત પૈસાની ખાતર દુસ્મનની સાથે મળી જઈ, ગાયના બોલીથી તે કુંડને અપવિત્ર કર્યો.

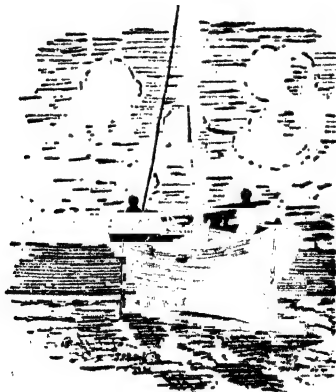
લડાઇને દિવસે શીલાદિત્ય સૂર્યકુંડ ઉપર સૂપની ઉપાસના કરવા લાગ્યો. પણ આગળની માફક પાણીમાંથી દેવરથ બહાર આવ્યો નહીં. શીલાદિત્યે સાત ઘોડાનાં સાતે નામ દધને વારંવાર હાક મારી. પરંતુ હાય, કુંડનું પાણી જેમનું તેમ જ રહ્યું !

શીલાદિત્ય રાજરથ પર ચડી શત્રુની સામે થયો, પરંતુ તે યુદ્ધમાં તેનો પ્રાણ ગયો. આખા દિવસના યુદ્ધને અંતે સૂર્યદેવની સાથે સૂર્યદેવનો વરપુત્ર શીલાદિત્ય પણ અસ્ત પામ્યો.

પરધર્મી શત્રુ સોનાનું મન્દિર ભાગી વલ્લભીપૂરનો નાશ કરી ચાલ્યો ગયો.+

ભગવાનલાલ ગિરિજશંકર ભટ્ટ

+ અંગાળી ઉપરથી

Amvini Indraya

୧୫/୧୨/୨୦

ଢାଞ୍ଚାମଣ୍ଡଳ-
ସମୀକ୍ଷକ-ଅଂଶ

}

ଓଂଗାଳନା କଳାପ୍ରଣେତା
ଶ୍ରୀଂ ଅମ୍ବିନୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ଟାକ୍ତୁର

}

ସ୍ଥିତିକାର:
ରବିଶଙ୍କର ନାବନ

A 2606-Lakshmi Art, Bombay, 8.

ક્ષીણ થતા ચન્દ્રને

-હરિણી-

અનિમિષ રહી કાન્તિ જોતાં અતૃપ્ત જનો રહ્યા,
યુગલ રસવિલાસી કેરા વિચાર થીજી ગયા;
જન જગતની ઉંડી આશા ફળી ન ફળી થતી,
અરર ! તુજ આ ત્યાં તો ક્યાંથી દશા અવળી ફરી !

ઉદયિ ઉછળી પ્રેમે ઝીલે સુધા તુજ વર્ષતાં,
નિજ ઉદરમાં પોષે પ્રીતિ સુરત અમોલકાં,
જન દિલ ભર્યા પીયુષે, તું વનૌષધિ ખીલવે,
ઉદય સમયે પાસા સૌના પડે સવળા બધે.

તિમિર વશ તે કીધૂં તું તે તને પ્રસવા મથે,
હરખી હરખી જોતાં તા તે જનો ન તને જુએ,
કુમુદ વિકસે ના, ખીડેલું રહ્યું પડી તું છતે,
પ્રતિદૂલ થયો વિધાતા જ્યાં થતું અવળું બધે.

ઝૂંકો ઝૂંકો રહ્યાં વૃક્ષો, સૂકાં કહે ક્યમ થઈ રહે ?
જીવનરસની બહેતી ધારા કટુ દુઃખ કાં કરે ?
દિનકર તપે ત્હોયે નિસ્તેજ સાંજ પડયે થતો,
સુખ દુઃખ તણી તુલા નિત્યે વિધિ સમ રાખતો.

ધૌરજ ધર તું બાપુ ! તારા જશે અવળા દિનો,
જન સહોં શકે તેવાં દુઃખો વિધિ વરસાવતો;
પુનરપિ વળી ખીલી રેશે મનોહર બિંબ એ,
દુઃખરમરણમાં રહેજે રેતાં સુખો મોંઠડાં બને.

રતિપતિરામ ઉ. પંડ્યા

મારો વિશ્રામ

મારા પ્રભુ ! હું અપંગ તારી કૃપાથી જ મારી જાતને ધન્ય માતું છું. મારા નાથ ! તારી અનહદ સ્નેહોર્મિ સિવાય અત્યારે ખીજું કંઈ દષ્ટિગોચર થતું નથી.

મારી અપંગ ગાડીમાં જ્યારે બહાર નીકળું છું ત્યારે રસ્તે ચાલતા લોકો ‘ગાડી કોણે અપાવી ?’ એમ પૂછે છે. અને હું તેઓને બેધડક જવાબ આપું છું કે ‘મારા રાજાએ મને આપી.’ તેઓ મસ્કરીના સ્વરમાં મને પૂછે છે, પણ મારા નાથની ભેટથી હું શું કામ શરમાઉં ? આ ભેટની કિંમત તેઓ બિચારા શું આંકી શકે ?

જ્યારે હું બહુ થાકી જાઉં છું અને પવનથી ફરસરતા લીમડાની શીળી છાંયમાં થાક ખાવા ઉભો રહું છું, ત્યારે તેઓ દયા આવતી હોય એવા વચનથી, પણ તીક્ષ્ણ કટાક્ષપાતથી ‘અહિં કેમ ઉભા છો ?’ એમ પૂછે છે. પણ તેઓને શી ખબર કે મારા દરેકેદરેક છિદ્રમાંથી દરિદ્રતાનો પરસેવો નીકળી જાય છે.

ઠેકેઠાણે છોકરાઓ મારી આસપાસ ટોળે વળે છે અને મને પ્રદર્શનમાં મૂકેલી કોઈ વસ્તુની પેટે ટીક્યા કરે છે. અને કેટલાકો તો ચાળા પાડે છે ને ધૂળ ઉડાડે છે. હું હસું છું અને તને સંભારતો સંભારતો કંઠવી દવા પી જાઉં છું.

તારી આંખી જ ઇચ્છા હશે મારા નાથ ? હસતું મોં રાખી હું મારે ઘેર આવું છું અને મારા કામમાં ગૂંથાઉં છું.

પ્રભુદાસ

ક્રોધને મ્હોં નથી ખતાવતો, તો યે લજ્જા મારો પીછો નથી છોડતી. દુઃખાધને રહું છું, તોપણ મનમાં શાન્તિ નથી. દિનરાત ભૂલી જવાનો યત્ન કરવા છતાં યે સ્મૃતિની ગંભીર રેખા ભૂંસી નથી શકાતી. હૃત્પટલ પર તેનો ધા અરોઅર વાગી ગયો છે. એ પર ધ્યાન પડતાં જ એ ધા તાળે થાય છે. મનની જ્વાળા શ્વાસની સાથે જ ભભૂકી ઉઠે છે. આંસુની અવિરત ધારા વહી વહીને સૂકાઈ ગઈ, પણ એ જ્વાળાને ન યુઝાવી શકી. શ્વાસની ધમણથી એ તો ઉલટી વધારે ભભૂકી ઉઠે છે. પ્રેમ નાશ પામ્યો છે અને આશાની જડને કીડો કોતરી કોતરીને ખાઈ ગયો છે. લોહી ઠંડું પડી ગયું છે, જીવનનો પત્તો નથી—કોણ જાણે શો ધરાદો છે ! ભવિષ્યની રાત અંધારી ધોર છે—એમાં એક પણ તારો નજરે નથી પડતો. વર્તમાન અત્યંત ક્ષણિક છે, પણ તેના રોમેરોમમાં વિકળતા છે. મન જાણે સૂકાઈ ગયું છે, અને હું પોતે, જાણે ખોવાઈ ગયો છું.

તે દિવસ પછી જ વિચાર કર્યો હતો—બસ, હવે ચેતી ગયો છું. આજ સુધી ઊગાયો છું; હવે નહિ ઊગાઉં. કામનો ત્યાગ કરી દૃષ્ટ-વાસનાને ધક્કો મારી હડસેલી મેલીશ-સ્નેહનું ગળું પીસી નાખીશ—હૃદયને શંસો દૃષ્ટ દૃષ્ટિ—અને ચૂપચાપ નિશ્ચેષ્ટ ભાવથી મૃત્યુના દિવસની રાહ જોઈશ. આ બધું યે કર્યું,—કામ પણ સંજો, વાસનાને પણ ધક્કો મારી હડસેલી મેલી, સ્નેહનું ગળું પણ પીસ્યું ને હૃદયને

પણ શંસી દધ દીધી. પણ ચૂપચાપ નિશ્ચેષ્ટ ભાવથી મૃત્યુના દિવસની રાહ ન જોઈ શક્યો. આ બધાની સાથે સ્મૃતિને પણ મિટાવી દઈ શકતો હોત તો એ બધું ચે સરળ થાત. અત્યારે એ સધળું બનવા છતાં સ્મૃતિ જ વચ્ચે આવીને બધું કામ બગાડી દે છે. તે મારી કિબ્બડ ને ઠંડી શાન્તિમાં આગ લગાડે છે. હું ચૂપચાપ-નિશ્ચેષ્ટ મનથી-મરણના દિવસે પૂરા નથી કરી શકતો.

એ દિવસ મને યાદ છે-સારી પેઢે યાદ છે. તે દિવસે વરસાદ વરસી રહ્યો હતો-પણ મૂશળધાર નહોતો વરસતો; ઝરમર ઝરમર વરસતો હતો. તે દહાડે, હા, તેજ દહાડે, એણે મને જોયો-અથવા મેં એને જોયું. કંઈ યાદ નથી; -કદાચ-બંનેએ બંનેને જોયાં. તે જોવામાં વિષ હતું, પણ અમે તેને અમૃત માન્યું. હા, બંનેએ અમૃત માન્યું. ભૂલ થઈ ગઈ. અમે તેજ દહાડે મરી ગયાં હતાં, પણ અમે સમજ્યાં કે જીવી ગયાં છીએ. તે બ્રમમાં અમે બંને હસ્યાં હતાં ! આહ ! મૂર્ખતા !

તે કંઈપણ બોલી નહિ. શરમાઇને જતી રહી. મેં મનમાં કહ્યું : “કેવી અપૂર્વ છે ! કેવી અલૌકિક છે !” એ વખતે હું નિર્લજ બનીને તેના તરફ જોઈ જ રહ્યો. તેણે મારી નિર્લજતા જોઈ નહિ-ગયા પછી તેણે પાછું વાળીને જોયું જ ન હતું. માફ ધ્યાન કંઈ એના તરફ ન હતું. જતી વખતે માર્ગમાં જે હાસ્ય એ વેરી મધ હતી તેના પર મેં નજર બિછાવી દીધી.

તે પછી શું થયું ? ઉભા રહ્યો, હું સંભારું છું-હા; તે પછી એક દહાડો એ પાનનું બીડું આપવા આવી હતી. તે બીડું હજી સુધી-હા, હજી સુધી-મેં મારી પેટીમાં રાખી મૂક્યું છે. મેં એ બાધું ન હતું. તે સમયે મેં એને પ્રિય ચિન્ન સમજીને રાખી મૂક્યું હતું. એ વખતે વિચાર પણ નહોતો કે એ માફ સહચર થશે. કદાચિત્ એ માફ ભવિષ્ય-શલ હતું, -અથવા ઇતિહાસ હતો ! કારણકે જ્યારે તે હાથમાં આવ્યું હતું ત્યારે તે ભર્યુંભર્યું ને રસપૂર્ણ હતું. તેની

સુગન્ધથી મગજ મ્હેકમ્હેક થઈ રહ્યું હતું. પણ જેમજેમ તેનો રસ સૂકાતો ગયો, તેમતેમ મારી અને તેની વચ્ચે સરખાપણું થતું ગયું. આજ તેમાં રસ નથી-ગન્ધ નથી; તદ્દન સૂકું પાંદડું છે. હું પણ રસ-ગન્ધ વિહોણો સૂકા પાંદડા જેવો થઈ ગયો છું. મારા જીવન અને એ પાનની વચ્ચે આવું સરખાપણું થશે, તેનો એ વખતે મને આભાસ સરખો યે ન હતો-એને પણ ન હતો.

એના પતિપર હું હમેશાં નારાજ રહેતો. તે મારો મૂર્ખ ચપ-રાસી હતો. પણ તે બોળો, સાચો અને હસમુખો હતો. મારા છણકાને તે હસીને સહન કરી લેતો અને હાથ જોડીને ક્ષમા માગતો. એને લીધે તો એ નબી રહ્યો હતો ! પણ એ દિવસથી તેના દહાડા ફર્યા-તેનો સિતારો તેજ થયો. મારી કૃપાદષ્ટિ ઉભરાઈ ચાલી. મેં મારી સ્ત્રી દ્વારા સાંભળ્યું કે તે આ ભાગ્યપરિવર્તનનું કારણ પોતાની સ્ત્રીને સમજે છે. વાત ખરી હતી ! હું શરમનો માર્યો, જાણે ધર-તીમાં સમાઈ ગયો. પણ અસલ વાત તો ખીજ હતી. તે તો પાછળથી ખૂલી. એના તો વિશ્વાસ જ હતો કે ‘ મારી સ્ત્રી ભાગ્યશાળી છે; પરણીને ધરમાં આવતાવેંત જ મારાપર માલિકની કૃપાદષ્ટિ થઈ અને પગાર વધ્યો.’ તે એને લક્ષ્મી કહીને બોલાવવા લાગ્યો હતો. પહેલાં મને તેના વિચારપર આશ્ચર્ય થયું હતું, પણ હવે તેવું કંઈ નથી રહ્યું.

અને પેલી બુદ્ધી ? ઓહ ! તેનું સ્મરણ થતાં જ શ્વાસ ઇંધાવા માંડે છે.—ધણે વખત થયાં એ મારી પાસે આવતી હતી. કેમ દહાડો પૈસા માગવા, તો કેમ દહાડો જૂનાં-ઉતરેલાં-કપડાં માગવા. તે મને બહુ જ મીઠા સ્વરથી ‘ બેટા ’ કહીને બોલાવતી; પણ મારા હૃદયમાં કદિયે તેને માટે માતૃભાવ નથી પ્રગટ્યો. એની સૂરત જ એવી હતી. નાની નાની સાંપણુ જેવી આંખો, સૂકાયેલા, કરચલીવાળા, અપવિત્ર હોઠ અને બિલાડી જેવી ચાલ મને જરા પણ ન ગમતાં. હું સદા એનાથી દૂર ભાગતો, એને ફિટકારતો, ગાળો દેતો; પણ તે પોતાની લલ્લો-પતી ન છોડતી. તે દહાડે-તે પછી તરત જ-તે આવી હતી. એમાં

કંઈ પણ તારતમ્ય ન હતું, પણ—મારી બુદ્ધિ
ચેતનમય બની કે મલિન, એ કંઈ નથી કહી
શકતો પણ—મેં તારતમ્ય કહાડી લીધું! તે દહાડે
હું તેને જોઈને હર્યો. એક બેઆની બક્ષિશ આપી
તેણે પોતાની

લુગ્ગાબહરી
ઝીણી આં-
ખોની ઝાંખ
લૂછીને એક
વાર બેઆ-
નીની તરફ
ને એકવાર
મારી તરફ
જેયું. મેં
એને પાસે

બેસાડી બહુબહુ વાતો કરી. અત્યારે તે યાદ નથી કરી શકતો.
પણ તે વાતોનો પડછાયો અંધારામાંના દીવાની પેઠે આજ પણ
મારા મનોમન્દિરમાં કાંપી રહ્યો છે. તેના દ્વારા જ બધું થયું. એ
છરી વડે જ મેં ધા કર્યો! તેને જ હાથે મેં એ મદભર્યું રૂપ—યૌવન
ખરીદ્યું! ચોરીનો માલ હતો; સસ્તામાં જ મળ્યો. થોડી મિઠાઈ,
થોડાં સુગન્ધી તેલ, થોડાં સાધારણ વસ્ત્ર; બસ.

તે દહાડે બ્યારે એણે આત્મસમર્પણ કર્યું, ત્યારે તે મદમાતી
હતી, પણ તેની આંખમાં આંસૂ હતાં. તે પાપથી ડરી રહી હતી,—
થર થર કાંપતી હતી. પ્રલોભન બહુ ભારે હતું. તે જીતી ન શકી;
હારી ગઇ. તેના હેતમાં ગ્લાનિ ભળેલી હતી, હર્ષમાં ભય હતો, રસમાં
વિષ હતું. કાળજીનું ફડફડતું હતું અને શરીર કાંપતું હતું. મેં તેની
પરવા ન કરી. મારી તરફ તરફડી રહી હતી. રસ નજીક જ હતો.
મેં એને ભૂલાવી દેવાને બહુ યે વાતો કહીતી;—એ બધી યે જૂઠી

હતી. પણ તેણે તો તે વાતોપર વિશ્વાસ કર્યો હતો. છેવટે તે એક ક્ષણભર હસી પણ હતી !

પણ હું એને ખડખડાટ ન હસાવી શક્યો. અહીં માફ ધ્યાન ન હતું. પ્રથમજ હું મત્ત થઇ ગયો. તે નોતરેલા આંહણની પેઠે મારા પ્રેમ અને અધિકારની પ્રતીક્ષા કરતી એસી રહી. તે મને ખરા જિગ-રથી ચાહતી હતી-આ વાત એ વખતે પણ હું જાણતો હતો-પણ એ વખતે તે વાતનું મૂલ્ય હૃદયે નહોતું કર્યું.

તે દહાડે તેરશ હતી. ખરોખર યાદ છે-શંસીની તારીખની પેઠે યાદ છે. પણ શંસીની તારીખ ભવિષ્યની હોય છે-આ ભૂતની હતી. આશરે નવ વાગ્યા હશે. મન્દ વાયુ વહી રહ્યો હતો. રાત દૂધમાં નાહી રહી હતી. આકાશ હસી રહ્યું હતું. મેં મોકલેલા ફૂલના ગજરા પહેરીને તે આવી. આંદનીએ તેનું મ્હોં વધુ ઉજ્જવલ બનાવી દીધું હતું. હું તેના તરફ જોઈ રહ્યો હતો, અને તે બયની મારી ચારે તરફ જોઈ રહી હતી. એનો સ્વામી એ વખતે પણ મારો નોકર હતો.

એ વખતે હું પ્રેમનો કંગાલ ન હતો. મારા ઘરમાં પ્રેમસરોવર લહરીઓ મારી ઉછળી રહ્યું હતું. આ તો પ્રેમ નહોતો, પાપ હતું. તે વખતે મેં પાપની પરવા ન કરી. મેં તે જોયું ન જોયું કર્યું. એ વખતે એને જોયા વિના કળ નહોતી વળતી; આ જ એનો વિચાર આવતાં કાંપી ઉઠું છું.

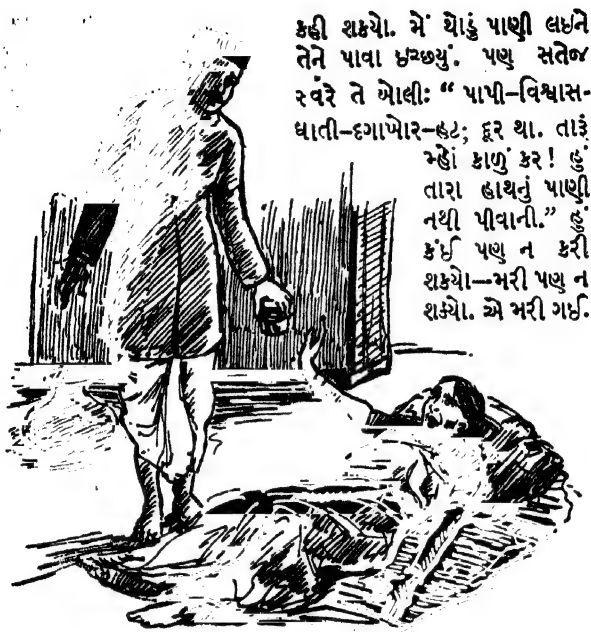
જ્યારે એ ગરમાગરમ થાળ મારા ભોગમાં હતો ત્યારે એક દહાડો-એ વખતે એનો પતિ મારો નોકર જ હતો-મેં તેના પતિને કંઈક કહ્યું હતું. એણે શું કહ્યું હતું તે ખરાખર યાદ નથી, પણ એની ભાષા ગામઠી અને અલંકારશૂન્ય હતી; તોપણ તેમાં ઉત્કટ

સ્ત્રીવ્રત અને સ્ત્રીપ્રેમ જણાઈ આવતો હતો. મને એટલું યાદ છે કે પોતાની સ્ત્રીના સંબંધમાં બોલતાં બોલતાં એની આંખમાં હર્ષને લીધે આંસૂ આવી ગયાં હતાં. મને આ વાતના પ્રારંભમાં જે સુખ મળ્યું તે તત્કાલ જ વિલીન થઈ ગયું. તે દહાડે મેં મારી જાતને તુચ્છ ગણી—તે જ દિવસે મનમાં અનુતાપનું ખીજ ઉગ્યું. અને તે પછી ? તે પછી જ એણે મને ઓળખ્યો. પહેલાં એણે મૂંગો ગુસ્સો કર્યો, પછી મારી અવસ્થા કરી, ત્યાર પછી ગુસ્તાખી કરી, અને અંતે તે સામો થયો. નિદાન મેં મારી ક્ષમતાથી કામ લીધું—મેં એને જોડે મરાવીને કઢાવી મૂક્યો. હાય ! !

હવે માર્ગમાં એક પણ કંટક ન હતો. કોકલજ્જન પણ નહોતી. આંખ ફૂટી ચૂકી હતી. હું બંને હાથે ખાવા લાગ્યો. પણ અધું યે ન ખવાયું. ઘણું હતું. જેટલું પેટમાં સમાયું તેટલું ખાધું. અને બાકીનું ? જેમ બાળકને જરૂર કરતાં વધારે ખાવાનું મળે અને પેટ ભરાઈ રહ્યા પછી જેમ તે અહીંતહીં વેરી દે છે તેમ એ રૂપ-એ ચૌવન-મેં વેરી દીધું-વેડશી નાખ્યું.

ઘરમાં રાખવાની તો જગ્યા નહોતી. તે થોડો વખત તો ઠોકર ખાતું પડી રહ્યું. તેના પરથી રુચિ જતી રહી. તે પર માખીઓ બણબણવા લાગી. મેં તેને—હા, હા, તેને—હચકાવીને બહાર ફેંકાવી દીધું ! ઓશ ! ! !

પછી વચમાં ભેટો ન થયો. ફક્ત એના મરતાં પહેલાં એનો સંદેશો મળવાથી હું એને જોવા ગયો હતો. તે ખાનગી વેશ્યાઓના મહોલ્લામાં ભોંયતળિયે, એક ભેજવાળી અને દુર્ગંધભરી કોટડીમાં પડી હતી. શરીર મલ-મૂત્રમાં લથરબથર થઈ રહ્યું હતું. ખૂણામાં એક માટીનો ઘડો પડ્યો હતો. ગોદડાં-ગાભા ધૂળ જેવાં હતાં. તેનું શરીર તપી રહ્યું હતું. તેના પર કંઈ ઓઢવાનું પણ નહોતું. ઘરમાં નરકનો વાસ હતો. હું તાક દબાવીને-મન મારીને-તેની પાસે ગયો. તેણે મારી તરફથી મ્હોં ફેરવી લીધું. બોલી નહિ. હું કંઈ પણ ન

કહી શક્યો. મેં થોડું પાણી લઈને
તેને પાવા છાંયું. પણ સતેજ
રવેરે તે બોલી: “પાપી-વિશ્વાસ-
ઘાતી-દગાખોર-હટ; દૂર થા. તારું
મ્હેં કાળું કર! હું
તારા હાથનું પાણી
નથી પીવાની.” હું
કંઈ પણ ન કરી
શક્યો-મરી પણ ન
શક્યો. એ મરી ગઈ.

તે પછી? એજ મહિનામાં મારા ઘરનો દીવો ખૂંટાઈ ગયો!
જે દહાડે મને માંડે બાળક મળ્યું, તેજ દહાડે મારી સ્ત્રી રવાના થઈ!
મેં રાતો જાગીને-રોષ રોષને-તે બાળકને જીવતું રાખ્યું.

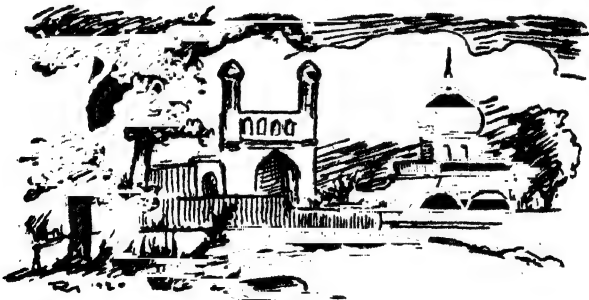
એક દહાડો હું મારા બાળકને ખવડાવતો હતો, એવામાં એક
આદમી આવ્યો. તેની સરત ભૂત જેવી હતી. દાંડીના વાળ વધી
વધીને ગૂંચવાઈ ગયા હતા. આંખોમાં ચીપડા ભર્યા હતા અને મ્હેં-
માંથી લાળ ટપકતી હતી. શરીર પર વસ્ત્ર નહોતું-ફક્ત એક ચીથરું
હતું. છોકરાંઓ એની પાછળ ધૂળ-કાંકરા નાખી એને કનેડતા હતા.
તે મારી પાસે આવી મારાં બાળક સામે ધૂરકવા લાગ્યો. બાળક
બહીને મારી જાતીએ વળગી પડ્યું. મેં તે દીવાનાને દિટકાર્યો. તે

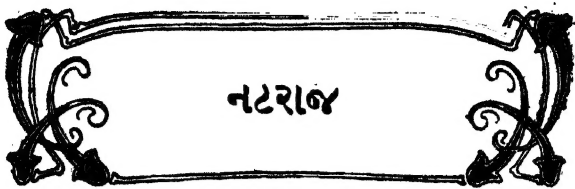
મારા સામે જોઈને કંઈક બડબડ્યો. મેં એને ઝાળખી કાઢ્યો. ઝાળખતાં જ કલેબુ ઠંડું થઈ ગયું! લોહીની ગતિ અટકી પડી! મેં એની તરફ થોડા પૈસા ફેંક્યા અને કહ્યું: “ જા, જા. ” એણે પૈસા લઈને પોતાની પાછળ પડેલાં બાળકોને લૂટાવી દીધા અને ફરી પાછો મારા બાળક સામે ધૂરકવા અને બડબડવા લાગ્યો. બાળક ચીસ પાડી ઉઠ્યું. હું અંદર ચાલ્યો ગયો. તે વખતે મારે ઘેર કોઈ નોકર ન હતો. તે જ રાતે માઈ બાળક માંડું પડ્યું; અને ત્રીજે દહાડે તે પણ ઠંડું થઈ ગયું. મરતી વખતે તે હસ્યું હતું!

મેં ઘર, બાર, દેશ, સઘળું ત્યજી દીધું છે. પણ જેને ત્યજવા ચાહું તેને કોઈપણ રીતે ત્યજી નથી શકતો--કોઈ પણ રીતે નથી ત્યજી શકતો!!x

અતુરસેન શાસ્ત્રી

x શ્રી. અતુરસેન શાસ્ત્રીના મૂળ હિંદી લેખનુ ભાષાંતર

નટરાજ

આ ખંડના મુખપૃષ્ઠ પરનું ચિત્ર નટરાજનું છે. તાંડવ નૃત્ય કરતા શિવ(નટરાજ)ની ચારતા ને સુંદરતા દક્ષિણના ઘણા પ્રાચીન મૂર્તિકારો અને ચિત્રકારોએ અનેક મૂર્તિઓ અને ચિત્રોમાં પ્રકટ કરી છે. એ મૂર્તિઓ અને ચિત્રોએ આર્ય પ્રજાના જીવનમાં અનેરો ભક્તિરસ અને સૌન્દર્યપ્રેમ રેડ્યાં છે. આપણી તરફના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી ૦ મહાદેવ વિશ્વનાથ ધુરંધર આજ એ ચિત્રને ફરીથી જરા વધારે વિસ્તારપૂર્વક અને આધુનિક ચિત્રપ્રણાલિના રૂપમાં આપણી સમક્ષ મૂકે છે.

આમુરી વૃત્તિ ઉપરના વિજયનો આદ્ય સરલ ભાવ આ ચિત્રમાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. મૂર્તિની આસપાસ તેની પ્રતિભાની તેજઆભા રૂપ વિંટળાયેલું સળગતા અગ્નિનું ચક્ર; પોતાની સ્થિતિ સમજાવતાં સાંકેતિક ચિહ્નોવાળા ચાર હાથ; ફરફટાટ કરી બેઠી રહેલું ઉત્તરીય; ને ગળામાં વિંટળાયેલો સર્પ;—એ બધું એકવાર જુઓ, અને પછી ખ્યાલ કરો કે બાળપણથી જ જાણે મળયૂથીમાં પવાઈ હોય તેમ વારંવાર સાંભળી સાંભળીને શિવની કથા જેના અંતરમાં કેતરાઈ રહેલી છે એવી આર્ય પ્રજાના હૃદય પર તે ચિત્ર કેટલી સચોટ અસર કરી શકે ?

નટરાજના આ ચિત્રને લગતી બે કથાઓ છે. એક કથા એમ છે કે શિવજીએ નટરાજનું સ્વરૂપ લઈને પોતાની પ્રિયતમા પાર્વતીને રીઝવવા માટે પોતાના દેવી ડમરના નાદ સાથે દેવોની સમક્ષ આ (ચિત્રમાં જોવામાં આવતું) તાંડવ નૃત્ય કર્યું હતું. શિવ-

જીનું ડમરૂ, એ વિષ્ણુના શંખની પેઠે પ્રાણરૂપ અને સર્જકશક્તિની સંજ્ઞા રૂપ ગણાય છે.

ખીજ કથાનો સાર આ પ્રમાણે છે:—એકવાર દશ હજાર ઋષિઓ સભા ભરીને વાદવિવાદ કરતા હતા; ત્યાં શિવજી રૂપ બદલીને ગયા. તેમને ઋષિઓ સાથે વાદવિવાદ થયો. તેમાં ઋષિઓ હારવાથી ચીડાયા ને ગુસ્સે થયા; અને તેથી તેમણે દ્વેષપ્રુદ્ધિથી મંત્રબળ વડે શિવજીનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમણે એક વિકરાળ વાધ ઉત્પન્ન કર્યો. વાધે શિવજી ઉપર તરાપ મારી. પણ તેમણે તો મંદમંદ હસતાં વાધને પકડીને પોતાના હાથની ટચલી આંગળીના નખ વડે તેનું ચામડું ઉતરડી નાખ્યું; અને તે જાણે બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર હોય તેમ ઉત્તરીયની પેઠે તે ઝાઢી લીધું. આ પ્રયત્નમાં નાસિપાસ થવાથી ઋષિઓએ ફરીથી એક ભયંકર સર્પ ઉત્પન્ન કર્યો. સર્પ શિવજી ઉપર ધસ્યો; પણ તેને તો એમણે કાંઈ પણ આયાસ વગર પકડીને પોતાના ગળામાં વીંટાળી દીધો. ઋષિઓએ ફરીથી છેલ્લો પ્રયત્ન કરી ત્રિપુર નામનો એક ઠીંગણો, કદરૂપો ને ભીષણ રાક્ષસ ઉત્પન્ન કર્યો. શિવજીએ તેને પોતાના ખગ તળે દબાવી દીધો ને તેના બરડાની કરોડ કચરી નાખી તેનો નાશ કર્યો.

આમ, બ્રાહ્મણોની મલિન વૃત્તિઓ જે જે રૂપ ધારણ કરીને આવી હતી તેનો નાશ કરી શિવજીએ તાંડવ નૃત્ય આરંભ્યું. અને બધા દેવો તથા પશ્ચાત્તાપથી પુનિત થયેલા ઋષિઓએ તે આશ્ચર્ય-ચકિત નયને નિહાળ્યું.

આ કથાનું રહસ્ય આપણે આમ ઉઠેલી શકીએ:—માનવ-જાતિની વાસનાઓ-હવસ-તામસવૃત્તિ-રૂપી વાધનું તો તે ચામડું ઉતરડી પોતાનાં ઉત્તરીય તરીકે રાખે છે; માનવી મત્સર-અસૂયા-રૂપી સર્પને તે નરમ કરી નાખી પોતાના કંઠમાં માળાની પેઠે ધારણ કરે છે; ને આસુરી વૃત્તિ રૂપ ત્રિપુરને પોતાના ખગ તળે સદા ચગદી રાખે છે. અને પછી પ્રભુનું લીલામય નૃત્ય અખંડ ચાલે છે.

